श्रीयशोविजयउपाध्यायविरचित

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका प्रकरण

भाग ४

• प्रकाशक •

अंधेरी गुजराती जैन संघ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ શ્રી આદિનાથાય નમઃ ॥

મહોપાધ્યાયશ્રી **યશોવિજયગણિ** વિરચિત

મુનિ યશોવિજયરચિત નયલતાટીકા-દ્વાત્રિંશિકાપ્રકાશવ્યાખ્યા અલંકૃત

દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા

પ્રકરણ

ભાગ ૪

• દિવ્યાશિષ •

વર્ધમાનતપોનિધિ સંઘહિતચિંતક ન્યાયવિશારદ સ્વ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય

ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા

• કૃપાદૃષ્ટિ •

સિદ્ધાન્તદિવાકર ગીતાર્થશિરોમણિ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય

જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા

• નયલતાટીકાકાર + દ્વાત્રિંશિકાપ્રકાશવ્યાખ્યાકાર + સંપાદક •

પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક પ્રવચનપ્રભાવક પંન્યાસપ્રવરશ્રી **વિશ્વકલ્યાણવિજયજી** ગણિવરના શિષ્ય

મુનિ યશોવિજય

• પ્રકાશક •

અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, કરમચંદ જૈન પૌષધશાળા

૧૦૬ એસ.વી.રોડ, ઈર્લાબ્રીજ, અંધેરી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૫૬

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

• સંશોધક •

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ **કુલચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજ

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રી **પુણ્યરત્નવિજયજી** ગણિવર આદિ

• પ્રથમ આવૃતિ • • વિ.સં.૨૦૫૯ • • ૫૦૦ નકલ • • મૂલ્ય ૨૫૦ રૂા. •

• સર્વ હક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈન સંઘને આધીન •

ચતુર્થ ભાગની માર્ગદર્શિકા

	પૃ.
ગ્રંથસમર્પણ	3
પ્રકાશકીય સ્ફુરણા	4
પક્ષાતિક્રાન્ત (પ્રસ્તાવના) -પૂ.પં.શ્રી મુક્તિદર્શનવિજયજી ગણીવર	5
૧૪ થી ૧૮ બત્રીસીનો ટૂંકસાર	9
વિષયમાર્ગદર્શિકા	21
દ્વાત્રિંશિકાની નયલતા ટીકામાં ઉપયુક્ત દિગમ્બર- સાહિત્યની સૂચિ	29
દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા ગ્રન્થ ભાગ-૪	૯૩૫-૧૨૬૬

• પ્રાપ્તિસ્થાન :- (૧) પ્રકાશક

(૨) દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, મફલીપુર ચાર રસ્તા, ધોળકા, જિ.અમદાવાદ-૩૮૭૮૧૦

અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું છે. તેથી ગૃહસ્થોએ જ્ઞાનખાતામાં તેનું મૂલ્ય જમા કરાવી પુસ્તકને માલિકીમાં રાખવું.

મુદ્રક : શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ ૫૮, પટેલ સોસાયટી, જવાહર ચોક, મણિનગર, અમદાવાદ-૮. ફોન : ૩૦૯૧૨૧૪૯

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પરમપૂજ્ય

દિર્ઘદર્શી

પ્રવચનપ્રભાવકવરેણ્ય

પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક

જિનશાસનઉપાસનાનિમગ્ન

પ્રિય-પરિમિત-પથ્ય વાણીના સ્વામી

મારા ઉત્કર્ષમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર

ભવોદધિતારક

સદ્‌ગુરુદેવ પંન્યાસપ્રવરશ્રી

વિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવરશ્રીને

સાદર સવિનય સબહુમાન

સમર્પણ

કૃપાકાંક્ષી શિશુ

યશોવિજય

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

// ઈલિમિંડનશ્રી આદિનાથાય નમઃ //

પ્રકાશકીય સ્ફુરણા

નવનિર્માણ, પુનર્નિમાણ અને જીર્ણોદ્ધાર- આ ત્રણેય લાભ એકીસાથે અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેનો આનંદ અમારા હૃદયમાં કોઈ અનેરો જ છે. આથી નવા જ ઉલ્લાસથી અને ઉમંગથી અમે નૂતન સંસ્કૃતવ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવેચનથી સુશોભિત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત **"દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશકા પ્રકરણ"** નામના ગ્રન્થરત્નને ચતુર્વિધશ્રીસંઘના કરકમલમાં સમર્પિત કરી રહ્યા છીએ. ૨૮૦૦ કરતાં વધુ પાનાનો આ મહાગ્રંથ એકી સાથે આઠ ભાગમાં પ્રકાશન કરવાનું સૌભાગ્ય-સદ્ભાગ્ય અમને સંપ્રાપ્ત થયું છે તે બદલ અમારું હૃદય પરમાનંદથી પ્રફુલ્લિત બનેલ છે.

આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે **"દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ"** અથવા **"દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ"** નામથી પણ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષામાં **"બત્રીસ-બત્રીસી"**, **"બત્રીસી પ્રકરણ"** નામથી પણ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ થાય છે. આ ગ્રંથમાં કુલ બત્રીસ પ્રકરણ છે. તથા દરેક પ્રકરણની ગાથા બત્રીસ છે. તેથી આ મહાગ્રન્થનું નામ છે. બત્રીસ-બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ. સંક્ષેપમાં બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ તરીકે પણ આ ગ્રંથ ઓળખાય છે. મુખ્યતયા યોગ અને અધ્યાત્મનું આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ છે. યોગ/અધ્યાત્મ વિષય જ ગહન છે. તેમાં વળી નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં તેની છણાવટ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કરે પછી તો પૂછવાનું જ શું હોય ? કહેવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રંથ ઉપર એક સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચનની આવશ્યકતા વર્ષોથી હતી. કારણ કે અઘરા અને ઊંચા પદાર્થોને અઘરી અને ઊંચી ભાષામાં લખવાનું કાર્ય બહુશ્રુતો માટે ખૂબ સરળ હોય છે. પરંતુ અઘરા અને ઊંચા પદાર્થો આજની સરળ અને સાદી ભાષામાં સમજાવવાનું અધ્યાપકો માટે ખૂબ જ અઘરું અને કપરું કાર્ય છે. તેવા કુશળ અધ્યાપકની ગરજ સારે તે રીતે સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચન/વ્યાખ્યા/વિવરણથી અલંકૃત કરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નને શ્રીસંઘ સમક્ષ મૂકવાની અમારી ભાવના પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ ગચ્છાધિપતિશ્રી **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શિષ્યરત્ન પ્રવચનપ્રભાવક પંન્યાસપ્રવરશ્રી **વિશ્વકલ્યાણવિજયજી** ગણીવરના શિષ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી મ.સા.ને અમારા સંઘના પ્રમુખશ્રી હર્ષદભાઈ મણિલાલ સંઘવીએ જણાવી. મુનિશ્રીએ તે વાતને આનંદ સાથે સ્વીકારી.

સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ મુનિશ્રીએ 'દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ' ઉપર ગુજરાતી વિવરણની સાથો-સાથ સંસ્કૃતવિવરણ પણ તૈયાર કર્યું. સંસ્કૃતવિવરણ 'નયલતા' ટીકાસ્વરૂપે તથા ગુજરાતી વિવરણ 'દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ' વ્યાખ્યારૂપે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સમાવેશ પામેલ છે. પ્રાચીન મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓને ૭ હસ્તલિખિત પ્રતો દ્વારા દૂર કરીને મૂળ ગ્રંથ તથા સ્વોપજ્ઞટીકાને શુદ્ધ કરવાનું તથા અધ્યેતાવર્ગને સહાયક બને તેવી સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યા લખવાનું એક અત્યંત આવશ્યક અને ઉપયોગી કાર્ય મુનિશ્રીએ કરેલ છે તથા અમારી પ્રબળ લાગણીને ધ્યાનમાં લઈ અમારા શ્રીસંઘને પ્રસ્તુત ગ્રંથ આઠ ભાગમાં એકીસાથે પ્રકાશિત કરવાનો અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ આપેલ છે. તે બદલ અમે મુનિશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમ જ ભવિષ્યમાં પણ આવા અણમોલ સાહિત્યના પ્રકાશનનો અમને લાભ આપવાની તેમને અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

પ્રાન્તે, પ્રસ્તુત મહાગ્રન્થસ્વરૂપ સ્ટીમરમાં બેસી સહુ મુમુક્ષુઓ ભવસાગરનો ઝડપથી પાર પામી શાશ્વત પરમપદને/પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે એ જ શુભકામના.

શ્રાવણ સુદ-૧૦, વિ.સં.૨૦૫૯ — લિ. **શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ,**

મુંબઈ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ऐँ नमः

પક્ષાતિક્રાન્ત

ઘણા ઘણા વર્ષોની તપ, જપની સાધના અને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયા પછીથી એક આત્માને પોતાના જીવનમાં સત્ય લાગ્યું કે 'વેદના જે શીખવે છે કે તે વેદો શીખવી શકતા નથી. મેં મારા જીવનમાં વેદો અને ઉપનિષદોનું બહોળું જ્ઞાન મેળવ્યું. મારી શક્તિ પ્રમાણે લોકોને તે આપ્યું પણ ખરું. છતાં જ્યારે હું માંદગીમાં પટકાયો ત્યારે મારી સમજને ટકવી શક્યો નહિ. સમાધિ જાળવવામાં હું પ્રાયઃ સફળ થયો નહિ.' બસ, આજ વાત અધ્યાત્મની ચરમસીમાએ પહોંચેલા ઋષિ-મહર્ષિઓએ અનંતકાળ પહેલાં પણ કીધી હતી. આજે પણ એ જ કહી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં થનારાઓ પણ તે જ વાત કહેવાના છે કે સઘળા જીવનનો સાર શાંતિમય જીવન અને સમાધિમય મરણમાં છે. શાસ્ત્રો પણ જે સત્યનો આગ્રહ રાખી જીવવાનું કહે છે તે સત્ય પણ સમાધિરૂપ ભાવસત્ય છે, નહિ કે સમાધિ નિરપેક્ષ દ્રવ્યસત્ય. જીવનમાં શાંતિ અને મૃત્યુ સમયની સમાધિની ઉપેક્ષા કરીને કરાયેલા દ્રવ્ય સત્યનો આગ્રહ એ તો મહા કદાગ્રહ છે, મહા અજ્ઞાનદશા છે, મહા ભયંકર દૃષ્ટિરાગ છે. એના પ્રભાવે જ જીવ અનંત અનંતકાળથી સંસારની ગર્તામાં પડીને કારમા નરકાદિના દુઃખો વેઢી રહ્યો છે. કદાગ્રહનો ત્યાગ, ભાવસત્યનો ખપ, ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ, સર્વત્ર સમાધાનવૃત્તિ, સહિષ્ણુતા અને નિરીહતા એ ભાવધર્મ પરિણામ પામ્યાનું અને સ્યાદ્વાદ સમજ્યાનું બેરોમીટર છે તે માટે જીવનમાં જ્ઞાન અને ધ્યાનની પોઝીટીવ સાધના અને ત્યાગ, તપ, સંયમની નેગેટીવ સાધના કરવાની છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સ્વપરસમયવિદ્ મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજાએ રચેલ બત્રીસ બત્રીસી ગ્રંથ સંબંધી ૧૪ થી ૧૮ બત્રીસી, તેમની જ પોતાની બનાવેલી ટીકા, તેમજ તેના ઉપર મુનિપ્રવરશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે રચેલ સંસ્કૃત ટીકા અને ગુજરાતી વિવેચન સમાવિષ્ટ છે. મુનિશ્રી પોતે વર્તમાનકાળના જબરજસ્ત વિદ્વાન, મહાસંયમી, મહાતાર્કિક અને સાથે સાથે મહાન સાધક પણ છે. નાની ઉંમરમાં ચારિત્ર લઈ બહુ જ થોડા વર્ષોમાં ઘણો ઊંડો સ્વ-પરદર્શનનો અભ્યાસ કરી એમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નિચોડ-રહસ્ય જગતને આપી રહ્યા છે. ઘણા વર્ષોની જાલિમ મહેનત પછીથી તેઓશ્રી આ બત્રીસી ગ્રંથ ઉપર ટીકા તેમજ વિવેચન તૈયાર કરી પુસ્તકરૂપે તેને આઠ ભાગમાં જગત સમક્ષ મૂકી રહ્યા છે. આ પહેલાં પણ મુનિશ્રીએ ઘણા સંસ્કૃતગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ તેમજ વિવેચન લખી જૈન સમાજને વિપુલ સાહિત્યનું નજરાણું આપ્યું છે. ગુજરાતી પુસ્તકો પણ તેઓશ્રી દ્વારા ઘણા સારા બહાર પડ્યા છે. હમણાં જ થોડા વર્ષો ઉપર 'સંવેદનની સરગમ' બહાર પાડીને, તેમાં જબરજસ્ત કોટિનો સાધના માર્ગ બતાવ્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જે ચીજની ઘણા વર્ષોથી ઉણપ હતી તેની ખોટ મુનિશ્રીએ આ પુસ્તક દ્વારા પુરી પાડી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક અંતર્ગત ૧૪ થી ૧૮ એમ પાંચ બત્રીસીમાં પણ મુનિશ્રીએ કયાંક ને કયાંક પોતાનો આગવો કસબ વાપરીને ગ્રંથને સર્વાંગ સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા ક્ષયોપશમ મુજબ તેના થોડા નમુના આ પ્રમાણે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

- પા.નં.૯૩૭માં સંસ્કૃત ટીકામાં **अयमत्राशय** - દ્વારા ચરમાવર્તકાળ અને અચરમાવર્તકાલમાં જીવની સ્થિતિ કેવી હોય છે ? તે દર્શાવેલ છે. તેમજ હેતુ, સ્વરૂપ, અનુબંધથી મોક્ષમાર્ગની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે મુમુક્ષુ જીવે ખૂબ જ આત્મસાત્ કરવા જેવી છે. પ્રાયઃ મોક્ષમાર્ગની આ રીતની વ્યાખ્યા અન્યત્ર જોવા મળવી દુર્લભ છે.
- પા.નં.૯૩૯-૪૦ ગુજરાતી વિવેચનમાં અપુનર્બંધક, માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત વિ.ની માન્યતા ભિન્ન ભિન્ન મતે કેવી રીતે છે ? તે વિષય ઘણો સ્પષ્ટ કર્યો છે. તે આખો વિષય સારી રીતે વિચારવાથી અધ્યાત્મની શરૂઆત કેવી રીતે થાય ? તેનો ખ્યાલ આવે છે. માટે તે ખૂબ જ મનનીય છે. યોગબિંદુ વૃત્તિકાર અને પંચાશકવૃત્તિકારના મત મુજબ બંનેમાં ક્યાં ફેર છે ? તે ખૂબ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ વિષય સ્પષ્ટ નહિ થયો હોય તો સાધકને યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ સહેલાયથી નહિ થાય.
- પા.નં.૯૪૨માં નયલતા ટીકામાં નિક્ષેપની પરિભાષાથી સકૃદ્બંધકાદિને પૂર્વસેવા ઘટાવેલ છે જે પદાર્થ ઉપર કોઈ નવો જ પ્રકાશ પાથરે છે.
- પા.નં.૯૪૪માં સકૃદ્બંધકનું સાધનાચિત્ર અને અપુનર્બંધકનું સાધનાચિત્ર બરફના ટૂકડા અને આરસના ટૂકડાના દૃષ્ટાંતથી ગુજરાતી વિવેચનમાં સમજાવ્યું છે જે ખૂબ જ સરસ છે.
- પા.નં.૯૭૩માં ટીકામાં અન્ય ગ્રંથોમાં તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પર્યન્ત સુધી દ્રવ્યયોગ જ માનેલો છે તો તમે અહિંયા સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવયોગનું વિધાન કેમ કરો છો ? તેનો જવાબ નિશ્ચયનયનું આલંબન લઈને આપેલો છે. તે ચર્ચા ખાસ વાંચવા જેવી છે.
- પા.નં.૯૭૪માં અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં નૈગમનયની શુદ્ધિના પ્રકર્ષનું કથન કર્યું છે. તેની છણાવટ નયલતા ટીકામાં ખૂબ જ આનંદ આપે છે.
- પા.નં.૯૭૫માં સંગ્રહાદિનયો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં શુદ્ધાનુષ્ઠાન કેમ ઈચ્છતા નથી ? તે અંગેની ચર્ચા ખૂબ જ રસપ્રદ છે 'દ્રવ્યયોગ' પદનો પ્રયોગ અપ્રધાન અને પ્રધાન અર્થમાં કયા નયથી છે ? તે વિચાર તેમાં દર્શાવ્યો છે. ટીકા વાંચતા નયોની વિવક્ષા દ્વારા પદાર્થની છણાવટ એટલી સ્પષ્ટ કરી છે કે વાંચનારને એક સાથે અનેક વસ્તુઓનો બોધ થઈ જાય છે.
- પા.નં.૯૯૬-૯૭ની ટીકામાં વિષયશુદ્ધ, સ્વરૂપશુદ્ધ અને અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં નિશ્ચિતરૂપની અપેક્ષાએ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કે જે ભિન્નગ્રંથિ જીવને હોય છે ?, તે જ શ્રેષ્ઠ છે. તો પણ તેટલા માત્રથી તે પહેલાંની મિત્રાદિ દૃષ્ટિઓમાં આત્માની વિશુદ્ધિ સૂચક સ્થિતિનું જે વર્ણન શાસ્ત્રપાઠ દ્વારા કર્યું છે તે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે અને તેથી સમ્યગ્દર્શન ન પામેલા જીવને પણ તે પામવા માટેનું આશ્વાસન મળે છે.
- અસદ્ગ્રહની નિવૃત્તિ થવા વડે અને સમ્યક્ તત્ત્વના અભિનિવેશ તેમજ ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ વડે કરીને મિત્રાદૃષ્ટિ અંતર્ગત અપુનર્બંધકપણું પણ મહાન જ છે. એના દ્વારા જ જીવ આગળ જતાં સમ્યક્ત્વ પામે છે.
- પા.નં.૧૦૩૩-૩૪માં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં રાગ હોતે છતે પણ શિષ્ટત્વ ઘટી શકે છે. તેની ચર્ચા ટીકામાં વિસ્તૃત છણાવટ સાથે કરેલી છે તે ખાસ જોવા જેવી છે.
- પા.નં.૧૦૪૧માં દોષક્ષય રૂપ શિષ્ટત્વ અમને માન્ય છે અને તે અતીન્દ્રિય હોવા છતાં શમ, સંવેગાદિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લિંગથી ગમ્ય છે અન્ય દર્શનકારોએ કરેલ શિષ્ટત્વનું લક્ષણ ખૂબ જ ક્લિષ્ટ છે અને તે સહેલાઈથી ઓળખી શકાતું નથી... વગેરે બાબતો દ્વારા જૈનદર્શનની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરી છે.

- પા.નં.૧૧૧૦માં ટીકામાં 'પરમાત્માની આજ્ઞાનું પાલન તે જ પરમાત્માનો અનુગ્રહ છે' તે બાબતને બતાવતા ઉપમિતિ, લલિત વિસ્તરા વગેરેના પાઠો મૂકીને જૈન દર્શનનો ઈશાનુગ્રહ અન્યદર્શનકારોની માન્યતાથી કઈ રીતે જુદો પડે છે ? તે બતાવ્યું છે.
- પા.નં.૧૧૧૯માં ગુજરાતી વિવેચનમાં વિશેષાર્થમાં જ્ઞાનની શુદ્ધિ અને મલિનતા અંગે વિચારવિમર્શ ખાસ જોવા જેવો છે.
- પા.નં.૧૧૨૨માં ગુજરાતી વિવેચનમાં મધ્યસ્થતાનો અર્થ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.
- પા.નં.૧૧૪૪માં 'કર્મને પોતાનું ફળ બતાવવા જીવના પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે છે' એ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા ગુજરાતી વિવેચનમાં નંદિષેણ અને સાવદ્યાચાર્યનું દૃષ્ટાંત ખૂબ જ સુંદર છે.
- પા.નં.૧૨૦૨-૩માં ટીકામાં ચરમાવર્તમાં સામાન્યથી પુરુષાર્થની બળવત્તા હોવા છતાં બધા જ જીવો કેમ એક સાથે મોક્ષે જતા નથી ? તે માટે કાલનય અને ભાવનયની અપેક્ષાએ કરેલું સમાધાન તેમજ તે માટેની સમગ્ર ચર્ચા સારી રીતે જોવા જેવી છે.
- પા.નં.૧૨૦૫માં સ્યાદ્વાદ અને સર્વવસ્તુ નિયતાનિયત છે. અર્થાત્ નિશ્ચયનયથી બધું જ નિયત જ છે, નિશ્ચિત જ છે, જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં જોવાયેલું જ થાય છે. છતાં વ્યવહારનયે બધું અનિયત જ છે. કારણ કે આપણે અજ્ઞાની છીએ. તેથી જ વ્યવહારનયે મોક્ષમાર્ગમાં પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે અને તેથી જ નિશ્ચયનયથી જૈન શાસનને નિયતિવાદ માન્ય હોવા છતાં આજીવકમત જ્યારે એકાંત નિયતિવાદનું સ્થાપન કરીને કાર્યસિદ્ધિ માને છે ત્યારે ભગવાનના શાસનમાં એકાંત નિયતિવાદનું ખંડન કરીને પુરુષાર્થ દ્વારા કાર્યસિદ્ધિનું વિધાન પણ બતાવવામાં આવ્યુ છે. કારણ કે એક નયનું વિચિત્ર રીતે પ્રતિપાદન કરીને કાર્યની સિદ્ધિ બતાવવામાં આવે તો ત્યાં અન્ય નયની ઉપેક્ષા થતાં પ્રસ્તુતનય દુર્નય બની જાય છે.

પરંતુ જ્યારે સ્યાદ્વાદ પદ્ધતિથી નિયતાનિયત કાર્યની વ્યવસ્થા માન્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં આપેક્ષિક સત્ય હણાતું ન હોવાથી કોઈ પણ નય દુર્નય બનતો નથી- એ બતાવવા દ્વારા યુક્તિપૂર્વક દૈવ અને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા ખૂબ સંગીન રીતે બતાવવામાં આવી છે અને દરેક કાર્ય દૈવ પુરુષકાર ઉભય જન્ય હોવા છતાં ચરમાવર્તમાં પુરુષાર્થની જ મહત્તા હોવાથી ગ્રંથિભેદજનિત સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે પ્રચંડ અંતર્મુખી પુરુષાર્થની જ આવશ્યકતા છે- એ નિષ્કર્ષ આપ્યો છે.

સમગ્ર ગ્રંથમાં આવા આવા તો ઘણા રસ ઝરણા મૂક્યા છે જેનો સાચો આસ્વાદ તો ગ્રંથને સારી રીતે વાચંવાથી અને માણવાથી જ આવે. પ્રસ્તુત ગ્રંથની ટીકા અને વિવેચન કરનાર મુનિપ્રવરશ્રી વયમાં અને શ્રમણપર્યાયમાં મારાથી નાના હોવા છતાં જ્ઞાનાદિગુણોએ કરી અધિકાધિક છે. તેથી પોતે તીર્થસ્વરૂપ છે અનેકને તારવામાં નિમિત્ત બની રહ્યા છે. મહાપુરુષોના ગ્રંથો ઉપરની તેમની ટીકાઓ જોતાં તેમના અગાધ જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે. 'આટલા થોડા સમયમાં આટલો વિપુલ શાસ્ત્ર અભ્યાસ અને વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કેવી રીતે કરી શક્યા હશે ?' તેની કલ્પના કરતાંય આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની જવાય છે તો તેમના વિપુલ સાહિત્યને સારી રીતે વાંચતા તો કયો આનંદ ન પમાય ? તે ખાસ વિચારણીય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અંતે એક મહત્વની વાત કે વ્યવહારનય વસ્તુનો સ્થૂલ બોધ કરાવે છે. નિશ્ચયનય દ્વારા આત્માદિ પદાર્થોની સૂક્ષ્મતાને આંબી શકાય છે. પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુનો સંપૂર્ણ અને યથાર્થ બોધ થાય છે. આમ નય અને પ્રમાણ વસ્તુનો બોધ કરાવીને ચરિતાર્થ થઈ જાય છે. પરંતુ તેનાથી મોક્ષમાર્ગ એક ડગલું પણ સાધકો આગળ વધી શકતા નથી. તેથી નય અને પ્રમાણ દ્વારા આત્મા વિ.નો યથાર્થ બોધ થાય તે જ પર્યાપ્ત નથી. આપણે તો આત્માનું જેવું વાસ્તવિક શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું પામીને દુઃખથી સદાને માટે મુક્ત બની આત્માનંદના મહોદધિમાં ઝીલવાનું છે. તેને માટે ત્યાં નયપક્ષ કામ લાગતા નથી. ત્યાં તો સાધનાની જ જરૂર છે અને સાધના દ્વારા આનંદની પ્રાપ્તિ એ તો સ્વભાવના અવલંબને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વભાવ છે દ્રવ્યસ્વભાવ અને પર્યાયસ્વભાવ. વસ્તુ માત્રમાં આ બે સ્વભાવ રહેલા છે. જેમાં દ્રવ્યસ્વભાવ ત્રિકાળ સ્થાયી છે. પર્યાયસ્વભાવ ક્ષણિક છે. પોતાના ત્રિકાળ સ્થાયી સ્વરૂપમાં રહીને સમયે સમયે પલટાવું તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે. આનંદ વેદન પર્યાયમાં અનુભવાય છે પણ તે માટે ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતા પર્યાય સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તે માટે તો જ્ઞાનીઓ પર્યાય દૃષ્ટિની સર્વથા ઉપેક્ષા કરી, નય પક્ષથી પણ અતિક્રાન્ત થઈ ત્રિકાળી, ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ કે જે કારણ-પરમાત્મા છે જે કારણ-સમયસાર છે તેના ઉપર જ સદા દૃષ્ટિ રાખવાનું અને તેના મય બનવાનું કહે છે. ત્રિકાળી, ધ્રુવ, દ્રવ્ય સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરવાથી ત્રિકાળી, દ્રવ્ય પોતે પરમ પારિણામિકભાવ રૂપ શુદ્ધ હોવાથી અને પર્યાયે તેનું સતત અવલંબન લીધેલ હોવાથી પર્યાયમાં સમયે સમયે વિશુદ્ધિ અનુભવાય છે અને આગળ જતા દ્રવ્યદૃષ્ટિનું આલંબન પ્રબળ થયે છતે પર્યાયમાં સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ અનુભવાતા આત્મા પોતે પરમાત્મા બને છે. કારણ પરમાત્માના-કારણ સમયસારના અવલંબને કાર્ય પરમાત્મા, કાર્ય સમયસારની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આત્મા સર્વથા દુઃખથી મુક્ત બનીને સાદિ અનંતકાળ સુધી અનંત આનંદનો ભોક્તા બને છે.

સૌ કોઈ આત્માઓ પ્રસ્તુત ગ્રંથના તલસ્પર્શી અભ્યાસ દ્વારા નયપક્ષના અવલંબને વસ્તુ તત્ત્વનો યથાર્થ બોધ પામી- વસ્તુ તત્ત્વનો યથાર્થ નિર્ણય કરી આખરે નયપક્ષથી પણ અતિક્રાન્ત થઈ દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રધાન સાધના માર્ગ અપનાવી કારણ સમયસારમાંથી કાર્ય સમયસારને પામે એ જ એકની એક સદાની શુભાભિલાષા.

शिवास्ते पन्थानः

વિ.સં.૨૦૫૯ના
અષાડ સુદ-૧૫
બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ જૈન દહેરાસર
રીઝ રોડ, વાલકેશ્વર,
મુંબઈ-૬.

સિદ્ધાન્તદિવાકર, ગચ્છાધિપતિ
આચાર્યદેવશ્રી વિજય **જયઘોષસૂરીશ્વરજી**
મહારાજના આજ્ઞાવર્તી પંન્યાસ
મુક્તિદર્શન વિજય ગણી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

૧૪ થી ૧૮ બત્રીસીનો ટૂંકસાર

૧૪. અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

૧૩મી બત્રીસીમાં મુક્તિઅદ્વેષના ક્રમથી યોગપૂર્વસેવાનો અધિકાર મળે છે- એમ જણાવેલ. તેમાં પણ સૌપ્રથમ જીવ અપુનર્બંધક બનતો હોવાથી ૧૪મી બત્રીસીમાં ધર્માધિકારી તરીકે અપુનર્બંધકનું વિસ્તારથી નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. પ્રારંભમાં જ મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે અપુનર્બંધક જીવ ધર્મનો અધિકારી છે. ભવાભિનંદીના દોષો રવાના થતાં સુદ (=શુકલ) પક્ષના ચંદ્રની જેમ પ્રાયઃ વધતા ગુણવાળો જીવ અપુનર્બંધક કહેવાય છે. (ગા.૧) અપુનર્બંધક જીવનો પરિણામ આંશિક રીતે મોક્ષને અનુકૂળ હોય છે. ગુરુસેવા વગેરે કરવા પાછળ તેના અંતઃકરણમાં મુખ્યતયા આત્મકલ્યાણનો આશય હોય છે. તેથી તેની પૂર્વસેવા વાસ્તવિક જાણવી. સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોની પૂર્વસેવા ઉપચારથી હોય છે. કારણ કે તેઓમાં તેવા પ્રકારનો સંસારનો વૈરાગ્ય હોતો નથી. (ગા.૨) સકૃદ્બંધકમાં ઉપચારથી = ગૌણરૂપે પૂર્વસેવા કહી શકાય. કારણ કે તેવા જીવો પરમાર્થથી આત્મવિચારણા વિનાના અને સંસારના સ્વરૂપ વિષે ઊહાપોહથી રહિત હોય છે. આમ કર્મસ્વરૂપ મલ પુષ્કળ હોવાથી તેમનામાં પૂર્વસેવા ઉપચારથી = ગૌણરૂપે હોય, મુખ્યરૂપે નહિ. માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત (= માર્ગપ્રવિષ્ટ) પણ અપુનર્બંધકની વિશેષ અવસ્થા છે. અમુક આચાર્યના મતે તે બન્ને અપુનર્બંધક કરતાં નિમ્ન ભૂમિકાએ રહેલા છે. પરંતુ આ વાતનો ગ્રંથકારશ્રી નિષેધ કરે છે. ફલિતાર્થરૂપે ગ્રન્થકારશ્રી કહે છે કે જે જીવમાં તીવ્ર સંકલેશ ન હોય અને ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતી કલ્યાણની પરંપરાને લાવે એવી જેની પ્રકૃતિ હોય તેની જ પૂર્વસેવા મુખ્ય કહેવાય. (ગા.૩ થી ૬)

અપુનર્બંધક જીવ ભદ્રક પ્રકૃતિવાળો હોવાથી શાંત અને ઉદાત્ત બને છે. અને તે ગ્રન્થિદેશની નજીક પહોંચતો જાય છે. જે ક્રોધ વગેરેથી હેરાન ન થાય તેને શાંત કહેવાય અને જેનું અંતઃકરણ ઉમદા હોય તે ઉદાત્ત કહેવાય. આવો જીવ સંસારના કારણ, સ્વરૂપ અને ફળની વિચારણા કરે છે. તે આ રીતે - ''સંસારમાં જીવ કર્મથી યુક્ત છે અને સાધનાથી કર્મ ખપાવી મુક્ત થાય છે. તેથી તે નિત્યાનિત્ય છે. આમ કર્મ સંસારનું કારણ છે. સંસાર દુઃખોથી વ્યાપ્ત છે અને સ્વરૂપથી જન્મ-જરા-મરણમય છે. આવા સંસારનું ફળ માત્ર કલેશ જ છે.'' આવી વિચારણા પછી જીવ સંસારના ઉચ્છેદની વિચારણા કરે છે. અને વિવિધ દર્શનોનો અને આત્મગુણોનો અભ્યાસ કરતા કરતા તેની વિચારણા ઉજ્જવળ બને છે. (ગા.૭ થી ૧૩)

જે જીવને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ કહેવાય. આ સમયે કર્મપ્રકૃતિનું જીવ પરથી આધિપત્ય ઓછું થાય છે. - આ પ્રમાણે યોગાચાર્ય **ગોપેન્દ્ર**ના વચનને સમર્થન કરતા બીજા દર્શનકારો પણ કહે છે કે વિષય-કષાયને પ્રતિકૂળ એવી ચિત્તવૃત્તિવાળા = પ્રતિશ્રોતગામી જીવમાં યોગ હોય છે. અપુનર્બંધકને પૂજા વગેરે ક્રિયાથી લાંબા સમયે મોક્ષનો યોગ થવાથી તે દ્રવ્યયોગ કહેવાય. અને જેનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય એવા સમકિતી જીવને ભાવથી યોગ હોય છે. જેમ પરપુરુષમાં આસક્ત સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા કરે તે માત્ર દેખાવ છે તે રીતે મોક્ષમાં મન રહેલું હોય તેવા સમકિતીની સંસારની પ્રવૃત્તિ માત્ર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દેખાવ છે. તે પ્રવૃત્તિ સમકિતીને કર્મબંધકારી નથી. તથા સમકિતીની શુશ્રૂષા વગેરે ક્રિયા પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાને અનુસરનારી હોય છે. **યોગબિંદુ**માં કહેલ છે કે - સ્ફુરાયમાન રત્નતુલ્ય અંતઃકરણ હોતે છતે વીર્યોલ્લાસની પ્રબળતાથી અને અંતઃકરણની દૃઢતાથી સમકિતીનું અનુષ્ઠાન કાયમ શુદ્ધ જ હોય છે. (ગા.૧૪ થી ૧૮)

આત્મા, ગુરુ અને નિમિત્ત-આ ત્રણ પ્રત્યયથી સમકિતી સદાશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રમાન્ય અને આત્મશુદ્ધિપ્રેરક હોવાથી યોગસ્વરૂપ બને છે. સમાધિ અને યોગ માટે ચિત્તની ચંચળતા અવરોધક છે. માટે અદૃશ્ય એવા આત્મા, કર્મ, મોક્ષ વગેરે પદાર્થો માટે આસન્ન મોક્ષગામી જીવ શાસ્ત્રને જ પ્રમાણભૂત માને છે, જેથી ચિત્ત સ્વસ્થ રહે. (ગા.૧૯-૨૦)

આગળ જતાં ગ્રન્થકાર શ્રીમદ્જીએ અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવેલ છે. - વિષય, આત્મા અને અનુબંધથી શુદ્ધ અનુષ્ઠાન. ત્રણે અનુષ્ઠાન ક્રમે કરીને ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા છે. કાશીએ માથા ઉપર કરવત મૂકાવવાથી મોક્ષ થાય- એમ સમજીને જૈનેતર લોકો એવી જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે વિષયથી શુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. આ સ્વરૂપથી પાપબહુલ હોવા છતાં મોક્ષનો ભાવ ભળેલ હોવાથી તેટલા અંશે સુંદર કહી શકાય. પૂરણ તાપસ વગેરેની જેમ જે વ્યવહારથી યમ-નિયમ પાળતા હોય તેની આરાધના સ્વરૂપશુદ્ધ કહેવાય. શાંતવૃત્તિથી આત્મતત્ત્વજ્ઞાન સહિત યમ-નિયમાદિનું પાલન તે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય. કેટલાકના મતે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ ભવાંતરમાં મોક્ષને યોગ્ય સામગ્રી આપે છે.

દેડકાના ચૂર્ણમાં વરસાદ પડતા નવા દેડકાઓ જન્મે એ રીતે દોષો જેના ઉત્તરકાળમાં આવવાના હોય તેવું સ્વરૂપ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન જાણવું. માટે ગુંડાઓ સાથે ભળી ગયેલ ખરાબ રાજાના કિલ્લાની જેમ તે વિવેકશૂન્ય મનાયેલ છે. જ્યારે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં લાભ-નુકસાનની વિચારણા હોવાથી તે સાનુબંધ લાંભ કરાવે છે. તે ઘરના મજબૂત પાયા તુલ્ય છે. (ગા.૨૧ થી ૨૬)

સમકિતી ત્રણ પ્રત્યયથી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરે. આત્મપ્રત્યય = પોતાને પસંદ હોય. ગુરુપ્રત્યય = ગુરુની રજા હોય અને નિમિત્તપ્રત્યય = તેવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતાં વાજીંત્રોનો અવાજ વગેરે પ્રશસ્ત શુકન થાય. આ ત્રણ પ્રત્યય પૂર્વકની કાર્યસિદ્ધિ પ્રાયઃ તાત્ત્વિક હોય. એક કાર્યસિદ્ધિ બીજી કાર્યસિદ્ધિને અપાવે તો તે તાત્ત્વિક સિદ્ધિ કહેવાય. તેવી સિદ્ધિ માટે સદ્યોગારંભક જીવ આ ત્રણ પ્રત્યયની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ શ્રેષ્ઠ મોરના ઈંડામાં વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે તેમ સદ્યોગારંભકમાં વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે. માટે આવું સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાન સમકિતી જીવમાં જ માન્ય છે. (ગા.૨૭ થી ૩૧) આ રીતે વિવિધ દર્શનશાસ્ત્રમાં જણાવેલ તમામ આરાધના અલગ અલગ અવસ્થાને આશ્રયીને અપુનર્બંધક જીવમાં સારી રીતે સંગત થઈ શકે છે. (ગા.૩૨)

૧૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

૧૪મી બત્રીસીમાં જણાવેલ અપુનર્બંધક દશા પ્રાપ્ત થાય બાદ ગ્રન્થિભેદ કરીને જીવ સમ્યગદૃષ્ટિ બને છે. માટે ૧૫મી બત્રીસીમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલ છે. સમ્યગ્દર્શનના લિંગ, સમકિતી પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા, સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા-ફળ તથા સમકિતીની સાંસારિક બતાવ્યા પ્રવૃત્તિ બાદ સમકિતી અને બોધિસત્ત્વની સરખામણી કરેલ છે. ત્યાર પછી અત્યંત વિસ્તારથી ગંભીરપણે શિષ્ટ લક્ષણની નવ્યન્યાયની પરિભાષાથી અહીં વિસ્તૃત મીમાંસા કરવામાં આવેલ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રાગદ્વેષનો અત્યંત તીવ્ર પરિણામ (= ગ્રંથિ) ભેદનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય. તે શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને ગુરુ-દેવાદિની પૂજા-આ ત્રણ ચિહ્ન દ્વારા ઓળખાય છે. (ગા.૧) ગીત-સંગીતપ્રિય યુવાનને પોતાનું અતિપ્રિય ગીત સાંભળવાની જે તાલાવેલી હોય તેના કરતા સમકિતીની શુશ્રૂષા = જિનવચનશ્રવણની ઈચ્છા તીવ્ર હોય છે. દુર્લભ એવા જિનવચનને સાંભળવા તે ઝંખે છે અને રાખના પડીકા જેવા સંસારમાં તે ખેંચાતો નથી. ભોગીને સ્ત્રીનો જે રાગ હોય તેના કરતાં સમકિતીને ભાવથી ચારિત્રને વિશે વધુ રાગ હોય છે. કદાચ તેની પ્રવૃત્તિ ચારિત્રથી વિપરીત પણ હોય. જેમ કે ઘેબર અત્યંત પ્રિય હોય એવો બ્રાહ્મણ જંગલની મુસાફરીમાં પોતાની પાસેનું પાથેય ખૂટી જતાં બીજાએ આપેલ કોહવાયેલ કે વાસી ભોજન પણ વાપરે પણ તે બ્રાહ્મણનું મન ઘેબર તરફ ખેંચાયેલું હોય છે તેમ સમકિતીનું મન ચારિત્ર તરફ જ ખેંચાયેલું હોય છે. વળી સમકિતી યથાશક્તિ દેવ અને ગુરુની પૂજા કરે છે. તેમાં તે પોતાનાં ભોગસુખની ખણજ પોષતો નથી. આ ત્રણ ચિહ્નો દ્વારા સમકિતનું અનુમાન કરી શકાય. (ગા.૨-૬)

અનાદિકાળથી જીવ જે કર્મનિર્જરા કરી રહ્યો છે તે યથાપ્રવૃત્તકરણ કહેવાય. તેમ કરતા કરતા જીવ ગ્રંથિદેશમાં પહોંચે છે. તે ગ્રંથિને ભેદવાનું કામ જેનાથી કરે તે અપૂર્વકરણ કહેવાય. ત્યાર બાદ જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. તેને અનિવર્તિકરણ = અનિવૃત્તિકરણ કહેવાય. આમ ત્રીજા કરણમાં આવેલા જીવમાં સમ્યક્ત્વ તથા શુશ્રૂષા વગેરે ત્રણ ચિહ્નો પ્રગટ થાય છે. આ જીવ કદાચ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થઈ મિથ્યાત્વે જાય તો પણ તેને કર્મબંધ અલ્પ જ થાય. કારણ કે તેના પરિણામ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કરતાં સારા જ હોય છે. આમ કહીને ગ્રંથકારશ્રીએ બૌદ્ધ દર્શનમાં માન્ય બોધિસત્ત્વની વાત જૈનદર્શનમાન્ય ચતુર્થગુણસ્થાનકવાળા જીવમાં સંગત થઈ જાય છે- એવું સિદ્ધ કરેલ છે.(ગા.૭ થી ૧૦)

ગ્રંથકારશ્રીએ સમકિતી જીવની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ તપેલા લોખંડના ગોળા પર પગ મૂકવા જેવી જણાવેલ છે. જંગલમાં પાછળ પડેલા વાઘથી જાન બચાવવા ભાગતો યુવાન વચ્ચે અંગારા ભરેલી લાંબી ખાઈ આવે અને તેમાં લોખંડના લાલચોળ તપેલા ગોળા પરથી પગ મૂકી પસાર થાય ત્યારે તે પગ મૂકે તો પણ અડધો મૂકે, ઓછામાં ઓછા ગોળા પર પગ મૂકે, કંપતા હૈયે મૂકે અને ઝડપથી પાછો ઉંચકી લે. સમકિતીની પાપની પ્રવૃત્તિ, તેવી જાણવી. આમ બૌદ્ધદર્શનકારોની 'બોધિસત્ત્વ માત્ર કાયપાતી જ હોય, ચિત્તપાતી નહિ' આ વાત સમકિતીમાં સિદ્ધ થાય છે. વળી, બોધિસત્ત્વની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં બૌદ્ધો જે લક્ષણો જણાવે છે જેવા કે પરાર્થરસિકતા, બુદ્ધિશાળીપણું, માર્ગગામીતા, મહાશયસંપન્નતા, ગુણાનુરાગ વગેરે પણ સમકિતીમાં જણાય જ છે. (ગા.૧૧-૧૨)

'બોધિસત્ત્વ' શબ્દના બે રીતે અર્થ થાય. (૧) બોધિ = સમ્યગ્દર્શનપ્રધાન એવો સત્ત્વ = જીવ. અથવા (૨) ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થનારા એવા સદ્બોધિસંપન્ન જીવ એટલે બોધિસત્ત્વ. આવા બોધિસત્ત્વ જીવોમાંથી પરોપકાર દ્વારા તમામ ભવ્ય જીવોને મોક્ષમાર્ગે આગળ વધારવાની ભાવના કરનારા કેટલાક જીવો તીર્થંકર બને છે. તથા સ્વજન વગેરેને તારવાની ભાવના કરનારા કેટલાક જીવો ગણધર ભગવંત બને છે. અને જે વૈરાગી સાધક માત્ર આત્મકલ્યાણને સાધવા પ્રયત્નશીલ બને તે સામાન્યકેવલી થાય છે. પ્રાસંગિકરૂપે ભવ્યત્વ અને તથાભવ્યત્વની વિચારણા કરીને તીર્થંકર થવામાં વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વને નિયામક બતાવેલ છે. લલિતવિસ્તરા ગ્રંથના આધારે પ્રસ્તુત પ્રઘટ્ટક ગ્રંથકારશ્રીએ વધુ સ્પષ્ટ અને પારદર્શક બનાવેલ છે. (ગા.૧૩ થી ૧૫)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જેના દોષો ક્ષીણ થયા હોય તે પુરુષ શિષ્ટ કહેવાય. માટે સંપૂર્ણ શિષ્ટત્વ સિદ્ધ જીવમાં અથવા કેવળજ્ઞાનીમાં આવે. તથા સમકિતીમાં આંશિક શિષ્ટત્વ આવી શકે. (ગા.૧૬) બ્રાહ્મણોના મતે 'વેદો પ્રમાણ છે' એમ માને તે શિષ્ટ પુરુષ છે. પણ ગ્રન્થકારશ્રી કહે છે કે આ માન્યતા બરાબર નથી. કારણ કે બળજબરીથી આવું બૌદ્ધ પાસે મનાવીએ તો બૌદ્ધ પણ તેમની દૃષ્ટિએ શિષ્ટ ગણાવા જોઈએ. તથા સૂતેલો બ્રાહ્મણ વેદને વિશે તટસ્થ (=પ્રમાણ્યજ્ઞાનશૂન્ય) હોવાથી તેને શિષ્ટમાં ગણી શકાશે નહીં. વળી વેદના પુસ્તક પર બૌદ્ધશાસ્ત્રનું નામ જોવાથી ભૂલમાં 'આ શાસ્ત્ર અપ્રમાણ છે' એમ બોલનાર બ્રાહ્મણ પણ શિષ્ટપુરુષ નહિ ગણાય. તથા બ્રાહ્મણમાંથી તે જીવ ભવાંતરમાં કાગડો બને તો ત્યારે પણ તે જીવમાં 'શિષ્ટત્વ' (બ્રાહ્મણભવમાં હતું તેથી) સ્વીકારવું પડશે. આના કારણે માત્ર બ્રાહ્મણોને શિષ્ટ ગણવાની વાત અસંગત થશે. તથા 'વેદ પ્રમાણભૂત છે' એવા ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક = કારણરૂપ શરીર કાગડા પાસે ન હોવાથી કાગડાને જો 'શિષ્ટ' ન માનીએ તો અશરીરી એવા ઈશ્વર પાસે તો ઉપરોક્ત જ્ઞાનનું કારણ એવું શરીર ન હોવાથી તેને પણ શિષ્ટ માની નહિ શકાય. (ગા.૧૭ થી ૨૧)

ત્યાર બાદ નવ્યન્યાયની પરિભાષા અને તેના ઉપયોગને ચરમસીમાએ પહોંચાડીને મહોપાધ્યાયજી મહારાજે **પદ્મનાભ**ના મતનું પ્રદર્શન-પરિષ્કાર તથા નિરાકરણ કરીને પોતાની તાર્કિક શક્તિનો પરચો દેખાડેલ છે. (૧) ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ જાતિસ્વરૂપ નથી પરંતુ પરિવર્તનશીલ છે. (૨) તત્ તત્ સંબંધાભાવકૂટપ્રવેશ દુર્ગ્રાહ્ય છે. (૩) વેદઅપ્રામાણ્યગ્રહધ્વંસઅનાધારતાઘટિત શિષ્ટલક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દુર્વાર બને છે. (૪) વેદમાં સાપેક્ષભાવે પ્રામાણ્ય તો સ્યાદ્વાદીને પણ માન્ય છે. (૫) સમકિતીએ ગ્રહણ કરેલ મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યગ્ બને છે. (૬) પ્રમાણત્વના સ્વરૂપ પણ અનેકવિધ છે. (૭) યુક્તિઉપજીવ્યત્વ તો વૈદિક અને જૈનમતમાં તુલ્ય છે. (૮) તીર્થંકર ભગવંતના સર્વવચનો યુક્તિગ્રાહ્ય છે જ. (૯) અન્યદર્શનના સંગત અર્થનો સ્વીકાર નિગ્રહસ્થાન નથી. (૧૦) પ્રામાણ્યપ્રયોજક વેદત્વ નથી પણ સત્યત્વ છે. (૧૧) શિષ્ટત્વ પણ તરતમ ભાવવાળું છે. આ મુખ્ય ૧૧ અગ્નિશસ્ત્ર દ્વારા **પદ્મનાભમત**નું ગ્રંથકારશ્રીએ નિરાકરણ કરેલ છે. (ગા.૨૨ થી ૩૧)

છેલ્લી ગાથામાં વેદવિહિતઅર્થનું અનુષ્ઠાતૃત્વરૂપ શિષ્ટત્વ તથા અદૃષ્ટસાધનતા વિષયક મિથ્યાજ્ઞાનાભાવ સ્વરૂપ શિષ્ટત્વની પણ મહોપાધ્યાયજીએ સમાલોચના કરીને જૈનદર્શન માન્ય દોષક્ષયસ્વરૂપ શિષ્ટલક્ષણની અચલ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ બત્રીસીના ઉત્તરાર્ધમાં નવ્યન્યાયની પરિભાષાની ગૂઢતા-કર્કશતા-સૂક્ષ્મતા આંખે ઉડીને વળગે તેવી છે. એકંદરે વાચકવર્ગને આ બત્રીસીના ઉત્તરાર્ધમાં શાંતચિત્તે બૌદ્ધિક કસરત કરવાની આવશ્યકતા રહે તેમ છે.

૧૬. ઈશાનુગ્રહવિચારદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

ભગવાનના અનુગ્રહ-કરુણા-કૃપા-દયાને દરેક આસ્તિક દર્શનકારો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે સ્વીકારે છે. પરંતુ ભગવાનનો અનુગ્રહ એટલે શું ? તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે ? આ અંગે વિવિધ દર્શનશાસ્ત્રોમાં અનેક માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. ગ્રંથકારશ્રીએ ભગવદ્અનુગ્રહ અંગે ખાસ કરીને પાતંજલ મતનું નિરૂપણ અને સમીક્ષણ કરી જૈનદર્શનમાં ભગવદ્અનુગ્રહ કેવા સ્વરૂપે માન્ય છે ? તેનું સચોટ નિરૂપણ ૧૬મી બત્રીસીમાં કરેલ છે.

પાતંજલ વિદ્વાનો યોગની સિદ્ધિનું કારણ મહેશ્વરનો અનુગ્રહ માને છે. તેમના મતે મહેશ્વર ત્રણે કાળના ક્લેશ, કર્મ, કર્મના ફળ અને સંસ્કારથી અસંબદ્ધ છે. (ગા.૧) પાતંજલોના મતે ઈશ્વરમાં અપ્રતિહત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= સહજ એવું જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ - આ ચારેય તત્ત્વ અનાદિકાળથી છે. ઈશ્વરમાં સાત્ત્વિક પરિણામ પરાકાષ્ઠાનો છે. તે પરિણામ ઈન્દ્રિય દ્વારા આવેલ નથી. કારણ કે ઈન્દ્રિયને ઘણી બધી મર્યાદા છે. ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા વિના ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનાદિપરિણામો અપરિમિત છે. તેથી ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થાય છે. કપિલ વગેરે મહર્ષિના પરમગુરુ ઈશ્વર છે. તે સર્વશક્તિસંપન્ન ઈશ્વરની ઈચ્છાનુસાર આખું જગત કર્મ મુજબ પ્રવર્તે છે. (ગા.૧ થી ૪)

ગ્રંથકારશ્રી પાતંજલમતની સમાલોચન કરતા જણાવે છે કે ''ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ યોગ ઉત્પન્ન થાય છે" આવી પાતંજલોની વાત બરાબર નથી. કારણ કે (૧) જે જીવમાં યોગ્યતા ન હોય તેવા જીવમાં ઈશ્વર યોગને ઉત્પન્ન કરી ન શકે. જેમ જડ એવા અણુને ઈશ્વર ક્યારે પણ જીવ બનાવી શકતો નથી. (૨) વળી 'ઈશાનુગ્રહથી પુરુષને યોગસિદ્ધિ મળે છે.' એમ માનવાથી આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય = અપરિણામી = એક જ સ્વભાવવાળો માનવાની વાત પણ અસંગત બને છે. કારણ કે પુરુષમાં પૂર્વ યોગ ન હતો અને પછી યોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે આત્માને પરિણામી જ માનવો પડે. (૩) જો ઈશ્વરમાં અનુગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ એક સરખો હોય તો બધા જીવોને યોગસિદ્ધિ, મુક્તિ વગેરે ફળ એક સાથે જ મળી જાય. પણ તેવું ન બનવાને લીધે ઈશ્વરના અનુગ્રાહક સ્વભાવમાં વિવિધતા માનવી જરૂરી બની જાય છે કે જે પાતંજલોને માન્ય નથી. (ગા.૫-૬)

જંગલમાં ભૂલા પડેલાને રસ્તો બતાવનાર ભોમિયા જેવા પરમાત્માની આજ્ઞાને / સૂચનાને પાળીને ભવાટવીનો પાર પામનારા જીવો ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માને છે. આ રીતે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ જૈનોને માન્ય છે, પણ આદેશ કરીને જીવોને સ્વર્ગે મોકલવા રૂપે નહિ. ગ્રંથકારશ્રી પોતાની મધ્યસ્થતાને જણાવતા કહે છે કે પતંજલિએ જે કહેલ છે કે 'પ્રણવ દ્વારા ઈશ્વરનો જાપ કરવાથી વિઘ્નનાશ થાય છે.' - આ વાત તો વ્યાજબી જ છે, જૈનદર્શનને માન્ય જ છે.- એવું હૃદયંગમ રીતે મહોપાધ્યાયજી મહારાજે પ્રતિપાદન કરેલ છે. (ગા.૭-૮) કહેવાનો આશય એ છે કે 'यन्माधवेनोक्तं तत्र' આવી નીતિ ગ્રંથકારશ્રીએ અપનાવેલ નથી. પરંતુ અન્ય દર્શનની પણ સાચી વાતનો યોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી સ્વીકાર કરવાની ઉદારતા અને મધ્યસ્થતા શ્રીમદ્જીએ આત્મસાત્ કરેલ છે.

ઈશ્વરના જાપથી વિઘ્નોચ્છેદ થાય છે. વિઘ્ન નવ પ્રકારે છે. - વ્યાધિ, સ્ત્યાન, પ્રમાદ, આળસ, વિભ્રમ, સંદેહ, અવિરતિ, ભૂમિઅલાભ, અનવસ્થાન. (૧) ધાતુની (વાત-પિત્ત-કફની) વિષમતાથી જ ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિ કહેવાય. (૨) કામ શરૂ જ ન કરવું તે સ્ત્યાન = અકર્મનિષ્ઠતા. (૩) શરૂ કરેલ કામને આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન મૂકી દેવો તે પ્રમાદ. (૪) સમાધિના સ્થાનમાં ઉદાસીનતા તે આળસ. (૫) શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ તે વિભ્રમ (૬) 'આ યોગસાધના થશે કે નહિ ?' આવી ડામાડોળ દશા તે સંદેહ (૭) આકર્ષણના કારણે બાહ્ય વિષયોથી ન અટકવું તે અવિરતિ. (૮) સમાધિની ભૂમિકા ન મળવી તે ભૂમિઅલાભ. અને (૯) સમાધિની ભૂમિકા મળે પણ તેમાં મન સ્થિર ન થવું તે અનવસ્થા. (ગા.૯ થી ૧૨)

જાપના લીધે સોપક્રમ વિઘ્નો નાશ પામે છે અને નિરુપક્રમ વિઘ્નોની અનુબંધશક્તિ ભાંગે છે. જાપથી મનોવૃત્તિ બહાર દોડતી નથી. આથી જ્ઞાન અંતર્મુખ થઈ સતત નિર્મળ બને છે. આમ જાપના પ્રણિધાનથી વિઘ્નનાશ અને પ્રત્યક્ ચૈતન્ય = અંતર્મુખતારૂપ લાભ થાય છે. પૂજા કરતાં સ્તોત્ર ક્રોડ ગણું ફળ આપે. સ્તોત્ર કરતા જાપ, જાપ કરતા ધ્યાન અને ધ્યાન કરતા લય ક્રોડગણું ફળ આપે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

છે. માટે પૂર્વાચાર્યોએ જાપને ધ્યાનની વિશ્રામભૂમિકા કહેલ છે. (ગા.૧૩-૧૫)

'કાલાતીત' નામના યોગાચાર્યના મતે દેવ વગેરેની ઉપાસનાનો માર્ગ સર્વ ધર્મોમાં એક સરખો જ છે, તે તે સંપ્રદાયમાં દેવના નામ ભલે અલગ અલગ હોય. તે દેવો આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યયુક્ત જ છે. માટે વિવિધ ધર્મમાં દેવના વિશેષ ગુણધર્મોની કલ્પના અર્થહીન છે. તે એટલા માટે કે વર્તમાનના અસર્વજ્ઞ જીવોને અરિહંત, બુદ્ધ વગેરેમાં ભેદભાવનું પૂર્ણજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે થતું નથી અને ભેદભાવ માટે રજૂ કરાતી વિવિધ પ્રકારની યુક્તિઓ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે. અને ઈશ્વરની ભક્તિના મુખ્ય ફળ સ્વરૂપે ક્લેશક્ષય તો બધા દર્શનમાં સમાનરૂપે જ બતાવેલ છે. માટે ઈશ્વરમાં નામભેદ માત્રથી અર્થસંબંધી ભેદભાવની કલ્પના નિષ્પ્રયોજન છે. (ગા.૧૬-૨૦) તથા સંસારના કારણને કર્મ કહો, અવિદ્યા કહો કે ક્લેશ કહો - અર્થતઃ બધું એક જ છે. માત્ર નામથી ભેદ છે. માટે ઈશ્વર કે કર્મની ચર્ચામાં ઊંડા ઉતરવાના બદલે સંસારના કારણભૂત કર્મને દૂર કરવા ગુણવાન્ વિશિષ્ટ પુરુષ એવા પરમાત્માની આરાધના કરવી જોઈએ-એમ **કાલાતીત** માને છે. વિશેષ રીતે ઊંડાણથી ઊહાપોહ કરવાની જેની ક્ષમતા નથી તેવા જીવો માટે આ મત કલ્યાણકારી હોવાની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત કાલાતીત મતને જૈનો પણ સ્વીકારે છે. પણ તટસ્થ પ્રાજ્ઞ વ્યક્તિ વિચાર-વિમર્શ કરી અમુક (યથાર્થ) ભગવાનની આરાધના કરે તો તેના માટે તે આરાધના વિશિષ્ટ નિર્જરા કરાવનારી બને. તેવી આરાધના તત્ત્વજ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય અપાવે. માટે ઈશ્વર વિશે વિચારણા સર્વથા નિષ્ફળ ન માનવી. 'કદાગ્રહ છોડાવવાના સમયે કાલાતીતની વાત યોગ્ય છે.' એમ શ્રી**હરિભદ્રસૂરિજી**એ પણ સ્વીકારેલ છે. - એમ મહોપાધ્યાયજી જણાવે છે. (ગા.૨૧ થી ૨૪) ખરેખર મધ્યસ્થતા, ઉદારતા, સત્યનિષ્ઠતા અને વિવેકદૃષ્ટિની પરાકાષ્ઠા જૈન દર્શનના પાયામાં રહેલી છે.

જેમ રૂપ એ અંધ વ્યક્તિનો વિષય નથી, તેમ આત્મા વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થો પણ છદ્મસ્થ જીવનો પ્રત્યક્ષ વિષય બની ન શકે. આથી આ વિશે શાસ્ત્ર મુજબ મધ્યસ્થ ભાવથી ઊહાપોહપૂર્વક ન્યાયસંગત રીતે વિચારણા કરવી જરૂરી છે. બાકી તેમાં એકલો તર્ક આંધળો છે અને એકલા શાસ્ત્રો પાંગળા છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં પણ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જુદી જુદી વાતો કહેલી જોવા મળે છે. તેથી યુક્તિ અને શાસ્ત્ર-બન્નેનો સમન્વય કરવો પડે. માટે તાત્પર્યતઃ શાસ્ત્ર-અવિરોધી યુક્તિથી જે ધર્મોપદેશને પકડે છે તે જ ધર્મજ્ઞ બની શકે. પરમાર્થથી શાસ્ત્રના આધારે સ્યાદ્વાદન્યાયથી સંગત એવું આચરણ કરવું એ જ ઈશ્વરઅનુગ્રહ છે, નહિ કે ભગવાન ઊંચકીને કે આદેશ કરીને કોઈને દેવલોકમાં મૂકી દે - એવો અનુગ્રહ. વળી, આપવા લાયક એવો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગ તો જિનેશ્વરોએ આપેલ જ છે. આ જ તેમનો અનુગ્રહ છે. માટે વર્તમાનમાં અનુકૂળ સંયોગમાં પણ શક્તિ મુજબ જિનેશ્વરનો ધર્મ ન આચરતા અને આવતા ભવમાં ચારિત્રાદિ ધર્મને સીમંધરસ્વામી વગેરે પાસેથી મેળવવાની ભાવના રાખતો જીવ ધર્મને કેવી રીતે મેળવે ? એ તો માત્ર શેખચલ્લીના તરંગ કે મુલ્લા નસરુદ્દીનના સપના જ કહી શકાય. માટે ભગવાનનો અનુગ્રહ માનતા સાધકોએ પ્રભુના ગુણોના રાગપૂર્વક પરમાનંદથી પરિપ્લાવિત હૃદયે સાધના કરવી જોઈએ. - આવો ઉપદેશ આપીને ગ્રંથકારશ્રીએ ૧૬મી બત્રીસી પૂર્ણ કરેલ છે. (ગા.૨૫ થી ૩૨)

૧૭. દૈવપુરુષકારદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

નસીબ બળવાન કે પુરુષાર્થ બળવાન ? આ સમસ્યાનું સચોટ સમાધાન મેળવવા માટે સદીઓથી લાખો - કરોડો લોકો સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. માત્ર આસ્તિક જ નહિ, નાસ્તિક લોકોના મનમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પણ આ સમસ્યા અવાર નવાર ઊભી થતી હોય છે. કહેવાતા નાસ્તિક લોકો પણ 'Wish You best of luck', 'OH ! My bad luck !' વગેરે શબ્દપ્રયોગ દ્વારા જાણે-અજાણે કર્મનો તો સ્વીકાર કરતા જ હોય છે. ગ્રંથકારશ્રીએ ૧૭મી બત્રીસીમાં ઉપરોક્ત સમસ્યાનું નિશ્ચય-વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયથી સુંદર સમાધાન આપેલ છે.

પ્રારંભમાં જ ગ્રંથકારશ્રી ઉપકાર સમસ્યાનો રોકડો જવાબ આપી દે છે કે વાસ્તવમાં ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને સમાન બળવાળા છે. નિશ્ચય નયના મતે ભાગ્ય કે પુરુષાર્થ પરસ્પર અપેક્ષા વિના સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના કામ કરે છે. માટે ૧૪મા વર્ષે અકબર દિલ્હીનો બાદશાહ બન્યો તેમાં વિક્રમાદિત્ય હેમુને પરાજિત કરવા સ્વરૂપ પુરુષાર્થ મુખ્ય કારણ ગણી શકાય. તેવો પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ અકબરનો પુત્ર શાહજહાં દિલ્હીનો બાદશાહ બન્યો તેનું મુખ્ય કારણ નસીબ ગણી શકાય. શું અકબરનું નસીબ રાજા બનાવવામાં કારણભૂત નથી ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં નિશ્ચયનય કહેશે કે કાયમ નસીબ પુરુષાર્થની સાથે જ રહે છે. પણ એટલા માત્રથી તેને કારણ માનવાની જરૂર નથી. જે કામ કરે તે કારણ. જે પહેલેથી હાજર હોવા છતાં કામ ન થાય તેવા નિષ્ક્રિય તત્ત્વનો કારણસ્થાને અભિષેક કરી ન શકાય. આ છે નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય. નિશ્ચયનયનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે - 'सापेक्षं असमर्थम्'. નસીબ પહેલેથી હાજર હોય છતાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા નસીબને ઉદ્યમની અપેક્ષા રહે તો નસીબ અસમર્થ-અન્યથાસિદ્ધ-અકારણ કહેવાય. ત્યાં ઉદ્યમને જ કારણ મનાય. મહેનત કર્યા વિના જ કાળપરિપાક થતાં નસીબથી કાર્ય થઈ જાય ત્યાં નસીબ/કર્મનો ઉદય કારણ કહેવાય. દા.ત. પરીક્ષા સમયે રાત્રે ઉજાગરા કરીને વાંચતા-લખતા-ચિંતન કરતા વિદ્યાર્થીને આવી જતી ઊંઘ. અહીં વિદ્યાર્થીની ઊંઘવા માટે કોઈ મહેનત નથી. બલ્કે જાગવા માટે મહેનત છે. છતાં કાળપરિપાકથી દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી ઊંઘ આવી ગઈ. માટે તેવા સ્થળે નસીબ કારણ કહેવાય. આપણી ઈચ્છા ન હોવા છતાં આપણા નામથી કોઈ લોટરી લાવે અને આપણને લોટરી લાગી જાય ત્યાં નસીબ કારણ કહેવાય. ધરતીકંપથી મકાન જમીનદોસ્ત થઈ જવું, સાવધાનીથી ચાલવા છતાં એકસીડન્ટ થવો, ઊંઘમાં હાર્ટ એટેક આવી જવો આ કેવળ નસીબના કાર્ય છે- એવું નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય છે. (ગા.૧ થી ૪)

પરંતુ વ્યવહારનય ગૌણ-મુખ્ય ભાવે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ (= મહેનત) બન્નેને કારણરૂપે સ્વીકારે છે. માટે મુખ્ય = ઉત્કટ એવા નસીબથી કરાયેલ કાર્યને લોકો ભાગ્યકૃત સ્વરૂપે જાણે છે. અને ઉત્કટ પ્રયત્નથી કરાયેલ કાર્યને લોકો પુરુષાર્થકૃત સ્વરૂપે જાણે છે. વ્યવહારનય કહે છે કે જે એમ માને કે - 'આ કાર્ય થયું તે ભાગ્યનિર્મિત છે, પુરુષાર્થનિર્મિત નથી' તો તે અહંકારનું પરિણામ છે. હા, ક્યારેક નસીબ ગૌણ હોય તો ક્યારેક ઉદ્યમ ગૌણ હોય - એવું બને. પરંતુ કોઈ પણ કાર્ય ભાગ્ય અને પુરુષાર્થના સહકાર વિના તો થતું જ નથી. આ વાત પ્રત્યક્ષ છે. માટે તેનો અપલાપ થઈ ન શકે. જેમ દંડ અને ચક્ર બન્ને એકબીજાથી નિરપેક્ષ થઈને, એકબીજાની ગેરહાજરીમાં બે અલગ અલગ કાર્ય (દા.ત. દંડ કોઈકને સજા કરવામાં, માર-પીટ કરવામાં વપરાય અને ચક્ર રમકડાને તોડવાના કામમાં વપરાય- આવું કોઈ કામ) કરે તો પ્રત્યેક કાર્ય પ્રત્યે એક-એકને સ્વતંત્ર કારણ મનાય. વિભિન્ન પ્રત્યેક કાર્ય પ્રત્યે બન્નેને મિલિત કારણ ન મનાય. પણ કાર્યરૂપે માત્ર ઘડો જ બને તો દંડ અને ચક્ર બન્નેને તેના કારણ માનવા જ રહ્યા. તે રીતે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ એક જ કાર્ય કરતા હોય તો તે બન્નેને તેના કારણરૂપે માનવા જોઈએ. આમ વ્યવહારનય માને છે. (ગા.૫ થી ૧૦)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વ્યવહારનયના મતે જ્યાં પુરુષાર્થ અલ્પ હોવા છતાં ફળ મળે છે ત્યાં આ ભવનું ભાગ્ય અને પૂર્વભવનો પુરુષાર્થ કારણરૂપે સમજી લેવા. આમ બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ છે. (ગા.૧૧)

સાંખ્ય લોકો માત્ર કર્મને જ ફળદાયક માને છે. આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે વર્તમાનનું કર્મ = નસીબ તે પૂર્વભવનો પુરુષાર્થ જ છે. તથા ભાગ્ય પણ પુરુષાર્થ વગર પોતાની મેળે ફળ આપતું નથી જ. (ગા.૧૨-૧૩) શાહજહાંએ દિલ્હીની ગાદી મેળવવા માટે ભલે અકબર જેટલો પુરુષાર્થ ન કર્યો પણ રાજગાદીએ બેસવાનો, પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવાનો ઉદ્યમ તો કર્યો જ હતો. વાંચતા-વાંચતા ઊંઘ આવી જાય તો બળજબરીથી અટકાવવી નહિ, આવી જવા દેવી. આટલો સહકાર (માનસિક પુરુષાર્થ) તો ઊંઘવાના નસીબને સહકાર આપે જ છે ને ! આમ ઓછાવત્તા અંશે મહેનત હોય તો જ નસીબ કાર્ય કરી શકે. આમ વ્યવહારનય નસીબ અને ઉદ્યમ બન્નેને સર્વ કાર્ય પ્રત્યે ગૌણ-મુખ્ય ભાવે કારણ માને છે.

'કોઈ પણ કાર્યમાં / ઘટનામાં દેખાતું કારણ સ્વીકારવું જોઈએ. ન દેખાતા કર્મની કલ્પના વ્યર્થ છે.' આવું નાસ્તિક લોકો માને છે. પણ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે બે માણસ દૂધ પીવે તો તે દૂધ એકને પચવા દ્વારા બળ આપે છે. અને બીજાને અતિસારનું નિમિત્ત બને છે. તેથી ત્યાં કર્મને સ્વીકારવું પડે. ટૂંકમાં, બાહ્ય દૃશ્ય સામગ્રી સમાન હોવા છતાં જ્યાં પરિણામમાં ઘણો બધો તફાવત કે વિરોધ જણાતો હોય ત્યાં અદૃશ્ય કર્મને / નસીબને જ જવાબદાર માનવું પડે. **વિશેષાવશ્યકભાષ્ય**ના આધારે આ બાબતનું સતર્ક પ્રતિપાદન ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. ગ્રંથકારશ્રી આગળ વધીને **ન્યાયકુસુમાંજલિકાર** પ્રાચીન નૈયાયિક **ઉદયનાચાર્ય**ની શૈલીથી પણ કર્મની સિદ્ધિ કરતા જણાવે છે કે દાનાદિ બાહ્ય ક્રિયા તો સમયાંતરે નાશ પામે છે. પરંતુ તેનું ફળ સ્વર્ગાદિ કાલાંતરે દેખાય છે. તેમાં અવાંતર કારણ (દ્વાર) કર્મ માનવું જ પડે. આમ શાસ્ત્રવિહિત-નિષિદ્ધ ક્રિયા પુણ્ય-પાપ વિના ફળ આપવા સમર્થ નથી. બાકી તો પ્રાયશ્ચિતની વિધિ પણ વ્યર્થ જશે. કારણ કે પાપ જ હોય નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કોઈ જ પ્રયોજન રહેતું નથી. (ગા.૧૫-૧૬)

જો ભાગ્ય અને પુરુષાર્થની દિશા વિરોધી હોય અર્થાત્ તે બન્ને પરસ્પર વિલક્ષણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માગતા હોય તો જે બળવાન હોય તે પ્રમાણે જીવને પરિણામ મળે છે. અર્થાત્ તેવા સમયે ભાગ્યની સામે જીવે પુરુષાર્થને ઘણો વધારવો પડે છે. તો જ ઉદ્યમસાધ્ય કાર્ય મળી શકે. જો ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ એક જ દિશામાં ચાલતા હોય (અર્થાત્ એકબીજાને સહકાર આપતા હોય) તો જીવ અપેક્ષાએ પુરુષાર્થ ઓછો કરીને પણ સફળતા મેળવી શકે છે. તેવા સંયોગમાં પુરુષાર્થ વધુ હોય તો પરિણામ વહેલું અને વધુ સારું મળી શકે છે. જેમ કે અત્યંત હોશીયાર વિદ્યાર્થી એક જ વર્ષમાં બબ્બે ધોરણની પરીક્ષા આપીને વહેલો આગળ વધી જાય. અથવા અનેક કોર્સ તે એકી સાથે કરી શકે. (ગા.૧૭)

આગળ વધતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે એકલું કર્મ પોતાની ઉપર ઉપઘાત કે અનુગ્રહ (નુકસાન કે ફાયદો કરવાનું કામ) કરતું નથી. પરંતુ કર્મ અને પુરુષાર્થ પરસ્પર એકબીજા પર ઉપઘાત કે અનુગ્રહ કરે છે. (ગા.૧૮) સમાન બળવાળા અને વિરોધી દિશાવાળા (પરસ્પર વિલક્ષણ કાર્ય કરવાના સ્વભાવવાળા) કર્મ અને પુરુષાર્થમાંથી જેના પક્ષે કાળ, નિયતિ, વગેરે બળવાન હોય તેની જીત થાય છે. (ગા.૧૯)

આરસના ટુકડામાં 'આમાં પ્રતિમા બનવાની યોગ્યતા છે' એમ કહી શકાય પણ તૈયાર પ્રતિમા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માટે આવું કહી ન શકાય કે 'આ પ્રતિમામાં નવી પ્રતિમા બનવાની યોગ્યતા છે.' કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એટલે કારણમાં રહેલી કાર્યજનનયોગ્યતા નષ્ટ થાય. માટે જ મોક્ષમાં ગયેલા આત્મામાં ભવ્યત્વ-મુક્તિગમનયોગ્યપરિણામ માનવામાં નથી આવતો. ડોક્ટરને ઉદ્દેશીને 'આ ડોક્ટર થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે' એમ ન કહેવાય. પણ 'આ ડોક્ટર છે' એમ જ કહેવાય. તે રીતે જેનું ફળ મળેલ નથી તેવા જ અનિયત કર્મ માટે 'આ કર્મ ફળ દેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે' એમ કહી શકાય. ફળને આપી ચૂકેલા કર્મ માટે તેવો વ્યવહાર થઈ ન શકે. (ગા.૨૦-૨૧)

ગ્રંથકારશ્રી એક પ્રશ્ન ઊભો કરે છે કે કર્મમાં ફળ આપવાની યોગ્યતા પુરુષાર્થ દ્વારા નાશ પણ પામે તો 'કર્મમાં ફળ આપવાની યોગ્યતા હોય' એ વાત ખોટી ન પડે ? આનો જવાબ જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે - દરેક લાકડામાં પ્રતિમા બનવાની યોગ્યતા છે - એમ કહી શકાય. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે દરેક લાકડામાંથી પ્રતિમા બને જ. કોઈક લાકડામાંથી રમકડું પણ બને અથવા કંઈ પણ ન બને. તેમ કર્મમાં સ્વપ્રાયોગ્ય ફળ આપવાની યોગ્યતા તો છે જ પણ સવળો ઉદ્યમ થાય તો તે તેવું ફળ આપે, અવળો ઉદ્યમ કરવાથી તે વિપરીત ફળ આપે. જરા પણ મહેનત કરવામાં ન આવે તો તે કર્મ ફળ આપ્યા વિના પણ રવાના થઈ જાય. પણ તેટલા માત્રથી તે કર્મમાં ફળજનન શક્તિ ન હતી - આવો વ્યવહાર કરી ન શકાય. તથા 'તે કર્મમાં ફળ આપવાની યોગ્યતા હતી' તે વાત ખોટી ન કહેવાય. આ વ્યવહાર નયનું મંતવ્ય છે. (ગા.૨૨-૨૩) માત્ર કર્મથી જ ફળ મળે તેવું નથી. પરંતુ પુરુષાર્થ પણ તેમાં ભાગ ભજવે છે. બે જણ પાંચ લાખ રૂા. નું સમાન દાન આપે તો પણ ભવાંતરમાં તે બન્નેને તે દાનનું મળનારું ફળ ભિન્ન / તરતમતાવાળું / ઓછું-વત્તું હોઈ શકે છે. તેનું કારણ એ સમજવું કે પૂર્વભવમાં દાન કરતી વખતે તે બન્નેનો શુભભાવ ઉછાળવા સ્વરૂપ પુરુષાર્થ સમાન ન હતો. (ગા.૨૪)

જીવના જેવા ભાવ હોય તેવું કર્મ બને. અને જેવા કર્મ હોય તેવા ભાવ પ્રગટે. આમ પ્રવાહની અપેક્ષાએ ભાગ્ય અને ઉદ્યમ એકબીજાની અપેક્ષા ધરાવે છે. આમ બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ છે. છતાં પણ પ્રાયઃ ચરમાવર્તમાં કર્મ ધર્મપુરુષાર્થ દ્વારા બાધિત થાય છે, કુંઠિત થાય છે. જો ચરમાવર્તમાં ધર્મપુરુષાર્થ તીવ્ર કરીએ તો અવળા નિકાચિત કર્મ પોતાનું ફળ દેખાડવા છતાં પણ તથાવિધ ભયંકર નુકસાન પહોંચાડી શકતા નથી. જેમ કે શ્રેણિક મહારાજાના પુત્ર મુનિ નંદિષેણના નિકાચિત કર્મ.

ચરમાવર્તકાળમાં પ્રબળ અંતરંગ ધર્મ પુરુષાર્થથી જ જીવને ગ્રન્થિભેદ દ્વારા સમકિત મળે છે, નહિ કે નસીબથી. સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી તેની પ્રવૃત્તિ ઔચિત્ય પૂર્વકની જ હોય છે. કારણ કે સમકિતી જીવને સત્પુરુષાર્થની પ્રેરણા સ્વતઃ થાય છે. (ગા.૨૫-૨૭) જમીનમાંથી પાણી ખનન દ્વારા કે પવન દ્વારા બહાર આવે પણ તેમાં મુખ્ય કારણ જમીનની રસાળતા છે. તે રીતે સમકિતીની ઉચિત પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તેના ચોક્ખા પરિણામ છે. ઉપદેશ તો ગૌણ / અનિયત કારણ છે. જેમ ફરતા ચક્રની ગતિ વધારવા કે ધીમી પડેલી ગતિને પૂર્વવત્ જાળવી રાખવા દંડની જરૂર પડે છે તેમ સમકિતીને આગળ વધારવા કે તેના પડતા પરિણામને અટકાવવા ઉપદેશની જરૂર પડે. બાકી અનુત્તરવાસી દેવ કે જિનકલ્પી જેવા અવસ્થિત પરિણામી જીવો માટે ઉપદેશ જરૂરી નથી. (ગા.૨૮-૨૯)

સમકિતી જીવની મોહનીય કર્મની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ હોય છે. તેમાંથી ૨ થી ૯ પલ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થાય ત્યારે આત્મા ભાવથી દેશવિરતિ પામે છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરતો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી મોહનીયની સ્થિતિ ઘટાડતો જીવ સર્વવિરતિ - ઉપશમશ્રેણિ - ક્ષપકશ્રેણિ - કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને મેળવે છે. (ગા.૩૦) આગળ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે અંતરંગ ધર્મપુરુષાર્થ દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર ભાવચારિત્રના પાંચ લક્ષણો છે. (૧) માર્ગાનુસારિતા = સદ્ભાગી એવો અંધ વિના તકલીફે જંગલ પાર કરે તે રીતે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ન હોય તો પણ ચારિત્રધર શુભ કર્મના બળે પાપત્યાગ કરી મોક્ષ મેળવે છે. (૨) શુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિશે તીવ્ર શ્રદ્ધા હોય. (૩) ઉપદેશમાં રતિ = ઉપદેશ સાંભળવાની અને આચરવાની તીવ્ર આસક્તિ, (૪) ગુણરાગ અને (૫) શક્ય પ્રવૃત્તિ (ગા.૩૧) તીર્થંકરોએ બતાવેલ દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ચારિત્રમાં યોગની પ્રવૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ આનંદથી વ્યાપ્ત થવી જોઈએ. તો જ ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને ભેગા થઈને પોતાનું કાર્ય = મોક્ષ સાધી શકે. એવું સોનેરી સન્માર્ગદર્શન કરાવી મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ૧૭મી બત્રીસી પૂર્ણ કરેલ છે. (ગા.૩૨)

ભાગ્ય અને ઉદ્યમની ચર્ચા ખૂબ જ રોચક હોવા છતાં તથા તેને પારદર્શક રીતે સમજવી અત્યંત આવશ્યક હોવા છતાં મહોપાધ્યાયજી મહારાજની ભાષામાં જેમણે પ્રસ્તુત મીમાંસાને માણવી હોય તેમને નવ્યન્યાયનો તથા નયનો ઊંડો અભ્યાસ હોવો ખૂબ જ આવશ્યક છે. પરંતુ જેમને નવ્યન્યાયનો જરા તથાવિધ અભ્યાસ ન હોય તેમજ નયનો પણ ઊંડો અભ્યાસ ન હોય તેવા જીવો આ મીમાંસાને પારદર્શક રીતે માણી શકે તે આશયથી નવ્યન્યાયની પરિભાષાથી દૂર રહી, મહોપાધ્યાયજી મહારાજનો આશય જળવાઈ રહે તે રીતે પ્રસિદ્ધ સરળ લૌકિક ઉદાહરણો દ્વારા ૧૭મી બત્રીસીનો ટૂંકસાર અમે અહીં રજૂ કરેલ છે. એની વાચક વર્ગે ખાસ નોંધ લેવી.

૧૮. યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા : ટૂંકસાર

યોગવિશારદોએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષયને યોગ કહેલ છે. (ગા.૧) ઉચિત પ્રવૃત્તિથી યુક્ત જીવનું જિનવચનાનુસારે થતું તત્ત્વચિંતન કે જે મૈત્રી વગેરે ભાવોથી સંયુક્ત હોય, તે ચિંતન અધ્યાત્મ કહેવાય. (ગા.૨) મૈત્રી = બીજાના સુખની ઈચ્છા. તે ચાર પ્રકારે છે. (૧) ઉપકારી વિશે. (૨) નાલપ્રતિબદ્ધ એવા માતા, પિતા, કાકા, મામા વગેરે સ્વજનો વિશે. (૩) આશ્રિત વર્ગ વિશે અને (૪) સર્વ જીવો વિશે. (ગા.૩) કરુણા = બીજાના દુઃખોને દૂર કરવાની ઈચ્છા. તેના ચાર પ્રકાર છે. (૧) મોહથી, જેમ કે રોગીને અપથ્ય આપવાની ઈચ્છા. (૨) દીન-હીન-દુઃખી જીવોને જોવાથી પ્રગટે તે. (૩) સુખી એવા પ્રીતિપાત્ર જીવોને સંસારના દુઃખોથી બચાવવાની તથા મોક્ષે પહોંચાડવાની ભાવના. (૪) પ્રીતિનો સંબંધ ન હોય તેવા પણ જીવો પર કરુણા ભાવના. (ગા.૪)

મુદિતા = આનંદ. તેના ચાર ભેદ છે. (૧) જેનું પરિણામ ખરાબ હોય પણ તાત્કાલિક સારૂં જણાય તેવા આપાતરમ્ય સુખમાં આનંદ. દા.ત. અપથ્ય આહાર વાપરતાં થતો આનંદ. (૨) જેનું પરિણામ સારું છે તેવા વિશિષ્ટ પ્રકારના સુખમાં આનંદની લાગણી. દા.ત. પરિમિત પથ્ય આહારના સુખમાં થતી રતિ. (૩) નિરંતર દેવ અને મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ સાનુબંધ સુખનો આનંદ અને (૪) સર્વ જીવોના પ્રકૃષ્ટ = અવ્યાબાધ સુખમાં પ્રમોદ. (ગા.૫) મધ્યસ્થપણું = ઉપેક્ષા. તે પણ ચાર પ્રકારે થાય છે. (૧) કરુણાથી. જેમકે અપથ્ય ખાતા રોગીને અટકાવવાથી તેને દુઃખ થાય માટે તેની ઉપેક્ષા કરવી. (૨) અનુબંધથી. જેમકે અઠવાડિયામાં લાંબી ઓળી ઉપાડવાનો હોય એવો શિષ્ય અત્યારે નવકારશી કરે તો ગુરુ તેને તપની પ્રેરણા કરવાના બદલે તેની ઉપેક્ષા કરે તે (૩) નિર્વેદથી. જેમકે અસાર એવા સાંસારિક સુખને વિશે યોગીની ઉપેક્ષા (૪) તત્ત્વચિંતનથી. જેમકે 'વસ્તુ રાગ-દ્વેષનું કારણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નથી પણ પોતાનો સંક્લિષ્ટ પરિણામ તેનું કારણ છે.' એમ વિચારી બાહ્ય શુભાશુભ વસ્તુ પ્રત્યે ઉપેક્ષા. (ગા.૬)

આ ચારે ભાવનાના અવાંતર ભેદો ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા છે. તેથી ચારે ભાવના અધ્યાત્મમાં ઉપયોગી છે. પાતંજલયોગદર્શનના મંતવ્ય પ્રમાણે આગળ ગ્રંથકારશ્રીમદ્જી ચારેય ભાવનાનું ક્રમશઃ ફળ દર્શાવતા કહે છે કે મૈત્રી ભાવના સુખી લોકો ઉપરના ઈર્ષ્યાભાવથી બચાવે છે. કરુણા ભાવના દુઃખી જીવોની ઉપેક્ષા કરવા નથી દેતી પ્રમોદ ભાવનાથી સુકૃત કરનારના પુણ્ય ઉપર દ્વેષ નથી થતો. મધ્યસ્થતા પાપી જીવો ઉપર રાગ-દ્વેષ ઊભા થવા દેતી નથી. (ગા.૭) ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે અધ્યાત્મથી પાપનો ક્ષય, સત્ત્વ, શીલ = ચિત્તની સમાધિ અને શાશ્વત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અધ્યાત્મ જ મોહરૂપી ઝેરનો નાશ કરનાર અમૃત છે. (ગા.૮) તત્ત્વજ્ઞાનગર્ભિત અને વર્ધમાન એવો અધ્યાત્મ વિષયક અભ્યાસ ભાવના કહેવાય. તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વૈરાગ્યસ્વરૂપ છે. ભાવનાથી સંસ્કાર પડે અને તે સંસ્કારથી બીજી નવી ભાવના પ્રગટે. આ રીતે જીવ મોક્ષમાર્ગે આગળ વધે છે. (ગા.૯-૧૦)

આગળ ગ્રંથકારશ્રી **યોગબિંદુ** ગ્રંથ મુજબ ધ્યાનની સુંદર વ્યાખ્યા દેખાડે છે કે સ્થિર, અખંડ, એકવિષયક, પ્રશસ્ત બોધ ધ્યાન કહેવાય. તે ઉત્પાદ, વ્યય વગેરે સૂક્ષ્મ વિચારણાથી યુક્ત હોય. ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાન્તિ, અન્યમુદ્, રોગ અને આસંગ-આ આઠ ભોગીના મનના દોષો છોડવાથી યોગીનું ધ્યાન વૃદ્ધિ પામે છે. (૧) ખેદ = ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતો થાક. (૨) ઉદ્વેગ = પ્રવૃત્તિ શરૂ કર્યા વિના જ થાક લાગે તે. (૩) ભ્રમ = યોગસાધના કરી કે નહિ ? તેના સંસ્કારનો અભાવ. (૪) ઉત્થાન = પ્રશાંતવાહિતાનો અભાવ (૫) ક્ષેપ = યોગસાધના વખતે મન બીજે જાય. (૬) અન્યમુદ્ = ચાલતી આરાધનાને છોડીને અન્ય કામમાં પ્રીતિ કરવી. (૭) રોગ = માનસિક પીડા. (૮) આસંગ = આસક્તિ. ''આ જ અનુષ્ઠાન સુંદર છે.'' એ પ્રમાણે આસક્તિ. આ આઠ ચિત્તદોષો છોડીને ક્રોધાદિ વિકારથી રહિત અને ઉદાર આશયવાળા યોગી પુરુષ દ્વારા થતું ધ્યાન કુશલાનુબંધી જાણવું. આવું ધ્યાન યોગીને હિતકારી બને છે. (ગા.૧૧ થી ૨૦) તમામ કાર્યમાં સ્વાધીનતા, ભાવની સ્થિરતા અને અનુબંધનો વિચ્છેદ ધ્યાનનું ફળ છે. (ગા.૨૧)

યોગના ત્રીજા ભેદ ધ્યાનનું નિરૂપણ કર્યા બાદ ગ્રંથકારશ્રી યોગના ચોથા ભેદનું નિરૂપણ કરતા જણાવે છે કે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ રૂપે કલ્પાયેલ વિષયોમાં વિવેકદૃષ્ટિથી તુલ્યતાબુદ્ધિ લાવવી તે સમતા કહેવાય. પરંતુ એ.સી.માં રહીને, સેન્ટ-પર્ફ્યુમ લગાવીને, ડનલોપની ગાદીમાં બેસીને, પાન-મસાલા ચાવતા-ચાવતા, સ્વપ્રશંસા સાંભળીને કેળવેલી સમતાને મિથ્યા સમતા જાણવી. ધ્યાન વિના સમતા નથી અને સમતા વિના ધ્યાન નથી. બન્ને પરસ્પર પૂરક છે. લબ્ધિઓનો ઉપયોગ ન કરવો, કેવળજ્ઞાન વગેરેને ઢાંકનારા સૂક્ષ્મ કર્મનો ક્ષય કરવો, અપેક્ષા-રૂપ બંધનનો ઉચ્છેદ કરવો તે સમતાનું ફળ છે. (ગા.૨૨ થી ૨૪)

સ્વભાવથી જ નિસ્તરંગ એવા આત્મામાં વિકલ્પ અને પરિસ્પંદ સ્વરૂપ તરંગો ઉભા થાય છે. તે વૃત્તિ કહેવાય છે. તે ફરીથી ઉત્પન્ન ન થાય તે રીતે તેનો ત્યાગ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય. કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયે વિકલ્પવૃત્તિક્ષય તથા અયોગીકેવલિદશામાં પરિસ્પંદ-વૃત્તિસંક્ષય હોય છે. તેના ફળ રૂપે કેવળજ્ઞાન, શૈલેશીપણાનો સ્વીકાર અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (ગા.૨૫-૨૬) જેમ સિદ્ધો સમાન હોવા છતાં તેના પંદર ભેદ પાડેલ છે તેમ વૃત્તિરોધને યોગ માનીએ તો તેના પણ પાંચ ભેદ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પડે છે. વૃત્તિ = મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. તથા મનની વૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) સંકલ્પ - વિકલ્પ છોડનારું મન, (૨) સમતામાં પ્રતિષ્ઠિત મન અને (૩) સ્વભાવમાં લીન મન. મનગુપ્તિના પણ આજ ત્રણ પ્રકાર છે. આમ વૃત્તિરોધ પાંચ પ્રકારે થશે. તેમાંથી અધ્યાત્મ વગેરે ચાર યોગ પ્રથમ બે પ્રકારની મનોગુપ્તિમાં આવશે. અને વૃત્તિસંક્ષય ત્રીજી મનોગુપ્તિમાં આવશે. આ રીતે અન્ય = સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરેનો પણ યોગમાં અંતર્ભાવ વિચારી લેવાની ગ્રંથકારશ્રી ભલામણ કરે છે. (ગા.૨૫ થી ૩૦)

જૈનદર્શનમાં સમિતિ- ગુપ્તિથી ભિન્ન 'યોગ' નામનો કોઈ પદાર્થ માન્ય નથી. એવું ગ્રંથકારશ્રી ભારપૂર્વક જણાવે છે. આ એક નોંધપાત્ર ઉલ્લેખ છે.

અધ્યાત્મ વગેરે યોગોને ૧ થી ૪ ગુણસ્થાનક સુધી યોગની પૂર્વસેવા રૂપે જાણવા. પછી તેને યોગ રૂપે જાણવા. આમ પાંચ પ્રકારના યોગ પરમાનંદ સ્વરૂપ સર્વોત્તમ ફળને આપે છે. (ગા.૩૧-૩૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણ ચતુર્થ ભાગની

વિષયમાર્ગદર્શિકા

१४. अपुनर्बन्धक द्वात्रिंशिका

अपुनर्बन्धकलक्षणानि ९३५
निश्चय-व्यवहाराभ्यां पूर्वसेवाकालः ९३६
તાત્ત્વિક પૂર્વસેવા અપુનર્બંધક જીવમાં હોય .. ૯૩૬
हेतु-स्वरूपानुबन्धतो मार्गमीमांसा ९३७
मार्गाभिमुख-मार्गपतितस्वरूपद्योतनम् ९३८
मुनिचन्द्राचार्याऽभयदेवसूरिमतभेदद्योतनम् ९३९
उपादानकारणे सर्वथा कार्यभेदाऽयोगः ९४०
ઔપચારિક પૂર્વસેવા વિચારણા ૯૪૦
मतद्वयभेदव्यवस्थापनम् ९४१
नानापरिभाषया द्रव्यपदप्रयोगविमर्शः ९४२
अक्रियावादिस्वरूपविज्ञापनम् ९४३
क्रियावादिस्वरूपप्रज्ञापनम् ९४४
दशविधानि आगमिष्यद्भद्रत्वनिबन्धनानि ९४५
क्रियावादि-भद्रकाद्युत्पादज्ञापनम् ९४६
लेश्याशुद्धि-कषायमान्द्ययोः कार्य-कारणता ९४७
मिथ्यादृशां संसारपरित्तीकरणम् ९४८
मिथ्यादृशां बहुनिर्जरामीमांसा ९४९
अशान्तादिकृतक्रियाणां विपर्यासरूपता ९५०
दशविधधर्मदर्शनम् ९५१
भवबीजादिपरामर्शः ९५२
પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં કથંચિત્ ભેદાભેદ ૯૫૨
कर्मप्रकृतिभेदाऽभेदमीमांसा ९५३
योगबिन्दुविरोधपरिहारः ९५४
दुष्टकार्याऽज्ञाने कारणसंवरणाऽयोगः ९५५
जन्म-जरा-मरणस्वरूपप्रकाशनम् ९५६
भवस्वरूपमीमांसा ९५७
भवफलदारुणता ९५८
रागादीनां भवभ्रमणकारणता ९५९
बलवताऽऽत्मस्वभावेन क्लेशाभिभवः ९६०
अपुनर्बन्धकस्याऽपि शुद्धनिश्चयानुसारिबोधः ९६१
चित्तरत्नविशोधनपद्धतिः ९६२
प्रतिश्रोतोऽनुगामित्वे योगोपलब्धिः ९६३
अपुनर्बन्धकस्य प्रधान-द्रव्ययोगः ९६४
દ્રવ્ય-ભાવ દ્વિવિધ યોગ વિચારણા............ ૯૬૪
सम्यग्दृष्टेः भावयोगः ९६५
સમ્યગ્દષ્ટિની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ પણ
કર્મબંધકારક નથી ૯૬૫
अशुभप्रवृत्तौ शुद्धपरिणामेन सदनुबन्धः ९६६
सम्यग्दृष्टेः पापानुबन्धाऽयोगः ९६७
आशयविशुद्धौ बाह्यक्रियाया अकारणता ९६८
...તો બાહ્ય નિમિત્ત અકિંચિત્કર ૯૬૮
भव-मुक्तिहेतूनां तुल्यसङ्ख्याकत्वम् ९६९
परिणामानुसारेण कर्मबन्धप्रतिपादनम् ९७०
સમકિતીનું અનુષ્ઠાન શુદ્ધ જ હોય ૯૭૦
श्रद्धाद्वैविध्योपदर्शनम् ९७१
परिशुद्धोहापोहयोगस्य
सदनुष्ठानाऽवन्ध्यकारणता ९७२
अविरतसम्यग्दृशि चारित्राभ्युपगमः ९७३
नयमतभेदेन शुद्धानुष्ठानमीमांसा ९७४
सङ्ग्रहनयानुसारेण शुद्धानुष्ठानपरामर्शः ९७५
भिन्नग्रन्थेः निश्चयतो योगः.............................. ९७६
शास्त्राऽऽदरस्य कर्तव्यता ९७७
આસન્નમુક્તિગામી જીવ શાસ્ત્રને આદરે....... ૯૭૭
विचिकित्सायाः समाधौ प्रातिकूल्यम् ९७८
ज्ञेयत्रैविध्यविज्ञापनम् ९७९
सप्तविधानुशयस्य कालुष्यकारिता ९८०
शास्त्रादरशून्यानुष्ठानस्य वैफल्यम् ९८१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાન ૯૮૧
विषय-स्वरूपाऽनुबन्धशुद्धानुष्ठाननिरूपणम् ९८२
વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ૯૮૨
मिथ्यादृशां स्वरूपशुद्धकर्मव्याख्यानम् ९८३
સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ૯૮૩
અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ૯૮૩
अज्ञानबाहुल्ये दोषोच्छेदाऽसम्भवः ९८४
मोक्षाशयाद् योगिकुलजन्मोपलब्धिः ९८५
गुरुलाघवचिन्तनेन मूलतो दोषोच्छेदः ९८६
સાનુબંધ-નિરનુબંધ દોષહાનિ ૯૮૬
दोषोच्छेदद्वैविध्यप्रतिपादनम् ९८७
अनुबन्धशुद्धकर्मफलविभावनम् ९८८
सम्पूर्णासिद्धिसाधनसमीक्षणम् ९८९
ત્રિવિધ પ્રત્યય પ્રતિપાદન ૯૮૯
पारमार्थिकसिद्धिस्वरूपस्फोरणम् ९९०
निरनुबन्धसिद्धेः पतनरूपता ९९१
बलात्कारेण कार्यसाधने वैफल्यम् ९९२
जात्यमयूरोदाहरणव्याख्यानम् ९९३
धर्माधिकारिणो गर्भावस्थामहिमा ९९४
ઉત્તમગર્ભયોગે માતાની ઉચિતપ્રવૃત્તિ ૯૯૪
महापुरुषगुणानां स्वयमेव प्रादुर्भावः ९९५
योगधर्माधिकारिद्योतनम् ९९६
પ્રારંભથી શ્રેષ્ઠ યોગીની પ્રકૃતિ વિલક્ષણ ૯૯૬
अपुनर्जन्मने जायमान एव तात्त्विकबोधः ९९७
अपुनर्बन्धकस्याऽन्यगुणगणग्रथनम् ९९८
नानातन्त्रस्थाऽपुनर्बन्धकोत्थानप्रक्रिया ९९९
जात्या कस्याऽप्यनुष्ठाननैयत्याऽयोगः १०००
लघुनोऽपि शुद्धस्य महत्ता १००१
ચાલો પારાયણ કરીએ ૧૦૦૨
ગતિ અવરોધક १००३

१५. सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका

ग्रन्थिव्याख्यानम् १००५
સમ્યગ્દષ્ટિના ત્રણ લિંગ ૧૦૦૫
सम्यग्दृष्टिलिङ्गवर्णनम् १००६
नानाविधसम्यक्त्वलक्षणानि १००७
તત્ત્વશુશ્રૂષાની ઓળખાણ ૧૦૦૭
शुश्रूषां विना सम्यक्त्वशुद्ध्ययोगः १००८
शुश्रूषाद्वैविध्योपवर्णनम् १००९
सम्यग्दर्शनोत्तरं सम्यग्ज्ञानाधिकारिता १०१०
ધર્મરાગની ઓળખાણ ૧૦૧૦
सम्बोध्युपलब्धावपि भोगप्रवृत्तिः १०११
સંયમરાગ બળવાન છતાં પણ ૧૦૧૧
भोगप्रवृत्तावपि संस्कारतः चारित्रकामना १०१२
शक्त्यनतिक्रमणाऽनिगूहनाभ्यां गुर्वादिभक्तिः १०१३
શક્તિ ગોપવ્યા વિના ગુરુ-દેવ પૂજાદિ ૧૦૧૩
सम्यक्त्वव्यावर्णनम् १०१४
नैश्चयिक यथाप्रवृत्तकरणपूर्वमपि प्रतिसमयमनन्तगुणशुद्धिः १०१५
ત્રિવિધ કરણની સમજણ ૧૦૧૫
करणत्रयविभावनम् १०१६
ग्रन्थिभेदोपायप्रज्ञापना १०१७
सम्यक्त्वप्राप्तौ वर्धमानशुभलेश्याऽपूर्वाऽऽनन्दौ १०१८
સમકિતભ્રષ્ટના પણ પરિણામ પ્રશસ્ત ૧૦૧૮
'बंधेणं न वोलइ कयाई' वचनविमर्शः १०१९
सम्यक्त्वात्पतितस्याऽन्तर्मुहूर्त्तकाले मरणाभावः १०२०
सम्यग्दृष्टेः बोधिसत्त्वरूपता १०२१
સમકિતીમાં બોધિસત્ત્વલક્ષણનું સમર્થન ૧૦૨૧
સમકિતીની સાંસારિકપ્રવૃત્તિ તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્ય ૧૦૨૧
बोधिसत्त्वस्य कायपातेऽपि चित्तपाताभावः १०२२
बोधिसत्त्वस्य पञ्च लक्षणानि १०२३
बोधिसत्त्वस्य विंशतिः गुणाः १०२४
बोधिसत्त्वव्युत्पत्तिस्फोरणम् १०२५
બોધિસત્ત્વશબ્દના બે અર્થ ૧૦૨૫
भव्यत्व-तथाभव्यत्वव्याख्यावैविध्यम् १०२६
તથાભવ્યત્વ વિચારણા ૧૦૨૬

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तथाभव्यत्ववैचित्र्यसमर्थनम् १०२७
नयमतभेदेन तीर्थकरत्वादिभेदोहनम् १०२८
तीर्थकर-गणधरपदसाधनोद्योतनम् १०२९
તીર્થંકર-ગણધર-સામાન્યકેવલી થનારની ઓળખાણ ૧૦૨૯
नानाविधा संवेगव्याख्या १०३०
संसारनिर्वेदविभावना १०३१
शिष्टलक्षणमीमांसा १०३२
સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં શિષ્ટત્વલક્ષણ હાજર ૧૦૩૨
उपचारनियामकोपदर्शनम् १०३३
कर्मणो मूर्तत्वादिसाधनम् १०३४
અંશતઃ દોષક્ષય સુજ્ઞેય ૧૦૩૪
कर्मण उपघातकत्वविचारः १०३५
શિષ્ટત્વલક્ષણ મીમાંસા ૧૦૩૫
शिष्टलक्षणेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती १०३६
वेदवादिपरिष्कारः १०३७
वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमद्वैविध्यम् १०३८
वेदत्वाऽज्ञानेऽव्याप्त्यापादनम् १०३९
वेदत्वेनाऽप्रामाण्यानभ्युपगमविवक्षा १०४०
भवानीपतिशिष्टतामीमांसा १०४१
ઈશ્વરમાં અશિષ્ટત્વની સમસ્યા ૧૦૪૧
काकेश्वरयोरतिव्याप्त्यव्याप्ती १०४२
विग्रहगतावतिव्याप्त्यापादनम् १०४३
પદ્મનાભનો દીર્ઘપૂર્વપક્ષ ૧૦૪૩
देहान्तराग्रहणदशायामतिव्याप्तिनिराकरणम् १०४४
सामानाधिकरण्यगर्भं शिष्टलक्षणम् १०४५
शिष्टस्य परत्रापि दोषविरहे शिष्टत्वम् १०४६
पद्मनाभलक्षणपरिष्कारः १०४७
पद्मनाभलक्षणेऽव्याप्तिः १०४८
પદ્મનાભમત નિરાકરણ ૧૦૪૮
यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमविमर्शः १०४९
विप्रजन्मनोरन्तरालेऽतिव्याप्तिः १०५०
स्वापदशायामतिव्याप्तिः १०५१
वर्तमानभवीयवेदप्रामाण्यग्रहप्रवेशनिराकरणम् १०५२
क्षेत्रज्ञवृत्तिवैशिष्ट्यघटितशिष्टलक्षणविचारः १०५३
ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ જાતિવિશેષરૂપ નથી - ઉત્તરપક્ષ ૧૦૫૩
क्षेत्रज्ञव्युत्पत्तिप्रदर्शनम् १०५४
उत्कर्षापकर्षयोरनवस्थितता १०५५
उत्कर्षापकर्षयोर्जातित्वाऽसम्भवः १०५६
तत्तदभावकूटघटितलक्षणस्य दुर्ज्ञेयता १०५७
ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ પરિવર્તનશીલ ૧૦૫૭
एकजन्मावच्छिन्नवेदप्रामाण्यग्रहप्रवेशविमर्शः १०५८
તત્-તત્ સંબંધાભાવકૂટપ્રવેશ મીમાંસા ૧૦૫૮
વેદઅપ્રામાણ્યગ્રહધ્વંસઅનાધારતાઘટિત નૂતન શિષ્ટલક્ષણ ૧૦૫૮
वेदाऽप्रामाण्यग्रहध्वंसानाधारकाल-घटितलक्षणविचारः १०५९
स्वापादिदशायामतिव्याप्तिनिराकरणप्रयासः १०६०
कृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमाऽसम्भवः १०६१
आंशिकवेदप्रामाण्यग्रहनिवेशेऽतिव्याप्तिः १०६२
मिथोविरुद्धश्रुतिसमाधानम् १०६३
दुर्ज्ञेयश्रुतिपरामर्शः १०६४
यावन्तः परसमयाः तावन्तो नयाः १०६५
વેદમાં પણ સાપેક્ષ પ્રામાણ્ય માન્ય ૧૦૬૫
मिथ्यादृष्टिगृहीतं श्रुतं मिथ्या १०६६
સમકિતીએ સ્વીકારેલ મિથ્યાશ્રુત સમ્યક્ બને ૧૦૬૬
सम्यग्दृष्टिगृहीतं श्रुतं सम्यक् १०६७
वेदानां पूर्वमार्यत्वं पश्चादनार्यत्वम् १०६८
પ્રમાણત્વના અનેક સ્વરૂપ છે ૧૦૬૮
प्रमाणत्वं नानारूपम् १०६९
યુક્તિઉપજીવ્યતા તુલ્ય છે ૧૦૬૯
सर्वस्य जिनवचनस्य युक्तिग्राह्यता १०७०
सर्वधर्माणां जैनधर्माश्रितत्वम् १०७१
પરકીય સંગત અર્થનો સ્વીકાર નિગ્રહસ્થાન નથી ૧૦૭૧

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यौक्तिकाऽयौक्तिककार्यव्यवस्थाविचारः १०७२
वेदत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं १०७३
પ્રામાણ્યપ્રયોજક વેદત્વ નહિ; સત્યત્વ ૧૦૭૩
प्रशमादीनां शिष्टलिङ्गता १०७४
શિષ્ટત્વ તરતમભાવવાળું છે ૧૦૭૪
परमते तारतम्यशालिशिष्टतृत्वाऽसम्भवः १०७५
વેદવિહિતઅર્થનું અનુષ્ઠાતૃત્વ શિષ્ટત્વ નથી.. ૧૦૭૫
वेदविहितकृत्स्नार्थानुष्ठातृत्वाऽसम्भवः १०७६
અદૃષ્ટસાધનતા વિશે મિથ્યાજ્ઞાનાભાવરૂપ
શિષ્ટલક્ષણની મીમાંસા ૧૦૭૬
अदृष्टसाधनतागोचरमिथ्याज्ञानाभाववत्त्वं न
शिष्टलक्षणम् १०७७
भ्रमवैविध्यविमर्शः १०७८
स्वापादिदशायामतिव्याप्तिः १०७९
ब्राह्मणत्वं न जात्या नियतम् १०८०
ब्राह्मणस्यापि शूद्रतासम्भवः १०८१
दशविधब्राह्मणविमर्शः १०८२
ब्राह्मणस्वरूपविमर्शः १०८३
बौद्धदर्शने ब्राह्मणस्वरूपविचारः १०८४
સ્મરણશક્તિનું રસપ્રદ રસાયણ ૧૦૮૫
વિહંગાવલોકન ૧૦૮૬

१६. ईशानुग्रहविचार द्वात्रिंशिका

ईश्वरस्वरूपप्रकाशनम् १०८७
नन्दीश्वर-विश्वामित्रादीनामीशानुग्रहात्
फललाभः १०८८
पञ्चविधसिद्धिप्रदर्शनम् १०८९
विशिष्टजातिप्रादुर्भावविमर्शः १०९०
કર્મફળ વિચાર ૧૦૯૦
भोगपदार्थत्रैविध्यम् १०९१
દ્વિવિધ ચિત્ત અને ચતુર્વિધ કર્મની
વિચારણા ૧૦૯૧
कर्मणः चतुर्विधत्वोपदर्शनम् १०९२
कर्मवासनाद्वैविध्यविचारः १०९३
દ્વિવિધ સંસ્કારની વિચારણા ૧૦૯૩
नियतसंस्कारप्रादुर्भावसमर्थनम् १०९४
चित्तस्य फलरूपेण परिणमनम् १०९५
ઈશ્વરની વિલક્ષણતા ૧૦૯૫
जीवेश्वरयोः भेदसमर्थनम् १०९६
ઈશ્વરમાં ચાર તત્ત્વોનો સ્વીકાર ૧૦૯૬
जीव-शिवचित्तयोः वैलक्षण्यम् १०९७
सर्वज्ञसिद्धिः १०९८
ईश्वरशक्तीनां षड्विधत्वम् १०९९
एककारकेण कारकान्तरान्यथासिद्धिविरहः ११००
ઈશ્વરેચ્છા મુજબ જગત સંચાલન ! ૧૧૦૦
स्वभावातिक्रमेणाऽनुग्रहाऽसम्भवः ११०१
યોગ એકાંતે ઈશ્વરાનુગ્રહજન્ય નથી......... ૧૧૦૧
जीव-शिवयोः परिणामित्वम् ११०२
આત્મા અને પરમાત્મામાં
પરિણામીપણાની સમસ્યા ૧૧૦૨
ईश्वरप्रतिपक्षसिद्धिप्रसञ्जनम् ११०३
નિરતિશય જ્ઞાનાદિના આશ્રય તરીકે ઈશ્વરસિદ્ધિ
દોષાપાદક ૧૧૦૩
वाचस्पतिमिश्रमतापाकरणम् ११०४
ईश्वरक्रीडानिरसनम् ११०५
જગતસર્જનમાં ઈશ્વરીય પ્રયોજન નથી ૧૧૦૫
ईश्वरस्य देहोपादामसङ्गतम् ११०६
कर्मानुसारेण जगद्व्यवस्थोपपत्तिः ११०७
कर्मण ईश्वरत्वसमर्थनम् ११०८
भगवतो जीवदुर्गतिदायकत्वाऽसम्भवः ११०९
સ્યાદ્વાદમાં ઈશાનુગ્રહને સંમતિ............. ૧૧૦૯
भगवदनुग्रहस्वरूपविमर्शः १११०
ईश्वरस्य भावग्राह्यतोपपादनम् ११११
પતંજલિની યોગ્ય વાતનો સ્વીકાર ૧૧૧૧
ॐकारविमर्शः १११२
प्रणवजपफलविचारः १११३
प्रत्यूहप्रकारपरामर्शः १११४
વિઘ્નનિરૂપણ ૧૧૧૪
विघ्नवैविध्योपदर्शनम् १११५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योगान्तरायनिरूपणम् ११९६
विघ्नदशकविचारः ११९७
જૈન દર્શન મુજબ વિઘ્નનાશ વિચાર ૧૧૧૭
सोपक्रमेतरकर्मविचारः ११९८
जपस्याऽध्यात्मरूपता ११९९
જાપથી પ્રત્યક્ ચૈતન્ય લાભ ૧૧૧૯
स्तोत्रकोटिसमो जपः ११२०
स्तोतव्यनिमित्तकः स्तोत्रफललाभः ११२१
कालातीतमतविमर्शः ११२२
કાલાતીત મત નિર્દેશ ૧૧૨૨
महेश्वरपदनिरुक्तिः ११२३
નામભેદ હોવા છતાં ઈશ્વર એક ૧૧૨૩
भगवत्पदनिरुक्तिः ११२४
एकस्येश्वरस्याऽनेकनामानि ११२५
ઈશ્વરમાં ભેદભાવકલ્પના વ્યર્થ છે. ૧૧૨૫
नामभेदस्य विवादाऽप्रयोजकत्वम् ११२६
साङ्ख्य-बौद्धतर्काणां मिथोविरुद्धता ११२७
सूक्ष्मबोधविरहेऽपि कर्मलाघवसम्भवः ११२८
कर्मणो नानानामानि ११२९
નામભેદ છતાં સંસારકારણ એક છે ૧૧૨૯
सर्वदर्शनेषु कर्माभ्युपगतम् ११३०
नामनानात्वाऽऽग्रहोऽनतिप्रयोजनः ११३१
કર્મગત ભેદ કલ્પના વ્યર્થ ૧૧૩૧
सर्वदर्शनेषु कर्मणो योगनाश्यता ११३२
અનુમાન સામાન્યવિષયક ૧૧૩૨
भवोच्छेदकृते गुणवदुपासना कार्या ११३३
કાલાતીતમતમીમાંસા ૧૧૩૩
बुद्धिमलानां नवविधत्वप्रदर्शनम् ११३४
तर्कद्वैविध्योपदर्शनम् ११३५
सामान्य-विशेषोपासनाफले केवलकालभेदः ११३६
अतीन्द्रियवस्तु छद्मस्थसाक्षात्काराऽगोचरः ११३७
જીવ અને શિવ પરિણામી ૧૧૩૭
અતીન્દ્રિય પદાર્થ છદ્મસ્થનો અવિષય ૧૧૩૭
हस्तस्पर्शसमं शास्त्रम् ११३८
અતીન્દ્રિય પદાર્થ શાસ્ત્રગોચર ૧૧૩૮
चन्द्रोपरागविमर्शः ११३९
आगमवादविषयस्योत्तरकालं हेतुवादगोचरता .. ११४०
તર્ક દ્વારા શાસ્ત્રબોધની શુદ્ધિ ૧૧૪૦
नानादर्शनशास्त्राभिप्रायस्य सदूहमृग्यता ११४१
स्वोचितानुष्ठानकरणमीश्वरानुग्रहः ११४२
ઈશ્વરાનુગ્રહનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ૧૧૪૨
नयमतभेदेन भगवतो दातृत्वविचारः ११४३
ભગવાન ઉપકાર કરીને મોક્ષમાં ગયા ૧૧૪૩
स्वशक्तिस्फोरणे भगवदनुग्रहसाफल्यम् ११४४
નિષ્ક્રિયના ભાગ્યમાં કેવળ નિરાશા ૧૧૪૪
शुष्कपण्डितं प्रति क्रियानयोपालम्भः ११४५
नयविशेषेण भगवतो जगत्कारणत्वसमर्थनम् ... ११४६
अर्थक्रियोपधायकेशानुग्रहविचारः ११४७
અરિહંતના અનુગ્રહને ઓળખીએ ૧૧૪૭
ડૂબકી લગાવો ११४८
સાત્ત્વિક ઉડ્ડયન ૧૧૪૯

१७. दैव-पुरुषकार द्वात्रिंशिका

दैवात् पुरुषकाराद् वा सिद्धिः ?
इति निर्णयः ११५१
પરમાર્થથી ભાગ્ય-પુરુષાર્થ સમબળીયા ૧૧૫૧
दैवस्वरूपोपदर्शनम् ११५२
નિશ્ચયનયમાન્ય કારણ વિમર્શ ૧૧૫૨
अर्थक्रियाशून्यस्याऽवस्तुता ११५३
अवर्ज्यसन्निधेरन्यथासिद्धता ११५४
અવર્જ્યસન્નિધિ કારણ ન બને ૧૧૫૪
दैव-पुरुषकारयोः सर्वत्र कारणता ११५५
વ્યવહારનયથી કારણતા વિચાર ૧૧૫૫
कुर्वद्रूपत्वेन कारणतानिरसनम् ११५६
નિશ્ચયનયની માન્યતાનું નિરાકરણ ૧૧૫૬
अतज्जातीयात् तज्जातीयोत्पादाऽयोगः ११५७
કુર્વદ્રૂપ તરીકે કારણવ્યવહાર અસંગત ૧૧૫૭
उत्कटत्वाऽनुत्कटत्वव्याख्या ११५८

ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વની વ્યાખ્યા........... ૧૧૫૮
एकस्याऽपि बलवतो मुख्यता ११५९
गौणत्व-मुख्यत्वयोः व्याख्यान्तरम् ११६०
दैवप्राधान्यसमर्थनम् ११६१
पुरुषकारकृतत्वव्यवच्छेदव्यवहारविमर्शः ११६२
पुरुषकारप्राधान्यप्रस्थापनम् ११६३
आभासिकावधारणस्य प्राधान्यपदार्थता ११६४
સાપેક્ષ પણ સમર્થ - વ્યવહારનય.......... ૧૧૬૪
सर्वस्योत्पत्ति-परिणामयोः परापेक्षा ११६५
કાર્યવૈજાત્ય અસિદ્ધ હોય તો અન્ય કારણ
અન્યથાસિદ્ધ નથી ૧૧૬૫
कार्याभेदे सामग्रीभेदाऽयोगः ११६६
दैव-पुरुषकारयोः स्वतन्त्रान्वयादिमत्त्वम् ११६७
अन्ततः प्राग्भवीययत्नस्य कारणता ११६८
પૂર્વભવીય પુરુષાર્થ પણ કારણ બની શકે .૧૧૬૮
दैवोद्यमयोः मिथः सापेक्षता ११६९
एकान्ततः कर्मकारणताविमर्शः ११७०
એકાંત ભાગ્યવાદનો પ્રતિકાર............... ૧૧૭૦
ऐहिकयत्नं विना कर्मणः कार्याऽजनकता ११७१
પુરુષાર્થ વિના ભાગ્ય ફળે નહિ........... ૧૧૭૧
काकमतोपदर्शनम् ११७२
दैवोद्यमव्याख्यानम् ११७३
एकान्तकालकारणनिरासः ११७४
સાંખ્યમાન્ય પુરુષાર્થગત કર્મદ્વારત્વ
સ્વરૂપ ગૌણતા અમાન્ય ૧૧૭૪
કાલભેદની અપેક્ષા અપ્રામાણિક ૧૧૭૪
दृष्टहान्याद्यापत्तिः ११७५
क्रियायाः स्वध्वंसद्वारा कार्यजनकता ११७६
ક્રિયાધ્વંસથી ફલોત્પાદકલ્પના ૧૧૭૬
कालान्तरे फलविराममीमांसा ११७७
કર્મની સિદ્ધિ ૧૧૭૭
अदृष्टसिद्धिः ११७८
प्राचीनाऽर्वाचीनग्रन्थानुसारेणाऽदृष्टिसिद्धिः ११७९
ध्वंसेनाऽदृष्टान्यथासिद्धिनिरासः ११८०
એકાંત ક્ષણિક ક્રિયા ફલોત્પાદક ન બને.... ૧૧૮૦
अदृष्टापलापे संस्कारोच्छेदापत्तिः ११८१
कर्मविरहे प्रायश्चित्तविधिवैफल्यम् ११८२
પ્રાયશ્ચિત્તનાશ્યરૂપે પણ કર્મસિદ્ધિ............ ૧૧૮૨
अदृष्टस्वरूपनिवेदनम् ११८३
પ્રાગભાવ પ્રતિયોગીજનક છે. ૧૧૮૩
બળવાન દુર્બળને ખતમ કરે ૧૧૮૩
साध्याऽसाध्यकर्ममीमांसा ११८४
विपरीतफलसाधने भाग्योद्यमयोः
कारणताविचारः ११८५
દ્વિવિધ ગૌણ-મુખ્ય કારણતાનો ખુલાસો ૧૧૮૫
स्वस्य स्वेनोपघाताऽसम्भवः ११८६
કર્મનો ઉપઘાત માત્ર કર્મ ન કરે ૧૧૮૬
कालादिसापेक्षः बाध्यबाधकभावः ११८७
काल-नियत्यादीनां दैवेऽन्तर्भावः ११८८
પ્રતિમા ઉદાહરણ મીમાંસા ૧૧૮૮
भाग्यपरिज्ञानोपायाः ११८९
पुरुषकारप्राधान्यप्रकाशनम् ११९०
उद्यमाद्दैवशक्तिविघटनम् ११९१
બાધદ્વૈવિધ્ય નિરૂપણ ૧૧૯૧
नाशद्वैविध्यनिरूपणम् ११९२
नय-प्रमाणाभ्यां ध्वंसस्वरूपप्रज्ञापनम् ११९३
સ્વરૂપ યોગ્યતા પણ સ્વીકાર્ય ૧૧૯૩
फलानुत्पादेऽपि कर्मणः फलजननशक्तिमत्त्वम् ... ११९४
योग्यतयैव कार्योपधानमीमांसा ११९५
યોગ્યતા ફળોપધાયક નથી ૧૧૯૫
स्वरूपयोग्यताकारणस्य
फलोपधायकत्वव्याप्यभावः ११९६
उद्यमसापेक्षं दैवं फलोपधायकम् ११९७
द्रव्य-भावक्रियाफलभेदोदाहरणानि ११९८
परिणामवशात् कर्मसामर्थ्यनिष्पत्तिः ११९९
ભાગ્ય અને ઉદ્યમ પરસ્પર સાપેક્ષ......... ૧૧૯૯

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रवाहतः कर्म-पुरुषकारयोः सापेक्षता १२००
कृतनाशाऽकृताभ्यागमदोषमीमांसा १२०१
ચરમાવર્તમાં પુરુષાર્થ બળવાન ૧૨૦૧
देश-कालाद्यनुसारेण दैव-पुरुषकारयोः बलाबलत्वम् १२०२
चरमावर्त्तेऽपि कदाचिदात्मदौर्बल्यम् १२०३
नियतिप्राधान्योपदर्शनम् १२०४
दैव-पुरुषकारे दिगम्बरमतसमीक्षा १२०५
प्रबलयत्नवशादेव ग्रन्थिभेदः १२०६
અતિબળવાન પુરુષાર્થ દ્વારા ગ્રંથિભેદ ૧૨૦૬
गुणस्थानकपरिणामे सति विपरीतवृत्त्ययोगः १२०७
कुशलानां तत्त्वोपलम्भे निमित्तमात्रमुपदेशः १२०८
સમકિતીને ઉપદેશની જરૂરત ક્યારે ? ૧૨૦૮
स्थितपरिणामं प्रति देशनावैफल्यम् १२०९
ભાવની રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે ઉપદેશ ઉપયોગી ૧૨૦૯
उपदेशनिष्ठव्यञ्जकताविमर्शः १२१०
ज्ञानादेरुत्पादकामतोपपत्तिः १२११
ઉપદેશમાં રહેલી વ્યંજકતાની વિચારણા ૧૨૧૧
સમકિતીને પુરુષાર્થથી ચારિત્રપ્રાપ્તિ ૧૨૧૧
प्रयत्नविशेषादेवोपरितनगुणस्थानकलाभसम्भवः ... १२१२
ચારિત્રના પાંચ લક્ષણો ૧૨૧૨
मार्गानुसारितास्वरूपविद्योतनम् १२१३
उपदेशपदविरोधपरिहारः १२१४
प्रज्ञापनाप्रियत्वोपवर्णनम् १२१५
शक्यारम्भस्वरूपविवरणम् १२१६
योगबिन्दु-शतक-धर्मरत्नप्रकरणादिग्रन्थविरोधशमनम् १२१७
कर्मबलश्रवणेऽपि क्लैब्यपरिहारोपदेशः १२१८
એક્સ-રેની દૃષ્ટિ કેળવીએ १२१९
વિચાર-વિમર્શ १२२०

१८. योगभेद द्वात्रिंशिका

पञ्चधा योगविभजनम् १२२१
અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ ૧૨૨૧
विविधानि अध्यात्मलक्षणानि १२२२
नालप्रतिबद्धनिरूपणम् १२२३
करुणाव्युत्पत्तिप्रदर्शनम् १२२४
કરુણાના ચાર પ્રકાર ૧૨૨૪
बुद्धकरुणाया मोहगर्भत्वद्योतनम् १२२५
મુદિતા ભાવનાના ચાર ભેદ ૧૨૨૫
प्रमोदभावनोपवर्णनम् १२२६
માધ્યસ્થ્ય ભાવનાના ચાર પ્રકાર ૧૨૨૬
अनुबन्धमाध्यस्थ्योपवर्णनम् १२२७
विशुद्धानामेव मैत्र्यादीनामध्यात्मोपयोगिता १२२८
निष्पन्नयोगलक्षणानि १२२९
મૈત્રી વગેરે ભાવનાના ફળની વિચારણા ...૧૨૨૯
मैत्र्यादितः क्षिप्रं समाध्यादिलाभः १२३०
राजसादिधर्मक्षये शुक्लधर्मोत्पादोपवर्णनम् १२३१
અધ્યાત્મનું ફળ ૧૨૩૧
अध्यात्मघटकप्रयोजनविमर्शः १२३२
ભાવનાનું સ્વરૂપ અને ફળ...................૧૨૩૨
लौकिक-लोकोत्तरभावनामार्गफलविचारः १२३३
नानाविधभावनास्वरूपविवेचनम् १२३४
ભાવનાના પાંચ પ્રકાર ૧૨૩૪
आत्मभावनाप्रकाशनम् १२३५
श्रुतादिभावनाफलविवरणम् १२३६
ધ્યાનનું સ્વરૂપ ૧૨૩૬
ध्यानानुशास्तिः १२३७
निरपेक्षप्रवृत्तौ मानसातिचारस्य भङ्गरूपता .. १२३८
સાનુબંધ ધ્યાન દોષત્યાગ દ્વારા શક્ય છે ...૧૨૩૮
प्रणिधानैकाग्रतायाः मुख्ययोगसाधनता १२३९
ખેદ દોષનું નિરૂપણ ૧૨૩૯
योगादरे सति धर्मकर्मोपयोगस्थैर्यसिद्धिः........ १२४०
ઉદ્વેગ દોષની સમજણ ૧૨૪૦
नीरसस्य धर्मकरणनिषेधः १२४१
ભ્રમ દોષનું પ્રતિપાદન ૧૨૪૧

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कृताकृतसङ्कलनं विना योगप्रवृत्तिप्रतिषेधः १२४२
ઉત્થાન દોષને તજીએ ૧૨૪૨
प्रशान्तवाहिताशून्यकरणं फलशून्यम् १२४३
संविग्नपाक्षिकादिव्यवस्था १२४४
ક્ષેપ દોષની સમજણ ૧૨૪૪
प्रशस्तरागादेरपि परमार्थतोऽनुपादेयता १२४५
આસંગને ખસેડી અસંગ બનીએ............ ૧૨૪૫
असङ्गानुष्ठानस्यैव परमार्थतः कर्तव्यता....... १२४६
'અન્યમુદ્' દોષને પરિહરીએ ૧૨૪૬
एकमनादृत्याऽपरानुष्ठानादरस्याऽकर्तव्यता १२४७
शान्तोदात्तस्य ध्यानं कुशलानुबन्धि १२४८
રોગ દોષને નિવારીએ...................... ૧૨૪૮
अधिकारिकृतध्यानबल-फलपरामर्शः १२४९
ધ્યાનનું ફળ ૧૨૪૯
ध्यानप्राधान्यविमर्शः १२५०
परमार्थतोऽर्थानामिष्टत्वाऽनिष्टत्वाऽभावः १२५१
સાચી સમતાને સમજીએ ૧૨૫૧
शुभाशुभविषयाणां तुल्यताभावनम्................. १२५२
ધ્યાન અને સમતા સાપેક્ષ ૧૨૫૨
इतरेतराश्रयापाकरणम् १२५३
साम्यफलविवरणम् १२५४
સમતાનું ફળ પામીએ ૧૨૫૪
विनिबन्धोच्छेदविमर्शः १२५५
વૃત્તિસંક્ષયને ઓળખીએ ૧૨૫૫
विद्याजन्मफलविचारः १२५६
अध्यात्मादौ देवचन्द्रवाचकाभिप्रायः १२५७
વૃત્તિસંક્ષયનું ફળ મેળવીએ ૧૨૫૭
अनुभवसिद्धभेदापलापाऽयोगः १२५८
વૃત્તિરોધસ્વરૂપ યોગના પાંચ પ્રકાર.......... ૧૨૫૮
मनोगुप्तिसमवतारविचारः १२५९
મનોગુપ્તિ અને અધ્યાત્માદિનો સમવતાર ૧૨૫૯
प्रथम-चरममनोगुप्तिभेदबीजद्योतनम् १२६०
મનોગુપ્તિના ત્રણ ભેદ ૧૨૬૦
समिति-गुप्तिविभिन्नस्वभावयोगाऽयोगः १२६१
સમિતિ-ગુપ્તિનો વિસ્તાર એટલે ઉત્તમ યોગ . ૧૨૬૧
सम्यग्दृष्टेरपि योगपूर्वसेवैव, न तु योगः १२६२
અધ્યાત્મ આદિ પણ યોગસ્વરૂપ જ છે..... ૧૨૬૨
પાંચમા ગુણસ્થાનક પૂર્વે પૂર્વસેવા હોય..... ૧૨૬૨
नयमतभेदेन वृत्तिसंक्षयाद्यधिकारिविचारः १२६३
જવાબ આપશો ? १२६४
શાસ્ત્રાર્થ પરામર્શ ૧૨૬૫

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]दिक्पटानामपि ग्रन्था नयलतोद्धृता ननु ।
तन्नामानि प्रदर्श्यन्ते स्वरादिक्रमतोऽधुना ।।

१. अध्यात्मरहस्य
२. आत्मानुशासन
३. आप्तमीमांसा
४. आप्तमीमांसावृत्ति
६. इष्टोपदेश
७. कषायप्राभृत
८. कषायप्राभृतचूर्णि
९. कषायप्राभृतवृत्ति
१०. कामन्दकीयनीतिसार
११. कार्त्तिकेयानुप्रेक्षा
१२. गोम्मटसार
१३. गोम्मटसारवृत्ति
१४. जयधवला
१५. जीवतत्त्व-प्रदीपिकावृत्ति
१६. ज्ञानार्णव (शुभ.)
१७. तत्त्वानुशासन
१८. तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिक
१९. तत्त्वार्थसार
२०. तत्त्वार्थसूत्रवृत्ति (श्रुतसागरीय)
२१. तात्पर्यवृत्ति
२२. त्रिलोकप्रज्ञप्ति
२३. त्रिलोकसार
२४. दर्शनप्राभृत
२५. द्वात्रिंशतिका (अमितगतिकृत)
२६. द्वादशानुप्रेक्षा
२७. धवला
२८. नयचक्र
२९. नयविवरण
३०. नाटकसमयसारकलश
३१. नालडियार
३२. नियमसार
३३. नीतिवाक्यामृत
३४. न्यायकुमुदचन्द्र
३५. न्यायविनिश्चय
३६. न्यायविनिश्चयविवरण
३७. पञ्चसङ्गहवृत्ति (दिगम्बरीय)
३८. पञ्चाध्यायीप्रकरण
३९. पञ्चास्तिकाय
४०. पद्मनन्दि-पञ्चविंशिका
४१. पद्मप्राभृतक
४२. परीक्षामुख
४३. पात्रकेशरिस्तोत्र
४४. प्रमेयकमलमार्तण्ड
४५. प्रवचनसार
४६. प्रवचनसारवृत्ति
४७. बृहत्स्वयम्भूस्तोत्र
४८. बृहद्द्रव्यसङ्ग्रह
४९. बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहवृत्ति
५०. बृहन्नयचक्र
५१. बृहन्नयचक्रवृत्ति
५२. बोधप्राभृत
५३. बोधिचर्यावतार
५४. भगवती आराधना
५५. भावप्राभृत
५६. भावप्राभृतवृत्ति
५७. मूलाचार
५८. मूलाराधना
५९. मोक्षप्राभृत
६०. युक्त्यनुशासन
६१. योगसारप्राभृत
६२. रत्नकरण्डक-श्रावकाचार
६३. रत्नकरण्डक-श्रावकाचारवृत्ति
६४. रत्नसार
६५. राजवार्तिक
६६. लिङ्गप्राभृत
६७. विमानपङ्क्त्युपाख्यान
६८. शीलप्राभृत
६९. श्रावकाचार
७०. षट्खण्डागम
७१. षट्खण्डागमधवला वृत्ति
७२. समयसार
७३. समयसारकलश
७४. समयसारवृत्ति
७५. समाधितन्त्र
७६. सर्वार्थसिद्धि
७७. सुभाषितरत्नमाला
७८. सूत्रप्राभृत

१. 'દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ'ની નયલતામાં સાક્ષીરૂપે ઉદ્ધૃત કરેલા દિગંબર સાહિત્યને પ્રસ્તુત નોંધમાં દર્શાવેલ છે. તેના પૃષ્ઠ નંબર વગેરેની માહિતી માટે ભાગ-૮, પરિશિષ્ટ-૬માં જુઓ પૃ.૨૨૧૯ થી ૨૨૪૮.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१४- अपुनर्बन्धक द्वात्रिंशिका

ચૌદમી બત્રીસીની પ્રસાદી

मनागपि हि तन्निवृत्तौ तस्याऽपुनर्बन्धकत्वमेव स्यात् ।।१४/५।। (पृ.९४३)
કર્મમલનો થોડો પણ ઘટાડો થાય તો જીવ અપુનર્બંધક જ બની જાય.

शान्तोदात्तत्वविरहे क्रियाऽपि विपर्यासजनिता न तु तात्त्विकी,
अन्तः सुखप्रवाहाऽनुत्थानात् ।।१४/८।। (पृ.९५०)
શાન્તતા અને ઉદાત્તતા ન હોય તો ગુરુપૂજનાદિ સ્વરૂપ ધર્મક્રિયા પણ વિપર્યાસજનિત સમજવી, તાત્ત્વિક નહિ. કારણ કે તેવો જીવ ધર્મારાધના કરે તો પણ તેને અંદરમાં આનંદનો પ્રવાહ પ્રગટતો નથી.

यदा त्वात्मस्वभाव एव भूयान् भवति तदा तेनाऽपि
क्लेशाऽभिभवः कर्तुं शक्यते ।।१४/१२।। (पृ.९६०)
જ્યારે આત્મસ્વભાવ પુષ્કળ તાકાતવાન સ્વરૂપે પ્રગટે છે, આત્મદશા ઉન્નત બને છે, ત્યારે આત્મસ્વભાવ વડે પણ કર્મજન્ય ક્લેશનો પરાભવ કરવાનો શક્ય બને છે.

प्रत्यहं शुभपरिणामवृद्धिः योगफलम् ।।१४/१५।। (पृ.९६३)
રોજ શુભ પરિણામની વૃદ્ધિ થવી એ જ યોગનું ફળ છે.

सम्यग्दृष्टेर्हि मोक्षाऽऽकांक्षाऽक्षणिकचित्तस्य या या चेष्टा
सा सा मोक्षप्राप्तिपर्यवसानफलिका ।।१४/१६।। (पृ.९६५)
મોક્ષની ઈચ્છાથી સતત વ્યાપ્ત હૃદય હોવાના લીધે સમ્યગ્દષ્ટિની
જે જે પ્રવૃત્તિ હોય છે તે તે પ્રવૃત્તિ અંતે તો મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भिन्नग्रन्थेः कुटुम्बादिव्यापारोऽपि न बन्धकृत् ।।१४/१७।। (पृ.९६६)
સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની કુટુંબપોષણ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ કર્મબંધકારક નથી.

कुटुम्बचिन्तनादियोगेऽपि शुद्धपरिणामेन सदनुबन्धस्यैवोपपत्तेः।।१४/१७।।(पृ.९६६)
કુટુંબની ચિંતા વગેરે ખરાબ પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં સમકિતીના
આંતરિક પરિણામ શુદ્ધ હોવાના કારણે તેના અનુબંધ સુંદર જ પડે.

निजाऽऽशयविशुद्धौ हि बाह्यो हेतुरकारणम् ।।१४/१८।। (पृ.९६८)
પોતાનો આશય વિશુદ્ધ હોય તો બાહ્ય હેતુઓ કર્મબંધના કારણ બની શકતા નથી.

भवहेतूनामेव परिणामविशेषेण मोक्षहेतुत्वेन परिणमनात् ।।१४/१८।। (पृ.९६९)
સંસારના હેતુઓને જ સમકિતી પોતાના વિશિષ્ટ અધ્યવસાય દ્વારા મોક્ષના હેતુ તરીકે પરિણમાવે છે.

परिशुद्धोहापोहयोगस्य सम्यगनुष्ठानाऽवन्ध्यकारणत्वात् ।।१४/१८।। (पृ.९७१)
અત્યંત વિશુદ્ધ થયેલી વિચારસરણી સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનું અવંધ્ય કારણ બને છે.

शास्त्रमासन्नभव्यस्य मानमामुष्मिके विधौ ।।१४/२०।। (पृ.९७७)
આસન્ન મોક્ષગામી જીવને પારલૌકિક કાર્યમાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણભૂત છે.

निरनुवृत्तिदोषविगमे हि गुरुलाघवचिन्ता-दृढप्रवृत्त्यादिकं हेतुः ।।१४/२४।।(पृ.९८६)
દોષો ફરીથી પાછા ન આવે તે રીતે દોષહાનિ કરવાનું કારણ
ગુરુલાઘવજ્ઞાન, દૃઢપ્રવૃત્તિ વગેરે છે.

अनुबन्धशुद्धानुष्ठानाद् दोषहानिः सानुबन्धा ।।१४/२५।। (पृ.९८७)
અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી થતો દોષઉચ્છેદ ઉત્તરોત્તર દોષનાશને લાવનાર હોય છે.

तत्त्वसंवेदनाऽनुगतमनुष्ठानमुत्तरोत्तरदोषविगमाऽऽवहमेव भवति।।१४/२६।।(पृ.९८८)
તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનથી ગર્ભિત અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર કાળમાં દોષહાનિને લાવનાર જ બને છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

।। अथापुनर्बन्धकद्वात्रिंशिका[1] ।।१४।।

मुक्त्यद्वेषक्रमेणाऽधिकारित्वप्राप्तिर्भवतीति प्रागुक्तं तत्र पूर्वमपुनर्बन्धकमेव धर्माधिकारिणमाह-

शुक्लपक्षेन्दुवत्प्रायो वर्धमानगुणः स्मृतः । भवाभिनन्दिदोषाणामपुनर्बन्धको व्यये ।।१।।

शुक्लेति । शुक्लपक्षेन्दुवद् = उज्ज्वलपक्षचन्द्रवत् **प्रायो** = बाहुल्येन **वर्धमानाः** = प्रतिकलमुल्लसन्तो [2]गुणा औदार्य-दाक्षिण्यादयो यस्य (स = **वर्धमानगुणः**) **भवाऽभिनन्दिदोषाणां** प्रागुक्तानां क्षुद्रत्वादीनां **व्यये** = अपगमे सति **अपुनर्बन्धकः स्मृतः** ।।१।।

❁ नयलता ❁

मुक्त्यप्रद्वेष-रागादिक्रमेणाऽऽत्मा हि यादृशः । जायते तादृशोऽत्रैवाऽस्माभिः निरूप्यतेऽधुना ।।१।।

औदार्य-दाक्षिण्यादयः आदिपदेन पापजुगुप्सादिग्रहणम्, यथोक्तं **षोडशके** → औदार्यं दाक्षिण्यं पापजुगुप्साऽथ निर्मलो बोधः । लिङ्गानि धर्मसिद्धेः प्रायेण जनप्रियत्वञ्च ।। ← (षो.४/२) इति। **क्षुद्रत्वादीनां** निष्फलाऽऽरम्भपर्यन्तानां **अपगमे सति** तत्प्रतिपक्षगुणैरक्षुद्रता-निर्लोभतादिभिर्युतः **अपुनर्बन्धकः** धर्माधिकारितया **स्मृतः** । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → भवाभिनन्दिदोषाणां प्रतिपक्षगुणैर्युतः । वर्धमानगुणप्रायो ह्यपुनर्बन्धको मतः ।। ← (यो.बिं.१७८) इति। अपुनर्बन्धकलिङ्गानि **योगशतके पञ्चाशके** च → पावं न तिव्वभावा कुणइ, ण बहुमण्णइ भवं घोरं । उचियट्ठिइं च सेवइ सव्वत्थ वि अपुणबंधो त्ति ।। ← (यो.श.१३, पंचा.३४) इत्येवमुक्तानि । इत आरभ्य दोषपरिपूर्णता क्षीयते, अतिदुष्टहृदयता विलीयते, दुर्बलचित्तता हीयते, गुणज्ञता गुणरुचिश्च वर्धते । अत एव धर्माऽधिकारिलक्षणानि **योगबिन्दौ** → औचित्याऽऽरम्भिणोऽक्षुद्राः प्रेक्षावन्तः शुभाऽऽशयाः । अवन्ध्यचेष्टाः कालज्ञा योगधर्माऽधिकारिणः ।। ← (यो.बिं.२४) इत्येवं यान्युक्तानि इह च वक्ष्यन्ते (पृ.९९५) तान्यप्यपुनर्बन्धके सङ्गच्छन्ते इति ध्येयम् ।।१४/१।।

❁ અપુનર્બંધક દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❁

મુક્તિઅદ્વેષ પ્રાપ્તિના ક્રમથી યોગની પૂર્વસેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે- આ વાત ૧૩મી બત્રીસીમાં જણાવી ગયા. તેમાં સૌપ્રથમ અપુનર્બંધકને જ ધર્માધિકારી તરીકે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- ભવાભિનંદીપણાના દોષો રવાના થતાં શુકલપક્ષના ચંદ્રની જેમ પ્રાયઃ વધતા ગુણવાળો જીવ અપુનર્બંધક કહેવાયેલ છે. **(૧૪/૧)**

ટીકાર્થ :- પૂર્વે (દ્વા.દ્વા.૧૦/૫) જણાવેલ ક્ષુદ્રતા વગેરે ભવાભિનંદીસંબંધી દોષો રવાના થતાં જ શુકલપક્ષના ચંદ્રની જેમ પ્રાયઃ પ્રતિદિન-પ્રતિક્ષણ વધતા એવા ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત થતાં જીવ અપુનર્બંધક કહેવાય છે. **(૧૪/૧)**

વિશેષાર્થ :- સુદ પક્ષમાં બીજના ચંદ્રની કળા રોજ-રોજ વધતી હોય છે તેમ અપુનર્બંધક જીવના ગુણો કાયમ પ્રાયઃ વધતાં જતાં હોય છે. પરંતુ તે પૂર્વે મહત્ત્વની શરત એ છે કે ભવાભિનંદીપણાના દોષો રવાના થવા જોઈએ. જેમ જેમ રાહુ ખસે તેમ તેમ ચંદ્રની કળા વધતી જાય. બરાબર એ જ રીતે જેમ જેમ ક્ષુદ્રતા વગેરે દોષો રવાના થતા જાય તેમ તેમ ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થતા જાય, વધતા જાય. તેથી અપુનર્બંધકદશા મેળવવા ઈચ્છનારે ભવાભિનંદી જીવના દોષો રવાના

१. मुद्रितप्रतौ 'अथापुनर्बन्धद्वा....' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'गुणा' पदं नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अस्यैव पूर्वसेवोक्ता मुख्याऽन्यस्योपचारतः। अस्यावस्थान्तरं मार्गपतिताऽभिमुखौ पुनः।।२।।

अस्यैवेति । **अस्यैव** = अपुनर्बन्धकस्यैव **उक्ता** गुर्वादिपूजालक्षणा **पूर्वसेवा मुख्या** = कल्याणाऽऽशययोगेन **निरुपचरिता** । **अन्यस्य** = अपुनर्बन्धकातिरिक्तस्य सकृद्बन्धकादेः **पुनः उपचारतः** सा, तथाविधभववैराग्याऽभावात् । मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ (=**मार्गपतिताभिमुखौ**) **पुनरस्य** =

अस्य धर्माऽधिकारित्वाद्यत्प्राप्तं तदाह '**अस्ये**'ति । **अपुनर्बन्धकस्यैव** गुर्वादिपूजालक्षणा पूर्वसेवा **कल्याणाऽऽशययोगेन** = मनागमुक्त्यनुकूलशुभभावसम्बन्धेन व्यवहारनयतो निरुपचरिता स्यात् ।

इत्थञ्चाऽपुनर्बन्धककालो व्यवहारतः पूर्वसेवाधिकारसम्पादकोऽवसेयः। निश्चयतस्तु कालो ग्रन्थिभेदकाल एव, यस्मिन् कालेऽपूर्वकरणाऽनिवृत्तिकरणाभ्यां ग्रन्थिर्भिन्नो भवति सम्यग्दर्शनं च लब्धं भवति तस्मिन्नेवेत्यर्थः, यतोऽस्मिन् विधिनाऽवस्थोचितकृत्यकरणलक्षणेन सर्वकालं वचनौषधस्य पालनेनाऽऽरोग्यं संसारव्याधिरोधलक्षणं भवति । **एतेन** → घणमिच्छत्तो कालो, एत्थ अकालो उ होइ णायव्वो। कालो अ अपुणबंधगपभिई धीरेहिं णिद्दिट्ठो।। णिच्छयओ पुण एसो, विन्नेओ गंठिभेअकालम्मि। एयम्मि विहिसयपालणाउ आरोग्गमेयाउ ।। ← (उ.प.४३२-३३) इति **उपदेशपदगाथे व्याख्याते** । युक्तञ्चैतद्, यतः अपुनर्बन्धक-प्रभृतिषु वचनप्रयोगः क्रियमाणोऽपि न तथासूक्ष्मबोधविधायकोऽनाभोगबहुलत्वात् तत्कालस्येति (गा.१८-भाग १-पृ.४०) **धर्मसङ्ग्रहवृत्तौ** व्यक्तम्।

सकृद्बन्धकादेः उपचारतः = कारणे कार्योपचारमाश्रित्य **सा** पूर्वसेवा भवेत्, तस्याऽद्याऽपि **तथाविधभववैराग्याऽभावात्** = उत्कृष्टकर्मस्थितिबन्धाऽभावप्रयोजकसंसारवैराग्यविरहात् । **न च** मिथ्यात्वोदयवर्तित्वाऽविशेषात् सकृद्बन्धकाऽपुनर्बन्धकयोरभेदः ? इति **शङ्कनीयम्**, यत उभयत्राऽभिन्नग्रन्थित्वाऽविशेषेऽपि यो यथाप्रवृत्तकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमागतः सकृदेवोत्कृष्टां सागरोपमकोटीकोटीसप्ततिलक्षणां स्थितिं भन्त्स्यत्यसौ सकृद्बन्धक उच्यते । यस्तु तां तथैव क्षपयन् ग्रन्थिप्रदेशमागतः पुनर्न तां भन्त्स्यति भेत्स्यति च ग्रन्थिं सोऽपुनर्बन्धक उच्यते इति प्राक् (द्वा.द्वा.३/२३, भाग-१ पृ.१७६) दर्शितमेव किं विस्मर्यते? '**सकृद्बन्धकादे**'रित्यत्रादिपदेन द्विर्बन्धकादेर्ग्रहणं कर्तव्यम् । यथा चैतत् तथा वक्ष्यामोऽनुपदमेव (द्वा.द्वा.१४/३, पृ.९३९)।

કરવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. (૧૪/૧)

❁ તાત્ત્વિક પૂર્વસેવા અપુનર્બંધક જીવમાં હોય ❁

ગાથાર્થ :- અપુનર્બંધકની જ પૂર્વસેવા મુખ્ય ગણાયેલી છે. એ સિવાયના જીવોની પૂર્વસેવા ઉપચારથી કહેવાયેલ છે. વળી, અપુનર્બંધકની જ વિશેષ અવસ્થારૂપે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જાણવા.(૧૪/૨)

ટીકાર્થ :- બારમી બત્રીસીમાં જણાવેલ ગુરુપૂજા-દેવપૂજા વગેરે સ્વરૂપ પૂર્વસેવા અપુનર્બંધક જીવને જ મુખ્ય હોય છે, કારણ કે ગુરુસેવાદિ આરાધના કરવાની પાછળ તેનો આશય આત્મકલ્યાણનો હોય છે; તેના પરિણામ આંશિક રીતે મોક્ષને અનુકૂળ થયેલા હોય છે. આથી તેની પૂર્વસેવા ઔપચારિક નહિ પણ વાસ્તવિક સમજવી. જ્યારે અપુનર્બંધક સિવાયના સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોની યોગપૂર્વસેવા ઉપચારથી હોય છે. કારણ કે તેઓને તેવા પ્રકારનો સંસારવૈરાગ્ય ભાવ હોતો નથી.

તથા માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ નો અપુનર્બંધક જીવની જ વિશેષ અવસ્થાસ્વરૂપ છે. માર્ગનો અર્થ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अपुनर्बन्धकस्य **अवस्थान्तरं** दशाविशेषरूपौ । मार्गो हि चेतसोऽवक्रगमनं भुजङ्गमनलिकायान[1]तुल्यो विशिष्टगुणस्थानाऽवाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेषः । तत्र प्रविष्टो = मार्गपतितः ।

इह केचित् आदिपदेन मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ गृह्णन्ति, तच्च न युज्यते, यतो **मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ अपुनर्बन्धकस्य** एव **दशाविशेषरूपौ** समाम्नातौ । ततश्चाऽपुनर्बन्धकग्रहणेनैव तयोर्गृहीतत्वान्न सकृद्बन्धकपदोत्तराऽऽदिपदेन तद्ग्रहणं युज्यते । तथाहि **ललितविस्तरायां श्रीहरिभद्रसूरिभिः** मार्गलक्षणं यदुक्तं तदाह '**मार्गो** = मोक्षमार्गो **हि चेतसः** = अन्तःकरणस्य **अवक्रगमनं** = मोक्षप्रापकाऽवक्रगति-प्रवृत्तिप्रयोजकाऽवक्रमति-वृत्तिलक्षणं **भुजङ्गमनलिकायानतुल्यः** = ऋजुनलिकायां बिले वा सर्पावक्रगमनतुल्यः **विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः** = अग्रेतनगुणस्थानप्रयोजकविशिष्टतरप्रशस्ताध्यवसायलाभबद्धकक्षः **स्वरसवाही** = स्वकीयाऽकृत्रिमस्फुरणोपहितो, न तु कृत्रिमः स्वल्पकालस्थायी परप्रेरणाप्रयुक्तो वा, **क्षयोपशमविशेषः**। **उपदेशपदवृत्तौ** (उप.पद.१९३) **श्रीमुनिचन्द्रसूरि**भिरपीत्थमेव मार्गलक्षणं तदनुवादरूपेणोक्तमित्यवधेयम् ।

अयमत्राशयः यथा सर्पो बिलतो बहिर्वक्रं गच्छति परं बिले ऋजुनलिकायां वा प्रविशन् तु स्वरसत एवाऽवक्रमेव गच्छति तथैवाऽचरमावर्तकाले जीवो वक्रमेव चेष्टते, वक्रमतिमेवावलम्बते धर्मकृत्येष्वपि च वक्रमेव प्रायः सर्वत्र भाषते येन पुनर्भवपरम्परा द्राघीयसी स्यात् । परं चरमावर्तकाले मोक्षमार्गाऽनुकूल-भावोपेतः सन् जीवो प्रायः सर्वत्राऽवक्रमेव चेष्टते भाषते मन्यते च । → यदन्तरं तद् बाह्यं, यद् बाह्यं तदन्तरम् ← (अथ.वे.२/३०/४) इति **अथर्ववेद**वचनमपि परमार्थत इत एवाऽऽरभ्य लब्धाधि-कारमवसेयम् । अत एव → सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ← (म.भा.शान्तिपर्व १८९/२१) इति **महाभारत**वचनमपि चरमावर्तकालवर्ती एव जीवः श्रद्धत्ते । ततश्च तस्य वक्रता हीयते, येन पुनर्भवपरम्परां विघटयन् दीर्घकर्मस्थितिं क्षपयन् कर्मानुबन्धं विशोधयन् उपरितनगुणस्थानकाऽऽक्षेपकप्रशस्ततराऽध्यवसायसन्ततिं स्वरसत एव क्षयोपशमविशेषाल्लभते । स एव च क्षयोपशमविशेषो मार्गपदेनाऽभिमतः शास्त्रकृताम् ।

इत्थञ्च हेतुतो मोक्षमार्गः तादृशक्षयोपशमविशेषरूपः केवलिगम्यः, अनवरतप्रवृत्ताऽवक्रमतिविशेषरूपश्च स्वानुभवगम्यः, स्वरूपतस्तु मोक्षमार्गः सर्वत्राऽवक्रप्रवृत्तिलक्षणोऽवक्रमतिप्रयुक्तो लोकगम्यः, अनुबन्धतश्च मोक्षमार्गो विशिष्टतरगुणस्थानलाभोऽनागतकालगम्यः इति विवेकः । इदञ्चात्रावधेयम्- कायक्लेशसाध्या धर्मक्रिया सुकरा, मनोनैर्मल्याऽऽधायिकाऽवक्रमतिस्त्वतिदुर्लभा। इदमेवाभिप्रेत्य **अध्यात्मसारे** → सुत्यजं रसलाम्पट्यं, सुत्यजं देहभूषणम्। सुत्यजाः कामभोगाद्या दुस्त्यजं दम्भसेवनम् ।। ← (अ.सा.३/६) इत्युक्तम्। अतो मुमुक्षुभिस्सर्वत्राऽवक्रपरिणतिसाधने यतितव्यमित्युपदेशोऽत्र लभ्यते इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन।

प्रकृतं प्रक्रियते- **तत्र** निरुक्तमार्गे **प्रविष्टः मार्गपतित** उच्यते । मार्गपतितपदेन मार्गभ्रष्टो नैव

છે વિશિષ્ટ પ્રકારનો સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમ. તે ક્ષયોપશમ ચિત્તની અવક્રપરિણતિ દ્વારા ઓળખાય છે. જેમ સાપ નળીમાં સીધો ચાલે તેમ જીવના માનસિક પરિણામ સીધા ચાલે તે માર્ગ. આવી ચિત્તની સરળતા વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં તત્પર હોય છે. સરળપરિણામવ્યંગ્ય સ્વારસિક ક્ષયોપશમવિશેષ સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર જીવ માર્ગપતિત કહેવાય છે.

१. 'यामतु' इति मुद्रितप्रतौ पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मार्गप्रवेशयोग्यभावाऽऽपन्नश्च मार्गाभिमुख इति ।

न [1]ह्येतावपुनर्बन्धकाऽवस्थायाः परतराऽवस्थाभाजौ, भगवदाज्ञाऽवगमयोग्यतया **पञ्चसूत्रकवृत्ता-वनयोरुक्तत्वात्** ॥२॥

ग्राह्य इति ध्येयम् । **मार्गप्रवेशयोग्यभावाऽऽपन्नश्च मार्गाभिमुख इति** उच्यते । अपुनर्बन्धकदशां प्राप्तो जीवः प्रथमं मार्गाभिमुखो भवति पश्चाच्च मार्गपतितः । **न हि एतौ** = मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ **अपुनर्बन्ध-कावस्थायाः परतरावस्थाभाजौ** = पूर्वतनदशाभाजौ वक्तुमुचितौ, **भगवदाज्ञावगमयोग्यतया** = यथार्थजिनाज्ञा-बोधाऽर्हतया **पञ्चसूत्रकवृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरिभिः अनयोः** = मार्गपतित-मार्गाभिमुखयोः **उक्तत्वात्** । यथोक्तं तत्र "इयञ्च भागवती सदाज्ञा सर्वैवापुनर्बन्धकादिगम्या। अपुनर्बन्धकादयः के सत्त्वाः? उत्कृष्टां कर्मस्थितिं तथाऽपुनर्बन्धकत्वेन क्षपयन्ति ये ते खल्वपुनर्बन्धकाः। आदिशब्दान्मार्गपतित-मार्गाभिमुखादयः परिगृह्यन्ते, दृढप्रतिज्ञाऽऽलोचनादिगम्यलिङ्गाः । एतद्गम्येयं न संसाराभिनन्दिगम्येति। संसाराभिनन्दिनश्चाऽपुन-र्बन्धकप्रागवस्थाभाजो जीवाः" (पं.सू.५ वृ.) इति । मागपतित-मार्गाभिमुखौ च चरमयथाप्रवृत्तकरणभाग-भाजावेवेति **उपदेशपदवृत्तौ** (उप.गा.४३२) **धर्मसङ्ग्रहवृत्तौ** (ध.सं.१८ भा-१ पृष्ठ-३९) च दर्शितम्। तदुक्तं **उपदेशपदवृत्तौ** → अपुनर्बन्धकस्यैव विशिष्टोत्तरावस्थाविशेषभाजौ मार्गाभिमुख-मार्गपतितौ ← (उ.प. ९५१ वृ.) इति । अत एव **उपदेशपदे** (गा.२५३) मार्गाभिमुख-मार्गपतितयोः प्रधानद्रव्याऽऽज्ञायोगो दर्शितः ॥१४/२॥

તથા મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતાને પામેલ જીવ માર્ગાભિમુખ કહેવાય છે.

માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ- આ બન્ને અવસ્થાવાળા જીવો અપુનર્બંધક અવસ્થા કરતાં પૂર્વની = નીચલી અવસ્થાવાળા નથી. કારણ કે **પંચસૂત્રવ્યાખ્યામાં** માર્ગપતિત અને માર્ગભિમુખ જીવને જિનાજ્ઞા જાણવાની યોગ્યતા ધરાવનાર તરીકે જણાવેલ છે.(૧૪/૨)

વિશેષાર્થ :- મોહનીય કર્મની ૭૦ કોડાકોડી પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને એક વાર ભવિષ્યમાં બાંધવાની લાયકાત ધરાવનાર જીવ સકૃદ્બંધક કહેવાય. બે વાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાની લાયકાત ધરાવનાર દ્વિર્બંધક કહેવાય. આવા જીવોમાં સાચો ભવવૈરાગ્ય ન હોવાથી તેઓ વ્યવહારથી ગુરુભક્તિ-પ્રભુપૂજા-તપ વગેરે આરાધના કરતા દેખાય તો પણ તે પૂર્વસેવા તાત્ત્વિક ન હોય. જે જીવો ભવિષ્યમાં કયારેય પણ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાના નથી તેવા જીવો અપુનર્બંધક કહેવાય છે. તીવ્ર સંસારરસિકતા રવાના થવાના કારણે તેવા અપુનર્બંધક જીવને આત્મકલ્યાણ સાધવાની તમન્ના હોય છે, ભવવૈરાગ્ય હોય છે, મોક્ષની ભાવના પણ હોઈ શકે છે. માટે તેની યોગપૂર્વસેવા તાત્ત્વિક હોય છે. માર્ગાભિમુખ દશા અને માર્ગપતિત દશા પણ અપુનર્બંધક જીવની જ વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા છે.

માર્ગપતિતનો અર્થ 'માર્ગભ્રષ્ટ-મોક્ષમાર્ગભ્રષ્ટ-માર્ગબાહ્ય' આવો નથી કરવાનો પણ મોક્ષમાર્ગપ્રવિષ્ટ આવો અર્થ કરવાનો છે. ચરમાવર્તકાળમાં આવ્યા બાદ સૌપ્રથમ જીવ માર્ગાભિમુખ બને પછી માર્ગપતિત = માર્ગપ્રવિષ્ટ બને. આ બન્ને અવસ્થામાં તેને અપુનર્બંધક કહી શકાય છે. પરંતુ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત થયા બાદ જીવ અપુનર્બંધક બને- આમ ન સમજવું. કારણ કે અપુનર્બંધકની જેમ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત જીવ પણ જિનાજ્ઞાને જાણવાની યોગ્યતા ધરાવે છે- આવું **શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરે પંચસૂત્ર**ની વ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે. (૧૪/૨)

१. हस्तादर्शे 'ह्येवमेता...' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योग्यत्वेऽपि व्यवहितौ परे त्वेतौ पृथग् जगुः । अन्यत्राप्युपचारस्तु सामीप्ये बह्वभेदतः ।।३।।

योग्यत्वेऽपीति । परे त्वेतौ = मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ **योग्यत्वेऽपि व्यवहितौ** = अपुनर्बन्धकाऽपेक्षया दूरस्थाविति **पृथग्** = अपुनर्बन्धकाद् भिन्नौ[1] **जगुः । अन्यत्राऽपि** = सकृद्बन्धकादावपि [2]**उपचारस्तु** [3]पूर्वसेवायाः **सामीप्ये** अपुनर्बन्धकसन्निधानलक्षणे सति **बह्वभेदतः** = अतिभेदाऽभावात् ।।३।।

योगबिन्दुवृत्तिकृतां **श्रीमुनिचन्द्रसूरीणां** मतमुक्त्वा साम्प्रतं पञ्चाशकवृत्तिकृतां **श्रीअभयदेवसूरीणामभिप्रायमावेदयन्नाह- 'योग्यत्वेऽपि'** इति। **परे** = श्रीअभयदेवसूरयः **तु मार्गपतित-मार्गाभिमुखौ योग्यत्वेऽपि** = भावधर्माधिकारितया योगपूर्वसेवायोग्यत्वेऽपि अपुनर्बन्धकावस्थां सम्प्राप्य क्षीयमाणकुग्रहादिना द्रुतं मोक्षमार्गेऽभिसर्पन्तौ अपुनर्बन्धकाऽपेक्षया अतीवोच्चतरदशामारूढत्वेन **दूरस्थौ इति अपुनर्बन्धकाद् भिन्नौ** इति **जगुः** । यथा चैतत् तत्त्वं तथा बुभुत्सुभिः द्वितीयपञ्चाशकचरमश्लोकवृत्तिर्विलोकनीया । परमेतन्मतेऽपि द्वितीयपञ्चाशकचरमश्लोकवृत्तिस्थ'सकृद्बन्धकादी'त्यत्रादिपदाद् द्विर्बन्धकादिग्रहणं कार्यं न तु मार्गपतित-मार्गाभिमुखयोः, तथाविधभववैराग्यसद्भावात् । एतेन → ण य अपुणबंधगाओ परेण इह जोग्गयावि जुत्त ति ← (पञ्चा.३/८) इति **पञ्चाशक**वचनमपि व्याख्यातम्, 'परेण = परतः सकृद्बन्धकादीनामि'ति **पञ्चाशकवृत्ति**कृता व्याख्यानात्, तत्र चाऽऽदिपदेन द्विर्बन्धकादेरेव ग्राह्यत्वसम्भवादिति ध्येयम्।

तृतीयपञ्चाशकवृत्तौ तु **अभयदेवसूरिभिः** → न पुनरपुनर्बन्धकादिभ्योऽपरे मार्गाभिमुख-मार्गपतित-सकृद्बन्धक-तदन्यमिथ्यादृशोऽधिकारिणः ← (पञ्चा.३/७) इत्युक्तं तच्चिन्तनीयं नयान्तराऽभिप्रायेण ।

अत एव → यद्यप्यत्राऽपुनर्बन्धक-मार्गपतित-मार्गाभिमुखाः त्रयोऽप्येकरूपा एव लभ्यन्ते तथापि **चैत्यवन्दनपञ्चाशकवृत्तौ** (पञ्चा.३।३-७) **अभयदेवसूरिभिः** भाववन्दनाधिकारितायामपुनर्बन्धकवदेतावनधिकृतौ सकृद्बन्धकादिवत् पृथक्कृतौ च ← (उ.र.गा.६४ वृ.) इति **उपदेशरहस्यवृत्तौ** कथितम् ।

ननु प्राक् (द्वा.द्वा.१४/२ पृ.९३६) सकृद्बन्धकादेरुपचारतः पूर्वसेवोक्ता परं स उपचारः कदा कर्तव्यः? इत्याशङ्कायामाह- **सकृद्बन्धकादावपि पूर्वसेवाया उपचारस्तु अपुनर्बन्धकसन्निधानलक्षणे सामीप्ये सति** अपुनर्बन्धकतः **अतिभेदाऽभावात्** कर्तव्यः, न तूत्कृष्टकर्मस्थितिबन्धलक्षणेऽपुनर्बन्धकवैलक्षण्ये सति ।।१४/३।।

ગાથાર્થ :- અન્ય વિદ્વાનો એવું કહે છે કે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત - આ બન્ને જીવો યોગ્ય હોવા છતાં દૂર રહેલા હોવાથી અપુનર્બંધક કરતાં ભિન્ન છે. તથા સકૃદ્બંધક વગેરેમાં પણ પૂર્વસેવાનો ઉપચાર હોય છે. કારણ કે અપુનર્બંધકની નજીક હોવાથી તેમાં ઘણો અભેદ છે. (૧૪/૩)

ટીકાર્થ :- અન્ય આચાર્ય ભગવંતો એમ કહે છે કે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત જીવ જિનાજ્ઞાને જાણવાની યોગ્યતા ધરાવવા છતાં પણ અપુનર્બંધક કરતાં ઘણાં દૂર રહેલા હોવાથી એ બન્નેને અપુનર્બંધક કરતાં શાસ્ત્રમાં જુદા બતાવેલા છે. તથા સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોમાં પણ પૂર્વસેવાનો ઉપચાર થાય છે. કારણ કે અપુનર્બંધક જીવની નજીક આવેલા સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોમાં અપુનર્બંધક કરતાં બહુ ઝાઝો ભેદ રહેતો નથી. (૧૪/૩)

વિશેષાર્થ :- પ્રસ્તુત ગાથામાં **પંચાશક-વૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી** મહારાજનો મત ગ્રંથકારશ્રીએ દર્શાવેલ છે. **શ્રીઅભયદેવસૂરિજી** મહારાજના મતે, અપુનર્બંધક અવસ્થાની પ્રાપ્તિ બાદ જીવ ઘણો વિકાસ

१.'भिन्नो' इति मुद्रितप्रतौ पाठोऽशुद्धः। २.'उपचारतस्तु' इति मुद्रितप्रतौ पाठोऽशुद्धः। ३.हस्तादर्शे 'पूर्वसेवया' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिणामिनि कार्याद्धि सर्वथा नास्ति भिन्नता। [1]अनालोचनगर्भत्वाद् अन्यत्रैनां परे जगुः।।४।।

परिणामिनीति । कार्यात् हि [2]परिणामिनि सर्वथा भिन्नता नास्ति, यथा घटादेर्मृत्पिण्डादौ। एवमपुनर्बन्धकादेरपि सकृद्बन्धकादौ न सर्वथा भिन्नतेति भावनीयम् । तदुक्तं- "कृतश्चास्या

इदमेवाधिकृत्याह- '**परिणामिनी**'ति । उपादेयात् **कार्यात् हि** = निश्चितं **परिणामिनि** = उपादानकारणे **सर्वथा** = सर्वैरेव प्रकारैः **भिन्नता** = विलक्षणता **नास्ति**, अन्यथा परिणामिकारणत्वाऽयोगात्। दृष्टान्तमाह- **यथा घटादेः** सकाशात् तत्परिणामिकारणे **मृत्पिण्डादौ** सर्वथा भिन्नता **नास्ति**, किन्तु वर्ण-गन्ध-रसादिभिः तुल्यरूपतैवोपलभ्यते । **एवं** = घट-मृत्पिण्डानुसारेण **अपुनर्बन्धकादेः** सकाशाद् **अपि सकृद्बन्धकादौ** अपुनर्बन्धकताऽऽसन्नदशायां **न सर्वथा भिन्नता** सम्भवति, अन्यथा भाविनि विवक्षितकाले तस्याऽपुनर्बन्धकत्वलाभाऽयोगाद् **इति भावनीयम्** । अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- '**कृत**' इति । '**कृतश्च**

સાધે પછી માર્ગાભિમુખ બને અને ત્યાર બાદ માર્ગપતિત બને. માટે અપુનર્બંધક જીવ કરતાં માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત જીવને શાસ્ત્રમાં જુદા બતાવેલ છે. લાખોપતિની હરોળમાં આવ્યા બાદ કરોડ રૂપિયા મળે પછી તે જીવને લાખોપતિની શ્રેણિમાં રાખવાના બદલે કરોડપતિની પંક્તિમાં બેસાડવામાં આવે છે. જો કે કરોડપતિ પાસે લાખ રૂપિયા તો છે જ. તેમ છતાં તેને લક્ષપતિના વર્તુળમાં સામેલ ન કરાય. તેનાથી તેને જુદા બતાવવા જ પડે. આ જ કારણસર અપુનર્બંધક કરતાં માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત જીવને શાસ્ત્રકારોએ જુદા જ ઓળખાવેલા છે. ભલે ને જિનાજ્ઞાને જાણવાની યોગ્યતા (=લાખ રૂપિયા) ત્રણેય પાસે હોય.

મતલબ કે બીજી ગાથામાં જણાવેલ **યોગબિંદુવૃત્તિકાર**ના મત મુજબ અપુનર્બંધક, માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત- આ ત્રણેય જીવો લાખોપતિ જ છે. એક જ હરોળમાં આગળ-પાછળ ગોઠવી શકાય તેમ છે. જ્યારે **પંચાશકવૃત્તિકાર**ના મત મુજબ આ ત્રણેયને એક હરોળમાં ગોઠવવાના બદલે જુદા જુદા પાડવા જરૂરી છે. કારણ કે અપુનર્બંધક જીવ લાખોપતિ છે. જ્યારે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત જીવ કરોડપતિ થઈ ચૂક્યા છે. જેમ સમકિતી જીવ ફરીથી ૭૦ કોટાકોટી સાગરોપમની કર્મસ્થિતિ ફરી કયારેય બાંધવાનો ન હોવા છતાં તેને અપુનર્બંધક ન કહેવાય. પણ તેને અપુનર્બંધકથી જુદા સમકિતી તરીકે જ ઓળખવામાં આવે છે. તેમ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત જીવને પણ અપુનર્બંધક કરતાં જુદા જ ગણાવવામાં આવેલ છે- આવું તાત્પર્ય **પંચાશકવૃત્તિકાર**શ્રીનું હોય તેવું અમને જણાય છે. (૧૪/૩)

ગાથાર્થ :- પરિણામી કારણમાં કાર્ય કરતાં સર્વથા ભિન્નતા હોતી નથી. બીજા વિદ્વાનો એમ કહે છે કે પ્રકૃતિથી જ સકૃદ્બંધક વગેરેમાં ઉહાપોહ ન હોવાથી ઔપચારિક પૂર્વસેવા હોય છે. (૧૪/૪)

❁ ઔપચારિક પૂર્વસેવા વિચારણા ❁

ટીકાર્થ :- કાર્ય કરતાં પરિણામી કારણમાં સર્વથા ભેદ હોતો નથી. જેમ ઘડા કરતાં માટીના પિંડમાં સર્વથા ભેદ નથી. મૃત્ત્વ, પૃથિવીત્વ વગેરે ગુણધર્મોની અપેક્ષાએ તેમાં અભેદ રહેલો હોય છે. તેમ અપુનર્બંધક વગેરેથી પણ સકૃદ્બંધક વગેરેમાં સર્વથા ભેદ હોતો નથી. આ વાતને વિશેષ રીતે ભાવિત કરવી. કેમ કે **યોગબિંદુ**માં પણ જણાવેલ છે કે "અપુનર્બંધક સિવાયના તેમની નજીક રહેલા સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોની

१. मुद्रितप्रतिषु सर्वत्र 'तत्प्रकृत्या विनाप्यूहं' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'विप....' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उपन्यासः शेषापेक्षोऽपि कार्यतः। [१]नाऽऽसन्नोऽप्यस्य बाहुल्या[२]दन्यथेति प्रदर्शकः।।"(यो.बिं.१८०)।

परे पुनः **अन्यत्र** सकृद्बन्धकादौ **अनालोचनगर्भत्वाद्** = भवस्वरूपनिर्णायकोहापोहाद्यभावसङ्गतत्वाद् **एनां** = उपचरितां पूर्वसेवां **जगुः** = प्राहुः । प्राचि पक्षे कारणे कार्योपचारः, **अत्र** त्वनालोचनद्वाराऽमुख्यत्वरूप उपचार इति विशेषः ।।४।।

= कृतः पुनरिह **अस्याः** = पूर्वसेवायाः **उपन्यासः** = प्रज्ञापनारूपः **शेषाऽपेक्षोऽपि** = अपुनर्बन्धकभावाऽऽसन्नजीवानाश्रित्य **कार्यतः** = भाविनीं भावरूपां पूर्वसेवां अपेक्ष्य 'नड्वलोदकं पादरोग' इत्यादिदृष्टान्ताद् यतः **न** = नैव **आसन्नोऽपि** = समीपवर्त्यपि जीवः **अस्य** = अपुनर्बन्धकभावस्य किं पुनरयमेवेत्यपिशब्दार्थः **बाहुल्यात्** = प्रायेण **अन्यथा** = अपुनर्बन्धकाऽऽचारविलक्षणो वर्तते **इति** एतस्याऽर्थस्य **प्रदर्शकः** = ख्यापकः । न हि मृत्पिण्डादि कारणं कार्याद् घटादेर्बाहुल्येन वैलक्षण्यमनुभवद् दृश्यते किन्तु कथञ्चित्तुल्यरूपतामि'ति (यो.बि.१८० वृ.) तद्व्याख्या । इदमेवाऽधिकृत्याऽग्रेऽपि **योगबिन्दौ** एव → शुध्यल्लोके यथा रत्नं जात्यं काञ्चनमेव वा । गुणैः संयुज्यते चित्रैस्तद्वदात्माऽपि दृश्यताम् ।। ← (यो.बिं.१८१) इत्युक्तम्।

परे = केचिच्छास्त्रकाराः **पुनः** = पूर्वोक्ताऽपेक्षया विशेषद्योतनार्थः, **सकृद्बन्धकादौ तत्प्रकृत्या** = भूयःसङ्क्लेशाऽयोगविलक्षणस्वभावलक्षणया **ऊहं** = मार्गविषयकाऽऽलोचनं **विनाऽपि एनां** = पूर्वसेवां **उपचरितां जगुः**; **भवस्वरूपनिर्णायकोहाऽपोहाद्यभावसङ्गतत्वात्** = संसारमार्गाऽपवर्गमार्गयोर्हेतु-स्वरूपाऽनुबन्धनिश्चायको य ऊहाऽपोहादिः तद्विरहेण युक्तत्वात् ।

इदञ्चाऽत्राऽवधेयम्- मूलग्रन्थे कारिकोत्तरार्धे 'तत्प्रकृत्या विनाऽप्यूहम्' इति पाठो वर्तते । परं स्वोपज्ञविवरणानुसारेण तत्स्थाने 'अनालोचनगर्भत्वात्' इति पाठः सङ्गच्छते । स तु पाठो मूलग्रन्थे योगबिन्दुग्रन्थानुसारेण सम्पातायात इति प्रतिभाति । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → तत्प्रकृत्यैव शेषस्य केचिदेनां प्रचक्षते । आलोचनाद्यभावेन तथानाभोगसङ्गताम् ।। ← (यो.बिं.१८२) इति ।

ननूभयत्र पूर्वसेवायामुपचरितत्वाऽविशेषात् कथमनयोर्मतयोर्भेद इति चेत् ? अत्रोच्यते, **प्राचि पक्षे** द्वितीयश्लोकोपदर्शिते **कारणे** = अपुनर्बन्धकादिकृततात्त्विकपूर्वसेवाकारणीभूते सकृद्बन्धकादिकृतदेवगुर्वादिपूजने **कार्योपचारः** = तात्त्विकपूर्वसेवाऽऽरोपः, **अत्र** = प्रकृतश्लोकप्रदर्शिते परेषां मते **तु अनालोचनद्वारा**

અપેક્ષાએ પૂર્વસેવાની પ્રરૂપણા ભાવી કાર્યને આશ્રયીને કરવામાં આવેલ છે. આ બાબત એમ દર્શાવે છે કે અપુનર્બંધકની નજીક રહેલો જીવ પણ મોટા ભાગે તેના કરતાં વિલક્ષણ નથી હોતો."

જ્યારે બીજા શાસ્ત્રકારો એમ કહે છે કે પ્રકૃતિથી જ સકૃદ્બંધક વગેરે જીવો આત્મવિચારણા વગેરેથી શૂન્ય હોવાના લીધે સંસારના તુચ્છ-અનિત્ય-માયિક સ્વરૂપનો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચય કરાવી આપે તેવા ઊહાપોહ વગેરેથી રહિત હોય છે. તેથી સકૃદ્બંધક વગેરેમાં ઔપચારિક પૂર્વસેવા હોય છે.

પ્રથમ મતમાં, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવા ઔપચારિક કહેવાયેલ છે.

---

१. हस्तादर्शे 'आस...' इत्यशुद्धः पाठः । २. 'त्यान्ना' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च वर्तते । अस्माभिस्तु योगबिन्दुगतः पाठ आदृतः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

युक्तं चैतन्मले तीव्रे भवासङ्गो न हीयते। सङ्क्लेशाऽयोगतो मुख्या साऽन्यथा नेति हि स्थितिः।।५।।

= अनाभोगद्वारेण **अमुख्यत्वरूपः उपचारः इति विशेष** इति **योगबिन्दुवृत्तिकारः** ।

सकृद्बन्धकादौ उभयमते द्रव्यपूर्वसेवात्वेऽपि प्राचि पक्षे द्रव्यशब्दो योग्यतापरः यथा सुसाधुः द्रव्याचार्यः। यथोक्तं **पञ्चाशके** → समयम्मि दव्वसद्दो पायं जं जोग्गयाइ रूढोत्ति ← (पञ्चा.६/१०) इति पूर्वोक्तं (पृ.१७९) स्मर्तव्यम्। द्वितीये पक्षे तु द्रव्यशब्दोऽप्राधान्यपरः यथाऽङ्गारमर्दको द्रव्याचार्यः। तदुक्तं **पञ्चाशके** → अप्पाहण्णेऽवि इहं कत्थइ दिट्ठो उ दव्वसद्दो त्ति। अंगारमद्दगो जह दव्वायरिओ सयाऽभव्वो।। ← (पञ्चा.६/१३) इति प्रागुक्तमत्र (भाग.१ पृ.१८०) स्मर्तव्यमिति भावः ।

निक्षेपपरिभाषया तु सकृद्बन्धकादीनां नोआगमतः तद्व्यतिरिक्तद्रव्यपूर्वसेवा, 'अणुवओगो दव्वमि'ति (अनु.द्वा.१३) **अनुयोगद्वार**वचनादिति । योगविवेकद्वात्रिंशिकायां त्वेषामतात्त्विकयोगो नयभेदेन वक्ष्यते (द्वा.द्वा.१९/१५, भाग-५, पृष्ठ.१२९७) ।।१४/४।।

द्वितीयपक्षं समर्थयमान आह- **'युक्तमि'**ति । **एतदपि** अनालोचनसङ्गतद्रव्यपूर्वसेवामतमपि, किं पुनर्योग्यतोपेतद्रव्यपूर्वसेवामतमित्यपिशब्दार्थः, **युक्तं** = सङ्गतमेव । यस्माद् **अत्यन्तमुत्कटे कर्मबन्धलक्षणे**

જ્યારે બીજા મતમાં તો વિચારવિમર્શશૂન્યતા દ્વારા ગૌણસ્વરૂપે પૂર્વસેવાનો ઉપચાર સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોમાં કરવામાં આવે છે. આટલો બન્ને મતમાં તફાવત છે. (૧૪/૪)

વિશેષાર્થ :- માટી પોતે જ કાલાન્તરમાં ઘડારૂપે પરિણમી જાય છે. પરંતુ વસ્ત્ર વગેરે રૂપે પરિણમતી નથી. આ દૃષ્ટિએ માટીમાં વસ્ત્ર વગેરેનો જેવો તફાવત રહેલો છે તેવો ઘડાનો ભેદભાવ માટીમાં રહેતો નથી. બરાબર આ જ રીતે સકૃદ્બંધક જીવ ભવિષ્યમાં અપુનર્બંધક જીવ રૂપે પરિણમી જાય છે. પરંતુ ભવાભિનંદી અચરમાવર્તી વગેરે સ્વરૂપે પરિણમતો નથી. આ દૃષ્ટિએ સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોમાં ભવાભિનંદી, અચરમાવર્તી અભવ્ય વગેરે જીવોનો જે સ્વરૂપે ભેદ રહેલો છે તેવો અપુનર્બંધક જીવનો ભેદભાવ સકૃદ્બંધક જીવમાં રહેતો નથી. સર્વથા ભેદ રહેતો હોય તો સકૃદ્બંધક ભવિષ્યમાં અપુનર્બંધકરૂપે પરિણમી જ ન શકે. તેથી જેમ ઉપાદાનકારણ = માટી અને ઉપાદેય કાર્ય = ઘડો- આ બન્ને વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી. તેમ ઉપાદાનકારણ = પરિણામીકારણ = સકૃદ્બંધક જીવ અને કાર્ય = અપુનર્બંધક જીવ- આ બન્ને વચ્ચે સર્વથા ભેદ રહેતો નથી. એવું સિદ્ધ થાય છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સકૃદ્બંધક જીવમાં ઔપચારિક પૂર્વસેવા માનવામાં આવે છે. આ મુખ્ય મત છે.

જ્યારે અન્ય આચાર્યના મતે સકૃદ્બંધક વગેરે જીવોમાં વિવેકદૃષ્ટિનો ઉઘાડ થયો ન હોવાથી, આત્મકલ્યાણની સાચી ઝંખના જાગી ન હોવાથી, સંસારના યથાવસ્થિત સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવે તેવી સૂક્ષ્મ વિચારધારા પ્રગટેલી ન હોવાથી, તાત્ત્વિક ભવવૈરાગ્ય ન હોવાથી ગૌણરૂપે પૂર્વસેવાનો તેમનામાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે. પ્રથમ મત મુજબ સકૃદ્બંધકમાં પૂર્વસેવાનો ઉપચાર મુખ્ય છે. દ્વિતીય મત મુજબ સકૃદ્બંધકમાં પૂર્વસેવાનો ઉપચાર ગૌણ છે. આટલો અહીં તફાવત સમજવો. (૧૪/૪)

ગાથાર્થ :- આ વાત પણ યુક્તિસંગત છે. કારણ કે મલ તીવ્ર હોય તો સંસારની આસક્તિ ઘટતી નથી. સંકલેશ ન થવાથી જ પૂર્વસેવા મુખ્ય કહેવાય. બાકી નહિ - આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમર્યાદા છે. (૧૪/૫)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

युक्तमिति । **एतच्च** = एतदपि **युक्तं**, **तीव्रे** = अत्यन्तमुत्कटे [1]**मले** = कर्मबन्धलक्षणे **भवाऽऽसङ्गः** = [2]संसारप्रतिबन्धः **न हीयते** शेषजन्तोः । मनागपि हि तन्निवृत्तौ तस्याऽपुनर्बन्धकत्वमेव स्यादिति । **सङ्क्लेशायोगतः** = पुनरतितीव्रसङ्क्लेशाऽप्राप्तौ **सा** = पूर्वसेवा **मुख्या**, उत्तरोत्तरभव-वैराग्यादिकल्याणनिमित्तभावात् । **अन्यथा नेति हि स्थितिः** शास्त्रमर्यादा ।।५।।

= कर्मबन्धयोग्यतालक्षणे **मले** सति तदाऽऽवेगः **संसारप्रतिबन्धः** = सांसारिकसुखाऽऽसक्तिलक्षणो **न हीयते** = नैव निवर्तते **शेषजन्तोः** = सकृद्बन्धकादेः । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → युज्यते चैतदप्येवं तीव्रे मलविषे न यत् । तदावेगो भवाऽऽसङ्गस्तस्योच्चैर्विनिवर्तते ।। ← (यो.बिं.१८३) इति । **मनागपि हि तन्निवृत्तौ** = अत्युत्कटसहजमलनिवृत्तौ सत्यां **तस्य** = सकृद्बन्धकादेः **अपुनर्बन्धकत्वमेव स्यादिति** औपचारिक्येव शेषस्य पूर्वसेवेति (यो.बिं.१८३) **योगबिन्दुवृत्तिकृत्** ।

प्रकृते मुख्याऽमुख्यपूर्वसेवागोचरां शास्त्रमर्यादां दर्शयति- **पुनः** = भूयः **अतितीव्रसङ्क्लेशाऽप्राप्तौ** = अत्युत्कटराग-द्वेष-मोहलक्षणसङ्क्लेशाऽनुपलब्धौ सत्यां धर्माऽर्हजीवस्य **पूर्वसेवा मुख्या** = तात्त्विकी, मिथ्याऽभिनिवेशादिपातशक्तिविरहेण उत्तरोत्तरभववैराग्यादिकल्याणनिमित्तभावात् । **अन्यथा** = भूयोऽतितीव्र-सङ्क्लेशयोगे तु **न** = नैव तात्त्विकी पूर्वसेवा किन्तु औपचारिक्येव, सकृद्बन्धकादेः मिथ्याऽभिनि-वेशादिपातशक्तिसद्भावात् । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → सङ्क्लेशाऽयोगतो भूयः कल्याणाङ्गतया च यत्। तात्त्विकी प्रकृतिर्ज्ञेया तदन्या तूपचारतः ।। ← (यो.बिं.१८४) इति । अपुनर्बन्धकेऽक्रियावादित्वं क्षीयते, तथाविधयोग्यताऽऽविर्भावात् । अक्रियावादिस्वरूपं तु **दशाश्रुतस्कन्धे** → अकिरियावादी यावि भवति [3]नाहियवायी नाहियपन्ने नाहियदिट्ठी, नो सम्मावादी, नो नितियावादी, न संतिपरलोगवादी 'नत्थि इहलोगे, नत्थि परलोए, नत्थि माता, नत्थि पिता, नत्थि अरहंता, नत्थि चक्कवट्टी, नत्थि बलदेवा, नत्थि वासुदेवा, नत्थि नेरइया, नत्थि सुकडदुक्कडाणं फलवित्तिविसेसे, नो सुचिन्ना कम्मा सुचिन्नफला भवन्ति, नो दुचिन्ना कम्मा दुचिन्नफला भवन्ति, अफले कल्लाणपावए, नो पच्चायंति जीवा, नत्थि निरया, नत्थि सिद्धी' । से एवं वादी एवं पन्ने एवं दिट्ठी एवं छंद-रागमतिनिविट्ठे आवि भवति । से य भवति महिच्छे महारम्भे महापरिग्गही अहंमिए अहम्मानुए अहम्मसेवी अहम्मिट्ठे अधम्मक्खाई अहम्मरागी अधम्मपलोई अधम्मजीवी अधम्मपलज्जणे अधम्मसीलसमुदाचारे अधम्मेणं चेव

टीकार्थ :- પૂર્વોક્ત બીજો મત પણ યુક્તિસંગત છે. કારણ કે કર્મબંધસ્વરૂપ મલ અત્યન્ત ઉત્કટ હોય ત્યારે કોઈ પણ જીવને સંસારની આસક્તિ ઘટતી નથી. તથા કર્મમલનો થોડો પણ ઘટાડો થાય તો તે જીવ અપુનર્બંધક જ બની જાય. (તેથી સકૃદ્બંધકમાં ગૌણરૂપે પૂર્વસેવાનો ઉપચાર કરવાની વાત વ્યાજબી છે.) જો ફરીથી અત્યંત તીવ્ર સંક્લેશ ન થાય તો જ પૂર્વસેવા મુખ્ય કહેવાય. કારણ કે ભવિષ્યમાં અતિતીવ્ર સંક્લેશ ન થવાથી ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાં ભવવૈરાગ્ય વગેરે સુંદર આત્મકલ્યાણના નિમિત્તો મળતા રહે છે. ભાવીમાં ફરીથી અત્યંત તીવ્ર સંક્લેશ થવાનો હોય તો વર્તમાનમાં થતી પૂર્વસેવા ઉપચારથી જ કહેવાય, મુખ્ય નહિ. આ મુજબ શાસ્ત્રમર્યાદા છે. (૧૪/૫)

१. 'दले' इत्यशुद्धः पाठो हस्तादर्शे । २. 'संतार' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । ३. नास्तिकवादी इत्यर्थः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वित्तिं कप्पेमाणे विहरइ ← (दशाश्रु. ६।३०) इत्येवमुक्तम् ।

तात्त्विकं क्रियावादित्वमपीत एवाऽऽरभ्य सम्पद्यते । तल्लक्षणं तु **दशाश्रुतस्कन्धे** → तं किरियावादी यावि भवति-आहियवादी आहियपन्ने आहियदिट्ठी सम्मावादी नीयावादी संतिपरलोगवादी 'अत्थि इहलोगे, अत्थि परलोगे, अत्थि माता, अत्थि पिता, अत्थि अरहंता, अत्थि चक्कवट्टी, अत्थि बलदेवा, अत्थि वासुदेवा, अत्थि सुक्कड-दुक्कडाणं फलवित्तिविसेसे, सुचिन्ना कम्मा सुचिन्नफला भवन्ति, दुचिन्ना कम्मा दुचिन्नफला भवन्ति, सफले कल्लाण-पावए, पच्चायन्ति जीवा, अत्थि निरया, अत्थि सिद्धि' से एवं वादी एवं पन्ने एवं दिट्ठी-छंद-रागमतिनिविट्ठे आवि भवति से भवति ← (द.श्रु.स्कं.६।३२) इत्येवमावेदितम्। तदुक्तं **आचाराङ्गे** अपि → अत्थि मे आया उववाइए। नत्थि मे आया उववाइए। के अहं आसी ? के वा इओ चुए इह पेच्चा भविस्सामि ?... से आयावादी, लोयावादी, कम्मावादी, किरियावादी ← (आचा.१।१।१/३) इति । अत एवाऽस्य शुक्लपाक्षिकत्वमपि सुनिश्चितम्। तदुक्तं **दशाश्रुतस्कन्धचूर्णौ** → जो अकिरियावादी सो भविंतो अभविउ वा नियमा किण्हपक्खिओ । किरियावादी णियमा भव्वओ नियमा सुक्कपक्खिओ अंतो पुग्गलपरियट्टस्स नियमा सिज्झिहित्ति, सम्मद्दिट्ठी वा मिच्छद्दिट्ठी **वा** होज्ज ← (द.श्रु. ६/३५-चूर्णि-पृष्ठ-३५) इति । प्रकृते → जेसिमवड्ढो पुग्गलपरियट्टो सेसओ संसारो। ते सुक्कपक्खिया खलु अहिए पुण किण्हपक्खिया।। ← (श्रा.प्र.७२) इति **श्रावकप्रज्ञप्तौ उमास्वातिवाचक**वचनमपि स्मर्तव्यम् । क्रियावादिनोऽपुनर्बन्धकस्य मोक्षमार्गे स्वकर्मविवरेणाऽवतारितत्वाद् योग्यत्वमेवाऽवसेयम् । तदुक्तं ग्रन्थकृताऽपि **वैराग्यकल्पलतायां** → इह भवनेऽयोग्याश्च कर्मविवरप्रवेशिता न स्युः ← (वै.क.ल.२/१८७) इति। विशुद्धतरं क्रियावादित्वं तु सम्यग्दृष्टौ विज्ञेयम् ।।१४/५।।

अपुनर्बन्धकस्य व्यवहारनयतः तात्त्विकीं पूर्वसेवां समर्थयति - '**एष्यदि**'ति । **सङ्क्लेशाऽयोगविशिष्टां** = भूयोऽतितीव्रतमसङ्क्लेशविरहसङ्गतां **कल्याणाऽनुबन्धिनीं** = उत्तरोत्तरवर्धमानभववैराग्यादिकल्याणाऽऽवहां सुदेवत्व-सुमानुषत्वाऽपवर्गाद्याक्षेपिकां च **पुंसः प्रकृतिं** आत्मस्वभावभूतां **समाश्रित्य पूर्वसेवादिरूपो व्यवहारो योगग्रन्थे प्रसिद्धः** । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → एनाञ्चाऽऽश्रित्य शास्त्रेषु व्यवहारः प्रवर्तते । ततश्चाऽधिकृतं वस्तु नाऽन्यथेति स्थितं ह्यदः।। ← (यो.बिं.१८५) इति । आगमदृष्ट्याऽपि युक्ततरञ्चैतत्। परमार्थत

विशेषार्थ :- સકૃદ્બંધકમાં પૂર્વસેવાનો ગૌણસ્વરૂપે જ ઉપચાર માનનારા શાસ્ત્રકારોના આશયનું સમર્થન આ ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલ છે. જે જીવ ભવિષ્યમાં ૭૦ કોડાકોડીની સ્થિતિવાળા કર્મ બાંધે એટલે પૂર્વે કરેલી આરાધનાની મૂડી વેરવિખેર થતાં વાર ન લાગે. આંધળી દળે અને કૂતરાં ચાટે- આવી કફોડી સ્થિતિમાં તેની સાધના મૂકાઈ જાય છે. Magic Slateમાં મહેનતથી દોરેલું ચિત્ર જેમ પાનું ઉચકાતાં રવાના થાય તેવી હાલત સકૃદ્બંધકના સાધનાચિત્રોની ભવિષ્યમાં થાય છે. સકૃદ્બંધકની સાધના સંધ્યા અને મેઘધનુષ્યના રંગ જેવી ક્ષણભંગુર હોય છે. આરસના બદલે બરફના ટુકડા ઉપર સુંદર મજાનું શિલ્પ સારો શિલ્પી દોરે તેની જે થોડીવાર પછી હાલત થાય તેવી હાલત સકૃદ્બંધક જીવે કરેલી પૂર્વસેવાની બાબતમાં સમજવી. સકૃદ્બંધકની સાધના સંધ્યા અને મેઘધનુષ્યના રંગ જેવી ક્ષણભંગુર હોય છે. સકૃદ્બંધક જીવ ૭૦ કોડાકોડીની સ્થિતિવાળું કર્મ બાંધે કે પૂર્વસેવાસ્વરૂપ શિલ્પ અદશ્ય થતાં વાર ન લાગે. માટે તેની પૂર્વસેવા ગૌણરૂપે ઉપચારથી સમજવી વ્યાજબી જ છે. સકૃદ્બંધકજીવ = બરફનો ટુકડો. અપુનર્બંધક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एष्यद्भद्रां समाश्रित्य पुंसः प्रकृतिमीदृशीम् । व्यवहारः स्थितः शास्त्रे युक्तमुक्तं[१] ततो ह्यदः ।।६।।

एष्यद्भद्रामिति । **ईदृशीं** = सङ्क्लेशाऽयोगविशिष्टां **एष्यद्भद्रां** = कल्याणाऽनुबन्धिनीं **पुंसः** [२]**प्रकृतिं समाश्रित्य व्यवहारः** पूर्वसेवादिरूपः **स्थितः** = प्रसिद्धः **शास्त्रे** = योगग्रन्थे ।

इत एवाऽऽरभ्याऽऽगमिष्यद्भद्रकत्वं परम्परयाऽपवर्गतरुबीजभूतं निर्निदाननिरवद्यानुष्ठान-क्षमाशीलता-जितेन्द्रियत्व-निर्मायित्व-श्रुतबीजोपादानादिना सम्पद्यते। तदुक्तं **स्थानाङ्गसूत्रे** → दसहिं ठाणेहिं जीवा आगमेसिभद्दगत्ताए कम्मं पकरेंति। तं जहा- (१) अणिदाणताते, (२) दिट्ठिसंपन्नताते, (३) जोगवाहियत्ताते, (४) खंतिखमणताते, (५) जितिंदियताते, (६) अमाइल्लताते, (७) अपासत्थयाए, (८) सुसामण्णताते, (९) पवयणवच्छल्लयाते, (१०) पवयणउब्भावणताए ← (स्था.सू. १०/सूत्र-७५८) इति । → आगमिष्यद् = आगामिभवान्तरे भावि भद्रं = कल्याणं सुदेवत्वलक्षणं अनन्तरं सुमानुषत्वप्राप्त्या मोक्षप्राप्तिलक्षणं च येषां ते आगमिष्यद्भद्राः, तेषां भावः = आगमिष्यद्भद्रता ← (स्था. १०/७५८ वृत्ति) इति तद्वृत्तौ **अभयदेवसूरयः** ।

→ पवयणपभावएणं जीवे आगमेस्सभद्दत्ताए कम्मं निबंधइ ← (उत्त.२९/२३) इति **उत्तराध्ययनसूत्रवृत्तौ** → आगमिष्यदिति-आगामिकालभावि भद्रं = कल्याणं यस्मिंस्स तथा तस्य भावस्तत्तथा तया, यदि वाऽऽगमिष्यतीत्यागमः = आगामी कालस्तस्मिन् शश्वद्भद्रतया = अनवरतकल्याणतयोपलक्षितं कर्म निबध्नाति, शुभानुबन्धि-शुभमुपार्जयतीति भावः ← (उत्तरा.२९/२३) इति **शान्तिसूरि**व्याख्यानमपि यथागममत्रानुयोज्यम् ।

प्रकृते → अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति ? यस्मात् स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा भद्रं ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाऽक्षभिर्यजत्राः ← (नृसिं.पू.२ ।४) इति **नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषदु**क्ता भद्रव्युत्पत्तिरपि यथातन्त्रमनुयोज्या ।

प्रकृतिभद्रकत्वाऽनिदानत्व-क्षमाशीलत्वादिगुणगणसत्त्वेऽपि दृष्टिसम्पन्नत्वादिवैकल्येन प्रायशोऽयं भवान्तरे व्यन्तर-मनुजादावुत्पद्यत इति सम्भाव्यते । अत्र चार्थे → से जे इमे गामागर-णयर-णिगम-रायहाणि-खेड-कब्बड-दोणमुह-मडंब-पट्टण-आसम-संबाह-सन्निवेसेसु मणुया भवन्ति तं जहा- पगईभद्दगा पगईउवसंता पगईतणुकोह-माण-माया-लोहा मिउ-मद्दवसंपण्णा अल्लीणा(आलीणा) विणिया, अम्मापिउ-सुस्सूसगा अम्मापिऊणं अणतिकमणिज्जवयणा, अप्पिच्छा, अप्पारंभा, अप्परिग्गहा, अप्पेणं आरंभेणं अप्पेणं समारंभेणं अप्पेणं आरम्भसमारम्भेणं वित्तिं कप्पेमाणा बहूइं वासाइं आउयं पालेंति पालित्ता कालमासे कालं किच्चा अण्णयरेसु वाणमंतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति । तहिं तेसिं गई, तहिं तेसिं ठिई,

= આરસનો ટુકડો. પૂર્વસેવા = શિલ્પ. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ કરેલી છે. **(૧૪/૫)**

ગાથાર્થ :- આત્માની કલ્યાણકારી આવી પ્રકૃતિને આશ્રયીને શાસ્ત્રમાં પૂર્વસેવારૂપ વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. તેથી હમણાં જે કહી ગયા તે યુક્તિસંગત છે. **(૧૪/૬)**

ટીકાર્થ :- ભવિષ્યમાં તીવ્રતમ સંકલેશનો ભોગ ન બને તેવી અને કલ્યાણપરંપરાને લાવનારી

१. हस्तादर्शे 'युक्तमेतं' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'प्रकृतिं' पदं नास्ति परं हस्तादर्शे वर्तते ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ततो हि अदः = एतद् **युक्तमुक्तं**, यदुताऽन्यत्रोपचारत एव पूर्वसेवेति ॥६॥

शान्तोदात्तस्तयैव स्यादाश्रयः शुभचेतसः। धन्यो भोगसुखस्येव[1] वित्ताढ्यो रूपवान् युवा ॥७॥

तहिं तेसिं उववाए पण्णत्ते । तेसि णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा ! चउद्दसवाससहस्साइं ठिई पण्णत्ता ← (औप. ९१) इति **औपपातिकसूत्र**वचनप्रबन्धः, → जे पुण पययीए भद्दया मंदकसाया धम्मरुचिणो दाण-सीला ईसी सुहज्झवसाया ते मणुएसु उववज्जंति ← (चउपन्नमहापुरुसचरियं-पृ.५२) इति **चतुष्पञ्चाशन्महापुरुषचरित**वचनविन्यासश्च विभावनीयः। नरकादिगतिवर्त्यपि क्रियावादी मनुष्यायुरेव निबध्नाति, क्रियावादित्वप्रभावात् । तदुक्तं **भगवतीसूत्रे** → सव्वे वि नेरइया जे किरियावाई ते मणुस्साउयं एव पकरेइ ।.... एवं जाव थणियकुमारा जहेव णेरइया ← (भ.सू.श.३०/उ.१/सू.८२४) इति । **यत्तु** चतुर्गतिकक्रियावादिनामपेक्षया ओघतो **भगवतीसूत्रे** → किरियावाइ णं भंते ! जीवा किं नेरइयाउयं पकरेंति, तिरिक्खजोणीयाउयं पकरेंति, मणुस्साउयं पकरेंति, देवाउयं पकरेंति ? गोयमा ! नो नेरइयाउयं पकरेंति, नो तिरिक्खजोणीयाउयं पकरेंति, मणुयाउयं वि पकरेंति, देवाउयं वि पकरेंति । जइ देवाउयं पकरेंति किं भवणवासिदेवाउयं पकरेंति जाव वेमाणियदेवाउयं पकरेंति? गोयमा ! नो भवणवासीदेवाउयं पकरेंति, नो वाणमंतरदेवाउयं पकरेंति, नो जोइसियदेवाउयं पकरेंति, वेमाणियदेवाउयं पकरेंति ← (भ.सू. ३०/१/८२५) इत्युक्तं **तत्तु** सद्दृशां देव-नारकक्रियावादिनां मनुजायुर्बन्धकत्वापेक्षया नर-तिर्यक्क्रियावादिनां च वैमानिकायुर्बन्धकत्वापेक्षया विभावनीयमत्र ।

प्रकृते → भद्दकेन च सीलेन भद्दिकाय च दिट्ठिया । एतेहि द्वीहि धम्मेहि यो समन्नागतो नरो॥ कायस्स भेदा सव्वञ्ञो सग्गं सो उपपज्जति ← (इतिवु. २/१/६) इति **इतिवुत्तक**वचनमप्यत्राऽवधेयम्। **ततो युक्तमुक्तं यदुत** अपुनर्बन्धकादेः **अन्यत्र** = सकृद्बन्धकादौ **उपचारतः** = आरोपमाश्रित्य **एव पूर्वसेवेति** ॥१४/६॥

આત્મપ્રકૃતિને ઉદ્દેશીને યોગગ્રન્થોમાં પૂર્વસેવાસ્વરૂપ વ્યવહાર પ્રસિદ્ધિને પામેલ છે. માટે હમણાં જે કહ્યું કે 'અપુનર્બંધક સિવાયના જીવોમાં ઉપચારથી જ પૂર્વસેવા હોય છે'-તે વ્યાજબી જ છે. (૧૪/૬)

વિશેષાર્થ :- જીવની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ અંતરંગ પરિણતિ ફરીથી તીવ્રતમ સંકલેશનો શિકાર ન બને અને ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતી કલ્યાણપરંપરાને લાવે તો જ યોગપૂર્વસેવા તાત્ત્વિક કહેવાય. ફરીથી તીવ્રતમ રાગ-દ્વેષના તોફાનમાં જીવ જો તણાઈ જવાનો હોય, ભવિષ્યમાં કલ્યાણની પરંપરા અટકી જવાની હોય તો તેની વ્યવહારમાં દેખાતી પૂર્વસેવા તાત્ત્વિક નહિ પણ ઔપચારિક કહેવાય, ગૌણસ્વરૂપે કહેવાય. આ પ્રમાણે યોગપ્રતિપાદક ગ્રંથોનું કથન છે. તેથી ફરીથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિવાળા કર્મને ભવિષ્યમાં બાંધનારા સકૃદ્બંધક જીવની પૂર્વસેવા ઔપચારિક કહેવાય, ગૌણરૂપે કહેવાય- આ મુજબ જે ચોથી ગાથામાં જણાવી ગયા તે વાત વ્યાજબી જ છે. આમાં કોઈ શંકા ન રાખવી. (૧૪/૬)

ગાથાર્થ :- ભાવિભદ્ર પ્રકૃતિના કારણે જ જીવ શાંત અને ઉદાત્ત બને છે. જેમ ધનસમૃદ્ધ રૂપાળો ભાગ્યશાળી યુવાન ભોગસુખનું ભાજન બને તેમ ઉપરોક્ત જીવ શુદ્ધ ચિત્તનો આધાર બને છે. (૧૪/૭)

१. हस्तादर्शे 'सुखस्येवं' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शान्तोदात्त इति । **तयैव** = अपुनर्बन्धकोचितैष्यद्भद्रप्रकृत्यैव **शान्तोदात्तः स्यात्** । शान्त = तथाविधेन्द्रियकषायविकारविकलः । उदात्तः = उच्चोच्चतराद्याचरणबद्धचित्तः । ततः कर्मधारयः।

अपुनर्बन्धक एव तात्त्विकीं पूर्वसेवामुपोद्बलयति- 'शान्ते'ति । **अपुनर्बन्धकोचितैष्यद्भद्रप्रकृत्यैव शान्तोदात्तः स्यात्** । **शान्तः = तथाविधेन्द्रिय-कषायविकारविकलः** = उत्कृष्टकर्मस्थितिबन्धाऽऽक्षेपकविषय-कषायाऽऽवेगशून्यः, इन्द्रियमृते कषायाऽनुत्पादात्प्रथममिन्द्रियग्रहः, यथोक्तं **बृहत्कल्पभाष्ये** → जेण उ आयाणेहिं ण विणा कलुसाण होइ उप्पत्ती । तो तज्जयं ववसिमो कलुसजयं चेव इच्छंता ।। ← (बृ.क.भा.१२८८) इति । आदान-कलुषपदाभ्यामिन्द्रिय-कषाययोर्यथाक्रमं ग्रहः । इन्द्रियजयः कामादित्यागेन सम्पद्यते । यथोक्तं **कौटिलीये अर्थशास्त्रे** → अरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत ← (अर्थशा. अध्या.७) इति । → चत्तारि धम्मदारा पण्णत्ता । तं जहा- खंती, मुत्ती, अज्जवे, मद्दवे ← (स्था.४/४/४/३७२) इति **स्थानाङ्गसूत्रोक्तानां** धर्मद्वाराणामित आरभ्य लाभोऽवगन्तव्यः, तथाविधकषायविकार-वैकल्यात् । मन्द-तीव्रकषायलिङ्गानि **कार्तिकेयानुप्रेक्षायां** →

सव्वत्थ वि पियवयणं दुव्वयणे वि खमकरणं । सव्वेसिं गुणगहणं मंदकसायाण दिट्ठंता ।।
अप्पपसंसणकरणं पुज्जेसु वि दोसगहणसीलत्तं । वेरधरणं च सुइरं तिव्वकसायाण लिंगाणि ।।

← (का.अनु.९१,९२) इत्येवमुक्तानीहाऽनुसन्धेयानि सन्मार्गदानपरैः विवेकबुद्ध्या । प्रकृते →
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा ज्ञात्वा शुभाऽशुभम् । न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते।।
तुषारकरबिम्बाऽच्छं मनो यस्य निराकुलम् । मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ।।

← (महो.४/३२-३३) इति **महोपनिषत्कारिके** अनुसन्धेये स्व-परतन्त्रसमन्वयकामिभिः ।

उदात्तः = उच्चोच्चतराद्याचरणबद्धचित्तः = गाम्भीर्यादिगुणयुक्तत्वेन परदोषाऽप्रकाशन-स्वगुणाऽविकत्थनादिशुभशुभतरादिप्रवृत्तिं प्रति प्रतिबद्धमनोवृत्तिकः। **ततः** शान्तश्चासौ उदात्तश्च = शान्तोदात्त इति **कर्मधारयः** । अयञ्च शान्तोदात्तस्वभावः शुद्धाऽऽचरणकारणम् । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → शान्तोदात्तत्वमत्रैव शुद्धाऽनुष्ठानसाधनम् । सूक्ष्मभावोहसंयुक्तं तत्त्वसंवेदनाऽनुगम् ।। ← (यो.बिं.१८६) इति। इत आरभ्य लेश्या विशुध्यति, कषायमान्द्येनाऽध्यवसायविशेषविशुद्धेः । तदुक्तं **शिवकोट्याचार्येण मूलाराधनायां** → लेस्सासोधी अज्झवसायविसोधीए होइ जीवस्स । अज्झवसाणविसोधि मंदकसायस्स णायव्वा ।। ← (मूला. १९११) इति । यथोक्तं **वीरभद्र**सूरिभिरपि **आराधनापताकायां** →
परिणामविसुद्धीए लेसासुद्धी उ होइ जीवस्स । परिणामविसोही पुण मंदकसायस्स नायव्वा ।।
मंदा हुंति कसाया बाहिरदव्वेसु संगरहियस्स । पावइ लेसासुद्धिं ← (आ.प.८४०-८४१) इति । **षट्खण्डागमे** अपि → एदम्मि धम्मज्झाणे पीय-पउम-सुक्कलेस्साओ तिण्णि चेव होंति, मंद-मंदयर-मंदतमकसाएसु एदस्स झाणस्स संभवुवलंभादो ← (ष.खं.पुस्तक-१३/५-४-२६-पृष्ठ-७६) इत्येवं लेश्या-शुद्धि-कषायमन्दतयोः कार्य-कारणभावो दर्शितः। अत एवाऽयं स्यात् **शुद्धचित्तपरिणामस्य स्थानम्**।

ટીકાર્થ :- અપુનર્બંધક જીવને યોગ્ય એવી ભાવિભદ્રક પ્રકૃતિના કારણે જ સાધક જીવ શાંત અને ઉદાત્ત બને છે. શાંત કહેવાનો મતલબ એ છે કે તેવા પ્રકારના તીવ્રતમ વિષય-કષાયના વિકારોનો શિકાર નથી બનતો. તથા 'ઉદાત્ત' શબ્દનો અર્થ છે ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર એવા પ્રશસ્ત આચરણને આત્મસાત્

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तथा **शुभचेतसः** = [1]शुद्धचित्तपरिणामस्य **आश्रयः** = स्थानम् ।

एतादृशगुणोपेतत्वादेव सम्यक्त्वरहितोऽपि शुभपरिणाम-प्रशस्ताध्यवसाय-विशुद्धलेश्या-प्रशस्तप्रणिधाना-दिगर्भसत्क्रियादिसाचिव्येन प्रबलगुणरुच्याविर्भावात्, क्लिष्टकर्मानुबन्धशैथिल्यात्, तथाभव्यत्वपरिपाकात्, सहजमलह्रासविशेषात्, भवाभिनन्दित्वविलयात् गुणसम्पन्नशुक्लपाक्षिकत्वप्रादुर्भावाच्च संसारं परिमितं करोति, मेघकुमार-सुबाहुकुमारादीनां पूर्वभवे शशकदया-सुपात्रदानादिसाहाय्येन तथैव संसारपरित्तीकरण-दर्शनात् । तदुक्तं **ज्ञाताधर्मकथाङ्गे** → तए णं तुमं मेहा ! ताए पाणाणुकंपयाए भूयाणुकंपयाए जीवाणुकंपयाए सत्ताणुकंपयाए संसारे परित्तीकए मणुस्साउए निबद्धे ← (ज्ञा.ध.अध्ययन-१/पृ. ६६) इति । **न च** प्राणाद्यनुकम्पया सम्यग्दर्शनलाभोत्तरकालमेव मेघकुमारेण संसारः परिमितः कृत इति न मिथ्यादृशां भवचुलुकीकरणं सङ्गच्छते इति **शङ्कनीयम्**, मेरुप्रभाभिधानहस्तिभवे मेघकुमारजीवस्य सम्यक्त्वलाभे तदानीं मनुष्याऽऽयुष्यबन्धाऽसम्भवात्, **ज्ञाताकर्मकथाङ्गसूत्रे** → तुमे मेहा ! तिरिक्ख-जोणियभावमुवगएणं अपडिलद्धसंमत्तरयणलंभेण ← (ज्ञाता. १/पृ.७०) इत्यादिना भगवता वर्धमान-स्वामिनैव मेघकुमारपूर्वभवे सम्यक्त्वलाभनिषेधाच्च । तदुक्तं **वैराग्यकल्पलतायामपि** → रक्षन् शशं मेघकुमारजीवद्विपो भवं यत् प्रतनूचकार । निर्दिष्टमव्यक्तसमाधिसाम्यं तत्राऽपि मार्गाभिमुखत्वबीजम् ।। ← (वै.क.ल.१/२६०) इति। जिनमहत्त्वद्वात्रिंशिकादर्शितरीत्या (द्वा.द्वा.४/१-भाग-१ पृ.२०२) ज्ञानविशेष-विरहेऽपि अव्यक्तसमाधिफलविशेषं प्रति विषयविशेषस्य भवितव्यतापरिपाकादेरेव वा कारणत्वमवसेयम्।

विपाकसूत्रे अपि → तस्स सुमुहस्स गाहावइस्स तेणं दव्वसुद्धेणं दायगसुद्धेणं पडिगाहगसुद्धेणं तिविहेणं तिकरणसुद्धेणं सुदत्ते अणगारे पडिलाभिए समाणे संसारे परित्तीकते मणुस्साउते निबद्धे, ← (विपा.श्रु.२-सुबा.अ.सू.३३) इत्येवं सुबाहुकुमारजीव-मन्दमिथ्यादृष्टि-सुमुखवृत्तान्तमावेदितम् । सुबाहुकुमारवत् विजयकुमार-ऋषभदत्त-धनपाल-मेघरथ-धनपति-नागदत्त-धर्मघोष-जितशत्रु-विमलवाहनजीवानां मिथ्यात्वाऽ-वस्थायां सुपात्रदानादितः संसारतनुताकरणं **विपाकसूत्रे** (वि.सू.श्रुतस्कं.२/अ.२-१०) व्यक्तमेव ।

वर्धमानस्वामिनः प्रथममासक्षपणपारणककारणेन विजयगाथापतेरपि संसारः चुलुकीभूतः । तदुक्तं भगवतैव **भगवत्यां** → तए णं तस्स विजयस्स गाहावइस्स तेणं दव्वसुद्धेणं दायगसुद्धेणं पडिगाहगसुद्धेणं तिविहेणं तिकरणसुद्धेणं दाणेणं मए पडिलाभिए समाणे देवाउए णिबद्धे, संसारे परित्तीकए ← (भग.शत.१५/सू. ५४१) इति ।

नन्वागमोक्तमप्येतदन्यागमविरुद्धम्, यतो ग्रन्थिभेदादर्वागसंयतोऽविरतोऽनादिमिथ्यादृष्टिः कथं बहु-तरकर्मनिर्जरकः स्तोकबन्धश्च सन् परित्तसंसारः स्यात् ? तदुक्तं **श्रावकप्रज्ञप्तौ धर्मसङ्ग्रहण्यां** च →
पल्ले महइमहल्ले कुंभं पक्खिवइ सोहए नालिं । अस्संजए अविरए बहु बंधइ निज्जरे थोवं ।।
पल्ले महइमहल्ले कुंभं सोहए पक्खिवे नालिं । जे संजए पमत्ते बहु निज्जरे बंधए थोवं ।।
पल्ले महइमहल्ले कुंभं सोहेइ पक्खिवइ न किंचि। जे संजए अपमत्ते बहु निज्जरे बंधए न किंचि।।

કરવા માટે તત્પર એવા મનના માલિક બનેલા સાધકો. જે સાધક શાંત બને તે જ ઉદાત્ત બની શકે. એવું જણાવવા માટે અહીં કર્મધારય સમાસનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે.

१. मुद्रितप्रतौ 'शुद्धशि...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]**धन्यः** = सौभाग्याऽऽदेयतादिना धनार्हः **भोगसुखस्येव** = शब्द-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शसेवालक्षणस्य यथा आश्रयः, **वित्ताऽऽढ्यो** = विभवनायकः, **रूपवान्** = शुभशरीरसंस्थानः **युवा** = तरुणः पुमान् ॥७॥

← (श्रा.प्र.३५-३६-३७, ध.सं.७५६-७-८) इति। अत्राऽसंयताऽविरत-मिथ्यादृष्टेः प्रतिसमयं बन्धस्य बहुत्वं निर्जरायाश्चाऽल्पत्वमुक्तमिति चेत् ? **अत्रोच्यते**- प्रायोवृत्तिरेषा यदसंयताऽविरतमिथ्यादृष्टेः बहुतरकर्मोपचयोऽल्पतरकर्मापचयश्चेति । यदि पुनरित्थमेव सर्वदैव स्यात् तदोपचितबहुतरकर्मणां तेषां कदापि सम्यक्त्वादिलाभ एव न स्यात्। न चैवमिष्टम् । तस्मादिह त्रयो भङ्गा विज्ञेयाः (१) कस्यचित् बन्धहेतूत्कर्षात् क्षपणहेत्वपकर्षाच्चोपचयप्रकर्षः । (२) कस्यचित्तु बन्धक्षपणहेतुसाम्यादुपचयाऽपचयसाम्यम्। (३) कस्यचित्पुनः बन्धहेत्वपकर्षात् क्षपणहेतूत्कर्षाच्चापचयप्रकर्ष इति । तदिह तृतीयभङ्गे वर्तमानः सन् मिथ्यादृष्टिरपि बहुतरं निर्जरति । तदुक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये** →

जो पल्लेऽतिमहल्ले धण्णं पक्खिवइ थोव-थोवयरं । सोहेइ बहु-बहुतरं झिज्जइ थोवेण कालेण ॥
तह कम्मधन्नपल्ले जीवोऽणाभोगओ बहुतरागं । सोहंतो, थोवतरं गिण्हंतो पावए गंठिं ॥
← (वि.आ.भा.१२०५-१२०६) इति ।

मूलाराधनायां शिवकोट्याचार्येण → जस्स पुण मिच्छदिट्ठिस्स णत्थि सीलं वदं गुणो वा वि। सो मरणे अप्पाणं कह न कुणइ दीहसंसारं ? ॥ ← (मूलारा.१।६१) इति यदुक्तं ततोऽपीदं सिध्यति यदुत विशुद्धशील-व्रत-कषायमन्दत्व-प्रकृतिभद्रकत्व-परार्थकरणादिगुणगणसत्त्वे मिथ्यादृष्टिरपि संसारमल्पस्थितिकं कुर्यादपि । यद्वोत्कटभोगतृष्णा-भवाभिनन्दिता-सहजमलप्राबल्य-निबिडतमाऽविद्याद्युच्छेदकरणतो मिथ्यादृष्टेरपि सतः संसारपरित्तीकरणं सङ्गच्छत एवेत्यवधेयं नयान्तराभिप्रायेण ।

एतेन → ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत ← (अथ.वे.अध्याय-३/सू.५/मं.१९) इति **अथर्ववेद**वचनमपि **व्याख्यातम्** । स्वभूमिकोचितकर्मकरणतः शान्तोदात्तस्य चित्तशुद्ध्याविर्भावद्वारा परब्रह्मदर्शनयोग्यत्वात् । तदुक्तं **गणेशगीतायां** → चित्तशुद्धिश्च महती विज्ञानसाधिका भवेत् । विज्ञानेन हि विज्ञातं परं ब्रह्म मुनीश्वरैः ॥ ← (ग.गी.१।३७) इति। अत एव ग्रन्थकृताऽपि **अध्यात्मसारे** → कृतकषायजयः सगभीरिमप्रकृतिशान्तमुदात्तमुदारधीः । समनुगृह्य मनोऽनुभवत्यहो गलितमोहतमः परमं महः ॥ ← (अ.सा.११/२१) इति कथितम् । प्रकृतोपयोगिदृष्टान्तं योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण व्याख्यानयति- **सौभाग्यादेयतादिना धनार्ह** इत्यादि । प्रकृते च → शान्तोदात्तः प्रकृत्येह शुभभावाऽऽश्रयो मतः। धन्यो भोगसुखस्येव वित्ताढ्यो रूपवान् युवा ॥ ← (यो.बिं.१८७) इति **योगबिन्दु**श्लोकः स्मर्तव्यः॥१४/७॥

સૌભાગ્ય અને આદેયનામ કર્મ વગેરેના ઉદયથી ભાગ્યશાળી બનેલો ધનાઢ્ય રૂપાળો = શુભ શરીરના દેખાવવાળો તરૂણ જેમ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ એમ પાંચેય ઈન્દ્રિયના વિષયોનો ભોગવટો કરવા લાયક બને છે તેમ શાંત-ઉદાત્ત ભદ્રકપ્રકૃતિવાળો અપુનર્બંધક શુદ્ધ મનના પરિણામને યોગ્ય બને છે.(૧૪/૭)

વિશેષાર્થ :- અપુનર્બંધક જીવની પ્રકૃતિ ભાવિભદ્રક બનવાથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા

१. हस्तादर्शे 'धनः' इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शान्तरे च 'धन्य' इति नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अङ्गाभावे त(?य)था भोगोऽतात्त्विको[1] मानहानितः । शान्तोदात्तत्वविरहे क्रियाप्येवं विकल्पजा।।८।।

अङ्गाभाव इति । (**यथा**) अङ्गानां = भोगाऽङ्गानां रूप-वयो-वित्ताऽऽढ्यत्वादीनां वात्स्यायनोक्तानामभावे (=**अङ्गाऽभावे**) सति **भोगोऽतात्त्विकः** = अपारमार्थिकः, **मानहानितः** = "अहं सुखी" इत्येवंविधप्रतिपत्तिलक्षणमानाऽपगमादपूर्यमाणेच्छत्वेन तदनुत्थानाच्च[2] ।

शान्तोदात्तत्वविरहे सति **एवं क्रियाऽपि** = गुर्वादिपूजनारूपा **विकल्पजा** = विपर्यासजनिता न तु तात्त्विकी, अन्तःसुखप्रवाहाऽनुत्थानात् ।

एतदेव व्यतिरेकत आह- '**अङ्गे**'ति । '**रूपवय**' इत्यादि । यदाह **कामसूत्रे वात्स्यायनः** → रूप-वयो-वैचक्षण्य-सौभाग्य-माधुर्यैश्वर्याणि भोगाङ्गसाधनमिति । तत्राऽपि रूप-वयो-वित्ताढ्यत्वानि प्रधानानि ← (का.सूत्र.७/१/२-३) इति । तेषां **अभावे सति भोगः** = शब्दादिविषयाऽनुभवः **अपारमार्थिकः** = स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितः । अत एव **वाग्भटालङ्कारे** → रूप-सौभाग्यसम्पन्नः कुलीनः कुशलो युवा । अनुद्धतः सुनृतगीः ख्यातो नेताऽत्र सद्गुणः ।। ← (वा.भ.६/६) इत्येवं नायकलक्षणानि दर्शितानि। तदुक्तं **योगबिन्दौ** → अनीदृशस्य च यथा न भोगसुखमुत्तमम्। अशान्तादेस्तथा शुद्धं नाऽनुष्ठानं कदाचन ।। ← (यो.बिं.१८८) इति। दारिद्र्याऽयौवनस्थत्वादितः **अपूर्यमाणेच्छत्वेन** क्लिष्टाऽन्तरात्मनः **तदनुत्थानात्** = 'अहं सुखी'तिप्रतिपत्त्यनुदयात्, अपायशक्तियोगाच्च । यथोक्तं **योगबिन्दौ** →

भोगाऽङ्गशक्तिवैकल्यात् दरिद्राऽयौवनस्थयोः। सुरूपरागाऽऽशङ्के च कुरूपस्य स्वयोषिति ।।
अभिमानसुखाऽभावे तथा क्लिष्टाऽन्तरात्मनः। अपायशक्तियोगाच्च न हीत्थं भोगिनः सुखम्।।
← (यो.बिं.१९०/१९१) इति ।

न तात्त्विकी = नैव निर्वाणाऽवन्ध्यबीजकल्पा, **अन्तःसुखप्रवाहाऽनुत्थानात्** = निर्मलाऽन्तःकरणगतनिरुपाधिकाऽऽनन्दसन्तत्यनुदयात्। अत एव क्षमादीनां सामान्यधर्मेऽपि समावेशः परेषामपि सम्मतः। तदुक्तं

કર્મ બંધાવે તેવા વિષય-કષાયના આવેગનો ભોગ બનતો નથી. તથા તપ-ત્યાગ-ભક્તિ-ઉચ્ચ કોટીની સાધના-ઉપાસના-આરાધના કરવા તેનું મન થનગનતું હોય છે. આ કારણસર તેના અંતઃકરણની અંતરંગ પરિણતિઓ નિર્મળ-શુદ્ધ-વિશુદ્ધ બનતી જાય છે. આ રીતે તે ગ્રન્થિદેશની વધુને વધુ નજીક પહોંચતો જાય છે.(૧૪/૭)

ગાથાર્થ :- ભોગના સાધનો ન હોવા છતાં ભોગની કલ્પના કરવી તે અતાત્ત્વિક છે. કારણ કે તેનાથી માનહાનિ થાય છે. એ જ રીતે શાંતપણું અને ઉદાત્તપણું ન હોય તો ધર્મક્રિયા પણ વૈકલ્પિક = અતાત્ત્વિક બને છે. (૧૪/૮)

ટીકાર્થ :- રૂપ, યુવાની, ધનાઢ્યતા વગેરે ભોગસુખના સાધનો છે- આવું **કામસૂત્ર**માં **વાત્સ્યાયને** જણાવેલ છે. તેવા ભોગસાધનો ન હોવા છતાં ભોગ માનવામાં આવે તો તે કાલ્પનિક-અતાત્ત્વિક ભોગ જ કહેવાય. કારણ કે 'હું સુખી છું' આવા પ્રકારની બુદ્ધિ સ્વરૂપ સ્વમાનને તે ગુમાવે છે અને તેની ભોગેચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી 'હું ભોગસુખથી સમૃદ્ધ છું.'- આ પ્રકારનું અભિમાન તેને ઉત્પન્ન જ થઈ શકતું નથી. આ જ રીતે શાંતતા અને ઉદાત્તતા ન હોય તો ગુરુપૂજનાદિ સ્વરૂપ ધર્મક્રિયા પણ વૈકલ્પિક-વિપર્યાસજનિત સમજવી, તાત્ત્વિક નહિ. કારણ કે તેવો જીવ ધર્મઆરાધના કરે તો પણ તેને અંદરમાં

---

१. हस्तादर्शे '...तात्त्विका' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ '...नाच्चा' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदुक्तं- "मिथ्याविकल्परूपं तु द्वयोर्द्वयमपि स्थितम् ।
स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितं न तु तत्त्वतः ।। (**योगबिन्दु** १८९) ।।८।।

क्रोधाद्यबाधितः शान्त उदात्तस्तु महाशयः । बीजं रूपं फलं चाऽयमूहते भवगोचरम् ।।९।।

नारदपरिव्राजकोपनिषदि संन्यासगीतायां मनुस्मृतौ च → धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।। ← (ना.परि.३/२४, सं.गी.९/५४, मनु.६/९२) इति **पूर्वोक्तं** (पृ.५५६,८६१) इहानुसन्धेयम् । प्रकृते → शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति, शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दन्। शमो भूतानां दुराधर्षं शमं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात् शमः परमं वदन्ति ← (म.नारा.२२/३) इति **महानारायणोपनिषद्व**चनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम्।

ग्रन्थकृद् अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- '**मिथ्ये**'ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम्- '**मिथ्याविकल्परूपन्तु** = मरुमरीचिकादिषु मुग्धमृगादीनां जलादिप्रतिभासाऽऽकारं पुनः **द्वयोः** = उक्तविलक्षणयोर्भोगि-धार्मिकयोः **द्वयमपि** = भोगसुखाऽनुष्ठानरूपं किंपुनरेकैकमित्यपिशब्दार्थः, **स्थितं** = प्रतिष्ठितम् । किमुक्तं भवति?- **स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितं** = स्वबुद्धिकल्पना स्वच्छन्दमतिविकल्परूपा सैव शिल्पी = वैज्ञानिकः तेन निर्मितं = घटितम्, **न तु** = न पुनः **तत्त्वतः** = परमार्थतः तद् भोगसुखं धर्मानुष्ठानञ्चे'ति (यो.बिं.१८९ वृ.) ।।१४/८।।

આનંદનો પ્રવાહ પ્રગટતો નથી, અનુભવાતો નથી. **શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી** મહારાજે **યોગબિંદુ**માં જણાવેલ છે કે → "ભોગી અને યોગી બન્ને પાસે ભોગના કે યોગના સાધનો ન હોય તો તે બન્નેની પ્રવૃત્તિ મિથ્યાવિકલ્પરૂપ છે- એવું સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે પોતાની બુદ્ધિની કલ્પનાસ્વરૂપ શિલ્પી દ્વારા તે પ્રવૃત્તિ રચાયેલ છે, નહિ કે પરમાર્થથી." ← (૧૪/૮)

વિશેષાર્થ :- ભોગસુખની ઊંચી સામગ્રી વિના ભોગસુખની પ્રવૃત્તિ તુચ્છ કહેવાય, તાત્ત્વિક નહિ. તેમ યોગની ઊંચી સામગ્રી વિના વ્યવહારથી થતી ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ તુચ્છ કહેવાય, તાત્ત્વિક નહિ. અંધ, બધિર, પંગુ, દરિદ્ર, કોઢનો રોગી અને પત્નીને અપ્રિય એવો વયોવૃદ્ધ માણસ કામસુખ માણે તે તુચ્છ જ કહેવાય, વાસ્તવિક નહિ. કેમ કે ભોગસુખ માણવા છતાં તેને નથી તો 'હું સુખી છું' એવો સંતોષ થતો કે નથી તો 'હું દુનિયામાં સુખસમૃદ્ધ છું' એવું આત્મગૌરવ થતું. 'ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે' એવી કફોડી હાલતમાં તે ફસાયેલો હોય છે.

બરાબર આ જ રીતે અતિકામી-અતિક્રોધી-તુચ્છપ્રકૃતિવાળો માણસ જે ધર્મસાધના કરે તે પણ તાત્ત્વિક ન જ કહેવાય. કારણ કે વ્યવહારથી ધર્મસાધના કરવા છતાં 'મારું આત્મકલ્યાણ થયું' એવા સંતોષની કે 'અનંતકાળે ન મળે તેવો આત્મધર્મ મને પ્રાપ્ત થયો છે' આવું આત્મગૌરવ પણ તેને પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રાયઃ ભોગાંતરાય કર્મના ઉદયથી તપ-ત્યાગ-દાન વગેરે પ્રવૃત્તિમાં તે જોડાય છે અને તેવી પ્રવૃત્તિ પછી મળેલી પ્રશંસા-પ્રસિદ્ધિ વગેરેમાં જ તે લપેટાય છે. આંતરિક પરિણતિના સ્તરે, અનુભવના સ્તરે કશી નક્કર ઉપલબ્ધિ તેને થઈ નથી હોતી. પરમાર્થથી તેની આરાધના કાયક્લેશરૂપ કે દેહવિડંબનાસ્વરૂપ જ બનતી હોય છે.(૧૪/૮)

શાંત અને ઉદાત્તની વ્યાખ્યા મૂળગ્રંથમાં જણાવવામાં આવે છે.

ગાથાર્થ :- ક્રોધ વગેરેથી હેરાન ન થયેલ હોય તે શાંત કહેવાય. જેનો આશય-અંતઃકરણ ઉમદા હોય તે ઉદાત્ત કહેવાય. આવો જીવ સંસારસંબંધી કારણ, સ્વરૂપ અને ફળની વિચારણા કરે છે.(૧૪/૯)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]**क्रोधादीति** । पूर्वार्धं गतार्थम् । **अयं च** शान्तोदात्तः **भवगोचरं** = संसारविषयं **बीजं** = कारणं **रूपं** = स्वरूपं **फलं च** = कार्यं **ऊहते** = विचारयति ।।९।। तथाहि–

भेदे हि प्रकृतेर्नैक्यमभेदे च न भिन्नता । आत्मनां स्यात्स्वभावस्याऽप्येवं शबलतोचिता ।।१०।।

पूर्वोक्तमेवोपदर्शयति- '**क्रोधादी**'ति । स्वतन्त्राऽवस्थितोऽपुनर्बन्धकादिः → कोहं असच्चं कुव्विज्जा ← (उत्त. १/१४) इति **उत्तराध्ययनसूत्रोक्तेः** → खंती सुहाण मूलं ← (सं.स.७०) इति **सम्बोधसप्ततिकोक्तेश्च** परिभावनेन परतन्त्राऽवस्थितश्च →

रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहाऽवयवेष्विव ?।।
अपकारिणि कोपश्चेत् ? कोपे कोपः कथं न ते ?। धर्माऽर्थ-काम-मोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ?।।

← (याज्ञ.२२-२३) इति **याज्ञवल्क्योपनिषदा**दितात्पर्याऽवलम्बनेन **क्रोधाद्यबाधितः** = तथाविधकषायविषयाद्यनभिभूतः = **शान्तः** तथाप्यत्र → रक्षितान्यपि यत्नेन चक्षुः श्रोत्रं मनस्तथा । स्नेहस्याऽऽलम्बनं यत्र तत्र यान्ति पुनः पुनः ।। ← (ब्र.सि.३७२) इति **ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय**वचनं लब्धप्रसरमवसेयम्, मूलतोऽनुन्मूलितत्वाद्दोषाणाम्। परं प्रकृते **शान्तोदात्तः** पुण्याऽनुबन्धिपुण्ययोगात् मार्गानुसारिप्रौढप्रज्ञाऽनुगतः सन् किंकुशलगवेषी भूत्वा **संसारविषयं कारणं स्वरूपं कार्यञ्च** वक्ष्यमाणं **विचारयति** 'इह खलु अणाइ जीवे, अणाइजीवस्स भवे अणाइकम्मसंजोगनिव्वत्तिए दुक्खरूवे दुक्खफले दुक्खाणुबंधे' (पं.सू. १/१) इति **पञ्चसूत्रा**द्यनुसारेण । यथोक्तं **योगबिन्दौ** →

क्रोधाद्यबाधितः शान्त उदात्तस्तु महाशयः । शुभानुबन्धिपुण्याच्च विशिष्टमतिसङ्गतः ।।
ऊहतेऽयमतः प्रायो भवबीजादिगोचरम् । कान्तादिगतगेयादि तथा भोगीव सुन्दरम् ।।

← (यो.बिं.१९३/१९४) इति । तन्त्रान्तराऽवस्थितोऽप्यपुनर्बन्धकः → यस्तु शान्त्यादियुक्तः सन् सदा विद्यारतो भवेत् । स याति देवयानेन ब्रह्मलोकावधिं नरः ।। ← (शि.गी.११/२२) इति **शिवगीता**दिवचनमनुसृत्य शान्तोदात्तः सन् स्वागमाऽविरोधेन भव-मोक्षादिहेतु-स्वरूपाऽनुबन्ध-फलगोचरायामात्मविद्यायामनुरज्यतीत्यादिकमूहनीयम् ।।१४/९।।

ટીકાર્થ :- ગાથાના પૂર્વાર્ધની વ્યાખ્યા તો સાતમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં જ કહેવાઈ ગયેલ હોવાથી અહીં તેની ફરીથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવતી નથી. આવો શાંત અને ઉદાત્ત સાધક જીવ સંસારસંબંધી કારણ, સ્વરૂપ અને ફળની વિચારણા કરે છે. (૧૪/૯)

વિશેષાર્થ :- સંસારનું કારણ, સ્વરૂપ અને ફળ વિચારવાની કોઠાસૂઝ શાંત અને ઉદાત્ત વ્યક્તિમાં જ હોય છે. આવું અહીં ધ્વનિત થાય છે. (૧૪/૯)

સંસારના કારણ વગેરેની વિચારણા આ રીતે સમજવી કે-

❋ પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં કથંચિત્ ભેદાભેદ ❋

ગાથાર્થ :- જો આત્મા અને પ્રકૃતિ એકાંતે ભિન્ન હોય તો સંસારી જીવોમાં ઐક્ય જોવા મળે નહિ. તથા સર્વથાઅભેદ હોય તો સંસારી જીવોમાં ભેદભાવ જોવા મળી ન શકે. એ જ રીતે સ્વભાવનો એકાંતે ભેદ કે અભેદ માનવામાં આ જ દોષ રહેલો છે. તેથી કથંચિત્ ભેદાભેદ માનવો વ્યાજબી છે. (૧૪/૧૦)

१. 'क्रोधादिति' इत्येवं मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भेदे हीति । भेदे हि एकान्ततोऽभ्युपगम्यमाने **प्रकृतेः** = सत्त्वरजस्तमोलक्षणाया ज्ञानावरणादिकर्मरूपाया वा **नैक्यं आत्मनां** संसारिणां **स्यात्** । तथा चैकजातीयसंसारफलोपलम्भबाध इति भावः ।

→ अध्यारोपाऽपवादतः स्वरूपं निश्चयीकर्तुं शक्यते ← (पै.२।१) इति **पैङ्गलोपनिषद**ादिवचनात् तत्तत्तन्त्रावस्थितोऽपुनर्बन्धकादिः संसारस्य हेतुं यथोहते तथैवाऽऽह ग्रन्थकृत् - **'भेद'** इति । तथाविधकर्म-पुरुषार्थ-काल-नियति-स्वभावलक्षणानि भवकारणानि प्रसिद्धानि । अन्त्यञ्चाऽन्तरङ्गकारणं शिष्टानि बहिरङ्गकारणानि । आद्यं बहिरङ्गं भवकारणमुद्दिश्याऽऽह- **प्रकृतेः** साङ्ख्यकल्पितायाः **सत्त्व-रजस्तमो-लक्षणायाः** जैनदर्शनसम्मताया **ज्ञानावरणादिकर्मरूपाया वा** सर्वेषु संसारिषु निष्ठाया **एकान्ततः** = हेतु-स्वरूप-फलैकान्तमपेक्ष्य मिथो **भेदे** = वैलक्षण्ये **अभ्युपगम्यमाने** सति **संसारिणामात्मनां ऐक्यं** = एकजातीयसांसारिकसुख-दुःखफलभोक्तृत्वं **न** = नैव स्यात्, अत्यन्तविलक्षणकारणजन्यफलशालित्वात् । **तथा च एकजातीयसंसारफलोपलम्भबाधः** = प्रकृतियुक्तनानाविधसत्त्वेषु पौद्गलिकत्वजात्यालिङ्गितसांसारिकसुखादिफलाऽनुभवविरोधः स्यात् ।

अयमाशयः चैत्रस्य या कर्मादिरूपा प्रकृतिः ततो मैत्रीयप्रकृतेः सर्वथा = हेतु-स्वरूप-फलाद्य-पेक्षया वैलक्षण्योपगमे यज्जातीयं सांसारिकसुखादिकं चैत्रो भुङ्क्ते तद्विजातीयमेव सांसारिकसुखादिकं मैत्रो भुञ्जीत । न चैवमस्ति । सर्वे एव संसारिणः सत्त्वाः पौद्गलिकत्वजात्याक्रान्तमेव सांसारि-कसुखादिकमनुभवन्ति । तथा च सार्वलौकिकस्वरसवाह्यबाधिताऽनुभवविरोधभियैवाऽनन्तसांसारिकसत्त्वनिष्ठ-प्रकृतीनां मिथः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र वैलक्षण्यमभ्युपगन्तुं नैव शक्यते ।

ननु प्रकृतेरेकान्तभेदे संसारिणामैक्यमनुपपन्नं स्यादिति भवद्भिरत्रोपपादितम् । परं योगबिन्दौ श्रीहरिभद्रसूरिभिस्तु प्रकृतेरेकान्तभेदेऽभ्युपगम्यमाने सति सर्वजीवानां सर्वदैव समानपरिणामापत्तिः प्रदर्शितेति तदुक्त्या साकं भवदुक्तेर्विरोधस्य सुरगुरुणाऽपि निवारयितुमशक्यत्वात् । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → प्रकृतेर्भेदयोगेन, नाऽसमो नाम आत्मनः । हेत्वभेदादिदं चारु, न्यायमुद्राऽनुसारतः ।। ← (यो.बिं.१९५) इति। तथा च **तद्वृत्तिः** → प्रकृतेः परपरिकल्पितायाः सत्त्वरजस्तमोरूपायाः, स्वप्रक्रियया ज्ञानावरणादिलक्षणायाः भेदयोगेनैकान्तेनैव भेदेनेत्यर्थः न = नैव असम : = विसदृशो, नामः = परिणामश्चैतन्य-श्रद्धानोन्मीलनादिकः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमानः, आत्मनो = जीवस्य स्यात्, किं तु सर्वजीवानां सर्वदैव सम एव प्राप्नोति। कुत इत्याह हेत्वभेदात्-हेतोः प्रकृतिलक्षणस्याऽभेदात् अनानात्वात् । न ह्यभिन्ने हेतौ क्वचिदपि फलभेद उपपद्यत इति कृत्वा । इदमेकान्तेनैव प्रकृतिभेदेषु आत्मनः परिणामवैसदृश्याऽसाङ्गत्यलक्षणं वस्तु चारु = सङ्गतं वर्तते । कुत इत्याह "न्यायमुद्रानुसारतः" - न्यायस्य न्याय एव वा मुद्रा कृतप्रयत्नैरपि परैरनुल्लङ्घनीयत्वात् राजादिमुद्रावत्, तस्या अनुसारतः = अनुवर्तनात् । तथाहि- यदि प्रकृतिभेदे

ટીકાર્થ :- સાંખ્યદર્શનને માન્ય સત્ત્વ, રજસ્, તમોગુણોની સામ્ય અવસ્થાસ્વરૂપ પ્રકૃતિ કે જૈનદર્શનને માન્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મસ્વરૂપ પ્રકૃતિ - બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની પ્રકૃતિ એકાંતે ભિન્ન હોય તો સંસારી આત્માઓમાં સમાનજાતીય સાંસારિક ફળની ઉપલબ્ધિ અસંગત થઈ જાય.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अभेदे च = एकान्ताभेदे च **न भिन्नता स्यात्** तेषां । तथा च [1]नरक-तिर्यग्-मनुष्य[2]-देवादिभेदोपलम्भबाध इति भावः। **स्वभावस्याऽपि** अन्तरङ्गहेतुभूतस्य भेदाऽभेदयोरेकान्तयोरेतदेव दूषणम् । **एवं** = एकान्तपक्षे उभयतः [3]पाशारज्जुसद्भावात् **शबलता** = कथंचिद्भेदाऽभेदरूपा

सत्यपि परिणामनानात्वमात्मन इष्यते तदा मुक्तानामपि प्राप्नोति संसारिणां (? इव) मुक्तानामपि च प्रकृतिभेदाऽविशेषात् ← (यो.बि.१९५ वृ.) इति **चेत्** ?

अत्रोच्यते- योगबिन्दौ 'यदि तत्तदात्मसङ्गता प्रकृतिरेकान्ततः तत्तदात्मनः सकाशाद् भिन्ना स्यात् तर्हि मुक्तात्मनां यथा न मिथः कश्चिद् भेदः तथैव संसारिणां सर्वजीवानां मिथो न कश्चिद् भेदस्स्यात्, प्रकृतिप्रतियोगिकैकान्तिकभेदविशिष्टात्मत्वाऽविशेषादि'त्यापादितम् । प्रकृतग्रन्थे तु 'संसारिणां सर्वसत्त्वानां याः स्वकीयाः प्रकृतयः ता मिथो यद्येकान्ततो विलक्षणाः स्युः तर्हि सकलसंसारिजीवानामेकजातीयपौद्गलिकसोपाधिकविनश्वरसांसारिकसुखादिभोक्तृत्वं न स्यात्, भोगोपधायकप्रकृतीनां मिथोऽत्यन्तं विलक्षणत्वात्, कारणानामेकान्ततो वैजात्ये कार्यसाजात्याऽयोगादि'त्यापादनमभिमतमिति नास्ति कश्चिद् विरोधः। न हि 'धूमसत्त्वेऽनलाभावोऽनुपपन्नस्स्यादि'त्यापादिते 'जलसत्त्वेऽनलोऽनुपपन्नस्स्यादि'त्यापादनस्य विरोधं प्रतियन्ति प्रेक्षावन्तः, 'धूमसत्त्वेऽनलोऽनुपपन्नस्स्यादि'त्यनेनैव साकं तद्विरोधसम्भवात् ।

सर्वसंसारिणां याः प्रकृतयः तासां मिथ **एकान्ताऽभेदे च** = केनाऽपि प्रकारेण वैलक्षण्यस्य विरहे स्वीक्रियमाणे हि **तेषां** = अविलक्षणप्रकृतिसमेतानां सकलसंसारिसत्त्वानां **भिन्नता** = विलक्षणसांसारिकफलभोक्तृता **न स्यात्**, अविलक्षणकारणजन्यफलशालित्वात् । तथा च **नरक-तिर्यग्-मनुष्य-देवादिभेदोपलम्भबाधः** = अतिविलक्षणनरक-तिर्यगाद्यवस्थाऽनुभवविरोधः **स्यात्** । अयमत्राशयः- नारकादेः या कर्मादिरूपा प्रकृतिः ततो देवादिप्रकृतेरेकान्तेनैवाऽवैलक्षण्योपगमे प्रसिद्धं नारकत्वादि-देवत्वादिवैलक्षण्यमनुपपन्नं स्यात् । ततश्च शास्त्रसिद्ध-लोकप्रसिद्धाऽनुभवविरोधभियैवाऽनन्तसांसारिकसत्त्वनिष्ठप्रकृतीनां सर्वदा सर्वत्रैकान्तेनैवाऽवैलक्षण्यमभ्युपगन्तुं नैव शक्यते ।

तथाविधपुरुषकार-काल-नियतीनामपि संसारादि-बहिरङ्गकारणीभूतानां भेदाऽभेदयोरेकान्तयोरेतदेव दूषणम् । न च संसारादिबहिरङ्गकारणीभूतप्रकृतेः सर्वथैक्येऽपि भवाऽन्तरङ्गकारणीभूतस्वभावस्य वैचित्र्यात् सांसारिकफलभेदोपपत्तिः शक्यते कर्तुमिति वक्तव्यम्, अवशिष्टस्य **स्वभावस्याऽपि अन्तरङ्गहेतुभूतस्य** = भवान्तरङ्गकारणस्य **भेदाभेदयोरेकान्तयोः** = एकान्तिकभेदस्यैकान्तिकाभेदस्य च **एतदेव** यथाक्रममेकजातीयसंसारफलोपलम्भबाध-नरकतिर्यगादिभेदोपलम्भबाधलक्षणं **दूषणम्** । **एवं** = निरुक्तरीत्या **एकान्तपक्षे** = एकान्तभेदाऽभेदमते **उभयतः पाशारज्जुसद्भावात्** = उभयपक्षे दोषसत्त्वात् **कथञ्चिद्भेदा-**

તથા પ્રકૃતિમાં એકાંતે અભેદ માનવામાં આવે તો સંસારી જીવોમાં ભેદભાવ જોવા ન મળે. અર્થાત્ નરક, તિર્યંચ, દેવ અને મનુષ્ય વગેરે સ્વરૂપે આત્માઓમાં જે ભેદભાવ દેખાય છે તે બાધિત થઈ જાય. તથા અંતરંગકારણ સ્વરૂપ સ્વભાવનો પણ એકાંતે ભેદ કે અભેદ માનો તો પણ આ જ દોષ આવે છે. આમ એકાંતવાદમાં બન્ને બાજુ દોરડાનો ફાંસો રહેલો હોવાથી પ્રકૃતિમાં કથંચિત્ ભેદાભેદ માનવો વ્યાજબી છે. કારણ કે તેનાથી જ સર્વ વ્યવહાર સંગત થઈ શકે છે. અહીં આ જે વાત જણાવેલી

१ मुद्रितप्रतौ 'नृ-ति...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'मानुष्क..' इति पाठः। ३. मुद्रितप्रतौ 'पाशरज्जु...' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उचिता = न्याय्येति, तयैव सकलव्यवहारोपपत्तेः । हेतूहनमेतत् ॥१०॥

ऽभेदरूपता न्याय्या, तयैव = कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नरूपतयैव **सकलव्यवहारोपपत्तेः**। तथाहि- सकलसांसारिकसत्त्वानां याः प्रकृतयः तासां पौद्गलिकत्वादिना कथञ्चिदैक्यात् पौद्गलिकत्वाद्येकजात्याक्रान्तसंसारफलोपपत्तिः, प्रतिस्वं च विलक्षणफलदातृत्वादिना स्याद्भेदात् तिर्यग्नरनारकाऽमराऽरुज-सरुजादिभेदसङ्गतिः।

एतेन → सव्वे सयकम्मकप्पिया अव्वत्तेण दुहेण पाणिणो । हिंडंति भयाउला सढा जातिजरामरणेहऽभिद्दुता ॥ ← (सू.कृ.१।२।३।१९) इति **सूत्रकृताङ्गसूत्र**मपि व्याख्यातम्, तत्तदात्मसम्बद्धाया नृनारकादिभवसम्बन्धिविलक्षणफलदानसमर्थायाः प्रकृतेः तत्तदात्मनः सकाशात् कथञ्चिदभिन्नत्वेन तत्तदात्मगतपरिणामवैसादृश्योपपत्तेः कथञ्चिद् भिन्नत्वेन च न सर्वकर्ममुक्तावात्महानाऽऽपत्तिः । एवञ्च तथाविधपुरुषकार-काल-नियति-स्वभावाऽपेक्षयाऽपि संसारिणां कथञ्चिद्भिन्नाऽभिन्नरूपता भावनीया । **हेतूहनं** = भवकारणविचारणं **एतत्** ज्ञेयम् । दुःखस्याऽकुशलकर्मजन्यत्वाऽज्ञाने तन्निवारणमशक्यमेव स्यात् । तदुक्तं **सूत्रकृताङ्गसूत्रे** → अमणुण्णसमुप्पादं दुक्खमेव वियाणिया । समुप्पादमयाणंता किह नाहिंति संवरं ?॥ ← (सू.कृ. १।१।३।१०) इति भावनीयम् ॥१४/१०॥

છે તે હેતુવિચાર જાણવો. (૧૪/૧૦)

વિશેષાર્થ :- શાંત-ઉદાત્ત અપુનર્બંધક જીવ સંસારના કારણની જે વિચારણા કરે છે તે ઉપર જણાવવામાં આવેલ છે. સંસારનું કારણ છે પ્રકૃતિ. સાંખ્યદર્શનમાં રહેલો અપુનર્બંધક જીવ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને સંસારકારણ માને છે. જૈનદર્શનમાં રહેલો સાધક કર્મપ્રકૃતિને ભવભ્રમણકારણ માને છે. સાંખ્યદર્શનમાં = જૈનેતરદર્શનમાં રહેલ કે જૈનદર્શનમાં રહેલ અપુનર્બંધક જીવ સંસારના કારણની વિચારણા આ રીતે કરે છે કે - જો આત્માથી પ્રકૃતિ સર્વથા ભિન્ન હોય તો સંસારી જીવોમાં પૌદ્ગલિક સુખ-દુઃખના ભોક્તૃત્વરૂપે જે એકતા-સમાનતા દેખાય છે તે સંગત થઈ ન શકે. કારણ કે એક જીવની પ્રકૃતિ કરતાં બીજી જીવની પ્રકૃતિ સર્વથા ભિન્ન હોવાથી એક જીવ જે પ્રકાર પૌદ્ગલિક સુખ-દુઃખનો ભોગવટો કરે છે તેના કરતાં વિજાતીય સુખ-દુઃખનો ભોગવટો બીજા જીવે કરવો જોઈએ. પરંતુ આવું દેખાતું નથી. માટે માનવું પડે કે દરેક જીવોની કર્મપ્રકૃતિ સર્વથા ભિન્ન નથી. તથા જો તમામ જીવોની કર્મપ્રકૃતિને સર્વથા અભિન્ન માનવામાં આવે તો બધા જીવોનો સંસાર એક સરખો જ થવો જોઈએ. કારણ કે સંસારકારણીભૂત પ્રકૃતિ એકાંતે અભિન્ન જ માનવાની વાત અહીં સ્વીકારવામાં આવી રહી છે. આવું માનીએ તો એક જીવ પશુ, બીજો માનવ, ત્રીજો દાનવ... ઈત્યાદિ રૂપે સંસારી જીવોમાં જે ભેદભાવ દેખાય છે તે અસંગત થઈ જાય. આથી સંસારકારણીભૂત પ્રકૃતિઓમાં સર્વથા અભેદ માનવો પણ વ્યાજબી નથી.

તથા સંસારના બહિરંગ કારણસ્વરૂપ પ્રકૃતિઓમાં એકાંત અભેદ માનવા છતાં પણ સંસારના અંતરંગકારણસ્વરૂપ સ્વભાવને આગળ ધરીને સાંસારિક જીવોમાં દેખાતા ચતુર્ગતિભ્રમણઆદિસ્વરૂપ ફલભેદની સંગતિ કરવાનો પ્રયાસ કરવો પણ વ્યર્થ છે. કારણ કે સર્વ જીવોના સ્વભાવને પણ એકાંતે ભિન્ન માનવામાં આવે તો પૌદ્ગલિકસુખ-દુઃખભોક્તૃત્વસ્વરૂપે તમામ સંસારી જીવોમાં દેખાતો અભેદ અસંગત થઈ જાય અને એકાંતે અભેદ માનવામાં આવે તો દેવ-નારક-માનવ વગેરે ભેદભાવ સંસારી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भवोऽयं दुःखगहनो जन्म-मृत्यु-जरामयः । अनादिरप्युपायेन पृथग्भवितुमर्हति ।।११।।

भवोऽयमिति। **अयं** = प्रत्यक्षोपलभ्यमानो **भवः** = संसारः **दुःखगहनः** = शारीर-मानसाऽनेकदुःख-शतैराच्छन्नः। जन्म = मातृकुक्षिनिष्क्रमणलक्षणं, मरणं = प्रतिनियताऽऽयुःकर्मक्षयः, जरा = वयोहा-

---

भवस्वरूपोहनमावेदयति- '**भव**' इति । → एगंतदुक्खे जरिते व लोए ← (सू.कृ. १।७।११) इति **सूत्रकृताङ्गसूत्रेण,** → बहुदुक्खा हु जंतवे । ← (आचा. १।६।१।१८०) इति **आचाराङ्गसूत्रेण,** → नत्थि केइ परमाणुपोग्गलमित्ते वि पएसे । जत्थ णं अयं जीवे न जाए वा, न मए वा वि ।। ← (व्या.प्र.१२/७) इति **व्याख्याप्रज्ञप्ति**सूत्रोक्त्या च दर्शितरीत्या **संसारो दुःखगहन** इति ।

'**जन्मे**'त्युपलक्षणं तत्प्राक्कालीनाया गर्भावस्थायाः, यथोक्तं **वैराग्यशतके** → घोरंमि गब्भवासे कलमल-जंबालअसुइबीभच्छे । वसिओ अणंतखुत्तो जीवो कम्माणुभावेणं ।। ← (वै.श.१७) इति। **मरणं** = शास्त्रव्यवहारतः **प्रतिनियतायुःकर्मक्षयः** = स्वकीयदेवाद्यायुःकर्मपरिशाटः, लोकव्यवहारतः प्राण-त्यागः देहत्यागो वा । → जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-मूर्च्छाऽवस्थानामन्याऽऽब्रह्मादि-स्तम्बपर्यन्तं सर्वजीवभयप्रदा स्थूलदेहविसर्जनी मरणाऽवस्था भवति ← (पै.२।३) इति तु **पैङ्गलोपनिषदि** प्रज्ञप्तम् ।

जरा वयोहानिलक्षणा । तद्दोषाः → तिण्हा-लज्जानासो भयबाहुल्ल-विरूवभासित्तं । पाएण मणुस्साणं दोसा जायन्ति वुड्ढत्ते ।। ← (आ.म.को. ६२/१३) इत्येवं **आख्यानकमणिकोशे** दर्शिताः।

बौद्धदर्शनाऽवस्थितश्चाऽपुनर्बन्धको जन्म-जरा-मरणस्वरूपं → या तेसं तेसं सत्तानं तम्हि तम्हि

જીવોમાં અસંગત બની જાય. આ દૂષણમાંથી છૂટકારો થવો શકય નથી. માટે એકાંતે ભેદ કે એકાંતે અભેદ માનવાના બદલે પ્રકૃતિનો કથંચિત્ ભેદાભેદ માનવો એ જ વ્યાજબી છે. જીવોની કર્મપ્રકૃતિ કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી પૌદ્ગલિક-સુખાદિભોક્તૃત્વરૂપે સર્વ સંસારી જીવોમાં એકતા સંગત થાય છે. તથા કથંચિત્ ભેદ હોવાના લીધે જ દેવ-દાનવ-માનવ આદિ સ્વરૂપે સંસારી જીવોમાં ભેદભાવ પણ સંગત થાય છે. આ પ્રમાણે અપુનર્બંધક જીવ સંસારના કારણ વિશે વિચારવિમર્શ કરે છે. (૧૪/૧૦)

અપુનર્બંધક જીવ સંસારનું સ્વરૂપ જે રીતે વિચારે છે તેને રજૂ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

ગાથાર્થ :- આ સંસાર દુઃખોથી વ્યાપ્ત છે, જન્મ-જરા-મરણમય છે. અનાદિ હોવા છતાં ઉપાય દ્વારા સંસારને હટાવી શકાય છે. (૧૪/૧૧)

ટીકાર્થ :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી દેખાતો આ સંસાર શારીરિક-માનસિક-અનેકવિધ સેંકડો દુઃખોથી ભરેલો છે. તથા જન્મ-જરા-મરણથી વ્યાપ્ત છે. માતાની યોનિમાંથી બહાર નીકળવું = જન્મ. ચોક્કસ પ્રકારના પોતાના આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય = મરણ. આયુષ્ય ઘટતું જાય અને જુવાની રવાના થાય = ઘડપણ. જન્મ-જરા-મરણની પ્રચુરતાથી સંસાર ભરેલો છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

निलक्षणा, तन्मयः = तत्प्राचुर्यवान् (=**जन्म-मृत्यु-जरामयः**) । **अनादिरपि उपायेन** ज्ञानदर्शनचारित्ररूपेण **पृथग् भवितुमर्हति** काञ्चनमलवदिति । स्वरूपोहनमेतत् ।।११।।

सत्तनिकाये जाति सञ्जाति, ओक्कन्ति अभिनिब्बत्ति, खन्धानं पातुभावो, आयतनानं पटिलाभो-अयं वुच्चतावुसो, जाति (म.नि. ३/४/११/३७३-पृ.२९८)। या तेसं तेसं सत्तानं तम्हि तम्हि सत्तनिकाये जरा जीरणता, खण्डिच्चं पालिच्चं वलित्तचता, आयुनो संहानि, इन्द्रियानं परिपाको-अयं वुच्चतावुसो, जरा। कतमं चावुसो, मरणं ? या तेसं तेसं सत्तानं तम्हा तम्हा सत्तनिकाया चुति चवनता, भेदो अन्तरधानं मच्चु, मरणं, कालङ्किरिया, खन्धानं भेदो, कलेवरस्स निक्खेपो, जीवितिन्द्रियस्सुपच्छेदो - इदं वुच्चतावुसो, मरणं ← (म.नि. १/१/९/९२ पृ.६३) इत्येवं **मज्झिमनिकाय**दर्शितरीत्योहते इत्यवधेयम्।

तत्प्राचुर्यवान् = जन्म-जरा-मृत्युप्राचुर्याऽऽलिङ्गितः, यथोक्तं **उत्तराध्ययनसूत्रे वैराग्यशतके** च → जम्म दुक्खं जरा दुक्खं रोगा य मरणाणि य । अहो दुक्खो हु संसारो जत्थ कीसंति जंतुणो।। ← (उत्त.१९/१५, वै.श.३३) इति । यथोक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** अपि → जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-रोग-शोकाद्युपद्रुतः । क्लेशाय केवलं पुंसामहो ! भीमो भवोदधिः ।। ← (शा.वा.९/११) इति । **अभयदेव**सूरिभिः अपि **आराधनाप्रकरणे** → जम्म-जरा-मरणजलो अणाइमं वसण-सावयाइण्णो । जीवाण दुक्खहेऊ कट्ठं रुद्दो भवसमुद्दो ।। ← (आ.प्र.६९) इत्युक्तम् । तथाप्यतिमोहतो नोद्विजन्ते जीवा भवात् । यथोक्तं **योगदृष्टिसमुच्चये** → जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-रोग-शोकाद्युपद्रुतम् । वीक्षमाणा अपि भवं नोद्विजन्तेऽतिमोहतः ।। ← (यो.स.७९) इति । यथावस्थितभवस्वरूपविज्ञानमपि योग्यानां मोक्षोपादित्साजनकं सम्पद्यते । तदुक्तं **श्रावकप्रज्ञप्तौ** → न य संसारंमि सुहं जाइ-जरा-मरण-दुक्खगहियस्स। जीवस्स अत्थि जम्हा, तम्हा मुक्खो उवादेओ ।। ← (श्रा.प्र.३६०) इति । अपुनर्बन्धकस्तु भवस्य दुःखशत-सहस्रव्याप्तत्वात् तन्नाशहेतूनूहते, तथास्वाभाव्यात् । **एतेन** → दुःखत्रयाभिघातात् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ← (सां.सू.१) इति **साङ्ख्यसूत्र**मपि **व्याख्यातम्** ।

वेदप्रामाण्यवादी अपुनर्बन्धकस्तु → मिनाति (=कृन्तति) श्रियं जरिमा तनूनाम् ← (ऋ.वे. १।१७९।१) इति **ऋग्वेद**वचनं, →

जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः । अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।।
यन्मया परिजनस्याऽर्थे कृतं कर्म शुभाऽशुभम् । एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभोगिनः ।।

← (गर्भो.९-१०) इति **गर्भोपनिषद्**वचनं, → काम-क्रोध-लोभ-भय-विषादेर्ष्येष्टवियोगाऽनिष्टसंयोग-क्षुत्-पिपासा-जरा-मृत्यु-रोग-शोकाद्यैरभिहतेऽस्मिन् शरीरे किं कामोपभोगैः ← (मैत्रा.१/३) इति **मैत्रा-**

આ સંસાર અનાદિ કાળનો હોવા છતાં પણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-સ્વરૂપ ઉપાય દ્વારા દૂર કરી શકાય તેમ છે. જેમ અગ્નિ વગેરેની સહાયથી સોનાનો કચરો દૂર કરી શકાય છે તેમ રત્નત્રયના માધ્યમથી જીવના કર્મો દૂર કરી શકાય છે. આ સંસારના સ્વરૂપની વિચારણા સમજવી. **(૧૪/૧૧)**

વિશેષાર્થ :- જન્મ, જરા, મરણ અને દુઃખથી સંસાર ખીચોખીચ ભરેલો છે. આ સંસારસ્વરૂપની વિચારણા સમજવી. આવા દુઃખપૂર્ણ સંસારથી છુટકારો કેવી રીતે થાય ? આ વિચારણા પણ આની સાથે સંકળાઈ જાય છે. જૈનદર્શનમાં જન્મ મેળવનાર અપુનર્બંધક જીવ સંસારથી છુટકારો મેળવવાના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

फलं भवस्य विपुलः क्लेश एव विजृम्भते[1] । [2]न्यग्भाव्याऽऽत्मस्वभावं हि पयो [3]निम्बरसो यथा ।।१२।।

यण्युपनिषद्वचनं, → अस्मिन् संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाऽऽश्रितस्याऽसकृदुपावर्तनं दृश्यते ← (मैत्रे. १/३) इति **मैत्रेय्युपनिषद्**वचनं, → यस्माज्जातो भगात् पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमन् । या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरेव हि ।। ← (यो.त.१३२) इति **योगतत्त्वोपनिषद्**वचनं, → दुःखं जन्म जरा दुःखं, दुःखं मृत्युः पुनः पुनः । संसारमण्डलं दुःखं पच्यन्ते यत्र जन्तवः ।। ← (इति ३।२) इति **इतिहासोपनिषद्**वचनं, → मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाऽहं पुनर्मृतः । नानायोनिसहस्राणि मया यान्युषितानि वै ।। ← (निरु.२/१) इति **निरुक्तोपनिषद्**वचनं, →

जायते म्रियते लोको म्रियते जननाय च । अस्थिराः सर्व एवेमे सचराऽचरचेष्टिताः ।।
सर्वापदां पदं पापा भावा विभवभूमयः । अयःशलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः ।।

← (महो.३/४-५) इति **महोपनिषद्**वचनं, → भोगाऽऽभोगा महारोगाः सम्पदः परमापदः । वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयोऽधियाम् । ← (अक्ष्यु.२४) इति **अक्ष्युपनिषद्**वचनं, → एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ← (वा.रा.१०९/३) इति **वाल्मीकिरामायण**वचनं च विभाव्य, संसाराद् विरज्य → असतो मा सद् गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय ← (अ.१, बृह.३/२८, चा.१, श.प.ब्रा.१४/४/१/३०) इति **अक्ष्युपनिषद्-बृहदारण्यकोपनिषत्-चाक्षुषोपनिषत्-शतपथब्राह्मण**वचनतात्पर्यपरिणमनेन → आरोह तमसो ज्योतिः ← (अथ.८/१/८) इति **अथर्ववेदाऽऽशयाऽवलम्बनेन** च भोगजम्बालाद् व्युपरमति ।

जैनतन्त्रावस्थितोऽपुनर्बन्धकः पुनः → इक्को सयं पच्चणुहोइ दुक्खं कत्तारमेव अणुजाइ कम्मं ← (उत्तरा.१३/२३) इति **उत्तराध्ययनादि**वचनतात्पर्यावलम्बनेन च दुःखोत्पादककर्माऽनादानकृते यतते। बौद्धदर्शनाऽवस्थितोऽपुनर्बन्धकस्तु → न मीयमानं धनमन्वेति किञ्चि, पुत्ता च दारा च धनं च रट्ठं ← (म.नि.२/३२/४) इति **मज्झिमनिकाय**वचनमीमांसया, → उपनीयति जीवितमप्पमायु जरूपणीतस्स न सन्ति ताणा । एवं भयं मरणे पेक्खमानो भोगामिसं पजहे सन्तिपेक्खो ।। ← (सं.नि.१।१।३) इति **संयुत्तनिकाय**वचनतात्पर्याऽवगमेन, → मरणंतं हि जीवितं ← (ध.प.११/३) इति **धम्मपद**वचनाऽऽशयाऽवबोधेन, → सब्बं योब्बनं जरापरियोसानं, सब्बं जीवितं मरणपरियोसानं ← (वि.मा.८/१५) इति **विसुद्धिमग्ग**वचनविभावनेन च परमशान्तिकाङ्क्षी सन् भोगाऽऽमिषं प्रजहातीत्येवं यथागमं स्वपरतन्त्रसमवतारेण विभावनीयमत्र बहुश्रुतैः । शिष्टं स्पष्टम् ।।१४/११।।

ઉપાયસ્વરૂપે રત્નત્રયને સ્વીકારે છે. અન્ય ધર્મમાં રહેલ અપુનર્બંધક જીવ તે-તે ધર્મશાસ્ત્રોમાં બતાવેલ દયા-દાન-દમન-સત્ય વગેરેને સંસારમુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વીકારે છે. **(૧૪/૧૧)**

હવે સંસારના ફળની વિચારણા અપુનર્બંધક જીવ કઈ રીતે કરે છે ? આ વાતને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- સંસારનું ફળ માત્ર પુષ્કળ ક્લેશ જ છે. જેમ લીમડાનો રસ દૂધના મધુર સ્વભાવનો પરાભવ કરીને કડવાશને ફેલાવે છે તેમ આત્મસ્વભાવનો પરાભવ કરીને સંસારમાં કેવળ દુઃખ જ પોતાનો

---

१. हस्तादर्शे '...जृम्भंते' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'निग्राप्या...' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'निविरसो' इत्यशुद्धः

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

फलमिति । **भवस्य** = [1]संसारस्य **फलं** = कार्यं **विपुलः** = अनुबन्धसन्तत्या विस्तीर्णः **क्लेश एव विजृम्भते** । नाऽत्र सुखलवोऽप्यस्तीत्येवकारार्थः ।

भवफलोहनमाविष्करोति- '**फलमि**'ति। **क्लेशः** राग-द्वेष-मोहात्मकोऽत्राऽवगन्तव्यः। यथोक्तं **श्रावकप्रज्ञप्तौ** → रागो दोसो मोहो दोसाभिस्संगमाइलिंगत्ति । अइसंकिलेसरूवा हेऊ वि य संकिलेसस्स।। ← (श्रा.प्र.३९३) इति पूर्वोक्तं(पृ.३३३) स्मर्तव्यमत्र । इदमुपजीव्य **धर्मसङ्ग्रहण्यां हरिभद्रसूरि**भिरपि → रागो दोसो मोहो दोसाभिस्संगमादिलिंगत्ति । अतिसंकिलेसरूवा हेतु चिय संकिलेसस्स ।। ← (धर्मसं.१३७८) इत्युक्तम् । **कथारत्नकोशे**ऽपि → रागो दोसो मोहो एए कालुस्सकारिणो गरुया ← (कथार.१५०/६) इत्युक्तम्। **अर्हद्गीतायां मेघविजयगणिना**ऽपि → रागो द्वेषश्च संसारकारणं ← (अ.गी.२१/१६) इत्युक्तमिति पूर्वोक्तं(पृ.३३४) न विस्मर्तव्यम् । **अध्यात्मबिन्दौ** → रागो द्वेषो मोह इत्येवमाद्या भावा नूनं शुद्धचिद्दूषकाः स्युः ← (अ.बिं.१/२३) इत्येवं तेषां शुद्धचैतन्यदूषकताऽभिहिता। अतः भावमालिन्यकारित्वेनाऽप्येषां प्रसिद्धिः, यथोक्तं **अष्टकप्रकरणे** → रागो द्वेषश्च मोहश्च भावमालिन्यहेतवः ← (**अष्टक**.२२/२) इति पूर्वं(पृ.३३३) दर्शितमेव।

भ्रान्तिकारणत्वञ्चैषां → राग-द्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ← (कू.पु.३/३०) इति **कूर्मपुराण**वचनादप्यवगन्तव्यम् । 'नत्थि रागसमो अग्गि नत्थि दोससमो गहो। नत्थि मोहसमं जालं नत्थि तण्हासमा नदी ।।' (ध.प.१८/१७) इति पूर्वोक्ता(पृ.३३३) **धम्मपदो**क्तिरप्यत्राऽनुस्मर्तव्या । रागादयश्च कर्मोदयजनितात्मपरिणामस्वरूपा अवगन्तव्याः, यथोक्तं **योगशतके** → रागो दोसो मोहो एए एत्थाऽऽयदूसणा दोसा । कम्मोदयसंजणिया विण्णेया आयपरिणामा ।। ← (यो.श.५३) इति पूर्वोक्तं(पृ.३३४) अत्रानुसन्धेयम् । यथोक्तं **इतिवुत्तके**ऽपि → लोभो दोसो च मोहो च पुरिसं पापचेतसं। हिंसंति अत्तसंभूता तचसारं व तत्फलं ।। ← (इ.वु.३/१) इत्युक्तम् । तचसारं = रम्भावृक्षं यथा तत्सम्भूतं कदलीफलमुपहन्ति तथात्मसम्भूता रागादय आत्मानमुपहन्तीति भावः ।

बौद्धदर्शने रागादीनामग्नित्वमभिमतम्, यथोक्तं **इतिवुत्तके** एव → तयोमे भिक्खवे अग्गी । कतमे तयो ? रागग्गी, दोसग्गी, मोहग्गी ← (इ.वु.३/४४)। अत एवैषामाश्रवत्वं → रागो दोसो मोहो य आसवा ← (स.सा.१७७) इति **समयसारे** प्रसिद्धम् । तद्विलये चाऽनाश्रवो बौद्धानामपि सम्मतः, यथोक्तं **विसुद्धिमग्गे** → भग्गरागो, भग्गदोसो, भग्गमोहो अनासवो ← (वि.मा.७/५९) । तत्सत्त्वे च कर्मबन्धनियमः । अत एव **व्यवहारसूत्रभाष्ये**ऽपि → रागद्दोसाणुगया जीवा कम्मस्स बंधगा होंति ← (व्य.सू.भा.२/१३६) इत्युक्तम् । अत एवैषां त्याज्यता परेषामपि सम्मता, यथोक्तं **संयुत्तनिकाये** → रागं च दोसं च पहाय मोहं ← (सं.नि.१/७/२२) इत्यादि। → परसंगेण बन्धो मुक्खो परभावचायणे होइ । सव्वदोसाण मूलं परभावाऽणुभवपरिणामो ।। ← ( ) इत्युक्तिरप्यस्यामवस्थायां परिणमनाऽर्हा।

વિલાસ દેખાડે છે. **(१४/१२)**

ટીકાર્થ :- સંસારનું ફળ માત્ર ક્લેશ જ છે. આ ક્લેશ પણ અનુબંધની પરંપરા દ્વારા વિસ્તરેલો છે. મતલબ કે સંસારમાં સુખનો અંશ પણ રહેલો નથી. આવું જણાવવા માટે 'જ' (ક્લેશ જ) શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે.

१. हस्तादर्शे 'संसारफ....' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

आत्मन्येव सुखस्वभावे सति कथं क्लेशो विजृम्भते? इत्यत आह- **आत्मस्वभावं(हि) न्यग्भाव्य** = तिरोभाव्य । **यथा पयः** तिरोभाव्य **निम्बरसो विजृम्भते** । भवति हि महता प्रतिपन्थिनाऽल्पस्याऽभिभव इति । यदा त्वात्मस्वभाव एव भूयान् भवति तदा तेनाऽपि क्लेशाऽभिभवः कर्तुं शक्यत इति न संसारदशायां क्लेशेनाऽऽत्माऽभिभवाऽनुपपत्तिरिति भावः। फलोहनमेतत् ॥१२॥

→ उपयोगेन शर्माऽस्ति क्रियया कर्म जायते । परिणामेन बन्धोऽस्ति, जानाति पूर्णतत्त्ववित् ।। (कृ.गी.८२) बाह्यमुखोपयोगेन कर्मलेपः प्रजायते । राग-द्वेषपरिणामभावकर्मस्वरूपिणा ।। ← (कृ.गी.१०६) इति **कृष्णगीता**वचनतात्पर्यमप्यस्यामवस्थायामूहते अपुनर्बन्धको मार्गस्थक्षयोपशमबलेनेत्यवधेयम् ।

ननु **आत्मन्येव सुखस्वभावे** = अनन्तज्ञान-वीतरागताद्यनुविद्धाऽव्याहताऽनुपमाऽनन्ताऽऽनन्दस्वभावे **सति कथं** रागादिरूपः **क्लेशो विजृम्भते** ? **इत्यत** आशङ्कातो ग्रन्थकार **आह आत्मस्वभावमिति** स्पष्टम्। **भवति हि महता** बलवता **प्रतिपन्थिना** = विरोधिना अर्कादिना **अल्पस्य** = स्वल्पशक्तिकस्य, अत एव अभिभाव्यताऽऽक्रान्तस्य, तारकप्रकाशादेः **अभिभवः** = पराभवः । **यदा तु आत्मस्वभाव एव भूयान्** प्रकटितः **भवति तदा तेनाऽपि** = अनावृतबलवदात्मस्वभावेनाऽपि **क्लेशाऽभिभवः** = संसारफलभूतरागादिसङ्क्लेशपराभवः **कर्तुं शक्यते** । **इति** हेतोः **संसारदशायां** = संसाररसिकाऽवस्थायां संसारहेतुमिथ्यात्वाद्युदयदशायां वा आवृताऽऽत्मस्वभावस्याऽल्पशक्तिकतया **क्लेशेन** रागादिना **नाऽऽत्माऽभिभवाऽनुपपत्तिः** = न परमाऽऽनन्दमयाऽऽत्मस्वभावाऽभिभवाऽसङ्गतिः ॥१४/१२॥

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે → આત્માનો સ્વભાવ તો સુખરૂપ છે. કેવલ સુખસ્વભાવી આત્મા છે. તો આવા આત્મામાં ક્લેશ-સંક્લેશ કઈ રીતે પ્રગટ થઈ શકે ? ← પરંતુ આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આત્માના સુખપૂર્ણ સ્વભાવનો પરાભવ કરીને કર્મ સંસારમાં માત્ર સંક્લેશને જ ફેલાવે છે. જેમ મધુર દૂધના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને તેમાં ભળેલ લીમડાનો રસ પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે તેમ ઉપરોક્ત વાત સમજવી. કારણ કે વિરોધી પદાર્થ બળવાન હોય તો તેના દ્વારા દુર્બલ અલ્પ ચીજનો પરાભવ થાય છે જ. પરંતુ જ્યારે આત્મા બળીયો બને છે, આત્મસ્વભાવ જ પુષ્કળ તાકાતવાન સ્વરૂપે પ્રગટે છે, આત્મદશા ઉન્નત બને છે ત્યારે આત્મસ્વભાવ વડે પણ કર્મજન્ય ક્લેશનો પરાભવ કરવાનો શક્ય બને છે. પરંતુ સંસારદશામાં (સંસારરસિકતા આદિ દશામાં) ક્લેશ વડે પણ આત્માનો પરાભવ કરવાની વાત કાંઈ અસંગત નથી જ બનતી. આ વિચારણા સંસારના ફળ સંબંધી જાણવી. (૧૪/૧૨)

વિશેષાર્થ :- જે બળવાન હોય તે નબળાનો પરાભવ કરે. સૂર્યપ્રકાશ બળવાન હોવાથી તેના વડે તારલાઓના પ્રકાશનો દિવસે પરાભવ થાય છે. આ જ રીતે મિથ્યાત્વ આદિ દશામાં સંસાર બળવાન હોવાથી તેના દ્વારા આત્માના પરમાનંદમય સ્વભાવનો પરાભવ થાય છે. આથી આનંદમય આત્માને ક્લેશનો અનુભવ કરવો પડે છે. માટે સંસારનું ફળ કેવલ ક્લેશ જ છે- આવું જે કહેવાયેલ છે તે વ્યાજબી જ છે. જ્યારે આત્મા બળીયો થાય, આત્મદશા ઉન્નત બને, આત્મસ્વભાવ પ્રગટવા તલસાટ કરે ત્યારે કર્મનો-ક્લેશનો પરાભવ કરીને આત્મા પોતાના આનંદમય સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે, આગળ વધીને પરમાનંદમય નિજસ્વરૂપમાં લીન થાય છે, કાયમ વિશ્રાન્ત થાય છે. (૧૪/૧૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तद्वियोगाश्रयोऽप्येवं सम्यगूहोऽस्य जायते । तत्तत्तन्त्रनयज्ञाने विशेषाऽपेक्षयोज्ज्वलः ।।१३।।

तदिति । तद्वियोगाऽऽश्रयो = भववियोगाऽऽश्रयः **अप्येवं** = हेतु-स्वरूप-फलद्वारेण **सम्यगूहः** = समीचीनविचारः **अस्य** = शान्तोदात्तस्य **जायते** । तेषां तेषां तन्त्राणां षष्टितन्त्रादीनां नयानां ज्ञाने (= **तत्तत्तन्त्रनयज्ञाने**) सति **विशेषाऽपेक्षया** = इतरांऽशजिज्ञासालक्षणया **उज्ज्वलः** = शुद्ध-निश्चयानुसारी ।।१३।।

ननु भवहेतु-स्वरूप-फलोहनतः प्रकृते किमागतम् ? इत्याशङ्कायामाह - '**तदि**'ति । **हेतु-स्वरूप-फलद्वारेण** यथाक्रममतीत-वर्तमानाऽनागतकालसम्बन्धिना **भववियोगाऽऽश्रयोऽपि** = संसारोच्छेदविषयः किम्पुनर्भवगोचर इत्यपिशब्दार्थः, →

भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव । शाम्यतीदं कथं दुःखमिति तप्तोऽस्मि चेतसा ।।

चिन्तानिचयचक्राणि नाऽऽनन्दाय धनानि मे । सम्प्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव ।।

← (महो.३/६-७) इति **महोपनिषदादिक**थितः **समीचीनविचारः** = ऊहनीयाऽर्थाऽव्यभिचारी परिणामः **शान्तोदात्तस्य** मार्गानुसारिक्षयोपशमतो **जायते** ।

एतेनाऽपुनर्बन्धकस्य मिथ्यात्वमोहनीयविपाकोदयाऽवस्थायामज्ञानित्वात्कथं हेतु-स्वरूपाऽनुबन्धादि-रूपेण संसारादिगोचरसमीचीनज्ञानसम्भवः ? इत्याशङ्काऽपि **समाहिता**, ऋजुता-शुश्रूषादिगुणगणसम्पन्नतया तस्याऽपि मार्गस्थबोधाऽभ्युपगमात् ।

→ आर्जवं गुरुशुश्रूषा विरक्तिश्चेन्द्रियाऽर्थतः । शौचं क्षान्तिरदम्भश्च जन्मादिदोषवीक्षणम् ।।

समदृष्टिर्दृढा भक्तिरेकान्तित्वं शमो दमः । एतैर्यच्च युतं ज्ञानं तज्ज्ञानं विद्धि बाहुज !।। ←

(ग.गी. ९/२४-२५) इति **गणेशगीता**नुसारिनयाऽभिप्रायतस्तत्र तात्त्विकं ज्ञानमप्यनपलपनीयमेव। अयञ्च कदा कथं जायते ? इत्यत आह- **षष्टितन्त्रादीनां नयानां ज्ञाने सति, इतरांशजिज्ञासालक्षणया** स्याद्वादसम्मुखीनया **विशेषाऽपेक्षया शुद्धनिश्चयाऽनुसारी** = आत्मलक्षितपरिशुद्धनिश्चयनयाऽनुगामी। यथोक्तं **योगबिन्दौ** → एवमूहप्रधानस्य प्रायो मार्गानुसारिणः । एतद्वियोगविषयोऽप्येष सम्यक् प्रवर्तते।। ← (यो.बिं.१९९) इति । → क्रियते यत्स्वधर्मस्य स्वदेशस्योपकारकम् । ज्ञानाऽनुशीलनं यत्र ज्ञेयमाध्यात्मिकं हि तत् ।। ← (सं.गी.४/३१) इति **संन्यासगीता**दर्शितरीत्याप्यऽपुनर्बन्धकीयमिदं

ગાથાર્થ :- આ જ રીતે પ્રસ્તુત જીવને સંસારનો ઉચ્છેદ કરવાને વિશે પણ સમ્યક્ વિચાર જાગે છે. તે-તે ધર્મશાસ્ત્રોના અભિપ્રાયોનો બોધ થતાં વિશેષ ગુણધર્મોની જિજ્ઞાસા વડે તે વિચાર ઉજ્જવળ બને છે. (૧૪/૧૩)

ટીકાર્થ :- પ્રસ્તુત શાંત અને ઉદાત્ત એવા અપુનર્બંધક જીવને સંસારના ઉચ્છેદને વિશે પણ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળ દ્વારા સમ્યક્ વિચાર પ્રગટે છે. તે-તે ષષ્ટિતંત્ર વગેરે દર્શનો સ્વરૂપ નયોનો (અથવા દર્શનોના નયોનો = અભિપ્રાયોનો) બોધ થતાં તે-તે દર્શનોમાં બતાવેલા આત્મગુણધર્મો સિવાયના અન્ય વિશિષ્ટ પ્રકારના આત્મગુણોની જિજ્ઞાસા થવા દ્વારા તે વિચાર શુદ્ધનિશ્ચય નયને અનુસરે છે, તે વિચાર ઉજ્જ્વળ બને છે. (૧૪/૧૩)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योजनाद्योग इत्युक्तो मोक्षेण मुनिसत्तमैः । स निवृत्ताऽधिकारायां प्रकृतौ लेशतो ध्रुवः ।।१४।।

योजनादिति । योजनात् = [1]घटनात् **मोक्षेण इति** = अस्माद्धेतोः **मुनिसत्तमैः** = ऋषिपुङ्गवैः **योग उक्तः । स निवृत्ताऽधिकारायां** = व्यावृत्तपुरुषाऽभिभवायां **प्रकृतौ** सत्यां **लेशतः** = किञ्चिद्वृत्त्या **ध्रुवो** = निश्चितः ।।१४।।

चिन्तनमाध्यात्मिकमवसेयम् । त्रिसन्ध्यं बहुशो वा यथागमं भवस्वरूप-हेतु-फलचिन्तनादिना चित्तविशुद्धिरुपजायते। अत एव **हरिभद्रसूरिभिः ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये** देशविरत्यधिकारेऽपि →

ततश्च समयाख्यानं भवरूपादिचिन्तनात् । शुभं भावं समासाद्य सम्यग्योगाङ्गमुत्तमम् ।।
त्रिसन्ध्यमेतत् कर्तव्यं बहुशो वेति धीमता । गुरुवन्दनयोगेन चित्तरत्नविशोधनम् ।।

← (ब्र.सि.स.२३०-२३१) इत्युक्तमिति भावनीयं भिन्नग्रन्थिभिरपि ।।१४/१३।।

योगशास्त्रकृतो गोपेन्द्रस्य वचनमत्राऽऽविष्करोति- '**योजनादि**'ति । **योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण** (यो.बिं.२०१ वृ.) व्याख्यानयति- **योजनात्** = **घटनात् मोक्षेण** इत्युत्तरेण सम्बन्धः । कदाऽयं जायते ? इत्यत आह - **सः** = योगः **व्यावृत्तपुरुषाऽभिभवायां** = तत्पुरुषग्रहणसम्बन्धयोग्यताऽपगमतोऽपगतो विशिष्टविचित्रफलोपधानप्रयुक्तः पुरुषस्वरूपाऽऽच्छादनलक्षणः पुरुषाभिभवो यस्याः सा तथा तस्यां **प्रकृतौ** सत्त्वरजस्तमोलक्षणायां **सत्यां किञ्चिद्वृत्त्या** = अंशतः **निश्चितः** ।।१४/१४।।

વિશેષાર્થ :- જે રીતે હેતુ-સ્વરૂપ-ફળ દ્વારા સંસારની વિચારણા શાંત-ઉદાત્ત અપુનર્બંધક જીવ કરે છે તે જ રીતે હેતુ-સ્વરૂપ-ફળ દ્વારા સંસારના ઉચ્છેદની પણ વિચારણા તે જીવ કરે છે. પોતે જે દર્શનમાં-ધર્મમાં રહેલ હોય તેના મત મુજબ આત્મા-સંસાર-સંસારનાશક ઉપાયો વગેરેના ગુણધર્મોને જાણી લીધા પછી તે ગુણધર્મો સિવાયના અન્ય ગુણધર્મોની જિજ્ઞાસા થાય છે. ઉજ્જવળ ભવિતવ્યતાના યોગે મધ્યસ્થભાવે પ્રગટેલી આ જિજ્ઞાસા બળવાન થતાં શુદ્ધ નિશ્ચય નયના મંતવ્ય તરફ તેની દૃષ્ટિ પહોંચે છે. આ રીતે તેની વિચારસરણી ઉજ્જવળ થાય છે. દા.ત. બૌદ્ધ ધર્મમાં રહેલ અપુનર્બંધક જીવ આત્મા, સંસાર, મોક્ષ વગેરેની ક્ષણિકતાનો બોધ થયા પછી સંસારથી વિરક્ત બની, મધ્યસ્થ ભાવે 'શું આત્મા, મોક્ષ વગેરે સર્વથા ક્ષણિક જ હશે ? શું કોઈ પણ સ્વરૂપે આત્મા-મોક્ષ વગેરેનું અસ્તિત્વ સ્થાયી નહિ હોય? તો પછી કષ્ટસાધ્ય સાધના-ઉપાસના કરવાનો મતલબ શું ?...' ઈત્યાદિ સ્વરૂપે આત્મા વગેરેના ધ્રુવ સ્વરૂપ તરફ તેની જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. મધ્યસ્થ ભાવે પ્રગટેલી આ જિજ્ઞાસાનું શમન કરે, સમાધાન કરે તેવા શુદ્ધનિશ્ચયનયદર્શક ગુરુ-શાસ્ત્ર-કલ્યાણમિત્ર વગેરેનો યોગ થતાં તેની વિચારણા વિશુદ્ધ-ઉજ્જવળ થાય છે. આ રીતે તે મોક્ષમાર્ગે આગળ વધે છે. (૧૪/૧૩)

ગોપેન્દ્ર નામના યોગીનું વચન ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- જીવને મોક્ષની સાથે જોડે તે શ્રેષ્ઠ મુનિઓ વડે યોગ કહેવાયેલ છે. તે યોગ પ્રકૃતિનો અધિકાર રવાના થતાં આંશિક રીતે ચોક્કસ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪/૧૪)

ટીકાર્થ :- જીવને મોક્ષ સાથે જોડે તે જોગ = યોગ- આવી વ્યુત્પત્તિ હોવાના કારણે ઋષિપુંગવો વડે 'યોગ' શબ્દ કહેવાયેલ છે. પુરુષનો પરાભવ કરવાનો પ્રકૃતિનો અધિકાર નિવૃત્ત થતાં આંશિક રીતે ચોક્કસ યોગ ઉપલબ્ધ થાય છે. (૧૪/૧૪)

---

१. हस्तादर्शे 'घनात्' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

गोपेन्द्रवचनादस्मादेवं[1]लक्षणशालिनः । परैरस्येष्यते योगः प्रतिश्रोतोऽनुगत्वतः ।।१५।।

गोपेन्द्रेति । **अस्माद् गोपेन्द्रवचनात् एवंलक्षणशालिनः** = शान्तोदात्तत्वादिगुणयुक्तस्य (**अस्य**=) अपुनर्बन्धकस्य **परैः** = तीर्थान्तरीयैः **योग** (**इष्यते**=) उच्यते । प्रतिश्रोतोऽनुगच्छति यः स प्रतिश्रोतोऽनुगस्तद्भावस्तत्त्वं ततः (=**प्रतिश्रोतोऽनुगत्वतः**) । इन्द्रिय-कषायाऽनुकूला हि वृत्तिरनुश्रोतः। तत्प्रतिकूला तु प्रतिश्रोत इति।

इत्थं हि प्रत्यहं शुभपरिणामवृद्धिः, सा च योगफलमित्यस्य योगौचित्यम्। तदाह- "वेलावलनवन्नद्यास्तदाऽऽपूरोपसंहृतेः। प्रतिश्रोतोऽनुगत्वेन प्रत्यहं वृद्धिसंयुतः।।" (**यो.बिं.२०२**) इति ।।१५।।

एतत्प्रदर्शनाशयमाह- '**गोपेन्द्रे**'ति । **प्रतिश्रोतोऽनुगत्वत** इति । अत एव तस्य भवनिस्तारः, यथोक्तं **दशवैकालिकचूलिकायां** → अणुसोओ संसारो, पडिसोओ तस्स उत्तारो ← (द.वै.चू.२/३), एतेन → प्रातिश्रोतसिकी वृत्तिर्ज्ञानिनां परमं तपः ← (ज्ञा.सा.३१/२) इति **ज्ञानसार**वचनमपि व्याख्यातम्।

ननु प्रतिश्रोतोऽनुगत्वतः कथमस्य योगः इति चेत् ? अत्रोच्यते, **इत्थं हि** = विषयकषायप्रतिकूलवृत्तित्वप्रकारेण हि **प्रत्यहं** = प्रतिदिनं **शुभपरिणामवृद्धिः** भवति । **सा च योगफलमिति** धूमदर्शनाद्यथाऽनलसिद्धिस्तथा वर्धमानप्रशस्तपरिणामदर्शनाद्योगसिद्धिः इति **अस्य योगौचित्यं** = आंशिकयोगयोग्यत्वं निराबाधम् । अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह '**वेले**'ति । **तद्वृत्ति**स्त्वेवम् → '**वेलावलनवद्**' वेला = जलवृद्धिः तस्या वलनं = व्यावृत्तिः तद्वत् **नद्याः** गङ्गादिकायाः; कुतो यद्वलनम् ? इत्याह- **तदापूरोपसंहृतेः** = महासमुद्रक्षोभेण यस्तस्या नद्या आपूरः = आपूरणं तस्य उपसंहृतेः = उपसंहारात्, निवृत्तप्रकृत्यधिकारस्य पुंसः **प्रतिश्रोतोऽनुगतत्वेन** हेतुना 'इन्द्रिय-कषायाऽनुकूला वृत्तिरनुश्रोतः, तत्प्रतिकूला तु प्रति-

विशेषार्थ :- જીવનો મોક્ષ સાથે જે યોગ કરાવે તે યોગ કહેવાય. અનાદિ કાળથી પ્રકૃતિ = કર્મપ્રકૃતિ પુરુષનો = જીવનો પરાભવ કરી રહેલ છે. જીવના આનંદમય પવિત્ર સ્વરૂપનો પરાભવ કરવાનો અધિકાર રવાના થતાં જીવને મોક્ષ સાથે યોગ કરાવે એવા તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ આંશિક રીતે પણ અવશ્ય થાય છે, જેને શાસ્ત્રકારો યોગ કહે છે. (૧૪/૧૪)

ગાથાર્થ :- આ પ્રકારના ગોપેન્દ્રના વચનથી ઉપરોક્તલક્ષણયુક્ત જીવમાં અન્ય દર્શનકારો વડે યોગ માન્ય કરાય છે. કારણ કે તે ઈન્દ્રિય વગેરેથી પ્રતિકૂળ રીતે વર્તે છે. (૧૪/૧૫)

ટીકાર્થ :- ઉપરોક્ત ગોપેન્દ્રવચનથી, શાંતતા-ઉદાત્તતા વગેરે ગુણોથી સમૃદ્ધ બનેલા અપુનર્બંધક જીવમાં અન્ય દર્શનકારો વડે યોગ માન્ય કરાય છે. કારણ કે તે જીવ પ્રતિશ્રોતગામી છે. ઈન્દ્રિય અને કષાયને અનુકૂળ ચિત્તવૃત્તિ અનુશ્રોત કહેવાય છે.. તથા વિષય-કષાયને પ્રતિકૂળ ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિશ્રોત કહેવાય છે. અપુનર્બંધક જીવ પ્રતિશ્રોતગામી હોવાથી પરધર્મીઓ પણ તેમાં યોગ માને છે. આ રીતે રોજ શુભ પરિણામની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ જ યોગનું ફળ છે. તેથી આ અપુનર્બંધક જીવ યોગને ઉચિત છે, યોગ માટે યોગ્ય છે- એમ ફલિત થાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે પણ **યોગબિંદુ**માં જણાવેલ છે કે → "જેમ મહાસમુદ્રમાં ભળવાથી નદીમાં આવેલી પાણીની ભરતીનો ઉપસંહાર થવાથી જલવૃદ્ધિ રવાના થાય છે તેમ પ્રતિશ્રોતગામી હોવાના કારણે અપુનર્બંધક જીવ વૃદ્ધિને અનુભવતો હોય છે." ← (૧૪/૧૫)

१. हस्तादर्शे '...दक्षण...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्क्रियायोगहेतुत्वाद्योग इत्युचितं वचः । मोक्षेऽतिदृढचित्तस्य भिन्नग्रन्थेस्तु भावतः ।।१६।।

तदिति । तद्वचः क्रियायोगस्य सदाचारलक्षणस्य हेतुत्वात् (=**क्रियायोगहेतुत्वात्**) **योग इति** = एवं **उचितं**, अस्य द्रव्ययोगवत्त्वात्[1] ।

श्रोतः', ततः प्रतिस्रोतोऽनुगच्छति यः स प्रतिश्रोतोऽनुगः, तद्भावः = तत्त्वं, तेन । किम् ? इत्याह **प्रत्यहं** = प्रतिदिवसं **वृद्धिसंयुतः** = वृद्धिमनुभवन् । यथा नद्या आपूरोपसंहाराद्वेलावलनं प्रत्यहं प्रवर्तते तथा प्रतिश्रोतोऽनुगामित्वान्निवृत्तप्रकृत्यधिकारस्य योग इति भावः ← (यो.बिं.२०२वृत्ति) इति । प्रयोगश्चेत्थमवगन्तव्यः - शान्तोदात्तत्वादिगुणगणशाली अपुनर्बन्धकः अंशतो योगी, योगफलस्वरूपप्रतिश्रोतोऽनुगामित्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । पक्षतावच्छेदकता शान्तोदात्तत्वादिवत्त्वस्य बोध्या । तेन न निगोदाद्यवस्थागतेऽपुनर्बन्धकेऽतिव्याप्तिः। हेतुताऽवच्छेदकता प्रतिश्रोतोऽनुगामित्वत्वस्याऽवगन्तव्या। तेन न व्याप्यत्वाऽसिद्धिप्रसङ्गः। 'अंशतः' पदनिवेशान्नांशतो बाधप्रसर इत्यादिकं यथातन्त्रं भावनीयम्।।१४/१५।।

कारणे कार्योपचाराद् गोपेन्द्रवचनं युक्तमित्याह- '**तदि**'ति । शान्तोदात्तत्वादिगुणसम्पन्नाऽपुनर्बन्धककर्तृकस्य **सदाचारलक्षणस्य** मोक्षयोजकस्य **क्रियायोगस्य हेतुत्वात्** = मोक्षकारणत्वात् 'मोक्षेण योजनाद् **योग' इत्येवं तद्वचः** = गोपेन्द्रोक्तं वचनं **उचितं** = न्याय्यम्, **अस्य** = शान्तोदात्तत्वादिगुणोपेतस्याऽपुनर्बन्धकस्य **द्रव्ययोगवत्त्वात्** । न च पूर्वमपुनर्बन्धकस्य मुख्यपूर्वसेवोपवर्णिताऽधुना च द्रव्ययोग आवेदित इति कथं न विरोध इति शङ्कनीयम्, पूर्वसेवाया योगहेतुत्वेन द्रव्ययोगत्वौचित्यात्, तस्याः पूर्वसेवाया मुख्यत्वेन द्रव्यपदमत्र प्राधान्यपरमवगन्तव्यमित्यलं प्रसङ्गेन ।

વિશેષાર્થ :- ૧૪મો શ્લોક ગોપેન્દ્ર નામના યોગાચાર્યનો છે. પુરુષ ઉપરથી પ્રકૃતિનો અધિકાર રવાના થતાં ચોક્કસ આંશિક રીતે યોગ પ્રગટે છે, તે જીવ અંશતઃ યોગી બને છે. આ મુજબ તેમનું મંતવ્ય છે. તે મુજબ પરદર્શનકારોએ પણ અપુનર્બંધકને યોગી માનવા જરૂરી છે, અપુનર્બંધક જીવમાં અંશતઃ યોગ માનવો આવશ્યક છે. આનું કારણ એ છે કે તે શાંત અને ઉદાત્ત બનેલ છે, ભદ્રક સ્વભાવવાળો બનેલ છે, પ્રતિશ્રોતગામી બનેલ છે. જો પ્રકૃતિનો અધિકાર અપુનર્બંધક જીવ ઉપરથી ઉઠી ગયો ન હોય તો ઉપરોક્ત ગુણવૈભવ તેમાં જોવા ન જ મળે. આથી 'પ્રકૃતિના અધિકારક્ષેત્રમાંથી તે બહાર નીકળી ગયો છે' આમ માનવું રહ્યું. અને પ્રકૃતિનો અધિકાર રવાના થવાથી, ગોપેન્દ્રમતાનુસાર, અપુનર્બંધક જીવમાં આંશિક રીતે યોગ સ્વીકારવો પરદર્શનકારો માટે અનિવાર્ય છે. કાર્ય હોય ત્યાં કારણ અવશ્ય હોય જ. ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ. તેમ પ્રતિશ્રોતોડનુગામિત્વ જ્યાં હોય ત્યાં યોગ હોય જ. કારણ કે ધૂમાડો જેમ અગ્નિનું કાર્ય છે તેમ પ્રતિશ્રોતગામિત્વ યોગનું કાર્ય છે. આમ પ્રશાંતતાદિ ગુણસંપન્ન અપુનર્બંધક જીવ આંશિક રીતે યોગી છે- આમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૪/૧૫)

❁ દ્રવ્ય-ભાવ દ્વિવિધ યોગ વિચારણા ❁

ગાથાર્થ :- ક્રિયાયોગનો હેતુ હોવાથી 'યોજનાત્ યોગઃ' આ પ્રમાણે ગોપેન્દ્રવચન યોગ્ય છે. મોક્ષમાં અત્યંત દઢ ચિત્તવાળા ભિન્નગ્રન્થિ સમકિતી જીવને તો ભાવથી યોગ હોય છે. (૧૪/૧૬)

ટીકાર્થ :- સદાચારસ્વરૂપ ક્રિયાયોગનો હેતુ હોવાથી અપુનર્બંધક જીવની ક્રિયા યોગ છે- આમ ગોપેન્દ્રવચન યોગ્ય જ છે. કારણ કે અપુનર્બંધક જીવ દ્રવ્યયોગવાળા છે.

---

१. हस्तादर्शे '...गत्वात्' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मोक्षे = निर्वाणे **अतिदृढचित्तस्य** = एकधारालग्नहृदयस्य **भिन्नग्रन्थेः** = विदारिताऽतितीव्रराग-द्वेषपरिणामस्य **तु भावतो** योगः सम्भवति । सम्यग्दृष्टेर्हि मोक्षाऽऽकाङ्क्षाऽक्षणिकचित्तस्य या या चेष्टा सा सा मोक्षप्राप्तिपर्यवसानफलिकेति तस्यैव भावतोऽयम् । अपुनर्बन्धकस्य तु न सार्वदिकस्तथापरिणाम इति द्रव्यत एवेति । तदुक्तं- "भिन्नग्रन्थेस्तु यत्प्रायो मोक्षे चित्तं भवे [1]तनुः । तस्य तत्सर्व एवेह योगो योगो हि भावतः ।।" (**योगबिन्दु** २०३) इति ।।१६।।

अन्यसक्तस्त्रियो भर्तृयोगोऽप्यश्रेयसे यथा । तथाऽमुष्य[2]कुटुम्बादिव्यापारोऽपि न बन्धकृत् ।।१७।।

साम्प्रतं भावयोगाऽधिकारिणमाह- **मोक्ष** इति । → भावविसोहीए णेव्वाणमभिगच्छती ← (सू.कृ. १।१।२।२७) इति **सूत्रकृताङ्गसूत्र**तात्पर्यानुसारेण प्रायः ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्म-रागादिभावकर्म-देहेन्द्रियादिनोकर्मवियोगोद्देशेनैव सर्वत्र प्रवर्तमानस्य **सम्यग्दृष्टेः हि मोक्षाऽऽकाङ्क्षाऽक्षणिकचित्तस्य** = मुक्त्यभिलाषव्याप्ताऽन्तःकरणस्य **या या चेष्टा सा सा मोक्षप्राप्तिपर्यवसानफलिका** = सद्गति-सन्मति-सद्गुरुयोगप्रभृतिमुक्तिपर्यन्तफला, सर्वव्यापाराणां परमार्थतः चित्ताऽनुरूपफलत्वात् **इति** हेतोः **तस्यैव** = सम्यग्दृष्टेरेव **भावतः अयं** = योगः सम्यग्दर्शनादिरूपः सम्भवति । **अपुनर्बन्धकस्य तु** अविदारिताऽतितीव्ररागद्वेषपरिणामत्वेन **न सार्वदिकः** सार्वत्रिकश्च **तथापरिणामः** = मोक्षगोचराऽतिदृढचित्ताऽभिलाष **इति** तस्य शान्तोदात्तत्वादिगुणोपेतत्वेऽपि मार्गानुसारिप्रज्ञाऽन्वितत्वेऽपि **द्रव्यत एव** योगः देव-गुरुप्रभृतिपूजनादिरूप **इति** स्थितम्। प्रकृते **योगबिन्दु**संवादमाह **'भिन्नग्रन्थे'**रिति । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ।।१४/१६।।

જેણે અતિતીવ્ર રાગ-દ્વેષની ગાંઠ તોડી નાંખેલ છે તેવા સમકિતી જીવનું હૈયું તો મોક્ષમાં જ અખંડ ધારાએ લાગેલ હોય છે. તેથી તેને ભાવથી યોગ સંભવે છે. મોક્ષની ઈચ્છાથી સતત વ્યાપ્ત હૃદય હોવાના લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિની જે જે પ્રવૃત્તિ હોય છે તે તે પ્રવૃત્તિ અંતે તો મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે. માટે તેવા સમકિતી જીવને જ ભાવથી યોગ હોય છે. અપુનર્બંધક જીવને તો સર્વદા તેવા પરિણામ ન હોવાથી દ્રવ્યથી જ યોગ હોય છે. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'સમકિતી જીવનું મન પ્રાયઃ મોક્ષમાં હોય છે અને શરીર સંસારમાં હોય છે. તેથી તેની બધી જ પ્રવૃત્તિ પ્રસ્તુતમાં યોગ સ્વરૂપ બને છે. કારણ કે યોગ તો ભાવથી હોય છે.' ← (૧૪/૧૬)

વિશેષાર્થ :- અપુનર્બંધક જીવ જે ગુરુભક્તિ-પ્રભુપૂજા વગેરે આરાધના કરે છે, સદાચારોને પાળે છે તે ક્રિયાયોગ છે. દીર્ઘ કાળે તેના દ્વારા મોક્ષનો યોગ થાય છે. માટે તે દ્રવ્ય યોગ કહેવાય. જ્યારે સમકિતી સતત મોક્ષને ઝંખતો હોવાથી તેની તમામ પ્રવૃત્તિ ભાવથી યોગસ્વરૂપ બને છે. નિર્મળ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ફક્ત છૂટવા માટે કરે છે. તેથી તેનું અંતિમ પરિણામ મોક્ષ છે. આથી તેની પ્રવૃત્તિ ભાવથી યોગ બને છે. જ્યારે અપુનર્બંધક જીવને કાયમ છૂટવાના પરિણામ હોતા નથી. માટે તેના સદાચારપાલન વગેરે દ્રવ્યથી યોગ કહેવાય છે. (૧૪/૧૬)

❋ સમ્યગ્દષ્ટિની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ પણ કર્મબંધકારક નથી ❋

ગાથાર્થ :- જેમ પરપુરુષમાં આસક્ત સ્ત્રી પતિની સેવા કરે તો પણ અકલ્યાણ માટે થાય છે. તેમ સમકિતીને કુટુંબની ભરણ-પોષણ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ બંધ કરનાર નથી થતી. (૧૪/૧૭)

१. मुद्रितप्रतौ 'तनु' इति विसर्गशून्यः पाठः । २. 'तथा मुख्यकु' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । हस्तादर्शे च 'मुखामुकूंटादि' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्येति । अन्यस्मिन् = स्वभर्तृव्यतिरिक्ते पुंसि सक्ताया अनुपरतरिरंसायाः स्त्रियो = योषितः (=**अन्यसक्तस्त्रियः**) **भर्तृयोगोऽपि** = पतिशुश्रूषणादिव्यापारोऽपि **यथाऽश्रेयसे** = पापकर्मबन्धाय **तथाऽमुष्य** = भिन्नग्रन्थेः **कुटुम्बादिव्यापारोऽपि न बन्धकृत्** । पुण्ययोगेऽपि पापपरिणामेन पापस्यैव[1] बन्धवदशुभकुटुम्बचिन्तनादियोगेऽपि शुद्धपरिणामेन सदनुबन्धस्यैवोपपत्तेः ।

नन्वविरतसम्यग्दृष्टेः कुटुम्बचिन्ताद्युपेतत्वात्कथं भावयोगसम्भवः ? इत्याशङ्कायामाह '**अन्ये**'ति। **पुण्ययोगेऽपि** = पुण्यबन्धनिमित्तीभूतेऽपि योगे धर्मानुष्ठानादौ **पापपरिणामेन** प्रवृत्तौ सुपात्रदानकृत्कपिलादासीवत् **पापस्यैव बन्धवत्** = बन्धो यथा जायते तथैव **अशुभकुटुम्बचिन्तनादियोगेऽपि** = अप्रशस्तेऽपि निजस्वजनादिचिन्तादियोगे **शुद्धपरिणामेन** = ग्रन्थिभेदप्रयुक्त-मोक्षप्राप्त्यभिलाषाऽध्यवसायेन **सदनुबन्धस्यैव** निर्जराफलकस्य **उपपत्तेः** ।

इदमेवाऽभिप्रेत्य **समयसारे** → जं कुणदि सम्मदिट्ठी तं सव्वं णिज्जरणिमित्तं ← (स.सा.१९३) इत्युक्तम् । यथोक्तं ग्रन्थकृतैव **अध्यात्मोपनिषदि ज्ञानसारे** च → ज्ञानसिद्धो न लिप्यते ← (अध्या. २/३५, ज्ञा.सा.१०/१) इति । तदुक्तं **बुद्धिसागरसूरिभिः कृष्णगीतायां** → प्रवृत्तिर्नैव बन्धाय सम्यग्दृष्टिमनीषिणाम् । आस्रवस्याऽपि यो हेतुः संवरायैव जायते ।। ← (कृ.गी.१४) इति । तैरेव **महावीरगीतायां** → ज्ञानिनो नैव लिप्यन्ते मनो-वाक्-काय-कर्मभिः ← (म.गी.३/१८७) इति, **अध्यात्मगीतायाम**पि च "अध्यात्मज्ञानतो ज्ञानी प्रारब्धकर्मशक्तितः । कामभोगे ह्यनासक्तो भोगभोक्ता न बध्यते ।।" (अध्या.१८८) इत्युक्तम् ।

एतेन सम्यग्दृष्टिकृतधर्मयुद्धादिरपि व्याख्यातः । तदुक्तं **कृष्णगीतायां** →

धर्मयुद्धादिकर्माणि कर्तव्यानि मनीषिभिः । कर्तव्यकर्मणां त्यागाद् निपातः सर्वदेहिनाम् ।।
स्वाधिकारेण कर्तव्यं कर्म भव्यैः स्वशक्तितः । निरासक्तितया कर्मविधाने नैव दूषणम् ।।

← (कृ.गी.१६,१२) इति । परेषामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं **शम्भुगीतायां** →

पापकर्माऽप्यतः पुण्यं सद्भावेन समन्वितम् । एष मे निश्चयो विज्ञाः ! एषा मे धारणाऽस्त्यलम् ।।
अधर्मस्याऽपि धर्मो वै परिणामो यदा भवेत् । एष एव तदा धर्मसूक्ष्मत्वपरिचायकः ।।

← (शं.गी.१/११३,११६) इति । प्रकृते → निरीहो निगृहीतात्मा परित्यक्तपरिग्रहः । केवलं वै गृहे कर्माऽऽचरन्नाऽऽयाति पातकम् ।। ← (ग.गी.३/१७) इति **गणेशगीता**वचनमपि प्रकृते यथातन्त्रं योजनीयम् ।

टीकार्थ :- જેમ પોતાના પતિ સિવાયના પુરુષમાં જેની ભોગેચ્છા અટકેલી નથી તેવી કુલટા સ્ત્રીની પતિસેવા વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ પાપકર્મબંધ માટે થાય છે. તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની કુટુંબપોષણ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ કર્મબંધકારક નથી. જેમ વ્યવહારથી પુણ્યનિમિત્તભૂત પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ અંદરમાં પાપનો પરિણામ હોવાથી કુલટાને પાપનો જ બંધ થાય છે. તેમ કુટુંબ ચિંતા વગેરે ખરાબ પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં સમકિતીના આંતરિક પરિણામ શુદ્ધ હોવાના કારણે તેના અનુબંધ સુંદર જ પડે- આ વાત સંગત થઈ શકે છે.

१. 'पापस्येव' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदुक्तं- "नार्या यथाऽन्यसक्तायास्तत्र भावे सदा स्थिते । तद्योगः पापबन्धश्च तथा मोक्षेऽस्य दृश्यताम् ।। न चेह ग्रन्थिभेदेन पश्यतो भावमुत्तमम् । इतरेणाऽऽकुलस्याऽपि तत्र चित्तं

सम्यग्दर्शनस्याऽतिनैमर्ल्ये तु केवलं कर्मपारवश्येन भोगान् विरक्ततया भुञ्जानोऽपि रूपादींश्च पश्यन्नपि स नैव तत्र बध्यते, परं विमुच्यते । सम्मतश्चाऽयमर्थः सौगतानामपि । तदुक्तं **संयुत्तनिकाये** → न सो रज्जति रूपेसु रूपं दिस्वा पटिस्सतो । विरत्तचित्तो वेदेति तं च नाज्झोस तिट्ठति।। यथास्स पस्सतो रूपं सेवतो चापि वेदनं । खीयति नोपचीयति एवं सो चरति सतो ।। ← (सं.नि. ४/३५/९५) इति । न हीन्द्रियं तद्विषयो वा बन्धनं परं तद्राग एव बन्धनम् । तद्विरहे तु नेन्द्रियविषयसम्बन्धमात्रात्कर्मबन्धः । **एतेन** → न चक्खु रूपानं संयोजनं, न रूपा चक्खुस्स संयोजनं । यं च तत्थ तदुभयं पटिच्च उप्पज्जति छन्दरागो तं तत्थ संयोजनं । ← (सं.नि.४/ ३५/२३२) इति **संयुत्तनिकाय**वचनमपि **व्याख्यातम्** । 'संयोजनं = बन्धनम्' । यथा चैतत्तत्त्वं तथा विस्तरतः सदृष्टिद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.२४/१५ भाग-६, पृ.१६५६) वक्ष्यामः ।

एतेन → सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ← (मनु.६/७४, सं.गी.९/५०) इति **मनुस्मृति**वचनं **संन्यासगीता**वचनञ्च **व्याख्यातम्**, यथोक्तं **आचाराङ्गेऽपि** → सम्मत्तदंसी न करेइ पावं ← (आचा.१०/ ३/२) इति । तदुक्तं **भगवद्गीतायां** → आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय! ← (भ.गी.४/ ४१) इति । यद्यपि → 'सम्मदिट्ठी जीवो जइ वि हु पावं समायरे किंचि । अप्पो सि होइ बंधो जेण न निद्धंधसं कुणइ ।। ← (वंदित्तुसूत्र-३६) इति **आवश्यकसूत्रोक्तेः** सम्यग्दृष्टेः स्वरूपहेतुभ्यामल्पपापकर्मबन्धः सम्भवति तथापि सानुबन्धपापकर्मबन्धाऽभाव एव तस्याऽवसेयः । ग्रन्थिभेदप्रभृतिप्रभावतो धर्मयोगत्वेन परिणामिताद् वक्ष्यमाणरीत्या (द्वा.द्वा.१५/११ पृ.१०२१) तप्तलोहपदन्याससदृशात् कुटुम्बचिन्तनादिव्यापारात् प्रतिबन्धककर्माऽपगमेन क्षिप्रं सम्यग्दृष्टिः मोक्षमाप्नोतीति भावः । **गीताभाष्ये शङ्कराचार्येणाऽपि** → सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षो भवति ← (गी.भा.४/३९) इत्युक्तम् ।

प्रकृते **योगबिन्दु**संवादमाह '**नार्या**' इति, '**न चेहे**'ति च । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **नार्या**स्तथाविधायाः स्त्रियः '**यथा**' इति दृष्टान्तार्थः '**अन्यसक्ताया**' - अन्यस्मिन्स्वभर्तुः पुरुषान्तरे रिरंसाऽतिरेकात्प्रतिबद्धचित्तायाः सम्बन्धिनि **तत्र** = अन्यस्मिन्, **भावे** = मनःपरिणामे **सदा** = सर्वकालं **स्थिते** = आरूढे सति किमित्याह- **तद्योगः** = तस्मिन्- अनुरागविषये पुरुषे योगो = व्यापारः स्वभर्तृशुश्रूषणादिकोऽपि तथा **पापबन्धो** जायते भावतः परपुरुषपरिभोगजन्यः। **चः** पूर्ववत् '**तथा**' इति दार्ष्टान्तिकार्थः, '**मोक्षे**' = मोक्षविषये **अस्य** = भिन्नग्रन्थेः, कुटुम्बचिन्तनादिकोऽपि व्यापारो योगो निर्जराफलश्च **दृश्यतां** विमृश्यतामिति (यो.बिं.२०४ वृत्ति) । **न चेह** = नैवेह **ग्रन्थिभेदेनो**क्तरूपग्रन्थिविघटनेन **पश्यतो** = निरीक्षमाणस्य **भावं** = पदार्थं **उत्तमं** = मोक्षरूपं, किमित्याह **इतरेण** = पुत्रकलत्रप्रतिबन्धादिरूपेण

યોગબિંદુ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → "જેમ પરપુરુષમાં આસક્ત સ્ત્રીનું મન કાયમ પરપુરુષમાં રહેલ હોવાથી પતિસેવા વગેરે પ્રવૃત્તિ પાપબંધકારક થાય છે. તે રીતે સમકિતીનું મન મોક્ષમાં હોય છે. એમ વિચારવું. પ્રસ્તુતમાં ગ્રન્થિભેદના લીધે ઉત્તમ ભાવને જોતો એવો સમકિતી જીવ સાંસારિક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

न जायते ।।" (**योगबिन्दु** २०४-२०५) ।।१७।।

निजाऽऽशयविशुद्धौ हि बाह्यो हेतुर[1]कारणम् । शुश्रूषादिक्रियाऽप्यस्य शुद्धा श्रद्धानुसारिणी ।।१८।।

निजेति । निजाशयविशुद्धौ हि सत्यां **बाह्यो हेतुः** कुटुम्बचिन्तनादिव्यापारः **अकारणं** कर्म-

भावेन, **आकुलस्याऽपि** = दुर्निवारतया कर्मपरिणतेराक्षिप्यमाणस्य, किं पुनरनाकुलस्येत्यपिशब्दार्थः **तत्र** = उत्तमभावे **चित्तं** = अन्तःकरणं, **न जायते**, किं तु जायत एवोत्तमभावदर्शनस्य, अन्यथा तत्त्वाऽयोगात् ← (यो.बिं.२०५ वृ.) इति ।

अत एव सिद्धान्तेऽपि सम्यक्त्वे सति वैमानिकदेव-मनुष्याऽऽयुर्व्यतिरिक्ताऽऽयुर्बन्धोऽपि निषिद्धः सङ्गच्छते । एतेन → सम्मादिट्ठिकस्स भिक्खवे ! द्विन्नं गतीनं अञ्ञतरा गति पाटिकंखा- देवा वा मनुस्सा वा ← (अंगु.२/३/८) इति **अंगुत्तरनिकाय**वचनमपि व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ।।१४/१७।।

ननु किमेतेन मोक्षप्रतिबद्धचित्तेन, येन भिन्नग्रन्थेः भावतो योग उच्यते ? क्रियाया एव फलदान-प्रत्यलत्वात् । तदुक्तं **नयोपदेशे** → क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात्सुखितो भवेत् ।। ← (नयो.१२९) इत्याशङ्कायामाह- '**निजे**'ति । →

तीव्रकामोदये जाते प्रारब्धकर्मयोगतः । अध्यात्मभावना तीव्रा भाव्या वैराग्यकारिका ।।
तीव्रवैराग्यभावेन तीव्रकामो विनश्यति । मुहुर्मुहुर्भृशं भाव्यं शुद्धरूपं निजात्मनः ।।
परपुद्गलभोगेन सुखं तु कल्पितं वृथा। भृशं दुःखं ततः पश्चाद् ज्ञात्वा स्वात्मरतिं कुरु।।

← (अध्या.गी.१७९-१८१) इति **अध्यात्मगीता**वचनतात्पर्यपरिणमनतो गृहस्थितस्याऽपि सम्यग्दृष्टेः राग-द्वेष-मोहप्रयुक्ताऽऽचरणनिराकरणपरायणतया **निजाऽऽशयविशुद्धौ** = स्वकीयभावशुद्धौ **सत्यां हि कुटुम्बचिन्तनादिव्यापारः कर्मबन्धं प्रति अकारणम्**, भोगानादराऽनासक्ति-प्रायश्चित्त-पश्चात्तापादिविषयिण्या भावविशुद्ध्यैव बलवत्या तस्योपक्षयात् ।

एतेन → कामभोगेऽपि भुक्ते हि नाऽऽसक्तिस्तत्र विद्यते । भोगानन्तरवैराग्यं पश्चात्तापो भवेद् भृशम्।। ← (अध्या.गी.१८६) इति **अध्यात्मगीता**वचनमपि व्याख्यातम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य → भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु ← (स्क.पु.४२/६२) इत्येवं **स्कन्दपुराणे** प्रोक्तमिति पूर्वोक्तं(पृ.५३३) अत्रानुसन्धेयम्। अन्यत्रापि → सव्वाण वि सुद्धीणं मणसुद्धी चेव उत्तमा लोए ← ( ) इत्युक्तम्।

પ્રવૃત્તિથી ઘેરાયેલ હોવા છતાં પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં તેનું મન હોતું નથી." ← (૧૪/૧૭)

વિશેષાર્થ :- પ્રવૃત્તિ સારી હોવા છતાં આશય મલિન હોય તો પાપ કર્મ બંધાય, કર્મના અનુબંધ અશુભ પડે, પુણ્ય ન બંધાય. આનાથી ઊલટું, પ્રવૃત્તિ ખરાબ હોવા છતાં પણ જો અંદરનો આશય શુદ્ધ હોય, ઉજ્જવળ હોય તો કર્મના અનુબંધ અશુભ ન પડે પરંતુ શુભ અનુબંધ જ પડે.(૧૪/૧૭)

❁ ...તો બાહ્ય નિમિત્ત અકિંચિત્કર ❁

ગાથાર્થ :- પોતાનો આશય વિશુદ્ધ હોય તો બાહ્ય હેતુઓ કર્મબંધના કારણ બની શકતા નથી. સમકિતીની શુશ્રૂષા વગેરે ક્રિયા પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાને અનુસરનારી હોય છે. (૧૪/૧૮)

ટીકાર્થ :- પોતાના આશયની નિર્મળતા હોય તો કુટુંબની સારસંભાળ વગેરે કર્મબંધના બાહ્ય હેતુઓ

१. 'हेतुका' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

बन्धं प्रति, भवहेतूनामेव परिणामविशेषेण मोक्षहेतुत्वेन[1] परिणमनात् "जे [2]जत्तिया य हेऊ भवस्स ते तत्तिआ य मुक्खस्स" (**ओघनिर्युक्ति**-५३) इति वचनप्रामाण्यात् ।

→ भावशुद्धिर्मनुष्यस्य विज्ञेया कार्यसाधनी। अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता दुहिता पुनरन्यथा ।। ← ( ) इत्यपि स्मर्तव्यमत्र । प्रकृते → भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु । अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते सुता ।। ← (जा.द. ४/५१) इति **जाबालदर्शनोपनिषद्**वचनं, → एकस्याः पुत्र-भर्तारौ हृदयोपरि योषितः । भिन्नभावौ भवेतां तौ भावमेवं विशोधयेत् ।। ← (बृ.परा.१२/३५१) इति च **बृहत्पराशरस्मृति**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम्। तदुक्तं **ज्ञानार्णवे**ऽपि → मनःशुद्ध्यैव शुद्धिः स्याद्देहिनां नाऽत्र संशयः ← (ज्ञा.२२/१४ पृ.२३४)। न चैवं बाह्याशुभयोगानां कर्मबन्धहेतुत्व-भङ्गप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, **भवहेतूनामेव** = पापबन्धकारणानामेव **परिणामविशेषेण** = निजविशुद्धा-ऽध्यवसायेन **मोक्षहेतुत्वेन परिणमनात्**।

अत्रैव **ओघनिर्युक्ति**संवादमाह- '**जे जत्तिया**' इत्यादि (५३)। अस्योत्तरार्धस्त्वेवम्- गणणाईया लोगा दुण्ह वि पुण्णा भवे तुल्ला (ओ.नि.५३) इति । **तद्वृत्ति**स्तु एवं → **ये हेतवो यावन्तो** = यावन्मात्रा **भवस्य** = संसारस्य निमित्तं **त एव** नाऽन्ये **तावन्मात्रा एव मोक्षस्य हेतवो** = निमित्तानि । कियन्मात्र-कास्ते ? अत आह- **गणनाया अतीताः** = सङ्ख्याया अतिक्रान्ताः, के ? **लोकाः** '**द्वयोरपि**' = भव-मोक्षयोः सम्बन्धिनां हेतूनामसङ्ख्येया लोकाः **पूर्णाः** = भृताः, तत्र पूर्णा एकहेतुन्यूना अपि भवन्त्यत आह- तुल्याः, कथम्भूताः ?- क्रियाविशेषणं '**तुल्याः**' = सदृशा इत्यर्थः । ननु तुल्यग्रहणमेव कस्मात् केवलं न कृतं ? येन पुनः पूर्णग्रहणं क्रियते ? भण्णति पडिवयणं-तुल्लगहणेण केवलेणं संवलिआणं संसारमोक्खहेऊणं लोका तुल्लत्ति कस्सवि बुद्धी होज्जा तो पुण्णगहणंपि कीरइ, दोण्ह वि पुण्णत्ति जया जया भरिअत्ति नेयव्वा । इयमत्र भावना-सर्व एव ये त्रैलोक्योदरविवरवर्तिनो भावा रागद्वेष-मोहात्मनां पुंसां संसारहेतवो भवन्ति त एव रागादिरहितानां श्रद्धामतामज्ञानपरिहारेण मोक्षहेतवो भ-वन्तीति एवं तावत्प्रमाणमिदमुक्तम् ← (ओ.नि.५३, वृत्ति)।

एतेन → जत्तियाइं असंजमट्ठाणाइं तत्तियाइं संजमट्ठाणाइं ← (आचा.चू. १।४।२) इति **आचाराङ्गचूर्णि**वचनमपि व्याख्यातम् । तदुक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये** अपि → जे जत्तिया पगारा लोए भवहेअवो अविरयाणं । ते चेव य विरयाणं पसत्थभावाण मोक्खाय।। ← (वि.आ.भा.२५७१) इति। तदुक्तं **कृष्णगीतायां** अपि → भवस्य हेतवो ये ये, ते ते मोक्षस्य हेतवः । भवन्ति ज्ञानिजैनानां, त्यागिनां गृहियोगिनाम् ।। ← (कृ.गी.१७०) इति । परिणामविशेषेण मोक्षहेतुत्वाऽऽधानसमर्थस्यैव परमार्थतोऽपवादाऽधिकारित्वाद् **बृहत्कल्पभाष्ये** → जावइया उस्सग्गा तावइया चेव हुंति अववाया । जावइया अववाया उस्सग्गा तत्तिया चेव।। ← (बृ.क.भा.३२२) इत्युक्तमिति पूर्वोक्तं(पृ.१४७) स्मर्तव्यम्।

प्रकृते च पूर्वोक्तं(पृ.७३) → जे आसवा ते परिसवा ← (आ.१/४/२) इति **आचाराङ्गसूत्र**मपि स्मर्तव्यम्। इत्थमेव → सेवंतो वि न सेवइ ← (स.सा.१७९) इति **समयसार**वचनमपि सङ्गच्छते।

કર્મબંધ પ્રત્યે કારણ બની શકતા નથી. કારણ કે સંસારના હેતુઓને જ સમકિતી પોતાના વિશિષ્ટ અધ્યવસાય દ્વારા મોક્ષના હેતુ તરીકે પરિણમાવે છે. આ બાબતમાં 'જે જેટલા સંસારના કારણ છે તે તેટલા બધા જ મોક્ષના કારણ છે'- આવું **ઓઘનિર્યુક્તિ**નું વચન પ્રમાણસ્વરૂપે સુસંવાદનો સૂર પૂરે છે.

१. हस्तादर्शे 'हेतुत्वे' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'जेत्तिया' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ननु किमेकेन शुभपरिणामेन ? क्रियाया अपि मोक्षकारणत्वात्तदभावे तस्याऽकिञ्चित्करत्वादित्यत आह- **शुश्रूषादिक्रियाऽपि अस्य** = सम्यग्दृशः [१]**शुद्धा श्रद्धानुसारिणी** = जिनवचनप्रामाण्यप्रतिपत्त्यनुगामिनी ।

यथोक्तं **आचाराङ्गे** अपि → बंध-पमोक्खो तुज्झऽज्झत्थेव ← (आ.१।५।२।१५५) इति। एतेन → अज्झत्थहेउं नियस्स बंधो ← (उत्त.१४/१९) इति **उत्तराध्ययन**सूत्रमपि **व्याख्यातम्** । पूर्वोक्ता(पृ.४२३) → परिणामादो बंधो ← (प्र.सा.२/८८) इति **प्रवचनसारो**क्तिरपि बाह्यहेतूनामकारणत्वमाह । **भावप्राभृते**ऽपि → परिणामादो बंधो मुक्खो जिणसासणे दिट्ठो ← (भा.प्रा.११६) इत्युक्तम् । → परिणामियं पमाणं ← (ओ.नि.१०९८) इति **ओघनिर्युक्ति**वचनमपि स्वाशयस्यैव कर्मबन्धादिकारणत्वमावेदयति । **एतेन** 'परिणामा बंधे' (श्रा.प्र.२२९) इति पूर्वोक्तं(पृ.४२३) **श्रावकप्रज्ञप्ति**वचनमपि **व्याख्यातम्** । → सुद्धं गवेसमाणो आहाकम्मेऽवि सो सुद्धो ← (पिं.नि. २०७) इति **पिण्डनिर्युक्ति**वचनमपीत्थमेवोपपद्यते । **वट्टकेराचार्येण** अपि **मूलाचारे** → आहाकम्मपरिणदो फासुगदव्वो वि बंधओ भणिओ । सुद्धं गवेसमाणो आधाकम्मे वि सो सुद्धो ।। ← (मूला.पिंड. ६।६८) इत्युक्तम् । तदुक्तं **समयसारे**ऽपि → ण य वत्थुदो बंधो, अज्झवसाणेण बंधोऽत्थि ← (स.सा.२६५) इति ।

अत एव **दशवैकालिकनिर्युक्तौ** → नाणी नवं न बंधइ ← (द.वै.नि.३१६) इत्युक्तम् । **मैत्रायण्युपनिषदि** → मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-मोक्षयोः ← (मैत्रा.६/३४/११) इत्येवं मनःपरिणामयोः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् कर्मबन्धादिकारणत्वमावेदितम् । → मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते ← (यजु. भा.११/३४) इति **यजुर्वेदीयोव्वटभाष्य**वचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । → निग्गहिए मणप्पसरे अप्पा परमप्पा हवइ ← (आ.सा.२०) इति **आराधनासार**वचनमपि नाऽत्र विस्मर्तव्यम् ।

ननु → नाणेण होइ करणं, करणेन णाणं फासियं होइ । दुण्हं पि समाओगे होइ विसोही चरित्तस्स ।। ← (चं.वे.७९) इति **चन्द्रकवेध्यक**प्रकीर्णकवचनात्, → नाण-किरियाहिं मुक्खो ← (आ.प.२४) इति **आराधनापताका**वचनाच्च **क्रियाया अपि मोक्षकारणत्वात् तदभावे** = विहितक्रियाविरहे **तस्य** = शुभपरिणामस्य मोक्षं प्रति **अकिञ्चित्करत्वादित्यत** आशङ्कात **आह**- '**शुश्रूषादी**'त्यादि। आदिपदेन धर्मरागादिग्रहणम् । **जिनवचनप्रामाण्यप्रतिपत्त्यनुगामिनी** = 'तमेव सच्चं णिसंकं जं जिणेहिं पवेइयं' (आचा.५।५।१६२) इति **आचाराङ्गसूत्र**दर्शितरीत्या कषादिपरीक्षोत्तीर्णजिनागमनिष्ठाऽसाधारणप्रामाण्यगोचरस्वारसिकाऽऽत्मनीनाऽभ्युपगमाऽनुसारिणी । तत एव रागाद्युपक्षयः, तदुक्तं **उत्तराध्ययनसूत्रे** → सद्धा खमं णे विणइत्तु रागं ← (उत्त. १४/२८) इति । प्रकृते → श्रद्धैव परमं ब्रह्म श्रद्धैव

❀ સમકિતીનું અનુષ્ઠાન શુદ્ધ જ હોય ❀

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → "એકલા શુભ પરિણામથી શું થાય ? ક્રિયા પણ મોક્ષનું કારણ છે. સમકિતી પાસે જો શુભ ક્રિયા ન હોય તો શુભ પરિણામ અકિંચિત્કર જ બને." ← પરંતુ આ શંકાનું સમાધાન આપતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે- સમકિતીની શુશ્રૂષા વગેરે ક્રિયા પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાને અનુસરનારી હોય છે. તે શ્રદ્ધા શુદ્ધ હોવાનું કારણ એ છે કે જિનવચનમાં પ્રામાણ્યનો દૃઢ સ્વીકાર તે શ્રદ્ધામાં વણાયેલ છે.

१. 'शुद्धश्र' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशुद्धोहापोहयोगस्य हि प्रकृतेरप्रवृत्ति-विरोधि[1]प्रवृत्तियोगाभ्यां [2]सम्यगनुष्ठानाऽवन्ध्यकारण-

परमं बलम् । श्रद्धैव ज्योतिषां ज्योतिः श्रद्धातः सर्वसम्पदः ।। ← (म.गी.१/३५) इति **महावीरगीता**-वचनमपि स्मर्तव्यम् । प्रकृते → असंशयवतां मुक्तिः ← (मैत्रे.२/१६) इति **मैत्रेय्युपनिषद्**वचनमपि न विस्मर्तव्यम् । → श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति ।। ← (भ.गी.४/३९) इति **भगवद्गीता**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यमत्र समवतारपरायणैः।

इदञ्चात्राऽवधेयम्- ग्रन्थिभेदपूर्वं जायमाना धर्मादिश्रद्धा हि मूलाऽविद्याह्रासोत्था निराकारा परोक्षा च बोध्या । ग्रन्थिभेदोत्तरं तु सा विद्याजाता हृदयनिविष्टा आत्मप्रतिष्ठिता सम्यग्दर्शनमूलिका बौद्धपरिभाषानुसारेण (**मज्झिमनिकाय**-वीमंसकसुत्त १/५/७/४९०) आकारवती प्रत्यक्षा प्रायशः कषादि-परीक्षोपहिता परैरप्रच्यावनीया सम्पद्यते । अविपरीते श्रद्धेयवस्तुनि अविपरीतधर्मदेशनाद्यतिशयितकारण-शालिनी श्रद्धा ह्याकारवती श्रद्धेति बौद्धमतं **मज्झिमनिकाय**गतापर्णकसूत्रटीकायां **धर्मपालेन** स्पष्टीकृतं तदिह यथागममनुयोज्यं विदितस्व-परतन्त्रपरमार्थैः ।

बौद्धानामपि धर्मश्रवणे श्रोत्रवधानस्य शुश्रूषाऽपराभिधानस्य, तत्र गुरुपर्युपासनायाः, तत्र गुरूप-सङ्क्रमणस्य, तत्र च श्रद्धाया बहूपकारकत्वमिष्टम् । तदुक्तं भारद्वाजं प्रति सुगतेन **मज्झिमनिकाये** → 'धम्मस्सवनस्स खो, भारद्वाज ! सोतावधानं बहुकारं । नो चेतं सोतं ओदहेय्य नयिदं धम्मं सुणेय्य । यस्मा च सो सोतं ओदहति तस्मा धम्मं सुणाति । तस्मा धम्मस्सवनस्स सोतावधानं बहुकार'न्ति । "सोतावधानस्स पन, भो गोतम, कतमो धम्मो बहुकारो ? सोतावधानस्स बहुकारं धम्मं मयं भवन्तं गोतमं पुच्छामा"ति । "सोतावधानस्स खो, भारद्वाज ! पयिरूपासना बहुकारा। नो चेतं पयिरूपासेय्य, नयिदं सोतं ओदहेय्य । यस्मा च खो पयिरुपासति तस्मा सोतं ओदहति। तस्मा सोतावधानस्स पयिरूपासना बहुकारा"ति ।

"पयिरूपासनाय पन, भो गोतम, कतमो धम्मो बहुकारो ? पयिरूपासनाय बहुकारं धम्मं मयं भवन्तं गोतमं पुच्छामा"ति । "पयिरूपासनाय खो, भारद्वाज ! उपसङ्कमनं बहुकारं । नो चेतं उपसङ्कमेय्य, नयिदं पयिरूपासेय्य । यस्मा च खो उपसङ्कमति तस्मा पयिरूपासति । तस्मा पयिरूपासनाय उपसङ्कमनं बहुकार"न्ति ।

"उपसङ्कमनस्स पन, भो गोतम, कतमो धम्मो बहुकारो ? उपसङ्कमनस्स बहुकारं धम्मं मयं भवन्तं गोतमं पुच्छामा"ति । "उपसङ्कमनस्स खो, भारद्वाज ! सद्धा बहुकारा" ← (म.नि. २/५/५/४३४, पृ.३९३) इति यथागममत्र सर्वनयमये जिनप्रवचने योज्यं तत्त्वविशारदैः ।

परिशुद्धोहापोहयोगस्य = निरन्तरात्मविचार-केवलात्मविशुद्धिस्पृहा-पुण्योदयौदासीन्यादिसम्पादितमिथ्या-त्वानन्तानुबन्धिकषायादिह्रासविशेष-दयादिप्रयुक्तपरिशुद्धिसङ्गतस्य भवमोक्षहेतु-स्वरूप-फलगोचरोहापोहयोगस्य

ખરેખર જેની વિચારસરણી-ઉહાપોહપદ્ધતિ અત્યંત વિશુદ્ધ થયેલી છે તેવા આત્માની કર્મપ્રકૃતિ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનું અવંધ્ય કારણ બને છે. કારણ કે તેની સુધરેલી કર્મપ્રકૃતિ અશુભ પ્રવૃત્તિ ન કરાવવામાં અને

१. मुद्रितप्रतौ '...प्रकृति...' इति पाठः ।

२. हस्तादर्शे 'सम्यगनुष्ठाव....' इत्यशुद्धः पाठः । मुद्रितप्रतौ च 'सम्यगनुष्ठानव....' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

त्वात्तेनैव तदाक्षिप्यत इति भावः । तदुक्तं-

'चारु [1]चैतद्यतो ह्यस्य तथोहः सम्प्रवर्तते । एतद्वियोगविषयः [2]शुद्धाऽनुष्ठानभाक् स यत् ॥
प्रकृतेरा यतश्चैव नाऽप्रवृत्त्यादिधर्मताम् । तथा विहाय घटते ऊहोऽस्य विमलं मनः ॥
सति चाऽस्मिन् स्फुरद्रत्नकल्पे [3]सत्त्वोल्बणत्वतः । भावस्तैमित्यतः शुद्धमनुष्ठानं सदैव हि ॥'

(**योगबिन्दु** २०६-७-८) ।

हि **प्रकृतेः** कर्मसंज्ञिताया **अप्रवृत्ति-विरोधिप्रवृत्तियोगाभ्यां** = शक्यहेयनिवृत्त्युपादेयप्रवृत्तिभ्यां **सम्यगनुष्ठानाऽवन्ध्यकारणत्वात् तेनैव** = विशुद्धोहापोहयोगेनैव **तत्** = सम्यगनुष्ठानं **आक्षिप्यते** = उपधीयते ।

प्रकृते **योगबिन्दु**संवादमाह- '**चारु चे**'ति, '**प्रकृते**'रिति, '**सती**'ति च । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **चारु च** = सुन्दरमेव **एतद्** = मोक्षचित्तमभिलाषरूपम् **यतो** = यस्मात् **हिः** = स्फुटं **अस्य** = भिन्नग्रन्थेः **तथा** = तत्प्रकारः, **ऊहो** = विमर्शः **सम्प्रवर्तते** स्वयमेव जायते । **एतद्वियोगविषयो** = भवपार्थक्यगोचरः । तथा **शुद्धानुष्ठानभाक्** = परिशुद्धशुश्रूषा-धर्मरागादिसमाचारभाक् **स** = भिन्नग्रन्थिर्जीवः **यद्** = यस्माद् वर्तत इति (यो.बिं.२०६ वृ.)। **प्रकृतेः** कर्मसंज्ञितायाः **आ** = अर्वाक् **यतश्चैव** = यत एव च हेतोः **न** = नैव **अप्रवृत्त्यादिधर्मतां** अप्रवृत्तिः = निवृत्ताधिकारित्वं, आदिशब्दात्तथाविधान्यप्रवृत्तिधर्मसंग्रहः ततोऽप्रवृत्त्यादयो धर्मा यस्याः सा तथा, तद्भावस्तत्ता ताम् । **तथा** = तेन प्रकारेण, **विहाय** = विरहय्य, **घटते** = युज्यते **ऊहः** = उक्तरूपः **अस्य** = भिन्नग्रन्थेः । किंलक्षणोऽसावित्याह '**विमलं**' = अमलीमसं **मनः** = चित्तमिति । अयमभिप्रायः प्रकृतेरप्रवृत्त्यादिधर्मतां विहायाऽर्वाक् न संसारिणो जीवस्योक्तलक्षण ऊहो घटते किन्तु निवृत्त्यादिषु सत्स्विति (यो.बि.२०७ वृ.)। **सति च** = विद्यमाने पुनः **अस्मिन्** = ऊहे विमलमनोरूपे **स्फुरद्रत्नकल्पे** = समुज्जृम्भमाणरुचिजालजटिलपद्मरागादिमणिविशेषसमाने, किमित्याह- **सत्त्वोल्बणत्वतः** सत्त्वं = वीर्यं तस्योल्बणत्वमुदग्रत्वं तस्मात् **भावस्तैमित्यतो** भावः = अन्तःकरणं, तस्य = स्तैमित्यं क्षुद्रतादिभिर्भवाभिनन्दिचित्तदोषैरक्षोभणीयता, तस्मात् **शुद्धं** = अनवद्यं **अनुष्ठानं** धर्मशास्त्रशुश्रूषणादि '**सदैव हि**' = सर्वकालमेव स्यात्, परिशुद्धोहापोहयोगस्य

शुभ प्रवृत्ति કરાવવામાં તત્પર છે. આમ તથાવિધ પરિશુદ્ધ ઊહાપોહના યોગથી જ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન ખેંચાઈને આવે છે. તેથી સમકિતી પાસે શુદ્ધ ક્રિયા પણ હોય છે- આમ સિદ્ધ કરવાનો અહીં આશય છે.

યોગબિંદુ ગ્રંથમાં પણ જણાવેલ છે કે → "સમકિતીનો મોક્ષઅભિલાષ સુંદર જ છે. કારણ કે 'સંસારથી કઈ રીતે છુટકારો થાય ? ક્યારે થાય ?' તે રીતે જ તેની વિચારણા પ્રવર્તતી હોય છે. આ કારણસર સમકિતી જીવ શુદ્ધ અનુષ્ઠાનને સંપ્રાપ્ત કરે છે. (યો.બિં.૨૦૬) આનું કારણ એ છે કે પહેલેથી જ કર્મપ્રકૃતિના પાપનિવૃત્તિ વગેરે ગુણધર્મને છોડીને તેની નિર્મળ વિચારસરણી સંગત ન થઈ શકે. મતલબ કે સમકિતીની કર્મપ્રકૃતિ રવાના થવાના સ્વભાવવાળી ન હોય તો તેની વિચારસરણી નિર્મળ સંભવી ન શકે. સમકિતીનું મન પણ નિર્મળ હોય છે. (યો.બિં.૨૦૭) સ્ફુરાયમાન રત્નતુલ્ય અન્તઃકરણ હોતે છતે વીર્યોલ્લાસની પ્રબળતાથી અને અંતઃકરણની દૃઢતાથી સમકિતીનું અનુષ્ઠાન કાયમ શુદ્ધ જ હોય છે. ← (યો.બિં.૨૦૮)

१. मुद्रितप्रतौ 'चैत...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'श्रद्धा....' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'सल्व....' इत्यशुद्धः

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ननु सम्यग्दृष्टिपर्यन्तमन्यत्र द्रव्ययोग एवोच्यते इति[1] कथमत्र भावतोऽयमुक्त इति चेत् ? चारित्रप्रतिपन्थिनामनन्ताऽनुबन्धिनामपगमे तद्गुणप्रादुर्भावनियम इति निश्चयाऽऽश्रयणात् ।

अल्पतदविवक्षापरेण व्यवहारेण त्वत्राऽयं नेष्यत एव ।

सम्यगनुष्ठानाऽवन्ध्यकारणत्वात् । एवं च सदूहभाजः शुद्धाऽनुष्ठानभाक्त्वं प्रागाक्षिप्तं साधितं भवति ← (यो.बिं.२०८ वृत्ति) इति।

प्रकृते → भावविसोहीए वट्टमाणे जीवे अरहन्तपन्नत्तस्स धम्मस्स आराहणयाए अब्भुट्ठेइ। अरहन्तपन्नत्तस्स धम्मस्स आराहणयाए अब्भुट्ठित्ता परलोगधम्मस्स आराहए हवइ ← (उत्त. २९/५०) इति **उत्तराध्ययन**सूत्रोक्तिरपि साक्षिणी वर्तते ।

ननु **सम्यग्दृष्टिपर्यन्तं** = अपुनर्बन्धकाद्यविरतसम्यग्दृष्टिपर्यवसानं **अन्यत्र द्रव्ययोग एवोच्यते** । यथोक्तं **योगशतके** → निच्छयओ इह जोगो सण्णाणाईण तिण्ह संबंधो ← (यो.श.२) इति । तद्वृत्तौ 'त्रयाणामि'ति च न्यूनाऽधिकसङ्ख्यानिरासार्थमिति दर्शितम् । अविरतसम्यग्दृष्टौ सच्चारित्रविरहान्नाऽयं भावयोगः सम्भवतीति **कथं अत्र** = अविरतसम्यग्दृशि **भावतः अयं** = योग **उक्त इति चेत्** ? उच्यते, **चारित्रप्रतिपन्थिनां अनन्ताऽनुबन्धिनां** कषायाणां **अपगमे** = विलये **तद्गुणप्रादुर्भावनियमः** = चारित्राऽऽविर्भावव्याप्तिः, अन्यथा केवलज्ञानाऽऽवरणविलये केवलज्ञानाऽऽविर्भावोऽपि न स्यात् **इति निश्चयाऽऽश्रयणात्** = 'क्रियमाणं कृतमि'तिसिद्धान्ताऽनुसारिनिश्चयनयाऽवलम्बनतोऽविरतसम्यग्दृशोऽपि अनन्ताऽनुबन्धिविलयप्रयुक्तचारित्रसिद्ध्या भावयोगवत्त्वोक्त्युपपत्तेः । अनन्तानुबन्धिनां चारित्रमोहनीयत्वेन तदपगमस्य चारित्रव्याप्यत्वात् तद्गमकत्वं **पञ्चलिङ्गीप्रकरणबृहद्वृत्तौ** (पं.लिं.गा.२/पृ.५ वृ.) दर्शितम्। **न च** तथापि चारित्रप्रतिपन्थिनामप्रत्याख्यानाऽऽवरणादिकषायसत्त्वान्न तस्य चारित्रप्रादुर्भावः सम्भवतीति **वाच्यम्**, एवं सति चारित्रप्रतिपन्थिनां सञ्ज्वलनकषायाणां सत्त्वान्न षष्ठादिगुणस्थानकेऽपि चारित्रं प्रादुर्भवेत्। **न च** सञ्ज्वलनकषायोदयेन वीतरागचारित्राऽप्रादुर्भावेऽपि साम्परायिकचारित्रप्रादुर्भावः तत्राऽनाविल एवेति **वक्तव्यम्**, तुल्यमेतदन्यत्र । न हि 'क्रियमाणं कृतमि'ति सिद्धान्तिनयेऽप्यविरतसम्यग्दृशो वीतरागचारित्रप्रादुर्भाव इष्यते किन्तु सकषायचारित्रमेवानन्तानुबन्धिविलयप्रयुक्तम् । **न चैवं** तत्र चारित्रव्यवहार आपतेदिति **वाच्यम्**, आपततु, का नाम नः क्षतिः ? परिणामः एवाऽस्माकं प्रमाणं, न तु सदनुष्ठानपरिमाणम्। स्वल्पमप्यमृतममृतमेवोच्यते, न तु विषमिति 'क्रियमाणं कृतमि'ति सिद्धान्तिनयाऽभिप्रायः ।

अल्पतदविवक्षापरेण = स्वल्पतरचारित्राऽविवक्षापरेण **व्यवहारेण** = शिष्टलोकव्यवहारौपयिकतात्त्वि-

શંકા :- અન્ય ગ્રંથોમાં તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સુધી દ્રવ્યયોગ જ કહેવામાં આવે છે. તો પછી અહીં શા માટે ભાવયોગનું સમકિતીમાં વિધાન કરવામાં આવે છે ?

સમાધાન :- નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય એવું છે કે ચારિત્રના વિરોધી અનંતાનુબંધી કષાય રવાના થતાં અવશ્ય ચારિત્રના ગુણો પ્રગટ થાય. આ નિશ્ચય નયના મંતવ્ય મુજબ સમકિતી જીવમાં શુદ્ધ અનુષ્ઠાન = ભાવયોગ અહીં દેખાડવામાં આવેલ છે. જ્યારે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં જે શુદ્ધ ક્રિયા છે તે સાધુની અપેક્ષાએ અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં છે. અત્યંત અલ્પ હોવાથી વ્યવહારનય તેને ગણકારતો નથી. → 'સમકિતીનું શુદ્ધ અનુષ્ઠાન યોગનો હેતુ હોવાથી યોગ છે' આ વાત સાર્થક છે. ફક્ત આ શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનો મુખ્ય પૂર્વસેવામાં સમાવેશ કરવો. ← આ પ્રમાણે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં કહેવા દ્વારા

१. मुद्रितप्रतौ 'इति' पदं नास्ति परं हस्तादर्शे वर्तते ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

"एतच्च योगहेतुत्वाद्योग इत्युचितं वचः । मुख्यायां पूर्वसेवायामवतारोऽस्य केवलम् ।।" (**योगबिन्दु** २०९) इत्यनेनाऽपुनर्बन्धकाऽतिशयाभिधानं तु सम्यग्दृशो नैगमनयशुद्धिप्रकर्षकाष्ठाऽपेक्षमिति न कश्चिद्विरोध इति विभावनीयं सुधीभिः ।।१८।।

कव्यवहारनयेन **तु अत्र** = अविरतसम्यग्दृशि **अयं** = सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रसम्बन्धलक्षणः सच्चारित्रप्रधानो वा भावयोगो **नेष्यत एव**। न हि कार्षापणमात्रेण धनवानुच्यत इति सकललोकव्यवहारप्रयोजकतात्त्विकपरिणाम-तथाविधधर्मक्रियापरिमाणोभयप्रेक्षिव्यवहारनयाभिप्रायः।

नन्वेवमविरतसम्यग्दृशोऽपि द्रव्ययोगवत्त्वे **योगबिन्दौ** शुद्धानुष्ठानभाक्त्वेन तस्याऽपुनर्बन्धकाऽपेक्षया यदतिशयितं स्वरूपमभिहितं तद् विरुध्येतेत्याशङ्कायां ग्रन्थकारो **योगबिन्दु**संवादप्रदर्शनपुरस्सरमाह **'एतच्चे'**ति । **तद्वृत्तिस्त्वेवम् → एतच्च** = एतत् पुनः शुद्धमनुष्ठानं **योगहेतुत्वाद्** = मोक्षसंयोगकारणत्वात् **योगो** वर्तते' **इति** = एवंरूपं **उचितं** = योग्यं **वचो** = वचनं, सार्थकत्वादिन्द्र-पुरन्दरादिशब्दवत्, न पुनरन्यदपुनर्बन्धकादिगतमिति भावः। अत्रैव विशेषमाह **मुख्यायां** = प्रकृष्टायां **पूर्वसेवायां** = देवगुरुपूजादिरूपायां **अवतारः** = अवकाशः **अस्य** = शुद्धानुष्ठानस्य **केवलं** = परम् । अन्यदा तु जायमानमप्येतत्तदाभासमेव स्यात् ← (यो.बिं.२०९ वृ.) इति। **'अन्यदा तु'** = सम्यग्दर्शनलाभपूर्वकाले पुनः' इति। शिष्टा टीका स्पष्टार्था ।

अनेन = व्याख्यातेन योगबिन्दुश्लोकेन **अपुनर्बन्धकाऽतिशयाभिधानं** = अपुनर्बन्धकापेक्षया प्रकर्षप्रकाशनं तु **सम्यग्दृशः** = अविरतसम्यग्दृष्टेः **नैगमनयशुद्धिप्रकर्षकाष्ठापेक्षं इति न कश्चित्** प्रागुद्भावितो **विरोधः** सावकाशः। यथा धान्यमानविशेषात्मक-प्रस्थकार्थं वनगमन-काष्ठच्छेदन-तक्षणोत्किरण-लेखन-प्रस्थकपर्यायाऽऽविर्भावेषु यथोत्तरशुद्धा नैगमभेदाः प्रवर्तन्ते, शुद्धिप्रकर्षकाष्ठाप्राप्तो नैगमनयस्त्वाकुट्टितनामानं प्रस्थकमाह। तथा प्रकृतेऽपि भवाभिनन्दिदोषविगमेन शान्तोदात्तत्वादिगुणाऽऽविर्भावेन च शुक्लपाक्षिकाऽपुनर्बन्धक-मार्गाभिमुख-मार्गपतितादिषु यमादियोगयुक्तत्वेन खेदादिदोषपरित्यागेनाऽद्वेष-जिज्ञासादिगुणसम्पन्नत्वेन च वक्ष्यमाणमित्रा-तारा-बला-दीप्रादृष्टिसम्पन्नेषु जितेन्द्रियत्वादि-शुश्रूषादिगुणकलिततया वक्ष्यमाण (द्वा. द्वा.१९/२३,भा.५,पृ.१३०९)कुलयोगिप्रवृत्तचक्रयोगिप्रभृतिषु वक्ष्यमाण(द्वा.द्वा.१९/२९,भा.५,पृ.१३१७)सद्योगाऽवञ्चक-क्रियाऽवञ्चकप्रमुखेषु च शुद्धाऽनुष्ठानगोचरा यथोत्तरशुद्धा नैगमभेदाः प्रवर्तन्ते । शुद्धिप्रकर्षकाष्ठाप्राप्तो नैगमनयस्तु मोक्षेऽतिदृढचित्ततया परिशुद्धोहापोहयोगशालिनि सम्यग्दृष्टावेव शुद्धाऽनुष्ठानमभ्युपैति। चारित्रप्रतिबन्धकाऽनन्तानुबन्धिकषायलक्षणचारित्रमोहनीयगोचरक्षयोपशमप्रयुक्तं तादृशं शुद्धानुष्ठानं चारित्रपदवाच्यमिति भावयोगोऽपि तत्राऽतिशुद्धनैगमनयेनाऽव्याहत इति ध्येयम् ।

सङ्ग्रहनयस्तु नैगमापेक्षया विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं कार्याऽकरणकाले च प्रस्थकं नाऽङ्गीकुरुते, तदर्थक्रियां विना तत्त्वाऽयोगादिति धान्यमानक्रियाऽऽविष्टे तत्र प्रस्थकसंज्ञामभ्युपगच्छति (**नयरहस्य-**

સૂચિત કરેલ છે કે સમકિતી જીવ પાસે ભાવયોગ નહિ પણ દ્રવ્યયોગ જ હોય છે. આવું જણાવવા દ્વારા અપુનર્બંધક મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કરતાં સમકિતી જીવમાં જે ચઢિયાતાપણું બતાવેલ છે તે નૈગમનયની પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાની અપેક્ષાએ સમજવું. આ રીતે કોઈ વિરોધ નહિ આવે. આ બાબતને વિશેષ પ્રકારની ભાવનાથી ભાવિત કરવાની સુંદરબુદ્ધિવાળા જીવોને ગ્રંથકારશ્રી સૂચના આપે છે. (૧૪/૧૮)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पृ.५४) । तथैव प्रकृतेऽपि सङ्ग्रहनयो भोगजम्बालपतिते निकाचितचारित्रमोहनीयोदयव्यथिते सम्यग्दृष्टौ न शुद्धानुष्ठानं योगं वाऽभ्युपैति। **न च** सम्यग्दृष्टेर्मोक्षमार्गानुसारित्वात्कथं न चारित्रमिति **शङ्कनीयम्**, कर्मणां विचित्रत्वात् । यथोक्तं → कम्माइ नूणं घणचिक्कणाइ गरुयाइं वज्जसाराइं । नाणड्ढयं पि पुरिसं पंथाओ उप्पहं नेन्ति ।। ← (**योगबिन्दु**-३५६ वृत्ति उद्धृत) इति।

भोगादिषु प्रवर्तने तु न शास्त्रोपदेशाऽऽवश्यकता । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → उपदेशं विनाऽप्यर्थ-कामौ प्रति पटुर्जनः । धर्मस्तु न विना शास्त्रादिति तत्राऽऽदरो हितः । ← (यो.बिं.२२२) इति। **वात्स्यायनेना**ऽपि **कामसूत्रे** → तिर्यग्योनिष्वपि तु स्वयं प्रवृत्तत्वात्कामस्य नित्यत्वाच्च न शास्त्रेण कृत्यमस्तीत्याचार्याः ← (का.सू. २/२१) इत्युक्तम् । अन्यत्राऽपि → विनोपदेशं सिद्धो हि कामोऽना-ख्यातशिक्षितः। स्वकान्तारमणोपाये को गुरुर्मृगपक्षिणाम् ?।। ← (**कामसूत्रवृत्तौ** १।२।२१ उद्धृतः) इति गदितम्। → विषयेच्छाऽनुवर्तिन्यो निसर्गात् प्राणिनां धियः ← ( ) इत्यप्यत्राऽनुसन्धेयम्। अतो धर्मार्थं शास्त्रादरोऽपेक्षितः । तदुक्तं **योगसारप्राभृते** → उपदेशं विनाऽप्यङ्गी पटीयानर्थकामयोः । धर्मे तु न विना शास्त्रादिति तत्राऽऽदरो हितः । ← (यो.सा.प्रा. ८/७०) इति ।

धर्मे तूपदेशस्याऽऽवश्यकता महती, अनादिभवाऽभ्यस्ताऽकुशलप्रवृत्तिसंस्काराणां बलीयस्त्वात् । अत एव **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे** → अन्तरेणोपदेष्टारं पशवन्ति नरा अपि ← (त्रि.श.पु. १/२/९७३) इत्युक्तं **श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः**। **उपदेशमालाया**मपि → गुण-दोसबहुविसेसं पयं पयं जाणिऊण निसेसं। दोसेसु जणो न विरज्जइत्ति कम्माण अहिगारो ।। ← (उप.मा.३१५) इति । **नैषधीयचरित्रे श्रीहर्षे-णा**ऽपि → दुर्जया हि विषया विदुषाऽपि ← (नैष.च.५/१०९) इत्युक्तम् । कर्ममाहात्म्यमेतत् । अत एव **बाणभट्टेनापि कादम्बर्यां** → न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि ← (काद.१९३) इति गदितम्। इदञ्च निकाचितकर्मापेक्षया चारु । यथोक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** → दसारसीहस्स य सेणियस्सा पेढालपुत्तस्स य सच्चइयस्स । अणुत्तरा दंसणसंपया तया, विणा चरित्तेणऽहरं गइं गया ।। ← (आ.नि.११७४) इति । न हि योगिनो नरकगामित्वं सम्भवति ।

अप्रत्याख्यानाऽऽवरणक्षयोपशमशालिनि देशतः चारित्रं प्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमशालिनि च सर्वतः चारित्रमिति तत्रैव योगः सम्भवतीति प्रकृते सङ्ग्रहनयाभिप्रायः। प्रकृतसङ्ग्रहनयानुगृहीततात्त्विकव्य-वहारनये त्वविरतसम्यग्दृष्टौ द्रव्ययोगः विरतिशालिनि च भावयोगः । अपुनर्बन्धकादिकृतधर्माचारे द्रव्ययोगपदप्रयोगस्त्वप्राधान्यार्थक एतन्नये । शुद्धनैगमनये च कारणे कार्योपचारात् प्राधान्यार्थकस्तत्र द्रव्ययोगपदप्रयोगः, अपुनर्बन्धककृतसदनुष्ठानस्य सम्यग्दृष्टिगतशुद्धाऽनुष्ठानकारणत्वादिति गम्भीरबुद्ध्या **विभावनीयं सुधीभिः** ।।१४/१८।।

विशेषार्थ :- આ શ્લોકમાં પાંચ મહત્ત્વની બાબત ગ્રંથકારશ્રીએ દર્શાવેલી છે. (૧) વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ જેને સંસારભ્રમણનું કારણ ગણાવી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિ પણ જો કેવળ કર્મનિર્જરાના આશયથી, કર્મનું દેવું ચૂકવવાના પ્રામાણિક આશયથી, કર્મની બળજબરીના લીધે કરવામાં આવે તો તે જ કુટુંબપોષણાદિ પ્રવૃત્તિ કર્મનિર્જરાનું કારણ બની જાય છે, મોક્ષનું સાધન બની જાય છે. માટે અંતરંગ પરિણતિ જ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एतन्निश्चयवृत्त्यैव यद्योगः शास्त्रसंज्ञिनः[1] **। त्रिधा शुद्धादनुष्ठानात् सम्यक्प्रत्ययवृत्तितः ।।१९।।**

[2]**एतदिति** । **एतद्** = यदुक्तं भिन्नग्रन्थेरेव भावतो **योग** इति **निश्चयवृत्त्यैव** = परमार्थवृत्त्यैव, न तु कल्पनया, **यद्** = यस्माच्छास्त्रेणैव संज्ञी तद्विना त्वसंज्ञिवत् क्वाप्यर्थे[3]ऽप्रवर्तमानो यस्तस्य (=**शास्त्रसंज्ञिनः**) **त्रिधा** = वक्ष्यमाणैस्त्रिभिः प्रकारैः **शुद्धाद्** = निरवद्यात् **अनुष्ठानाद्** = आचारात् **सम्यक्प्रत्ययेन** = आत्म-गुरु-लिङ्गशुद्ध्या स्वकृतिसाध्यताद्यभ्रान्तविश्वासेन **वृत्तिः** = प्रवृत्तिस्ततः

'भिन्नग्रन्थेस्तु भावतः' (द्वा.द्वा.१४/१६,पृ.९६४) इति यदुक्तं तदेव समर्थयति- '**एतदि**'ति । **यस्मात्** कारणात् **शास्त्रेणैव** = शास्त्रात्मकसंज्ञाऽऽश्रयणेन न तु लोकरूढ्यादिना असौ सम्यग्दृष्टिः **संज्ञी** भवति, **तद् विना** = शास्त्रमृते **तु असंज्ञिवत्** = सम्मूर्च्छनज इव **क्वाप्यर्थे अप्रवर्तमानः यः** इति । अयमाशयः यथा रूपादिनिर्णयादौ चर्मचक्षुषैव प्राणी लोकव्यवहारे संज्ञी भवति, स च तत्र चर्मचक्षुरुपयोगं विना नैव प्रवर्तते तथा अनुपदमेव वक्ष्यमाणरीत्या परलोक-परमलोक-निजपरिणाम-कर्मपरिशाटादिनिर्णयादौ शास्त्रेणैव प्रवर्तमानः सम्यदृष्टिः लोकोत्तरव्यवहारे संज्ञी भवति। स हि मोक्षमार्गानुसारितया श्रद्धान्वि-ततया आसन्नभव्यतया च तत्र शास्त्रोपयोगमृते नैव प्रवर्तत इति शास्त्रसंज्ञी इत्युच्यते। **तस्य** = शास्त्र-संज्ञिनो **वक्ष्यमाणैः** = 'विषयात्मानुबन्धै'रिति (द्वा.द्वा.१४/२१,पृ.९८१) श्लोके निरूपयिष्यमाणैः **प्रकारैः निरवद्यात् आचारात्**, वक्ष्यमाणया (द्वा.द्वा.१४/२७, पृ.९८९) **आत्म-गुरु-लिङ्गशुद्ध्या स्वकृतिसाध्यताद्यभ्रान्तवि-**

કર્મબંધનું કે કર્મનિર્જરાનું મુખ્ય કારણ છે- આમ નક્કી થાય છે. પરંતુ આશયશુદ્ધિ વિવેકપૂર્ણ અને શાસ્ત્રબોધસાપેક્ષ હોવી ખૂબ જ જરૂરી છે. (૨) સમકિતી જીવની નાનકડી પણ આરાધના વિશુદ્ધ હોય છે. કારણ કે તે શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને થયેલી હોય છે. મતલબ કે આરાધનાને વિશુદ્ધ બનાવવાનું મુખ્ય ચાલકબળ નિર્મળ આશય શ્રદ્ધામય પરિણતિમાં રહેલ છે. (૩) આત્મવિચાર, આત્મશુદ્ધિઝંખના, પુણ્યોદયમાં ઉદાસીન ભાવ વગેરે દ્વારા પરિશુદ્ધ બનેલ ચિંતન-મનન દ્વારા સદનુષ્ઠાન ખેંચાઈને આવે છે. (૪) જે જે આત્મગુણના આવારક કર્મો રવાના થાય એટલે પરમાર્થથી તે તે આત્મગુણો અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. (૫) અશુદ્ધ નૈગમનયની દૃષ્ટિએ અપુનર્બંધક મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના દ્રવ્યયોગનો ગૌણ પૂર્વસેવામાં સમાવેશ થાય છે. જ્યારે શુદ્ધ નૈગમનયની દૃષ્ટિએ સમકિતીના શુદ્ધ ક્રિયાયોગ સ્વરૂપ ભાવયોગનો મુખ્ય પૂર્વસેવામાં સમાવેશ થાય છે. (૧૪/૧૮)

ગાથાર્થ :- આ જે વાત કરી તે નિશ્ચય દૃષ્ટિથી જ સમજવી. કારણ કે શાસ્ત્ર દ્વારા જ પ્રવર્તમાન જીવને યોગ હોય છે. આવા જીવને ત્રણ પ્રકારે સમ્યક્ પ્રત્યયથી થતી પ્રવૃત્તિના લીધે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન જ વિદ્યમાન હોય છે. તેથી તે પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે. (૧૪/૧૯)

ટીકાર્થ :- 'સમકિતી જીવને જ ભાવથી યોગ હોય છે' આમ જે ૧૮મા શ્લોકમાં જણાવ્યું તે વાસ્તવિક નિશ્ચયદૃષ્ટિથી જ સમજવું, કાલ્પનિક દૃષ્ટિથી નહિ. કારણ કે સમકિતી જીવ શાસ્ત્રથી સંજ્ઞી છે. તે શાસ્ત્રચક્ષુથી જ સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ કરે છે.શાસ્ત્ર વિના તે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. આગળ ૨૧મા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે તે ત્રણ પ્રકારના નિરવદ્ય અનુષ્ઠાનના કારણે સમકિતીને યોગ હોય છે. આત્મ-ગુરુ-

---

१. 'संज्ञितः' इति मुद्रितप्रतौ पाठः। २. हस्तादर्शे 'एतदिति' इति पदं नास्ति। ३. '...र्थे प्रव..' इति मुद्रितप्रतौ पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(=**सम्यक्प्रत्ययवृत्तितः**) भवतीति ॥१९॥

शास्त्रमासन्नभव्यस्य मानमामुष्मिके विधौ। सेव्यं यद्विचिकित्सायाः समाधेः[1] प्रतिकूलता ॥२०॥

शास्त्रमिति । **आसन्नभव्यस्य** = अदूरवर्तिमोक्षलाभस्य प्राणिनः **आमुष्मिके विधौ** = पारलौकिके कर्मणि **शास्त्रं मानम्**, धर्माऽधर्मयोरतीन्द्रियत्वेन तदुपायत्वबोधने प्रमाणान्तराऽसामर्थ्यात् । अतः **सेव्यं** = सर्वत्र [2]प्रवृत्तौ पुरस्करणीयं, न तु क्वचिदप्यंशेऽनादरणीयम् ।

श्वासेन = निजप्रयत्नजन्यता-बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वेष्टसाधनत्व-स्वाधिकारित्वगोचरो भ्रम-संशयाऽनध्यवसायशून्यो यो दृढतरनिर्णयः तेन **प्रवृत्तिः ततः** = सम्यक्प्रत्ययवृत्तितः तादृशप्रवृत्तितश्च सम्यग्दृष्टेः **योगो भवतीति** शेषः। यथोक्तं **योगबिन्दौ** → त्रिधा शुद्धमनुष्ठानं सच्छास्त्रपरतन्त्रता । सम्यक् प्रत्ययवृत्तिश्च तथाऽत्रैव प्रचक्षते।। ← (यो.बिं.२१०) इति ॥१४/१९॥

'शास्त्रसंज्ञिन' इति यदुक्तं तदधिकृत्याह- '**शास्त्रमि**'ति । **धर्माऽधर्मयोः** = पुण्य-पापयोः **अतीन्द्रियत्वेन** = इन्द्रियाऽगोचरत्वेन **तदुपायत्वबोधने** = धर्माऽधर्मसाधनत्वज्ञापने **प्रमाणान्तराऽसामर्थ्यात्** = शास्त्रभिन्नस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्याऽसमर्थत्वात् । यथोक्तं **योगदृष्टिसमुच्चये** →

अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं यथाऽऽलोचितकारिणाम्। प्रयासः शुष्कतर्कस्य न चासौ गोचरः क्वचित्।।
गोचरस्त्वाऽऽगमस्यैव ततस्तदुपलब्धितः । चन्द्र-सूर्योपरागाऽऽदिसंवाद्यागमदर्शनात् ।।
← (यो.दृ.स.९८/९९) इति । **अतः सर्वत्र** सर्वदा **प्रवृत्तौ** जिनोक्तशास्त्रं **पुरस्करणीयम्** ।

લિંગ આ ત્રણ સમ્યક્પ્રત્યયની શુદ્ધિથી જે પ્રવૃત્તિ સમકિતી કરે છે તેમાં તેને સ્વકૃતિસાધ્યતા વગેરેનો અભ્રાન્ત નિશ્ચય થયેલો હોય છે. આના કારણે તેની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધઅનુષ્ઠાનસ્વરૂપ બને છે.(૧૪/૧૯)

વિશેષાર્થ :- માણસ જેમ આંખ દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ સમકિતી જીવ શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરે છે. શાસ્ત્રાનુસારી પ્રવૃત્તિ અને સમકિતી જીવની શુદ્ધિ- આ બન્નેનું સમુચિત મિલન થવાથી તે પ્રવૃત્તિ યોગસ્વરૂપ બને છે. ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું નિરૂપણ ૨૧મા શ્લોકમાં કરવામાં આવશે. તથા આત્મપ્રત્યય વગેરે ત્રણ શુદ્ધિનું નિરૂપણ ૨૭મા શ્લોકમાં કરવામાં આવશે. શાસ્ત્રાનુસારી ત્રિવિધ સમ્યક્પ્રત્યયશુદ્ધિને કેન્દ્રસ્થાને રાખવાથી 'પ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિને પોતે કરી શકશે' એવો અભ્રાન્ત વિશ્વાસ પ્રગટે છે. આથી શુદ્ધ અનુષ્ઠાન સંપન્ન થાય છે કે જે યોગસ્વરૂપ બને છે. (૧૪/૧૯)

સમકિતી જીવ શાસ્ત્ર દ્વારા જ પ્રવૃત્તિ કેમ કરે છે ? આ બાબતને જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

❁ આસન્નમુક્તિગામી જીવ શાસ્ત્રને આદરે ❁

ગાથાર્થ :- આસન્નમોક્ષગામી જીવને પારલૌકિક કાર્યમાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે ચિત્તવિપ્લવ તો સમાધિનો વિરોધી છે. (૧૪/૨૦)

ટીકાર્થ :- જેને નજીકના કાળમાં મોક્ષ મળવાનો હોય તેવા જીવને પારલૌકિક કાર્યમાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણભૂત બને છે. કારણ કે 'પ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિ દ્વારા પુણ્ય બંધાશે કે પાપ ?' આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રનું જ સામર્થ્ય છે. પુણ્ય-પાપ અતીન્દ્રિય હોવાથી પુણ્ય-પાપના ઉપાયને જણાવવામાં પ્રત્યક્ષ વગેરે અન્ય પ્રમાણ

१. हस्तादर्शे 'समाधिप्रति....' इति पाठान्तरम् । २. मुद्रितप्रतौ 'प्रवृत्ता' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यद् = यस्मात् **विचिकित्सायाः** = युक्त्या समुपपन्नेऽपि मतिव्यामोहोत्पन्नचित्तविप्लुतिरूपायाः **समाधेः** = चित्तस्वास्थ्यरूपस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मकस्य वा **प्रतिकूलता** = विरोधिताऽस्ति।

अर्थो हि त्रिविधः सुखाऽधिगमो दुरधिगमोऽनधिगमश्चेति श्रोतारं प्रति भिद्यते । आद्यो यथा चक्षुष्मतश्चित्रकर्मनिपुणस्य रूपसिद्धिः[1] । द्वितीयः सैवाऽनिपुणस्य[2] । तृतीयस्त्वन्धस्येति ।

आसन्नभव्यः शास्त्रं सर्वत्र पुरस्करोत्येव । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → परलोकविधौ शास्त्रात् प्रायो नाऽन्य-दपेक्षते । आसन्नभव्यो मतिमान् श्रद्धाधनसमन्वितः ।। ← (यो.बिं.२२१) । **योगसारप्राभृते**ऽपि → परलोकविधौ शास्त्रं प्रमाणं प्रायशः परम् । यतोऽत्राऽऽसन्नभव्यानामादरः परमः ततः ।। ← (यो.सा. प्रा.८/६९) इत्युक्तम् । **धर्मरत्नप्रकरणे**ऽपि → नत्थि परलोकमग्गे पमाणमन्नं जिणागमं मोत्तुं । आगमपुरस्सरं चिय करेइ तो सव्वकिच्चाइं ।। ← (धर्मर.प्र. ६९) इत्युक्तम् । प्रकृते → न शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव जगत्त्रये ← (यो.कु.२/१२) इति **योगकुण्डल्युपनिषद्व**चनमपि स्मर्तव्यम् । यदपि **मनुस्मृतौ** → यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति । तथा तथा विजानाति विज्ञानं चाऽस्य रोचते ।। ← (मनु.४/२०) इत्युक्तं तदप्यपुनर्बन्धकादिजीवानधिकृत्य लब्धाधिकारमवसेयम् । प्राक् द्वितीयद्वात्रिंशिकायामपि (द्वा.द्वा.२/१९ भाग-१, पृ.११४) आमुष्मिकविधौ शास्त्रस्य बलवत्तोपदर्शिता । अग्रेऽपि च **कुतर्कग्रहनिवृत्तिद्वात्रिंशिकायां** (द्वा.द्वा.२३/१२, भाग-६ पृ.१५७०) अतीन्द्रियार्थेषु शास्त्रस्य बलवत्त्वमुपदर्शयिष्यत इत्यवधेयम्।

अंशतोऽपि शास्त्राऽनादराऽकरणहेतुमाह- **यस्मात्** कारणात् **युक्त्या** = प्रत्यक्षाद्यबाधितयुक्त्या **समुपपन्नेऽपि** = सङ्गतेऽपि शास्त्रार्थे **मतिव्यामोहोत्पन्नचित्तविप्लुतिरूपायाः** = स्वकीयबुद्धिव्यामोह-भ्रंशादिनोत्पन्नायाः मनोविप्लवात्मिकाया **विचिकित्सायाः समाधेः विरोधिता** = चित्तस्वास्थ्यादिप्रतिबन्धकता **अस्ति** । प्रकृते → यस्माद्राग-द्वेषोद्धतचित्तान् समनुशास्ति सद्धर्मे । सन्त्रायते च दुःखाच्छास्त्रमिति निरुच्यते सद्भिः ।। शासनसामर्थ्येन तु सन्त्राणबलेन चाऽनवद्येन, युक्तं यत्तच्छास्त्रं, तच्चैतत्सर्वविद्वचनम् ।। ← (प्र.रति.१८७-८) इति **प्रशमरति**कारिकायुगलविभावनेन शास्त्राऽनादरो न कार्यः, चित्तस्वास्थ्यादिप्रतिबन्धकत्वात् तस्य इति भावः । मतिदौर्बल्यादिना कथञ्चिदुत्पद्यमाना विचिकित्सा तु → कत्थ य मइदुब्बल्लेण तव्विहाऽऽयरियविरहओ वा वि । नेयगहणत्तणेण य णाणावरणोदएणं च ।। हेऊदाहरणाऽसंभवे अ, सइ सुट्ठुं जं न बुज्झेज्जा । सव्वन्नुमयमवितहं तहावि तं चिंतए मइमं ।। अणुवकयपराणुग्गहपरायणा जं जिणा जगप्पवरा । जियरागदोसमोहा य नन्नहा वाइणो तेणं ।। ← (ध्या.श.४७-४९,सं.प्र.१०/४८-५०) इति **ध्यानशतक-सम्बोधप्रकरण**योःवचनतो निवारणीया।

સમર્થ નથી. માટે સર્વત્ર પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્રને આગળ કરવું જોઈએ. કોઈ પણ અંશે શાસ્ત્રનો અનાદર ન કરવો જોઈએ. કારણ કે યુક્તિથી સંગત થતા એવા પણ વિષયમાં મતિવ્યામોહથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તની ડામાડોળતા-ડમડોલતા તો ચિત્તસ્વસ્થતારૂપ અથવા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ સમાધિની વિરોધી છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે શ્રોતાની ભૂમિકા મુજબ પદાર્થ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) સુખેથી જાણી શકાય તેવા. (૨) દુઃખેથી જાણી શકાય તેવા. (૩) પોતાની બુદ્ધિથી ન જાણી શકાય તેવા.

१. 'रूपसि' इत्यशुद्धः पाठो हस्तप्रतौ । २. 'पुण्यस्य' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्र प्रथम-चरमयोर्नास्त्येव विचिकित्सा, निश्चयादसिद्धेश्च । द्वितीये तु देश-काल-स्वभावविप्रकृष्टे धर्माऽधर्मादौ भवन्ती सा महाऽनर्थकारिणी । यदागमः- "[१]वितिगिच्छसमावन्नेणं अप्पाणेणं

चक्षुष्मतः चित्रकर्मनिपुणस्य **निश्चयात्** = चित्रस्वरूपनिर्णयात्, अन्धस्य **असिद्धेः** = रूपदर्शनविरहात्। न हि यथावस्थितरूपनिर्णये सर्वथा रूपाऽदर्शने वा रूपगोचरो भ्रमः सम्भवति ।

द्वितीये दुरधिगमे **तु देश-काल-स्वभावविप्रकृष्टे** = देशविप्रकृष्टे सीमन्धरादौ कालविप्रकृष्टे महावीरादौ तीर्थकरे स्वभावविप्रकृष्टे च **धर्माधर्मादौ भवन्ती सा** विचिकित्सा **महानर्थकारिणी** भवति ।

अत्रैव **आचाराङ्गसूत्र**संवादमाह- '**वितिगिच्छमि**'ति विचिकित्सां समापन्नेनाऽऽत्मना न लभते समाधिमित्यक्षरसङ्घटना । **शीलाङ्काचार्य**कृता **तद्वृत्ति**स्त्वेवं → विचिकित्सा या चित्तविप्लुतिः यथा 'इदमप्यस्ती'त्येवमाकारा युक्त्या समुपपन्नेऽप्यर्थे मतिविभ्रमो मोहोदयाद् भवति । तथाहि- 'अस्य महतः तपःक्लेशस्य सिकताकणकवलनिःस्वादस्य स्यात् सफलता न वा ?' इति, कृषीवलादिक्रियाया उभयथाऽप्युपलब्धेरिति । इयं च मतिः मिथ्यात्वांऽशाऽनुवेधाद् भवति ज्ञेयगहनत्वाच्च । तथाहि- अर्थः त्रिविधः (१) सुखाधिगमः, (२) दुरधिगमः, (३) अनधिगमश्च श्रोतारं प्रति भिद्यते । तत्र सुखाऽधिगमो यथा चक्षुष्मतः चित्रकर्मनिपुणस्य रूपसिद्धिः । दुरधिगमस्त्वनिपुणस्य । अनधिगमस्त्वन्धस्य । तत्राऽनधिगमरूपोऽवस्त्वेव । सुखाधिगमस्तु विचिकित्साया विषय एव न भवति । देश-काल-स्वभावविप्रकृष्टस्तु विचिकित्सागोचरीभवति । तस्मिन् धर्माऽधर्माकाशादौ या विचिकित्सेति । यद्वा 'विइगिच्छत्ति' विद्वज्जुगुप्सा । विद्वांसः = साधवो विदितसंसारस्वभावाः परित्यक्तसमस्तसङ्गाः तेषां जुगुप्सा = निन्दा अस्नानात् प्रस्वेदजलक्लिन्नमलत्वात् दुर्गन्धिवपुषः तान् निन्दति 'को दोषः स्यात् यदि प्रासुकेन वारिणाऽङ्गक्षालनं कुर्वीरन् ?' इत्यादिजुगुप्सा, तां विचिकित्सां = विद्वज्जुगुप्सां वा सम्यगापन्नः = प्राप्तः आत्मा यस्य स तथा। तेन = विचिकित्सासमापन्नेनाऽऽत्मना नोपलभते समाधिं = चित्तस्वास्थ्यम्। ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मको वा समाधिः तं न लभते । विचिकित्साकलुषिताऽन्तःकरणो हि कथयतोऽप्याचार्यस्य सम्यक्त्वाऽऽख्यां बोधिं नाऽवाप्नोति ← (आचा.लोकसार अध्य.उ.५ सू.१६१ वृत्ति) इति।

દા.ત. ચિત્રકામમાં નિપુણ અને નિર્મળ આંખવાળા માણસને માટે ચિત્રના રૂપનું જ્ઞાન સુગમ કહેવાય. તે જ ચિત્ર ચિત્રકામમાં અનિષ્ણાત વ્યક્તિ માટે પારખવું ખૂબ દુર્ગમ બની જાય છે. તથા અંધ વ્યક્તિ માટે તો તે ચિત્ર અગમ્ય-અજ્ઞેય જ બની જાય છે. પ્રસ્તુતમાં સુગમ અને તદ્દન અગમ્ય પદાર્થમાં તો ચિત્ત ડામાડોળ થવાની શક્યતા જ નથી. કારણ કે સુગમ પદાર્થનો તો નિશ્ચય જ થયેલો હોય છે અને અજ્ઞેય પદાર્થની તો જરાય અનુભવાત્મક જાણકારી જ નથી હોતી. તેથી શંકા-ગેરસમજ થવાની શક્યતા પ્રથમ અને તૃતીય પદાર્થમાં થતી નથી. જે પદાર્થ ક્ષેત્રથી કે કાળથી દૂર હોય, સ્વભાવથી જ દુર્જ્ઞેય હોય તેના વિશે શંકા-ગેરસમજ થવાની સંભાવના રહે છે. પુણ્ય-પાપ પણ આ અપેક્ષાએ દુર્ગમ-દુર્જ્ઞેય છે. તેથી તેની બાબતમાં સંશય-વિપર્યય-ચંચળતા વગેરે થાય તો તેવી ઉત્પન્ન થતી ચિત્તચંચળતા મોટા અનર્થને કરનારી છે. કારણ કે **આચારાંગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે કે → 'ચિત્તચંચળતા પામેલ આત્મા વડે સમાધિ મેળવી શકાતી નથી.' ← (પુણ્ય-પાપ-પરલોક વગેરે બાબતમાં ઊભી થતી મનની અસ્થિરતા-

१. मुद्रितप्रतौ 'वितिगिंछं समा...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

णो लहति समाहिं" (**आचारांग** ५/५/१६१)। अतश्चित्तशुद्ध्यर्थं शास्त्रमेवाऽऽदरणीयमिति भावः।

यत उक्तं- "मलिनस्य यथाऽत्यन्तं जलं वस्त्रस्य शोधनम्।

अन्तःकरणरत्नस्य तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ।।" (**योगबिन्दु** २२९) ।।२०।।

अतः कथमपि विचिकित्सामुत्तीर्य समाधौ यतितव्यमित्युपदेशोऽत्र लभ्यते । एतेन → कह कहं वा वितिगिच्छतिण्णे ← (सू.कृ.१।१४।६) इति **सूत्रकृताङ्ग**सूत्रमपि व्याख्यातम् ।

मज्झिमनिकायानुसारेण बौद्धानां मते रागानुशय-प्रतिघानुशय-दृष्ट्यनुशय-विचिकित्सानुशय-मानानुशय-भवरागानुशयाऽविद्यानुशयानां चित्तमालिन्यकारकत्वमभिप्रेतम् (मज्झिमनिकाय-मधुपिण्डिकसुत्त-१/२/८/२०१)। ततः सौगतदर्शनगताऽपुनर्बन्धकस्त्वसन्तोष-हिंसाऽऽलस्यौद्धत्य-कौकृत्यदोषपरिहारपूर्वं शास्त्रोक्तकुशलानुष्ठानपरायणतया विचिकित्सातः स्वचित्तं परिशोधयति । तदुक्तं **मज्झिमनिकाये** लघुहस्तिपदोपमसूत्रे → सो अभिज्झं लोके पहाय विगताभिज्झेन चेतसा विहरति, अभिज्झाय चित्तं परिसोधेति । ब्यापादप्पदोसं पहाय अब्यापन्नचित्तो विहरति सब्बपाणभूतहिताणुकम्पी ब्यापादप्पदोसा चित्तं परिसोधेति । थिनमिद्धं पहाय विगतथिनमिद्धो विहरति आलोकसञ्ञी सतो सम्पजानो, थिनमिद्धा चित्तं परिसोधेति । उद्धच्चकुक्कुच्चं पहाय अनुद्धतो विहरति, अज्झत्तं वूपसन्तचित्तो उद्धच्चकुक्कुच्चा चित्तं परिसोधेति विचिकिच्छं पहाय तिण्णविचिकिच्छो विहरति अकथंकथा कुसलेसु धम्मेसु, विचिकिच्छाय चित्तं परिसोधेति ← (म.नि. १/३/७/२१६, पृ. १४२) इति । अभिध्या-व्यापादलक्षणं तु प्रागुक्तं (द्वा.द्वा.८/९ भाग-२, पृ.५५८), थिनपदेन शारीरमालस्यं, मिद्धपदेन च मानसमालस्यं बोध्यम् । शिष्टं स्पष्टम्। अतीताऽनागत-वर्तमानकालभेदेन त्रिविधाया विचिकित्सायाः तमस्त्वमङ्गीक्रियते सौगतैः।

तदुक्तं **दीघनिकाये** → तयो तमा (१) अतीतं वा अद्धानं आरब्भ कङ्खति, विचिकिच्छति, नाधिमुच्चति, न सम्पसीदति। (२) अनागतं वा अद्धानं आरब्भ कङ्खति, विचिकिच्छति, नाधिमुच्चति, न सम्पसीदति । (३) एतरहि वा पच्चुप्पन्नं अद्धानं आरब्भ कङ्खति, विचिकिच्छति, नाधिमुच्चति, न सम्पसीदति ← (दी.नि.३।१०।३०५- पृष्ठ.१७३) इति । प्रकृते → संशयात्मा विनश्यति ← (भ.गी.४/४०) इति **भगवद्गीता**वचनमपि स्मर्तव्यम् ।

अतः चित्तशुद्ध्यर्थं कुशलाऽनुष्ठानपरतया **शास्त्रमेव आदरणीयम्** । अत्रैव **योगबिन्दु**संवादमाह- '**मलिनस्ये**'ति । → पापामयौषधं शास्त्रं शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् । चक्षुः सर्वत्रगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थसाधनम्।। न यस्य भक्तिरेतस्मिन् तस्य धर्मक्रियाऽपि हि। अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या कर्मदोषादसत्फला।।

← (यो.बिं.२२५/२२६) इति **योगबिन्दु**श्लोकावप्यत्राऽनुसन्धेयौ । **योगसारप्राभृते**ऽपि → मायामयौषधं शास्त्रं, शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् । चक्षुः सर्वगतं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वाऽर्थसाधकम् ।।

અધીરાઈ-ચંચળતા-શંકા-ગેરસમજ વગેરે શાસ્ત્ર દ્વારા દૂર કરી શકાય છે.) તે કારણસર ચિત્તશુદ્ધિ માટે શાસ્ત્રને જ આદરવું જોઈએ. એવો અહીં ગ્રંથકારશ્રીનો આશય રહેલો છે. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → "જેમ અત્યંત મલિન થયેલ વસ્ત્રને જળ શુદ્ધ કરે છે તેમ અંતઃકરણરત્નને શાસ્ત્ર શુદ્ધ કરે છે- આમ પંડિતો કહે છે." ← (૧૪/૨૦)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विषयाऽऽत्माऽनुबन्धैस्तु त्रिधा शुद्धं यथोत्तरम्। प्रधानं कर्म तत्राऽऽद्यं मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि।।२१।।

विषयेति । विषयेण = गोचरेण, आत्मना = [1]स्वरूपेण, अनुबन्धेन तु उत्तरत्राऽनुवृत्तिलक्षणेन (=विषयात्मानुबन्धैः) **शुद्धं त्रिधा** = त्रिविधं **कर्म** = अनुष्ठानम् । **यथोत्तरं प्रधानं**, यद्यत उत्तरं

न भक्तिर्यस्य तत्राऽस्ति, तस्य धर्मक्रियाऽखिला । अन्धलोकक्रियातुल्या, कर्मदोषादसत्फला ।।
यथोदकेन वस्त्रस्य मलिनस्य विशोधनम्। रागादिदोषदुष्टस्य शास्त्रेण मनसः तथा ।।

← (यो.सा.प्रा.८/७३-७४-७५) इत्युक्तम् । ततश्च शास्त्राऽर्थाऽनुसारत एव सर्वत्र यत्नः कर्तव्य इति फलितम् । तदुक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये** →

तुच्छं बाह्यमनुष्ठानं तन्त्रयुक्त्योभयोः स्थितम् । अभव्य-मरुदेव्यादिमुक्ति-ग्रैवेयकाप्तितः ।।
तदत्र यत्नः कर्तव्यः सच्छास्त्रश्रवणात् परः । मुक्तिबीजप्रकरणमेतदाहुर्मनीषिणः ।।

← (ब्र.सि.स. १४५-१४६) इति भावनीयम् ।।१४/२०।।

'त्रिधा शुद्धादनुष्ठानात्' (द्वा.द्वा.१४/१९ पृ.९७६) इति यदुक्तं तदधिकृत्याह- '**विषये**'ति । **गोचरेण** = आलम्बनीयेनोद्देशेनाऽनुष्ठानप्रयोजकेन, **स्वरूपेण** = क्रियमाणाऽनुष्ठानस्वरूपेण, **उत्तरत्राऽनुवृत्तिलक्षणेन** = स्वोत्तरकालाऽवच्छेदेन तत्परिणामाऽव्यवच्छेदद्वारा प्रकर्षयायितारूपेण **अनुबन्धेन शुद्धम्** । **यत्** अनुष्ठानं **यतः** = यदपेक्षया **उत्तरं** = उत्तरवर्ति **तत्** अनुष्ठानं **तदपेक्षया प्रधानमिति** । यथा विषयशुद्धाऽनुष्ठानात्

વિશેષાર્થ :- સમકિતી જીવ આ લોકના કાર્ય કરે તેમાં શાસ્ત્રનું અનુસરણ કરે જ- તેવો નિયમ અહીં જણાવેલ નથી. પરંતુ પરલોકસંબંધી જે કામ કરે, પાપક્ષયને કે પુણ્યબંધને ઉદ્દેશીને જે કાર્ય કરે, મોક્ષલક્ષી જે સાધના કરે તેમાં તો તે અવશ્ય શાસ્ત્રને જ આગળ ધરે- આમ જણાવેલ છે. આથી વાહન કઈ રીતે ચલાવવું? ભોગ સુખ કેવી રીતે ભોગવવા ? કેટલો આરામ કરવો ? જીવનનિર્વાહ કઈ રીતે કરવો ? ઈત્યાદિ આ લોકસંબંધી બાબતમાં તે અક્ષરશઃ શાસ્ત્રને જ અનુસરે- તેવું પ્રતિપાદન કરવાનો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય અહીં જણાતો નથી. ઈહલૌકિક બાબતોમાં સમકિતી શાસ્ત્રને કયારેક અનુસરે પણ ખરો અને કયારેક તેનાથી નિરપેક્ષ પણ બને. પરંતુ 'કર્મનિર્જરા માટે આરાધના કરવા સમકિતી જીવ જ્યારે તૈયાર થાય ત્યારે તે અવશ્ય શાસ્ત્રને અનુસરે છે' એવું અહીં તાત્પર્ય જણાય છે. દુર્ગન્ધા કન્યા સાથે પાછલી ઉંમરે શ્રેણિક મહારાજાએ લગ્ન કર્યા. ક્ષાયિક સમકિતી સત્યકીએ અનેકવાર બળાત્કાર કર્યા. ભરત મહારાજાએ બાહુબલિ ઉપર ચક્રરત્ન ફેક્યું.... વગેરે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ બાબતો પણ આ વાતમાં સંવાદનો સૂર પૂરાવે છે. પરંતુ તેવી પ્રવૃત્તિથી પુણ્યબંધ થશે- એવો ભ્રમ સમકિતીને ન જ થાય. તે પ્રવૃત્તિમાં સ્વકર્તવ્યતાનો કે ઉપાદેયતાનો સિક્કો મારવાની ગંભીર ભૂલ સમકિતી ન જ કરે. આમાં કોઈ શંકા નથી. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૪/૨૦)

❀ ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાન ❀

જે ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનનો ઉલ્લેખ ૧૯મી ગાથામાં કરેલ તેનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

ગાથાર્થ :- વિષય, આત્મા અને અનુબંધ વડે શુદ્ધ થયેલ અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. ઉત્તરોત્તર આ અનુષ્ઠાન ચઢિયાતા છે. તેમાં સૌપ્રથમ અનુષ્ઠાન છે મોક્ષ માટે ભૃગુપાત કરવો વગેરે. **(૧૪/૨૧)**

ટીકાર્થ :- વિષયથી શુદ્ધ, સ્વરૂપથી શુદ્ધ અને ઉત્તરોત્તર આગળ પરંપરા ચલાવવાસ્વરૂપ અનુબંધથી

१. हस्तादर्शे 'स्वरूपणा...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्तदपेक्षया प्रधानमित्यर्थः । **तत्राऽऽद्यं** विषयशुद्धं कर्म **मुक्त्यर्थं** = 'मोक्षो ममाऽतो भूयादि'तीच्छया जनितं **पतनाद्यपि** = भृगुपाताद्यपि । आदिना शस्त्रपाटन-गृध्रपृष्ठार्पणादिः स्वघातोपायः परिगृह्यते किं पुनः शेषं स्वाऽहिंसकमित्यपिशब्दार्थः ॥२१॥

स्वरूपतोऽपि सावद्यमादेयाऽऽशयलेशतः। शुभमेतद् द्वितीयं तु लोकदृष्ट्या यमादिकम्॥२२॥

स्वरूपत इति । **स्वरूपतः** = आत्मना **सावद्यमपि** = पापबहुलमपि आदेयाऽऽशयस्य =

स्वरूपशुद्धमनुष्ठानं प्रधानम् । ततश्चाऽनुबन्धशुद्धाऽनुष्ठानं **प्रधानमित्यर्थः**। तदुक्तं **योगबिन्दौ** → विषयात्मानुबन्धैस्तु त्रिधा शुद्धमुदाहृतम्। अनुष्ठानं प्रधानत्वं ज्ञेयमस्य यथोत्तरम्।। ← (यो.बिं.२११) इति।

यथोद्देशं निरूपयति **तत्र** = त्रिविधाऽनुष्ठानमध्ये **विषयशुद्धं कर्म मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि**। यथोक्तं **अध्यात्मसारे**ऽपि → विषयाऽऽत्माऽनुबन्धैर्हि त्रिधा शुद्धं यथोत्तरम्। ब्रुवते कर्म तत्राऽऽद्यं मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि।। ← (अ.सा.२/२२) इति। जैनदर्शने परदर्शनसमवताराभिप्रायेणाऽत्राऽनुष्ठानत्रैविध्यमावेदितमिति ध्येयम्। यथोक्तं **पञ्चाशके अपि** → विसय-सरूव-ऽणुबंधेहिं तह य सुद्धं जओ अणुट्ठाणं । णिव्वाणंगं भणियं अण्णेहि वि जोगमग्गंमि ।। ← (पञ्चा.१९/४२) इति ॥१४/२१॥

ननु स्वरूपतोऽत्यन्तसावद्यरूपत्वात्कथमस्य शुभत्वम् ? इत्याशङ्कायामाह - '**स्वरूपत**' इति ।

શુદ્ધ- આમ ત્રણ પ્રકારે અનુષ્ઠાન હોય છે.આ અનુષ્ઠાનો ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા છે. જે અનુષ્ઠાન જેની પાછળ હોય તે પોતાની આગળના અનુષ્ઠાન કરતાં ચઢિયાતું છે. મતલબ કે વિષયશુદ્ધ કરતાં સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ચઢિયાતું છે. સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરતાં અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ચઢિયાતું છે. તેમાં સૌપ્રથમ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનને બતાવતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે 'આ ક્રિયાથી મારો મોક્ષ થાવ' એવી ઈચ્છાથી કરેલ ભૃગુપાત, કાશીએ કરવત વગેરે શસ્ત્ર દ્વારા સ્વૈચ્છિક મૃત્યુ, સામે ચાલીને પોતાની પીઠ રણમેદાન વગેરેમાં ભૂખ્યા ગીધડા વગેરેને સોંપવી... વગેરે સ્વમૃત્યુના ઉપાય પણ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપે સમજી લેવા. 'પણ' શબ્દથી પોતાનું મરણ ન થાય તે રીતે મોક્ષના આશયથી થતી બીજી પ્રવૃત્તિ પણ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપ બને છે- એમ સમજી લેવું. (૧૪/૨૧)

❀ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ❀

વિશેષાર્થ :- મોક્ષના આશયથી થતી પ્રવૃત્તિ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય.'વિષય' શબ્દનો અર્થ અહીં આશય લેવો. ભૃગુપાત કરવાથી મોક્ષ થાય. કાશીએ માથા ઉપર કરવત મૂકાવાથી મોક્ષ થાય. આવું સમજીને અન્ય ધર્મીઓ તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે જ રીતે યુદ્ધના મેદાનમાં મડદા ચૂથતા ગીધડાઓને સામે ચાલીને (મૃતદેહોની વચ્ચે ઊંધા સૂવા દ્વારા) પોતાની પીઠ સોંપીને મોક્ષ મેળવવાની ભાવના રાખવાવાળા બહાદુરો પણ આ દુનિયામાં કયાંક-કયાંક જોવા મળે છે. સાવદ્ય પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ અંદરમાં આશય મોક્ષનો હોવાથી તે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. (૧૪/૨૧)

ગાથાર્થ :- સ્વરૂપથી સાવદ્ય હોવા છતાં પણ આંશિક રીતે ઉપાદેય મોક્ષનો આશય હોવાથી ઉપરોક્ત પ્રથમ અનુષ્ઠાન શુભ છે. બીજું અનુષ્ઠાન તો લોકદૃષ્ટિએ થતા યમ-નિયમ વગેરે છે. (૧૪/૨૨)

ટીકાર્થ :- ભૃગુપાત વગેરે પોતાના સ્વરૂપથી પાપબહુલ હોવા છતાં પણ ઉપાદેય એવા મોક્ષનો ભાવ સૂક્ષ્મરૂપે ભળેલો હોવાથી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સુંદર કહેવાય છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં શ્રી**હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उपादेयमुक्तिभावस्य लेशतः = सूक्ष्ममात्रालक्षणात् (= **आदेयाऽऽशयलेशतः**) **शुभं** = शोभनं **एतत्**। यदाह-"तदेतदप्युपादेयलेशभावाच्छुभं मतम्" (**योगबिन्दु** २१२) ।

द्वितीयं तु = स्वरूपशुद्धं तु **लोकदृष्ट्या** = स्थूलव्यवहारिणो लोकस्य मतेन **यमादिकं** = [1]यमनियमादिरूपम्, यथा जीवादितत्त्वमजानानानां[2] पूरणादीनां प्रथमगुणस्थानवर्तिनाम् ॥२२॥

तृतीयं शान्तवृत्त्यादस्तत्त्वसंवेदनाऽनुगम् । दोषहानिस्तमोभूम्ना नाऽऽद्याज्जन्मोचितं परे ॥२३॥

उपादेयमुक्तिभावस्य = मुक्त्युपादेयतापरिणामस्य **सूक्ष्ममात्रालक्षणात्** = अंशतः **शोभनं एतत्** = प्रथमं कर्म । अत्र संवादमाह- '**तदेतदि**'ति । साम्प्रतं **योगबिन्दौ तु** → आद्यं यदेव मुक्त्यर्थं क्रियते पतनाद्यपि। तदेव मुक्त्युपादेयलेशभावाच्छुभं मतम् ॥ ← (यो.बिं.२१२) इत्येवं श्लोक उपलभ्यते।

स्वरूपशुद्धं तु अनुष्ठानं **स्थूलव्यवहारिणो लोकस्य मतेन** प्रागुक्तं (द्वा.द्वा.८/९,भाग-२ पृ.५५५) **यमनियमादिरूपं** ज्ञेयम्। सम्यग्ज्ञानाद्यभावान्नेदं यथाशास्त्रं प्रवर्तते, **यथा जीवादितत्त्वमजानानानां पूरणादीनां** तापसत्वेन प्रसिद्धानां **प्रथमगुणस्थानवर्तिनां** तथाविधवैराग्याल्लोकदृष्टिप्रतिष्ठितं यम-नियमादिकम् । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → द्वितीयन्तु यमाद्येव लोकदृष्ट्या व्यवस्थितम्। न यथाशास्त्रमेवेह सम्यग्ज्ञानाद्ययोगतः॥ ← (यो.बिं. २१३) इति। **अध्यात्मसारे**ऽपि → अज्ञानिनां द्वितीयन्तु लोकदृष्ट्या यमादिकम् ← (अ.सा.२/२३) इत्युक्तम् । सम्यग्ज्ञानाद्यभावेऽत्यन्तं भवविरक्तोऽपि न तात्त्विकशास्त्राऽनुसारेण प्रवृत्तिमवलम्बितुं क्षमः किन्तु घुणाक्षरवृत्त्यैव कदाचित् किञ्चिदेवेति भावः ॥१४/२२॥

પણ જણાવેલ છે કે 'મોક્ષનો આંશિક આશય રહેલો હોવાથી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ સુંદર છે.'

❀ સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ❀

સ્થૂલ વ્યવહાર કરનારા લોકોના મતે યમ-નિયમ વગેરે આરાધના સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. જેમ કે પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહેનારા અને જીવાદિ તત્ત્વોને નહિ જાણતા પૂરણ વગેરે તાપસોની સાધના સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય. (૧૪/૨૨)

વિશેષાર્થ :- અહિંસા વગેરે યમ અને સ્વાધ્યાય-તપ વગેરે નિયમો સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. સ્વરૂપથી જ તેમાં પાપનો પ્રવેશ થતો નથી. યમ-નિયમ વગેરેના સ્વરૂપમાં વ્યવહારથી કોઈ અશુદ્ધિ રહેલી ન હોવાથી તે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તાપસ વગેરેની આરાધનાનું બાહ્ય સ્વરૂપ લોકવ્યવહારની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ છે. તેથી પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહેવા છતાં તેમની આરાધના સ્વરૂપશુદ્ધ કહેવાય છે. (૧૪/૨૨)

❀ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ❀

ગાથાર્થ :- શાંતવૃત્તિથી થતી તત્ત્વસંવેદનગર્ભ યમ-નિયમાદિ આરાધના અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. પ્રથમ અનુષ્ઠાનથી દોષહાનિ થતી નથી. કારણ કે તે અજ્ઞાનબહુલ છે. અમુક આચાર્યો એમ કહે છે કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન દ્વારા ઉચિત જન્મ મળે છે. (૧૪/૨૩)

१. 'यम-नियमादियमादिरूपं' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

२. 'जानानां' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तृतीयमिति । शान्तवृत्त्या = कषायादिविकारनिरोधरूपया **तत्त्वसंवेदनाऽनुगं** = जीवादितत्त्वसम्यक्परिज्ञानाऽनुगतं **अदो** = यमाद्येव **तृतीयं** = अनुबन्धशुद्धं कर्म । **आद्याद्** = विषयशुद्धानुष्ठानात् **तमोभूम्ना** आत्मघातादिनिबन्धनाऽज्ञानबाहुल्येन **दोषहानिः**[1] = मोक्षलाभबाधकपरिहाणिः **न** भवति । यत आह- "आद्यान्न दोषविगमस्तमोबाहुल्ययोगतः" (**योगबिन्दु** २१५) इति ।

परे पुनराचार्याः प्रचक्षते **उचितं** = दोषविगमाऽनुकूलजात्यादि-कुलादिगुणयुक्तं **जन्म** ततो भवति। एकान्तनिरवद्ये मोक्षे स्वरूपतोऽतीव सावद्यस्य कर्मणस्तस्याऽहेतुत्वेऽपि मुक्तीच्छायाः कथञ्चित् सारूप्येण तद्धेतुत्वात् ।

अनुबन्धशुद्धमनुष्ठानं निरूपयति- '**तृतीयमि**'ति । **कषायादिविकारनिरोधरूपया शान्तवृत्त्या** । यः क्रोधविकारः **षोडशके** → सत्येतरदोषश्रुतिभावादन्तर्बहिश्च यत्स्फुरणम् । अविचार्य कार्यतत्त्वं तच्चिह्नं क्रोधकण्डूतेः ।। ← (षो.४/१३) इत्येवमावेदितः, यश्च कषायसामान्यविकारः → कसायमूढो कसायोदया हिताहितं इहपरलोगेसु कज्जमकज्जं वा न याणति ← (नि.भा.३७०० भा.३ पृ.२६७) इत्येवं **निशीथचूर्णो** दर्शितः सोऽत्र ग्राह्यः । आदिपदेनाऽतृप्त्यादिरूपो विषयविकारो ग्राह्यः, यथोक्तं **षोडशके** → गम्याऽगम्यविभागं त्यक्त्वा सर्वत्र वर्त्तते जन्तुः । विषयेष्ववितृप्तात्मा यतो भृशं विषयतृष्णेयम् ।। ← (षो.४/१०) इति । निरुक्तकषायविषयविकृतिपरिहारलक्षणया प्रशान्तवृत्त्या जीवादितत्त्वसम्यक्परिज्ञानानुगतं औत्सुक्यवर्जितं **यमाद्येव अनुबन्धशुद्धं कर्म** भवति । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → तृतीयमप्यदः किन्तु तत्त्वसंवेदनानुगम् । प्रशान्तवृत्त्या सर्वत्र दृढमौत्सुक्यवर्जितम् ।। ← (यो.बिं.२१४) इति । त्रिष्वप्यधिकृतकर्मसु मोक्षोद्देशादेव शुद्धिरवसेया । तदुक्तं **वैराग्यकल्पलतायां** → धर्मस्य चेष्टा विषय-स्वरूपाऽनुबन्धनिष्ठा त्रिविधा विशुद्धिः । सर्वाऽपि मोक्षार्थमेक्ष्य साक्षात्-परम्पराहेतुतया शुभा सा ।। ← (वै.क.ल.१/४७) इति ध्येयम् ।

विषयशुद्धानुष्ठानान्न दोषहानिरित्यत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- '**आद्यान्ने**'ति (यो.बि.२१५) स्पष्टार्थमेतत्।

अत्रैव मतान्तरमाह- '**परे**' इति । **तस्य** = एकान्तनिरवद्यापवर्गस्य **अहेतुत्वेऽपि मुक्तीच्छायाः कथञ्चित्** = निरवद्योद्देश्यकत्वप्रकारतः **सारूप्येण** = मोक्षसदृशत्वेन **तद्धेतुत्वात्** = मोक्षनिमित्तत्वात्

ટીકાર્થ :- કષાય આદિ વિકૃતિઓને અટકાવવા સ્વરૂપ પ્રશાંત ચિત્તવૃત્તિથી જે યમ-નિયમ આદિ આરાધના જીવાદિ તત્ત્વના સમ્યક્ જ્ઞાનથી ગર્ભિત રીતે થાય છે તે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સમજવું. મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં નડતરરૂપ થતા દોષોનો નાશ પ્રથમ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન દ્વારા નથી થતો. કારણ કે આત્મહત્યા વગેરેનું કારણ બને તેવા અજ્ઞાનની બહુલતા-મુખ્યતા તે આરાધનામાં છવાયેલી છે. શ્રી **હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે પણ **યોગબિન્દુ** ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે કે 'વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષનો ઉચ્છેદ થતો નથી. કારણ કે તેમાં અજ્ઞાનની મુખ્યતા વણાયેલી છે.'

અન્ય યોગાચાર્યો એમ કહે છે કે- મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બાધક દોષોનો નાશ કરવાને અનુકૂળ એવી જાતિ-કુળ વગેરે ગુણોથી સંપન્ન એવો જન્મ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનો આશય એવો છે કે મોક્ષ એકાંતે નિર્દોષ છે. તેથી આત્મઘાત વગેરે અત્યંત સાવદ્ય પ્રવૃત્તિ મોક્ષનો હેતુ બની

---

१. हस्तादर्शे 'दोषाऽहानिः' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तद्द्वारतया प्रकृतोपयोगादिति ह्यमीषामाशयः । तदाह-
"तद्योग्यजन्मसन्धानमत एके प्रचक्षते ।। (योगबिन्दु २१५)
मुक्ताविच्छाऽपि यच्छ्लाघ्या तमःक्षयकरी मता ।
तस्याः समन्तभद्रत्वादनिदर्शनमित्यदः ।।"(योगबिन्दु २१६) इति ।।२३।।
उक्ताशयमेवाऽऽह-

तद्द्वारतया = मोक्षेच्छाद्वारत्वेन **प्रकृतोपयोगात्** = मोक्षोपयोगित्वात् विषयशुद्धानुष्ठानस्येति प्रकृतेऽ-नुवर्तते । मोक्षसादृश्यप्रयुक्तमोक्षकारणताशालिमोक्षेच्छाद्वारेण मुक्त्युद्देश्यकभृगुपातादेः कर्मणो मुक्तिहेतुता **इति ह्यमीषां** आचार्याणां **आशयः** ।

प्रकृत एव **योगबिन्दु**संवादमाह- '**तद्योग्ये**'ति, '**मुक्तावि**'ति च । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **तद्योग्यजन्म-सन्धानं** = दोषविगमोचितस्य जातिकुलादिगुणयुक्तत्वेन जन्मनो भवान्तरोत्पत्तिलक्षणस्य सन्धानं = घटनं **अतः** = अनुष्ठानात् **एके** शास्त्रकृतः **प्रचक्षते** = प्रज्ञापयन्ति (यो.बिं.वृ. २१५)। **मुक्ताविच्छापि** किम्पुनरेतद्विषया क्रियेत्यपिशब्दार्थः, **यद्** = यस्मात् **श्लाघ्या** = प्रशस्या **तमःक्षयकरी** = मोहविध्वं-सकारिणी **मता** मतिमतां, परं **तस्या** मुक्तेः **समन्तभद्रत्वात्** = सर्वतः कल्याणरूपत्वात् **अनिदर्शनं** = अतीव वैसदृश्यादननुरूपं **इति** = एवमतिसावद्यत्वेन **अदः** = विषयानुष्ठानं वर्तते । सदृशो हि भावः सदृशस्य हेतुर्भवति, यथा मृद् घटस्य, विषयाऽनुष्ठानन्त्वतीवसावद्यरूपत्वात् कथमेकान्तनिरवद्यरूपाया मुक्तेर्हेतुः स्यात् । अतो न तन्मुक्तिहेतुः किन्तु तद्गतमुक्तीच्छामात्रमेव ← (यो.बिं.वृ.२१६) इति । **अध्यात्मसारे**ऽपि → आद्यान्नाऽज्ञानबाहुल्यान्मोक्षबाधकबाधनम् । सद्भावाऽऽशयलेशेनोचितं जन्म परे जगुः ।। ← (अ.सा.२/२४) इत्युक्तम् ।।१४/२३।।

ન શકે. કારણ અને કાર્યમાં સર્વથા વિલક્ષણતા ન હોય. તેમ છતાં પણ પર્વતના શિખર ઉપરથી ભૂસકો મારવાની પાછળ કે કાશીએ કરવત મૂકાવવાની પાછળ તેને મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છા હોય છે. તેથી તે પ્રવૃત્તિ મોક્ષની સાથે કથંચિત્ તાલમેળ મળે તેવી છે. માટે તે પ્રવૃત્તિ મોક્ષકામના દ્વારા પરંપરાએ મોક્ષનો હેતુ બની શકે છે.યોગીના કુળમાં જન્મ અપાવવા દ્વારા વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી છે. **યોગબિંદુ** ગ્રન્થમાં પણ જણાવેલ છે કે → "દોષક્ષય કરાવવાની જેમાં લાયકાત છે તેવા યોગ્ય કુળમાં જન્મનું અનુસંધાન વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી થાય છે- એમ અમુક યોગાચાર્યો કહે છે. ખરેખર મોક્ષની ઈચ્છા પણ મોહને દૂર કરનારી હોવાથી પ્રશંસનીય મનાયેલ છે. કારણ કે મોક્ષની ઈચ્છા સર્વરૂપે કલ્યાણકારી છે. બાકી આત્મહત્યા વગેરે પ્રવૃત્તિ તો મોક્ષને અનુકૂળ નથી જ." ← (૧૪/૨૩)

વિશેષાર્થ :- આત્મતત્ત્વજ્ઞાનસહિત પ્રશાંત ચિત્તવૃત્તિથી યમ-નિયમાદિનું જે પાલન થાય છે તે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને ચિત્તવૃત્તિની પ્રશાંતતા દ્વારા અનુબંધ શુદ્ધ થતા જાય છે. સાચી સમજણ અને ઉપશમભાવ દ્વારા અનુષ્ઠાનના મૂળીયા શુદ્ધ થાય છે, દૃઢ થાય છે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૪/૨૩)

ઉપરોક્ત આશયને જ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मुक्तीच्छापि सतां श्लाघ्या न मुक्तिसदृशं त्वदः । द्वितीयात्सानुवृत्तिश्च सा स्याद्दर्दुरचूर्णवत् ।।२४।।

मुक्तीच्छापीति । द्वितीयात् = स्वरूपशुद्धानुष्ठानात्[1] **सानुवृत्तिश्च** = उत्तरत्राऽप्यनुवृत्तिमती[2] च **सा** = दोषहानिः **स्यात् दर्दुरचूर्णवद्** = मण्डूकक्षोदवत् । निरनुवृत्तिदोषविगमे हि गुरुलाघव-चिन्ता-दृढप्रवृत्त्यादिकं हेतुस्तदभावाच्चात्र [3]सानुवृत्तिरेव दोषविगम इति भावः । तदुक्तं-

"द्वितीयाद् दोषविगमो न त्वेकान्तानुबन्धवान् ।
गुरुलाघवचिन्तादि न यत्तत्र नियोगतः ।।" **(योगबिन्दु २१७)** ।।२४।।

उक्ताऽऽशयमेव = व्याख्याततात्पर्यमेव **आह- 'मुक्तीच्छापी'**ति । पूर्वार्धार्थो व्याख्यात एव । **स्वरूप-शुद्धानुष्ठानात्** = विषयशुद्धियुक्तस्वरूपशुद्धिसमेताऽनुष्ठानात् **उत्तरत्राऽपि** नियमेन **अनुवृत्तिमती च** = हि **दोषहानिः स्यात्** । **तदभावाच्च** = गुरुलाघवचिन्ता-दृढप्रवृत्त्यादिविरहात् हि **सानुवृत्तिरेव दोषविगम इति**। यथोक्तं **अध्यात्मसारे** → द्वितीयाद्दोषहानिः स्यात्काचिन्मण्डूकचूर्णवत् ← (अ.सा.२/२५) इति। प्रकृते **योगबिन्दु**संवादमाह- **'द्वितीयादि'**ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **द्वितीयाद्** अनुष्ठानात् **दोषविगमः** कषायादि-निरोधरूपः सम्पद्यते, **न तु** = न पुनः **एकान्तानुबन्धवान्**[4] = भस्मीकृतदर्दुरचूर्णविनाशवदेकान्तेन सर्वथो-त्तरत्राप्यनुवृत्तिमान् । अत्र हेतुः - **'गुरुलाघवचिन्तादि'** गुण-दोषविषया गुरुलघुभावमीमांसा = गुरुलाघव-चिन्ता, आदिशब्दात् प्रवृत्तिश्च, **न यद्** = यस्मात् **तत्र** = स्वरूपशुद्धानुष्ठाने **नियोगतः** = नियमेन । तथाहि- तथाविधविवेकवैकल्येन कायमात्रक्रियाप्रधानत्वान्नाऽऽत्यन्तिको दोषविगमोऽत्र । यतः पठ्यते कायकिरियाए दोसा खविया मण्डुक्कचुण्णतुल्ल त्ति । सव्वावणए ते पुण नेया तच्छारसारिच्छा ।। **(योगशतके-८६)** ← इति (यो.बिं.२१७ वृ.)। अत्र → एत्तो च्चिय अवणीया किरियामेत्तेण जे किलेसा उ। मंडुक्कचुण्णकप्पा अन्नेहि वि वन्निया णवरं ।। किरियामेत्तं तु इहं जायति लद्धादवेक्खयाएऽवि। गुरुलाघवादिसन्नाणवज्जियं पायमियरेसिं ।। एत्तो उ निरणुबंधं मिम्मयघडसरिसमो फलं णेयं । कुलडादियदाणाइसु जहा तहा हंत एयंपि ।। ← (उ.प.१९१,२४१-२) इति पूर्वोक्ताः(पृ.७१९,७२२) **उपदेशपद**गाथाः स्मर्तव्याः ।।१४/२४।।

ગાથાર્થ :- મોક્ષની ઈચ્છા પણ સજ્જનોને માટે પ્રશંસનીય છે. પરંતુ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મુક્તિસદશ નથી. બીજા અનુષ્ઠાન દ્વારા દેડકાના ચૂર્ણની જેમ અનુવૃત્તિયુક્ત દોષહાનિ થાય. (૧૪/૨૪)

❀ સાનુબંધ-નિરનુબંધ દોષહાનિ ❀

ટીકાર્થ :- સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન દ્વારા જે દોષહાનિ થાય છે તે ઉત્તર કાળમાં પણ દોષ સાથે આવે તે પ્રકારની હોય છે. દેડકાના ચૂર્ણની જેમ આ વાત સમજવી. દોષ ફરીથી પાછા ન આવે તે રીતે દોષહાનિ કરવાનું કારણ ગુરુલાઘવજ્ઞાનયુક્ત દઢપ્રવૃત્તિ વગેરે છે. બીજા અનુષ્ઠાનમાં તે ન હોવાથી દોષનું પુનરાગમન થાય તે રીતે જ દોષની હાનિ થાય છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી થતીદોષહાનિ એકાંતે દોષ ફરી ન આવે તે રીતે થતી નથી. કારણ કે ત્યાં ગુરુલાઘવચિંતા વગેરે હોય જ તેવો નિયમ નથી હોતો.' (૧૪/૨૪)

१. '...नुष्ठात्' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः । २. हस्तप्रतौ '...नुवृत्तिवती' इति पाठः । ३. हस्तादर्शे 'सानुबन्ध' इति पाठः । ४. योगबिन्दुवृत्तौ 'एकान्तानुबन्धनात्' इति पाठः । स चाऽशुद्धः प्रतिभाति।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कुराजवप्रप्रायं तन्निर्विवेकमदः[1] स्मृतम् । तृतीयात्सानुबन्धा सा गुरुलाघवचिन्तया ।।२५।।

कुराजेति । **तत्** = तस्मात्सानुवृत्तिदोषविगमात् **अदो** = द्वितीयमनुष्ठानं **निर्विवेकं** = विवेकरहितं **कुराजवप्रप्रायं** = कुत्सितराजाऽधिष्ठितनगरप्राकारतुल्यं (**स्मृतम्**) । तत्र लुण्टाकोपद्रवस्येवाऽत्राऽज्ञान-दोषोपघातस्य [2]दुर्निवारत्वादिति भावः । **तृतीयाद्** = अनुबन्धशुद्धानुष्ठानात् **सा** = दोषहानिः **सानुबन्धा** = उत्तरोत्तरदोषाऽपगमाऽऽवहा। अत एव दोषाऽननुवृत्तिमती । तदुक्तं- "तृतीयाद्दोष-

द्वितीयानुष्ठानमधिकृत्यैवाह- '**कुराजे**'ति । **तत्र** = कुत्सितराजाधिष्ठितनगरप्राकारे **लुण्टाकोपद्रवस्य** लोकलुण्टनादिलक्षणस्य **इव अत्र** = विवेकशून्येऽन्तर्मलीमसे सानुबन्धदोषविगमशालिनि स्वरूपशुद्धानुष्ठाने **अज्ञानदोषोपघातस्य** भव-मोक्ष-तदुपायादिगोचराज्ञानदोषोपद्रवस्य **दुर्निवारत्वादिति** । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → अत एवेदमार्याणां बाह्यमन्तर्मलीमसम् । कुराजपुरसच्छालयत्नकल्पं व्यवस्थितम् ।। ← (यो.बिं. २१८) इति । 'यथा हि विहितपराऽधृष्यप्राकारमपि पुरं कुत्सितराजाऽधिष्ठितं न च तथाविधां वृद्धिं लब्धुमलं लोकलुण्टनादिभिस्तदुपद्रवैः नित्यमेव तस्य दुःस्थीकृतत्वात् । एवं स्वरूपशुद्धाऽनुष्ठानमिति बाह्यदोषाऽभावेऽपि तत्त्वज्ञानविकलस्य पुंसोऽत एव कुराजसदृशस्य न परां गुणवृद्धिं प्राप्तुमुत्सहते, अज्ञानदोषोपघातादेवे'ति (यो.बिं.२१८ वृ.) **योगबिन्दुवृत्तिकृत्** ।

अनुबन्धशुद्धानुष्ठानात् तत्त्वसंवेदनाऽनुगतात् प्रशान्तवाहिताजन्यात् जायमाना **दोषहानिः** = कषा-यादिव्यावृत्तिः **उत्तरोत्तरदोषाऽपगमाऽऽवहा** = स्वोत्तरकालावच्छेदेन दोषाऽजनने सति दोषान्तरसन्ततिनिवृत्त्य-नुकूला भवति । **अत एव** = तृतीयानुष्ठानजन्यदोषहानेः सानुबन्धत्वादेव सा **दोषाऽननुवृत्तिमती** = आत्यन्तिकी । यथोक्तं **अध्यात्मसारे** → आत्यन्तिकी तृतीयात्तु गुरुलाघवचिन्तया ← (अ.सा.२/२५) इति। प्रकृते ग्रन्थकारो **योगबिन्दु**संवादमाह - '**तृतीयादि**'ति। **नियोगतः** = नियमेन। सानुबन्धदोषविगमहेतुमाह-

વિશેષાર્થ :- તાપસ વગેરે લોકો જે યમ-નિયમ આદિનું પાલન કરે છે તેનાથી જે દોષનો હ્રાસ થાય છે તે દેડકાના ચૂર્ણની જેમ ભાવીમાં કામ-ક્રોધાદિ દોષના પુનરાગમનમાં નિમિત્ત બને છે. દોષનું પુનરાગમન ન થાય તે રીતે દોષનો ઉચ્છેદ કરવામાં ગૌરવ-લાઘવજ્ઞાન, વિશિષ્ટ વિવેકદૃષ્ટિ કારણ બને છે. તાપસ પાસે તે ન હોવાના કારણે તેમના દોષો Return Ticket લઈને રવાના થાય છે.(૧૪/૨૪)

ગાથાર્થ :- તેથી ખરાબ રાજાના કિલ્લાની જેમ વિવેકશૂન્ય બીજું અનુષ્ઠાન મનાયેલ છે. ગુરુ-લાઘવજ્ઞાનના કારણે ત્રીજા અનુષ્ઠાનથી થતી દોષહાનિ સાનુબંધ હોય છે. (૧૪/૨૫)

ટીકાર્થ :- પુનરાવર્તન પામે તે રીતે દોષ રવાના કરવાના લીધે બીજું સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિવેકશૂન્ય જાણવું. તે ખરાબ રાજાથી અધિષ્ઠિત થયેલા નગરના કિલ્લા જેવું હોય છે. કારણ કે ત્યાં લુટારાનો ઉપદ્રવ ચોક્કસ થતો હોય છે. આ જ રીતે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં અજ્ઞાન દોષનો ઉપદ્રવ અવશ્ય થાય છે. જ્યારે તૃતીય અનુષ્ઠાનથી થતો દોષઉચ્છેદ ઉત્તરોત્તરકાળમાં દોષનાશને લાવનાર હોય છે. માટે જ તે દોષહાનિ દોષને નહિ લાવનાર બને છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'ત્રીજા અનુષ્ઠાનથી નિયમા સાનુબંધ દોષહાનિ થાય છે.' મૂળગાથામાં 'ગુરુલાઘવચિંતનથી દોષ મૂળમાંથી ઉખડે છે' આવું

१. '...कमिदं' इति सर्वत्र प्रतौ पाठः । परं व्याख्यानुसारेण 'कमदः' इति पाठः सम्यक् । अधुना हस्तादर्शेऽप्यंपाठो लब्धः। हस्तादर्शान्तरे च '....विविदमिदः' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'दुर्वारत्वा...' इति पाठान्तरम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विगमः सानुबन्धो नियोगतः" (यो.बिं.२९९)। **'गुरुलाघवचिन्तया'** इत्युपलक्षणमेषा दृढप्रवृत्त्यादेः।।२५।।

गृहाद्यभूमिकाकल्पमतस्तत् कैश्चिदुच्यते । उदग्रफलदत्वेन मतमस्माकमप्यदः ।।२६।।

गृहेति । अतः = सानुबन्धदोषहानिकरत्वात् **तत्** = तृतीयमनुष्ठानं **कैश्चित्** = तीर्थान्तरीयैः गृहस्याऽऽद्यभूमिका दृढपीठबन्धरूपा तत्कल्पं = तत्तुल्यं (=**गृहाद्यभूमिकाकल्पं उच्यते**), **उदग्रफलदत्वेन** = उदारफलदायित्वेन तस्य । **अदः** = एतदुक्तं **अस्माकमपि मतम्** । यथा हि गृहाऽऽद्यभूमिका-प्रारम्भदार्ढ्यं नोपरितनगृहभङ्गफलं सम्पद्यते, किं तु तदनुबन्धप्रधानं, एवं तत्त्वसंवेदनाऽनुगत-

---

गुरुलाघवचिन्तया = गुण-दोषाऽऽराधना-विराधनागोचरगुरुलघुभावमीमांसया । **एषा** गुरुलाघवचिन्ता **उपलक्षणं दृढप्रवृत्त्यादेः** = घोरपरिषहोपसर्गाद्यनिवर्तनीयसत्प्रवृत्त्यसन्निवृत्ति-प्रबलशुभप्रणिधान - यतना - विधिपालन-परतादेः। **न च** गुरुलाघवचिन्तादिशून्यमनस्कतया क्रियमाणस्य जिनोक्तानुष्ठानस्य कुत्राऽन्तर्भावः ? इति **शङ्कनीयम्**, तस्य निश्चयतो द्वितीयानुष्ठाने प्रवेशात्, दृढाऽऽदरतो व्यवहारेण मार्गबीजत्वसम्भवात् । यथोक्तं **अध्यात्मसारे** → अपि स्वरूपतः शुद्धा, क्रिया तस्माद् विशुद्धिकृत् । मौनीन्द्रव्यवहारेण मार्गबीजं दृढाऽऽदरात् ।। ← (अ.सा.२/२६) इति भावनीयम् ।।१४/२५।।

तृतीयानुष्ठाने केषाञ्चिन्मतेनोदाहरणमाह - **'गृहे'**ति ।

तत्तुल्यं = गृहसम्बन्धिदृढपीठबन्धसदृशम् । **तस्य** = अनुबन्धशुद्धानुष्ठानस्य **उदारफलदायित्वेन** = सद्गतिप्रभृति-परमगतिपर्यन्तफलप्रदत्वेन **एतदुक्तं** = तीर्थान्तरीयोक्तं **अस्माकं** जैनानां **अपि मतम्** । तदुक्तं

જણાવવા માટે 'गुरुलाघवचिन्तया' આવું જે પદ વાપરેલ છે તે ઉપલક્ષણ હોવાથી દૃઢપ્રવૃત્તિ વગેરેનું પણ સૂચન કરે છે. (મતલબ કે ગુણ-દોષની બાબતમાં લાઘવ-ગૌરવની વિચારણા જેમ દોષને મૂળમાંથી ઉખેડે છે તેમ વિવેકગર્ભ દૃઢપ્રવૃત્તિ વગેરે પણ દોષને મૂળમાંથી ઉખેડે છે.) **(૧૪/૨૫)**

વિશેષાર્થ :- લુટારાઓ સાથે ભળી ગયેલો અને પ્રજાના હિત પ્રત્યે બેદરકાર રાજા નગરનો કિલ્લો એવી રીતે બનાવે છે કે લુટારાઓને અવસરે નગરમાં લૂંટફાટ કરવામાં તકલીફ ન પડે. સામાન્યથી કિલ્લો નગરની પ્રજાનું રક્ષણ કરે- એમ કહેવાય. પણ ઉપર જણાવેલ કિલ્લો એવો છે કે કિલ્લો હાજર હોવા છતાં લૂંટફાટ વગેરે ચાલુ જ રહેવાની છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો યમ-નિયમાદિનું વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પાલન કરવા રૂપે જે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન આચરે છે તેનાથી થતી દોષહાનિ વિશે પણ ખરાબકિલ્લાની જેમ સમજી લેવું. અજ્ઞાનની-મોહરાજાની લૂંટફાટ ત્યાં ચાલુ જ હોય છે. બાકીની બાબત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. **(૧૪/૨૫)**

ગાથાર્થ :- કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ઘરના મજબૂત પાયા તુલ્ય છે. ઉદાર ફળ દેવાના કારણે આપણને પણ આ વાત માન્ય છે. **(૧૪/૨૬)**

ટીકાર્થ :- અન્ય દર્શનકારો એમ કહે છે કે દોષો ભવિષ્યમાં ક્યારેય પાછા ન આવે અને દોષહાનિ ભવિષ્યમાં પણ ચાલતી રહે તેવો દોષોચ્છેદ કરવાના કારણે અનુબંધશુદ્ધ તૃતીય અનુષ્ઠાન ઘરના મજબૂત પાયા તુલ્ય, ઊંડા પાયા ઉપર રચાયેલ દૃઢ કણપીઠ તુલ્ય છે. ઉદારફળદાયી હોવાના લીધે એમનું કથન આપણને પણ માન્ય છે. જેમ ઘરના પાયાનો પ્રારંભ દૃઢ-મજબૂત હોય તો ઉપરના માળ પડતા નથી. પરંતુ લાંબા સમય સુધી તે દૃઢતાથી ટકે છે. તેમ તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનથી ગર્ભિત અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર કાળમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मनुष्ठानमुत्तरोत्तरदोषविगमाऽऽवहमेव भवति, न तु कदाचनाऽप्यन्यथारूपमिति ।।२६।।

आत्मनेष्टं गुरुर्ब्रूते लिङ्गान्यपि वदन्ति तत् । त्रिधाऽयं प्रत्ययः प्रोक्तः सम्पूर्णं सिद्धिसाधनम् ।।२७।।

आत्मनेति। आत्मनेष्टं सदनुष्ठानं **गुरुः** = धर्मोपदेष्टा **ब्रूते** कर्तव्यत्वेन। **लिङ्गान्यपि** सिद्धिसूचकानि नन्दीतूरादीनि सूत्रसिद्धानि **तद्** = गुरूक्तमेव **वदन्ति। अयं त्रिधा** = त्रिप्रकारः **प्रत्ययो**

योगबिन्दौ →

तृतीयाद्दोषविगमः सानुबन्धो नियोगतः । गृहाऽऽद्यभूमिकाऽऽपाततुल्यः कैश्चिदुदाहृतः ।।

एतदप्युदग्रफलदं, गुरु-लाघवचिन्तया । अतः प्रवृत्तिः सर्वैव सदैव हि महोदया ।।

← (यो.बिं.२१९/२२०) इति । तद्वृत्त्यनुसारेण व्याख्यानयति- '**यथे**'ति । स्पष्टम्।।१४/२६।।

'सम्यक्प्रत्ययवृत्तितः' (द्वा.द्वा.१४/१९ पृ.९७६) इति यदुक्तं तदधिकृत्याह- '**आत्मने**'ति। मोक्षसुखकाङ्क्षिणा स्वभूमिकोचितानुष्ठानपरेण उत्तरोत्तराऽधिकगुणोपनायकप्रवृत्तिप्रतिबद्धचित्तेन **आत्मना** यदेव **इष्टं** = कर्तुमभिप्रेतं **सदनुष्ठानं** देवपूजनादिरूपं **धर्मोपदेष्टा** अपि तदेव **कर्तव्यत्वेन** = स्वकर्तव्यतया **ब्रूते** । तदुक्तं **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे** अपि → भाविकार्याऽनुसारेण वागुच्छलति जल्पताम् ← (त्रि.श.पु.१।१।६०६) इति। तथा **सिद्धिसूचकानि** यानि **नन्दीतूरादीनि सूत्रसिद्धानि** → 'नन्दीतूरं पुन्नस्स दंसणं संख-पडहसद्दो य । भिंगार-छत्त-चामर एवमादी पसत्थाइं ।। ← (नि.भा.३०२०) इति **निशीथभाष्ये** प्रसिद्धानि तानि **अपि** स्वाभिलषितं सत् **गुरूक्तमेव वदन्ति** = निर्विघ्नं सुसाध्यत्वेन सफलत्वेन च सूचयन्ति इत्येवं **अयं प्रत्ययः** प्रतीयतेऽस्माद् भाव्यर्थ इति प्रत्ययः = अभ्रान्तविश्वासः **त्रिप्रकारः प्रोक्तो योगबिन्दौ** → तथात्म-गुरु-लिङ्गानि प्रत्ययस्त्रिविधो मतः । सर्वत्र सदनुष्ठाने योगमार्गे विशेषतः ।। ← (यो.बिं.२३१)

દોષહાનિને લાવનાર જ બને છે. ક્યારેય ભવિષ્યમાં અન્યથાસ્વરૂપ બનતું નથી. (૧૪/૨૬)

વિશેષાર્થ :- ઘરનો પાયો, કણપીઠ, Plinth જેમ મજબૂત હોય તેમ ઉપરના માળ લાંબો સમય ટકી શકે. આ જ રીતે આત્મતત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનનો પાયો જેટલો દૃઢ-મજબૂત-ઊંડો હોય તેમ તેના દ્વારા થતી આરાધનાના ફળરૂપે સંપન્ન થતી દોષની હાનિ મજબૂત અને દીર્ઘકાલીન બને છે. એના લીધે ભવિષ્યમાં દોષનો ઘટાડો થયે જ રાખે છે. (૧૪/૨૬)

પૂર્વે ૧૯મા શ્લોકમાં જે ત્રણ પ્રકારની પ્રત્યયશુદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરેલ હતો તેનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે –

❋ ત્રિવિધ પ્રત્યય પ્રતિપાદન ❋

ગાથાર્થ :- પોતાને પસંદ હોય, ગુરુ તે જ વાત જણાવે અને નિમિત્તો પણ એ જ હકીકતને જણાવે. આમ ત્રણ પ્રકારે પ્રત્યય કહેવાયેલ છે. તે નિયમા સંવાદ પૂરાવે તેવી સિદ્ધિનું સાધન છે. (૧૪/૨૭)

ટીકાર્થ :- પોતાને સદનુષ્ઠાન પસંદ હોય. ધર્મોપદેશક સદ્ગુરુ પણ તે જ સદનુષ્ઠાનને સ્વકર્તવ્યરૂપે જણાવે. તથા વાગતા એવા નંદી-તૂર-વાજિંત્ર-ઢોલ વગેરે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ એવા નિમિત્તો પણ એ જ બાબતમાં સિદ્ધિનું સૂચન કરે. આમ ત્રણ પ્રકારે પ્રત્યય = વિશ્વાસ કહેવાયેલ છે. આ પ્રત્યય અવ્યભિચારી એવું

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= विश्वासः **प्रोक्तः सम्पूर्णं** = अव्यभिचारि **सिद्धिसाधनं** = इष्टकारणम्, यत उक्तं- "आत्मा तदभिलाषी स्याद् गुरुराह तदेव तु। तल्लिङ्गोपनिपातश्च सम्पूर्णं सिद्धिसाधनम्।।"(यो.बिं.२३२)।।२७।।

सिद्धिः सिद्ध्यनुबन्धैव न पातमनुबध्नती। हाठिकानामपि ह्येषा नाऽऽत्मादिप्रत्ययं विना ।।२८।।

सिद्धिरिति । **सिद्ध्यनुबन्धैव** = उत्तरसिद्ध्यवन्ध्यबीजमेव **सिद्धिः** भवति तात्त्विकी । [1]**न पुनः पातं** = भ्रंशं **अनुबध्नती** इति[2] प्राक्कालव्याप्त्यावष्टभ्नती[3] ।

इत्येवम् । प्रायः सर्वत्र सर्वदैतत्त्रितयाऽविसंवादे स्वस्यैव स्वगुरुत्वं निश्चयतः प्रादुर्भवति । एतेन → स्वस्मिन् सदभिलाषित्वादभीष्टज्ञापकत्वतः । स्वयं हितप्रयोक्तृत्वादात्मैव गुरुरात्मनः ।। ← (इष्टो. ३४) इति **इष्टोपदेश**वचनमपि व्याख्यातम्। अधिकृतप्रत्ययैक्ये सति प्रकृते फलितं किमित्याह- **अव्यभिचारि** = सुसंवादि **इष्टकारणं** = स्वाऽभिप्रेतफलनिष्पत्तिसूचकम् । अत्रैव **योगबिन्दु** (यो.बिं.२३२) संवादमावेदयति- '**आत्मे**'ति । भाविताऽर्थोऽयं श्लोकः । **विंशिकाया**मपि → चिंतेह मंगलमिहं निमित्तसुद्धिं तिहा परिक्खंता। काय-वय-मणेहिं तहा निय-गुरुयणसंगएहिं तु ।। ← (विं.१४/४) इत्येवं प्रत्ययत्रैविध्यमुपदर्शितमिति ध्येयम् । इत्थमेवाऽऽत्मदर्शनादिसिद्धिः परेषामपि सम्मता । तदुक्तं **महोपनिषदि** → स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैवैकवाक्यता । यस्याऽभ्यासेन तेनात्मा सततं चावलोक्यते ।। ← (महो.४/५) इति । शास्त्रोक्तलिङ्गानां शास्त्रपदेन ग्रहणसम्भवादित्यधिकमस्मत्कृत-**कल्याणकन्दल्याम्** (षोडशकवृत्ति-६/९ पृ.१४४) ।।१४/२७।।

अथ समुदितत्रिविधप्रत्ययव्यङ्ग्यां सिद्धिमेव भावयन्नाह- '**सिद्धि**'रिति । **उत्तरसिद्ध्यवन्ध्यबीजमेव** = स्वोत्तरफलान्तरसिद्ध्यमोघबीजभूतैव **सिद्धिः** प्रकृते नियमेन **तात्त्विकी** = निरुपचरिता **भवति** । **भ्रंशं** = पतनं **प्राक्कालव्याप्त्या** = स्वपूर्वकालीनत्वनिरूपितव्याप्तिसम्बन्धेन **अवष्टभ्नती** = सम्बध्नती सिद्धिः **पुनः न** = नैव तात्त्विकी सिद्धिः भवति । या सिद्धिरवश्यम्भाविभ्रंशपूर्वकालिकी सा स्वपूर्व-

ઈષ્ટ-સિદ્ધિસાધન છે. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં પણ જણાવેલ છે કે → 'આત્મા તે કાર્યનો ઈચ્છુક હોય, ગુરુ પણ તે જ કાર્ય કરવાનું જણાવે. અને તેની સિદ્ધિને સૂચવનારા નિમિત્તો આવી મળે. આમ સંપૂર્ણ સિદ્ધિસાધન બને છે.' ← (૧૪/૨૭)

વિશેષાર્થ :- જે સાધના કરવાની પોતાની ઈચ્છા હોય તે જ સાધના કરવાની ગુરુ આજ્ઞા કરે. તે જ વખતે અથવા તે સાધના કરતી વખતે ઘંટનાદ-શંખવાદન-દેવચકલીદર્શન થાય, ઢોલ વગેરે વાગતા સંભળાય તો સમજી લેવું કે તે સાધના અવશ્ય સિદ્ધ થવાની છે. (૧૪/૨૭)

ગાથાર્થ :- જે સિદ્ધિ અન્ય સિદ્ધિને લાવી આપે, પતનને લાવે નહિ તે તાત્ત્વિક સિદ્ધિ જાણવી. બળાત્કારે કામ કરનારને પણ કાર્યસિદ્ધિ આત્માદિ ત્રિવિધ પ્રત્યય વિના સંભવતી નથી. (૧૪/૨૮)

ટીકાર્થ :- ઉત્તરોત્તર નવી સિદ્ધિનું અમોઘ બીજ બને તે જ સિદ્ધિ તાત્ત્વિક સિદ્ધિ બને છે. ભવિષ્યમાં પતનને પામનારી સિદ્ધિ અસિદ્ધિ જ કહેવાય. મતલબ કે પતન પામવાની પૂર્વકાળમાં જે નિયમા વિદ્યમાન હોય, પતનપૂર્વકાળે હાજર રહેવા દ્વારા પ્રાક્કાલ વ્યાપ્તિસંબંધથી જે સિદ્ધિ પતન સાથે સંકળાયેલી હોય

१. हस्तादर्शे 'न' पदं नास्ति । २. मुद्रितप्रतौ 'इति' पदं नास्ति । ३. '..व्याप्त्यवष्टभ्नाति..' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शल्योपहतप्रासादादिरचनाया इवाऽन्यस्या मिथ्याभिनिवेशादिपातशक्त्यनुवेधेनासिद्धित्वात्[१] । तदुक्तं- "सिद्ध्यन्तरं न सन्धत्ते या सावश्यं पतत्यतः[२] । तच्छक्त्याप्यनुविद्धैव पातोऽसौ तत्त्वतो मतः ।।" (यो.बिं.२३४) इति । इत्थं च सिद्ध्यन्तराऽङ्गसंयोगादाऽऽत्मादिप्रत्ययवतामेव सिद्धिः सिद्धा भवति । **हाठिकानामपि** = बलात्कारचारिणामपि **एषा हि सिद्धिः आत्मादिप्रत्ययं विना**

कालीनत्वविशिष्टव्याप्तिसम्बन्धेन भ्रंशविशिष्टतया न तात्त्विकी सिद्धिरिति भावः । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → सिद्ध्यन्तरस्य सद्बीजं, या सा सिद्धिरिहोच्यते । ऐकान्तिक्यन्यथा नैव, पातशक्त्यनुवेधतः ।। ← (यो.बिं.२३३) इति । दृष्टान्तेनेदं समर्थयति- '**शल्ये**'ति। → तथाविधप्रासादादि अस्थ्यादिशल्योपघातान्महता यत्नेनोपरच्यमानमपि नोदयमासादयति किन्त्ववश्यं पतति एवं विवक्षितसिद्धिरपि मिथ्याभिनिवेशादिपातशक्त्यनुवेधान्न निर्वाणाऽवसानफलाय सम्पद्यत ← (यो.बिं.वृ.२३३) इति **योगबिन्दुवृत्तिकृत्**।

ग्रन्थकृदपि प्रकृते **योगबिन्दु**संवादमाह- '**सिद्ध्यन्तरमि**'ति। तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **सिद्ध्यन्तरं** = प्रस्तुतकार्यसिद्धेः कार्यान्तरसिद्धिरूपं **न** = नैव **सन्धत्ते** = घटयति **या** सिद्धिः **सा अवश्यं** = नियमेन **पतति** = निवर्तते । **अतः** = अवश्यम्पातात् **तच्छक्त्याऽपि** = पातशक्त्याऽपि **अनुविद्धा** = व्याप्ता, एवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात्, ततः **पात एव असौ** = सिद्धिः, सम्प्रत्यपातेऽपि परतस्तावत्पात एवेत्यपिशब्दार्थः, **तत्त्वतो मतः** = सम्मतो विदुषाम् । यथा ह्यविद्यमानपुत्रपौत्रादिसन्तानः पुमान् स्वकालेऽपतन्नपि पातशक्त्यनुवेधात् परमार्थतः पात एव, तथा प्रस्तुता यम-नियमादिसिद्धिरप्यनुबन्धविकला योजनीया पातत्वेन ← (यो.बिं.२३४ वृत्ति) इति ।

इत्थञ्च सिद्ध्यन्तराऽङ्गसंयोगात् सिद्ध्यन्तराणां = प्रस्तुतसिद्धेरन्यसिद्धिविशेषाणां यानि अङ्गानि = हेतवः तेषां संयोगात् = मिलनात् **आत्मादिप्रत्ययवतामेव** = आत्म-गुरु-लिङ्गप्रतीतिसङ्गतानामेव **सिद्धिः** तात्त्विकी **सिद्धा भवति**, आत्मादिप्रत्ययस्यैव सिद्ध्यन्तराऽवन्ध्यहेतुत्वात् । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → सिद्ध्यन्तराङ्गसंयोगात् साध्वी चैकान्तिकी भृशम् । आत्मादिप्रत्ययोपेता तदेषा नियमेन तु ।। ← (यो.बिं.२३५) इति । एतदेव समर्थयति- **बलात्कारचारिणामपि** = स्वविकल्पप्रवृत्त्यागमनिरपेक्षत्वेनाऽत्याचारकारिणां किंपुनस्तदन्यथाचारिणामित्यपिशब्दार्थः, **सिद्धिर्हि आत्मादिप्रत्ययं विना न भवति** । 'न हि' इत्यस्य '**शक्यत**' इत्यनेनाऽन्वयः । **मृत्पिण्डाद्युपायान्तरकार्य**मिति । पटाद्युपेयादन्यः घटादिः उपेया-

ते सिद्धि परमार्थथी सिद्धि न ज कहेवाय. जेम पायामां हाडका वगेरे शल्यथी अभडायेल महेल वगेरेनी रचना परमार्थथी महेलादिनी रचना न कहेवाय. कारण के तेमां रहेनारने सुख-शांति-स्वास्थ्य-समाधि-आदिनो अनुभव थतो नथी. तेम फोगट कदाग्रह वगेरे पतनसमर्थ तत्त्व के मलिन शक्तिथी संकळायेल होवाथी भावीमां पतन पामनारी सिद्धि वास्तवमां सिद्धि न कहेवाय. **योगबिन्दु** ग्रन्थमां जणावेल छे के → 'जे सिद्धि अन्य सिद्धिने लावे नहि ते सिद्धि अवश्य पडे छे, नष्ट थाय छे. पतननी शक्तिथी व्याप्त होवाथी ते सिद्धि परमार्थथी पतन ज मनायेल छे.' ← आ रीते सिद्ध थाय छे के अन्य सिद्धिना हेतुओना मिलनथी आत्मादि प्रत्ययवाळा जीवोने ज सिद्धि मळे छे. बलात्कारथी काम करनारा जीवोने पण जे आ सिद्धि थाय छे ते आत्मादि त्रिविध प्रत्यय विना थती नथी. खरेखर मृत्पिंड वगेरे उपायथी

१. हस्तादर्शे '...नुवेद्धित्वात्' इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः । २. मुद्रितप्रतौ '...त्यधः' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

न भवति । न हि मृत्पिण्डाद्युपायान्तरकार्यं घटादि बलात्कारसहस्रेणाप्युपायान्तरतः साधयितुं शक्यत इति ।।२८।।

सद्योगाऽऽरम्भकस्त्वेनं शास्त्रसिद्धमपेक्षते। [1]सदा भेदः परेभ्यो हि तस्य जात्यमयूरवत्।।२९।।

सदिति । सद्योगाऽऽरम्भकस्तु = सानुबन्धयोगाऽऽरम्भक एव **एनं** = आत्मादिप्रत्ययं **शास्त्रसिद्धं** = अतीन्द्रियाऽर्थ[2]सार्थसमर्थनसमर्थाऽऽगमप्रतिष्ठितं **अपेक्षते** = अवलम्बते। **परेभ्यो हि** =

न्तरमुच्यते, तदुपायभूतं मृत्पिण्डादि चोपायान्तरमुच्यते । ततो मृत्पिण्डादिलक्षणस्योपायान्तरस्य कार्यभूतं **घटादि बलात्कारसहस्रेणाऽपि** तन्त्वादिलक्षणत **उपायान्तरतः साधयितुं न हि शक्यते**, घटहेतुविरहात् तथाऽऽत्मादिप्रत्ययविकलस्तदन्याऽनुष्ठानवानपि योगी नैकान्तिकीं सिद्धिमाराधयितुं समर्थः स्यात्, ब्रह्मचर्य-जिनकल्प-चक्रवर्तिपदसिद्धौ सिंहगुहावासिमुनि-कुलवालकमुनि-शिवभूति-कुणिकादिवदिति भावः । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → न ह्युपायान्तरोपेयमुपायान्तरतोऽपि हि । हाठिकानामपि यतस्तत्प्रत्ययपरो भवेत् ।। ← (यो.बिं.२३६) इति ।

अत एवाऽऽत्मादिप्रत्ययः सिद्धिदूतत्वादिनाऽपि निरूप्यते । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → पठितः सिद्धिदू-तोऽयं प्रत्ययो ह्यत एव हि । सिद्धिहस्ताऽवलम्बश्च तथान्यैर्मुख्ययोगिभिः ।। ← (यो.बिं.२३७) इति ।।१४/२८।।

अथ क एनमपेक्षते ? इत्याह- '**सदि**'ति । **सानुबन्धयोगाऽऽरम्भकः** = कर्मवैचित्र्यात्कदाचित्कायपातेऽपि चित्तपातविरहेण सानुवृत्तियोगसमारम्भकः **एव आत्मादिप्रत्ययं** सर्वत्र **अवलम्बते** । अन्यस्य हि तत्त्व-परिज्ञानशून्यतयाऽलब्धात्मलाभस्य सर्वत्र प्रवृत्तौ कर्मपारतन्त्र्यमेव हेतुर्न पुनस्तत्त्वज्ञानं, विवेकिलोका-

નિષ્પન્ન થનાર ઘટાદિ કાર્યને હજારો પ્રકારની બળજબરી અજમાવવા છતાં અન્ય ઉપાયથી નિષ્પન્ન કરવાનું શકય બનતું નથી. (૧૪/૨૮)

વિશેષાર્થ :- પ્રમાણ દ્વારા એકવાર કાર્ય-કારણભાવ નક્કી થયા પછી બળજબરી કરવા છતાં મૂળભૂત કારણોને છોડી અન્ય નિમિત્તોને પકડવાથી વિવક્ષિત કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. સિદ્ધિ આત્માદિ ત્રિવિધ પ્રત્યયથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.આ વાત શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તેથી જબરદસ્તીથી કામ કરનારને પણ ત્રિવિધ પ્રત્યય ઉપલબ્ધ થાય તો જ સિદ્ધિ પ્રગટી શકે. બાકી સિદ્ધિ ન જ પ્રગટી શકે. ત્રિવિધપ્રત્યય વિના જિનકલ્પ સ્વીકારવા તૈયાર થનાર શિવભૂતિનું પતન જ થયું ને ! ત્રિવિધપ્રત્યય વિના બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ કરવા જનાર કુલવાલક મુનિ અને સિંહગુફાવાસિ મુનિ પણ ભ્રષ્ટ થયા હતા. ત્રિવિધ પ્રત્યય વિના ચક્રવર્તી પદની સિદ્ધિ મેળવવા જનાર કોણિક રાજા પણ મરણને શરણ થયા હતા. માટે સિદ્ધિ ઈચ્છનારે ત્રણ પ્રત્યય ઉપર વિશેષ રીતે ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. (૧૪/૨૮)

ગાથાર્થ :- સદ્યોગારંભક જીવ તો શાસ્ત્રસિદ્ધ ત્રિવિધ પ્રત્યયની અપેક્ષા રાખે છે. ખરેખર અસદ્યોગારંભક જીવો કરતાં સદ્યોગારંભક જીવ કાયમ જુદા પડી જાય છે, જાત્યમોરની જેમ. (૧૪/૨૯)

ટીકાર્થ :- સાનુબંધ યોગનો આરંભક જીવ જ અતીન્દ્રિય પદાર્થનું સમર્થન કરવામાં સમર્થ એવા આગમમાં પ્રસિદ્ધ એવા આત્માદિ ત્રિવિધ પ્રત્યયનું (સાધના વગેરે કરતી વખતે) આલંબન લે છે. ખરેખર

१. हस्तादर्शे 'भेदाभेदः' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'सार्थ' पदं नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

असद्योगाऽऽरम्भकेभ्यो हि **तस्य** = सद्योगाऽऽरम्भकस्य **सदा भेदो** = वैलक्षण्यं **जात्यमयूरवत्**[१] = [२]सर्वोपाधिविशुद्धमयूरवत् । यथा हि जात्यमयूरोऽजात्यमयूरात्सदैव भिन्नस्तथा सद्योगाऽऽरम्भकोऽप्यन्यस्मादिति भावना । तदुक्तं- "न च सद्योगभव्यस्य वृत्तिरेवंविधापि हि ।

न जात्वजात्यधर्मान् यज्जात्यः सन् भजते शिखी ।।' (**योगबिन्दु** २४१) ।।२९।।

यथा शक्तिस्तदण्डादौ विचित्रा तद्वदस्य हि । गर्भयोगेऽपि [३]मातृणां श्रूयतेऽत्युचिता क्रिया ।।३०।।

पेक्षणीयत्वात्तस्य । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → अपेक्षते ध्रुवं ह्येनं सद्योगारम्भकस्तु यः । नाऽन्यः प्रवर्तमानोऽपि तत्र दैवनियोगतः ।। ← (यो.बिं.२३८) इति । → लौकिक-परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ← (न्या.सू.१।१।२५) इति **न्यायसूत्र**दर्शितलक्षणोपेतं दृष्टान्तमाह- **जात्यमयूरवदि**ति ।

जात्यमयूरोदाहरणोपदर्शितभेदसमर्थनाय **योगबिन्दु**संवादमाह- '**न चे**'ति । **तद्वृत्तिस्त्वेवम्** → **न च** = नैव **सद्योगभव्यस्य** = परिशुद्धयोगयोग्यस्य जन्तोः **वृत्तिः** समाचाररूपा **एवम्विधाऽपि हि** तत्कारित्व-तद्द्वेषित्वलक्षणा किम्पुनस्तद्द्वेषित्वलक्षणैवेत्यपि-हिशब्दार्थः । एतदेव प्रतिवस्तूपमया भावयन्नाह- **न** = नैव **जातु** = कदाचिद् **अजात्यधर्मान्** = कुजातमयूरचेष्टितरूपान् **यत्** = यस्मात् **जात्यः** = सर्वोपाधिविशुद्धः **सन्** = भवन् **भजते** सेवते **शिखी** = मयूरः ← (यो.बिं.वृ.२४१) इति । आगमविहिते चैत्यवन्दनादौ विधातुमिष्टे सत्यागमनिरूपितविधिनिरपेक्षतया आगममतिक्रम्याऽऽगमादावेव प्रवर्तत इतिरूपा आगमकारित्वाऽऽगमद्वेषित्वलक्षणा वृत्तिरितरस्मिन् सम्भाव्यमानाऽपुनर्बन्धके नैव सम्भवतीति भावः।

मार्गानुसारित्वाऽऽभिमुख्येनाऽपुनर्बन्धकलक्षणे सद्योगारम्भके मयूरदृष्टान्तोपमा **योगशतकवृत्तौ** (श्लोक-१३) **पञ्चाशकवृत्तौ** (पञ्चा. ३/४ वृ.) चोपदर्शितेति ध्येयम् ।।१४/२९।।

अथ शिखिदृष्टान्तमधिकृत्य ग्रन्थकार एवाऽऽह- '**यथे**'ति । **सद्योगारम्भकस्य आदित एव** =

અસદ્યોગારંભક જીવો કરતાં સદ્યોગારંભક જીવની કાયમ વિલક્ષણતા જ હોય છે. સર્વોપાધિશુદ્ધ મોરની જેમ આ વાત સમજવી. જેમ શ્રેષ્ઠ મોર હલકા મોર કરતાં કાયમ જુદો જ પડી જાય છે. તેમ સદ્યોગારંભક જીવ પણ અસદ્યોગારંભક કરતાં જુદો જ પડી જાય છે- એવો અહીં આશય છે. **યોગબિંદુ**માં જણાવેલ છે કે → 'ખરેખર સદ્યોગવાળા ભવ્ય જીવની વૃત્તિ ક્યારેય પણ આવી હલકી હોતી નથી. ક્યારેય પણ શ્રેષ્ઠ મોર હલકા મોરના ગુણધર્મોનું સેવન કરતો નથી.' ← (૧૪/૨૯)

વિશેષાર્થ :- ભવિષ્યમાં સતત ટકે, આગળ વધે, વિશુદ્ધ બને તેવી સાનુબંધ યોગસાધના કરનાર જીવ અવશ્ય સિદ્ધિસૂચક અમોઘ આત્માદિ ત્રિવિધ પ્રત્યયને આદરે છે. સાધના કરીને પ્રમાદવશ થવાના કારણે સાધનાભ્રષ્ટ થનારને ત્રિવિધ પ્રત્યયની બહુ પડી નથી હોતી. તેના પ્રત્યે તે ઉદાસીન હોય છે. પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી પરખાઈ જાય તેવી આ વાત છે. (૧૪/૨૯)

શ્રેષ્ઠ મોરના દૃષ્ટાંતની સ્પષ્ટતા કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

ગાથાર્થ :- જેમ શ્રેષ્ઠ મોરના ઈંડા વગેરેમાં વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે તેમ સદ્યોગારંભકમાં વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે. ખરેખર સદ્યોગારંભક જીવનો ગર્ભરૂપે યોગ થતાં માતાઓની અત્યંત ઉચિત ક્રિયા સંભળાય છે. (૧૪/૩૦)

१. हस्तादर्शे '..रववत्' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'सर्वोपाधिविशुद्धमयूरवत्' इति पदं नास्ति । ३. मुद्रितप्रतौ 'मातृणामि'त्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यथेति । **यथा तदण्डादौ** = जात्यमयूराण्डचञ्चु-चरणाद्यवयवेषु **शक्तिः विचित्रा** = अजात्यमयूराऽवयवशक्तिविलक्षणा । **तद्वदस्य हि** = सद्योगाऽऽरम्भकस्याऽऽदित एवाऽऽरभ्येतरेभ्यो[1] विलक्षणा शक्तिरित्यर्थः । यत उक्तं- "यश्चाऽत्र शिखिदृष्टान्तः शास्त्रे प्रोक्तो महात्मभिः । स तदण्डरसादीनां सच्छक्त्यादिप्रसाधनः ।।" (**योगबिन्दु** २४५) इति। अत एव सद्योगाऽऽरम्भकस्येति गम्यं **मातॄणां** = जननीनां **गर्भयोगेऽपि**, किं पुनरुत्तरकाल इत्यपिशब्दार्थः, **श्रूयते** = निशम्यते शास्त्रेषु **अत्युचिता** = लोकानामतिश्लाघनीया **क्रिया** प्रशस्तमाहात्म्यलाभलक्षणा ।

यत एवं पठ्यते- "जणणी सव्वत्थवि णिच्छएसु सुमइत्ति तेण सुमई जिणो" (आ.नि.

निगोदावस्थात एव यद्वा अपुनर्बन्धकावस्थाप्रारम्भकालादेव **आरभ्य इतरेभ्यः** = अचरमावर्तकालवर्तिजीवेभ्यो **विलक्षणा** = विशिष्टा **शक्तिः** । तदुक्तं **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे** अपि → एकत्रैव निवेशेऽपि काचः काचो मणिर्मणिः ← (त्रि.श.पु.) इति। अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- **'य'** इति। तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **यश्च** = यः पुनः **अत्र** = योगधर्माऽधिकारचिन्तायां **शिखिदृष्टान्तः** = जात्यशिखिनिदर्शनरूपः **शास्त्रे** योगविषय एव **प्रोक्तः** = प्रज्ञप्तो **महात्मभिः** = योगशास्त्रचिन्तकैः **स** = शिखिदृष्टान्तः **तदण्डरसादीनां** = जात्यशिख्यण्डके रसस्य, आदिशब्दाच्चञ्चु-चरणाद्यवयवानां च **सच्छक्त्यादिप्रसाधनः**, सच्छक्तेः = सुसामर्थ्यस्याऽऽदिशब्दात् तत्फलस्य च प्रसाधनः = प्रकाशकः। न ह्यण्डकाद्यवस्थायां रसादिषु सर्वथाऽसन्तो जात्यशिखिधर्मा उत्तरकालमपि भवितुमर्हन्ति, सर्वथाऽसतः कस्यचिदुत्पादाऽभावात्। एवं धर्माधिकारिणोऽपि प्राणिनो गर्भाद्यवस्थास्वप्युत्तरकालाऽभिव्यज्यमानगुणसन्दोहबीजभाजो वर्तन्ते ← (यो.बि.वृ.२४५) इति।

गर्भाद्यवस्थायां तन्मातॄणामतिश्लाघनीयां क्रियां **आवश्यकनिर्युक्ति**संवादेनाह- **'जणणी'**ति । अत्र **मलयगिरिवृत्ति**स्त्वेवम् → येन कारणेन गर्भगते भगवति सर्वेषु विनिश्चयेषु = कर्तव्येषु सुमतिः = अतीव मतिः सम्पन्ना = जाता तेन कारणेन भगवान् सुमतिजिनः, जननीसुमतिहेतुत्वात् सुमतिरिति भावः, शोभना मतिरस्मादभूदिति व्युत्पत्तेः । तथा च वृद्धसम्प्रदायः- जणणी गब्भगए सव्वत्थ विणिच्छएसु

❁ ઉત્તમગર્ભયોગે માતાની ઉચિતપ્રવૃત્તિ ❁

ટીકાર્થ :- જેમ શ્રેષ્ઠ મોરના ઈંડામાં, ચાંચ-પગ વગેરે અવયવોમાં હલકા મોરના અવયવોની શક્તિ કરતાં વિલક્ષણ શક્તિ રહેલ હોય છે તેમ સદ્યોગારંભકની શક્તિ પહેલેથી જ માંડીને અસદ્યોગારંભક જીવો કરતાં જુદા જ પ્રકારની હોય છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'મહાત્માઓએ પ્રસ્તુતમાં શાસ્ત્રમાં જે મોરનું ઉદાહરણ કહેલ છે તે શ્રેષ્ઠ મોરના ઈંડાના રસ વગેરેમાં શ્રેષ્ઠ શક્તિઓને સિદ્ધ કરે છે.' ← માટે જ ગર્ભરૂપે પણ સદ્યોગારંભક જીવોનો યોગ થતાં જ સદ્યોગારંભક જીવની માતાઓની લોકોમાં અત્યંત પ્રશંસનીય-ઉચિત અને સુંદર માહાત્મ્ય મળે તેવી પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે. મૂળ ગાથામાં જે 'अपि' શબ્દ લખેલ છે તેનો અર્થ 'પણ' થાય છે. ઉત્તમ જીવનો ગર્ભરૂપે સંયોગ થાય તો પણ તેમની માતાની ક્રિયા અત્યંત સુંદર હોય છે તો તેના જન્મ પછીના સમયે તો શી વાત કરવી ? આવો ભાવ જણાવવા માટે મૂળ ગાથામાં 'अपि' શબ્દ જણાવેલ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં એવું સંભળાય છે કે → 'માતા સર્વ કાર્યોમાં સમ્યક્ નિશ્ચય કરનાર થવાથી ભગવંતનું નામ સુમતિ રાખ્યું.' ← તથા

---

१. हस्तादर्शे '...तरभ्यो' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१०९३)। तथा- "गब्भगए जं जणणी जाय सुधम्मे तेण धम्मजिणो" (आ.नि.१०९९) । तथा- "जाया जणणी जं सुव्वयत्ति मुणिसुव्वओ तम्हा" (आ.नि.११०३) इत्यादि। इदं गर्भावस्थायामुक्तम्। उत्तरकालेऽप्यत्युचितैव तेषां क्रिया। यत उक्तं- "औचित्याऽऽरम्भिणोऽक्षुद्राः प्रेक्षावन्तः शुभाऽऽशयाः।

अतीव मइसंपन्ना जाया । दोण्हवि सवत्तीणं मयपइयाणं ववहारो छिन्नो, जहा मम पुत्तो भविस्सइ, सो जोव्वणत्थो एयस्स असोगवरपायवस्स अहे ववहारं तुब्भं छिंदिहिति । ताव एगयाओ भवह । इयरी भणइ एवं भवतु । पुत्तमाया नेच्छइ । भणइ-ववहारो छिज्जउ, ततो भावं नाऊण छिन्नो ववहारो, दिन्नो तीसे पुत्तो । एवमादी गब्भगुणेणं जणणीए सुमति जाय त्ति सुमतिनामं कयं ← (आ.नि.१०९३ वृत्ति) इति । **तथा 'गब्भगए'** इति । → भगवति गर्भगते येन कारणेन विशेषतो जननी जाता सुधर्मा = दान-दयादिरूपशोभनधर्मपरायणा तेन नामतो धर्मजिनः ← (आ.नि.वृ.१०९९ वृत्ति) इति **मलयगिरिसूरिवृत्तिः** । **तथा 'जाया'** इति । → सामण्णं सव्वेसिं सुव्वता, विसेसो गब्भगते माता पिता य सुव्वता जाता ← (आव.चू.११०३) इति **आवश्यकचूर्णौ जिनदासगणिमहत्तरा** व्याचक्षते।

सद्योगारम्भकाणां गर्भावस्थामेवाऽधिकृत्यैव **योगबिन्दौ** → जात्यकाञ्चनतुल्यास्तत्प्रतिपच्चन्द्रसन्निभाः। सदोजोरत्नतुल्याश्च लोकाऽभ्युदयहेतवः ।। ← (यो.बिं. २४३) इत्यप्युक्तमत्राऽनुसन्धेयम् । यथोक्तं **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे** अपि → प्रादुर्भवन्ति महतां स्वयमेव यतो गुणाः ← (त्रि.श.पु. १।१।७९९) इति । प्रकृते → कत्थ व न जलइ अग्गी कत्थ व चंदो न पायडो होइ । कत्थ वरलक्खणधरा न पायडा होंति सप्पुरिसा ।। ← (बृ.क.भा.१२४५) इति **बृहत्कल्पभाष्यो**क्तिरप्यवश्यमनुस्मर्तव्या । → महापुमांसो गर्भस्था अपि लोकोपकारिणः ← (त्रि.श.पु.२/२/१०६) इति **त्रिषष्टिशलाकापुरुष**चरित्र-वचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् । → यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वाति ← (म.नारा.८/२) इति **महानारायणोपनिषद्व**चनमप्यत्रानुयोज्यं यथातन्त्रम् । तादृश-गर्भयोगादेव जनन्यादेरपि सुरेन्द्रादिवन्द्यत्वमुपजायते । लौकिकैरप्युच्यते → निरतिशयं गरिमाणं तेन युवत्या वदन्ति विद्वांसः । तं कमपि वहति गर्भं जगतामपि यो गुरुर्भवति ।। ← (**धर्मसंग्रहवृत्तौ** उद्धृतः भाग-१ पृष्ठ-३६४ गा.५९) इति ।

उत्तरकालेऽपि = गर्भावस्थासमाप्त्युत्तरकालाऽवच्छेदेनाऽपि **अत्युचितैव** = लोकानामतिश्लाघनीयैव **तेषां** = सद्योगारम्भकाणां **क्रिया**। **यतो योगबिन्दौ उक्तं**- '**औचित्ये**'त्यादि। **तद्वृत्तिस्त्वेवम्** → **औचित्याऽऽरम्भिणः** = सर्वार्थेषु योग्याऽऽरम्भभाजः, **अक्षुद्राः** = गम्भीराऽऽशयाः, **प्रेक्षावन्तः** = अतिनिपुणबुद्धिभाजः, **शुभाऽऽशयाः** = शुभपरिणामाः, **अवन्ध्यचेष्टाः** = अनिष्फलव्यापाराः, **कालज्ञाः** = प्रस्तावविदः किमित्याह- **योगधर्मा-**

'જે કારણે ભગવાન ગર્ભમાં આવતાની સાથે માતા સુંદર ધર્મમાં ઉદ્યત થયા. તેથી ધર્મજિનેશ્વર એમ નામ પાડ્યું.' 'માતા સુંદર વ્રત સંપન્ન થયા થયા તે કારણે મુનિસુવ્રત નામ પડ્યું.' ઈત્યાદિરૂપે **આવશ્યકનિર્યુક્તિ** ગ્રંથમાં સંભળાય છે. આ વાત તીર્થંકર ભગવંતો માતાની કુક્ષિમાં પધાર્યા તે અવસ્થાની અપેક્ષાએ જણાવેલ છે. તીર્થંકર ભગવંતોનો જન્મ થયા પછીના સમયે પણ તેઓની ક્રિયા ઉચિત જ હોય છે. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → "ઔચિત્યવાળી પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરનારા,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अवन्ध्यचेष्टाः कालज्ञा [1]योगधर्माऽधिकारिणः ।।" (यो.बिं.२४४) इति । तदेवंसिद्धः सद्योगाऽऽरम्भक इतरेभ्यो विलक्षणः। स चाऽऽत्मादिप्रत्ययमपेक्षत एवेति ।।३०।।

अथ विषय-स्वरूपाऽनुबन्धशुद्धिप्रधानेषु किं कस्य सम्भवतीत्याह–

सर्वोत्तमं यदेतेषु भिन्नग्रन्थेस्तदिष्यते । फलवद्द्रुमसद्बीजप्ररोहोद्भेदसन्निभम् ।।३१।।

सर्वोत्तममिति । यदेतेषु = उक्ताऽनुष्ठानेषु **सर्वोत्तमं** = अव्यभिचारिफलं **तद् भिन्नग्रन्थेरिष्यते**।

धिकारिणः = योगधर्मयोग्या अधिकारवन्तो वर्तन्त ← (यो.बिं.२४४ वृ.) इति ।।१४/३०।।

उक्ताऽनुष्ठानेषु = विषयात्माऽनुबन्धशुद्धिमुख्येषु **अव्यभिचारिफलं** आसन्नकालाऽपेक्षया **यद्** अनुबन्धशुद्धिप्रधानमनुष्ठानं **तत्** तु **भिन्नग्रन्थेः** एव **इष्यते**, सम्यक्त्वप्रभावेन यथोक्तश्रद्धानात् । तदुक्तं **उत्तराध्ययने** → सम्मत्तेण य सद्दहे ← (उत्त. २८/३५) इति । सर्वोत्तमफलभाजनत्वाद् भिन्नग्रन्थेरारभ्य तात्त्विक्युत्तमता

અક્ષુદ્રપ્રકૃતિવાળા, પ્રાજ્ઞ, ઉજ્જવળ આશયવાળા, અમોઘપ્રવૃત્તિવાળા, અવસરને જાણનારા જીવો યોગમાર્ગના અધિકારી છે." ← આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે બીજા જીવો કરતાં સદ્યોગનો આરંભ કરનારા જીવો જુદા જ હોય છે. તેથી તે આત્માદિ ત્રિવિધ પ્રત્યયને સર્વત્ર આદરે જ છે. આમ નક્કી થાય છે. (૧૪/૩૦)

❋ પ્રારંભથી શ્રેષ્ઠ યોગીની પ્રકૃતિ વિલક્ષણ ❋

વિશેષાર્થ :- 'મોરના ઈંડાને ચીતરવા ન પડે' આ પ્રસિદ્ધ કહેવતનો ભાવાર્થ એ છે કે શ્રેષ્ઠ મોરના ઈંડામાં પહેલેથી જ બીજા ઈંડા કરતાં વિલક્ષણ પ્રકારની શક્તિ રહેલી હોય છે.એ શક્તિના કારણે જ બીજા ઈંડામાંથી જન્મેલા પંખી કરતાં તે ઈંડામાંથી જન્મ પામનાર શ્રેષ્ઠ મોર જુદો જ તરી આવે છે. જો તે ઈંડામાં પહેલેથી જ વિશિષ્ટ શક્તિ ન હોય તો જન્મ બાદ હજારો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મોરમાં તે ઉત્તમ ગુણધર્મો જોવા મળી ન શકે. બરાબર એ જ રીતે ઉત્તમ યોગી પુરુષો માતાની કુક્ષિમાં હોય ત્યારે પણ બીજા જીવો કરતાં જુદા જ પડી જાય છે. માટે તો તીર્થંકર ભગવંતો કુક્ષિમાં પધારેલા હોય ત્યારે માતાને પણ વિશિષ્ટ ઉત્તમ દોહલા, વિશિષ્ટ શક્તિ વગેરેનો અનુભવ થાય છે. ગર્ભનો જો તેવો ઉજળો સ્વભાવ માનવામાં ન આવે તો તેમનો પ્રભાવ પણ ઉજળો પડી ન શકે. માટે પહેલેથી સદ્યોગારંભક જીવોને બીજા જીવો કરતાં જુદા માનવા જરૂરી છે. બીજા કરતાં તેની પ્રકૃતિ અલગ જ પ્રકારની હોવાથી સાધના-આરાધના શરૂ કરતાં પૂર્વે તે ત્રિવિધ પ્રત્યયનું આલંબન લઈને જ આગળ વધે છે. કાર્યસિદ્ધિ અંગે અભ્રાન્ત દૃઢ આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ્યા પછી જ તે કાર્ય શરૂ કરે છે. માટે તેની પ્રવૃત્તિ અમોઘ જ હોય છે. નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિનો તે પ્રારંભ કરતા નથી હોતા.(૧૪/૩૦)

વિષયશુદ્ધિ, સ્વરૂપશુદ્ધિ અને અનુબંધશુદ્ધિ મુખ્ય હોય તેવા અનુષ્ઠાનની અંદર ક્યું અનુષ્ઠાન કોને સંભવી શકે ? તેનો જવાબ આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

ગાથાર્થ :- આ અનુષ્ઠાનોમાં જે સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાન હોય છે તે ભિન્નગ્રંથિવાળા જીવમાં જ માન્ય છે. તે ઉત્તમ અનુષ્ઠાન ફળવાળા ઝાડના અમોઘ બીજનો અંકુરો ફૂટવા સમાન હોય છે. (૧૪/૩૧)

ટીકાર્થ :- ચોક્કસ પોતાનું ફળ આપે તેવું જે અનુષ્ઠાન હોય તે ઉક્ત અનુષ્ઠાનોમાં શ્રેષ્ઠ સમજવું. તેવું સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાન સમકિતી જીવમાં જ માન્ય થાય છે. કારણ કે ફળના ઢગલાઓથી લચી પડેલા

---

१. मुद्रितप्रतौ 'योगमार्गा...' इत्यशुद्धः पाठः । योगबिन्दुग्रन्थानुसारेणाऽस्माभिः शुद्धः पाठो योजितः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

फलवतः = फलप्राग्भारभाजो द्रुमस्य न्यग्रोधादेः सद् = अवन्ध्यं यद् बीजं तस्य **प्ररोहोद्भेदः** = अङ्कुरोद्गमः तत्सन्निभं (=**फलवद्द्रुमसद्बीजप्ररोहोद्भेदसन्निभम्**), शुभाऽनुबन्धसारत्वात् ।।३१।।

समाम्नाता । प्रकृते → मिच्छत्तमोहणिज्जा नाणावरणा चरित्तमोहाओ तिविहतमा उम्मुक्का तम्हा ते उत्तमा हुंति ।। ← (आ.नि.११००) इति **आवश्यकनिर्युक्ति**वचनमपि यथासम्भवमनुयोज्यम् । मिथ्यात्वमोहनीयादिविगमोपहित-यथावस्थितश्रद्धा-प्रज्ञादिबलेनास्य गुणाऽधिकप्रवृत्तिरेव सर्वत्र । तदुक्तं **ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये** → *गुणोत्कर्षेण सर्वत्र प्रवृत्तिर्युज्यत सताम्। बाधाऽदर्शनतश्चैव तथा चाऽयं प्रवर्तते।।* ← (ब्र.सि.१३८) इति । **यत्तु योगबिन्दौ** →

फलवद्द्रुमसद्बीजप्ररोहसदृशं तथा । साध्वनुष्ठानमित्युक्तं सानुबन्धं महर्षिभिः ।।
अन्तर्विवेकसम्भूतं शान्तोदात्तमविप्लुतम् । नाऽग्रोद्भवलताप्रायं बहिश्चेष्टाधिमुक्तिकम् ।।
इष्यते चैतदप्यत्र विषयोपाधिसङ्गतम् । निदर्शितमिदं तावत् पूर्वमत्रैव लेशतः ।।

← (यो.बिं.२४८-२४९-२५०) इत्येवमपुनर्बन्धकेऽपि सर्वोत्तमानुष्ठानमावेदितं **तत्तु** नैगमनयतोऽवगन्तव्यम् । प्रकृते च भिन्नग्रन्थेः 'क्रियमाणं कृतमि'ति सिद्धान्ताश्रयणात् प्रागुक्तरीत्या (द्वा.द्वा. १४/१८ पृ.९७३) तदावेदितमिति नास्ति कश्चिद् विरोधः ।

एतेन → अपुनर्जन्मने यः स्याद् बोधः स ज्ञानशब्दभाक् । वसनाऽशनदा शेषा व्यवस्था शिल्पजीविका।। ← (यो.वा.निर्वाणप्रकरण-उत्तरार्ध-२२/४) इति **योगवाशिष्ठ**वचनमपि **व्याख्यातम्**, तत्र ज्ञानशब्दाद् नयमतभेदेनाऽपुनर्बन्धक-सम्यग्दृष्ट्याद्यनुगतबोधस्य मोक्षयोजकत्वरूपेणोपस्थापनादिति । **एतेन** सर्वथैव मिथ्यादृष्टि-सम्यग्दृष्टिबोधयोस्साधारणधर्माऽसम्भवः, तयोर्विलक्षणत्वादिति **निरस्तम्**, अपुनर्बन्धकादिबोधेषु वक्ष्यमाण(द्वा.द्वा.२१,२२)मित्रादिदृष्टित्वाऽन्यथानुपपत्तेरिति दिक् ।

अस्याञ्चावस्थायां योगी रौद्रतां मुञ्चति, रागोद्रेकं शिथिलयति, द्वेषौत्कट्यं न भजति, सेवते दयालुतां, न विधत्ते परपरिभवं, अपक्षिपति वाचाटतां, निर्भर्त्सयति कौटिल्यं, अपहस्तयति परवञ्चनम्, निराकरोति परद्रोहबुद्धिम्, मुञ्चति कोपनशीलतां, परिवर्जयति खलसंसर्गं, आसेवते कल्याणमित्रयोगं, विमुञ्चति पैशुन्यम्, शिथिलयति वाक्परुषतां, अनाचरति वक्रोक्तिं, गर्हयति परपरिहासं, अभ्यस्यति गुणानुरागं, त्यजति मिथ्याभिमानं, परित्यजति परदाराऽऽसेवनं, न विलोकयति तदिन्द्रियादीनि, परिहरति धनादिगर्वं, निधत्ते चेतसि दुःखितदुःखपरित्राणेच्छां, पूजयति गुरुसंहतिं, वन्दते देवसङ्घं, सन्मानयति परिजनं, पूरयति प्रणयिलोकं, दर्शयति सर्वप्राणिनां बन्धुभावं, नोदास्ते परव्यसनोपनिपातेषु, वर्जयति बलोद्रेकं, रहयति रूपोत्सेकं, अनुसरति सुहृद्वर्गं, न भाषते पराऽवर्णवादं, गृह्णाति परकीयगुणान्, लज्जते स्वगुणविकत्थनेन, यतते परार्थसम्पादने, स्मरति सुकृतमणीयोऽपि, सम्भाषते प्रथमं विशिष्टलोकं,

વડલા વગેરેના અવંધ્ય બીજનો અંકુરો ફૂટવા સમાન સર્વોત્તમ સદનુષ્ઠાન હોય છે. આવું હોવાનું કારણ એ છે કે તે સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાનના શુભ અનુબંધો મજબૂત કોટિના હોય છે. (૧૪/૩૧)

વિશેષાર્થ :- જેનું મુખ્ય ફળ અવશ્ય મળે તેવા પ્રકારના અને તે મુખ્ય ફળ ન મળે ત્યાં સુધી તેને ઉપયોગી સુંદર ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા સાધનોની સંપ્રાપ્તિ અવશ્ય કરાવે તેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાનો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनुमोदते धार्मिकजनं, नोद्घाटयति परमर्माणि, सुवेष-सदाचार-सदुक्तिपरतया वर्तते, नोल्लङ्घते निजोचितस्थितिं, जुगुप्सति मद्य-मांसाद्यासक्तिं, अपेक्षते लोकमार्गं, प्रवर्तते दानादौ, परित्यजति विवादं, न समाचरत्यबुद्धबुद्धिभेदनं, बहुमन्यते विशिष्टगुणलोकं, करोत्युदारपूजां भगवतां, निरूपयति साधुविशेषं, अवलम्बते धैर्यं, नोपेक्षते परलोकमार्गं, पर्यालोचयत्यायतिं, अवलोकयति सन्निहितं मृत्युं, गृह्णाति दुर्गतिभयम्, प्रतिपद्यते मनुष्यभवदुर्लभतां, शृणोति विधिना धर्मशास्त्रं, भावयति यत्नेन, अनुतिष्ठति तदर्थं स्वभूमिकोचितं विधानेन, विधत्ते नवनीतपिण्डोपमं स्वहृदयम्, करोति मङ्गलजापं, → यन्त्रं विना देवता च न प्रसीदति सर्वदा ← (सू.ता.५/१) इति **सूर्यतापिन्युपनिषदा**दिवचनात् समारचयति यन्त्र-योगपट्टादिकं, समादरेण स्थापयति भुवनगुरुरूपादिकं स्वचेतसि, परिहरति योगविक्षेपमार्गं, सात्मीभावमानयति विवेकदृष्टिम्, भावयति कनक-कामिनी-कायादीनामनित्यतां, चिन्तयति सततं कायादीनामशुचिरूपतां, ध्यायति विषयसेवनादीनामाकुलतया दुःखात्मकतां, विरहयति समस्तकुतर्कजालम्, विमृशति समस्तवस्तुतत्त्वमनौपाधिकम्, विमुञ्चति पुत्रकलत्रादिषु तत्त्वधियं, लक्षयति गुण-दोषविशेषं, प्रयतते योगशुद्धौ योगसिद्धौ चेति यथागममूहनीयम् ।

महापुरुषाणां क्षीणप्रायकर्मणां विशुद्धाशयानां भवाऽबहुमानिनामपुनर्बन्धकानां चैत्यवन्दनाऽधिकारित्वनिरूपणाऽवसरे **ललितविस्तरायां** → (१) तत्कथाप्रीतिः, (२) निन्दाऽश्रवणम्, (३) तेष्वनुकम्पा, (४) चेतसो न्यासः, (५) परा जिज्ञासा । तथा (६) गुरुविनयः, (७) सत्कालाऽपेक्षा, (८) उचिताऽऽसनं, (९) युक्तस्वरता, (१०) पाठोपयोगः । तथा, (११) लोकप्रियत्वं, (१२) अगर्हिता क्रिया, (१३) व्यसने धैर्यं, (१४) शक्तितः त्यागः, (१५) लब्धलक्ष्यत्वञ्च ← (ल.वि.पृ.५) इत्येवं यानि चैत्यवन्दनकथाप्रीत्यादीनि लिङ्गानि दर्शितानि तान्यप्यत्र सदनुष्ठानप्रवर्त्तनकालाद्यपेक्षया योज्यानि यथागमम् । एवमेव पूर्वोपदर्शिता समग्रा योगपूर्वसेवा (द्वा.द्वा.१२) अप्यनुसन्धेयाऽत्र । → इत्येव योगप्रथमाधिकारिप्रवर्तनं किञ्चिदिदं न्यगादि । यथावदस्मिन् पथि सञ्चरन्तः सम्यग्दृशो ग्रन्थिभिदा भवन्ति ।। ← (अ.तत्त्वा. २।४३) इति **अध्यात्मतत्त्वालोक**कारिकाऽप्यत्राऽनुसन्धेया मनीषिभिः ।

यत्तु सूत्रपिटकान्तर्गते **दीघनिकाये** पाथिकवर्गे → एकच्चो सच्चो चस्स सद्धो च, न च कुहको, न च लपको, न च निमित्तिको, न च निप्पेसिको, न च लाभेन लाभं निजिगीसनको, इन्द्रियेसु गुत्तदारो, भोजने मत्तञ्ञू, समकारी,जागरियानुयोगमनुयुत्तो, अतन्दितो, आरद्धवीरियो, झायी, सतिमा, कल्याणपटिभानो, गतिमा, धितिमा, मतिमा, न च कामेसु गिद्धो, सतो च निपको च । एतदानुत्तरियं, भन्ते ! पुरिससीलसमाचारे ← (दी.नि. ३।५/१५३/पृष्ठ.७९ सम्पसादनीयसुत्त) इत्येवं शीलसमाचारो दर्शितः सोऽपीहैवान्तर्भावनीयो यथागमं बहुश्रुतैः । 'कुहकः = दम्भी, लपकः = मुखरः व्यर्थप्रलापकारीति यावत्, मत्तञ्ञू = मात्रज्ञः, समकारी = मध्यस्थाऽऽचरणशीलः, सतिमा = स्मृतिमान्, कल्याणपटिभानो = कल्याणकारिप्रतिभावान्, सतो = स्मृतिमान्, निपको = निःशेषप्रज्ञावान् । शिष्टं स्पष्टम् ।

સર્વોત્તમ કહેવાય. આવા સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાન ગ્રંથિભેદના કારણે જેને ઉત્તમ વિવેકદૃષ્ટિ સંપ્રાપ્ત થયેલ છે તેવા સમકિતી જીવને જ મળી શકે છે. (૧૪/૩૧)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्तत्तन्त्रोक्तमखिलमपुनर्बन्धकस्य तु[1] **। अवस्थाभेदतो न्याय्यं परमानन्दकारणम् ।।३२।।**

तत्तदिति । तत्तत्तन्त्रोक्तं = कापिल-सौगतादिशास्त्रप्रणीतं मुमुक्षुजनयोग्यमनुष्ठानं **अखिलं** = समस्तं **अपुनर्बन्धकस्य तु अवस्थाभेदतो** = दशावैचित्र्यात् **न्याय्यं** = युक्तम्, निवृत्ताऽसद्ग्रहत्वेन सद्ग्रहप्रवृत्तत्वेन च परमानन्दस्य = प्रशमसुखस्य कारणं (=**परमानन्दकारणम्**) ।

यदपि **विष्णुधर्मोत्तरे शङ्करेण परशुरामं** प्रति →

अहिंसा सत्यवचनं दया भूतेष्वनुग्रहः । यस्यैतानि सदा राम ! तस्य तुष्यति केशवः ।।

माता-पितृ-गुरूणां च यः सम्यगिह वर्तते । वर्जको मधु-मांसस्य तस्य तुष्यति केशवः ।।

वाराह-मत्स्य-मांसानि यो नात्ति भृगुनन्दन !। विरतो मद्यपानाच्च, तस्य तुष्यति केशवः ।।

← (वि.ध.खण्ड१, अ.५८/१,२,३) इत्युक्तं तदपि योगपूर्वसेवान्तर्गततयाऽवगन्तव्यम् । एवमेव पूर्वोक्तं (द्वा.द्वा.८/९-भाग-२ पृ.५५६) यमादिकं अन्यदपि च **परतन्त्रोक्तमपुनर्बन्धकाऽर्हं** गुण-सदाचारादिकं यथागममिहाऽनुसन्धेयम् ।।१४/३१।।

अथ नानादर्शनोक्तधर्माऽनुष्ठानमाश्रित्य व्याचष्टे- '**तत्तदि**'ति । **अपुनर्बन्धकस्य दशावैचित्र्याद् युक्तम्**। अपुनर्बन्धकोचिताचारात् कर्मोदयादिना च्युतोऽपि पुनः स्वोचिताचारप्रयत्नाऽवसेयः 'आदिधार्मिकोऽयमि'ति। तदुक्तं **ललितविस्तरायां** → भग्नोऽप्येतद्यत्नलिङ्गोऽपुनर्बन्धक इति तं प्रत्युपदेशसाफल्यम्। 'नाऽनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतावेवम्भूत' इति कापिलाः, 'नाऽनवाप्तभवविपाक' इति च सौगताः, 'अपुनर्बन्धकास्त्वेवम्भूता' इति जैनाः ← (ल.वि. प्रान्ते-पृष्ठ-११८) इति ।

एतद्युक्तत्वे हेतुमाह- **निवृत्ताऽसद्ग्रहत्वेन** = व्यावृत्ताऽतत्त्वाऽभिनिवेशत्वेन **सद्ग्रहप्रवृत्तत्वेन च** = असम्मूढदृढतरसत्प्रवृत्तिप्रयोजक-स्वभूमिकोचित-तत्त्वाभिनिवेशप्रवृत्तत्वेन च **प्रशमसुखस्य** = विषय-कषाय-विजयप्रसूताऽग्रिम-मनोज्ञाऽऽनन्दस्य **कारणं** = निमित्तं भवति, अपुनर्बन्धकस्याऽनेकस्वरूपाऽभ्युपगमात् । नदीपाषाणघोलनन्यायेन योगानुयोगतोऽपुनर्बन्धकत्वप्राप्तावपि देह-गेहाद्यास्थाऽवस्थायां सौगतदर्शनसिद्धान्तोपदेशेन मरणादिभयदशायां च साङ्ख्यसिद्धान्तोपदेशेन यद्वा देह-गेह-स्नेहादेः क्षणभङ्गुरतादिदर्शनतः 'रुचिरं नेह सुचिरमि'ति भावनाभावितान्तःकरणावस्थायां सौगत-दर्शनोक्तपञ्चशीलाद्यनुष्ठानेन अनादिकालतश्च चतुर्गतिभवभ्रमणकरणेऽपि स्वस्थस्याऽऽत्मतत्त्वस्योपादेयत्वदृष्ट्या विभावनतः 'ध्रुवोऽहमि'ति भावनाभावितान्तःकरणदशायां साङ्ख्यदर्शनोक्तयम-नियमाद्यनुष्ठानेनाऽसदभिनिवेशविप्रमुक्तमपुनर्बन्धकीयं चित्तं शान्तं प्रशान्तमुपशान्तञ्च सम्पद्यत इति भावः ।

प्रकृते → यस्य येनाऽर्थसम्बन्धो दूरस्थस्याऽपि तस्य सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ।।

ગાથાર્થ :- તે તે દર્શનમાં જણાવેલ તમામ અનુષ્ઠાન અપુનર્બંધક જીવમાં અલગ-અલગ અવસ્થાની અપેક્ષાએ સંગત થાય છે અને તે અનુષ્ઠાન તેને પરમાનંદનું કારણ બને છે. (૧૪/૩૨)

ટીકાર્થ :- તે તે સાંખ્ય-બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોના શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ મુમુક્ષુજીવયોગ્ય તમામ અનુષ્ઠાન અપુનર્બંધક જીવમાં માનવા યુક્તિસંગત છે. કારણ કે તેની અવસ્થા વિવિધ પ્રકારની હોય છે. અપુનર્બંધક જીવનો કદાગ્રહ રવાના થયેલ હોવાથી અને સદભિનિવેશ પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી તેની આરાધના પ્રશમસુખનું કારણ બને છે.

१. 'च' इति मूलादर्शे मुद्रितप्रतौ च । परं व्याख्यानुसारेणात्र 'तु' इति पाठो युक्तः । हस्तादर्शेऽपि लभ्यते तथैव ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनेकस्वरूपाऽभ्युपगमे ह्यपुनर्बन्धकस्य किमप्यनुष्ठानं कस्यामप्यवस्थायां प्रशान्तवाहितां सम्पादयतीति । तदुक्तं- "अपुनर्बन्धकस्यैवं सम्यग्नीत्योपपद्यते । तत्तत्तन्त्रोक्तमखिलमवस्थाभेदसंश्रयात् ।।" (**योगबिंदु**.२५१) इति ।।३२।।

← ( ) इत्युक्तिः स्मर्तव्या । यद्वा **निवृत्ताऽसद्ग्रहत्वेन** = अनभिनिवेशेन ग्रन्थिभेदतः **प्रशमसुखस्य** = अनन्तानुबन्धिकषाय-मिथ्यात्वमोहोच्छेदप्रसूतशमानन्दस्य **कारणं** भवतीत्यर्थः कार्यः । **एतेन** → अणभिनिवेसो उ कयाइ होइ सम्मत्तहेऊ वि ← (श्रा.प्र.८५) इति **श्रावकप्रज्ञप्ति**वचनमपि **व्याख्यातम्**।

अत एव असदभिनिवेशकरणे तु अनालोचिताऽप्रतिक्रान्तस्य गृहीतप्रव्रज्यस्याऽपि पतनमेव भवति, भूताऽऽर्यिकावत् । तदुक्तं **पुष्पचूलिकोपाङ्गे** → सा भूता अज्जा अणोहट्टिया[१], अणिवारिया, सच्छंदमई, अभिक्खणं अभिक्खणं हत्थे धोवति, जाव निसीहियं चेतेति । ततो णं सा भूया अज्जा बहूहिं चउत्थ-छट्ठ... जाव बहूइं वासाइं सामण्णपरियागं पाउणित्ता तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंता कालमासे कालं किच्चा सोहम्मे कप्पे सिरिवडिंसए विमाणे उववायसभाए देवसयणिज्जंसि जाव ओगाहणाए सिरिदेवित्ताए उववण्णा ← (पु.चू.पृ.३८/अध्य.१) इति । न हि सति सम्यक्त्वे देवीत्वेनोपपातः सम्भवति। ततश्च सम्यक्त्वाद्यर्थिना कदाग्रह-मायादिपरित्यागे तन्त्रान्तरीय-सद्योगनिन्दादिपरिहारे च सततं यतितव्यमित्येतावता ध्वन्यते । न हि जात्या किञ्चित्कस्यचित् सर्वदा सर्वत्र सर्वथैव प्रतिनियतं सम्भवति। न हि कस्याऽपि पैतृकी गङ्गा । अत्र चार्थे → तमे णामं एगे जोई । जोई णामं एगे तमे ← (स्था.४/३) इति **स्थानाङ्गसूत्र**तात्पर्यमपि यथातन्त्रमनुसन्धेयम् ।

ग्रन्थकृत् प्रकृत एव **योगबिन्दु**संवादमावेदयति- '**अपुनर्बन्धकस्ये**'ति। तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **अपुनर्बन्धकस्य** उक्तरूपस्य **एवं** = उक्तरूपेण **सम्यग्नीत्या** स्वाशयशुद्धिप्रयुक्तरूपया **उपपद्यते** = घटते । किम्? इत्याह- **तत्तत्तन्त्रोक्तं** = कापिल-सौगतादिशास्त्रप्रणीतं मुमुक्षुजनयोग्यमनुष्ठानं **अखिलं** = समस्तम् । कुतः? इत्याह- **अवस्थाभेदसंश्रयात्** = अपुनर्बन्धकस्यानेकस्वरूपाऽङ्गीकरणात् । अनेकस्वरूपाभ्युपगमे ह्यपुनर्बन्धकस्य किमप्यनुष्ठानं कस्यामप्यवस्थायामवतरति ← (यो.बि.वृ.२५१) इति ।

वैदिकतन्त्रावस्थितोऽपुनर्बन्धकः → यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि ← (तै.उप.१।११।२) इति पूर्वोक्त(पृ.८५७) **तैत्तिरीयोपनिषद्**वचनाऽनुस्मरणेन → परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् । सुहृदामतिशङ्का च त्रयो

કહેવાનો આશય એ છે કે અપુનર્બંધક જીવની અવસ્થા વિવિધ પ્રકારની સ્વીકારાયેલ હોવાના લીધે કોઈ પણ અનુષ્ઠાન તેની કોઈને કોઈ આત્મદશામાં પ્રશાન્તવાહિતાનું સંપાદન કરે છે. માટે તો **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'આ રીતે તે તે વિવિધ દર્શનશાસ્ત્રમાં જણાવેલ તમામ આરાધના અલગ-અલગ અવસ્થાને આશ્રયીને અપુનર્બંધક જીવમાં સારી રીતે સંગત થઈ શકે છે.' ← (૧૪/૩૨)

---

१. अणोहट्टियत्ति यो बलाद् हस्तादौ गृहीत्वा प्रवर्तमानं निवारयति सोऽपघट्टिकः, तदभावादनपघट्टिका (**पुष्पिता-सुभद्रकथा-सूत्र-९२-अभयदेवीया वृत्तिः**)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ इति अपुनर्बन्धकद्वात्रिंशिका ॥१४॥

दोषाः क्षयाऽऽवहाः ।। ← (वा.रा.८७/२४) इति च **वाल्मीकिरामायण**वचनानुसारेणाऽनवद्य-सदाचार-सेवनादिना मोक्षमार्गमभिसर्पति ।

सौगतदर्शनस्थितोऽपुनर्बन्धकः → 'पापं न कयिरा वचसा मनसा कायेन वा किञ्चन सब्ब-लोके । कामे पहाय सतिमा सम्पजानो दुक्खं न सेवेथ अनत्थसंहित'न्ति ।। ← (सं.नि.नन्दनवर्ग-१।१।२।१०/२०) इति **संयुत्तनिकाय**वचनमनुसृत्य → सव्वपावस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा । सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं ।। ← (ध.प.१४/५) इति च **धम्मपद**वचनमनुस्मृत्य यथाशक्ति पापपरिहारेणापवर्गमार्गमभिसर्पति । **एतेन** → ये केचि अकुसला धम्मा सब्बे ते अधोभागङ्गमनीया, ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते उपरिभागङ्गमनीया ← (म.नि. सल्लेखसूत्र-१/१/८/८६) इति **मज्झिमनिकाय**वचनं, → सव्वे वण्णा अधम्मट्ठा पतन्ति निरयं अधो । सव्वे वण्णा विसुज्झन्ति चरित्वा धम्ममुत्तमं ।। ← (जा.२२/५४१/४३९) इति च सूत्रपिटकान्तर्गत-**जातक**वचनमपि **व्याख्यातम्**, कुशला-नुष्ठानेनाऽपुनर्बन्धकस्याऽनेकतन्त्रव्यवस्थितस्याऽऽध्यात्मिकापेक्षयोर्ध्वगामित्वसम्भवात् । कुशलानुष्ठानगोचर-दृढश्रद्धादिजनकं **मज्झिमनिकाय**गतं सल्लेखसूत्रमत्र कार्त्स्न्येन विभावनीयं नानातन्त्रतात्पर्यान्वेषणपरैर्य-थागमम् । अतिग्रन्थविस्तरभयान्नेह तद् दर्श्यते । एतावताऽनिर्विण्ण आसन्नमुक्तिपदोऽपुनर्बन्धकः स्वोचित-सदाचारशास्त्रज्ञानबलेनाऽपवर्गमार्गमभिगच्छत्येवेति स्थितम् । प्रकृते → यो यमर्थं प्रार्थयते, तदर्थं यतते तथा। सोऽवश्यं तमवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ।। ← (यो.वा.निर्वाणप्रक.१०३/२२) इति **योगवाशिष्ठ**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

एतेन → अवेद्यसंवेद्यपदवर्तितया दोषशत-सहस्राऽऽविलेऽपुनर्बन्धके इत्थं गुणकदम्बकनिरूपणं कथं सङ्गच्छते ? ← इति शङ्काऽपि **निराकृता**, तस्याऽवेद्यसंवेद्यपदमलाऽऽविलत्वेऽप्याऽऽसन्नमुक्तिगामितयोप लब्धशुद्धगुणानां स्वयमेव गुणज्ञचित्तेषु प्रतिभासनात् । प्रकृते → शुद्धाः प्रसिद्धिमायान्ति लघवोऽपीह केचन । तमस्यपि विलोक्यन्ते दन्तिदन्ता न दन्तिनः ।। ← ( ) इति सूक्त्यनुसारेण विभावनीयं गुणग्रहणरसिकैरिति शम् ॥१४/३२॥

भवबीजादिमीमांसा-प्रत्ययत्रिकगर्भितः । अपुनर्बन्धकः प्रोक्तः स्वान्यतन्त्रानुवेधतः ॥१॥

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां अपुनर्बन्धकद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥१४॥

विशेषार्थ :- અપુનર્બંધક જીવમાં મલિન ગાઢ કદાગ્રહ હોતો નથી. તથા તેનામાં સદ્અભિનિવેશ હોવાનો અર્થ એ છે કે સારી વાતને, સ્વભૂમિકાને યોગ્ય એવા તત્ત્વને તે મજબૂત રીતે પકડી શકે છે. તથા તેની અવસ્થા જુદા-જુદા પ્રકારની હોય છે. કયારેક તે જગતની બાહ્ય પુદ્ગલરચનાની ક્ષણભંગુરતાથી હૃદયને ભાવિત કરે છે તો કયારેક તે ત્રિકાળધ્રુવ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય ઉપર પોતાની નજરને ઉપાદેયપણે કેન્દ્રિત કરે છે.આથી તેવી વિવિધ આત્મદશામાં ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ કે ધ્રુવાત્મવાદી સાંખ્ય વગેરે દર્શનોમાં જણાવેલી વિવિધ સાધનાપદ્ધતિ તેના ચિત્તને શાંત-પ્રશાંત-ઉપશાંત બનાવે છે. આ રીતે સ્વભૂમિકાયોગ્ય મોક્ષમાર્ગે અપુનર્બંધક સાધક આગળ વધતો જાય છે. (૧૪/૩૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❀ ૧૪- અપુનર્બન્ધક બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય ❀

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. અપુનર્બંધકનું લક્ષણ/સ્વરૂપ સમજાવો.

૨. અપુનર્બંધક જીવ સંસારનું સ્વરૂપ કઈ રીતે વિચારે ?

૩. એકાંતે ભેદ અને એકાંતે અભેદ માનવામાં શું દોષ છે ? તે સમજાવો.

૪. સંસારના ફળની વિચારણા અપુનર્બંધકજીવ કઈ રીતે કરે ?

૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે કર્મબંધ કરનાર નથી ?

૬. કર્મબંધ પ્રત્યે બાહ્યનિમિત્ત કઈ રીતે અકિંચિત્કર છે ?

૭. ગ્રંથકારશ્રીએ કઈ ૫ મહત્ત્વની બાબત દર્શાવેલી છે ? તે સમજાવો.

૮. પ્રવૃત્તિયોગ કોને કહેવાય ? તે સમજાવો.

૯. અનુષ્ઠાનનાં ત્રણ પ્રકાર ક્યા છે ? તે સમજાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. અપુનર્બંધક	પરિણામી કારણ
૨. માર્ગ	અનિપુણ
૩. ઉપાદાન કારણ	માર્ગપતિત
૪. અપુનર્બંધક જીવ	તત્ત્વસંવેદનગર્ભિત
૫. આસન્નમુક્તિગામી	સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમ
૬. સમાધિ	આરસનો ટૂકડો
૭. દુરધિગમ	૧લું ગુણસ્થાનક
૮. સ્વરૂપશુદ્ધ	શાસ્ત્રનો આદર
૯. અનુબંધશુદ્ધ	ચિત્તસ્વાસ્થ્ય

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ઉપચારથી પૂર્વસેવા .... ને હોય છે. (સકૃદ્બંધક, અપુનર્બંધક, સમકિતી)

૨. .... કારણમાં કાર્ય કરતાં સર્વથા ભિન્નતા હોતી નથી. (પરિણામી, અપરિણામી, નિમિત્ત)

૩. .... પ્રકૃતિના કારણે જ જીવ શાંત અને ઉદાત્ત બને છે. (ભાવિભદ્ર, ક્ષમાવાન, નમ્ર)

૪. ક્રિયાયોગ .... નો હેતુ છે. (સદાચાર, દ્રવ્યયોગ, ભાવયોગ)

૫. ચિત્તવિપ્લવ .... નો વિરોધી છે. (અસમાધિ, દ્રવ્યયોગ, ભાવયોગ)

૬. .... શુદ્ધ કરતાં સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ચઢિયાતું છે. (વિષય, અનુબંધ, આત્મા)

૭. સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન .... ને હોય. (વૈરાગી, તાપસ, સાધુ)

૮. ત્રીજા અનુષ્ઠાનથી થતી દોષહાનિ .... હોય છે. (નિરનુબંધ, સાનુબંધ, મંદ)

૯. અક્ષુદ્ર જીવ .... આશયવાળા હોય છે. (તુચ્છ, ગંભીર, સરળ)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❀ ૧૪- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા ❀

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. તાત્ત્વિક પૂર્વસેવા કોને હોય ? શા માટે ? તે સમજાવો.
૨. લલિતવિસ્તરામાં કહેલ માર્ગનું લક્ષણ સમજાવો.
૩. તુચ્છ કોને કહેવાય ?
૪. સંસારના કારણ વગેરેની વિચારણા કઈ રીતે સમજવી ?
૫. એકાંતે અભેદ માનવામાં શું અસંગત થાય ? તે સમજાવો.
૬. આત્મામાં સંકલેશ કઈ રીતે પ્રગટ થઈ શકે ?
૭. મોક્ષમાર્ગમાં જીવ કઈ રીતે આગળ વધે છે ?
૮. ગોપેન્દ્ર મતે યોગની દ્રવ્ય અને ભાવથી વિચારણા કરો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. ધર્મનો અધિકારી કોણ છે ?
૨. માર્ગપતિત કોને કહેવાય ?
૩. માર્ગાભિમુખ કોને કહેવાય ?
૪. સકૃદ્બંધક કોને કહેવાય ?
૫. ઉદાત્ત શબ્દનો અર્થ શું ?
૬. શાંત કોને કહેવાય ?
૭. પ્રતિશ્રોત કોને કહેવાય ?
૮. અનુશ્રોત કોને કહેવાય ?
૯. ક્રિયાયોગ કોને કહેવાય ?
૧૦. સમકિતીની શ્રદ્ધા શુદ્ધ હોવાનું કારણ જણાવો.

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. .... જીવમાં ઔપચારિક પૂર્વસેવા માનવામાં આવે છે. (સકૃદ્બંધક, અપુનર્બંધક, અબંધક)
૨. સાંખ્યમતે સંસારનું કારણ .... છે. (પ્રકૃતિ, કર્મ, કાળ)
૩. જૈનદર્શનવાળા .... ને ભવભ્રમણનું કારણ માને છે. (કર્મ, ભવિતવ્યતા, સ્વભાવ)
૪. સંસારનું ફળ કેવળ .... જ છે. (સુખ, સ્વર્ગ, કલેશ)
૫. સમકિતી જીવનું મન પ્રાયઃ .... માં હોય છે. (મોક્ષ, સ્વર્ગ, સંસાર)
૬. શ્રોતાની ભૂમિકા મુજબ પદાર્થ .... પ્રકારના છે. (૩, ૪, ૫)
૭. ૩ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનમાં પહેલું .... અનુષ્ઠાન છે. (વિષય, આત્મા, અનુબંધ)
૮. વિષયનો અર્થ અહીં .... લેવો. (ક્રિયા, આશય, અનુષ્ઠાન)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પૂજ્યપાદ સ્વ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીની કલમમાંથી નીતરેલ અમૃત

૧. પરમતેજ ભાગ-૧,૨ (લલિતવિસ્તરા વિવેચન)
૨. ગુણસેન અગ્નિશર્મા (સમરાદિત્ય ભવ - ૧)
૩. સિંહ અને આનંદ (સમરાદિત્ય ભવ - ૨)
૪. જાલિની અને શીખીકુમાર (સમરાદિત્ય ભવ-૩)
૫. રુકમી રાજાનું પતન અને ઉત્થાન ભાગ-૧,૨
૬. યશોધરમુનિ ચરિત્ર ભાગ-૧,૨
૭. ધ્યાન અને જીવન ભાગ-૧,૨
૮. ધ્યાન શતક (વિવેચન)
૯. સીતાજીના પગલે પગલે ભાગ-૧,૨
૧૦. નવપદ પ્રકાશ (અરિહંત પદ)
૧૧. નવપદ પ્રકાશ (સિદ્ધ પદ)
૧૨. નવપદ પ્રકાશ (આચાર્ય-ઉપાધ્યય પદ)
૧૩. મહાસતી મદનરેખા
૧૪. અમીચંદની અમીદૃષ્ટિ
૧૫. મહાસતી ઋષિદત્તા ભાગ-૧,૨
૧૬. મહાસતી દેવસિકા
૧૭. જો જે ડૂબી જાય ના
૧૮. પ્રારબ્ધ ઉપર પુરુષાર્થનો વિજય
૧૯. જૈન ધર્મનો પરિચય
૨૦. પરમાત્મભક્તિ રહસ્ય
૨૧. બાર ભાવના ભાવાર્થ (સજ્ઝાય)
૨૨. જીવનનાં આદર્શ
૨૩. માનવનાં તેજ
૨૪. જીવન સંગ્રામ
૨૫. રજકણ
૨૬. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય (વ્યાખ્યાનો) ભાગ-૧,૨
૨૭. મનના મિનારેથી મુક્તિના કિનારે ભાગ-૧,૨
૨૮. ગાગરમાં સાગર
૨૯. તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશી
૩૦. ઉપદેશ માળા - અર્થ
૩૧. ન્યાય ભૂમિકા
૩૨. તાપ હરે તનમનનાં
૩૩. પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ચિત્ર આલ્બમ
૩૪. પીવત ભરભર પ્રભુ ગુણ પ્યાલા
૩૫. અમૃતકણ
૩૬. ક્ષમાપના
૩૭. ગણધરવાદ
૩૮. આત્માનું સૌંદર્ય અને સતી દમયંતી
૩૯. વાર્તાવિહાર
૪૦. ઉચ્ચપ્રકાશના પંથે (પંચસૂત્ર)
૪૧. ચૈત્યવંદન સૂત્ર પ્રકાશ (આરાધના)
૪૨. દિવ્ય તત્ત્વચિંતન ભાગ - ૧
૪૩. દિવ્ય તત્ત્વચિંતન ભાગ - ૨
૪૪. આહાર શુદ્ધિ પ્રકાશ
૪૫. જૈન ધર્મનો સરળ પરિચય ભાગ - ૨
૪૬. નિશ્ચય-વ્યવહાર
૪૭. અરિહંત પરમાત્માની ઓળખાણ
૪૮. માર્ગાનુસારી જીવન યાને જીવન ઉત્થાન
૪૯. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય પીઠિકા
૫૦. ધર્મ આરાધનાના મૂળ તત્ત્વો (ષોડશક)
૫૧. જૈન ધર્મના કર્મસિદ્ધાંતનું વિજ્ઞાન
૫૨. તત્ત્વાર્થ ઉષા
૫૩. પ્રકરણ દોહન
૫૪. તપધર્મના અજવાળા
૫૫. ભાવભર્યા સ્તવન સજ્ઝાય
૫૬. સચિત્ર મહાવીર ચરિત્ર (ગુજરાતી/હિન્દી)
૫૭. અમૃતક્રિયાના દિવ્યમાર્ગે
૫૮. સચિત્ર તત્ત્વજ્ઞાન બાળપોથી (ગુજરાતી/હિન્દી)
૫૯. પ્રેરણા
૬૦. પળમાં પાપને પેલે પાર
૬૧. નમસ્કાર મહામંત્રનો ઉપોદ્ઘાત
૬૨. ઉપધાનતપ માહિતી
૬૩. પ્રીતની રીત
૬૪. પ્રભુનો પંથ
૬૫. બારવ્રત
૬૬. ઝણઝણે તાર દિલના
૬૭. કડવાફળ છે ક્રોધનાં
૬૮. પીવત ભરભર પ્રભુગુણ પ્યાલા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१५- सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका

પંદરમી બત્રીસીની પ્રસાદી

सम्यग्दर्शनपरिणामात्मनाऽप्रत्यक्षोऽपि सम्यग्दृष्टिः ग्रन्थिभेदेन अनुमीयते ।।१५/१।। (पृ.१००५)
સમ્યગ્દર્શનપરિણામરૂપે સમકિતીનું પ્રત્યક્ષ ભાન ન થવા છતાં ગ્રન્થિભેદ દ્વારા તેની અનુમિતિ થાય છે.

अन्येच्छाकालेऽपि प्रबलेच्छाया वासनात्मना न नाशः ।।१५/५।। (पृ.१०१२)
અન્ય સાંસારિકાદિ ઈચ્છા હોય તે સમયે પણ સમકિતીને ચારિત્રની પ્રબળ ઈચ્છાનો સંસ્કારરૂપે નાશ નથી થતો.

पतितस्यापि नामुष्य ग्रन्थिमुल्लङ्घ्य बन्धनम् ।।१५/९।। (पृ.१०१८)
સમકિતથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવને પણ ગ્રન્થિભેદકાલીન કર્મસ્થિતિનું અતિક્રમણ કરીને વધુ કર્મબન્ધ થતો નથી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सम्यग्दृष्टिः कायपात्येव, न चित्तपाती ।।१५/११।। (पृ.१०२२)
સમકિતી જીવ કર્મોદયથી કાયપાતી જ હોય છે, ચિત્તપાતી નહિ.

संविग्नो भवनिर्वेदादात्मनिःसरणं तु यः ।
आत्मार्थसम्प्रवृत्तोऽसौ सदा स्यान्मुण्डकेवली ।।१५/१५।। (पृ.१०३०)
જે સંવિગ્ન સાધક સંસારથી વિરક્ત બની સંસારથી પોતાના આત્માનો નિસ્તાર ઈચ્છે છે અને સર્વદા આત્મકલ્યાણમાં લાગી જાય છે તે સામાન્યકેવલી થાય છે.

स्वतात्पर्ये वेदप्रामाण्यं अस्माकं जैनानामपि सम्मतम् ।।१५/२८।। (पृ.१०६५)
અમારા અભિપ્રાય અનુસાર અર્થઘટન કરવામાં આવે તો વેદપ્રામાણ્ય અમને જૈનોને પણ માન્ય છે.

सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु मिथ्याऽपि वेद-पुराणादिकं श्रुतं सम्यक्, तं प्रति तस्य यथार्थबोधनिमित्तत्वात् ।।१५/२९।। (पृ.१०६६)
સમકિતીએ ગ્રહણ કરેલ વેદ-પુરાણ વગેરે મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્ = પ્રમાણભૂત બની જાય છે. કારણ કે સમકિતી જીવ પ્રત્યે વેદ-પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રો યથાર્થ બોધનું નિમિત્ત બની જાય છે.

सर्वस्यैव भगवद्वचनस्य युक्तिप्रतिष्ठितत्वात् ।।१५/३०।। (पृ.१०७०)
તીર્થંકર ભગવંતના સર્વ વચનો યુક્તિસંગત જ હોય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

।। अथ सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका ।।१५।।

अपुनर्बन्धकोत्तरं सम्यग्दृष्टिर्भवतीति तत्स्वरूपमाह-

लक्ष्यते ग्रन्थिभेदेन सम्यग्दृष्टिः स्वतन्त्रतः । शुश्रूषा-धर्मरागाभ्यां गुरुदेवादिपूजया ।।१।।

लक्ष्यत इति । **ग्रन्थिभेदेन** = अतितीव्रराग-द्वेषपरिणामविदारणेन[1] **स्वतन्त्रतः** = सिद्धान्तनीत्या **सम्यग्दृष्टिः लक्ष्यते** = सम्यग्दर्शनपरिणामाऽऽत्मनाऽप्रत्यक्षोऽप्यनुमीयते ।

❊ नयलता ❊

अन्त्याऽऽवर्त्ताऽर्धकालेन यो ध्रुवं मोक्षमाप्नुयात् । लक्षणादिविमर्शेन तत्स्वरूपं प्रकथ्यते ।।१।।

अथ **अपुनर्बन्धकोत्तरं** अपूर्वकरणादिक्रमेण जीवः **सम्यग्दृष्टिः भवतीति** हेतोः **तत्स्वरूपं** = सम्यग्दृष्टिस्वरूपं ग्रन्थकार **आह- 'लक्ष्यत'** इति । → घणरागदोसपरिणामलक्खणो णाणावरण-दरिसणावरणऽन्तरायपडिवन्नसहायभावो मोहणीयकम्मनिव्वत्तिओ अच्चन्तदुब्भेओ कम्मगण्ठी हवइ ← (सम.क. १/पृ.५८) इति **समरादित्यकथायां श्रीहरिभद्रसूरिभिरुक्ता,** → गंठित्ति सुदुब्भेओ कक्खड-घण-रूढ-गूढगंठिव्व। जीवस्स कम्मजणिओ घणरागद्दोसपरिणामो ।। ← (वि.आ.भा.११९५, ध.सं.७५३) इत्येवं **विशेषावश्यकभाष्ये धर्मसङ्ग्रहण्यां** च दर्शिता तन्त्रान्तरेऽपि → देहोऽहमिति सङ्कल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ← (ते.बिं.५/९२) इति **तेजोबिन्दूपनिषदुक्तिसूचिता** या ग्रन्थिः तद्भेदेन **सिद्धान्तनीत्या** = → वन्नियकम्मस्स जया घंसणघोलणनिमित्ततो कह वि । खविया कोडाकोडी सव्वा एक्कं पमोत्तूणं ।। तीए विय थेवमेत्ते खविए तहिमंतरंमि जीवस्स। **भवति** हु अभिन्नपुव्वो गंठी एवं जीणा बेंति ।। ← (ध.सं.७५१-७५२) इत्यादिरूपेण **धर्मसङ्ग्रहण्यां** प्रदर्शितया वक्ष्यमाणया (द्वा.द्वा.१५/७-८, पृ.१०१५-१०१८) च जैनदर्शनपद्धत्या उत्पादितसम्यक्त्वः **सम्यग्दृष्टिः** → जीवादिसद्दहणं सम्मत्तं रूवमप्पणो तं तु ← (बृ.द्र.सं.४१) इति **बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहादिवचनतः सम्यग्दर्शनपरिणामात्मना अप्रत्यक्षोऽपि अनुमीयते** । अयमत्राशयः- सम्यक्त्वं द्विधा द्रव्यतो भावतश्च । अज्ञातुः जिनोक्ततत्त्वरुचिः द्रव्यतः, ज्ञातुश्च भावतः । यद्वा निश्चयतो व्यवहारतश्च द्विधा सम्यक्त्वम् । निश्चयतो ज्ञानादिमयशुभात्मपरिणामः सम्यक्त्वं, तत्कारणञ्च व्यवहारतः । तदुक्तं **सम्यक्त्वस्वरूपस्तवे** →

तुह वयणे तत्तरुइ परमत्थमजाणओ वि दव्वगयं । सम्मं, भावगयं पुण परमत्थवियाणओ होइ ।।

❊ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❊

અપુનર્બંધક દશાની પ્રાપ્તિ થયા પછી જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને છે. આ કારણસર ૧૫મી બત્રીસીમાં સમકિતી જીવનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- જૈન સિદ્ધાન્ત મુજબ, ગ્રંથિભેદ દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિ થનાર જીવ શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને ગુરુ-દેવાદિની પૂજા દ્વારા ઓળખાય છે. (૧૫/૧)

❊ સમ્યગ્દૃષ્ટિના ત્રણ લિંગ ❊

ટીકાર્થ :- રાગ-દ્વેષનો અત્યંત તીવ્ર પરિણામ ગ્રંથિ કહેવાય છે. તેનો ભેદ કરવાથી, જૈનસિદ્ધાન્ત મુજબ, જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે. જો કે સમ્યગ્દર્શનપરિણામ સ્વરૂપે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. તેમ છતાં પણ શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને ગુરુ-દેવાદિની પૂજા- આ ત્રણ લિંગ દ્વારા 'આ

१. हस्तादर्शे '...दारेणेन' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शुश्रूषा-धर्मरागाभ्यां तथा **गुरुदेवादिपूजया** त्रिभिरेतैर्लिंगैः । यदाह- "शुश्रूषा धर्मरागश्च गुरुदेवादिपूजनम् । यथाशक्ति विनिर्दिष्टं लिङ्गमस्य महात्मभिः ।।" (यो.बि.२५३) ।।१।।

निच्छयओ सम्मत्तं नाणाइमयप्पसुहपरिणामो । इयरं पुण तुह समये भणियं सम्मत्तहेऊहिं ।।

← (स.स्व. १०-११) इति । ग्रन्थिभेदोत्तरं निश्चयसम्यक्त्वं भावसम्यक्त्वं वा लभ्यते । तच्चाऽऽत्मपरिणामरूपत्वादतीन्द्रियमेवेति लिङ्गाऽनुमेयं भवति । एतेन → देवेऽर्हति गुरौ साधौ धर्मे च जिनभाषिते । या स्थिरा वासना सम्यक् सम्यक्त्वमिदमाश्रय ।। ← (कु.मा.कथा-३ । गा.१६३ पृष्ठ-३५) इत्येवं **कुवलयमालाकृतां रत्नप्रभसूरीणां** वचनमपि व्याख्यातम् । **सम्यक्त्वकौमुद्यां** अपि →

अनन्तपुद्गलावर्त्तान् भ्रामं भ्रामं भवार्णवे । कोटाकोट्यब्धितः शेषा स्थितिं कृत्वाऽष्टकर्मणाम् ।।
अपार्धपुद्गलावर्तशेषायां तु भवस्थितौ । सम्यक्त्वं लभते जीवो ग्रन्थिभेदे कृते सति ।।

← (सम्य.कौ.१/१२-१३) इत्येवं सम्यग्दर्शनप्राप्तिरावेदिता । युक्तञ्चैतत् । न हि संसारमूलभूतमिथ्यात्वमोहे दग्धे दीर्घकालं यावत् संसाराऽवस्थानं सम्भवति । **एतेन** → ये च मोहं पहत्वान तमोखन्धं पदालयुं । न ते पुन संसरन्ति हेतु तेसं न विज्जति ।। ← (इतिवु.१।२।४) इति **इतिवुत्तक**वचनमपि **व्याख्यातम्** ।

मिथ्यात्वमोहोच्छेदेन लब्धे चास्मिन् सम्यग्दर्शने दृष्टिरतिशयेन विमला सम्पद्यते, तां विना चोग्रसंयमचर्ययाऽपि मुक्तिः न सम्पद्यते। यथोक्तं **अध्यात्मतत्त्वालोके** → विमला स्थितिरुच्यते दृशः किल सम्यक्त्वपदार्थ आर्हतैः। अपवर्गपुरप्रवेशनं न हि मुद्रामनवापुषामिमाम् ← (अ.तत्त्वा.२/४४) इति ध्येयम्।

अनुमितिलिङ्गान्याह- '**शुश्रूषे**'ति। अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- '**शुश्रूषे**'ति। **गुरुदेवादिपूजये**ति। अत्र गुरुश्च → धम्मन्नू धम्मकत्ता य सया धम्मपरायणो। सत्ताणे धम्मसत्थत्थदेसओ भन्नए गुरु।।← (द.शु.४/४२) इति पूर्वं(पृ.८५२)**दर्शनशुद्धिप्रकरणो**क्त उपादेयः, न तु पूर्वं (द्वा.द्वा.१२/१,भाग-३ पृ.८३५) पूर्वसेवाद्वात्रिंशिकायां दर्शितो निखिलो गुरुवर्ग इह ग्राह्यः। एवं देवोऽपि वीतरागत्व-सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्त इह ग्राह्य इति ध्येयम्। दर्शितयोगबिन्दुकारिकावृत्तिस्त्वेवम् → **शुश्रूषा** सद्धर्मशास्त्रविषया **धर्मरागश्च** चारित्रधर्माऽनुरागरूपः **गुरु-देवादिपूजनं** = धर्माचार्य-जिन-साधर्मिकादिसमभ्यर्चनं **यथाशक्ति** = स्वसामर्थ्यानुरूपं **विनिर्दिष्टं लिङ्गं** = चिह्नं **अस्य** = सम्यग्दृष्टेर्जीवस्य **महात्मभिः** = शास्त्रकारैः ← (यो.बिं.वृ.२५३) इति।

पञ्चाशके योगशतके प्रवचनसारोद्धारे च → सुस्सूस धम्मराओ गुरु-देवाणं जहासमाहीए । वेयावच्चे णियमो सम्मदिट्ठिस्स लिंगाइं ।। ← (पं.३/५, यो.श.१४, प्र.सारो.९२९) इत्येवं सम्यग्दृष्टि-लिङ्गानि प्रोक्तानि । **सम्बोधप्रकरणे सम्यक्त्वसप्ततिकायां** च → परमागमसुस्सूसा अणुराओ धम्मसाहणे परमो। जिणगुरुवेयावच्चे नियमो सम्मत्तलिंगाइं।। ← (सं.प्र.४/६२, स.स.१३) इत्युक्तम्। → देवपूजा गुरोः पूजा धर्मस्याऽऽराधनं तथा। वैयावृत्त्यं सुसाधूनां, मोक्षमार्गो मनीषिणाम्।। ← (कृ.गी.११) इति

જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે'- આવું અનુમાન થઈ શકે છે. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં કહેલ છે કે → "ધર્મશુશ્રૂષા, ધર્મરાગ અને યથાશક્તિ ગુરુ-દેવાદિનું પૂજન- આ ત્રણ સમકિતી જીવના લિંગ છે- એમ મહાત્માઓએ જણાવેલ છે." ← **(૧૫/૧)**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भोगिकिन्नरगेयादिविषयाऽऽधिक्यमीयुषी । शुश्रूषाऽस्य न सुप्तेशकथाऽर्थविषयोपमा ।।२।।

कृष्णगीतावचनमप्यत्रानुयोज्यमागमानुसारेण ।

यद्यपि → से य संमत्ते पसत्थसमत्तमोहणियकम्माणुवेयणोवसम-खयसमुत्थे पसम-संवेगाइलिंगे सुहे आयपरिणामे पन्नत्ते ← (आ.सू. सम्यक्त्वसूत्र-भाग-४/पृष्ठ ८११) इत्येवं **आवश्यकसूत्रे** सम्यक्त्वस्य प्रशमादिलिङ्गकत्वमावेदितम् । अन्यत्र तु प्रशमादेः तल्लक्षणत्वमावेदितम् । तदुक्तं **तत्त्वार्थसूत्रभाष्ये उमास्वातिवाचकैः** → प्रशम-संवेग-निर्वेदाऽनुकम्पाऽऽस्तिक्याऽभिव्यक्तिलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ← (त.सू.१।२ भा.) इति। तदुक्तं **श्रावकप्रज्ञप्तौ धर्मसङ्ग्रहण्यां** च → तं उवसम-संवेगादिएहिं लक्खिज्जए उवाएहिं । आयपरिणामरूवं बज्झेहिं पसत्थजोगेहिं ।। ← (श्रा.प्र.५३, धर्म.सं.८०६) इति। तदुक्तं **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे**ऽपि प्रथमजिनदेशनायां → शम-संवेग-निर्वेदाऽनुकम्पाऽऽस्तिक्यलक्षणैः । लक्षणैः पञ्चभिः सम्यक्, सम्यक्त्वं तत्तु लक्ष्यते ।। ← (त्रि.श.पु.पर्व-१/आदिजिनदेशना-४६) इति। **प्रवचनसारोद्धारे** (प्र.सारो.९३६) **योगशास्त्रे** (यो.शा.२/१५) च शमादीन्येव पञ्च लक्षणान्युक्तानि । इहाऽप्यग्रे → प्रशम-संवेगादिलिङ्गैः तस्य सुग्रहत्वात् ← (द्वा.द्वा.१५/१६ पृ.१०३३) इति वक्ष्यति ग्रन्थकृदेव । तदुक्तं ग्रन्थकृता **वैराग्यकल्पलतायां** अपि → सम्यक्त्वं शङ्कादिदोषरहितं गम्यं प्रशमादिभिर्लिङ्गैः ← (वै.क.ल.२।१२७) **तथापि** शुश्रूषादिलिङ्गकत्वोक्तिरपि नैव विरुध्यते इत्यवधेयम्।

उद्योतनसूरिभिः कुवलयमालायां → उवसम-संवेगो च्चिय णिव्वेओ तह य होइ अणुकंपा । अत्थित्तभावसहियं समत्ते लक्खणं होइ ।। अहवा-मेत्ती-पमोय-कारुण्णं मज्झत्थं च चउत्थयं । सत्त-गुणवंत-दीणे अविणए होंति सम्मं ।। अहवा वि जयसभावो कायसभावो य भाविओ जेण । संवेगो जेण तवे वेरग्गं चेव संसारे ।। एएहिं लक्खणेहिं णज्जइ अह अत्थि जस्स सम्मत्तं ← (कु.मा.पृष्ठ-२१८) इत्येवं यानि सम्यक्त्वचिह्नान्युक्तानि तान्यप्यत्राऽनुसन्धेयानि बहुश्रुतैः । **पुष्पमालायान्तु श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः** → सव्वत्थ उचियकरणं गुणाणुराओ रई य जिणवयणे । अगुणेसु य मज्झत्थं सम्मद्दिट्ठिस्स लिंगाइं ।। ← (पु.मा.१११) इत्युक्तमिति ध्येयम् ।।१५/१।।

विशेषार्थ :- ગ્રંથિભેદ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારો આત્માનો વિશિષ્ટ પરિણામ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. આત્મપરિણામ અદશ્ય-પરોક્ષ હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ તરીકે જીવનો સાક્ષાત્કાર છદ્મસ્થ જીવો કરી શકતા નથી. જે બાબતોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અસમર્થ હોય તે બાબતોનો અભ્રાન્ત નિર્ણય કરવા માટે અનુમાન વગેરે પ્રમાણનો આશરો લેવો પડે છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં શાસ્ત્રસિદ્ધ લિંગ = ચિહ્ન દ્વારા સમકિતી જીવનું અનુમાન કરી શકાય છે -આમ જણાવેલ છે. (૧૫/૧)

❋ तत्त्वशुश्रूषानी ઓળખાણ ❋

સમકિતીના પ્રથમ લિંગને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

गाथार्थ :- ભોગી પુરુષને કિન્નર વગેરેના ગાનાદિને વિશે જે સાંભળવાની ઈચ્છા હોય તેના કરતાં તીવ્રતાને પામતી (=તીવ્રતાવાળી) ધર્મશુશ્રૂષા સમકિતી જીવને હોય છે. સૂતેલા રાજાને કથાના પાત્રને વિશે જે શુશ્રૂષા હોય છે તેવી શુશ્રૂષા ધર્મ વિશે સમકિતીને હોતી નથી. (૧૫/૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भोगीति । भोगिनो = यौवन-वैदग्ध्य-कान्तासन्निधानवतः कामिनः किन्नरादीनां गायकविशेषाणां गेयादौ = गीतवर्णपरिवर्ताऽभ्यासकथाकथनादौ विषयः = श्रवणरसस्तस्मादाधिक्यं = अतिशयं (=**भोगिकिन्नरगेयादिविषयाऽऽधिक्यं**) **ईयुषी** = प्राप्तवती, किन्नरगेयादि-जिनोक्त्योर्हेत्वोस्तुच्छत्व-महत्त्वाभ्यामतिभेदोपलम्भात्, **अस्य** = सम्यग्दृष्टेः **शुश्रूषा** भवति । **न** परं सुप्तेशस्य =

अथाऽऽद्यलिङ्गमेव भावयति- '**भोगी**'ति । → न वि तं करेइ देहो न य सयणो नेय वित्त-संघाओ । जिणवयणसवणजणिया जं संवेगाइया लोए ।। ← (श्रा.प्र.४) इति **श्रावकप्रज्ञप्ति**तात्पर्य-भावितत्वात् प्रकृते **हेत्वोः** = विषयतासम्बन्धेन शुश्रूषाकारणयोः **किन्नरादि-जिनोक्त्योः तुच्छत्व-महत्त्वाभ्यां** आत्मस्वभावप्रतिकूलत्वाऽनुकूलत्वाभ्यां च **अतिभेदोपलम्भात्** = अत्यन्तवैलक्षण्यावबोधात्। प्रकृते च →

न किन्नरादिगेयादौ शुश्रूषा भोगिनस्तथा । यथा जिनोक्तावस्येति हेतुसामर्थ्यभेदतः ।।
तुच्छञ्च तुच्छनिलयाप्रतिबद्धञ्च तद्यतः । गेयं जिनोक्तिस्त्रैलोक्यभोगसंसिद्धिसङ्गता ।।
हेतुभेदो महानेवमनयोर्यद् व्यवस्थितः । चरमात्तद्युज्यतेऽत्यन्तं भावाऽतिशययोगतः ।।

← (यो.बिं. २५४-२५५-२५६) इति **योगबिन्दु**श्लोकाः स्मर्तव्याः । **सम्यक्त्वसप्ततिका**यामपि → तरुणो सुही वियड्ढो रागी पियपणइणीजुओ सोउं । इच्छइ जह सुरगीयं तओऽहिया समयसुस्सूसा।। ← (स.स.१४) इत्युक्तम् । तथा → कान्तकान्तासमेतस्य दिव्यगेयश्रुतौ यथा । यूनो भवति शुश्रूषा तथाऽस्यां तत्त्वगोचरा ।। ← (यो.स.५२) इति **योगदृष्टिसमुच्चय**कारिकाऽप्यनुसन्धेया । → होइ दढं अणुराओ जिणवयणे परमनिव्वुइकरम्मि । सवणाइगोयरो तह सम्मद्दिट्ठिस्स जीवस्स ।। ← (श्रा.प्र. ५) इति **श्रावकप्रज्ञप्ति**वचनमपि स्मर्तव्यम्। अधिकृतशुश्रूषा तु मिथ्यात्वादिक्षयोपशमजन्या, यथोक्तं **पञ्चाशके श्रावकधर्मविधौ** च → मिच्छत्तखओवसमा सुस्सूसाई उ होंति दढं ← (पञ्चा.१/३, श्रा.ध.६८) इति। तत एव च सम्यक्त्वशुद्धिरपि प्रादुर्भवति, यथोक्तं **धर्मरत्नप्रकरणे** → सवणकरणेसु इच्छा, होइ रुई सद्दहाणसंजुत्ता । एईइ विणा कत्तो सुद्धी सम्मत्तरयणस्स ।। ← (ध.प्र.४६) इति। तत्त्वशुश्रूषायाः श्रुत-प्रज्ञादिवर्धकत्वं सौगतानामपि सम्मतम् । तदुक्तं **थेरगाथायां** → सुसुस्सा सुतवद्धनी, सुतं पञ्ञाय वद्धनं । पञ्ञाय अत्थं जानाति, ञातो अत्थो सुहावहो ।। ← (थे.गा.२/१४१) इति ।

षोडशके → यूनो वैदग्ध्यवतः कान्तायुक्तस्य कामिनोऽपि दृढम्। किन्नरगेयश्रवणादधिको धर्मश्रुतौ रागः ।। ← (षो.११/३) इत्येवं या परमा शुश्रूषोक्ता साऽत्र ज्ञेया, न त्वपरमेत्याशयेनाऽऽह- '**न**

ટીકાર્થ :- યુવાની, સંગીતના વિષયમાં હોશિયારી, પ્રિય પત્નીનું સાંનિધ્ય- આ ત્રણ ચીજને પામેલ કામી પુરુષને કિન્નર વગેરે વિશિષ્ટ ગાયકોના ગીત, શબ્દપરિવર્તન, તાલ-લયનો મહાવરો, કથા-કથન વગેરે સાંભળવાના વિશે જે રસ હોય તેના કરતાં પણ ચઢિયાતાપણાને પામેલી જિનવચનશુશ્રૂષા સમકિતીને હોય છે. આનું કારણ એ છે કે વિષયતાસંબંધથી શ્રવણેચ્છાના હેતુભૂત કિન્નરગેયાદિ અને જિનવચનમાં ઘણો બધો તફાવત તેણે ઓળખી લીધેલ હોય છે. 'કિન્નરના ગાયન વગેરે તુચ્છ-અસાર હોય છે. જ્યારે જિનવચન અત્યંત સારભૂત મહાન તત્ત્વ છે....' આવો બન્ને વચ્ચેનો ઘણો ભેદ સમકિતી જીવને ખ્યાલમાં હોય છે. (તેથી કામીને કામપોષક કિન્નરગીતગાનના શ્રવણમાં જે આનંદ આવે તેના કરતાં ઘણો જ ચઢિયાતો આનંદ સમકિતીને જિનવચનશ્રવણમાં આવે એમાં નવાઈ નથી.)

પથારીમાં સૂવા માટે આડો પડેલો રાજા ઊંઘ લાવવા માટે કથાકાર પાસે કથા બોલાવે ત્યારે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सुप्तनृपस्य कथार्थविषयः सम्मुग्धकथार्थश्रवणाऽभिप्रायलक्षणः[१] तदुपमा = तत्सदृशी (=**सुप्तेशकथार्थविषयोपमा**) असम्बद्धतत्त्वज्ञानलवफलायास्तस्या [२]दौर्विदग्ध्यबीजत्वात् ।।२।।

अप्राप्ते भगवद्वाक्ये धावत्यस्य मनो यथा । विशेषदर्शिनोऽर्थेषु प्राप्तपूर्वेषु नो तथा ।।३।।

अप्राप्त इति । **अस्य** = [३]सम्यग्दृशः **अप्राप्ते** = पूर्वमश्रुते **भगवद्वाक्ये** = वीतरागवचने

परं **सुप्तनृपस्य** = शय्याऽवस्थितस्य लीलया स्वापाय किञ्चिच्छ्रवणरतस्य भूपस्य अनुषङ्गकथाश्रवणमात्ररसिकत्वात् **संमुग्ध-कथार्थश्रवणाऽभिप्रायलक्षणः** = क्वचित् संमुग्धतयाऽऽख्यायिकाऽर्थे या शुश्रूषा **तत्सदृशी** सम्यग्दृष्टेर्धर्मशुश्रूषा भवति, **असम्बद्धतत्त्वज्ञानलवफलायाः तस्याः** = अपरमशुश्रूषाया **दौर्विदग्ध्यबीजत्वात्**, औदयिकभावप्रधानत्वात्, आगमाऽनादरादिगर्भितत्वाच्च । अपरमशुश्रूषामेवाऽधिकृत्य **षोडशके** → विपरीता त्वितरा स्यात् प्रायोऽनर्थाय देहिनां सा तु। या सुप्तनृपकथानकशुश्रूषावत् स्थिता लोके।। ← (षो.११/५) इति गदितम्। अधिकन्तु **कल्याणकन्दल्यां** (षोड.११/३-५ वृत्ति) अवोचाम।।१५/२।।

अस्य परमशुश्रूषामेवाऽधिकृत्याह- '**अप्राप्त**' इति । → असुयाणं धम्माणं सम्मं सुणणयाए अब्भुट्ठेतव्वं भवति ← (स्था.८/३/६४९) इति **स्थानाङ्गसूत्राशयपरिणमनेन पूर्वमश्रुते वीतरागवचने** → जिणव-

---

સૂતેલા રાજાને કથાના વિષયને સાંભળવામાં જે સંમુગ્ધ-ઉપલક અભિલાષ હોય છે તેના જેવો જિનવચનશ્રવણવિષયક અભિલાષ સમકિતી જીવને હોતો નથી. કારણ કે પથારીમાં પોઢવા પડેલા રાજાને કથાના થોડા-થોડા છૂટા-છવાયા પ્રસંગોનો આંશિક બોધ કરાવે તેટલું જ ફળ કથાશુશ્રૂષા દ્વારા સંપ્રાપ્ત થાય છે અને તે તૂટલો-ફૂટલો કથાબોધ પણ રાજાને વ્યર્થ અભિમાન પેદા કરવાનું બીજ બની જાય છે. સમકિતીની શુશ્રૂષાનું આવું પરિણામ હોતું નથી. **(૧૫/૨)**

વિશેષાર્થ :- રાત્રે કે બપોરે ખાધા પછી પથારીમાં રાજા આડો પડીને ઊંઘ લાવવા માટે પ્રયાસ કરે, તેના જ એક ભાગ સ્વરૂપે કથાકાર પાસેથી કથા સાંભળવા ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરે તેમાં તેનો મુખ્ય આશય કથા સાંભળવાનો કે કથા માણવાનો નથી હોતો. મુગ્ધ રીતે, ઉપલક રીતે જ તે કથા સાંભળતો હોય છે. આ શુશ્રૂષા અપ્રધાન કહેવાય. આવી જિનવચનસંબંધી શુશ્રૂષા સમકિતીને નથી હોતી. ઊંઘતુલ્ય લૌકિક પ્રયોજન સાધવા તેના સાધન સ્વરૂપે જિનવાણી સાંભળવા સમકિતી ન ઈચ્છે. આવું તે કરે તો જિનવચનની લઘુતા થાય. ઉપાદેય તરીકે આત્મસુખ સમકિતીની દૃષ્ટિમાં વસી ગયેલ હોય છે. તાત્ત્વિક સુખ કર્મજન્ય ન જ હોય- આ વાત તેના દિલમાં ઠસી ગયેલ હોય છે. તેને પ્રગટ કરવાનું અમોઘ સાધન જિનવચનશ્રવણ છે- આવું તેને બરાબર જચી ગયેલ હોય છે. શાશ્વત આત્માનંદ પ્રગટાવવાના મુખ્ય ધ્યેયને નજરની સામે જીવંત રાખીને જ તે જિનાગમને સાંભળવા ઝંખે છે. માટે તેની શુશ્રૂષા ઔદયિક નહિ પણ ક્ષાયોપશમિક હોય છે. આ શુશ્રૂષા પરમહિતકારી બને છે, સાનુબંધ ક્ષયોપશમને જગાડનાર બને છે. **(૧૫/૨)**

ગાથાર્થ :- પૂર્વે પ્રાપ્ત ન થયેલ જિનવચનને વિશે જે રીતે વિશેષજ્ઞ સમકિતીનું મન દોડે છે તે રીતે પૂર્વપ્રાપ્ત ધનાદિને વિશે દોડતું નથી હોતું. **(૧૫/૩)**

ટીકાર્થ :- પૂર્વે કદિ પણ પ્રાપ્ત ન થયેલ હોવાના કારણે જિનવચન સાંભળવાને વિશે વિશેષજ્ઞ

---

१. हस्तादर्शे '..लक्षः' इति पाठः। २. 'दौर्वैद' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ। ३.हस्तादर्शे 'सद्दृश' इति पाठान्तरम्।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यथा मनो धावति = श्रोतुमनुपरतेच्छं भवति **तथा विशेषदर्शिनः** सतः[1] **प्राप्तपूर्वेषु अर्थेषु** = धन-कुटुम्बादिषु **न धावति** विशेषदर्शनेनाऽपूर्वत्वभ्रमस्य दोषस्य चोच्छेदात् ।।३।।

धर्मरागोऽधिको भावाद् भोगिनः स्त्र्यादिरागतः । प्रवृत्तिस्त्वन्यथापि स्यात्कर्मणो बलवत्तया ।।४।।

यणमोसहमिणं विसयसुहविरेयणं अमिदभूयं । जर-मरणवाहिहरणं, खयकरणं सव्वदुक्खाणं ।। ← (द.प्रा. १७) इति **दर्शनप्राभृत**वचनतो **विशेषदर्शिनः** = वीतरागवचनश्रवणे विस्मिताऽऽनन-विकस्वरनयन-विचकितहृदयादिप्रयोजकं यदपूर्वभेषजत्वादिप्रकारकं भगवद्वाक्यविशेष्यकं विशेषदर्शनं तद्युक्तस्य **सतः** । एतावताऽस्याऽऽसन्नमुक्तिगामित्वमावेदितम्, → जिणवयणे अणुरत्ता जिणवयणं जे करेंति भावेण । अमला असंकिलिट्ठा ते होंति परित्तसंसारी ।। ← (उत्त. ३६/२६०) इति **उत्तराध्ययनसूत्रो**क्तिप्रामाण्यात् । **विशेषदर्शनेन** = तुच्छत्व-स्वल्पकालीनत्वाऽनन्तकालपरिभुक्तत्वाऽनर्थदायित्व-विभावदशापोषकत्व-भवभ्रमणकारित्व-हेयत्वादिविशेषविज्ञानेन **अपूर्वत्वभ्रमस्य दोषस्य च** काञ्चन-कलत्र-कायादिगोचराऽऽकर्षणाऽऽक्षेपकतीव्रतमविषयतृष्णादिलक्षणस्य **उच्छेदात्** = विलयात् सांसारिकसुखे तत्साधनभूतेषु च काञ्चन-कलत्र-कायादिषु तल्लाभोपायश्रवणाऽवसरे विशेषदर्शिनः सम्यग्दृशो मनो न तथा धावतीत्यन्वयः । सांसारिकसुखलाभोपायश्रवणरसाऽधिकतयाऽस्य जिनागमशुश्रूषायाः क्षायोपशमिकत्वं यथास्थानमहत्त्वप्रस्थापकत्वञ्च सिध्यति ।

एतावता सम्यग्दर्शनोत्तरमेव परमशुश्रूषाप्रभावेन सम्यग्ज्ञानाधिकारित्वमुपदर्शितम् । तदुक्तं **मरणसमाधिप्रकीर्णके** अपि → नाणं सुसिक्खियव्वं नरेण लद्धूण दुल्लहं बोहिं ← (म.स.प्र.१३९) इति। ततश्चाऽलब्धसम्यग्दर्शनेन ज्ञानादप्यधिको यत्नः सम्यग्दर्शनोपलब्धय एव कार्य इति विभावनीयमति-

સમકિતીનું મન જરાય ખટકતું નથી. જ્યારે પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ ધન, કુટુંબ વગેરે વિષયોમાં તેનું મન તે રીતે દોડતું નથી. કારણ કે તેને 'જિનાગમ મહાન છે, પરલોકમાં સાથ આપનાર છે, પરમકલ્યાણકારી છે, સ્વભાવદશાપોષક છે. જ્યારે ધન તો તુચ્છ છે, અલ્પકાલીન છે, અનર્થદાયી છે અને વિભાવદશાપોષક છે' આ પ્રમાણે જિનાગમ અને ધનાદિમાં તફાવત જણાવાથી ધનાદિમાં અપૂર્વત્વનો ભ્રમ અને ધનાદિમાં સતત ખેંચી રાખે તેવો દોષ રવાના થયેલ હોય છે. (૧૫/૩)

વિશેષાર્થ :- અનાદિ કાળથી ભટકતાં ભટકતાં જિનાગમ સાંભળવાનું ક્યારેય મળેલ જ નથી. તેનું પરિણામ વર્તમાન ભવભ્રમણ છે. સારી રીતે, સાચા અર્થમાં જિનવાણીને દિલથી સાંભળી હોય, હૃદયમાં ઉતારી હોય તો આ રખડપટ્ટી બંધ થયા વિના ના રહે. આથી સંસારના ઉચ્છેદ માટે તે સતત જિનાગમ સાંભળવા ઝંખે છે. ધન, કુટુંબ, દુકાન વગેરે તો અનંત વાર મળેલ છે. તેની આસક્તિ જીવે બહુ વાર પોષેલ છે. તેના પરિણામે તો અનાદિકાળથી અખંડપણે સંસાર ચાલી રહેલ છે. રાખના પડીકા જેવા સંસારમાં કે સંસારસાધનમાં કાંઈ માલ નથી. આવું હૃદયથી સમજાઈ જવાના લીધે સમકિતીને સાંસારિક સુખના સાધનોને સાંભળવાની, સંભાળવાની, સંભારવાની તીવ્રતમ ઈચ્છા થઈ શકતી નથી. (૧૫/૩)

❋ ધર્મરાગની ઓળખાણ ❋

ગાથાર્થ :- ભોગીને સ્ત્રી આદિનો જે રાગ હોય તે કરતાં વધુ રાગ સમકિતીને ભાવથી ચારિત્રધર્મ

१. हस्तादर्शे 'सप्तितः' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

धर्मराग इति । **धर्मराग** = चारित्रधर्मस्पृहारूपः **अधिकः** = प्रकर्षवान् **भावात्**[१] = अन्तःकरणपरिणत्याः **भोगिनो** = भोगशालिनः **स्त्र्यादिरागतो** = भामिन्याद्यभिलाषात् । **प्रवृत्तिस्तु** = कायचेष्टा तु **अन्यथाऽपि** = चारित्रधर्मप्रातिकूल्येनाऽपि व्यापारादिना **स्यात्**, **कर्मणः** = चारित्रमोहनीयस्य **बलवत्तया** = नियतप्रबलविपाकतया ।।४।।

तदलाभेऽपि तद्रागबलवत्त्वं न दुर्वचम् । पूयिकाद्यपि यद् भुङ्क्ते घृतपूर्णप्रियो द्विजः ।।५।।

गम्भीरबुद्ध्या मिथ्यात्वच्छन्नकरालकलिकालसाम्राज्ये सत्यपि ।।१५/३।।

अथ द्वितीयलिङ्गभावनार्थमाह- '**धर्मराग**' इति । **कायचेष्टा तु चारित्रधर्मप्रातिकूल्येनाऽपि व्यापारादिना** = कुटुम्बपालनादिलक्षणेन **स्यात्**, अपिशब्देन 'चारित्रधर्मानुकूलतये'त्यस्य ग्रहणम् । अन्यथाप्रवृत्तेः प्रयोजकमाह- **चारित्रमोहनीयस्य नियतप्रबलविपाकतया** = अवश्यम्भाविबलवत्तर-स्त्र्यादिभोगलक्षण-फलोपधायकतया । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → धर्मरागोऽधिकोऽस्यैवं भोगिनः स्त्र्यादिरागतः । भावतः कर्मसामर्थ्यात् प्रवृत्तिस्त्वन्यथाऽपि हि ।। ← (यो.बिं.२५७) इति । **एतेन** → सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । मुनेर्जानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्तते ।। ← (अष्टा.गी.३/५) इति **अष्टावक्रगीता**-वचनमपि **व्याख्यातम्** । तदुक्तं **अध्यात्मगीतायामपि** → आत्मज्ञानप्रकाशेऽपि चारित्रमोहभावतः ।। ज्ञानिनामपि मोहस्य चेष्टा भोगेषु वर्तते ।। ← (अध्या.गी.२०१) इति। यथोक्तं **षोडशकेऽपि** → एवन्त्वपूर्वकरणात् सम्यक्त्वाऽमृतरसज्ञ इह जीवः । चिरकालाऽऽसेवितमपि न जातु बहुमन्यते पापम्।। यद्यपि कर्मनियोगात् करोति तत्तदपि भावशून्यमलम् । अत एव धर्मयोगात् क्षिप्रं तत्सिद्धिमाप्नोति।। ← (षो.३/१५-१६) इति। सद्दृष्टिद्वात्रिंशिकायां(पृ.१६५०)स्पष्टीभविष्यतीदम् ।।१५/४।।

વિશે હોય છે. કર્મ બળવાન હોવાના કારણે પ્રવૃત્તિ કદાચ અન્યથા પણ હોઈ શકે. **(૧૫/૪)**

❀ સંયમરાગ બળવાન છતાં પણ..... ❀

ટીકાર્થ :- ભોગસુખના સાધનોથી સંપન્ન કામી જીવને સ્ત્રી વગેરેનો જે રાગ-અભિમાન હોય તે કરતાં પણ પ્રકૃષ્ટ ચારિત્રધર્મનો અભિલાષ અંતઃકરણની પરિણતિથી સમકિતીમાં જોવા મળે છે. સમકિતીની કાયિક પ્રવૃત્તિ તો કુટુંબસંભાળ વગેરે દ્વારા ચારિત્રધર્મથી પ્રતિકૂળ પણ હોઈ શકે છે. આનું કારણ એ છે કે તેનું ચારિત્ર-મોહનીય કર્મ ચોક્કસ પ્રકારના બળવાન ફળને દેખાડવા તત્પર હોઈ શકે છે.**(૧૫/૪)**

વિશેષાર્થ :- સમકિતીને સંયમજીવન મેળવવાની ઝંખના તીવ્ર હોવા છતાં પણ બળવાન ચારિત્રમોહ-નીય કર્મની શિરજોરી સહન કરવી પડે છે. સમકિતી જીવ રાજા જેવો હોવા છતાં અને કર્મસત્તા પ્રતિપક્ષ-સિપાઈ-પાયદળ જેવી હોવા છતાં પણ ચારેબાજુ ઘેરી વળેલા સૈનિક-પાયદળ-હાથી-ઘોડા-ઊંટ વગેરેની વચ્ચે ફસાયેલા શતરંજના (ચેસના) રાજાની જે હાલત થાય તેવી હાલત સમકિતીની થાય છે.**(૧૫/૪)**

ગાથાર્થ :- ચારિત્ર ન મળવા છતાં પણ ચારિત્રધર્મનો રાગ સમકિતીને બળવાન હોય છે- આ વાત દોષગ્રસ્ત કે અસંગત નથી. કારણ કે ઘેબર અત્યંત પ્રિય હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણ કોહવાયેલ ભોજન વગેરેને પણ વાપરે છે. **(૧૫/૫)**

१. 'भावतो' इति मूलानुसारेणाऽशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदिति । [1]**तदलाभेऽपि** = कथञ्चिदन्यथाप्रवृत्त्या चारित्राऽप्राप्तावपि **तद्रागबलवत्त्वं** = चारित्रेच्छाप्राबल्यं **स्वहेतुसिद्धं न** = नैव **दुर्वचं** = दुरभिधानं, **यद्** = यस्मात्तथाविधविषमप्रघट्टकवशात्, **पूयिकाद्यपि** पूयं नाम कुथितो रसस्तदस्यास्तीति पूयिकं, आदिशब्दाद्रूक्षं पर्युषितं च वल्लचनकादि, किं पुनरितरदित्यपिशब्दार्थः, घृतपूर्णाः[2] प्रियाः = वल्लभा यस्य स तथा (=**घृतपूर्णप्रियो**) **द्विजो** = **ब्राह्मणो भुंक्ते** = अश्नाति । यदत्र द्विजग्रहणं कृतं तदस्य जातिप्रत्ययादेव अन्यत्र भोक्तुमिच्छाया अभावादिति । अन्येच्छाकालेऽपि प्रबलेच्छाया वासनात्मना न नाश इति तात्पर्यम् ।।५।।

नन्वन्यथाऽपि प्रवृत्तौ कथं भावतश्चारित्रधर्मानुरागोऽस्ति ? इत्याशङ्कायामाह- 'तदि'ति । **स्वहेतुसिद्धं** = चारित्रगोचरप्रबलेच्छासामग्रीसम्पादितं **नैव दुरभिधानम्** । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → न चैवं तत्र नो राग इति युक्त्योपपद्यते । हविःपूर्णप्रियो विप्रो भुङ्क्ते यत्पूपिकाद्यपि ।। ← (यो.बिं.२५८) इति। उपमया कथितः कठिनोऽप्यर्थः सुगमः सम्पद्यते । तदुक्तं **मज्झिमनिकाये** → उपमायपिधेकच्चे विञ्ञू पुरिसा भासितस्स अत्थं आजानन्ति ← (म.नि. महावेदल्लसुत्त- १।५/३/४५६) इति । सम्मतञ्चेदमस्माकमपि । अतो दृष्टान्तप्रदर्शनपुरस्सरं योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेणैव व्याख्यानयति- **तथाविधविषमप्रघट्टकवशात्** = कान्तारोत्तीर्णवृत्तिच्छेदादिप्रकरणप्रसङ्गात् । यथोक्तं **सम्यक्त्वसप्ततिकायां** → कंतारुत्तिन्नदिओ घयपुण्णे भुत्तुमिच्छई छुहिओ । जह तह सदणुट्ठाणे अणुराओ धम्मराओत्ति ।। ← (स.स.१५) इति ।

अस्य = ब्राह्मणस्य **जातिप्रत्ययादेव** = ब्राह्मणत्वजातिनिमित्तवशात् घृतपूर्णमोदकादेः **अन्यत्र** वल्लचनकादौ **भोक्तुमिच्छाया अभावात्** । यथोक्तं → वटका यत्र लभ्यन्ते न दूरे पञ्चयोजनी । मोदका यत्र लभ्यन्ते न दूरे दशयोजनी ।। ← ( ) इति । **अन्येच्छाकालेऽपि** = स्त्रीभोगादीच्छावसरे किम्पुनस्तदनवसर इत्यपिशब्दार्थः, **प्रबलेच्छायाः** = चारित्रगोचरोत्कटाभिलाषाया **वासनात्मना** = संस्काररूपेण **न** = नैव **नाशः**, अन्यथा सम्यग्दर्शनमालिन्यापत्तेः। → आत्मानन्दरसप्राप्त्या जडाऽऽनन्दो न

टीकार्थ :- કથંચિત્ ચારિત્રધર્મથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરવાના લીધે સંયમજીવન ન મળે તેમ છતાં પણ સમકિતીને સંયમની ઈચ્છાની પ્રબળતા હોય જ છે. કારણ કે તેનું કારણ એવા નિર્મળ સમ્યગ્દર્શન, વિવેકદષ્ટિનો ઉઘાડ, સંસારની તુચ્છતાનો પાકો ખ્યાલ, સંયમમાં મોક્ષદાન સામર્થ્યની સમજણ, મોક્ષની તીવ્ર અભિલાષા વગેરે પરિબળો સમકિતીમાં હાજર હોય છે. સામગ્રી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વગર ન જ રહે. માટે 'સમકિતીને સંયમની પ્રબળ ઈચ્છા હોય છે'- આ વાત ખોટી નથી. આવા કારણની સમજણ આપવા ગ્રંથકારશ્રી ઉદાહરણ જણાવે છે કે ઘેબર જેને અત્યંત પ્રિય છે એવો પણ બ્રાહ્મણ તેવા પ્રકારની કોઈક વિચિત્ર વિષમ પરિસ્થિતિના લીધે કોહવાયેલા રસયુક્ત-ચલિતરસવાળા ભોજનને કે લૂખા-રાતવાસી વાલ-ચોળા વગેરેને પણ મજબૂરીથી ખાતો હોય છે. તો પછી તે સિવાયના રોટલી-દાળ-ભાત વગેરે તો તે તેવી પરિસ્થિતિમાં તે ખાય -એમાં તો કોઈ શંકા જ નથી. પ્રસ્તુતમાં જે બ્રાહ્મણનો ઉલ્લેખ કર્યો તે એટલા માટે કે બ્રાહ્મણત્વ જાતિના કારણે ઘેબર સિવાય બીજું સામાન્ય ભોજન કરવાની

१. हस्तादर्शे 'तरला...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे '...पूर्णा प्रि...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

गुरुदेवादिपूजाऽस्य त्यागात्कार्यान्तरस्य च । भावसारा विनिर्दिष्टा निजशक्त्यनतिक्रमात् ।।६।।

गुर्विति । **अस्य** = सम्यग्दृशः **गुरुदेवादिपूजा च कार्यान्तरस्य** = त्याग-भोगादिकरणीयस्य **त्यागात्** = परिहारात्, (**निजशक्त्यनतिक्रमात्**=) निजशक्तेः **स्वसामर्थ्यस्यानतिक्रमात्**[1] **अनिगूहनात्**

रोचते । तथापि कर्मतो भोगी ह्यभोगी ब्रह्मणि स्थितः ।। ← (अध्या.गी.२९५) इति **अध्यात्मगीता**-वचनमपि प्रकृते स्मर्तव्यम् ।।१५/५।।

अथ तृतीयलिङ्गभावनार्थमाह- '**गुर्वि**'ति । **त्याग-भोगादिकरणीयस्य** = गुरुदेवादिपूजाभिन्नधार्मिककार्य-सांसारिककार्ययोः **परिहारात्** । **स्वसामर्थ्यस्य** उत्साहातिरेकपरिहारेण **अनतिक्रमात्** प्रमादपरिहारेण च **अनिगूहनात्** स्व-परोपकाराऽपकारगोचरविवेकज्ञानतो गुरुदेवादिपूजा भवतीति योज्यम् । इत्थमेव तस्याः सत्फलत्वोपपत्तेः। यथोक्तं **योगबिन्दौ** →

निजं न हापयत्येव कालमत्र महामतिः । सारतामस्य विज्ञाय सद्भावप्रतिबन्धतः ।।
शक्तेर्न्यूनाऽधिकत्वेन नाऽत्राऽप्येष प्रवर्तते । प्रवृत्तिमात्रमेतद्यद् यथाशक्ति तु सत्फलम् ।।

← (यो.बिं.२६१-२६२) इति। **उपदेशपदे**ऽपि → पुरिसंतरस्सुवयारं अवयारं चप्पणो य ना-ऊणं । कुज्जा वेयावडियं आणं काउं निरासंसो ।। ← (उ.प.२३७) इति दर्शितम् ।

गुर्वादिसेवाञ्च नाऽयं विष्टितः करोति किन्तु यादृशं स्त्रीरत्नभोगिनः चक्रवर्तिनः तद्गोचरं गौरवं

તેને ઈચ્છા જ નથી થતી. સંયોગવશ બીજું ખાવાની ઈચ્છા કરવી પડે તો પણ તે સમયે બ્રાહ્મણને ઘેબરભોજનસંબંધી પ્રબળ ઈચ્છાનો સંસ્કારરૂપે નાશ નથી થયેલ હોતો- આવું અહીં તાત્પર્ય રહેલ છે. (૧૫/૫)

વિશેષાર્થ :- બ્રાહ્મણ જંગલમાં ફસાયેલ હોય, ઘેબર તો શું ? રોટલી-દાળ-ભાત પણ મળે તેવી શક્યતા ન જણાતી હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં માંડ માંડ મળેલ રાતવાસી ચલિતરસવાળું વાલ-ચોળાનું શાક વગેરે લાચારીથી ખાય તો પણ તેના અંતઃકરણમાં ઘેબરની તીવ્રતમ ઈચ્છા સંસ્કારરૂપે તો હાજર જ હોય છે. તે જ રીતે બળીયા કર્મની શિરજોરીના લીધે દુકાન-ઘર-કુટુંબ-શરીર વગેરેને સંભાળવા છતાં પણ સમકિતીના દિલમાં ચારિત્ર માટેની તીવ્ર ઝંખના સંસ્કારરૂપે ઊભી જ હોય છે. નિર્મળ સમકિતી ભોગસુખને ભોગવવા છતાં તેમાંથી, શક્ય બને તેમ, અસંગરૂપે પસાર થઈ જાય છે. આ વાત ૨૪મી બત્રીસીમાં જણાવવામાં આવશે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ભોગસુખની પ્રવૃત્તિ પણ સમકિતીની ચારિત્રઝંખનાનો સંસ્કારરૂપે નાશ કરવા સમર્થ નથી.

❁ શક્તિ ગોપવ્યા વિના ગુરુ-દેવ પૂજાદિ ❁

ગાથાર્થ :- પોતાની શક્તિનું અતિક્રમણ કર્યા વગર અને અન્ય સાંસારિકાદિ કાર્યને છોડીને સમકિતી જીવ ગુરુ-દેવાદિની પૂજા શ્રેષ્ઠ બહુમાનભાવે કરે છે- એમ પૂર્વાચાર્યોએ જણાવેલ છે. (૧૫/૬)

ટીકાર્થ :- પોતાની શક્તિનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના અને શક્તિને છૂપાવ્યા વિના તથા ત્યાગ-ભોગ વગેરે પોતાના અન્યવિધ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ગુરુ અને પ્રભુ વગેરેની પૂજા કરે છે.

१. 'अनतिलंघनात्' इति हस्तादर्शादौ पाठः । परं मूलानुसारेणात्र 'अनतिक्रमात्' इति पाठः सम्यक् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भावसारा = भोक्तुः स्त्रीरत्नगोचरगौरवादनन्तगुणेन बहुमानेन प्रधाना **विनिर्दिष्टा** = प्ररूपिता परमपुरुषैः ॥६॥

भवेत् ततोऽप्यनन्तगुणमसौ सम्यग्दृष्टिः गुरुदेवादिपूजनविषयं बहुमानमातिष्ठत इत्याशयेनाह- '**भोक्तुः**' इत्यादि । स्पष्टम्। यथोक्तं **योगबिन्दौ** → भोगिनोऽस्य स दूरेण भावसारं तथेक्षते । सर्वकर्तव्यतात्यागाद् गुरुदेवादिपूजनम् ॥ ← (यो.बिं. २६०) इति । 'अस्य' = स्त्रीरत्नस्य' । यथोक्तं **सम्यक्त्वसप्ततिकायां** → पूयाइए जिणाणं गुरूण विस्सामणाइए विविहे । अंगीकारो नियमो वेयावच्चे जहासत्ती ॥ ← (स.स.१६) इति । गुरुदेवानां यथासमाधिना वैयावृत्त्ये नियमो गुणज्ञश्राद्धचिन्तामणिवैयावृत्त्यनियमाऽभ्यधिकः सम्यग्दृशो भवतीति (यो.श.वृ.गा.१४) **योगशतकवृत्तौ** अप्यावेदितम् । इदमेव **पञ्चाशकवृत्तौ** (पं.वृ.३/५) अप्युक्तम् ।

चरमावर्तकालतः प्रारभ्य मित्रादृष्टिकालेऽपि गुरुवैयावृत्त्यलक्षणयोगबीजोपादानात् प्रकृष्यमाणं तत् सम्यग्दृष्टिदशायां विशुद्धतरं भवति । मित्रादृष्ट्यधिकारे **योगदृष्टिसमुच्चये** → आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्धं भावयोगिषु। वैयावृत्त्यं च विधिवच्छुद्धाऽऽशयविशेषतः ॥ ← (यो.दृ.स.२६) इति गदितमिति वक्ष्यते (द्वा.द्वा.२१/१३ भा-५, पृ.१४४६) । ततश्च सम्यग्दर्शननैर्मल्यं भवति । यथोक्तं **सम्यक्त्वसप्ततिकायां श्रीहरिभद्रसूरिभिः** → गीयत्थचरित्तीण य सेवा बहुमाण-विणयपरिसुद्धा । तत्ताऽवबोहजोगा सम्मत्तं निम्मलं कुणइ॥ ← (स.स.१०) इति। अपुनर्बन्धकावस्थायामपि प्रागुक्तरीत्या (द्वा.द्वा.१२/१-१२,भाग-३ पृ.८३५-८५३) विद्यमानं गुरुदेवादिपूजनं सम्यग्दर्शनकाले विशुद्धतरं भवतीत्यवधेयम्। प्रकृते च → सम्मत्त-णाण-दंसण-तिएण एएण लब्भए मोक्खो । जीवस्स गुणा एए ण य दव्वं होइ सम्मत्तो ॥ सम्मं भावो सम्मं जहुज्जुयं णत्थि किञ्चि विवरीयं । धम्माधम्मागासा-पोग्गल-जीवेसु जो भणिओ ॥ अहवा जीवाजीवा आसव-संवर तह बंध-णिजरा मोक्खो । एयाइं भावेणं भावेन्तो होइ सम्मत्ते ॥ अहवा जं चिय जिणेहिं भणियं पडिहय-मय-दोस-मोह-पसरेहिं । तं सव्वं सच्चं चिय इयभावो होइ सम्मत्तं॥ अरहा जाणइ सव्वं अरहा सव्वंपि पासइ समक्खं । अरहा भासइ सच्चं अरहा बंधू तिहुयणस्स॥ इय भत्ती अरहन्ते कुणइ पसंसं च भाव-गुण-कलिओ । साहूण भत्तिमन्तो इय सम्मत्तं मए भणियं॥ ← (कु.मा.पृष्ठ-२१७) इति **कुवलयमाला**गाथाप्रबन्धोऽपि बुभुत्सुभिरवधेयः ॥१५/६॥

ચક્રવર્તીને સ્ત્રીરત્ન ભોગવવામાં જે ઉમળકો હોય તે કરતાં અનંતગુણા આદર ભાવવાળી ગુરુભક્તિ વગેરે સમકિતી કરે છે- આવું પરમપુરુષોએ બતાવેલ છે. **(૧૫/૬)**

વિશેષાર્થ :- ગુરુ અને ભગવાનની સેવા-પૂજામાં વેઠ વાળવાનો ભાવ, ભારબોજનો ભાવ કે કંટાળાનો ભાવ સમકિતી જીવને ન હોય. ચામડા ચીરાઈ જાય તેવી જાલિમ અનંતી દુર્ગતિઓમાંથી મને કાયમી છુટકારો અપાવનારા ગુરુના ઉપકારનો બદલો પોતાનું સર્વસ્વ ગુરુને સોંપી દેવાથી કે પોતાની ચામડીના પગરખા બનાવીને ગુરુને પહેરાવવાથી પણ વાળી શકાય તેમ નથી- આવું સમકિતી જીવને હૃદયથી સમજાયેલ હોય છે. આ વાતનો તેણે હાર્દિક સ્વીકાર કરેલ હોવાથી જ તે ગુરુસેવા-પ્રભૂપૂજા કરતાં કરતાં વચ્ચે પોતાના ભોગસુખને ભોગવવા વગેરેની ખણજ પોષતો નથી અને પોતાની શક્તિને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्यादीदृक्करणे चाऽन्त्ये सत्त्वानां परिणामतः । त्रिधा यथाप्रवृत्तं तदपूर्वं चाऽनिवर्ति च ।।७।।

स्यादिति । ईदृग् = उपदर्शितलक्षणं सम्यक्त्वं **चाऽन्त्ये करणे** "जाते सती"ति गम्यं **स्याद्** = भवेत् । **तत्** करणं **सत्त्वानां** = प्राणिनां **परिणामतः त्रिधा** = त्रिप्रकारं **(१) यथाप्रवृत्तं (२) अपूर्वं च**[1] **(३) अनिवर्ति चेति** ।।७।।

इदञ्च सम्यक्त्वं कदा स्यात् ? इत्याशङ्कायामाह- **'स्यादि'**ति । **अन्त्ये** = अनिवर्तिनाम्नि **करणे जाते सति सम्यक्त्वं स्यात्** = जायते । करणञ्चात्मपरिणामविशेषः, क्रियते कर्मक्षपणमनेनेति करणमिति व्युत्पत्तेः । यथोक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये** → भन्नइ करणं ति परिणामो ← (वि.आ.भा.१२०२) इति । इदञ्च करणं **प्राणिनां** संज्ञिनां **परिणामतः** = अन्तःकरणपरिणाममाश्रित्य **त्रिप्रकारं** भवति। प्रथममाह- **यथाप्रवृत्तं** येनाऽनादिसंसिद्धप्रकारेण प्रवृत्तं = यथाप्रवृत्तम्। **अपूर्वं** = अप्राप्तपूर्वमनादौ संसार इत्यपूर्वं यद्वा स्थितिघात-रसघाताद्यपूर्वाऽर्थनिर्वर्तकं अपूर्वम् । निवर्तनशीलं = निवर्ति, न निवर्ति = **अनिवर्ति**, आसम्यग्दर्शनलाभान्न निवर्तत इत्यर्थः । एतानि त्रीण्यपि यथोत्तरं विशुद्ध-विशुद्धतर-विशुद्धतमाऽध्यवसायरूपाणि भव्यानां करणानि भवन्ति । अभव्यानान्तु प्रथममेव यथाप्रवृत्तकरणं भवति, नेतरे द्वे इति **विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ** (वि.आ.भा.१२०२) **मलधारिहेमचन्द्रसूरयः** । यथोक्तं **बृहत्कल्पभाष्ये** अपि → तिविहं च होइ करणं अहापवत्तं तु भव्वऽभव्वाणं । भवियाण इमे अन्ने अपुव्वकरणाऽनियट्टी य ।। ← (बृ.क.भा. ९४ पीठिका) इति । अत्र त्रिष्वपि करणेषु कर्मनिर्जरा सम्पद्यते ।

षट्खण्डागमे तु → अधापवत्तकरणे णत्थि गुणसेढीए कम्मणिज्जरा गुणसंकमो च । किन्तु असंखेज्जगुणाए विसोहीए विसुज्झमाणो चेव गच्छदि । तेण तत्थ कम्मसंचओ चेव ण णिज्जरा ← (ष.खं. पुस्तक-१०/४-२-४/पृष्ठ २८०) इत्येवं यथाप्रवृत्तकरणे यः कर्मनिर्जराविरहो द्योतितः स निर्जराविशेषापेक्षया द्रष्टव्यः । नैश्चयिकयथाप्रवृत्तकरणकालपूर्वमप्यन्तर्मुहूर्तकालं यावदनन्तगुणविशुद्धिः प्रतिसमयं वर्तत एव इति ध्येयम् । तदुक्तं **कषायप्राभृतचूर्णौ** → पुव्वं पि अंतोमुहुत्तप्पहुडि अणंतगुणाए

પણ છુપાવતો નથી. ચક્રવર્તી સ્ત્રીરત્નને ભોગવવામાં જે ઉમળકો બતાવે તે કરતાં અનંતગણો ઉલ્લાસ-ઉમંગ સમકિતીને ગુરુસેવા-પ્રભુપૂજા વગેરેમાં હોય છે. સમકિતનું આ કાર્ય અદ્ભુત છે. નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનની આ નિશાનીઓ દ્વારા ઓળખી શકાય છે કે 'આ જીવ સમકિતી છે.' શાસ્ત્રોક્ત ત્રણ ચિહ્નોથી સામેની વ્યક્તિમાં સમકિતનું અનુમાન કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી નડતી નથી. ધૂમાડા દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે તેમ આ ત્રણ ચિહ્નો દ્વારા સમકિતનું અનુમાન કરી શકાય છે. **(૧૫/૬)**

❋ ત્રિવિધ કરણની સમજણ ❋

ગાથાર્થ :- અંત્ય કરણ હોય ત્યારે આવું સમ્યગ્દર્શન થાય છે. જીવોના પરિણામના આધારે કરણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) યથાપ્રવૃત્ત કરણ (૨) અપૂર્વ કરણ અને (૩) અનિવર્તિકરણ.**(૧૫/૭)**

ટીકાર્થ :- ઉપર જેના લક્ષણ જણાવ્યા તેવું સમ્યગ્દર્શન અન્ત્ય કરણ હોય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. તે કરણ જીવોના મનના પરિણામના આધારે ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) યથાપ્રવૃત્ત કરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવર્તિકરણ **(૧૫/૭)**

१. मुद्रितप्रतौ 'च' नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ग्रन्थिं यावद् भवेदाद्यं द्वितीयं तददतिक्रमे। भिन्नग्रन्थेस्तृतीयं तु योगिनाथैः प्रदर्शितम्।।८।।

ग्रन्थिमिति । **आद्यं** = यथाप्रवृत्तकरणं **ग्रन्थिं** [1]**यावद् भवेत्** । **द्वितीयं** = अपूर्वकरणं **तदतिक्रमे**

विसोहीए विसुज्झमाणो आगदो ← (क.प्रा.गा.९४ चू. भाग १२/पृ.२००) इति । **कषायप्राभृतवृत्तौ वीरसेनाचार्येण** अपि → मिथ्यात्वगर्त्ताद् अतिदुस्तराद् आत्मानं उद्धर्तुमनसोऽस्य सम्यक्त्वरत्नं अलब्धपूर्वं आसिसा-दयिषोः प्रतिक्षणं क्षयोपशमोपदेशलब्ध्यादिभिः उपबृंहितसामर्थ्यस्य संवेग-निर्वेदाभ्यां उपर्युपरि उपची-यमानहर्षस्य समयं प्रति अनन्तगुणविशुद्धिप्रतिपत्तेः अविप्रतिषेधात् ← (क.प्रा.गा. ९४ भाग-१२/पृ. २००) इत्युक्तम् । सम्मतञ्चेदमस्माकमपि। तदुक्तं **शतकवृत्तौ देवेन्द्रसूरिभिः सप्ततिकावृत्तौ** च **श्रीमलयगिरिसूरिभिः** → यथाप्रवृत्तकरणे प्रविशन् प्रतिसमयमनन्तगुणवृद्ध्या विशुद्ध्या प्रविशति ← (श.९८ वृ.,स.६२ वृ.)। **कर्मप्रकृतिवृत्तौ** अपि(उपशमनाकरण- गा.३) विस्तरत उक्तमिदमित्यवधेयम्।।१५/७।।

एतेषां करणानां मध्ये कस्यामवस्थायां किं भवति ? इत्याशङ्कायामाह- '**ग्रन्थिमि**'ति । अनादि-कालादारभ्य **यावद् ग्रन्थिं** = ग्रन्थिप्रदेशं तावद् **यथाप्रवृत्तकरणं** भवति, कर्मक्षपणनिबन्धनस्याऽध्य-वसायमात्रस्य सर्वदैव भावात्, अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुदयप्राप्तानां सर्वदैव क्षपणादिति **श्रीहेमचन्द्रसूरयः** (वि.आ.भा.१२०३) । ग्रन्थिस्वरूपं **योगशास्त्रवृत्तौ कलिकालसर्वज्ञैः** → रागद्वेषपरिणामो दुर्भेदो ग्रन्थि-रुच्यते । दुरुच्छेदो दृढतरः काष्ठादेरिव सर्वदा ।। ← (यो.शा.१/१७ वृत्ति-५/पृ.३९) इत्येवमवर्णि। → सम्यग्दर्शनलाभान्तरायभूतः कर्कश-घन-रूढ-गुपिलवल्कग्रन्थिरिव दुर्भेदो घनराग-द्वेषपरिणामरूपो ग्रन्थिः ← (बृ.क.भा.९३ वृ.) इति **बृहत्कल्पभाष्यवृत्तिकृत्**। ग्रन्थिदेशलाभप्रक्रिया तु **विशेषावश्यकभाष्ये** →

जो पल्लेऽतिमहल्ले धन्नं पक्खिवइ थोव-थोवयरं । सोहेइ बहु-बहुतरं झिज्झइ थोवेण कालेण ।।
तह कम्मधन्नपल्ले जीवोऽणाभोगओ बहुतरागं । सोहंतो थोवतरं गिण्हंतो पावए गंठिं ।।

← (वि.आ.भा. १२०५-१२०६) इत्येवं दर्शिता पूर्वं(पृ.९४९) चेहोक्ता स्मर्तव्या ।

कर्मस्तववृत्तौ देवेन्द्रसूरिभिः → कथमपि तथाभव्यत्वपरिपाकवशतो गिरिसरिदुपलघोलनाकल्पेना-ऽनाभोगनिर्वर्तियथाप्रवृत्तिकरणेन 'करणं परिणामोऽत्र' (**योगबिन्दु-२६४, विशेषावश्यकभाष्यमलधारवृत्ति-**१२०२) इति वचनाद् अध्यवसायविशेषरूपेणाऽऽयुर्वर्जानि ज्ञानावरणीयादिकर्माणि सर्वाण्यपि पल्योपमा-

વિશેષાર્થ :- અનાદિ કાળથી કર્મનિર્જરા કરવાના ચાલી આવતા જીવના પરિણામ યથાપ્રવૃત્ત કરણ કહેવાય છે. પૂર્વે ક્યારેય પણ ન આવેલા એવા જે વિશિષ્ટતર નિર્મળ પરિણામો દ્વારા જીવ અપૂર્વસ્થિતિઘાત, અપૂર્વરસઘાત, ગુણશ્રેણી અને અપૂર્વ અલ્પસ્થિતિબંધ- આ ચાર કાર્ય કરે તે પરિણામ અપૂર્વકરણ કહેવાય. તથા ગ્રંથિભેદ કર્યા બાદ જીવ અનિવર્તિકરણ = અનિવૃત્તિકરણ પરિણામને પામે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. આ વાત **કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, દ્વિતીય કર્મગ્રન્થની ટીકા, પ્રવચનસારોદ્ધાર વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય** વગેરે ગ્રંથોમાં અતિપ્રસિદ્ધ છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવના પરિણામના આધારે નક્કી થાય કે 'તે જીવ ક્યારે કેટલા કરણને પામશે ?' ક્યાં સુધી ક્યું કરણ હોય છે ? તેનું નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રી આગળની ગાથામાં કરે છે. **(૧૫/૭)**

ગાથાર્થ :- ગ્રંથિ સુધી પ્રથમ કરણ હોય. ગ્રંથિનું ઉલ્લંઘન કરે ત્યારે બીજું કરણ હોય. ગ્રન્થિભેદ કર્યા બાદ ત્રીજું કરણ હોય- આમ યોગીનાથ વડે જણાવાયેલ છે. **(૧૫/૮)**

ટીકાર્થ :- પ્રથમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ ગ્રન્થિ સુધી હોય છે. એ ગ્રન્થિનું ઉલ્લંઘન થતું હોય ત્યારે

१. 'याघ' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= ग्रन्थ्युल्लङ्घने क्रियमाणे । **तृतीयं तु** = अनिवर्तिकरणं **भिन्नग्रन्थेः** = कृतग्रन्थिभेदस्य **योगिनाथैः** = तीर्थकरैः **प्रदर्शितम्** ।।८।।

ऽसङ्ख्येयभागन्यूनैकसागरोपमकोटाकोटीस्थितिकानि करोति । अत्र चान्तरे जीवस्य कर्मजनितो घनराग-द्वेषपरिणामः कर्कश-निबिड-चिरप्ररूढगुपिलवक्रग्रन्थिवद् दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति ← (क.स्त.२/वृत्ति) इत्येवं ग्रन्थिदेश-लाभप्रबन्धवर्णनमकारि।

ततः → तण्हाय विप्पहानेन सव्वं छिंदति बंधणं ← (सं.नि.१।१।६५) इति **संयुत्तनिकायोक्तो**पायेन, यद्वा → आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ← (छां.७/२६/२) इति **छान्दोग्योपनिषदुक्तो**पायैः, यद्वा →

वासनाक्षय-विज्ञान-मनोनाशा महामते !। समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मताः ।।
त्रिभिरेभिः समभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः । निःशेषमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद् गुणा इव ।।
← (अन्न.४/८३-८४) इति **अन्नपूर्णोपनिषदुक्तो**पायैः, यद्वा →
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा छित्त्वा मोहमलं तथा । अनेकजन्मसंस्कार-गुरु-देवप्रसादतः ।।
योगादभ्यासात् ततो वेधो जायते तस्य योगिनः । ← (वरा.५/६६-६७) इति **वराहोपनिषदुक्त**निमित्तैः,

यद्वा → यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।। ← (केन.१/५) इति **केनोपनिषदुक्त**शुद्धाऽऽत्मगोचराऽखण्डसुदृढ-विशुद्धोपयोगबलेन, यद्वा वक्ष्यमाणोपायैः (द्वा.द्वा.२०/२६,भाग-५ पृ.१३९०,२२/२४ पृ.१५२६) **ग्रन्थ्युल्लङ्घने** = ग्रन्थिभेदे **क्रियमाणे अपूर्वकरणं** भवति, प्राक्तनाद् विशुद्धतराऽध्यवसायरूपेण तेनैव ग्रन्थेर्भेदात् । **अनिवर्तिकरणं तु कृतग्रन्थिभेदस्य** अभिमुख-सम्यक्त्वस्य **तीर्थकरैः प्रदर्शितम्** । यथोक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये बृहत्कल्पभाष्ये** च → जा गंठी ता पढमं गंठि समइच्छओ अपुव्वं तु । अणियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे।। ← (वि.आ.१२०३, बृ.क.भा. ९५) इति। **तृतीयपञ्चाशके**ऽपि (पं.३/३०) एतदर्थानुपातिनी गाथा वर्तत इत्यवधेयम् । सम्यक्त्वलाभक्रमो **बृहत्कल्पभाष्ये विशेषावश्यकभाष्ये** च →

अंतिमकोडाकोडीए सव्वकम्माणमाउवज्जाणं । पलियाऽसंखिज्जइमे भागे खीणे भवइ गंठी ।।
भिन्नम्मि तम्मि लाभो सम्मत्ताईण मोक्खहेऊणं । सो य दुलभो परिस्सम-चित्तविघायाइविग्घेहिं ।।
← (बृ.क.भा.९३, वि.आ.भा.११९४,११९६) इत्येवमुपदर्शितः । प्रकृते च →
करणं परिणामोऽत्र सत्त्वानां तत्पुनस्त्रिधा । यथाप्रवृत्तमाख्यातमपूर्वमनिवृत्ति च ।।
एतत् त्रिधाऽपि भव्यानामन्येषामाद्यमेव हि । ग्रन्थिं यावत्त्विदं तं तु समतिक्रामतोऽपरम् ।।

બીજું અપૂર્વકરણ હોય. તથા ગ્રન્થિભેદ કર્યા બાદ ત્રીજું અનિવર્તિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ યોગીશ્વર તીર્થંકર ભગવંતોએ જણાવેલ છે. **(૧૫/૮)**

વિશેષાર્થ :- અત્યંત તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામ ગ્રંથિ કહેવાય છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરીને જીવ આગળ ન વધે ત્યાં સુધી પ્રથમ કરણ, ઉલ્લંઘન કરે ત્યારે બીજું કરણ અને ઉલ્લંઘન થયા બાદ ત્રીજું કરણ શરૂ થાય. ત્રીજા કરણમાં અંતરકરણ શરૂ થાય. તે અંતરકરણમાં ભવ્ય જીવો સમકિત પામે છે. સમકિત પામનાર દરેક જીવને આ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. **(૧૫/૮)**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पतितस्याऽपि नाऽमुष्य ग्रन्थिमुल्लङ्घ्य बन्धनम्। स्वाशयो बन्धभेदेन सतो मिथ्यादृशोऽपि तत्।।९।।

पतितस्यापीति। **अमुष्य** = भिन्नग्रन्थेः **पतितस्याऽपि** = तथाविधसङ्क्लेशात् सम्यक्त्वात् परिभ्रष्टस्याऽपि **न** = नैव **ग्रन्थिं** = ग्रन्थिभेदकालभाविनीं कर्मस्थितिं **उल्लङ्घ्य** = अतिक्रम्य सप्ततिकोटिकोट्यादिप्रमाणस्थितिकतया **बन्धनं** = ज्ञानावरणादिपुद्गलग्रहणम्। **तत्** = तस्माद् **मिथ्या-**

भिन्नग्रन्थेः तृतीयं तु । ← (यो.बिं.का.२६४-२६५-२६६) इति **योगबिन्दु**कारिकाः स्मर्तव्याः ।

अत्रान्तरे तेजोलेश्याद्यन्यतरशुभलेश्यैव वर्धमाना भवति । तदुक्तं **पञ्चसङ्ग्रहवृत्तौ** → सम्यक्त्व-देशविरति-सर्वविरतीनां प्रतिपत्तिकालेषु शुभलेश्यात्रयमेव, तदुत्तरकालं तु सर्वा अपि लेश्याः परावर्तन्तेऽपि ← (पं.स.३१ वृत्ति) इति । सम्यग्दर्शनलाभाधिकारे **कषायप्राभृतचूर्णौ** अपि → तेउ-पम्ह-सुक्कलेस्साणं णियमा वड्ढमाणलेसा ← (क.प्रा.भाग-१२/गा.९४ चूर्णि-पृष्ठ २०४) इत्युक्तम् ।

ग्रन्थिभेदे चाऽत्यन्तमानन्दो जायते । यथोक्तं **योगबिन्दौ** →

तथा च भिन्ने दुर्भेदे कर्मग्रन्थिमहाचले । तीक्ष्णेन भाववज्रेण बहुसङ्क्लेशकारिणि ।।
आनन्दो जायतेऽत्यन्तं तात्त्विकोऽस्य महात्मनः । सद्व्याध्यभिभवे यद्वद् व्याधितस्य सदौषधात्।।

← (यो.बिं.२८०/२८१) इति । ऋणविशेषमुक्तवत्, कारागृहविमुक्तवत्, दीर्घकालीनरोगविप्रमुक्तवत्, जातिदासत्वोन्मुक्तवत्, घोरातिघोरारण्य-सागरादिनिस्तीर्णवत् कोऽप्यनतिशयितो महानन्दो जायतेऽपूर्वसम्यग्दर्शनलाभकाले स्वाऽनुभवप्रकाशबलेन भव्यानामित्याशयः । ग्रन्थिभेदोत्तरमेव मुक्तिलाभ इति तु परेषामपि सम्मतम् । तदुक्तं **रुद्रहृदयोपनिषदि** → छित्त्वाऽविद्यामहाग्रन्थिं शिवं गच्छेत् सनातनम् ← (रु.हृ.३७) इति । ततश्च ग्रन्थिभेदलभ्यं सम्यग्दर्शनमपवर्गमूलमवसेयम् । अत एव **शास्त्रवार्तासमुच्चये** → दर्शनं मुक्तिबीजं च सम्यक्त्वं तत्त्ववेदनम् । दुःखान्तकृत् सुखारम्भः पर्यायास्तस्य कीर्त्तिताः ।। ← (शा.वा.स.९/५) इत्येवं सम्यग्दर्शनपर्याया उक्ताः । तदुक्तं **दर्शनप्राभृते** अपि → जह मूलाओ खंधो साहापरिवार बहुगुणो होइ । तह जिणदंसणमूलो णिद्दिट्ठो मोक्खमग्गस्स।। ← (द.प्रा.११) इति भावनीयम् ।।१५/८।।

करणत्रयलाभोत्तरभाविप्रभावमाह- **'पतितस्याऽपी'**ति । **सप्ततिकोटिकोट्यादिप्रमाणस्थितिकतया** = सप्ततिकोटिकोटिसागरोपमादिपरिमितस्थितिरूपेण **ज्ञानावरणादिपुद्गलग्रहणं** = मोहनीयादिपुद्गलोपादानं, मोहनीयस्यैव सप्ततिकोटिकोटिसागरोपमस्थितिकत्वात् । सम्यक्त्वलाभोत्तरं तथाविधमिथ्यात्वमोहोदयात्

❁ સમકિતભ્રષ્ટના પણ પરિણામ પ્રશસ્ત ❁

ગાથાર્થ :- સમકિતી જીવ પડી જાય તો પણ ગ્રંથિનું ઉલ્લંઘન કરીને તે કર્મ બાંધતો નથી. તેથી મિથ્યાદષ્ટિ થવા છતાં પણ વિશેષ પ્રકારના (અલ્પ)કર્મબંધના લીધે તેનો આશય સારો હોય છે. (૧૫/૯)

ટીકાર્થ :- ગ્રંથિનો ભેદ કરનાર જીવ કદાચ તેવા પ્રકારના સંકલેશના લીધે સમકિતથી ભ્રષ્ટ થાય તો પણ ગ્રંથિભેદ સમયે થનારી કર્મસ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરીને ૭૦ કોટાકોટિ પ્રમાણ મોહનીયકર્મ વગેરેના પુદ્ગલનું = કાર્મણવર્ગણાનું વિશિષ્ટ રીતે ગ્રહણ = ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિબંધ તે જીવ કરતો નથી. તેથી મિથ્યાત્વ ઉદયમાં આવવા છતાં, મિથ્યાદષ્ટિ બનવા છતાં અલ્પસ્થિતિવાળો વિશિષ્ટ કર્મબંધ થવાના લીધે સિદ્ધ થાય છે કે તેનો પરિણામ સુંદર હોય છે. સમકિતથી ભ્રષ્ટ થયા પછી બાહ્ય આરંભ-પરિગ્રહાદિ ખરાબ પ્રવૃત્તિ અનાદિકાલીન મિથ્યાદષ્ટિની પ્રવૃત્તિ જેવી જ પ્રાયઃ હોવા છતાં પણ સમકિતભ્રષ્ટ જીવને કર્મબંધ અલ્પ થતો હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે અનાદિકાલીન મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કરતાં તેના પરિણામ સારા હોય છે. કારણ કે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दृशोऽपि सतो भिन्नग्रन्थेः **बन्धभेदेन** = अल्पस्थित्या कर्मबन्धविशेषेण **स्वाशयः** = शोभनः परिणामः । बाह्याऽसदनुष्ठानस्य प्रायः साम्येऽपि बन्धाऽल्पत्वस्य सुन्दरपरिणामनिबन्धनत्वादिति भावः । तदुक्तं- "भिन्नग्रन्थेस्तृतीयं तु सम्यग्दृष्टेरतो हि न । पतितस्याप्यतो बन्धो ग्रन्थिमुल्लङ्घ्य देशितः।।
एवं सामान्यतो ज्ञेयः परिणामोऽस्य शोभनः । मिथ्यादृष्टेरपि सतो महाबन्धविशेषतः ।।
सागरोपमकोटीनां कोट्यो मोहस्य सप्ततिः । अभिन्नग्रन्थिबन्धोऽयं[1] न [2]त्वेकाऽपीतरस्य तु।।
तदत्र परिणामस्य भेदकत्वं नियोगतः । बाह्यं त्वसदनुष्ठानं प्रायस्तुल्यं द्वयोरपि ।।"
(यो.बिं.२६६-७-८-९) "बंधेण[3] न वोलइ कयाई" (**श्रावकप्रज्ञप्ति**-३३) इत्यादिवचनानुसारिणां

मिथ्यादृशोऽपि सतः भिन्नग्रन्थेः अल्पस्थित्या = अभिन्नग्रन्थिकर्तृककर्मस्थित्यादिबन्धाऽवधिकाऽपकर्षशालि-स्थिति-रसाभ्यां **कर्मबन्धविशेषेण**। प्रकृते कारिकाचतुष्टयेन **योगबिन्दु**संवादमाह- '**भिन्ने**'त्यादि । '**महाबन्धविशेषत**' इति । इह द्विधा बन्धः, महाबन्ध इतरश्च । तत्र मिथ्यादृष्टेमर्हाबन्धः शेषश्चेतरस्य । ततो महाबन्धस्य विशेषतः = अवस्थान्तरविशेषात् । इदमुक्तं भवति- लब्धसम्यक्त्वस्य प्राणिनो मिथ्यादृष्टित्वेऽपि न सामान्यमिथ्यादृष्टेरिव बन्धः, किन्तु कश्चिदत्यन्तन्यूनः तद्विशेष एवाऽन्तःकोटाकोटीसागरोपमलक्षणः। शिष्टः स्पष्टः संवादिश्लोकार्थः। प्रकृते → भेदोऽपि चास्य विज्ञेयो न भूयो भवनं तथा । तीव्रसङ्क्लेशविगमात् सदा निःश्रेयसाऽऽवहः ।। ← (यो.बिं.का.२८२) इति **योगबिन्दु**कारिकाऽप्यनुसन्धेया । **श्रावकप्रज्ञप्ति**संवादमाह- '**बंधेण**' इति। तदुक्तं **धर्मसङ्ग्रहण्यां** अपि → तं बंधेण न वोलइ कयाइ ← (ध.सं.७५४) इति। 'तं = ग्रन्थिं बन्धेन न व्यवलीयते = अतिक्रामति, तथारूपपरिणामाऽभावात् । कदाचिदपि नैवासावुत्कृष्टस्थितीनि कर्माणि बध्नातीति यावत्' (ध.सं.७५४ वृ.) इति तद्वृत्तौ **श्रीमलयगिरिसूरिः**।

प्रकृते → सम्मद्दिट्ठीणं पि हु गण्ठिं न कयाइ वोलए बन्धो ← (स.क.भव-९/पृष्ठ ९५०) इति **समरादित्यकथा**वचनमपि न विस्मर्तव्यम् । अत्र च पौनर्भविका दारुणविपाकाः प्रदीर्घभवपरम्पराविधायिनो वर्धमानमालिन्यकारिणः आश्रवाः प्रहीणतया न स्वरसतः स्वसामर्थ्यतश्चोत्थितुमपि शक्नुवन्ति भग्नकटिकपुरुषवत् । अत एव इत एवाऽऽरभ्य भावतोऽसम्मूढदशा विशिष्टतरा सम्पद्यते सर्वप्रवृत्ताविति दर्शयिष्यामः चतुर्विंशतितमद्वात्रिंशिकायाम् (द्वा.द्वा.२४/१२ भाग-६, पृ.१६४८)।

आगमिकमते भिन्नग्रन्थेः कदापि नैवोत्कृष्टस्थितिबन्धः सम्भवति कुत उत्कृष्टरसबन्धः ? परं

અલ્પ કર્મસ્થિતિબંધનું કારણ સુંદર અધ્યવસાય છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં પણ કહેલ છે કે → "ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ ગ્રંથિભેદ કરનાર જીવને હોય છે. તે સમ્યગ્દષ્ટિ બને છે. સમ્યગ્દર્શનથી પડવા છતાં પણ ગ્રંથિનું (=ગ્રન્થિભેદકાલીન કર્મસ્થિતિનું) ઉલ્લંઘન કરીને તેને કર્મબંધ નથી થતો. આમ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે.આ રીતે સામાન્યથી તેનો પરિણામ સુંદર હોય છે- એમ જાણવું. કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ થવા છતાં પણ વિશેષ પ્રકારે અલ્પસ્થિતિવાળો કર્મબંધ થાય છે. ગ્રંથિભેદ ન કરેલ હોય તે જીવને મોહનીય કર્મની ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમકાલપ્રમાણ સ્થિતિ બંધાઈ શકે છે. જ્યારે ગ્રંથિભેદ થયા પછી મોહનીયાદિ કર્મની એક કોટાકોટિસાગરોપમપ્રમાણ પણ સ્થિતિબંધ થતો નથી. તેથી પ્રસ્તુતમાં ચોક્કસ રીતે પરિણામ જુદા જ પ્રકારના માનવા પડે. ભલે ને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અનાદિમિથ્યાદષ્ટિ અને સમકિતભ્રષ્ટની પ્રાયઃ સમાન દેખાતી હોય." ← 'કર્મબંધથી સમકિતી ક્યારેય અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમપ્રમાણ કર્મસ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી' આ પ્રમાણે **શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ** વગેરે ગ્રન્થોના વચનને અનુસરનારા સૈદ્ધાન્તિકોનો મત ઉપર જણાવ્યા મુજબ છે.

---

१. मुद्रिते योगबिन्दुग्रन्थे '...बन्धो यद...' इति पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'त्वेको...' इत्यशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'बंधेणं' इति पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सैद्धान्तिकानां मतमेतत्। कार्मग्रन्थिकाः पुनरस्य मिथ्यात्वप्राप्तावुत्कृष्टस्थितिबन्धमपीच्छन्ति, तेषामपि मते तथाविधरसाऽभावात्तस्य शोभनपरिणामत्वे न विप्रतिपत्तिरिति ध्येयम् ।।९।।

एवं च यत्परैरुक्तं बोधिसत्त्वस्य लक्षणम् । विचार्यमाणं सन्नीत्या तदप्यत्रोपपद्यते ।।१०।।

कार्मग्रन्थिकाः = कर्मग्रन्थानुसारिणः **पुनः अस्य** = भिन्नग्रन्थेः **मिथ्यात्वप्राप्तौ उत्कृष्टस्थितिबन्धमपीच्छन्ति** । यथोक्तं **श्रीमलयगिरिसूरिभिः कर्मप्रकृतिवृत्तौ** मिथ्यात्वस्योत्कृष्टस्थितिसङ्क्रमाऽधिकारे → दर्शनमोहनीयत्रितयसत्कर्मा मिथ्यादृष्टिरुत्कृष्टे सङ्क्लेशे वर्तमानो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं बद्ध्वा ततोऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रानन्तरं मिथ्यात्वात् प्रतिपत्य विशुद्धिमासादयन् सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणामन्तर्मुहूर्त्तोनां सम्यक्त्वे सम्यग्मिथ्यात्वे च सङ्क्रमयति ← (क.प्र.वृ.२/३०-पृ.८६)। तदुक्तं **शतकवृत्तौ देवेन्द्रसूरिभिः** → भिन्नग्रन्थिकस्य मिथ्यादृष्टेरप्युत्कृष्टः स्थितिबन्धः प्रतिषिध्यते तत् सैद्धान्तिकमतमेव । कार्मग्रन्थिकाभिप्रायतस्तु भिन्नग्रन्थिभिर्मिथ्यात्वस्योत्कृष्टाऽपि स्थितिर्बध्यते, केवलं तथाविधतीव्रानुभागयुक्ताऽसौ न भवति ← (श.४८ वृ.) इति **तेषां** कार्मग्रन्थिकानां **अपि मते तथाविधरसाऽभावात्** = उत्कृष्टरसबन्धविरहात् **तस्य** भिन्नग्रन्थेर्मिथ्यादृष्टेः अभिन्नग्रन्थ्यपेक्षया **शोभनपरिणामत्वे न** काचित् **विप्रतिपत्तिरिति ध्येयम्** ।

दिगम्बरमते सम्यक्त्वात् पतितोऽन्तर्मुहूर्त्तकालमध्ये मरणं नाऽऽसादयति, तदुक्तं दिगम्बरीय**पञ्चसङ्ग्रहवृत्तौ सुमतिकीर्त्तिसूरिणा** → यः सम्यक्त्वात् पतितो मिथ्यात्वं प्राप्तः तस्याऽनन्तानुबन्धिनां आवलिकामात्रकालं उदयो नास्ति, अन्तर्मुहूर्त्तकाले मरणमपि नाऽस्ति ← (दि.पं.सं.अधि.१/१०४ वृत्ति. पृ.११७) इति। अस्माकं श्वेताम्बराणामप्येतत् सम्मतं इत्यवधेयमनेकविधमताऽवधारणकुशलैः।।१५/९।।

જ્યારે કાર્મગ્રંથિક આચાર્ય ભગવંતોનો અભિપ્રાય એવો છે કે સમકિતી જીવ ફરીથી મિથ્યાત્વ પામે ત્યારે ૭૦ કોટાકોટિસાગરોપમપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કરી શકે છે. પરંતુ કાર્મગ્રંથિક આચાર્યોના મત મુજબ પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થવા છતાં ઉત્કૃષ્ટ રસબંધ સમકિતભ્રષ્ટ જીવ ક્યારેય પણ કરી શકતો નથી. માટે કાર્મગ્રન્થિક મત મુજબ પણ, સમ્યગ્દર્શનથી પતિત થયેલ જીવના પરિણામ અભિન્નગ્રંથિવાળા અનાદિકાલીન મિથ્યાદષ્ટિ જીવના પરિણામની અપેક્ષાએ સારા હોય છે- આ બાબતમાં તો કોઈ વિવાદ છે જ નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. **(૧૫/૯)**

વિશેષાર્થ :- કર્મબંધનો મુખ્ય આધાર જીવના અધ્યવસાય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ અભવ્ય-દૂરભવ્યાદિ જીવોની પ્રવૃત્તિ જેવી જ આરંભ-પરિગ્રહાદિ પ્રવૃત્તિ સમકિતભ્રષ્ટ જીવની જણાય છતાં સમકિતભ્રષ્ટ જીવ ૭૦ કોટાકોટીસાગરોપમ પ્રમાણ કર્મસ્થિતિનો બંધ કરતો નથી. આ વાત એમ સૂચવે છે કે અનાદિકાલીન મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં તેના પરિણામ સારા હોય છે. સૈદ્ધાન્તિક આચાર્યોના મતે સમકિતપતિત જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કે ઉત્કૃષ્ટ રસબંધ કરતો નથી. જ્યારે કાર્મગ્રન્થિક મતે સમકિતભ્રષ્ટ જીવ મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કરી શકે છે પણ ઉત્કૃષ્ટ રસબંધ કરી શકતો નથી. આમ કાર્મગ્રંથિક મત મુજબ પણ ઉત્કૃષ્ટ રસબંધ કરાવે તેવા સંક્લિષ્ટ પરિણામ સમક્તિપતિત જીવને નથી જ હોતા. આમ આગમિક મત કે કાર્મગ્રન્થિક મત- બન્ને મુજબ અનાદિકાલીન મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કરતાં સમકિતપતિત જીવના પરિણામ સારા હોય છે- આવું નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. (૧૫/૯)

ગાથાર્થ :- આ રીતે અન્ય દર્શનકારોએ બોધિસત્ત્વનું જે લક્ષણ કહેલ છે તે સારી રીતે વિચારવામાં આવે તો સમકિતી જીવમાં સંગત થઈ શકે છે. **(૧૫/૧૦)**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एवं चेति । **एवं च** = भिन्नग्रन्थेर्मिथ्यात्वदशायामपि शोभनपरिणामत्वे च **यत् परैः** = सौगतैः **बोधिसत्त्वस्य लक्षणमुक्तं तदपि सन्नीत्या** = मध्यस्थवृत्त्या **विचार्यमाणं अत्र सम्यग्दृष्टौ उपपद्यते** ।।१०।।

तप्तलोहपदन्यासतुल्या वृत्तिः क्वचिद्यदि । इत्युक्तेः कायपात्येव चित्तपाती न स स्मृतः ।।११।।

तप्तेति- 'तप्तलोहे यः पदन्यासस्तत्तुल्या (=**तप्तलोहपदन्यासतुल्या**), अतिसकम्पत्वात्, **वृत्तिः**

एनमेवाधिकृत्य वक्तव्यान्तरमाह- '**एवञ्चे**'ति । **मध्यस्थवृत्त्या** = तटस्थदृष्ट्या, शिष्टं स्पष्टम्। प्रकृते → अयमस्यामवस्थायां बोधिसत्त्वोऽभिधीयते । अन्यैस्तल्लक्षणं यस्मात् सर्वमस्योपपद्यते ।। ← (यो.बिं.२७०) इति **योगबिन्दु**श्लोकोऽनुसन्धेयः ।।१५/१०।।

एतदेवोपदर्शयति- '**तप्ते**'ति । सम्पूर्णा च कारिका **योगदृष्टिसमुच्चये** → अतोऽन्यदुत्तरास्वस्मात् पापे कर्माऽऽगसोऽपि हि। तप्तलोहपदन्यासतुल्या वृत्तिः क्वचिद्यदि ।। ← (यो.दृ.स.७०) इत्येवं वर्तते। वक्ष्यमाण(भाग-६ पृ.१५३५)स्थिरादिदृष्टिमधिकृत्येयं कारिका तत्रोक्ता । अयमत्राशयः पृष्ठलग्नव्याघ्रस्य पुरो धावतः खदिराङ्गारभृतखातिकाप्राप्तौ तन्मध्यपतिततप्तलोहपिण्डेषु अकामेनाऽपि एकं द्वे त्रीणि वा पदानि न्यस्य झटिति तामतिक्रामतः पुरुषस्य प्रवृत्त्या तुल्या = **तप्तलोहपदन्यासतुल्या**

❋ સમકિતીમાં બોધિસત્ત્વલક્ષણનું સમર્થન ❋

ટીકાર્થ :- આમ ગ્રન્થિભેદ કરનાર જીવ મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં પણ સુંદર પરિણામવાળો સિદ્ધ થતો હોવાથી બૌદ્ધ વિદ્વાનો વડે બોધિસત્ત્વનું જે લક્ષણ કહેવાય છે તે પણ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં સંગત થાય છે. (૧૫/૧૦)

વિશેષાર્થ :- ગ્રન્થિનો ભેદ કરનારો જીવ જો મિથ્યાત્વ પામે તો પણ સારા પરિણામવાળો હોય છે તો સમકિત હાજર હોય ત્યારે તેના પરિણામ કેવા ઉજળા હોય ? એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બૌદ્ધદર્શનમાં માન્ય બોધિસત્ત્વ જેવી અતિ ઊંચી ભૂમિકાવાળી વ્યક્તિનો જે ગુણવૈભવ છે તે ગુણવૈભવ જૈનદર્શનમાન્ય ચતુર્થગુણસ્થાનકવાળા જીવમાં પણ સંગત થઈ જાય છે. તો જૈનદર્શનમાન્ય ૬-૭-૧૨-૧૩ વગેરે ગુણસ્થાનકોમાં તો જીવની કેવી ઉચ્ચતમ આત્મદશા, સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણવિભૂતિ હોય ? તેની તો પરદર્શનકારો કલ્પના પણ કરી શકે તેવી તેમની શક્તિ નથી- આવું અહીં આડકતરી રીતે સૂચિત થઈ રહ્યું છે. બૌદ્ધ દર્શનના મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથો અને જૈનાગમોનો વ્યવસ્થિત રીતે મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો આ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તેવી છે. આગળની ૩ ગાથામાં ઉપરોક્ત વાતને ગ્રંથકારશ્રી સ્પષ્ટ કરશે. (૧૫/૧૦)

❋ સમકિતીની સાંસારિકપ્રવૃત્તિ તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્ય ❋

ગાથાર્થ :- 'જો કદાચ આરંભાદિ પ્રવૃત્તિ સમકિતી કરે તો પણ તે પ્રવૃત્તિ તપ્તલોહપદન્યાસ સમાન હોય છે'- આવી શાસ્ત્રોક્તિથી સિદ્ધ થાય છે કે સમકિતી જીવ કાયપાતી જ હોય છે, ચિત્તપાતી નથી હોતા. (૧૫/૧૧)

ટીકાર્થ :- 'જો ક્વચિત્ ઘરસંબંધી આરંભાદિ પ્રવૃત્તિ સમકિતી કરે તો પણ તે પ્રવૃત્તિ તપેલા લોખંડના ગોળા ઉપર ડગલું મૂકવા જેવી હોય છે.' કારણ કે આરંભ-સમારંભાદિ કરતી વેળાએ સમકિતી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= कायचेष्टा **क्वचिद्** गृहारम्भादौ । '**यदि परं**' **इत्युक्तेः** = इत्थंवचनात्, **कायपात्येव स** = सम्यग्दृष्टिः, **न चित्तपाती स्मृतः** । इत्थं च कायपातिन एव बोधिसत्त्वा इति लक्षणमत्रोपपन्नं भवति । तदुक्तं- "कायपातिन एवेह[1] बोधिसत्त्वाः परोदितम् ।

न चित्तपातिनस्तावदेतदत्राऽपि युक्तिमत् ।।" (यो.बिं.२७१) ।।११।।

संवेगसारा **कायचेष्टा** अस्वारसिकी **गृहाऽऽरम्भादौ** पापे **यदि परम्**, प्रायस्तु न भवत्येवेति न पापपक्षपातोऽस्य । **इत्थं** = अनेन प्रकारेण **श्रीहरिभद्रसूरेः वचनात्** निकाचितचारित्रमोहाद्युदयात् **कायपात्येव** = कायमात्रेणैव सावद्यक्रियाऽवतारी **सम्यग्दृष्टिः** = अविरतप्रमत्तसम्यग्दृष्टिः **न चित्तपाती** = नैव चित्तेन पतनशीलः। यथोक्तं **वैराग्यकल्पलतायां** अपि →
स्वप्नेन्द्रजालसदृशं संसारं मन्यते हि सद्बुद्धिः । तप्ताऽयःपददानन्यायाद् भुङ्क्तेऽपि विषयसुखम् ।।
जाता चरणसुखाशा, तनुवाङ्मनसां व्यथा निरनुबन्धा । अहितेऽस्य गृद्ध्यभावान्नष्टं बिभत्सरूपत्वम्।।
सद्बुद्धेः सान्निध्यात्, कदन्नभुक्तौ स लज्जते बाढम् । हतदोषकामचारस्तदसौ जातः सदाचारः ।।
← (वै.क.स्त.२/२२०-२२१-२२२) इति । यथा चैतत्तथा सद्दृष्टिद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.२४/४ भाग-५, पृ.१६२६) भावयिष्यते ।

इत्थञ्च सदसत्प्रवृत्तौ तत्परिणामशुद्धिरनाविलैव निश्चयतः। इदमेवाऽभिप्रेत्य **श्रावकप्रज्ञप्तौ धर्मसङ्ग्रहण्यां दर्शनशुद्धिप्रकरणे** च → इत्थ य परिणामो खलु जीवस्स सुद्धो उ होइ विन्नेओ । किं मलकलंकमुक्कं कणगं भुवि ज्झामलं होइ ? ।। ← (श्रा.प्र.५४, ध.सं.८०७, द.शु.४/४५) इत्युक्तम्। न ह्यग्निपरीक्षोत्तीर्णं जात्यहेम ध्यामलं सम्पद्यते, न वा जातवेधं जात्यरत्नं मलाऽऽविलत्वेऽप्यविद्धं सम्पद्यते, न वा वज्रतण्डुलस्य पाकः कुत्राऽपि दृश्यते इति वक्ष्यते तारादित्रयद्वात्रिंशिकायाम् (द्वा.द्वा.२२/२६-भाग-५,पृ.१५३४) **बोधिसत्त्वाः** = बोधिप्रधानाः प्राणिनः, तथाभावनातः चित्तगाम्भीर्यादिनेति गम्यम्। यथोक्तं **योगशतके** → तह कायपाइणो ण पुण चित्तमहिकिच्च बोहिसत्त त्ति । होंति तहभावणाओ आसयजोगेण सुद्धाओ ।। ← (यो.श.८८) इति । तथा चार्षम् → कायपातिनो हि बोधिसत्त्वाः, न चित्तपातिनः, निराश्रवकर्मफलमेतत् ← (**योगशतक** गा.८८ वृत्तौ उद्धृतः) इति । ग्रन्थकारोऽत्र **योगबिन्दुसंवादमाह- 'काये'**ति। भावितार्थोऽयं श्लोकोऽत्रैव। **ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये श्रीहरिभद्रसूरिभिः** →
प्रक्षीणतीव्रसङ्क्लेशमोहग्रन्थिविभेदतः । आस्तिक्याऽऽदिगुणोपेतः सम्यग्दृष्टिरुदाहृतः ।।
आस्तिक्यादनुकम्पाऽस्य ततो निर्वेद इत्यपि । तस्मात् संवेगसंसिद्धिरतः प्रशम इत्यलम् ।।
अतः क्रमादमी भावा जायन्तेऽस्य महात्मनः । क्षायोपशमिकाः पूर्वं तदनु क्षायिका अपि ।।
आविर्भाव-तिरोभावौ वाऽऽद्यानां स्तो नियोगतः । इतरेषां तु विज्ञेयः सदाऽऽविर्भाव एव हि।।

અત્યંત કાંપતો હોય છે.'- આ પ્રમાણે જે જૈનશાસ્ત્રવચન છે તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે 'સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કાયપાતી જ હોય છે, ચિત્તપાતી નહિ'- આવું શાસ્ત્રકારોને માન્ય છે. આ રીતે 'બોધિસત્ત્વ કાયપાતી જ હોય છે'- આ મુજબનું બોધિસત્ત્વલક્ષણ સમકિતી જીવમાં યુક્તિસંગત સિદ્ધ થાય છે. **યોગબિંદુ** ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે કે → 'બોધિસત્ત્વ કાયપાતી જ હોય છે, ચિત્તપાતી નહિ' ← આ પ્રમાણે બૌદ્ધદર્શનોક્ત બોધિસત્ત્વલક્ષણ પણ સમકિતીમાં જ યુક્તિસંગત થાય છે. (૧૫/૧૧)

१. मुद्रितप्रतौ 'एवेव' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परार्थरसिको धीमान् मार्गगामी महाऽऽशयः । गुणरागी तथेत्यादि सर्वं तुल्यं द्वयोरपि ।।१२।।

परार्थेति । परार्थरसिकः = परोपकारबद्धचित्तः[1], **धीमान्** = बुद्ध्यनुगतः, **मार्गगामी** =

एतद्योगान्महात्माऽयं परार्थोद्यतमानसः । पशुभावमतिक्रान्तो मिथ्यात्वविगमादिति ।।
असत्प्रवृत्तिहेतोश्च यः क्षयोपशमात् तथा । कर्मणा विरतः पापचेतसा विरतस्त्वसौ ।।
चेतसा विरतस्यैवं न प्रवृत्तिः कदाचन । बाह्याऽपि जायते तत्र तत्पूर्वेयं यतो मता ।।

← (ब्र.सि. ७-१३) इत्येवं यत् सम्यग्दृष्टिस्वरूपं न्यगादि तदप्यत्राऽनुसन्धेयम् ।।१५/११।।

अत्र युक्तिमेव **योगबिन्दु**संवादेनोपदर्शयति- '**परार्थे**'ति । **योगबिन्दुवृत्त्य**नुसारेणैव व्याख्यानयति **परार्थरसिकः = परोपकारबद्धचित्तः** अपकारिण्यपीति गम्यम् । **बुद्ध्यनुगतः** = मोक्षमार्गानुसारिविमलमतिसङ्गतः। **स्फीतचित्तः** गाम्भीर्यादिगुणगणोपेतत्वेन। **गुणानुरागवान्** = दोषशताऽऽविलेऽपि स्वापकारिण्यपि

વિશેષાર્થ :- તમે એક કલ્પના કરો કે જંગલમાં મુસાફરી કરતા એકાકી અને અજાણ્યા મુસાફરની પાછળ સાંજના સમયે વાઘ પાછળ પડે છે અને વાઘથી બચવા, ઝડપથી ભાગવા પગમાંથી પગરખાં કાઢીને મૂઠ્ઠી બંધ કરીને તે ભાગે છે. નાશ-ભાગ કરતાં-કરતાં આગળના રસ્તા ઉપર સળગતા અંગારાથી ભરેલી ૫૦x૬૦ ફૂટ લાંબી-પહોળી ચારેબાજુ ફેલાયેલી એક ઊંડી ખાઈ આવે છે. તે ખાઈમાં થોડા-થોડા અંતરે લોખંડના ગોળાઓ મૂકેલા છે. તે લોખંડના ગોળા પણ તપીને લાલચોળ થઈ ગયેલા છે. પાછળ વાઘ છે. આગળ આગ છે. પગ ખુલ્લા છે. આ પરિસ્થિતિમાં તે મુસાફર શું કરે ? લાલચોળ તપેલા લોખંડના ગોળાઓ ઉપર અનિચ્છાએ પણ ઝડપથી લાંબા ડગલા માંડતો, કુદકા મારતો તે મુસાફર સળગતી ખાઈને ઓળંગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં લાલચોળ તપેલા લોખંડના ગોળા ઉપર તે ખુલ્લા પગ કેટલો સમય મૂકી રાખે ? કેટલા પગલાં તેના ઉપર મૂકે ? કેવી કમકમાટી સાથે તે પગ મૂકે ? આની કલ્પના કરતાં પણ ધ્રૂજારી છૂટે તેવું છે. આવા પ્રકારની ધ્રૂજારી અને કંપારી પાપ કરતી વખતે સમકિતી જીવ અનુભવે છે. પાપની પ્રવૃત્તિ બિનજરૂરી ન કરે, જીવનજરૂરી પાપપ્રવૃત્તિ પણ ઘટાડતો જાય, અવશ્ય કરવી પડે તેવી પાપપ્રવૃત્તિમાં પણ તેનું મન અત્યંત વ્યથિત હોય, બેચેન હોય, ધ્રૂજતું હોય. કારણ કે પાપપ્રવૃત્તિના ફળ તેની નજર સામે તરવરતા હોય છે. આ મુજબ જૈનદર્શનકારોનું મંતવ્ય છે.

આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે નિર્મળ સમકિતી જીવ જીવનનિર્વાહ આદિ માટે કરવા પડતા પાપને માત્ર કાયાથી કરે છે, રુચિપૂર્ણ મનથી નહિ. તે પાપમાં માત્ર કાયાથી પડેલો છે, ચિત્તથી નહિ. તેથી સમકિતી કાયપાતી જ હોઈ શકે, ચિત્તપાતી નહિ. આ વાત જૈનશાસ્ત્ર મુજબ ફલિત થાય છે. બૌદ્ધદર્શનકારો કહે છે કે 'બોધિસત્ત્વ માત્ર કાયપાતી જ હોય, ચિત્તપાતી નહિ.' તેથી ઉપરોક્ત રીતે વિચારવિમર્શ કરતાં સિદ્ધ થાય છે કે બોધિસત્ત્વનું લક્ષણ સમકિતી જીવમાં સંગત થાય છે. **(૧૫/૧૧)**

સમકિતી અને બોધિસત્ત્વની સરખામણીને આગળની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- તે બન્ને પરાર્થરસિક, બુદ્ધિશાળી, માર્ગગામી, મહાશયસંપન્ન તથા ગુણરાગી હોય છે. આ રીતે બન્નેમાં બધું તુલ્ય હોય છે. **(૧૫/૧૨)**

ટીકાર્થ :- પરોપકાર કરવામાં દત્તચિત્ત, પ્રજ્ઞાસંપન્ન, કલ્યાણકારી માર્ગ ઉપર ચાલનાર, ઉજળા ચિત્તથી સમૃદ્ધ, ગુણાનુરાગી ઈત્યાદિરૂપે બોધિસત્ત્વના ગુણો અન્ય શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે.

१. मुद्रितप्रतौ 'बद्ध' इति नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कल्याणप्रापकपथयायी, **महाशयः** = स्फीतचित्तः, **गुणरागी** = गुणानुरागवान्, **तथा** इति बोधिसत्त्वगुणान्तरसमुच्चयार्थः, **इत्यादि** शास्त्रान्तरोक्तं **सर्वं ♦तुल्यं** = समं **द्वयोरपि♦** = सम्यग्दृष्टि-बोधिसत्त्वयोः ॥१२॥

पुरुषे यः कश्चिद् लवतोऽपि गुणः तदनुमोदनादिशीलः, भवाभिनन्दिनां धनाद्यनुरागवत् । इत्थञ्च सर्वजनहितरतः बहुजनश्रेयोमग्नो वा सम्प्रसाद-स्वस्थता-स्थिरता-सत्प्रज्ञादिनाऽपवर्गमार्गेऽयमभिसर्पत्येव। अवशिष्टमतिरोहितार्थम् ।

बोधिसत्त्वगुणान्तरसमुच्चयार्थ इति । सूत्रपिटकान्तर्गते **दीघनिकाये** पाथिकवर्गे लक्षणसूत्रे तथागतस्य पूर्वभवसम्बन्धिनीं दशामधिकृत्य → यम्पि, भिक्खवे, तथागतो पुरिमं जातिं पुरिमं भवं पुरिमं निकेवं पुब्बे मनुस्सभूतो समानो दळहसमादानो अहोसि कुसलेसु धम्मेसु, अवत्थितसमादानो कायसुचरिते वचीसुचरिते मनोसुचरिते दानसंविभागे सीलसमादाने ← (दी.नि. ३/७/२०१, पृ.१०८) इत्यादिना (१) कुशलधर्मनिरतता, (२) बहुजनसुखकारिता, (३) प्राणातिपातविरतिः, (४) प्रणीतभोजनादि-वस्त्रादि-दानरुचिः, (५) दान-प्रियवचनाऽर्थचर्यादिना जनसङ्ग्राहकता, (६) धर्माद्युपदेशदातृता, (७) सत्कारपूर्वं शिल्प-कर्मविद्यादिशिक्षणदानं, (८) कुशलजिज्ञासा, (९) अक्रोधशीलता, (१०) जननी-पुत्रादिमेलकत्वं, (११) योग्याऽयोग्यपुरुषज्ञातृता, (१२) परहिताऽऽकाङ्क्षा, (१३) परपीडनपरिहारः, (१४) प्रियदृष्टिः, (१५) सत्कार्याऽग्रेसरत्वं, (१६) सत्यवादित्वं, (१७) विग्रहविघटकत्वं, (१८) मधुरभाषिता, (१९) देश-कालाद्युचितभावसारवचनता, (२०) सम्यगाजीविका चेत्येवं ये गुणाः प्रदर्शिताः ते सर्वेऽपि दशाविशेषमधिकृत्य सम्यग्दृष्टौ सम्भवन्तीत्यवधेयम् ।

इदमप्यत्राऽवधेयं यदुत सम्यग्दृष्टिः सम्बोधिसम्पन्न एव, बोधिसत्त्वस्तु सम्बोधिलाभशून्योऽनभिसम्बुद्ध एवेति विशेषोऽप्यनयोः → मय्हं पि खो राजकुमार ! पुब्बेव सम्बोधा अनभिसम्बुद्धस्स बोधिसत्तस्सेव सतो एतदहोसि ← (म.नि. २/४/५/३२७-पृष्ठ. २८८) इति **मज्झिमनिकाय**गतबोधिराजकुमारसूत्रवर्तिसुगतोक्तिसिद्धोऽनपलपनीय एवेत्यवधेयम् । तदुक्तं **मज्झिमनिकाये** सङ्गारवसूत्रेऽपि सुगतेन → इध मे भारद्वाज ! पुब्बेव सम्बोधा अनभिसम्बुद्धस्स बोधिसत्तस्सेव सतो एतदहोसि ← (म.नि. २/५/१०/४७५) इति भावनीयम् ॥१५/१२॥

મૂળ ગાથામાં 'તથા' શબ્દ છે તે બોધિસત્ત્વના બીજા ગુણોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે - એમ જાણવું. સમ્યગ્દષ્ટિમાં પણ આ બધા ગુણો રહેલા હોય છે. આમ બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિ બન્નેમાં બધો ગુણવૈભવ એકસરખો જ જણાય છે. **(૧૫/૧૨)**

વિશેષાર્થ :- પૂર્ણતત્ત્વબોધ (સંબોધિ) પામ્યા પૂર્વેની અવસ્થા બોધિસત્ત્વ અવસ્થા છે. આ વાત મજ્ઝિમનિકાય નામના બૌદ્ધાગમમાં જણાવેલ છે. મતલબ કે બોધિસત્ત્વ સંબોધિશૂન્ય છે. જ્યારે સમકિતી પાસે તો સંબોધિ પણ છે. છતાં બોધિસત્ત્વ અવસ્થામાં જે ગુણો બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરેલ છે. તે ગુણવૈભવ સમકિતી જીવમાં હોય છે. માટે બોધિસત્ત્વ અને સમકિતીમાં આ દૃષ્ટિએ તુલ્યતા રહેલી છે. **(૧૫/૧૨)**

શબ્દાર્થની યોજના કરવા દ્વારા પણ બોધિસત્ત્વ અને સમ્યગ્દષ્ટિ વચ્ચે રહેલી તુલ્યતાને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

♦....♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्वर्थतोऽपि तुल्यतां दर्शयति –

बोधिप्रधानः सत्त्वो वा सद्बोधिर्भावितीर्थकृत् । तथाभव्यत्वतो बोधिसत्त्वो हन्त सतां मतः ।।१३।।

बोधीति । बोधिः = सम्यग्दर्शनं तेन प्रधानः (=**बोधिप्रधानः**) **सत्त्वो वा सतां** = साधूनां **हन्त** इत्यामन्त्रणे **बोधिसत्त्वो मतः** = इष्टः । यदुक्तं- "यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्तत्प्रधानो महोदयः। सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्व[1]स्तद्धन्तैषोऽन्वर्थतोऽपि हि ।।" (यो.बिं.२७३)

वा = अथवा **सद्बोधिः** = तीर्थकरपदप्रायोग्यसम्यक्त्वसमेतः **तथाभव्यत्वतो**[2] **भावितीर्थकृद्**[3] = यः तीर्थकृद् भविष्यति स **बोधिसत्त्वः** । तदुक्तं "वरबोधिसमेतो वा तीर्थकृद् यो भविष्यति। तथाभव्यत्वतोऽसौ वा बोधिसत्त्वः सतां मतः ।।" (यो.बिं.२७४)

अन्वर्थतोऽपि = बोधिसत्त्वपदयोगार्थमाश्रित्याऽपि द्वयोः **तुल्यतां दर्शयति**- '**बोधी**'ति । प्रकृते **योगबिन्दु**(यो.बिं.२७३)संवादमाह - '**यदि**'ति । एतच्छ्लोकचतुर्थपादे 'तस्माद्धंतेति पूर्ववत्' इति पाठः योगबिन्दुवृत्तिगतः परं स मूलादर्शे मुद्रितप्रतौ च सम्पातायात इति प्रतिभाति। योगबिन्दौ तु 'तद्धन्तैषोऽन्वर्थतोऽपि हि' इत्येवं प्रकृतश्लोकचतुर्थपादपाठो वर्तत इति ध्येयम् । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **यत्** = यस्मात् **सम्यग्दर्शनं** = सम्यक्त्वं = **बोधिः**, **तत्प्रधानः** = बोधिसारः **महोदयः** = प्रशस्तगुणोद्गमः **सत्त्वः** = सर्वजीवः **अस्तु** = भवतु **बोधिसत्त्वः** । **तत्** = तस्मात् **हन्त** इति पूर्ववत् **एष** = सम्यग्दृष्टिः **अन्वर्थतोऽपि हि** = अन्वर्थादपि किं पुनर्विशेषणैरित्यपिशब्दार्थः ← (यो.बिं.२७३ वृत्तिः) इति ।

कल्पान्तरमाह- '**अथवा**' । **योगबिन्दु**(यो.बिं.२७४)संवादमाह - '**वरे**'ति । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः।

ગાથાર્થ :- બોધિપ્રધાન એવો સત્ત્વ=જીવ એટલે બોધિસત્ત્વ. અથવા તથાભવ્યતાના લીધે જે જીવ ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થનાર છે તે સદ્બોધિસંપન્ન જીવ એટલે બોધિસત્ત્વ. આવું સજ્જનોને માન્ય છે.(૧૫/૧૩)

❀ બોધિસત્ત્વશબ્દના બે અર્થ ❀

ટીકાર્થ :- બોધિ = સમ્યગ્દર્શન. તેના લીધે બીજા જીવો કરતાં જે પ્રધાન = શ્રેષ્ઠ હોય તેવો સત્ત્વ = જીવ એટલે બોધિસત્ત્વ. બોધિ વડે શ્રેષ્ઠ સત્ત્વ એટલે બોધિસત્ત્વ. ખરેખર આવો બોધિસત્ત્વ સાધુ-સંત-સજ્જન પુરુષોને માન્ય છે. મૂળ ગાથામાં જણાવેલ 'હંત' શબ્દ આમંત્રણ માટે છે. તેથી અર્થ આ રીતે થશે કે 'હે ભાગ્યશાળી ! બોધિ દ્વારા ઉત્તમ જીવ બોધિસત્ત્વ કહેવાય. આવું સત્પુરુષોને માન્ય છે.' કેમ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → "સમ્યગ્દર્શન = બોધિ. સમ્યગ્દર્શન દ્વારા શ્રેષ્ઠ સાબિત થયેલા અને સુંદર ગુણોના પ્રાદુર્ભાવવાળા તમામ જીવ બોધિસત્ત્વ બનો. માટે હે ભાગ્યશાળી! સમ્યગ્દષ્ટિજીવ 'બોધિસત્ત્વ' શબ્દના અર્થને અનુસરવાના લીધે પણ બોધિસત્ત્વ છે." ←

વા૦ । અથવા એમ પણ કહી શકાય કે તીર્થંકરપદને પ્રાયોગ્ય એવા સમકિતથી યુક્ત એવો જે જીવ તથાભવ્યત્વના કારણે ભવિષ્ય કાળમાં તીર્થંકર થનાર હોય તે બોધિસત્ત્વ સમજવા. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → "અથવા વરબોધિથી સંપન્ન જે જીવ તથાભવ્યત્વના લીધે ભવિષ્યમાં તીર્થંકર થશે તે બોધિસત્ત્વ છે- આવું સત્પુરુષોને માન્ય છે." ←

---

१. 'तस्माद्धन्तेति पूर्ववत्' इति पाठो मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च वर्तते । परमस्माभिः योगबिन्दुश्लोकानुसारेणात्र पाठो योजितः।

२. हस्तादर्शे 'तथाभव्यतो' इति पाठः । ३. हस्तादर्शे 'भावितीर्थकृद्' इति पदं नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भव्यत्वं नाम सिद्धिगम[1]नयोग्यत्वं अनादिपारिणामिको भावः । तथाभव्यत्वं चैतदेव कालनैयत्यादिना प्रकारेण वैचित्र्यमापन्नं । एतद्भेद एव च बीजसिद्ध्यादिफलभेदोपपत्तिः ।

योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेणाह- '**भव्यत्वमि**'त्यादि । → भव्वा जिणेहि भणिया इह खलु जे सिद्धिगमण-जोग्गा उ । ते पुण अणाइपरिणामभावओ हुंति नायव्वा ।। ← (श्रा.प्र.६६) इति **श्रावकप्रज्ञप्तौ उमास्वाति**वाचकाः। → भव्या सिद्धिः यस्याऽसौ भव्यः, उत्तरपदलोपात्, भीमादिवत्, भव्य एव भव्यत्वम् ← (त.सू. २/८ वृ.) इति **तत्त्वार्थसूत्रवृत्तौ सिद्धसेनगणिवराः** । → भाविनी सिद्धिर्यस्यासौ भव्यसिद्धिकः = भव्यो जीवः ← (वि.आ.२७१२) इति **विशेषावश्यकवृत्तौ हेमचन्द्रसूरयः** ।

अनादिपारिणामिको भाव इति । 'परिणमनं = परिणामः = कथञ्चिदवस्थितस्य वस्तुनः पूर्वावस्था-परित्यागेनोत्तरावस्थागमनं, स एव तेन वा निर्वृत्तः = पारिणामिकः' (प्र.सारो.१२९० वृ.) इति **प्रवचन-सारोद्धारवृत्तौ सिद्धसेनसूरयः**। 'पारिणामिकशब्देन च द्रव्य-भावप्राणावस्थाऽऽख्यः परिणाम उच्यते। तथा सेधनयोग्यः परिणामः भव्यः' (त.सू.२/२ वृ.पृष्ठ १४०) इति **तत्त्वार्थसूत्रवृत्तिकृतः**। → भव्याः = अनादिपारिणामिक-सिद्धगमनयोग्यतायुक्ताः ← (नं.सू.५७ म.वृ.पृष्ठ-२४८) इति **नन्दिसूत्र**वृत्तौ **श्रीमलय-गिरिसूरयः** । **तत्त्वार्थसूत्रे** अपि → जीव-भव्याऽभव्यत्वादीनि च ← (त.सू.२/७) इति पारिणामिकभाव-प्रदर्शनावसरे भव्यत्वमदर्शि **उमास्वातिवाचकैः** । अत्राऽऽदिपदेन अस्तित्वं, अन्यत्वं, कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं, गुणवत्त्वं, असर्वगतत्वं, अनादिकर्मसन्तानबद्धत्वं, प्रदेशवत्त्वं, अरूपत्वं, नित्यत्वमित्येवमादयोऽपि अनादि-पारिणामिका जीवस्य भावा गृहीताः (त.सू.भा.२/७) इति व्यक्तं **तत्त्वार्थभाष्ये** । उपलक्षणात् 'लोकस्थि-तिरलोकस्थितिर्धर्मास्तिकायत्वमित्यादिरूपस्त्वनादिपारिणामिकः' (प्र.सारो. १२९४) इति **प्रवचनसारोद्धार-वृत्तिकृतः** इत्यलं प्रसङ्गेन ।

एतदेव = भव्यत्वमेव **कालनैयत्यादिना** = कालविशेष-नियति-कर्मादिलक्षणेन **प्रकारेण** सद्धर्म-प्रशंसा-चिन्ता-श्रवणाऽनुष्ठानादिलक्षणबीजसिद्धिभावतः **वैचित्र्यं** = वैविध्यं **आपन्नं** सांसिद्धिकं कालाद्याक्षेपकं तथाभव्यत्वं कथ्यते । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → सांसिद्धिकमिदं ज्ञेयं सम्यक् चित्रञ्च देहिनाम् । तथाकालादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिभावतः ।। ← (यो.बिं.२७५) इति । **तद्वृत्ति**स्त्वेवम् → सांसिद्धिकं = आत्मसमकालोद्भवं इदं = तथाभव्यत्वं ज्ञेयं सम्यक् = यथावत् चित्रं च = नानारूपं पुनः देहिनाम् । कथमित्याह- तथा = तत्प्रकारा ये कालादयः काल-स्वभावादयः कारणप्रकारास्तेषां भेदेन = वैचित्र्येण बीजस्य धर्मप्रशंसादेः सिद्धिः = लाभः आदिशब्दाद्धर्मचिन्ता-श्रवणाऽनुष्ठानादिग्रहः तेषां भावतः = भावात् ← (यो.बिं. २७५ वृत्ति) इति । **धर्मबिन्दुवृत्तौ श्रीमुनिचन्द्रसूरि**भिरपि → भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं अनादिपारिणामिको भाव आत्मसतत्त्वमेव । तथाभव्यत्वं तु भव्यत्वमेव कालादि-

❋ તથાભવ્યત્વ વિચારણા ❋

भव्यत्वं.। મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતા એટલે ભવ્યત્વ. આવું ભવ્યત્વ અનાદિકાલીન પારિણામિક ભાવ છે. અને આ જ ભવ્યત્વ ચોક્કસ પ્રકારના કાળ વગેરે સ્વરૂપે વિવિધતાને ધારણ કરે ત્યારે તથાભવ્યત્વ કહેવાય. બીજા જીવોના તથાભવ્યત્વ કરતાં તીર્થંકર પરમાત્માઓનું તથાભવ્યત્વ જુદું હોય તો જ બીજસિદ્ધિ વગેરેમાં તારતમ્યરૂપ ફલભેદની સંગતિ થઈ શકે.

१. 'गयन' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्यथा तुल्यायां योग्यतायां सहकारिणोऽपि तुल्या एव भवेयुः तुल्ययोग्यतासामर्थ्याऽऽक्षिप्तत्वात्तेषामिति सद्बोधेर्योग्यताभेद एव पारम्पर्येण तीर्थकरत्वनिबन्धनमिति भावनीयम् ।।१३।।

भेदेनात्मनां बीजसिद्धिभावात् नानारूपतापन्नम् ← (ध.बिं.वृ.२/६८) इत्युक्तम् । **उपदेशपदवृत्तौ** अपि तैरेव → भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं अनादिपारिणामिको भावः । तथाभव्यत्वन्त्वेतदेव विचित्रं द्रव्य-क्षेत्रादिभेदेन जीवानां बीजाधानादिहेतुः ← (उ.प.वृ.गा.१६३) इत्युक्तम् । **उपदेशपदे**ऽपि **श्रीहरिभद्रसूरिभिः** → तहभव्वत्तं चित्तं अकम्मजं आयतत्तमिह णेयं । फलभेया तह कालाइयाणमक्खेवगसहावं ।। ← (उ.प.९९९) इत्युक्तम् । **स्याद्वादकल्पलतायां** प्रकृतग्रन्थकृता → मुक्तत्वप्रयोजिका सामान्यतोऽभव्यव्यावृत्ता जातिर्भव्यत्वमिति गीयते, प्रत्यात्म तथातथापरिणामितया समुपात्तविशेषा च तथाभव्यत्वम् ← (स्या.क.९/६) इति व्याख्यातं तदप्येतदर्थानुपात्येव ।

ननु समानेऽपि भव्यत्वे सहकारिभेदात् फलभेदो भविष्यतीति किं योग्यतावैचित्र्याऽभ्युपगमेन ? इत्याशङ्कायामाह- '**अन्यथे**'ति। **तुल्यायां** = सर्वथा समानायां **योग्यतायां** = मुक्तिगमनाऽर्हतायां सद्धर्मप्रशंसादिबीजसिद्ध्यादियोग्यतायां वा स्वीक्रियमाणायां तु **सहकारिणः** = बीजसिद्ध्यादिनिमित्तभूताः काल-क्षेत्र-नियति-कर्मादयः **अपि** सर्वेषां तीर्थकराऽतीर्थकरादीनां **तुल्याः** = सर्वथा समाना **एव भवेयुः**, **तुल्ययोग्यतासामर्थ्याऽऽक्षिप्तत्वात्** = सर्वथा समानायाः बीजसिद्ध्यादियोग्यतायाः सामर्थ्येन आकृष्टत्वात् **तेषां** = सहकारिणाम् । इदमेवाऽभिसन्धायोक्तं **योगबिन्दौ** →

सर्वथा योग्यताऽभेदे तदभावोऽन्यथा भवेत्। निमित्तानामपि प्राप्तिस्तुल्या यत्तन्नियोगतः ।।
अन्यथा योग्यताऽभेदः सर्वथा नोपपद्यते । निमित्तोपनिपातोऽपि यत्तदाक्षेपको ध्रुवम् ।।
योग्यता चेह विज्ञेया बीजसिद्ध्याद्यपेक्षया । आत्मनः सहजा चित्रा तथाभव्यत्वमित्यतः ।।
वरबोधेरपि न्यायात् सिद्धिर्नो हेतुभेदतः । फलभेदो यतो युक्तस्तथा व्यवहितादपि ।।

← (यो.बिं.२७६-२७९) इति प्रागुक्तं(पृ.२२०) स्मर्तव्यम् । **पञ्चसूत्रे**ऽपि → तहाभव्वत्ताइभावओ, विचित्तमेअं तहाफलभेएण, नाऽविचित्ते सहकारिभेओ, तदविक्खो तओत्ति ← (पं.सू.५/३) इत्युक्तम्। 'तथाफलपरिपाकीह तथाभव्यत्वम् । अत एवाह विचित्रं एतत् = तथाभव्यत्वादि । कुतः ? इत्याह- तथाफलभेदेन = कालादिभेदभाविफलभेदेन' (पं.सू.५/३ वृ.) इति **तद्वृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरयः** ।

ललितविस्तरायामपि → भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं, अनादिपारिणामिको भावः । तथाभव्यत्वमिति च विचित्रमेतत्, कालादिभेदेनाऽऽत्मनां बीजादिसिद्धिभावात्, सर्वथा योग्यताऽभेदे तदभावात्। तत्सहकारिणामपि तुल्यत्वप्राप्तेः, अन्यथा योग्यताऽभेदाऽयोगात्, तदुपनिपाताक्षेपस्यापि तन्निबन्धनत्वात् ← (ल.वि.पृ.३२) इत्युक्तम् । इत्थमेव वरबोधेः तीर्थकरत्वनिबन्धनत्वं युज्यत इत्यवधेयम्।

यत्तु दिगम्बरीय**पञ्चसङ्ग्रहे** → सम्मत्तगुणनिमित्तं तित्थयरं ← (दि.पं.सं. अधि. २/१२ पूर्वार्ध) इत्युक्तं तत्तु सामान्याऽऽदेशेनाऽवगन्तव्यम् ।

प्रकृतोपसंहारमाह- **सद्बोधेः योग्यताभेद एव स्वीक्रियमाणः पारम्पर्येण** = कालक्रमेण विंशति-

---

બાકી તો યોગ્યતા = મુક્તિગમનયોગ્યતા = ભવ્યતા સર્વ ભવ્ય જીવોમાં સર્વથા સમાન જ માનવામાં આવે તો સહકારી કારણો પણ બધાને સમાન જ મળે. કારણ કે સમાન યોગ્યતાના સામર્થ્યથી જ સહકારી કારણો ખેંચાઈને આવેલા હોય છે. આ કારણે સદ્બોધિની યોગ્યતા જુદા જ પ્રકારની માનવામાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्थानकाराधनादिक्रमेण देवादिभवपरम्परया वा **तीर्थकरत्वनिबन्धनं** = तीर्थङ्करत्वपदप्राप्तिप्रयोजकम् । इदञ्चाऽशुद्धनिश्चयनयतो ज्ञेयम् ।

व्यवहारनयतस्तु योग्यताविशेषाऽऽलिङ्गितवरबोधेरेव तथात्वम्। इत्थमेव सिद्धानां तीर्थकरसिद्धत्वादिभेदा अपि सङ्गच्छन्ते । **न च** तीर्थकरसिद्धत्वादिकं नीलघटत्वादिवदर्थसमाजसिद्धमिति तत्प्रयोजकतया योग्यत्वभेदो न सिध्येदिति **वक्तव्यम्**, कार्ये तावद्धर्मकत्वस्य योग्यताविशेषप्रयोज्यत्वात्, तत्र तथाविधसामग्रीसमाजस्य प्रयोजकत्वे तत्राऽपि तथाविधप्रयोजकान्तराऽऽश्रयणेऽनवस्थानात् । यदि चेयमनवस्था प्रामाणिकी न दोषाय तदाऽयं नियतधर्मककार्यनियामकस्तथाविधसामग्रीसमाज एव कथञ्चिदेकत्वेन भासमानः परिणामिभव्यत्वरूपः स्वीक्रियताम्' । इत्थमपि स्याद्वादप्रक्रियया दोषाऽभावादिति (षोड.१६/६ यो.दी.वृ.) व्यक्तं **षोडशक-वृत्तौ** । अधिकन्तु **कल्याणकन्दल्यां** अवोचाम (षोड.१६/६ क.कं.वृत्ति) ।

वरबोधिप्रभावात् तथाभव्यत्वयोगेन तीर्थकरजीवो नानारूपं सकलसत्त्वभवोत्तारणं भावयति । यथोक्तं **योगबिन्दौ** →

अनेन भवनैर्गुण्यं सम्यग्वीक्ष्य महाशयः । तथाभव्यत्वयोगेन विचित्रं चिन्तयत्यसौ ।।
मोहान्धकारगहने संसारे दुःखिता बत । सत्त्वाः परिभ्रमन्त्युच्चैः सत्यस्मिन् धर्मतेजसि ।।
अहमेतानतः कृच्छ्राद् यथायोगं कथञ्चन। अनेनोत्तारयामीति वरबोधिसमन्वितः ।।
करुणादिगुणोपेतः परार्थव्यसनी सदा । तथैव चेष्टते धीमान् वर्धमानमहोदयः ।।

← (यो.बिं.२८४-२८५-२८६-२८७) इति पूर्वोक्तं(पृ.२९४) स्मर्तव्यमत्र ।।१५/१३।।

આવે તો જ તે વિશિષ્ટયોગ્યતાવાળી સદ્બોધિ = વરબોધિ અથવા વરબોધિગત યોગ્યતાવિશેષ પરંપરાએ તીર્થંકરપદવીનું કારણ બની શકે. આ બાબતમાં શાંતિથી વિશેષ રીતે ભાવના ભાવવાની ગ્રંથકારશ્રી સૂચના આપે છે. (૧૫/૧૩)

વિશેષાર્થ :- ભવ્યત્વ = ભવ્યતા = મોક્ષગમનયોગ્યતા જો તમામ જીવોમાં સર્વથા સમાન જ માનવામાં આવે (અર્થાત્ તથાભવ્યત્વ અને ભવ્યત્વ વચ્ચે કોઈ જ પ્રકારના ભેદનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે) તો તીર્થંકર અને અતીર્થંકર, ચરમાવર્તી કે અચરમાવર્તી તમામ જીવોને એકી સાથે ધર્મપ્રશંસાદિ બીજસિદ્ધિ, સમ્યગ્દર્શનપ્રાપ્તિ, કેવલજ્ઞાન, મોક્ષની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ. કારણ કે યોગ્યતા તો તમામ ભવ્ય જીવોમાં એકસરખી જ માન્ય કરવામાં આવેલ છે. 'સમાન યોગ્યતા હોવા છતાં પણ સહકારીકારણભૂત કાલ, ક્ષેત્ર વગેરેનો ભેદભાવ થવાથી બીજસિદ્ધિ વગેરેમાં ભેદ પડી જાય છે'- આવું માનવું વ્યાજબી નથી. કારણ કે સહકારી કારણો પણ યોગ્યતાની તાકાતથી જ ખેંચાઈને આવે છે અને તમે યોગ્યતા તો તમામ ભવ્ય જીવોમાં એકસરખી જ માનો છો. માટે માનવું જોઈએ કે ભવ્યત્વ બધામાં સમાન હોવા છતાં તથાભવ્યત્વ બધાનું પ્રાયઃ જુદા-જુદા પ્રકારનું હોય છે. ઋષભદેવ ભગવંતમાં રહેલ ભવ્યત્વ એવું હતું કે તેની સાથે આ અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા આરાના છેડે મોક્ષનો કાળ સંકળાયેલ હતો. તથા પ્રભુ વર્ધમાનસ્વામીનું ભવ્યત્વ એવું હતું કે તેને ચોથા આરાના છેડે મોક્ષે પહોંચવાના કાળ જોડે સંબંધ થયો. આમ અલગ-અલગ કાળ જોડે સંકળાવાના લીધે ભવ્યત્વ બદલાઈ ગયું. વિવિધ કાળ, નિયતિ વગેરે સાથે સંબંધ થવાના લીધે બદલાઈ ગયેલું ભવ્યત્વ એટલે તથાભવ્યત્વ. તથાભવ્યત્વ જુદા જુદા પ્રકારનું હોવાથી તેના કાર્યભૂત ધર્મપ્રશંસાદિરૂપ બીજસિદ્ધિ, સમ્યગ્દર્શન વગેરેમાં પણ ફરક પડી જાય છે. દરેક બાણ બાહ્યદૃષ્ટિએ સમાન દેખાવા છતાં અલગ-અલગ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्तत्कल्याणयोगेन कुर्वन् सत्त्वार्थमेव सः । तीर्थकृत्त्वमवाप्नोति परं कल्याणसाधनम् ।।१४।।

तत्तदिति । तस्य तस्य कल्याणस्य परिशुद्धप्रवचनाधिगमाऽतिशायिधर्मकथाऽविसंवादिनिमित्तादिलक्षणस्य योगेन = व्यापारेण[1] (=**तत्तत्कल्याणयोगेन**) **कुर्वन्** = विदधानः **सत्त्वार्थमेव** मोक्षबीजाऽऽधानादिरूपं, न त्वात्मम्भरिरपि, **स** = [2]वरबोधिमान् **तीर्थकृत्त्वं अवाप्नोति** = लभते **परं** = प्रकृष्टं **कल्याणसाधनं** = भव्यसत्त्वशुभप्रयोजनकारि। स्वजनादिभवोद्दिधीर्षया[3] सद्बोधिप्रवृत्तिस्तु गणधरपदसाधनं भवतीति द्रष्टव्यम् । यत उक्तं-" चिन्तयत्येवमेवैतत्स्वजनादिगतं तु यः । तथाऽ-

ग्रन्थकारः स्वयमत्रैव **योगबिन्दुमनुसृत्याह**- '**तत्तदि**'ति (यो.बिं.२८८) । **योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण** व्याख्यानयति- '**तस्य तस्ये**'त्यादि । परिशुद्धप्रवचनाऽधिगमः प्रथमप्रवचनप्रभावकाऽन्तर्भूतः, अतिशायिधर्मकथा द्वितीयप्रवचनप्रभावकाऽन्तःप्रविष्टा, अविसंवादिनिमित्तं चतुर्थप्रवचनप्रभावकाऽन्तर्गतं आदिपदेन तपःप्रमुखग्रहणम् । **सत्त्वार्थमेव** = भव्यप्राणिकल्याणमेव **मोक्षबीजाधानादिरूपम्** । अनेनाऽनुपकृतपरोपकारपरायणत्वमावेदितम्। यथोक्तं **ललितविस्तरायां** → आकालं एते परार्थव्यसनिनः ← (ल.वि.पुरुषोत्तमपद, पृ.२४) इति । प्रकृतव्यवच्छेद्यमाह **न तु आत्मम्भरिः** = स्वार्थलोलुपः **अपि** ।

गणधरपदसाधने **योगबिन्दुसंवादमाह**- '**चिन्तयती**'ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **चिन्तयति एवमेव** =

ધનુર્ધારીના ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે તે વખતે જ બાણ જુદા-જુદા પ્રકારના બની જાય છે. તેથી જ એકી સાથે છૂટેલા તે બાણોમાંથી કોઈ બાણ અડધો કીલોમીટર દૂર જાય છે, કોઈ ૧ કીલોમીટર દૂર જાય છે, કોઈ બાણ લક્ષ્યને વિંધે છે, કોઈ બાણ લક્ષ્યને વિંધતું નથી... આ કાર્યભેદ જ સિદ્ધ કરે છે કે દરેક બાણ જુદા-જુદા પ્રકારે જ છૂટેલા હતા. તે બાણોનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જુદા-જુદા પ્રકારનું માનવામાં આવે તો જ કાર્યભેદ સંગત થઈ શકે.

આ જ રીતે તીર્થંકરોનું તથાભવ્યત્વ અને સામાન્ય ભવ્ય જીવોનું તથાભવ્યત્વ જુદું જ માનવું પડે. તીર્થંકરોનું તથાભવ્યત્વ એવું છે કે તેનાથી નિષ્પન્ન થનાર સમ્યગ્દર્શન બીજા જીવોના સમ્યગ્દર્શન કરતાં જુદા જ પ્રકારનું હોય છે. માટે જ તીર્થંકરોના સમ્યગ્દર્શનને વરબોધિ કહેવામાં આવે છે. બીજા જીવોના સમકિતને માત્ર બોધિ કહેવામાં આવે છે. બીજા જીવોના સમકિતમાં ન રહે અને તીર્થંકરના સમકિતમાં રહે એવી વિશિષ્ટ યોગ્યતા જ તીર્થંકરપદવીની પ્રાપ્તિમાં જવાબદાર છે. **(૧૫/૧૩)**

❁ તીર્થંકર-ગણધર-સામાન્યકેવલી થનારની ઓળખાણ ❁

ગાથાર્થ :- તે તે કલ્યાણના યોગે પરોપકારને જ કરનાર વરબોધિસંપન્ન જીવ શ્રેષ્ઠ કલ્યાણનું સાધન એવું તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૫/૧૪)

ટીકાર્થ :- પરિશુદ્ધ આગમબોધ, સાતિશય ધર્મકથા, અમોઘ નિમિત્ત વગેરે અલગ-અલગ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ દ્વારા મોક્ષના બીજની વાવણી વગેરે સ્વરૂપ પરોપકારને જ કરતા જીવ તીર્થંકર પદ મેળવે છે. તીર્થંકર થનાર જીવ સ્વાર્થી નથી હોતા. તીર્થંકર થનાર જીવની પાસે વરબોધિ હોય છે. તેના પ્રતાપે તેને જે તીર્થંકર પદવી મળે છે તે ભવ્ય જીવોના શુભ પ્રયોજનનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. જે સદ્બોધિવાળો ભવ્યાત્મા પોતાના સ્વજનાદિને ભવસાગરમાંથી તારવાની ઈચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરે તે ગણધરપદનું સાધન થાય છે. કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે. → "આ જ રીતે જે તથાવિધ પ્રવૃત્તિથી સ્વજનાદિ

१. हस्तादर्शे 'व्यापारस्य' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'सद्बोधिमान्' इति पाठान्तरम् । ३. मुद्रितप्रतौ '..र्षणया' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नुष्ठानतः सोऽपि धीमान् गणधरो भवेत् ।।" (यो.बिं.२८९) ।।१४।।

संविग्नो भवनिर्वेदादात्मनिःसरणं[1] तु यः[2]। आत्मार्थसम्प्रवृत्तोऽसौ सदा स्यान्मुण्डकेवली ।।१५।।

संविग्न इति । **संविग्नः**[3] = "तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते । साधौ सर्वग्रन्थसन्दर्भहीने संवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ।।" (**योगबिन्दु**-२९० श्लोकवृत्तौ उद्धृतः)

पूर्वोक्तप्रकारेणैव **एतत्** = भवादुत्तारणं **स्वजनादिगतं तु** = स्वजन-मित्र-देशादिविशेषगतं पुनः **य** उक्तरूपो बोधिप्रधानो जीवः **तथाऽनुष्ठानतः** = चिन्ताऽनुरूपाऽनुष्ठानात् परोपकाररूपात् **सोऽपि** न केवलं परोपकारी तीर्थकृदित्यपिशब्दार्थः, **धीमान्** = प्रशस्तबुद्धिः **गणधरः** = देव-दानव-मानवादिमाननीयमहिमा तीर्थकराऽग्रिमशिष्यो **भवेत्** = जायेत ← (यो.बि.वृ.२८९) इति । एतादृशभावनोदग्रताविरहे गणधरपदाऽलाभेऽपि तथाप्रकारभावने तु नानाप्रभावकशिष्यसमन्वितगुरुपदलाभोऽनाविल इति ध्येयम् ।।१५/१४।।

तर्हि सामान्यकेवली कः स्यादित्याशङ्कायां **योगबिन्दु**संवादमाह - **'संविग्न'** इति । **योगबिन्दुवृत्ति**मनुसृत्य व्याख्यानयति - '**संविग्नः = तथ्ये धर्मे**' इत्यादि । **तत्त्वार्थभाष्ये** → संवेगो नाम संसारभीरुत्वं, आरम्भपरिग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः, धर्मे बहुमानो धार्मिकेषु च ← (त.सू. ७/७ भा) इत्येवं यत् संवेगलक्षणमुक्तं तदपीहाऽनुसन्धेयम् । 'संवेगः = मोक्षाभिलाषः' (शा.वा.स.९/५) इति **स्याद्वादकल्पलतायां** ग्रन्थकारः । अन्ये तु संवेगः = संसारभयमिति प्राहुः । यच्च **दीघनिकाये** पाथिकवर्गे सङ्गीतिसूत्रे → संवेगो च संवेजनीयेसु ठानेसु संविग्गस्स च योनिसो पधानं ← (दी.नि.भाग-३/१०/३०५) इत्येवं संवेगलक्षणमुक्तं तदपीह यथागममनुसन्धेयं बहुश्रुतैः । 'संविग्गस्स = संविग्नचित्ततायाः, योनिसो = कारणपूर्वं, पधानं = निरन्तरोऽभ्यासः' (दी.नि.३/१०/३०५ वृ.) इति **राहुलसांकृत्यायनः**।

सम्यग्दर्शनोपेतो हि- "जिनवचनाऽमृतबहिर्भूताः संसारोदरवर्तिनो जन्तवोऽनवरतं वराका बध्यन्ते दृढकर्मसन्तानरज्ज्वा, पीड्यन्ते विषयाऽसन्तोषबुभुक्षया, शुष्यन्ति विषयाऽऽशापिपासया, खिद्यन्ते निरन्तरभवचक्रभ्रमणेन, सततोपतप्ताः कषायघर्मोष्मणा, गृह्यन्ते मिथ्यात्वमहाकुष्ठेन, तुद्यन्ते परेर्ष्याशूलेन, जीर्यन्ते दीर्घसंसाराऽवस्थानेन, दन्दह्यन्ते रागमहाज्वरेण, अन्धीक्रियन्ते कामकाचपटलेन, आक्राम्यन्ते भावदारिद्र्येण,

---

विशे संसारोद्धारनी विचारणा करे छे ते प्राज्ञ पुरुष गणधर थाय छे." ← **(१५/१४)**

विशेषार्थ :- निर्मળ शास्त्रबोध, विशिष्ट धर्मकथा वगेरे करवा द्वारा तमाम भव्य જીવોને मोक्षमार्गे आगળ वधारवानी निःस्वार्थ करुणा करनार જીવ तीर्थंकर बने छे. तथा स्वजन, मित्र, निकटना परिचित वगेरेने तारवानी करुणा करनार જીવ गणधर भगवंत बने छे. **(१५/१४)**

ગાથાર્થ :- જે સંવેગી ભવ્યાત્મા સંસાર પ્રત્યેના વૈરાગ્યથી પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા ઝંખે તેવો સ્વપ્રયોજનથી મોક્ષમાર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતો જીવ હંમેશા મુંડકેવલી = સામાન્યકેવલી થાય છે. **(૧૫/૧૫)**

ટીકાર્થ :- હિંસાનો પ્રચાર જેમાંથી ખતમ થયેલ છે તે તાત્ત્વિક ધર્મ કહેવાય. રાગ, દ્વેષ અને મોહ વગેરે દોષોથી રહિત હોય તે દેવ = દેવાધિદેવ = ભગવાન કહેવાય. તથા તમામ પ્રકારની બાહ્ય-અભ્યંતર ગ્રન્થિથી રહિત હોય તે નિર્ગ્રન્થ સાધુ કહેવાય. આવા તાત્ત્વિક દેવ-ગુરુ-ધર્મ ઉપર જે નિશ્ચલ અનુરાગ હોય તે સંવેગ કહેવાય છે. આવા શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળા સંવેગને ધારણ કરે તે જીવ સંવિગ્ન કહેવાય.

---

१. हस्तादर्शे 'निस्मरणं' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'यत्' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'संविग्नः धर्मे' इति त्रुटितः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इतिकाव्योक्तलक्षणसंवेगभाक् **भवनिर्वेदात्**[1] = संसारवैरस्यात् **आत्मनिःसरणं तु** = जरा-
-मरणादिदारुणदहनात्स्वनिष्कासनं पुनः **यः** 'चिन्तयती'ति गम्यते ।

आत्मार्थसम्प्रवृत्तः[2] = स्वप्रयोजनमात्रप्रतिबद्धचित्तः **असौ सदा** = निरन्तरं **स्याद्** = भवेत्[3] **मुण्डकेवली** द्रव्य-भावमुण्डनप्रधानस्तथाविधबाह्याऽतिशयशून्यः केवली पीठ-महापीठवत् ।।१५।।

अभिभूयन्ते जराराक्षस्या, आच्छाद्यन्ते मोहतिमिरेण, आकृष्यन्ते हृषीकतुरङ्गमैः, पापच्यन्ते क्रोधतीव्र-वह्निना, अवष्टभ्यन्ते मानमहापर्वतेन, वेष्ट्यन्ते मायाजालिकया, प्लाव्यन्ते लोभसागरप्लवेन, परिताप्यन्त इष्टवियोगवेदनया, दोदूयन्तेऽनिष्टसङ्गमतापेन, दोलायन्ते कालपरिणतिवशेन, तन्तम्यन्ते कुटुम्बपोषण-परायणतया, कदर्थ्यन्ते कर्मदानग्रहणिकैः, अभिद्रूयन्ते महामोहनिद्रया, कवलीक्रियन्ते मृत्युमहामकरेण तथापि विषमविषयविषाऽऽकाङ्क्षां नैव परित्यजंतीति क्लेशरूप एवाऽयं सर्वोऽपि भवः" इति विमर्शेण **संसारवैरस्यात् तु जरामरणादिदारुणदहनात्** = वार्धक्य-मृत्यु-रोग-शोकोपद्रवादिलक्षणदारुणाऽनलदह्यमान-भवभवनोदरात् दूरं **स्वनिष्कासनं चिन्तयति** ।

न चाऽस्य देवलोकशर्माऽऽकाङ्क्षाऽपि वर्तते, यतः → किं देवाण सुन्दरत्तं, जाणं जोओ अधुवसरीरेण, दारुणं कम्मबन्धपारतन्तं, उक्कडा कसाया, पहवइ महामोहो, अवसाणीन्दियाणि, गरुई विसयतण्हा, विचित्ता उक्करिसाऽवगरिसा, उद्दामं माणसं, अणिवारिओ मच्चू, विरसमवसाणं ति कीइसं वा एवंविहाणं सुहं ← (स.क.भव-९/पृ.९६९) इति **समरादित्यकथा**वचनतात्पर्यं परिणतं तच्चित्ते । शिष्टं स्पष्टप्रायम् । तीर्थकरपद-गणधरपद-सातिशयगुरुपद-मुण्डकेवलिपदप्रयोजके स्व-परोपकारादिचिन्त-नवैचित्र्ये तथाभव्यत्वमेव हेतुः । यथोक्तं **योगबिन्दौ** →

तथाभव्यत्वतश्चित्रनिमित्तोपनिपाततः । एवञ्चिन्तादिसिद्धिश्च सन्न्यायाऽऽगमसङ्गता ।।
एवं कालादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिसंस्थितिः । सामग्र्यपेक्षया न्यायादन्यथा नोपपद्यते ।।
तत्तत्स्वभावता चित्रा तदन्याऽनपेक्षणी तथा । सर्वाऽभ्युपगमव्याप्त्या न्यायश्चाऽत्र निदर्शितः ।।
सामग्र्याः कार्यहेतुत्वं तदन्याऽभावतोऽपि हि । तदभावादिति ज्ञेयं कालादीनां नियोगतः ।।
← (यो.बिं.-२९१-२९२-२९३-८२) इति ।

केषाञ्चिदाचार्याणां मते तु अत्यन्ताप्तगोचरश्रद्धा-स्थैर्यवतोऽनुष्ठानात्तीर्थकृत्त्वं, मध्यमश्रद्धासमन्वि-ताद् गणधरत्वं जघन्यश्रद्धासहितान्मुण्डकेवलित्वमाप्यते । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → अधिमुक्त्याशय-स्थैर्य-

આવો સંવેગી જીવ સંસારની નિર્ગુણતાથી-વિરસતાથી ઘડપણ-મોત વગેરે ભયાનક આગમય સંસારમાંથી પોતાની જાતને બહાર કાઢવાનું વારંવાર ચિંતન-મનન કરે છે. માત્ર પોતાના આત્મકલ્યાણનું પ્રયોજન સાધી લેવા તેનું મન સતત ઝંખી રહ્યું હોય છે. સ્વકલ્યાણમાં જ તેનું મન ચોંટી ગયેલ હોવાથી તે મુંડકેવલી = સામાન્યકેવલી થાય છે. મતલબ દ્રવ્યથી કેશમુંડન અને ભાવથી દોષમુંડન-પાપલુંચન જ જેના જીવનમાં મુખ્ય છે અને તેવા પ્રકારના બાહ્ય અતિશયોથી જે રહિત હોય છે તેવા કેવલજ્ઞાની મુંડકેવલી કહેવાય. દા.ત. પીઠ અને મહાપીઠ નામના બે સાધુ સતત સ્વાધ્યાયાદિ સ્વપ્રયોજનને સાધવામાં જ દત્તચિત્તવાળા હોવાથી સામાન્ય કેવલી થઈને બ્રાહ્મી-સુંદરીના ભવમાં મોક્ષે ગયા. **(૧૫/૧૫)**

१. मुद्रितप्रतौ 'भवनैर्गुण्यात्' इति पाठः । परं मूलानुसारेण यः पाठः शब्दतोऽप्युचितः सोऽस्माभिर्योजितोऽत्र ।
२. मुद्रितप्रतौ '..प्रवत्त' इत्यशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'भवेत' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अंशतः क्षीणदोषत्वाच्छिष्टत्वमपि युक्तिमत्। अत्रैव हि परोक्तं तु तल्लक्षणमसङ्गतम् ।।१६।।

अंशत इति । **अंशतो** = देशतः **क्षीणदोषत्वाद्** = दोषक्षयवत्त्वात् **शिष्टत्वमपि अत्रैव** = सम्यग्दृष्टावेव **युक्तिमत्** = न्यायोपेतं, "क्षीणदोषः पुरुषः शिष्टः" इतिलक्षणस्य निर्बाधत्वात्। सर्वदोषक्षयेण सर्वथा शिष्टत्वस्य सिद्धे केवलिनि वा विश्रान्तत्वेऽपि सम्यग्दृष्टेरारभ्य देशतो विचि-

विशेषवदिहापरैः। इष्यते सदनुष्ठानं हेतुरत्रैव वस्तुनि ।। ← (यो.बिं.२९४) इति ।

इदञ्चाऽत्राऽवधेयम्- वैदिकदर्शनानुसारेण मुण्डकेवली ब्रह्मकोटिपरमहंसाख्यसंन्यासिस्थानीयः गणधरस्तु ईशकोटिपरमहंसस्थानीयः । अत्र चार्थे →

परहंसस्य प्रारब्धकर्म्मवैचित्र्यदर्शनात् । ईशकोटिर्ब्रह्मकोटिरिति द्वे नामनी श्रुते ।।
परहंसो ब्रह्मकोटेर्मूकस्स्तब्धो जडस्तथा । उन्मत्तो बालचेष्टश्च न जगत्तेन लाभवत् ।।
जगदीशप्रतिनिधिर्भूत्वा तत्कर्मसंरतः । जगद्धितार्थं विप्रर्षे ! एनं विद्धीशरूपिणम् ।।
परहंसस्त्वीशकोटेर्ब्रह्मरूपधरोऽपि सन् । देवर्षिशक्तियुक्तश्च भवतीति विनिश्चयः ।।

← (सं.गी.१०/९-१२) इति **संन्यासगीता**कारिकाः स्मर्तव्याः । ।।१५/१५।।

सम्यग्दृष्टावेव शिष्टत्वं समर्थयति- **'अंशत'** इति । प्रयोगस्त्वत्रैवं-सम्यग्दृष्टिः शिष्टः अंशतो दोषक्षयवत्त्वात्, गणधराऽऽचार्यादिवत् । न चांशतो दोषक्षयवत्त्वेऽपीतरदोषसत्त्वात् 'क्षीणदोषः पुरुषः शिष्ट' इति वचनं सम्यग्दृष्टौ शिष्टत्वाऽभ्युपगमे व्याहन्यत इति शङ्कनीयम्, **सर्वदोषक्षयेण** = घात्यघातिसकलकर्मध्वंसेन **सर्वथा शिष्टत्वस्य** = सम्पूर्णशिष्टत्वस्य **सिद्धे** परमात्मनि **विश्रान्तत्वेऽपि** यद्वा आत्मगुणघाति-घातिकर्मकलङ्कक्षयेण कृत्स्नशिष्टत्वस्य सयोगिनि अयोगिनि वा **केवलिनि** = भवस्थे सर्वज्ञे **विश्रान्तत्वेऽपि** = पर्यवसितत्वेऽपि **सम्यग्दृष्टेः आरभ्य देशतः** = अंशतो **विचित्रस्य** = नानारूपस्य

વિશેષાર્થ :- ઋષભદેવ ભગવાન, ભરત, બાહુબલી, બ્રાહ્મી, સુંદરી, શ્રેયાંસકુમાર વગેરે મોક્ષે ગયા. તેમાં સર્વ જીવોને તારવાની કરુણાપ્રધાન આત્મદશાવાળા હોવાના કારણે ઋષભદેવ પ્રભુનો જીવ તીર્થંકર થઈને મોક્ષમાં પધારે છે. જ્યારે બ્રાહ્મી અને સુંદર પૂર્વભવમાં માત્ર પોતાના આત્મકલ્યાણમાં જ ગળાડૂબ હતા. તેથી સામાન્ય કેવલી થઈને તે મોક્ષે પધારે છે. તેથી જે સંવેગી વૈરાગી સાધક કેવળ આત્મકલ્યાણને સાધવા માટે જ પ્રયત્નશીલ રહે તે સામાન્યકેવલી થાય છે. **(૧૫/૧૫)**

❋ સમ્યગ્દષ્ટિમાં શિષ્ટત્વલક્ષણ હાજર ❋

ગાથાર્થ :- આંશિક રીતે દોષો ક્ષીણ થયેલ હોવાથી શિષ્ટત્વ પણ સમકિતી જીવમાં જ યુક્તિસંગત સિદ્ધ થાય છે. બાકી એકાંતવાદીએ કરેલ શિષ્ટત્વલક્ષણ તો સાવ અસંગત જ છે. **(૧૫/૧૬)**

ટીકાર્થ :- આંશિક રીતે દોષોનો ક્ષય થયેલ હોવાથી સમકિતી જીવમાં જ શિષ્ટત્વ પણ ન્યાયસંગત છે. કારણ કે 'જેના દોષો ક્ષીણ થયેલ હોય તે પુરુષ શિષ્ટ કહેવાય' આવું લક્ષણ તેમાં અસ્ખલિત રીતે સંગત થાય છે. જો કે તમામ દોષોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવા દ્વારા સંપૂર્ણ શિષ્ટત્વ અથવા સર્વથા શિષ્ટત્વ તો સિદ્ધ જીવમાં અથવા કેવલજ્ઞાની જીવમાં જ વિશ્રાન્ત થાય છે. તો પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવથી માંડીને આંશિક રીતે વિવિધતા ધરાવતું શિષ્ટત્વ તો કેવલજ્ઞાની સિવાય અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિધર, સર્વવિરતિધર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

त्रस्य शिष्टत्वस्याऽन्यत्राऽपि[1] अनपायत्वात् । न चैवं शिष्टत्वस्याऽतीन्द्रियत्वेन दुर्ग्रहत्वाच्छिष्टाचारेण प्रवृत्त्यनापत्तिरिति शङ्कनीयं, प्रशम-संवेगादिलिङ्गैस्तस्य सुग्रहत्वात् ।

'दोषा रागादय एव तेषां च दिव्यज्ञानादर्वाक् न क्षयमुपलभामहे ।

शिष्टत्वस्य अन्यत्र = देशविरतादौ **अपि अनपायत्वात्** = निराबाधत्वात् । कृत्स्नदोषक्षये कात्स्न्येन शिष्टत्वम्, आंशिकदोषक्षये चांशतः शिष्टत्वमिति भावः । इदञ्च निश्चयनयाऽभिप्रायेणोक्तम् ।

व्यवहारनयाऽभिप्रायेण तु सम्यग्दृष्टावपि कृत्स्नमेव शिष्टत्वम्, वनैकदेशे वनोपचारवत् । **न चैवमपुनर्बन्धकेऽप्यंशतः** शिष्टत्वापत्तिरिति **वक्तव्यम्**, तस्य अवेद्यसंवेद्यपदस्थतया तद्गतस्य दोषक्षयस्य तात्त्विकव्यवहारनयेनाऽप्रधानत्वात् । अत एव न तत्रैतन्नयेनोपचारादपि शिष्टत्वं पारमार्थिकं व्यवहर्तुं युज्यते । न ह्येकस्मिन् तन्तौ पटोपचारो भवति किन्तु कतिपयैः तन्तुभिर्हीन एव पटे । यथोक्तं **जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणेन विशेषावश्यकभाष्ये** → जुत्तो व तदुवयारो देसूणे न उ पएसमेत्तम्मि । जह तंतूणम्मि पडे पडोवयारो न तंतुम्मि ।। ← (वि.आ.भा.२३४७) इति ।

न च एवं = शिष्टत्वस्य दोषक्षयवत्त्वात्मकत्वे **शिष्टत्वस्य** अतीन्द्रियप्रतियोगिघटिततया **अतीन्द्रियत्वेन** हेतुना **दुर्ग्रहत्वात्** = अर्वाग्दर्शिभिरज्ञेयत्वात् **शिष्टाचारेण** लिङ्गेन **प्रवृत्त्यनापत्तिः** = शिष्टत्वानुमितिजन्यशिष्टत्वव्यवहारानुपपत्तिः स्यात्, न हि तत्प्रकारकज्ञानविरहे तत्पदप्रयोगः सम्भवति, उन्मत्तप्रलापापत्तेरिति **शङ्कनीयम्, प्रशम-संवेगादिलिङ्गैः**, आदिपदेन निर्वेदाऽनुकम्पाऽऽस्तिक्यादिग्रहणं, **तस्य** = अतीन्द्रियस्याऽपि शिष्टत्वस्य **सुग्रहत्वात्** = सौकर्येणाऽनुमेयत्वात् । प्रयोगस्त्वत्रैवं - अयं पुमान् शिष्टः प्रशमादिसमन्वितत्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति । यतो यतो दोषात् सम्यग्दृष्टिर्निवर्तते तत्तदोषनिवृत्तिः तत्तल्लिङ्गेनाऽनुमीयत एव ।

एतेन → यतो यतो निवर्तेत विमुच्यते ततस्ततः ← (श्री.भा.११/२१/१८) इति **श्रीमद्भागवत**वचनमपि **व्याख्यातम्** । प्रकृते → शिष्टाः खलु विगतमत्सराः निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः अलोलुपा दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोधविवर्जिताः ← (बौ.ध.१/१/५) इति **बौधायनधर्मसूत्र**मपि स्मर्तव्यम् ।

ननु हिंसाऽनृताद्या विराधनात्वेन प्रसिद्धाः, **दोषाः** तु **रागादय एव** । **तेषां च** = रागादीनां हि **दिव्यज्ञानात्** = ऋतम्भराऽपराभिधानात् केवलज्ञानात् (**स्याद्वादकल्पलता**-स्त.१/श्लो.२१/पृ.८३) यद्वा

વગેરેમાં પણ નિરાબાધ જ છે. અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → આ રીતે આંશિક દોષક્ષયથી વિવિધ પ્રકારનું શિષ્ટત્વ માનવામાં આવે તો તેવું શિષ્ટત્વ તો અતીન્દ્રિય હોવાથી તેનો બોધ થવો સામાન્ય જીવો માટે મુશ્કેલ બનશે. તેથી શિષ્ટાચાર વડે શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે. ← પરંતુ આ શંકા નિરાધાર હોવાનું કારણ એ છે કે પ્રશમ, સંવેગ, વૈરાગ્ય વગેરે ચિહ્નો વડે શિષ્ટત્વનું જ્ઞાન સુકર છે. (મતલબ કે રાગાદિ દોષો અતીન્દ્રિય હોવાથી દોષક્ષયસ્વરૂપ શિષ્ટત્વ અતીન્દ્રિય તો જરૂર છે જ. તેમ છતાં શિષ્ટત્વનું કાર્ય શમ, સંવેગ, નિર્વેદ વગેરે છે. તેથી જેમ ધૂમ દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે છે તેમ શમ, સંવેગ વગેરે ચિહ્નો દ્વારા = કાર્ય દ્વારા કારણીભૂત શિષ્ટત્વનું અનુમાન થવામાં કોઈ બાધ નથી.)

શંકા :- દોષો તો રાગ, દ્વેષ વગેરે જ છે. અને દિવ્યજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તો રાગાદિનો ક્ષય

---

१. मुद्रितप्रतिषु 'अपि' नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

न वा तेषु निरवयवेष्वंशोऽस्ति, येनांऽशतः तत्क्षयो वक्तुं शक्येतेति' चेत् ? न, अत्युचितप्रवृत्ति-संवेगादिलिङ्गकप्रबलतदुपक्षयस्यैवांऽशतो दोषक्षयाऽर्थत्वात्, आत्माऽनुग्रहोपघातकारित्वेन

प्रातिभज्ञानाद् **अर्वाक्** = पूर्वं **न** = नैव **क्षयं** = आत्यन्तिकविनाशं **उपलभामहे** । **न च** कात्स्न्येन तेषां दिव्यज्ञानात्प्राक् क्षयविरहेऽपि देशतः क्षयस्त्वनाविल एवेति **शङ्कनीयम्**, यतो **न वा** = न हि **तेषु** रागादिषु आत्मपरिणामरूपतया **निरवयवेषु अंशः** = देशः **अस्ति, येन** कारणेन **अंशतः** = देशतः **तत्क्षयः** = रागादिविनाशो **वक्तुं शक्येतेति** दिव्यज्ञानशून्यपक्षक-प्रशमसंवेगादिलिङ्गक-शिष्टत्वसाध्यकाऽनुमितेर्भ्रमत्वाऽऽपत्तिः सुरगुरुणाऽपि निवारयितुं न शक्यत इति **चेत्** ?

न, दिव्यज्ञानापेतेषु कात्स्न्येन शिष्टत्वस्याऽनभ्युपगमात्, देशतः शिष्टत्वस्यैव तत्रोपगमात्, रागादीनामौपाधिकात्मस्वभावभूततया निरवयवत्वेन प्रादेशिकांशत्वाऽसम्भवेऽपि प्रबल-प्रबलतराद्यल्पाल्पतराद्यनुभागतारतम्यस्य षट्स्थानवृद्धि-हान्यनुगतस्य कर्मप्रकृत्यादिप्रसिद्धस्याऽनपलपनीयत्वात्, प्रबलरागादिक्षयस्य रागादिगतप्राबल्यप्रच्यवस्यैव वा प्रकृतेऽशतो दोषक्षयत्वेनाऽभिप्रेतत्वात् । **न च** तस्याऽतीन्द्रियत्वेनाऽर्वाग्दृशामनवसेयत्वात् शिष्टत्वव्यवहाराऽनापत्तिर्दुर्वारेति **वक्तव्यम्**, अत्युचितप्रवृत्तिसंवेगादिलिङ्गैस्तस्याऽनुमेयत्वादित्याशयेनाह- **अत्युचितप्रवृत्ति-संवेगादिलिङ्गकप्रबलतदुपक्षयस्यैव** = सार्वत्रिकसार्वदिकौचित्यगर्भप्रवृत्ति-संवेगनिर्वेदादिलिङ्गकस्याऽनन्तानुबन्धित्वलक्षणप्राबल्यविशिष्टरागादिप्रच्यवस्यैव **अंशतो दोषक्षयार्थत्वात्** = आंशिकदोषक्षयपदार्थत्वात् ।

किञ्च भावात्मकानां रागादीनामिव द्रव्यात्मकानां ज्ञानावरणीयादीनां कर्मणामपि दोषत्वमस्माकमनेकान्तवादिनामभिमतमेव । तेषां सावयवतयांऽशतः क्षयो वक्तुं शक्यत एव । न च कर्मण एवाऽसिद्धत्वान्नेदं वक्तुं युज्यत इति वाच्यम्, **आत्माऽनुग्रहोपघातकारित्वेन** हेतुना कर्मणः सिद्धेः । धर्मिग्राहकप्रमाणादेव कर्मणो मूर्त्तत्वमपि सिध्यति, अमूर्तस्य गगनवदुपघाताऽनुग्रहकारित्वाऽसम्भवात् । न चामूर्तस्याऽऽत्मनः कथं मूर्तकृतोपघातादिसम्भव इति शङ्कनीयम्, अमूर्तस्याऽपि विज्ञानस्य मदिरापानौषधादिभि-

અમને જોવા મળતો નથી. તથા દોષો નિરવયવ છે. તેથી તેમાં અંશ હોતો નથી. આ કારણસર 'અંશથી રાગાદિનો ક્ષય થાય છે' એમ કહેવું શક્ય નથી. માટે સમકિતીમાં આંશિક રાગાદિક્ષય થયેલ હોવાથી આંશિક શિષ્ટત્વ માનવું બરાબર નથી.

❋ અંશતઃ દોષક્ષય સુજ્ઞેય ❋

સમાધાન :- તમારી વાત બરાબર નથી. કેમ કે અમારું તાત્પર્ય તમે સમજ્યા નથી. અમે સ્યાદ્વાદી એમ કહીએ છીએ કે આંશિક દોષક્ષય એટલે પ્રબળ રાગાદિનો ક્ષય. મંદ કોટીના રાગાદિ હોવા છતાં પ્રબળ કોટીના રાગાદિનો નાશ થવો એ જ 'અંશતઃ દોષક્ષય' પદનો અર્થ છે. રાગાદિ અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રબળરાગાદિક્ષય પણ અતીન્દ્રિય બને છે. તેમ છતાં તેનું જ્ઞાન-અનુમાન અત્યંત ઉચિત પ્રવૃત્તિ, સંવેગ વગેરે ચિહ્નો દ્વારા થઈ શકે છે. માટે તેવું શિષ્ટત્વ દુર્ગમ = દુર્બોધ નથી. વળી, બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે રાગાદિ જેમ દોષ છે તેમ મોહનીયાદિ કર્મ પણ દોષરૂપ છે. કર્મ પૌદ્ગલિક હોવાથી સાવયવ છે, નિરવયવ નથી. તેથી કર્માત્મક પૌદ્ગલિક દોષનો અંશતઃ ક્ષય થઈ શકે છે. કર્મ ઘટે તો આત્માને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]चयापचयवतः सावयवस्य[2] कर्मरूपदोषस्य प्रसिद्धत्वाच्च इत्यन्यत्र विस्तरः । हि निश्चितं **परोक्तं तु** = द्विजन्मोद्भावितं तु तस्य = शिष्टस्य लक्षणं (=**तल्लक्षणं**) **असङ्गतं** = अयुक्तम् ॥१६॥ तथाहि –

वेदप्रामाण्यमन्तृत्वं बौद्धे ब्राह्मणताडिते । अतिव्याप्तं द्विजेऽव्याप्तं स्वापे स्वारसिकं च तत् ॥१७॥

वेदेति । "**वेदप्रामाण्यमन्तृत्वं**" एतावदेव शिष्टलक्षणं **ब्राह्मणताडिते बौद्धेऽतिव्याप्तं**, तेनाऽपि "वेदाः प्रमाणं" इत्यभ्युपगमात् ।

रुपघाताऽनुग्रहदर्शनादिति (आ.नि.६०४ वृ.) व्यक्तमुक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तौ** । 'अदृष्टं पौद्गलिकं, आत्मानुग्रहोपघातनिमित्तत्वात् शरीरवत्' (स्या.क.१/९५) इति **स्याद्वादकल्पलता**दर्शितानुमान-प्रयोगात्कर्मणः पौद्गलिकत्वसिद्धिः ।

प्रकृते च यदा कर्मणश्चयः तदात्मगुणोपघातकारित्वं यदा चाऽपचयस्तदा तदनुग्रहकारित्वमिति कर्मणश्चयापचयसिद्धिः । इयञ्च कर्मणो निरवयवत्वे न सम्भवतीति सावयवत्वमपि तत्र सिध्यति। इत्थं **चयाऽपचयवतः** = वृद्धि-हानिमतः **सावयवस्य** = नानावयवारब्धस्य, अत एव ध्वंसप्रतियोगित्वमपि तत्राऽनाविलमेव । **कर्मरूपदोषस्य** = कर्मपदवाच्यात्मकस्य दोषस्य जैनमते **प्रसिद्धत्वाच्च** आंशिकक्षयोऽपि सम्भवत्येव । **अन्यत्र** = **अदृष्टसिद्धिवाद-स्याद्वादकल्पलता-ज्ञानार्णव**वादौ **विस्तरः** ॥१५/१६॥

'**वेदे**'ति । वस्तुतस्तु वेदप्रामाण्यमन्तृत्वं जाड्यस्यैव चिह्नम् । यथोक्तं **जिनहर्षगणिना सम्यक्त्व-कौमुद्यां** द्वितीयप्रस्तावे → वेदप्रामाण्यं कस्यचित् कर्तृवादः स्नाने धर्मेच्छा जातिवादाऽवलेपः । सन्ता-पाऽऽरम्भः पापहानाय चेति प्रध्वस्तज्ञाने पञ्चलिङ्गानि जाड्ये ॥ ← (स.कौ.२/२१८) इति । तथापि स्फुटत्वादेतद्दोषमुपेक्ष्याऽतिव्याप्त्यादिदोषमाविष्करोति- **ब्राह्मणताडिते बौद्धे अतिव्याप्तम्** = अति-व्याप्तिदोषग्रस्तम् । **तेनाऽपि** ब्राह्मणादिकर्तृक-दण्डादिकरणक-ताडनक्रियाभीतेन बौद्धेनाऽपि '**वेदाः प्रमाणं' इति** वचनोच्चारणादिद्वारा वेदप्रामाण्यस्य **अभ्युपगमात्** ।

ननु स्वरसतो वेदप्रामाण्यमन्तृत्वमेव शिष्टलक्षणं न तु बलामोटिकयेति नेयमतिव्याप्तिस्सावकाशेति

લાભ થાય છે તથા કર્મ વધે તો આત્માને નુકશાન થાય છે. આથી કર્મની વૃદ્ધિ-હાનિ = ચય-અપચય સિદ્ધ થાય છે. આથી દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે પણ પ્રબળ નિકાચિત પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ દોષની હાનિ અંશતઃ થઈ શકવામાં કોઈ બાધ નથી. આ બાબતનો અન્યત્ર વિસ્તાર કરેલ હોવાથી અહીં તે અંગે લાંબી ચર્ચા કરવામાં નથી આવતી. પરંતુ આટલું તો નિશ્ચિત છે કે બ્રાહ્મણોએ બતાવેલું શિષ્ટ પુરુષનું લક્ષણ તો અસંગત જ છે. (૧૫/૧૬) તે આ રીતે સમજવું.

ગાથાર્થ :- વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ બ્રાહ્મણે મારેલ બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષગ્રસ્ત છે તથા સૂતેલા બ્રાહ્મણમાં સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ અવ્યાપ્ત છે. (૧૫/૧૭)

❁ શિષ્ટત્વલક્ષણ મીમાંસા ❁

ટીકાર્થ : 'વેદો પ્રમાણ છે' આમ માને તે શિષ્ટ પુરુષ કહેવાય. આ બ્રાહ્મણોનો મત છે. તેથી તેઓ કહે છે કે શિષ્ટ પુરુષનું લક્ષણ છે વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ = વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર. પરંતુ આ લક્ષણ બરાબર નથી. કારણ કે બૌદ્ધ વિદ્વાનો વેદને અપ્રમાણ માને છે. તેમ છતાં તેની પાસે વેદને પ્રમાણભૂત

---

१. मुद्रितप्रतौ 'चपोचय...' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'सावयस्य' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्वारसिकं च तत् = वेदप्रामाण्यमन्तृत्वं **द्विजे** = ब्राह्मणे **(स्वापे) अव्याप्तम्** ।

अयं भावः-स्वारसिकत्वविशेषणेन बौद्धेऽतिव्याप्तिनिरासेऽपि 'स्वारसिकवेदप्रामाण्यमन्तृत्वं'[1] यदाकदाचिद्वाच्यं सर्वदा वा ? आद्ये बौद्धे एवाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यं, तस्याऽपि जन्मान्तरे वेदप्रामाण्याऽभ्युपगम[2]ध्रौव्यात् ।

[3]अन्त्ये च शयनादिदशायां वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमाऽभाववति ब्राह्मणेऽव्याप्तिरिति ॥१७॥

चेत् ? न, स्वारसिकं वेदप्रामाण्यमन्तृत्वं शयितादौ **ब्राह्मणे** शिष्टत्वेनाऽभिमते **अव्याप्तं** = अव्याप्तिदोषग्रस्तम्, शयन-मूर्च्छाऽऽदिकाले पूरीतद्बहिर्देशावच्छिन्नत्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानसामान्यकारणीभूतस्य विरहतया तदानीं तन्मते ज्ञानमात्रस्यैव विरहेण वेदप्रामाण्याऽवगाहिबोधाऽभावात् । एतदेव भावयति- **अयं भाव** इत्यादिना। आत्मनो नित्यत्वेन **तस्याऽपि** = बौद्धस्याऽपि **जन्मान्तरे** = अतीताऽनागताऽन्यतरभवे **वेदप्रामाण्याभ्युपगमध्रौव्यात्** = स्वारसिकवेदप्रामाण्यमनननियमाद् इदानीमपि तत्र शिष्टत्वाऽतिव्याप्तिरपराकार्या सुरगुरुणाऽपि । इत्थञ्च लक्षणगौरवे स्वीकृतेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः' इति न्यायापातः ।

अन्त्ये च = 'सर्वदा स्वारसिकवेदप्रामाण्यमन्तृत्वं शिष्टलक्षणमि'ति विकल्पे तु **ब्राह्मणे** शिष्टत्वस्य **अव्याप्तिः**, जन्मान्तरे तस्याऽपि बौद्धादिधर्माङ्गीकारे वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहात् । **न चै**हभविकं सार्वदिकं स्वारसिकं वेदप्रामाण्यमन्तृत्वमेव शिष्टलक्षणमिति **वक्तव्यम्**, इह भवेऽपि **शयनादिदशायां** = शयन-

મનાવવા બ્રાહ્મણો ભેગા થઈને તેની માર-પીટ-ધોલાઈ કરે તો અનિચ્છાએ પણ બૌદ્ધ 'વેદ પ્રમાણ છે' આવો સ્વીકાર કરશે. તેથી વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ બૌદ્ધમાં પણ રહી જશે. મતલબ કે વેદવાદી બ્રાહ્મણોને બૌદ્ધમાં શિષ્ટત્વ માન્ય ન હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુત બૌદ્ધમાં શિષ્ટ પુરુષના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

આ અતિવ્યાપ્તિ દોષનું વારણ કરવા માટે વેદવાદી બ્રાહ્મણો એવી દલીલ કરી શકે છે કે → બ્રાહ્મણોએ મારપીટ કરેલા બૌદ્ધ દ્વારા વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરાયેલ છે તે જબરદસ્તીથી કરેલ છે, પોતાની ઈચ્છાથી નહીં. અમે તો સ્વેચ્છાથી વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારને શિષ્ટલક્ષણ માનીએ છીએ. માટે પ્રસ્તુત બૌદ્ધમાં શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. ←

પરંતુ આમ કરવું વેદવાદી બ્રાહ્મણો માટે વ્યાજબી નથી. કારણ કે આમ કરવામાં તો 'બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું' જેવી દુર્દશા થશે. તે આ રીતે- સ્વારસિક વેદપ્રામાણ્યમંતૃત્વ ક્યારેક હોય તો તે શિષ્ટ પુરુષ કહેવાય કે કાયમ હોય તો ? આ બે વિકલ્પ પ્રસ્તુતમાં ઉપસ્થિત થાય છે. જો વેદવાદી બ્રાહ્મણો પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારે તો ફરીથી બૌદ્ધમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ. કારણ કે બૌદ્ધ પણ ભવાન્તરમાં વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે. તે ભવમાં તે ચોક્કસ વેદને પ્રમાણભૂત માનશે જ. આથી વર્તમાન ભવના બૌદ્ધે પણ ભવાન્તરની અપેક્ષાએ વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર કર્યો જ ગણાય. તેથી ગમે ત્યારે સ્વેચ્છાથી વેદને પ્રમાણ માને તેને શિષ્ટ પુરુષ માનવામાં બૌદ્ધને પણ ઉપરોક્ત રીતે શિષ્ટ માનવો પડશે. આમ અતિવ્યાપ્તિ દોષ લક્ષણમાં ગૌરવ કરવા છતાં ઊભો ને ઊભો જ છે.

તથા બીજો વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે કે 'કાયમ વેદને સ્વેચ્છાથી પ્રમાણરૂપે માને તે શિષ્ટ' તો વેદવાદી બ્રાહ્મણ સૂતો હશે ત્યારે શિષ્ટ પુરુષના લક્ષણની તેમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે નિદ્રામાં

१. हस्तादर्शे '..प्रामाणम...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे '...भ्युपगम्यध्रौ..' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'अन्ते' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदभ्युपगमाद्यावन्न तद्व्यत्ययमन्तृता[1] । तावच्छिष्टत्वमिति चेत्तदप्रामाण्यमन्तरि ।।१८।।

तदिति । तस्य = वेदप्रामाण्यस्य अभ्युपगमात् (=**तदभ्युपगमात्**) **यावन्न** तद्व्यत्ययस्य = वेदाऽप्रामाण्यस्य मन्तृता = अभ्युपगमः (=**तद्व्यत्ययमन्तृता**) **तावच्छिष्टत्वम्**[2] । शयनादिदशायां च वेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमाद्[3] ब्राह्मणे नाऽव्याप्तिरिति भावः ।

अप्रामाण्यमननस्याऽपि स्वारसिकस्य ग्रहणाद् बौद्धताडिते ब्राह्मणे वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगन्तरि

मूर्च्छाद्यवस्थायां ज्ञानमात्रविरहेण **वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमाऽभाववति ब्राह्मणे** शिष्टत्वस्य **अव्याप्तिः** तदवस्थैव, तदानीं शिष्टलक्षणाऽभावात् । प्रकृते चाऽभ्युपगमः मननात्मकोऽभिप्रेतो न तु संस्काररूपः, तेन शयनादिकाले वेदप्रामाण्यसंस्कारसत्त्वेऽपि तादृशज्ञानविरहादव्याप्तिर्ध्रुवैवेति ध्येयम् ।।१५/१७।।

पूर्वपक्षी शिष्टलक्षणं परिष्करोति '**तदि**'ति । **वेदप्रामाण्यस्याऽभ्युपगमात्** = वेदप्रामाण्यमन्तृत्वकालमारभ्य **यावत् न वेदाऽप्रामाण्यस्याऽभ्युपगमः तावत्** तत्र **शिष्टत्वं** इति स्वीकारे नास्ति पूर्वोक्तः कश्चिदपि दोष इति पूर्वपक्ष्याशयः । एतदेव स्पष्टयति- **शयनादिदशायां च** वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहेऽपि **वेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमात्** तदानीं **ब्राह्मणे** शिष्टत्वस्य **नाऽव्याप्तिः**। वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमोत्तरकालीनवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमसंसर्गाभावः शिष्टत्वप्रयोजक इत्याशयः पूर्वपक्षिणः । न चैवमपि बौद्धताडिते ब्राह्मणे 'वेदा अप्रमाणमि'त्यभ्युपगमादव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव, वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमसंसर्गाभावप्रच्यवादिति शङ्कनीयम्, **अप्रामाण्यमननस्याऽपि** प्रामाण्याऽभ्युपगमवत् **स्वारसिकस्य** = स्वरसवाहिन एव **ग्रहणात्** = शिष्टलक्षणे प्रवेशाद् **बौद्धताडिते ब्राह्मणे** बलामोटिकया **वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगन्तरि न** शिष्टलक्षणस्य **अव्याप्तिः**

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. આવું વેદવાદી નૈયાયિક બ્રાહ્મણો માને છે. નિદ્રા અવસ્થામાં 'વેદ પ્રમાણ છે' આવું જ્ઞાન બ્રાહ્મણમાં ન હોવાના લીધે શિષ્ટપુરુષના લક્ષણની તેમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. લક્ષ્યમાં લક્ષણનું ન જવું તે અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય છે. (૧૫/૧૭)

ગાથાર્થ :- વેદપ્રમાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ જ્યાં સુધી તેનાથી વિરોધી માન્યતા ન આવે ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વ હોય- આવું પૂર્વપક્ષી દ્વારા માનવામાં આવે તો વેદને ઓળખ્યા વિના વેદને અપ્રમાણ માનનારા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. (૧૫/૧૮)

સૂચના :- ૧૮મી ગાથાનો ૧૯મી ગાથાના પૂર્વાર્ધ સાથે સંબંધ હોવાથી ૧૮મી ગાથામાં ખૂટતો અર્થ ૧૯મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાંથી અહીં ગોઠવેલ છે. આની વાચકવર્ગે ખાસ નોંધ લેવી. વિશેષ સ્પષ્ટતા આગળ થઈ જશે.

ટીકાર્થ :- પૂર્વપક્ષી સૂતેલા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે એમ કહે છે કે → વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી જ્યાં સુધી વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વ માન્ય છે. વેદવાદી બ્રાહ્મણ સૂતેલો હોય ત્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન જ ન હોવાથી 'વેદ અપ્રમાણ છે' એવો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ નહિ આવે- એવો આશય છે. તથા 'વેદ અપ્રમાણ છે' એવો સ્વીકાર પણ સ્વેચ્છાથી કરે તો જ તેના અપ્રામાણ્ય સ્વીકારની અહીં ગણતરી કરવાની. તેથી વેદવાદી બ્રાહ્મણ પાસે વેદનો અપ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરાવવા માટે બૌદ્ધ લોકો બ્રાહ્મણને મારે અને ગભરાટના કારણે બ્રાહ્મણ વેદને અપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે તો ત્યારે તેવા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કારણ

१. हस्तादर्शे 'मंत्रितं' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'शिष्टस्यं' इत्यशुद्धः पाठः । ३. '...भ्युपमाद्' इत्यशुद्धः पाठो हस्तादर्शे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नाऽव्याप्तिः । [1]अप्रमाकरणत्व-प्रमाकरणत्वाऽभावयोश्च द्वयोरपि प्रामाण्यविरोधित्वेन सङ्ग्रहाद् स्वारसिकवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमसंसर्गाभावस्य तदानीमप्यक्षततत्वात् ।

ननु वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमस्य किं स्वरूपम् ? वेदनिष्ठाऽप्रमाकरणत्वप्रकारकं मननं वेदनिष्ठप्रमाकरणत्वाऽभावगोचरं वा ? इति विकल्पयामलमत्रोपतिष्ठते । यदि चाऽऽद्यो विकल्पोऽङ्गीक्रियते तदा वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमानन्तरं 'वेदाः प्रमाकरणत्वाऽभाववन्त' इति अभ्युपगन्तरि शिष्टलक्षणाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, स्वारसिकवेदप्रामाण्यमननोत्तरकालीनवेदविशेष्यकाऽप्रमाकरणत्वप्रकारकस्वारसिकमननसंसर्गाभावस्य तत्र सत्त्वात् । यदि चाऽन्त्योऽङ्गीक्रियते तदा वेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालं 'वेदा अप्रमाकरणत्वशालिन' इत्यभ्युपगन्तरि सैवाऽतिव्याप्तिः, स्वारसिकवेदप्रामाण्यमननोत्तरकालीन-वेदविशेष्यकप्रमाकरणत्वाभावप्रकारकस्वरसवाहिमननसंसर्गाभावस्याऽक्षततत्वादित्याशङ्कायां पूर्वपक्ष्याह- **अप्रमाकरणत्व-प्रमाकरणत्वाभावयोश्च द्वयोरपि** = उभयोरेव **सङ्ग्रहात्** = अप्रामाण्यपदेनाऽङ्गीकारात् **न** = नैव शिष्टलक्षणकुक्षौ

કે ત્યારે તેણે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો જે સ્વીકાર કરેલ છે તે સ્વૈચ્છિક નહિ પણ કૃત્રિમ છે. સ્વેચ્છાથી વેદમાં અપ્રામાણ્યનો તેણે સ્વીકાર ન કર્યો હોવાથી તેમાં શિષ્ટલક્ષણ રહેશે જ. અવ્યાપ્તિ નહિ આવે.

(અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે "વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર એટલે શું ? (૧) વેદમાં અપ્રમાકરણત્વ છે- આવો સ્વીકાર કે (૨) વેદમાં પ્રમાકરણત્વ નથી- આવો સ્વીકાર ? પ્રથમ વિકલ્પનો અર્થ એ છે કે વેદમાં ખોટો બોધ = ભ્રમ વગેરે પેદા કરવાની તાકાત રહેલી છે. તથા બીજા વિકલ્પનો અર્થ એ છે કે વેદમાં સાચું જ્ઞાન પેદા કરવાની યોગ્યતા નથી રહેલી. પ્રસ્તુતમાં બે પ્રકારના અપ્રામાણ્યગ્રહમાંથી કેવા પ્રકારનો વિકલ્પ સ્વીકારવો ? તે પ્રશ્ન છે. જો પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો વેદપ્રામાણ્યવાદી કોઈ વિદ્વાન પાછળથી સત્ય હકીકત ખ્યાલ આવી જતાં 'વેદમાં સાચું જ્ઞાન પ્રગટાવવાની યોગ્યતા નથી'- આવી માન્યતા ધરાવે તો તે માણસમાં શિષ્ટ પુરુષનું લક્ષણ જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવશે. આનું કારણ એ છે કે પહેલાં વેદને પ્રમાણભૂત માની લીધી પછી 'વેદમાં સાચું જ્ઞાન પ્રગટાવવાની તાકાત નથી' આવું માનવા છતાં પણ 'વેદમાં ખોટું જ્ઞાન પ્રગટાવવાની યોગ્યતા રહેલી છે' આવો સ્વીકાર તે વિદ્વાને હજુ સુધી કરેલ નથી. માટે પ્રથમ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવામાં તેને ત્યારે પણ શિષ્ટ પુરુષ માનવાની સમસ્યા ઊભી જ રહેશે. જો આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે બીજા વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જે વેદપ્રામાણ્યવાદી વિદ્વાનને પાછળથી એવી સદ્બુદ્ધિ આપમેળે સૂઝી ગઈ કે 'વાસ્તવમાં વેદ ખોટી ભ્રમણાઓ પેદા કરી શકે છે' તો તેવા વિદ્વાનમાં પણ શિષ્ટનું લક્ષણ જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ. આનું કારણ એ છે કે એક વાર સ્વેચ્છાથી વેદને પ્રમાણભૂત માની લીધા પછી 'વેદ ખોટી ભ્રમણાઓ પેદા કરે છે' આવો સ્વયમેવ સ્વીકાર કરવા છતાં પણ 'વેદમાં સાચું જ્ઞાન પ્રગટાવવાની તાકાત નથી' આવો હાર્દિક અભ્યુપગમ = સ્વીકાર તેણે હજુ સુધી કરેલ નથી. માટે બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો ત્યારે પણ તેને શિષ્ટ પુરુષ માનવાની સમસ્યા ઊભી જ રહેશે. આમ વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ પછી સ્વૈચ્છિક વેદઅપ્રામાણ્યમન્તૃત્વ ન માને ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વનો સ્વીકાર કરવામાં એક સાંધો તો તેર તૂટે તેવી હાલત પૂર્વપક્ષીની સર્જાય એમ છે." પરંતુ શંકા વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે-)

અપ્રમાકરણત્વ અને પ્રમાકરણત્વાભાવ- આ બન્નેય પ્રામાણ્યના વિરોધી છે. તેથી પ્રામાણ્યવિરોધી

१. मुद्रितप्रतौ 'अप्रमाकरणत्वाभावयोः' इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नैकग्रहेऽन्याऽभ्युपगन्तर्यतिव्याप्तिः ।

अत्राऽऽह- **इति चेत् ? तदप्रामाण्यमन्तरि** = वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगन्तरि ।।१८।।

अजानति च वेदत्वमव्याप्तं चेद्विवक्ष्यते । वेदत्वेनाऽभ्युपगमस्तथापि स्याददः[1] किल ।।१९।।

एकग्रहे = एकतरसङ्ग्रहे **अन्याऽभ्युपगन्तरि** = तदन्यमन्तृत्वशालिनि शिष्टलक्षणस्य **अतिव्याप्तिः** पूर्वोपदर्शिता सम्भवति । न चाऽप्रामाण्यपदेनोभयोः कथं ग्रह इति शङ्कनीयम्, तयोर्द्वयोरेव **प्रामाण्यविरोधित्वेन** अप्रामाण्यपदेन ग्रहणसम्भवात् । न ह्यप्रमाकरणत्वमेव प्रामाण्यविरोधि न तु प्रमाकरणत्वाभाव इति मनुते कश्चिद् विपश्चित् । ततश्च वेदविशेष्यक-प्रमाकरणत्वाभावप्रकारकस्वारसिकाऽभ्युपगमसत्त्वे वेदविशेष्यकाऽप्रमाकरणत्वप्रकारकस्वारसिकाऽभ्युपगमसत्त्वे वा नैव शिष्टलक्षणातिव्याप्तिः सम्भवति, स्वारसिकवेदप्रामाण्यमन्तृत्वोत्तरकालीन-वेदप्रामाण्यविरोधिस्वारसिकाऽभ्युपगमसंसर्गाभावप्रच्यवादिति पूर्वपक्ष्याशयः।

एतन्निराकरणाय ग्रन्थकारोऽव्याप्तिं **आह** बहिः 'बौद्धशास्त्रमि'त्यक्षरोट्टङ्कितवस्त्राद्यन्तरितवेदशास्त्रमुद्दिश्य 'नेदं प्रमाणमि'त्येवंरूपेण **वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगन्तरि** ।।१५/१८।।

તરીકે તે બન્નેનો સંગ્રહ કરવાથી એક સ્વીકારે છતાં અન્યનો સ્વીકાર ન કરે તેવા પુરુષમાં શિષ્ટના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. (આવું કહેવાની પાછળ પૂર્વપક્ષીનો આશય એવો છે કે 'વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ જ્યાં સુધી સ્વૈચ્છિક રીતે વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કરે ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિમાં શિષ્ટત્વ માન્ય છે'- આ મુજબ જે શિષ્ટલક્ષણ કરેલ છે તેમાં વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકાર = વેદપ્રામાણ્યવિરોધી સ્વીકાર એવો અર્થ કરવાનો. વેદમાં અપ્રમાકરણત્વ અને વેદમાં પ્રમાકરણત્વનો અભાવ- આ બન્ને તત્ત્વ વેદપ્રામાણ્યના વિરોધી જ છે. તેથી 'વેદઅપ્રામાણ્યગ્રહ' આ શબ્દ દ્વારા 'વેદપ્રામાણ્યવિરોધી સ્વીકાર' રૂપે તે બન્નેનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. મતલબ કે વેદને પ્રમાણ તરીકે માન્યા પછી 'વેદમાં અપ્રમાકરણત્વ છે' એવું ન માને અને 'વેદમાં પ્રમાકરણત્વ નથી' આવું ન માને ત્યાં સુધી તે માણસમાં શિષ્ટત્વ માન્ય છે. તથા વેદમાં અપ્રમાકરણત્વ માને અને વેદમાં પ્રમાકરણત્વનો અભાવ કદાચ ન માને તો પણ વેદપ્રામાણ્યવિરોધિસ્વીકાર થઈ જવાથી તે ત્યારે અશિષ્ટ જ કહેવાય. તે જ રીતે વેદમાં પ્રમાકરણત્વનો અભાવ માને પણ અપ્રમાકરણત્વ કદાચ ન માને તો ય વેદપ્રામાણ્યવિરોધી માન્યતા હાજર થઈ જવાના લીધે ત્યારે તે અશિષ્ટ જ કહેવાશે. આમ શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે.) ←

પૂર્વપક્ષીના દીર્ઘકથનનું નિરાકરણ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે પુસ્તકને વેદ તરીકે ન જાણતા અને તેને ઉદ્દેશીને અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરતા બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે.(૧૫/૧૮)

વિશેષાર્થ :- પુસ્તકાકાર વેદશાસ્ત્રને વસ્ત્રથી ઢાંકીને વસ્ત્ર ઉપર 'બૌદ્ધ શાસ્ત્ર' એવું લખાણ કરેલ હોય તેવી અવસ્થામાં વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણને કોઈ પૂછે કે 'આ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ ?' તે બ્રાહ્મણને ખબર નથી કે અંદરમાં વેદશાસ્ત્ર છે અને બહાર લેબલ-સિમ્બોલ-નામ બૌદ્ધશાસ્ત્રનું લગાવેલ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તે કહે છે કે 'આ શાસ્ત્ર અપ્રમાણ છે' તો વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર તેણે કરી જ લીધેલ છે. કારણ કે તે પુસ્તક વેદશાસ્ત્ર જ છે. આથી તેમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. ૧૯મી ગાથાના પૂર્વાર્ધ સાથે આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં રહેલ ઉત્તરપક્ષનો સંબંધ જોડવાથી ઉપરોક્ત અર્થ ફલિત થાય છે. આ વાત વાચકવર્ગે ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૫/૧૮)

ગાથાર્થ :- વેદમાં વેદપણું ન જાણતા બ્રાહ્મણમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. જો વેદરૂપે અપ્રામાણ્ય સ્વીકારની

१. हस्तादर्शे 'स्यादिदः' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]**अजानति चेति । वेदत्वं च वेदे अजानति** ब्राह्मणे **अव्याप्तं** लक्षणमेतत्, तेन वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमात् ।

अथ **चेद्** = यदि **वेदत्वेनाऽभ्युपगमो विवक्ष्यते,** वेद एव वेदत्वमजानतश्च न वेदत्वेनाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमः किन्तु 'इदमप्रमाणमि'ति इदंत्वादिनैवेति नाऽव्याप्तिः ।

वेदे = वस्त्राद्यन्तरितत्वेन वेदशास्त्रे **वेदत्वं अजानति ब्राह्मणे अव्याप्तं लक्षणमेतत्** । **तेन** = श्रोत्रियेण 'नेदं शास्त्रं प्रमाणमि'त्येवं **वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमात्** स्वारसिकवेदप्रामाण्यमननोत्तरकालीन-वेदप्रामाण्यविरोधिस्वरसवाह्यभ्युपगमसंसर्गाऽभावप्रच्यवात् ।

उपलक्षणाद् बहिः 'वेदशास्त्रमि'त्यक्षरोट्टङ्कितवस्त्राद्यन्तरितबौद्धशास्त्रमुद्दिश्य 'इदं प्रमाणमि'त्येवं बौद्धशास्त्रप्रामाण्याऽभ्युपगन्तर्यपि ब्राह्मणेऽव्याप्तिर्बोध्या, बौद्धशास्त्रप्रामाण्याऽभ्युपगमस्य वेदप्रामाण्यविरोधितया स्वारसिकवेदप्रामाण्यमन्तृत्वोत्तरकालीनवेदप्रामाण्यविरोधिस्वारसिकाऽभ्युपगमसंसर्गाभावरूपस्य शिष्टलक्षणस्य विरहात् ।

अथ यदि वेदत्वेनाऽभ्युपगमो विवक्ष्यते तर्हि यद्यपि वस्त्राद्यन्तरितादिदशायां **वेदे** = वेदशास्त्रे **एव वेदत्वमजानतश्च** श्रोत्रियस्य 'न वेदाः प्रमाणमि'त्येवं **वेदत्वेन** रूपेण वेदशास्त्रे **अप्रामाण्याऽभ्युपगमो न** = नैवाऽस्ति **किन्तु 'इदमप्रमाणमि'ति** रूपेण **इदन्त्वादिनैव** अप्रामाण्यस्वीकार **इति न** = नैव शिष्टलक्षणस्य **अव्याप्तिः** । केनचित् शाठ्यादितो 'बौद्धशास्त्रमि'त्यक्षरशालिवस्त्राद्यन्तरितं ऋग्वेदादिकमुद्दिश्य 'इदं शास्त्रं प्रमाणं यदुताऽप्रमाणम् ?' इत्येवं पृष्टः श्रोत्रियो ब्राह्मणो 'नेदं प्रमाणमि'ति ब्रूते तदा यद्यपि वेद इदन्त्वेनाऽप्रामाण्यं स्वरसत एव तेनाभ्युपगतमेव तथापि वेदत्वेन वेदेऽप्रामाण्यं नैवोपगतम्। एवमेव बहिः 'वेदशास्त्रमि'त्यक्षराऽऽलिङ्गितवस्त्राद्यन्तरितबौद्धशास्त्रमुद्दिश्य 'इदं प्रमाणमि'त्येवं बौद्धशास्त्रप्रामाण्यमन्तृत्वं नैव श्रोत्रियस्य शिष्टलक्षणाऽव्याप्तिप्रसञ्जकम्, वेदत्वेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य सत्त्वादेव । न हीदन्त्वेन बौद्धाद्यागमप्रामाण्याभ्युपगमो वेदप्रामाण्यविरोधी किन्तु बौद्धागमत्वादिनैव रूपेण बौद्धाद्यागमप्रामाण्याभ्युपगमः ।

एवं प्रामाण्यग्रहोऽपि वेदत्वेनैव शिष्टलक्षणे प्रवेशनीयः। तेन बहिः 'बौद्धशास्त्रमि'त्यक्षरोट्टङ्कितवस्त्राद्यन्तरितवेदशास्त्रमुद्दिश्य 'इदं प्रमाणमि'ति ब्रुवतो बौद्धस्य नैव शिष्टत्वप्रसङ्गः । इत्थञ्च वेदत्वेन स्वारसिकप्रामाण्यग्रहाद् यावन्न वेदत्वेन स्वारसिकः प्रामाण्यविरोधिग्रहस्तावच्छिष्टत्वमित्यभ्युपगमे नैवाऽस्ति कश्चिद् दोषलेश इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

વાત કરો તો પણ આ લક્ષણ ખરેખર દોષગ્રસ્ત છે. **(૧૫/૧૯)**

ટીકાર્થ :- પુસ્તકાદિસ્વરૂપ વેદમાં વેદપણાને નહિ જાણતા અને તેનો અપ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરવાના લીધે તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટલક્ષણ અવ્યાપ્તિદોષવાળું થશે. જો પૂર્વપક્ષી કહે કે → વેદરૂપે વેદને અપ્રમાણ તરીકે ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વ માનવું- આવી વિવક્ષા છે. વેદને વસ્ત્રથી ઢાંકીને બૌદ્ધગ્રંથનું લેબલ કે સિમ્બોલ લગાડ્યા બાદ તે બ્રાહ્મણ 'આ ગ્રંથ અપ્રમાણ છે' આમ પુરોવર્તીત્વરૂપે તેમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે છે. પણ વેદરૂપે તેમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર નથી કરતો. માટે અવ્યાપ્તિ દોષને અવકાશ નહિ રહે. ← પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી.

---

१. हस्तादर्शे 'अज्ञानति' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तथापि (स्याद्) अदः = एतल्लक्षणं **किल** \\१९\\

ब्राह्मणः पातकात्प्राप्तः काकभावं तदापि हि । व्याप्नोतीशं च नोत्कृष्टज्ञानावच्छेदिका तनुः ।।२०।।

ब्राह्मण इति । यदा **ब्राह्मणः पातकात्** = काकजन्मनिबन्धनाद् दुरितात् **काकभावं प्राप्तः तदापि हि** स्यात्, ब्राह्मण्यदशायां [1]वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्वात् काकदशायां च वेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगन्तृत्वात् ।

ग्रन्थकारोऽतिव्याप्त्यापादनद्वारैतन्निराकरणायोपक्रमते- **'तथापी'**ति ।।१५/१९।।

यथा चाऽतिव्याप्तिरापद्यते तथा दर्शयितुमाह- **ब्राह्मण** इति । **काकजन्मनिबन्धनात्** = ध्वाङ्क्षदेहधारणं प्रति कारणीभूतात् रात्रिभोजनादिलक्षणात् **दुरितात्** श्रोत्रियो **ब्राह्मणो** यदा **काकभावं** उलुकाऽरिदेहं **प्राप्तः तदापि** तत्र एतल्लक्षणं अग्रेतनश्लोकादत्रान्वेयं 'वेदत्वप्रकारकस्वारसिकप्रामाण्यग्रहोत्तरकालीन-स्वरसवाहि-वेदत्वप्रकारकाऽप्रामाण्यग्रहाऽभावात्मकं' शिष्टलक्षणं **व्याप्नोति** = वर्तत इति सुदुर्निवारैवाऽतिव्याप्तिः । यथा च तत्रोक्तशिष्टलक्षणं सङ्गतिमङ्गति तथोपदर्शयितुमाह- **ब्राह्मण्यदशायां वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्वात्** = वेदत्वप्रकारकस्वारसिकप्रामाण्याऽभ्युपगमात् तदुत्तरकालं यावज्जीवं तत्र जन्मनि **काकदशायाञ्च वेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगन्तृत्वात्** = वेदत्वप्रकारकस्वारसिकाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहसत्त्वात् ।

ननु काकभवेऽतिव्याप्तिवारणाय शिष्टाचारलक्षणमस्माभिरित्थं परिष्क्रियते वेदत्वप्रकारकस्वारसिक-प्रामाण्यग्रहोत्तरकालीनत्वे सति उत्कृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरवत्त्वे सति वेदत्वप्रकारकप्रामाण्यविरोधिस्वारसिक-ग्रहाऽभाववत्त्वं शिष्टत्वम् । आत्मनो विभुतया शरीरावच्छेदेन ज्ञानोत्पत्त्यङ्गीकारेण काकादावपकृष्टज्ञानाव-च्छेदकशरीरसत्त्वेऽप्युत्कृष्टज्ञानावच्छेदकदेहविरहान्न ब्राह्मणस्य दुरितात्काकभवप्राप्तावतिव्याप्तिः शिष्टत्वस्येति चेत् ? **मैवम्**, एवं सति महेश्वरस्य शिष्टत्वं न स्यात्, तस्य वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्वे सति वेदाऽप्रा-

કારણ કે તો પણ આ લક્ષણ દોષગ્રસ્ત જ છે. આગલી ગાથામાં દોષ બતાવાશે.(૧૫/૧૯)

વિશેષાર્થ :- વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ વેદસ્વરૂપે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કરે ત્યાં સુધી તેમાં શિષ્ટત્વ સ્વીકારવાની પૂર્વપક્ષીની વાત દ્વારા ૧૮મી ગાથામાં આપેલી અવ્યાપ્તિ હટી જાય છે. કારણ કે ઉપર જણાવેલી અવસ્થામાં વેદરૂપે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર તે નથી કરતો. પરંતુ ઈદંત્વરૂપે-પુરોવર્તિત્વરૂપે અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે છે. આ વિવક્ષા કરવા છતાં પણ જે દોષ આવે છે તેને ગ્રંથકારશ્રી આગલી ગાથામાં બતાવે છે. (૧૫/૧૯)

❋ ઈશ્વરમાં અશિષ્ટત્વની સમસ્યા ❋

ગાથાર્થ :- બ્રાહ્મણ પાપના લીધે કાગડો બને ત્યારે પણ શિષ્ટલક્ષણ ત્યાં રહેશે. વળી, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનઅવચ્છેદક શરીર તો ઈશ્વરમાં રહેતું નથી. (૧૫/૨૦)

ટીકાર્થ :- કાગડાનો જન્મ લેવો પડે તેવું પાપ કરવાના લીધે જે વેદવાદી બ્રાહ્મણ ભવાંતરમાં કાગડો બનશે ત્યારે પણ તેમાં શિષ્ટ પુરુષનું લક્ષણ રહી જવાથી તેને શિષ્ટ માનવો પડશે. કારણ કે તેણે પૂર્વે બ્રાહ્મણભવમાં વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરેલ છે તેમ જ ત્યાર પછી બ્રાહ્મણભવમાં કે કાગડાના ભવમાં વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરેલ નથી. આમ અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે.

१. हस्तादर्शे 'वेदब्राह्मण्य....' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उत्कृष्टज्ञानावच्छेदिका च तनुः ईशं = [1]भवानीपतिं **न व्याप्नोति** । तथा च काकेऽतिव्याप्तिवारणार्थमुत्कृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरवत्त्वे सतीति विशेषणदाने ईश्वरेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।।२०।।

अन्याऽङ्गरहितत्वं च तस्य काकभवोत्तरम् । देहान्तराऽग्रह[2]दशामाश्रित्याऽतिप्रसक्तिमत् ।।२१ ।।

माण्याऽनभ्युपगन्तृत्वेऽप्युत्कृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरविरहात् । **न च** = न हि **उत्कृष्टज्ञानावच्छेदिका तनुः** शिष्टत्वेन जगत्कर्तृत्वेन च भवदभिमतं **भवानीपतिं व्याप्नोति** = आश्रयति । भवन्मते जगत्कर्तरि धूर्जटौ शरीरमेव नाऽङ्गीक्रियते कुत उत्कृष्टज्ञानाऽवच्छेदकं शरीरम् ? **तथा च काके** = वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तुर्ब्राह्मणस्य काकदेहधारणदशायां शिष्टत्वस्य **अतिव्याप्तिवारणार्थं** शिष्टलक्षणकुक्षौ **उत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरवत्त्वे सतीति** अस्य **विशेषणदाने** = स्वारसिकवेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगन्तृत्वविशेषणविधयोपादाने शिष्टलक्षणलक्ष्यताऽऽक्रान्ते **ईश्वरे** = जगदीशे शिष्टलक्षणस्य **अव्याप्तिरित्यर्थः** । ततश्चेतो व्याघ्र इतस्तटीति न्यायापातः ।।१५/२०।।

ननूत्कृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरस्थानेऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीराऽभाववत्त्वमेव प्रवेष्टव्यमिति नेशेऽव्याप्तिस्सम्भवति, तस्य शरीरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविशिष्टतयाऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरराहित्यमनाविलमेव । ततश्च वेदत्वेन स्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहकालादारभ्याऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरराहित्ये सति वेदत्वेन वेदविशेष्यकस्वारसिकाऽप्रामाण्यानभ्युपगन्तृत्वकालं यावच्छिष्टत्वमित्यभ्युपगमे न महेशेऽव्याप्तिर्न वाऽन्यत्राऽतिव्याप्तिः, काकस्याऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहराहित्यात्मकविशेषणशून्यत्वेन निरुक्तविशिष्टलक्षणस्याऽसत्त्वादिति पूर्वपक्ष्याशयमपाकर्तुं ग्रन्थकार आह- '**अन्ये**'ति ।

વળી, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક શરીર ઈશ્વરમાં રહેતું નથી. આ કારણે કાગડામાં અતિવ્યાપ્તિની બાદબાકી કરવા માટે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનના અવચ્છેદક શરીરને જો વેદઅપ્રામાણ્ય અસ્વીકારના વિશેષણ તરીકે બનાવવામાં આવે તો ઈશ્વરમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. (૧૫/૨૦)

વિશેષાર્થ :- કાગડાને થતું જ્ઞાન નિમ્ન કક્ષાનું હોય છે. માણસને થતું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનું હોય છે. તેથી માણસ પાસે જે શરીર છે તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક છે. જ્ઞાન નૈયાયિક મતે આત્મામાં શરીરાવચ્છેદેન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી શરીર જ્ઞાનનું અવચ્છેદક કહેવાય છે. વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ બીજા ભવમાં કાગડો બને ત્યારે પણ વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરેલ નથી હોતો. પરંતુ કાગડાની અવસ્થામાં ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનનું અવચ્છેદક શરીર નથી હોતું. આથી વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનનું અવચ્છેદક શરીર હોય અને વેદમાં અપ્રામાણ્ય માન્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેમાં શિષ્ટત્વ હોય એવું માનવામાં આવે તો તે કાગડામાં શિષ્ટ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિનો પરિહાર થઈ જાય છે. કેમ કે તેની પાસે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનઅવચ્છેદક શરીર નથી. પરંતુ આવું માનવામાં સમસ્યા એ ઊભી થાય છે કે ઈશ્વર અશિષ્ટ બની જશે. કારણ કે ઈશ્વર અશરીરી હોવાથી તેની પાસે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનનું અવચ્છેદક બને તેવું શરીર નથી. આમ ઈશ્વરમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે. (૧૫/૨૦)

ગાથાર્થ :- અપકૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક શરીર ન હોય (અને વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય) ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વ માનવામાં બ્રાહ્મણ કાગડાના ભવ પછી અન્ય શરીરને ગ્રહણ ન કરે તે અવસ્થાને આશ્રયીને અતિપ્રસંગ આવશે. (૧૫/૨૧)

१. हस्तादर्शे 'भवनी...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'ग्रहदिशा...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्येति । **अन्याऽङ्गरहितत्वं च** = अपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरराहित्यं[1] च **तस्य** = ब्राह्मणभवाऽनन्तरप्राप्तकाकभवस्य **काकभवोत्तरं देहान्तराऽग्रहदशां** = शरीरान्तराऽनुपादानाऽवस्थां **आश्रित्य अतिप्रसक्तिमद्** = [2]अतिव्याप्तं तदानीमपकृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरराहित्यात् ।।२१।।

अवच्छेदकदेहानामपकृष्टधियामथ । सम्बन्धविरहो यावान्[3] प्रामाण्योपगमे सति ।।२२।।

अप्रामाण्याऽनुपगमस्तावत्कालीन एव हि। [4]शिष्टत्वं काकदेहस्य[5] प्रागभावस्तदा च न।।२३।।

अपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरराहित्यं शिष्टलक्षणकुक्षौ स्वारसिकवेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमविशेषणविधया प्रविष्टं तु यो ब्राह्मणः काको जातस्तदनन्तरञ्च ब्राह्मणो भविष्यति तस्य **ब्राह्मणभवाऽनन्तरप्राप्तकाकभवस्य** = वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृ-ब्राह्मणभवोत्तरं सम्प्राप्तध्वाङ्क्षदेहस्य **काकभवोत्तरं** = काकभवसमाप्त्यनन्तरं यावद् देहान्तराऽनुपादानं तावत्कालं **शरीरान्तराऽनुपादानावस्थां** जैनदर्शनानुसारेण विग्रहगत्यभिधानां दशां **आश्रित्य** परिष्कृतशिष्टलक्षणं **अतिव्याप्तम्, तदानीं** = अपान्तरालगतौ **अपकृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरराहित्यात्** = स्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालीनत्वे सति अपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहराहित्ये सति वेदत्वेन स्वारसिकाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगन्तृत्वात् । ततश्च घट्टकुट्यां प्रभातं जातम् ।।१५/२१।।

प्रकृताऽतिव्याप्तिनिराकरणाय **कारिकायुगलेन** पूर्वपक्ष्युपक्रमते- '**अवच्छेदके**'ति '**अप्रामाण्ये**'ति च।

ટીકાર્થ :- 'અપકૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક શરીર ન હોવું' આવા વિશેષણનો શિષ્ટલક્ષણમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણના ભવ પછી જેણે પાપના લીધે કાગડાનો ભવ ધારણ કરેલ છે તે બ્રાહ્મણનો જીવ જ્યારે કાગડારૂપે કાળધર્મ પામી, નવું શરીર ધારણ ન કરે તે અવસ્થાની અપેક્ષાએ શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે તે વખતે અપકૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક શરીર નથી.(૧૫/૨૧)

વિશેષાર્થ :- ઈશ્વરમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિના નિરાકરણ માટે જો પૂર્વપક્ષી એમ કહી શકે છે કે "વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકાર બાદ અપકૃષ્ટજ્ઞાનનું અવચ્છેદક ન હોય અને વેદઅપ્રમાણ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વ માન્ય છે. ઈશ્વર પાસે શરીર જ ન હોવાથી અપકૃષ્ટ જ્ઞાનના અવચ્છેદક શરીરનો પણ અભાવ જ હોય છે. માટે શિષ્ટનું લક્ષણ તેમાં રહી જવાથી અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. ઈશ્વર અશિષ્ટ બનવાની સમસ્યા ઊભી નહિ થાય." પરંતુ આમ માનવા જતાં અતિવ્યાપ્તિનો દોષ ઉપસ્થિત થશે. તે આ રીતે- જે બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણભૂત માને છે અને કાગડાના ભવમાં જવું પડે તેવું પાપ કરવાના લીધે કાગડા તરીકે જન્મ ધારણ કરેલ છે. તથા કાગડાનો ભવ પૂર્ણ કરીને નવો ભવ- નવું શરીર ધારણ કરેલ ન હોય તે અવસ્થામાં શિષ્ટલક્ષણ રહી જવાથી તેને શિષ્ટ માનવાની સમસ્યા સર્જાશે. કારણ કે તે અવસ્થામાં તેની પાસે અપકૃષ્ટ જ્ઞાનનું અવચ્છેદક બને તેવા શરીરનો અભાવ છે અને તેણે ત્યારે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યો નથી. આમ શિષ્ટલક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ દુર્વાર બને છે.(૧૫/૨૧)

❀ પદ્મનાભનો દીર્ઘપૂર્વપક્ષ ❀

ગાથાર્થ :- વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરતી વખતે અપકૃષ્ટ બુદ્ધિના જેટલા અવચ્છેદક શરીરોના સંબંધોનો અભાવ હોય તે સઘળા સંબંધાભાવોનો સમકાલીન વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર જ શિષ્ટત્વ છે. કાગડાના દેહનો પ્રાગભાવ ત્યારે (=કાકમરણોત્તર નૂતન શરીરના અસ્વીકાર સમયે) નથી હોતો.

१. हस्तादर्शे '...शरीराहित्यं' इति त्रुटितः पाठः । २. हस्तादर्शे 'अव्याप्तं' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'थावन्' इत्यशुद्धः पाठः । ४. हस्तादर्शे 'शिष्टत्वे' इत्यशुद्धः पाठः । ५. हस्तादर्शे '...देहस्याप्राग...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अवच्छेदकेति । **अथ प्रामाण्योपगमे सति** वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमकाले **यावान् अपकृष्टधियां अवच्छेदकदेहानां**[1] = अपकृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीराणां **सम्बन्धविरहः** = सम्बन्धाऽभावः ।।२२।।

अप्रामाण्येति । **तावत्कालीन एव हि** = सकलतत्समानकालीन एव **अप्रामाण्याऽनुपगमः** = वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहः **शिष्टत्वम्** । **काकदेहस्य प्रागभावो** वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमानकालीनः **तदा च** = काकस्य **मरणाऽनन्तरं** शरीरान्तराऽग्रहदशायां **न** अस्तीति नाऽतिव्याप्तिः । **इत्थं च यावन्तं कालं वेदत्वेन वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमस्य विरहो** वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमानकालीनयावदप[2]कृष्ट-

---

अथ प्रामाण्योपगमे सति = वेदत्वेन स्वारसिकप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्वे सति **वेदप्रामाण्याभ्युपगमकाले यावान् अपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीराणां सम्बन्धाभावः** = अधिष्ठातृत्वादिलक्षणसम्बन्धाभावः **सकलतत्समानकालीन एव** = सर्वतादृशशरीरसम्बन्धाभावसमकालीन एव **वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहः** = वेदत्वेन वेदगोचरस्वारसिकाऽप्रामाण्यानभ्युपगमो हि **शिष्टत्वं** निगद्यतेऽस्माभिः ।

ब्राह्मणभवे वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वकाले यः **काकदेहस्य प्रागभावः** = काकदेहप्रतियोगिकप्रागभावः स **वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनो** वर्तते । ततश्च शिष्टत्वव्यवहारकाले स आवश्यकः, तल्लक्षणप्रविष्टत्वात् । **काकस्य मरणानन्तरं शरीरान्तराऽग्रहदशायां** = विग्रहगतौ = अपान्तरालगतौ स वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमकालीनकाकदेहप्रागभावो **नास्ति**, काकदेहोत्पादेन तन्नाशाद् **इति न** = नैव शिष्टलक्षणस्य तदानीं तत्र **अतिव्याप्तिस्सम्भवति**, विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् । न हि तदा वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमो वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमकालीन-यावदपकृष्टज्ञानावच्छेदक-देहसम्बन्धविशेषाभावसमकालीन इति वक्तुं शक्यते ।

पूर्वपक्षी फलितार्थमाह- **इत्थञ्चेति** । **यावन्तं कालं वेदत्वेन** रूपेण **वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमस्य विरहः** = वेदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽप्रामाण्यनिष्ठप्रकारतानिरूपकग्रहाभावो **वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावसमानकालीनः** = वेदत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-प्रामाण्यनिष्ठप्रकारतानिरूपकग्रहसमकालीना यावन्तोऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धविशेषाणामभावास्तत्समान-

---

[તેથી અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે- એમ પૂર્વપક્ષીનું મંતવ્ય બે શ્લોક દ્વારા ફલિત થાય છે] (૧૫/૨૨-૨૩)

ટીકાર્થ :- વેદમાં પ્રામાણ્યના સ્વીકાર સમયે અપકૃષ્ટ જ્ઞાનના (=કાગડા વગેરે ભવમાં ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનના) અવચ્છેદક શરીરોના જેટલા સંબંધોનો અભાવ હોય તે સઘળાય સંબંધાભાવોનો સમકાલીન એવો જ જે અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર તે જ ખરેખર શિષ્ટત્વ છે. આવું માનવાથી ૨૧મા શ્લોકમાં આપવામાં આવેલ અતિવ્યાપ્તિ દોષનું નિરાકરણ થશે. તે આ રીતે- બ્રાહ્મણના ભવમાં વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાના સમયે અપકૃષ્ટજ્ઞાનઅવચ્છેદક કાકદેહનો જે પ્રાગભાવ હતો તે કાકદેહપ્રાગભાવ કાગડાના મૃત્યુ બાદ નવું શરીર ધારણ ન કરવાની અવસ્થામાં હાજર ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. આ રીતે ફલિત એ થાય છે કે વેદ તરીકે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર જેટલા કાળ સુધી વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને સમકાલીન એવા અપકૃષ્ટજ્ઞાનના અવચ્છેદક થનાર શરીરના સંબંધના તમામ અભાવને સમકાલીન હોય

---

१. '...देहनां' इत्यशुद्धः पाठो हस्तप्रतौ । २. '...दप्रकृ...' इति मुद्रितप्रतौ पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावसमानकालीनस्तावन्तं कालं स शिष्टः । ब्राह्मणोऽपि बौद्धो जातो वेदाऽप्रामाण्यं यावन्नाऽभ्युपगतवान् तावच्छिष्ट एव । बौद्धोऽपि ब्राह्मणो जातो वेदप्रामाण्यं यावन्नाऽङ्गीकृतवांस्तावदशिष्ट एवेति फलितमाह **पद्मनाभः** ।

अत्र च वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमानकालीनत्ववत्[1]तत्सामानाधिकरण्यमपि वाच्यम् ।

अन्यथोत्तरकालं तत्कालीन[2]यत्किंचिद्व्यधिकरणाऽपकृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीरसम्बन्धप्रागभाव-

---

कालीनत्वविशिष्टः **तावन्तं कालं स शिष्ट** इति तात्पर्यम् । ततश्च ब्राह्मणे पातकात्प्राप्तकाकभावे काकभवेऽपि नातिव्याप्तिः; तदानीं ब्राह्मणकालीनवेदप्रामाण्याभ्युपगमसमकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धाभावान्तःप्रविष्टस्य काकदेहसम्बन्धप्रागभावस्य प्रच्यवेन वेदाप्रामाण्यानभ्युपगमस्य तत्समानकालीनत्वविरहात् ।

न च ब्राह्मणोऽपि मरणानन्तरं यदा बौद्धः सञ्जातस्तदा वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमकालं यावत्तत्र शिष्टत्वापत्तिर्दुर्निवारैव, तादृशविशेषणविशिष्टवेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमस्य सत्त्वादिति शङ्कनीयम्, इष्टापत्तेः, यतो **ब्राह्मणोऽपि** मृत्वा यदा **बौद्धो जातो यावद् वेदाऽप्रामाण्यं** स्वरसतो **नाऽभ्युपगतवान् तावत् शिष्ट एव** स्वीक्रियतेऽस्माभिः । एवमेव **बौद्धोऽपि** मृत्वा यद्वा कारणवशाद् तत्रैव जन्मनि यदा **ब्राह्मणो जातो यावत् च वेदप्रामाण्यं** स्वरसतो **नाऽङ्गीकृतवान् तावदशिष्ट एवेति** शिष्टलक्षणस्य **फलितं** = फलितार्थं आह **पद्मनाभः** ।

ग्रन्थकारोऽत्रैवावशिष्टपरिष्कारमाह- **अत्र च** यावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावे विशेषणविधया **वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनत्ववत् तत्सामानाधिकरण्यमपि** = वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानाधिकरणत्वमपि **वाच्यं** = उपादेयमेव । **अन्यथा** = यावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावस्य वेदप्रामाण्याभ्युपगमसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वाऽविवक्षणे **उत्तरकालं** = वेदप्रामाण्यग्रहानन्तरकालं **तत्कालीनयत्किञ्चिद्व्यधिकरणापकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धप्रागभावनाशेन** = श्रोत्रियब्राह्मणकर्तृकवेदप्रामाण्याभ्युप-

---

ત્યાં સુધી તે જીવ શિષ્ટ કહેવાય.

બ્રાહ્મણ પણ બીજા ભવમાં બૌદ્ધ થાય અને જ્યાં સુધી વેદમાં અપ્રામાણ્ય ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી શિષ્ટ જ છે. તથા વેદવિરોધી બૌદ્ધ પણ મરીને બ્રાહ્મણ થાય અને જ્યાં સુધી વેદમાં પ્રામાણ્ય ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી અશિષ્ટ જ છે. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત શિષ્ટ લક્ષણનો ફલિતાર્થ **પદ્મનાભ** નામના વિદ્વાન જણાવે છે.

अत्र.। ગ્રંથકારશ્રી આ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતા કહે છે કે વેદપ્રામાણ્યવાદી પદ્મનાભે ઉપરોક્ત શિષ્ટલક્ષણમાં અપકૃષ્ટ જ્ઞાનના અવચ્છેદક શરીરના સંબંધના અભાવના વિશેષણ તરીકે જેમ વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર સમકાલીનત્વ મૂક્યું છે તેમ વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકારનું સામાનાધિકરણ્ય પણ તેના વિશેષણરૂપે માન્ય કરવું જરૂરી છે. જો વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારસામાનાધિકરણ્યને અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવનું વિશેષણ માનવામાં ન આવે તો બ્રાહ્મણ દ્વારા વેદપ્રામાણ્ય સ્વીકાર થયા પછીના સમયે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારકાલીન જે બૌદ્ધાદિગત અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધપ્રતિયોગિક પ્રાગભાવ છે તેનો નાશ થવા માત્રથી અવ્યાપ્તિની

---

१. हस्तादर्शे 'लीनत्वं वत्त...' इत्यशुद्धः पाठः । २. '...लीनंय...' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नाशेनाऽव्याप्त्यापत्तेः ॥२३॥

गमसमानकालीनस्य बौद्धादिनिष्ठस्याऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धप्रागभावस्य बौद्धादीनां पातकात्काक-शुक-दन्दशूकादिभावप्राप्तौ नाशेन **अव्याप्त्यापत्तेः** = शिष्टलक्षणाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

अयमाशयः- यदा श्रोत्रियेण वेदप्रामाण्यमभ्युपगतं तत्समानकालीना येऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीर-सम्बन्धाभावाः तदन्तर्गतो यो बौद्धादिनिष्ठः काकादिशरीरसम्बन्धप्रतियोगिकप्रागभावः स काकादिभवनि-बन्धनात्पातकाद् बौद्धादीनां काकादिभवप्राप्तौ सत्यां विनश्यतीति श्रोत्रियनिष्ठस्य वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपग-मस्य वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावसमानकालीनत्वशून्यत्वात् साम्प्रतं वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तर्यपि श्रोत्रिये शिष्टलक्षणाऽव्याप्तिर्दुर्निवारणीयैव बृहस्पतिनाऽपि ।

સમસ્યા ઊભી થશે. (૧૫/૨૨-૨૩)

વિશેષાર્થ :- ૨૧મા શ્લોકમાં આપવામાં આવેલી અતિવ્યાપ્તિનું નિરાકરણ કરવા માટે વેદપ્રામાણ્યવાદી પદ્મનાભ નામના નવ્ય વિદ્વાન શિષ્ટનું લક્ષણ એવું બનાવે છે કે જેથી તેનું નિરાકરણ થઈ જાય. લક્ષણ લાંબું હોવાથી સમજવામાં સરળ બને તે માટે તેના ટુકડા કરીને અહીં જણાવવામાં આવે છે. વેદમાં પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ વેદ તરીકે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર જ્યાં સુધી સ્વેચ્છાએ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે જીવ શિષ્ટ કહેવાય. પરંતુ શરત એટલી છે કે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર સમયે અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરના સંબંધોના જેટલા અભાવ હોય તે તમામ અભાવનો સમકાલીન વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકાર કરતી વખતે જેટલા અપકૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધપ્રતિયોગિક પ્રાગભાવાદિ હોય તેમાંથી એક પણ પ્રાગભાવ રવાના થાય તો વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકાર ન કરવા છતાં તેમાં શિષ્ટત્વ ન રહે. બ્રાહ્મણ કાગડો થયા પછી મરીને નવું શરીર ધારણ ન કરે તે અવસ્થામાં જો કે વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર તો છે જ. તેમ છતાં તેને શિષ્ટ ન માની શકાય. કારણ કે બ્રાહ્મણ ભવમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરતી વખતે અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરોના સંબંધોના જેટલા પ્રાગભાવાદિ હતા તેમાં કાકશરીરસંબંધપ્રાગભાવનો પણ સમાવેશ થતો હતો. તે પ્રાગભાવ કાગડો થવાથી નાશ પામેલ છે. આથી નૂતન શરીર અધારણદશામાં જે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર છે તે વાસ્તવમાં વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારકાલીન જેટલા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકદેહસંબંધાભાવ હતા તે તમામ અભાવોને સમકાલીન નથી બનતો. કાગડો થયો ન હતો ત્યાં સુધી કાકદેહસંબંધપ્રાગભાવ પણ હાજર હતો. આથી વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારનો અભાવ બ્રાહ્મણભવમાં જ તે તમામ અભાવને સમકાલીન રહે છે. તેથી તે ભવ પછી કાગડાના ભવમાં તેમાં શિષ્ટત્વ માનવાની સમસ્યા ઊભી નહિ થાય.

હા, પણ એક પ્રશ્ન થશે કે જો વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ બીજા ભવમાં કાગડો થવાના બદલે બૌદ્ધધર્માનુયાયી તરીકે જન્મ ધારણ કરે તો બૌદ્ધ ભવમાં જ્યાં સુધી બાલ્યદશા વગેરેમાં તેણે વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર નહિ કર્યો હોય ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણભવસંબંધી વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને સમકાલીન જેટલા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવો હતા તે તમામ અભાવનું સમકાલીનત્વ વેદઅપ્રામાણ્ય સ્વીકારાભાવમાં ત્યારે પણ રહેલ છે. આથી ત્યારે તેને શિષ્ટ માનવો પડશે. બ્રાહ્મણભવીય વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને સમકાલીન તમામ અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરસંબંધાભાવના સમકાલીનત્વવાળો વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારઅભાવ હાજર હોવાથી ત્યારે તે બૌદ્ધને પણ શિષ્ટ માનવો પડશે. પરંતુ પદ્મનાભ નામના વિદ્વાન આ આપત્તિને ઈષ્ટાપત્તિ સ્વરૂપે સ્વીકારી લે છે. બ્રાહ્મણ ભવાંતરમાં બૌદ્ધ બનીને જ્યાં સુધી વેદને અપ્રમાણભૂત ન માને ત્યાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यदि च वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनत्वमिव वेदप्रामाण्याभ्युपगमसामानाधिकरण्यमपि यावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावे विशेषणविधया प्रविष्टं स्यात् नैव स्यात्तदेयमव्याप्त्यापत्तिः। बौद्धादिनिष्ठस्याऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धप्रागभावस्य श्रोत्रियकर्तृकवेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनस्य नाशेऽपि श्रोत्रियब्राह्मणगतस्य वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमस्य तु वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीना वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानाधिकरणाश्च येऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावाः तत्कूटसमानकालीनत्वात्कुतोऽव्याप्तिबुभुक्षितराक्षस्यत्र लब्धप्रसरा स्यात् ? ततश्च यावन्तं कालं वेदत्वावच्छिन्नवेदनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताऽप्रामाण्यनिष्ठप्रकारतानिरूपकग्रहाभावो वेदत्वावच्छिन्नवेदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रामाण्यनिष्ठप्रकारताकग्रहस्य समानकालीनाः समानाधिकरणाश्च ये यावन्तोऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावाः तेषां समानकालीनः तावन्तं कालं स शिष्ट इति ग्रन्थकृदुन्नीतं **पद्मनाभ**तात्पर्यम् । प्रकृते च → व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् । हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ।। ← (भट्टि.२२/३४) इति **भट्टिकाव्य**वचनं लब्धावसरमवसेयम् ।।१५/२२-२३।।

સુધી તે શિષ્ટ જ છે- એવું પદ્મનાભનું મંતવ્ય છે.

મહોપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે પદ્મનાભે જે શિષ્ટ લક્ષણ બનાવેલ છે તેમાં હજુ એક પરિષ્કાર કરવો જરૂરી છે. અન્યથા અવ્યાપ્તિ દોષ આવીને ઊભો રહેશે. તે પરિષ્કાર આ મુજબ સમજવો કે જેમ અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધપ્રતિયોગિક પ્રાગભાવાદિના વિશેષણ તરીકે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારસમકાલીનત્વનો શિષ્ટ લક્ષણમાં પ્રવેશ કરેલ છે તેમ વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારના સામાનાધિકરણ્યનો પણ તેના જ વિશેષણરૂપે પ્રવેશ કરવો જરૂરી છે. અર્થાત્ વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર જે સમયે થયેલ હોય ત્યારે જે ઉપરોક્ત પ્રાગભાવાદિ વિદ્યમાન હોય તે તમામ વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર કરનાર આત્મામાં જ રહેવા જોઈએ. બીજા કોઈ જીવમાં નહિ. તથા તેવા પ્રાગભાવાદિને સમકાલીન એવો વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારઅભાવ જ્યાં સુધી હાજર હોય ત્યાં સુધી તે જીવ શિષ્ટ કહેવાય. શિષ્ટલક્ષણમાં પદ્મનાભે આવો સુધારો માન્ય કરવો જ પડશે.

આવો સુધારો જો તે માન્ય ન કરે તો શિષ્ટલક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ આવીને ઊભી રહેશે. કારણ કે બ્રાહ્મણ વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે ત્યારે કોઈ બૌદ્ધ વગેરે વિદ્વાનના આત્મામાં જેટલા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવો રહેલા છે તેમાંથી એકાદનો અભાવ થાય (અર્થાત્ તે બૌદ્ધ મરીને કાગડો, કબૂતર વગેરે થાય) તો તે બ્રાહ્મણમાં રહેલ વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર ઉપરોક્ત તમામ અભાવને સમાનકાલીન ન બનવાથી શિષ્ટલક્ષણથી રહિત બનશે. અર્થાત્ તે ત્યારે શિષ્ટ હોવા છતાં પણ તેમાં ત્યારે શિષ્ટલક્ષણ રહેશે નહિ. આથી શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિગ્રસ્તતા દુર્વાર થશે. તેના નિરાકરણ માટે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનું સામાનાધિકરણ્ય પણ તે તમામ પ્રાગભાવાદિના વિશેષણ તરીકે માન્ય કરવું જરૂરી છે.

બૌદ્ધના આત્મામાં જે કાકાદિ-શરીરસંબંધપ્રાગભાવ રહેલ હતો તે વેદપ્રામાણ્યગ્રહસમાનકાલીન હોવા છતાં વેદપ્રામાણ્યગ્રહસમાનાધિકરણ ન હોવાથી તથાવિધઅપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવના સમૂહમાં તેનો પ્રવેશ જ થતો નથી. તેથી તે પ્રાગભાવ રહે કે ન રહે તેની સાથે બ્રાહ્મણગત વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકારને કોઈ લેવા-દેવા નથી. માટે ત્યારે તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ રહી શકશે. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે પદ્મનાભના લક્ષણમાં રહેલી ખામી ઉપરોક્ત પરિષ્કાર દ્વારા દૂર કરી છે તે તેમની વૈચારિકસહિષ્ણુતા દર્શાવે છે. (૧૫/૨૩)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नैवं तदुत्तरे विप्रेऽव्याप्तेः प्राक्प्रतिपत्तितः । प्रामाण्योपगमात्तन्न प्राक् तत्रेति न सेति चेत् ।।२४।।

नैवमिति । नैवं = यथा विवक्षितं प्राक्, **तदुत्तरे विप्रे** = काकभवोत्तरमवाप्तब्राह्मणभवे **प्राक्प्रतिपत्तितः** = प्राग्भवीयवेदप्रामाण्यग्रहमाश्रित्य **अव्याप्तेः** । तदानीं तदीयवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहस्य प्राक्तनब्राह्मणभवीयवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धविरहाऽसमानकालीनत्वाद्, आन्तरालिककाकभव एव काकशरीरसम्बन्धप्रागभावनाशात् ।

अव्याप्त्यापादनद्वारा ग्रन्थकारः तन्निराकुरुते - '**नैवमि**'ति । **काकभवोत्तरं** = स्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृब्राह्मणभवोत्तरकालीनकाकभवानन्तरं **अवाप्तब्राह्मणभवे** = सम्प्राप्तश्रोत्रियशरीरे **प्राग्भवीयवेदप्रामाण्यग्रहं** = काकपूर्वभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगमं **आश्रित्य अव्याप्तेः** वज्रलेपायमानत्वात् । अत्र हेतुमाह- **तदानीं** = काकभवोत्तरकालीनब्राह्मणदेहदशायां **तदीयवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहस्य** = तादृशब्राह्मणनिष्ठस्य स्वारसिकवेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमस्य **प्राक्तनब्राह्मणभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धविरहाऽसमानकालीनत्वात्** = काकभवपूर्वकालीनब्राह्मणभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहसमकालीना ये यावन्तोऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धविशेषाभावाः तत्समानकालीनत्वशून्यत्वात् । न चेदमज्ञायि भवता कथम् ? इति शङ्कनीयम्, **आन्तरालिककाकभवे** = पूर्वतनब्राह्मणभवाधुनातनब्राह्मणभवयोर्मध्यवर्तिनि काकजन्मनि **एव** प्राक्तनब्राह्मणभवीयवेदप्रामाण्यग्रहसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धाभावप्रविष्टस्य काकभवीयदेहसम्बन्धविशेषप्रतियोगिकप्रागभावस्योच्छेदात् = **काकशरीरसम्बन्धप्रागभावनाशात्** ।

❁ પદ્મનાભમત નિરાકરણ ❁

પદ્મનાભના મતનું નિરાકરણ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે

ગાથાર્થ :- પદ્મનાભની ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. કારણ કે કાગડો બ્રાહ્મણ થાય ત્યારે પૂર્વભવીય વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારની અપેક્ષાએ અવ્યાપ્તિ આવશે.

'વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારની પૂર્વે તેમાં શિષ્ટત્વ ન રહેવાથી અવ્યાપ્તિ નથી' આવું જો પૂર્વપક્ષી કહે [તો તે વ્યાજબી નથી- આ વાત આગળની ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી સ્પષ્ટ કરશે.] **(૧૫/૨૪)**

ટીકાર્થ :- જે રીતે પદ્મનાભે ૨૨/૨૩ શ્લોકયુગલમાં વિવક્ષા કરી છે તે બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણ કાગડો થયા બાદ ફરીથી ત્રીજા ભવમાં બ્રાહ્મણ થશે ત્યારે પ્રથમ બ્રાહ્મણભવસંબંધી વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારની અપેક્ષાએ તેમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. તે આ રીતે- પ્રથમ બ્રાહ્મણ ભવમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરતી વખતે તે જ બ્રાહ્મણમાં જેટલા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવો હતા તેનું સમાનકાલીનત્વ વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકારમાં ત્યારે = ત્રીજા ભવમાં રહેતું નથી. કારણ કે તે અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકદેહસંબંધાભાવસમૂહમાં કાકદેહસંબંધનો પ્રાગભાવ પણ હતો અને તેનો તો વચલા કાગડાના ભવમાં જ નાશ થઈ ગયો છે. કાકદેહ ધારણ કરે એટલે કાકશરીરસંબંધનો પ્રાગભાવ નષ્ટ જ થઈ જાય. આથી ત્રીજા ભવમાં જે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર છે તેમાં પ્રથમભવીય વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારસમકાલીન એવા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવસમૂહનું સમકાલીનત્વ ન રહેવાના લીધે ત્રીજા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रामाण्योपगमाद् = वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमात् **प्राक् तत्र** काकभवोत्तरब्राह्मणे **तत्** = शिष्टत्वं **न इति** हेतोरलक्ष्यत्वादेव **न सा** = अव्याप्तिः । वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमे तु लक्षणसम्पत्त्यैवेति भावः। **इति चेत्** ? नन्वेवं यत्किंचिद्वेदप्रामाण्याऽभ्युपगम एव ग्राह्यः ।।२४।। तथा च –

यत्किञ्चित्तद्ग्रहे पश्चात् प्राक् च काकस्य जन्मनः। विप्रजन्माऽन्तराले स्यात्सा ध्वंसप्रागभावतः।।२५।।

ननु काकभवोत्तरमवाप्तब्राह्मणभवे किं तद्भवीयवेदप्रामाण्यपूर्वकालावच्छेदेनाऽव्याप्तिरापाद्यते तदुत्तरकालावच्छेदेन वा ? इति विकल्पयुगलमत्रोपतिष्ठते । तत्र नाद्योऽनवद्यः; यतो **वेदप्रामाण्याभ्युपगमात्** = वर्तमानभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहात् **प्राक्** = पूर्वकालावच्छेदेन बाल्यादिदशायां **काकभवोत्तरब्राह्मणे शिष्टत्वं न** = नैवाऽङ्गीक्रियतेऽस्माभिः **इति हेतोः** = कारणात् **अलक्ष्यत्वादेव** = प्रकृतशिष्टलक्षणनिरूपितलक्ष्यताशून्यत्वादेव **न** = नैव काकभवोत्तरमवाप्तब्राह्मणभावे वर्तमानभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहपूर्वकालावच्छेदेन शिष्टत्वस्य **अव्याप्तिः** । न ह्यलक्ष्ये लक्षणाऽगमनं दूषणम्, अपि तु भूषणमेव। अन्त्योऽपि न युक्तः, यतः काकभवोत्तरब्राह्मणभवे **वेदप्रामाण्याभ्युपगमे** = स्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहकालावच्छेदेन **तु लक्षणसम्पत्त्यैव** = प्रकृतशिष्टलक्षणगमनेनैव नाऽव्याप्तिरित्यावर्तते, लक्ष्यताऽऽक्रान्ते लक्षणसत्त्वात् । न हि काकभवोत्तरवर्त्तिब्राह्मणभवीय-स्वारसिक-वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदक-देहसम्बन्धाभावकूटसमानकालीनत्वं तदीयस्वारसिकवेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमे बाधितमिति मनुते कश्चिद् विपश्चिदिति **चेत्** ?

ग्रन्थकारोऽत्रोत्तरपक्षयति- **ननु** एवं काकभवोत्तरमवाप्तब्राह्मणभावे वर्तमानभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमपूर्वकालावच्छेदेन वर्तमानभवीयाऽनागतकालीनवेदप्रामाण्यग्रहसमानकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटसमानकालीनत्वस्य तदीयस्वारसिकवेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमेऽबाधादतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति हेतोः शिष्टलक्षणमध्ये **यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याऽभ्युपगम** इहभवीयत्व-पूर्वभवीयत्वादिविशेषणविनिर्मुक्त-स्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रह **एव ग्राह्यो** भवद्भिः ।।१५/२४।।

ભવમાં તે બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- બ્રાહ્મણ કાગડો થઈને ફરીથી બ્રાહ્મણ થાય ત્યારે તે ત્રીજા ભવમાં વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે તે પૂર્વે તો તેમાં શિષ્ટત્વ અમને માન્ય જ નથી. તેથી તે અમારા શિષ્ટલક્ષણનું લક્ષ્ય જ નથી. આથી અવ્યાપ્તિને અવકાશ નથી રહેતો. લક્ષ્યમાં લક્ષણ ન જાય તો અવ્યાપ્તિ કહેવાય. પણ અલક્ષ્યમાં લક્ષણ ન જાય તેને કોઈ અવ્યાપ્તિ માનતું નથી. વળી, જો તે બ્રાહ્મણ ત્રીજા ભવમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી લે તો તેમાં શિષ્ટનું લક્ષણ રહી જ જશે. માટે ત્યારે શિષ્ટલક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવવાની શક્યતા રહેતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, આમ કહેવું વ્યાજબી નથી. કારણ કે આવું માનવામાં તો ગમે તે વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર જ માન્ય કરવો પડશે. (૧૫/૨૪) આ રીતે તો →

ગાથાર્થ :- ગમે તે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને માન્ય કરવામાં કાગડાના ભવની આગળ અને પાછળ બ્રાહ્મણ જન્મના અંતરાલમાં ધ્વંસ અને પ્રાગભાવની અપેક્ષાએ તે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. (૧૫/૨૫)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यत्किंञ्चिदिति। **यत्किञ्चित्तद्ग्रहे** = यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमस्य लक्षणमध्यनिवेशे **काकस्य**[1] **जन्मनः पश्चात् प्राक् च (विप्रजन्माऽन्तराले=)** विप्रजन्मनोरन्तराले = अप्राप्तिविश्लेषाभ्यां मध्यभावे **ध्वंस-प्रागभावतः** = काकशरीरसम्बन्धध्वंसप्रागभावावाश्रित्य **सा** प्रसिद्धाऽतिव्याप्तिः **स्यात्**।

अयं भावः- यो ब्राह्मणः काको जातस्तदनन्तरं च ब्राह्मणो भविष्यति तस्य मरणाऽनन्तरं ब्राह्मणशरीराऽग्रहदशायामुत्तरब्राह्मणभवकालीनवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमानकालीनकाकशरीरध्वंसेनैव लक्षणसाम्राज्यादतिव्याप्तिः[2] ।

तथा च पुनरप्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन ग्रन्थकारः पद्मनाभमतमपाकुर्वन्नाह - **'यत्किञ्चिदि'**ति। **यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य लक्षणमध्यनिवेशे** = शिष्टलक्षणकुक्षौ प्रवेशे क्रियमाणे तु ब्राह्मणजीव-काकभवोत्तरब्राह्मणभवे तदीयवेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमस्य प्रथमब्राह्मणभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमसमान-कालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावाऽसमानकालीनत्वेऽपि काकभवोत्तरकालीनब्राह्मणभवी-यवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमकालीननिरुक्तयावच्छरीरसम्बन्धाऽभावसमानकालीनतयाऽव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि **काकस्य जन्मनः पश्चाद्** विप्रजन्माऽप्राप्तिकाले काकशरीरसम्बन्धध्वंसमाश्रित्य **अतिव्याप्तिः स्यात्**। तथा द्वितीयकाकजन्मकालात् **प्राक् च** द्वितीयविप्रभवीयशरीरविश्लेषकाले द्वितीयकाकशरीरसम्बन्धप्रागभावमाश्रित्य **अतिव्याप्तिः** स्यादित्याशयेन ग्रन्थकृदाह **काकस्येति** ।

अयं भावः- यो चैत्राभिधानो **ब्राह्मणः** वेदप्रामाण्याभ्युपगन्ता काकजन्मनिबन्धनात् पातकाद् मृत्वा **काको जातः तदनन्तरं च** मृत्वा पुनर्देवदत्ताख्यो **ब्राह्मणो भविष्यति** तदनन्तरं च पुनः पातकात् काको भविष्यति तत्र स्थले **तस्य मरणानन्तरं** = प्रथमकाकदेहत्यागानन्तरं **ब्राह्मणशरीराऽग्रहदशायां** = देव-दत्ताभिधानब्राह्मणदेहानुपादानावस्थायां शिष्टत्वस्य **अतिव्याप्तिः** स्यादेव, **उत्तरब्राह्मणभवकालीनवेदप्रामा-ण्याऽभ्युपगमसमानकालीनकाकशरीरध्वंसेनैव** = देवदत्ताख्यब्राह्मणभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहसमका-लीनेन प्राक्तनकाकदेहसम्बन्धध्वंसेन तदानीं तत्र विद्यमानेनैव **लक्षणसाम्राज्यात्** = शिष्टलक्षणसत्त्वात्। आद्यकाकदेहविश्लेषोत्तरमप्राप्तदेवदत्ताख्यब्राह्मणभवे तत्र वेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमस्य देवदत्तभवीयस्वार-सिकवेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धविशेषाभावकूटसमानकालीनत्वात्; तादृशाऽभावकूटान्तर्गतस्य देवदत्तभवीयवेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनस्य प्राक्तनकाकदेहसम्बन्धध्वंस-स्याऽनपायादतिव्याप्तिर्वज्रलेपायितैवेति भावः ।

ટીકાર્થ :- જો શિષ્ટલક્ષણની અંદર ગમે તે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો પ્રવેશ કરવામાં આવે તો કાગડાના જન્મ પછી બ્રાહ્મણશરીરગ્રહણ ન કરેલ હોય તે દશામાં કાકશરીરસંબંધધ્વંસની અપેક્ષાએ અતિવ્યાપ્તિ આવશે. તથા બીજા કાગડાના ભવની પૂર્વે બ્રાહ્મણશરીરત્યાગદશામાં દ્વિતીયકાકશરીરસંબંધના પ્રાગભાવને આશ્રયીને તે પ્રસિદ્ધ અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ બીજા ભવમાં કાગડો થયેલ છે તેમ જ ભવિષ્યમાં ફરીથી ત્રીજા ભવમાં બ્રાહ્મણ થવાનો છે તેનું મરણ થયા બાદ ત્રીજા ભવમાં બ્રાહ્મણશરીરનું જ્યાં સુધી ગ્રહણ ન કરેલ હોય તે દશામાં ત્રીજા બ્રાહ્મણભવકાલીન એવા વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને સમાનકાલીન એવો કાકશરીરધ્વંસ હાજર હોવાથી શિષ્ટલક્ષણ હાજર થઈ જશે. આમ અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

१. हस्तादर्शे 'काकजन्म' इति मूलकारिकानुसारेणाऽशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे '...दव्याप्तिः' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्राक्तनकाकशरीरसम्बन्धप्रागभावस्तु न तत्समानकालीन एवेति ।

तस्यैव [1]च ब्राह्मणभवत्यागाऽनन्तरं काकशरीराऽग्रहदशायां प्राक्तनब्राह्मणभवकालीनवेदप्रा-माण्याऽभ्युपगमसमानकालीनकाकशरीरसम्बन्धप्रागभावेना[2]ऽतिव्याप्तिरिति ।

किं च यो ब्राह्मणः प्राग् बौद्धो वृत्तस्तस्य स्वापादिदशायां वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहस्या-

---

न च तदानीं प्राक्तनकाकदेहसम्बन्धप्रागभावस्य विनष्टत्वान्न स वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमः तादृशाऽ-भावकूटसमकालीन इति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, यतः **प्राक्तनकाकशरीरसम्बन्धप्रागभावस्तु न एव तत्समानकालीनः** = नैव देवदत्ताख्यब्राह्मणभवीयस्वारसिक-वेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनः, तदानीं तस्याऽ-सत्त्वादिति न स तादृशाभावकूटप्रविष्टः, येन तदुच्छेदेऽतिव्याप्तिनिराकरणं सम्भवेत् । प्रकृतलक्षणे तु वेदप्रामाण्यग्रहसमानकालीना येऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावास्तत्कूटसमानकालीनत्वमेव वेदा-ऽप्रामाण्यानभ्युपगमे विवक्षितम्। वेदप्रामाण्यग्रहश्च यः कश्चिदपि ग्राह्यः। ततोऽनागतकालीनवेदप्रा-माण्यग्रहस्य शिष्टाचारलक्षणनिवेशोपगमे तदसमानकालीनत्वादेव प्राक्तनकाकदेहसंसर्गप्रागभावस्य न तत्र निवेश इति वज्रलेपायितैवातिव्याप्तिरिति भावः ।

अथानागतकालीनवेदप्रामाण्यग्रहस्याऽनुत्पन्नत्वादेव न तल्लक्षणमध्ये प्रवेशः सम्भवतीति प्राक्तन-कालीनमेव वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वमुपादेयमिति नैव काकमरणोत्तरमप्राप्तब्राह्मणदेहेऽतिव्याप्तिर्लब्धप्रसरा, प्राक्तनब्राह्मणभवकालीनवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमसमकालीनाऽऽद्यकाकशरीरसम्बन्धप्रागभावस्य तदानीं विनष्टत्वेन वेदाऽप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्समकालिकत्वप्रच्यवादिति **चेत्** ? **न**, एवं सति **तस्यैव च** चैत्राभिधानब्राह्मणोत्त-रकाकभवोत्तरदेवदत्ताख्यब्राह्मणस्यैव वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तुः **ब्राह्मणभवत्यागानन्तरं काकशरीराऽग्रहदशायां** = द्वितीयकाकदेहानुपादानकाले **प्राक्तनब्राह्मणभवकालीन-वेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनकाकशरीरसम्बन्ध-प्रागभावेन** = देवदत्ताऽभिधानब्राह्मणभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहसमकालिको यो द्वितीयकाकदेहसम्बन्ध-प्रतियोगिकः प्रागभावः तेनैव तदानीं तत्र विद्यमानेन शिष्टलक्षणसाम्राज्यात् सैव दुरुद्धरा **अतिव्याप्तिः**। न हि तदानीं काकभवीयवेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमस्य देवदत्तभवीयवेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनाऽपकृष्टज्ञाना-वच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटसमकालीनत्वमपह्नोतुं शक्यते सुरगुरुणाऽपि, तादृशाऽभावकूटान्तर्गतस्य देवदत्तभवीयवेदप्रामाण्यग्रहसमानकालीनस्य द्वितीयकाकदेहसम्बन्धप्रागभावस्य तदानीमनपायादेव ।

स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिमाविष्करोति- **किञ्चेति । यो ब्राह्मणः** स्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगन्ता **प्राग्**

કાકશરીરસંબંધપ્રાગભાવ તો તૃતીયભવગત વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો સમકાલીન ન હોવાથી ત્યારે તેનો લક્ષણગત અભાવકૂટમાં પ્રવેશ નથી થતો. માટે તેની ગેરહાજરી હોવા છતાં શિષ્ટલક્ષણ તો ત્યારે વિદ્યમાન જ રહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ દૃઢ થશે.

तस्यैव.। વળી, તે તૃતીયભવનો = દ્વિતીય બ્રાહ્મણભવનો ત્યાગ કર્યા પછી તે જ જીવ પાપોદયથી કાગડો થવાનો હોય પણ હજુ સુધી કાકશરીરને ગ્રહણ કરેલ નથી તેવી દશામાં પૂર્વના દ્વિતીયબ્રાહ્મણભવકાલીન વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને સમાનકાલીન એવો કાકશરીરસંબંધપ્રાગભાવ હાજર હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

किञ्च. । વળી, જે બ્રાહ્મણ પૂર્વે બૌદ્ધ હતો તેને નિદ્રા વગેરે અવસ્થામાં જે વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારઅભાવ

---

१. मुद्रितप्रतौ 'च' नास्ति । २. हस्तादर्शे '...वेनाव्याप्ति...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ऽग्रिमब्राह्मणभवीयनिरुक्तयावच्छरीरसम्बन्धाभावसमानकालीनत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।।२५।।

= पूर्वमिह जन्मनि **बौद्धो वृत्तः** = आसीत्, **तस्य** बौद्धस्य सतः **स्वापादिदशायां** = निद्रा-मूर्च्छाद्यवस्थायां **वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहस्य अग्रिमब्राह्मणभवीय-निरुक्तयावच्छरीरसम्बन्धाऽभावसमानकालीनत्वात्** = अतीतकालीनब्राह्मणभवीयस्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगमसमानकालीनो योऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धा-भावकूटः तत्समकालीनत्वात् **तत्र** सुप्ते बौद्धे शिष्टलक्षणसाम्राज्याद् **अतिव्याप्तिः** नैव पराकर्तुं शक्या गीर्वाणगुरुणाऽपि ।

एतेन न प्राक्तनभवीयः स्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहो ग्राह्यो न वाऽनागतभवीयः किन्तु वर्तमानभवीय एव वेदप्रामाण्यग्रहस्तदप्रामाण्याऽग्रहश्च ग्राह्य इति न कोऽपि दोष इत्यपि **निरस्तम्**; एकस्मिन्नेव जन्मनि यः प्राग् बौद्ध आसीत् पश्चाच्च स्वरसतो वेदप्रामाण्याभ्युपगन्ता ब्राह्मणस्सञ्जातः तस्य बौद्धस्य सतः स्वापादिदशायामतिव्याप्तेर्वज्रलेपायमानत्वात्, तदानीं तदीयवेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमस्य तद्भवीयब्राह्मण-कालीनस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहसमानकालिकयावदपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावसमानकालीनत्वा-नतिक्रमादेव इति बोध्यम् । → नालिकेरफलसम्मितं वचः ← (मल्लि.) इति **मल्लिनाथ**सदुक्तिरत्राप्य-व्याहतप्रसराऽवसेया ।।१५/२५।।

છે તે અગ્રિમબ્રાહ્મણભવકાલીન વેદપ્રામાણ્યગ્રહને સમકાલીન એવા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવકૂટને સમકાલીન હોવાથી સૂતેલા બૌદ્ધમાં શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવશે. આ વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે. **(૧૫/૨૫)**

વિશેષાર્થ :- શિષ્ટ પુરુષના લક્ષણમાં જે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો પ્રવેશ કરવામાં આવેલ છે. તે તમામ વેદપ્રામાણ્યગ્રહના બદલે ગમે તે લઈને જો ૨૪મા શ્લોકમાં આપવામાં આવેલી અવ્યાપ્તિને દૂર કરવામાં આવે તો તેવું કરવા જતાં ત્રણ સ્થળમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. તે આ રીતે - (૧) જે બ્રાહ્મણ બીજા ભવમાં કાગડો થઈને ફરીથી બ્રાહ્મણ થવાનો હોય પરંતુ ત્રીજા ભવનું શરીર ધારણ કર્યું ન હોય અને કાગડાનો ભવ પૂરો થઈ ગયો હોય તેવી દશામાં જે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર છે તે તૃતીયભવકાલીન વેદપ્રામાણ્યગ્રહને સમકાલીન એવા અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકકાકશરીરસંબંધધ્વંસને સમાનકાલીન હોવાથી તેમાં શિષ્ટલક્ષણ રહી જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ભવિષ્યમાં જે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર થવાનો છે તેને સમકાલીન કાકશરીરસંબંધધ્વંસ છે. તથા તે તૃતીયભવસંબંધીબ્રાહ્મણશરીરઅગ્રહણદશામાં જે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર છે તે વેદપ્રામાણ્યગ્રહસમકાલીન એવા કાકશરીરસંબંધધ્વંસને સમાનકાલીન છે. આમ ત્યારે શિષ્ટલક્ષણ રહી જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

(૨) વળી, ત્રીજા ભવમાં બ્રાહ્મણદેહનો ત્યાગ કર્યા પછી જો તે ફરીથી કાગડો થવાનો હોય પરંતુ જ્યાં સુધી કાગડાનું શરીર ધારણ કરેલ ન હોય ત્યાં સુધી તે અવસ્થામાં (વિગ્રહગતિમાં) પૂર્વના બ્રાહ્મણભવસંબંધી જે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર હતો તેને સમકાલીન એવા અપકૃષ્ટજ્ઞાનઅવચ્છેદક કાકશરીરસંબંધપ્રતિયોગિક પ્રાગભાવ હાજર છે. આ કારણસર તે અવસ્થામાં જે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર છે તે પૂર્વભવીયવેદપ્રામાણ્યસ્વીકારસમાનકાલીન એવા તમામ અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક કાકશરીરસંબંધ પ્રાગભાવઆદિનું સમાનકાલીન બની જશે. તેથી શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

१. हस्तादर्शे '...याच्छ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जीववृत्तिविशिष्टाङ्गाऽभावाऽभावग्रहोऽप्यसन्। उत्कर्षश्चाऽपकर्षश्चाऽव्यवस्थो यदपेक्षया।।२६।।

जीवेति । जीववृत्तिविशिष्टः = क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टो योऽङ्गाऽभावः = उत्कृष्टज्ञानाऽवच्छेदकशरीराऽभावस्तदभावग्रहोऽपि = तदभावनिवेशोऽपि (=**जीववृत्तिविशिष्टाङ्गाभावाभावग्रहोऽपि**)

ननु वेदत्वेन वेदप्रामाण्यगोचरस्वारसिकाभ्युपगमोत्तरकालीनत्वे सति उत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरवत्त्वे सति वेदत्वेन वेदप्रामाण्यविरोधिस्वारसिकाभ्युपगमाऽभाववत्त्वं शिष्टत्वमित्युक्ते महेश्वरेऽव्याप्तिरापद्यते । उत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरस्थानेऽपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरराहित्यस्य विशेषणविधयोपादाने च ब्राह्मणभवोत्तरमप्राप्तकाकशरीरेऽतिव्याप्तिरापद्यत इति प्रकृतातिव्याप्त्यव्याप्तिनिवारणार्थं क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टोत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीराभावस्य विरह एव विशेषणविधया ग्राह्य इति न कोऽपि दोषः ।

इत्थञ्च वेदत्वेन वेदप्रामाण्यगोचरस्वारसिकग्रहोत्तरकालीनत्वे सति क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टोत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावप्रतियोगिकाभाववत्त्वे सति वेदत्वेन वेदप्रामाण्यविरोधिस्वारसिकाभ्युपगमाऽभाववत्त्वं शिष्टत्वमित्यायातम् । न चात्र पातकाद् ब्राह्मणस्य काकभवप्राप्तिकाले यद्वा काकभवोत्तरं देहान्तरानुपादानदशायां यद्वा द्वितीयब्राह्मणभवोत्तरं काकदेहसम्बन्धप्रागभावावस्थायामतिव्याप्तिसम्भवः, क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टस्योत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावस्य विवक्षितमुख्यविशेषणात्मकाऽभावप्रतियोगिनः सत्त्वेन निरुक्तविशेषणस्य प्रच्यवात् । न हि प्रतियोगिसत्त्वे तदभावः सम्भवति । न वेश्वरेऽव्याप्तिसम्भवः, क्षेत्रज्ञत्वशून्ये तत्र विद्यमानस्योत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावस्य क्षेत्रज्ञवृत्तित्ववैशिष्ट्यविरहात् क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टोत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावप्रतियोगिकाऽभावस्य विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावस्वरूपस्याऽनपायादिति पूर्वपक्ष्याशयमपक्षिपन् ग्रन्थकारः प्राह- '**जीवे**'ति ।

(૩) તથા બ્રાહ્મણ બીજા ભવમાં બૌદ્ધ થઈને વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ સૂઈ જશે ત્યારે પણ તેમાં શિષ્ટત્વને માન્ય કરવું પડશે. આનું કારણ એ છે કે નિદ્રામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું ન હોવાથી વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર ત્યારે હાજર છે અને તે અસ્વીકાર બ્રાહ્મણભવીય વેદપ્રામાણ્યજ્ઞાનને સમાનકાલીન એવા તમામ અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક શરીરસંબંધવિરહને સમાનકાલીન જ છે. કારણ કે બ્રાહ્મણ મરીને બૌદ્ધ મનુષ્ય થયેલ હોવાથી બ્રાહ્મણભવમાં ભવિષ્યના અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધોના જેટલા પ્રાગભાવો તથા પૂર્વના અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધોના જેટલા ધ્વંસો હતા તે તમામ સૂતેલા બૌદ્ધમાં હાજર જ છે. તેમાંથી એક પણ અભાવનો નાશ થયો નથી. આમ શિષ્ટલક્ષણ રહી જવાથી ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે. આ કારણે પદ્મનાભે બતાવેલ મૂળભૂત શિષ્ટલક્ષણનો કે પરિષ્કૃત શિષ્ટલક્ષણનો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. (૧૫/૨૫)

❀ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ જાતિવિશેષરૂપ નથી - ઉત્તરપક્ષ ❀

ગાથાર્થ :- જીવવૃત્તિતાવિશિષ્ટ શરીરાભાવના અભાવનો પ્રવેશ પણ અર્થહીન છે. કારણ કે ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ અવ્યવસ્થિત છે. (૧૫/૨૬)

ટીકાર્થ :- કાગડામાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ અને ઈશ્વરમાં આવતી અવ્યાપ્તિના નિરાકરણ માટે ક્ષેત્રજ્ઞ એવા જીવથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાથી વિશિષ્ટ એવો જે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરાભાવ છે તેના અભાવનો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

काकेश्वरयोरतिव्याप्त्यव्याप्तिवारणार्थं[1] **असन्** = न दुष्टलक्षणसमाधानसमर्थः[2] । **यद्** = यस्माद् **उत्कर्षश्चाऽपकर्षश्च अपेक्षयाऽव्यवस्थः**[3] । कीटिकादिज्ञानाऽपेक्षयोत्कृष्टत्वात् काकादिज्ञानस्य, ब्राह्मणादिज्ञानस्य च देवादिज्ञानाऽपेक्षयाऽपकृष्टत्वात्। इत्थं च तदवस्थे[4] एवाऽतिव्याप्त्यव्याप्ती ।

परमते ईश्वरात्मा शिव उच्यते, तद्भिन्नाश्चात्मानो जीवाः कथ्यन्ते । क्षेत्रज्ञपदमपि जीवस्यैव वाचकम्, क्षेत्रे = शरीरे तिष्ठन् घटादिकं जानातीति व्युत्पत्तेः । यथोक्तं **शारीरकोपनिषदि** → जीव-परमात्मनोर्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रज्ञः ← (शारी.पृष्ठ-२) इति । तदुक्तं **शिवगीतायां** अपि → व्यावहारिक-जीवस्तु क्षेत्रज्ञः पुरुषोऽपि च ← (शि.गी.१०/१७) इति, → अनादिवासनायुक्ताः क्षेत्रज्ञा इति ते स्मृताः ← (शि.गी.२/२९) इति च । प्रकृते → अथो यो ह खलु वावैतस्य सोंऽशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाऽध्यवसायाऽभिमानलिङ्गः ← (मैत्रा.२/५) इति **मैत्रायण्युपनिषद्**वचनम्, → आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यः तल्लिङ्गं शरीरं हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते ← (स.सा.२/६) इति च **सर्वसारोपनिषद्**वचनमप्यत्र यथातन्त्रं भावनीयम्। ईश्वरस्तु शरीरमृत एव सर्वं जानातीत्यक्षेत्रज्ञ उच्यते । पूर्वपक्ष्याशयस्तु भावित एवेति न तन्यते।

वस्तुतस्तु जीवनिष्ठाऽऽधारतानिरूपिताऽऽधेयताविशिष्टस्य उत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीराभावस्याऽभावो विशेषणविधया तत्र प्रविष्टोऽपि **न दुष्टलक्षणसमाधानसमर्थः** = परिष्कृतशिष्टलक्षणगतातिव्याप्त्य-व्याप्तिदोषनिवारणप्रत्यलः, **यस्मात्** कारणात् **उत्कर्षश्चापकर्षश्च** ज्ञानगतः खलु अङ्गुलिनिष्ठह्रस्वत्व-दीर्घत्वादिवत् **अपेक्षया** = सापेक्षतया **अव्यवस्थः** = अव्यवस्थितः = अनवस्थितः । न हि जात्या किञ्चित् ज्ञानमुत्कृष्टमपकृष्टं वा सम्भवति । एतदेव भावयति- **कीटिके**त्यादि स्पष्टम् । इत्थञ्च ज्ञानगतोत्कृष्टत्वाऽपकृष्टत्वयोः मिथःसापेक्षत्वसिद्धौ हि वेदत्वेन स्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालीनत्वे सति क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टोत्कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभाववत्त्वे सति वेदत्वेन वेदप्रामाण्यविरोधिस्वारसिकाऽभ्युपगमाऽभाववत्त्वं शिष्टत्वमित्युक्तावपि **तदवस्थे** = वज्रलेपायिते **एव अतिव्याप्त्यव्याप्ती** ।

तथाहि- यदा ब्राह्मणः पातकात्काको जातः तदानीमपि तत्र क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टस्य कीटिका-ज्ञाननिष्ठाऽपकृष्टत्वप्रतियोगिकोत्कृष्टत्वशालिज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धाभावस्य विरहेण निरुक्तलक्षणसाम्रा-

શિષ્ટ લક્ષણમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો પણ તે પરિષ્કાર વાસ્તવમાં દોષગ્રસ્ત શિષ્ટલક્ષણનું સમાધાન કરવા માટે સમર્થ નથી. કારણ કે ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ અવ્યવસ્થિત છે, અનવસ્થિત છે, પરિવર્તનશીલ છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાન એક અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે તે જ જ્ઞાન બીજી અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ છે. જેમ કે કાગડાનું જ્ઞાન બ્રાહ્મણજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ = નિમ્નસ્તરનું હોવા છતાં કીડી વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. તથા કાકજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ એવું બ્રાહ્મણાદિગત જ્ઞાન પણ દેવાદિના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ જ છે. આથી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ તેમના તેમ જ રહેશે. કારણ કે કાગડા વગેરેના જ્ઞાનમાં ન રહે અને મનુષ્યાદિના જ્ઞાનમાં રહે તેવી ઉત્કર્ષ નામની વિશિષ્ટ જાતિ

१. मुद्रितप्रतौ '...रतिव्याप्तिवारणा..' इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः। २. हस्तादर्शे '...धानासमर्थ' इत्यशुद्धः पाठः। ३. 'अपेक्षया व्यवस्थित' इति पाठो मुद्रितप्रतौ। मूलग्रन्थानुसारेण शुद्धोऽपेक्षितः पाठोऽस्माभिरत्र योजितः। ४. हस्तादर्शे '..वस्थ एव.' इति पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

न च काकादिज्ञानव्यावृत्तं मनुष्यादिज्ञानसाधारणमुत्कर्षं नाम जातिविशेषमाद्रियन्ते भवन्तः, अन्यथा कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यताऽवच्छेदकत्वनियमेन तदवच्छिन्नेऽनुगतकारणकल्पनाऽऽपत्तिः ।

'ईश्वरज्ञानसाधारण्यान्न तस्य कार्यमात्रवृत्तित्वमिति' चेत् ? तथापि देवदत्तादिजन्यताऽवच्छेदिकयाऽपकर्षविशेषेण च साङ्कर्यान्न जातित्वं ।

ज्यादतिव्याप्तिर्दुरुद्धरैव । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तुर्ब्राह्मणस्य तु देवादिज्ञानापेक्षापकर्षशालिज्ञानावच्छेदकदेहविशिष्टत्वात् तत्र च क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टस्य देवादिज्ञानप्रतियोगिकोत्कर्षविशिष्टज्ञानावच्छेदकदेहसम्बन्धाभावस्यैव सत्त्वेन तत्प्रतियोगिकाभावविरहाद् निरुक्तलक्षणाऽव्याप्तिरपि दुर्वारैव ।

वस्तुतस्तु → क्षेत्रज्ञं चाऽपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ← (भ.गी.१३/३) इति **भगवद्गीता**वचनात् पराभिमतस्येश्वरस्याऽपि क्षेत्रज्ञत्वाऽऽक्रान्तत्वात् तदवस्थ एव प्राक्तनोऽव्याप्त्यादिलक्षणो दोष इत्यवधेयम् ।

ननु मनुष्यादिज्ञाने उत्कृष्टत्वाभिधाना जातिरेवाऽङ्गीक्रियताम्, काक-कीटिकादिज्ञाने चाऽपकृष्टत्वजातिरिति नैवोपदर्शितातिव्याप्त्यव्याप्तिसम्भव इति मुग्धस्य परस्याऽपसिद्धान्तदोषमपश्यत आशङ्कामपाकर्तुमुपक्रमते ग्रन्थकारः **न च काकादिज्ञानव्यावृत्तं** = काक-कीटिका-दन्दशूक-वृश्चिक-शुकादिज्ञाननिरूपितवृत्तिताशून्यं **मनुष्यादिज्ञानसाधारणं** = मानव-दानव-देवादिज्ञानसमवेतं **उत्कर्षं नाम जातिविशेषं भवन्तो** वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारो नैयायिका **आद्रियन्ते** = स्वीकुर्वन्ति, येनोक्तातिव्याप्त्याद्यपाकरणं सम्भवेत् ।

अत्रैव विपक्षबाधमाह- **अन्यथा** = काकादिज्ञानव्यावृत्त-मनुष्यादिज्ञानानुगतोत्कृष्टत्वाभिधानजात्यङ्गीकारे तु **कार्यमात्रवृत्तिजातेः** = अकार्याऽसमवेतजातेः **कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन** = जन्यतावच्छेदकत्वाऽऽक्रान्तत्वराद्धान्तेन भवदङ्गीकृतेन **तदवच्छिन्ने** = मानवादिज्ञानसमवेतोत्कृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति **अनुगतकारणकल्पनापत्तिः** दुर्निवारैव, घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वाद्यवच्छिन्नकारणताकल्पनावत् । ज्ञानीयोत्कर्षावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताऽवच्छेदकाऽऽश्रयकल्पनाऽऽवश्यकतयाऽभिनवकार्यकारणभावाऽभ्युपगमप्रसङ्ग इत्याकूतम् ।

नन्वीश्वरस्याऽपि शिष्टत्वेनाभिमतत्वात्तदीयवेदप्रामाण्यग्रहेऽप्युत्कृष्टत्वमभ्युपेयमेव । महेशज्ञानस्य तु न कार्यत्वाऽऽक्रान्तत्वम् । इत्थञ्च **ईश्वरज्ञानसाधारण्यात्** = ईश्वरीयज्ञानसमवेतत्वात् **न** = नैव **तस्य** उत्कृष्टत्वस्य **कार्यमात्रवृत्तित्वं** = जन्यताऽऽश्रयाऽतिरिक्ताऽसमवेतत्वम् । ततश्च काकादिज्ञानव्यावृत्तस्य भवानीपति-नरपति-देवपत्यादिज्ञानाऽनुगतस्योत्कृष्टत्वस्य जातित्वाऽङ्गीकारेऽपि न काचित्क्षतिरस्माकमिति **चेत्** ?

ग्रन्थकृदुत्तरपक्षयति- **तथापि** = ज्ञानीयोत्कर्षस्य कार्याऽकार्यवृत्तित्वस्वीकारेऽपि **देवदत्तादिजन्यतावच्छेदिकया अपकर्षविशेषेण च साङ्कर्यात् न** उत्कर्षस्य **जातित्वं** सम्भवति । तथाहि- उत्कर्षस्येवाऽ-

वेदप्रामाण्यवादी બ્રાહ્મણો માનતા નથી. બાકી તો કાર્યમાત્રમાં રહેનાર જાતિ કાર્યતાઅવચ્છેદક હોવાના નિયમના લીધે ઉત્કર્ષજાતિથી વિશિષ્ટ પ્રત્યે અનુગત કારણની કલ્પના કરવાની સમસ્યા ઊભી થાય.

જો કે ઈશ્વરજ્ઞાનમાં પણ ઉત્કર્ષ રહેલ હોવાથી તે કાર્યમાત્રવૃત્તિ બની ન શકે તો પણ તેને જાતિવિશેષ સ્વરૂપે તો માની ન જ શકાય. આનું કારણ એ છે કે દેવદત્તાદિની જન્યતાઅવચ્છેદક જાતિ સાથે અને અપકર્ષવિશેષની સાથે સાંકર્ય આવે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्तज्ज्ञानाऽवच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटस्तु[1] दुर्ग्रह इति न किञ्चिदेतत् ॥२६॥

पकर्षस्यापि ज्ञाननिष्ठस्य भवता जातित्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च ज्ञानीयोत्कर्षस्य कार्याऽकार्यसाधारणत्वेऽपि ज्ञानीयाऽपकर्षस्य कार्यमात्रवृत्तितया कार्यताऽवच्छेदकत्वनियमेन कीटिका-काक-वृश्चिक-देवदत्ताद्यनुगतकारणताकल्पनावश्यकी । ततश्च महेश्वरज्ञानसमवेतस्य कीटिका-काकादिज्ञानव्यावृत्तस्योत्कर्षस्य कीटिका-काकादिज्ञाननिष्ठेन महेश्वरज्ञानव्यावृत्तेनाऽपकर्षविशेषेण समं देवदत्तीयादिज्ञानवृत्तितया साङ्कर्यमपरिहार्यमेव । महेश्वरज्ञाने उत्कर्षस्य सत्त्वेऽप्यपकर्षस्याऽसत्त्वम्, कीटिकादिज्ञानेऽपकर्षस्य सत्त्वेऽप्युत्कर्षस्याऽसत्त्वम् । महेश्वरीयज्ञानापेक्षाऽपकर्षशालिनि कीटिकादिज्ञानापेक्षोत्कर्षोपेते देवदत्तादिज्ञाने ह्युभयसत्त्वमिति परस्परव्यधिकरणधर्मयोरेकत्र समावेशेन साङ्कर्यान्नोत्कर्षस्य जातित्वसम्भवो येनोत्कर्षापकर्षयोर्व्यवस्थितत्वं स्यादित्याशयः ।

ननु क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टो यः चैत्रीय-मैत्रीय-देवदत्तीय-यज्ञदत्तीयादिज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाभावकूटः तत्प्रतियोगिकाभावस्य विशेषणविधया शिष्टलक्षणकुक्षौ निवेशे कोऽपि दोषो नास्ति । तथा हि- महेशे वेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालीनत्वे सति क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्ट-चैत्रीयादिज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटप्रतियोगिकाऽभाववत्त्वे सति वेदाऽप्रामाण्याऽनभ्युपगमसत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिः। काकादौ क्षेत्रज्ञनिष्ठाऽऽधारतानिरूपिताऽऽधेयताविशिष्टस्य चैत्रीयादिज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटस्यैव सत्त्वेन तत्प्रतियोगिकाऽभावशून्यतया नाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गः । एवमेव न ब्राह्मणस्य मरणोत्तरं काकशरीराऽग्रहदशायामतिव्याप्तिर्न वा काकस्य मरणोत्तरं ब्राह्मणदेहानुपादानावस्थायामतिव्याप्तिः, विशिष्टलक्षणघटकीभूताभावप्रतियोगिसत्त्वेन तदभावघटितविशिष्टलक्षणस्याऽयोगादिति चेत् ?

अत्रोच्यते- निरुक्तलक्षणघटकीभूताऽभावप्रतियोगिताऽऽक्रान्तः **तत्तज्ज्ञानावच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटस्तु** चैत्रीय-मैत्रीय-देवदत्तीय-यज्ञदत्तीयादिज्ञाननिष्ठाऽवच्छेद्यतानिरूपिताऽवच्छेदकताऽऽलिङ्गितशरीरसम्बन्धाभावसमूहस्तु अननुगतचैत्रीय-मैत्रीयत्वादिघटितत्वेनाऽर्वाग्दृशां प्रातिस्विकरूपेण **दुर्ग्रह** इति तद्घटितं शिष्टत्वमप्यस्माकं दुर्ज्ञेयं स्याद् **इति न किञ्चिदेतत्** । यद्यपि क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टो यो जन्योत्कृष्टज्ञाना-

તે તે જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવના કૂટનો તો શિષ્ટલક્ષણમાં પ્રવેશ કરવો જરાય વ્યાજબી નથી. કારણ કે તેનું જ્ઞાન થવું ખૂબ અઘરું છે. માટે વેદપ્રામાણ્યવાદી **પદ્મનાભે** બનાવેલ શિષ્ટલક્ષણ જરાય બરાબર નથી. (૧૫/૨૬)

વિશેષાર્થ :- ૨૦મા શ્લોકમાં ઈશ્વરમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ અને ૨૧ વગેરે શ્લોકમાં કાગડામાં શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ બતાવવામાં આવેલી હતી. તેના નિરાકરણ માટે પૂર્વપક્ષ તરફથી એવું લક્ષણ બનાવવામાં આવે છે કે તેનાથી ઉપરોક્ત બન્ને દોષો દૂર થઈ જાય. પૂર્વપક્ષ દ્વારા કલ્પના કરવામાં આવેલ નવું લક્ષણ આ મુજબ છે. વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ જ્યાં સુધી ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવનો અભાવ હોય અને વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર હોય ત્યાં સુધી શિષ્ટત્વ હોય અથવા તે સ્વરૂપ શિષ્ટત્વ છે. દેહધારી જીવો ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. તેમાં રહેલો જે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવ તે ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ = ક્ષેત્રજ્ઞનિરૂપિતવૃત્તિતાવિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવ કહેવાય. આવો અભાવ કાગડા વગેરેમાં રહે છે પણ મનુષ્ય વગેરેમાં તથા

१. हस्तादर्शे 'वत्कू...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वच्छेदकशरीरसम्बन्धाऽभावकूटस्तदत्यन्ताभावस्य वेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनस्य शिष्टलक्षणकुक्षौ प्रवेशे न दुर्ज्ञेयत्वाद्यापत्तिः तथापि यः चैत्राख्यो वेदप्रामाण्याभ्युपगन्ता ब्राह्मणो मृत्वा पुनः ब्राह्मणो जातः तदा तस्मिन्नवाप्तदेवदत्ताभिधाने वेदनिष्ठप्रामाण्यगोचरस्वारसिकग्रहोपेते ब्राह्मणभावेऽव्याप्तिर्दुरुद्धरैव, स्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनाभावप्रतियोगी योऽभावकूटस्तद्घटकीभूतस्य चैत्रीयशरीरसम्बन्धाभावस्य स्वाऽभावद्वारा वेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनाभावप्रयोजकस्य तदानीं सत्त्वेन तदभावप्रयुक्तस्य वेदप्रामाण्यग्रहकालीनाभावस्य प्रच्यवात् । **न च** तदानीं तादृशकूटान्तर्गतस्य देवदत्तशरीरसम्बन्धप्रागभावस्योच्छेदात्तादृशाभावकूटविरहसाम्राज्यान्नैवाऽव्याप्तिरिति **वाच्यम्**, यतः प्रकृतवेदप्रामाण्यग्रहसमकालीनाऽभावस्य तादृशाऽभावकूटघटकीभूतचैत्रीयशरीरसम्बन्धाऽभावविरहप्रयुक्तत्वेन तादृशाऽभावकूटघटकीभूतदेवदत्तीयशरीरसम्बन्धप्रागभावविरहप्रयुक्तादभावाद्विलक्षणत्वमभ्युपगन्तव्यमेव, उपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्योरसाङ्कर्यादिति दिक् ।।१५/२६।।

ઈશ્વરમાં રહેતો નથી. તેથી વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકાર ન કરે તો ત્યાં સુધી તેમાં તથાવિધસંબંધાભાવાભાવવિશિષ્ટ વેદઅપ્રામાણ્ય અસ્વીકારસ્વરૂપ શિષ્ટત્વ રહેશે. ઈશ્વરમાં પણ તે રહી જવાથી શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. તેમજ બ્રાહ્મણ મરીને કાગડો થાય ત્યારે તથા તે કાગડો મરીને બ્રાહ્મણદેહ ધારણ ન કરે ત્યારે અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કારણ કે તે વખતે જે વેદઅપ્રામાણ્ય અસ્વીકાર છે તે તથાવિધસંબંધાભાવના અભાવથી વિશિષ્ટ નથી. ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવ જ વિદ્યમાન છે. આમ અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ નહિ આવે.

❁ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ પરિવર્તનશીલ ❁

પરંતુ પૂર્વપક્ષીનું આ કથન બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક બ્રાહ્મણ-શરીર એ અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક પણ બની શકે છે અને અપકૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક કાકદેહ પણ ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદક બની શકે છે. કાગડાનું જ્ઞાન કીડીની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. અને મનુષ્યની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ છે. તથા બ્રાહ્મણનું જ્ઞાન કાગડાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં દેવના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ છે. તેથી કાગડા પાસે કીડીજ્ઞાનસાપેક્ષ ઉત્કર્ષથી યુક્ત એવા જ્ઞાનનું અવચ્છેદક જે શરીર છે તેના સંબંધનો અભાવ નથી રહેતો. અર્થાત્ ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ કીડીસાપેક્ષઉત્કર્ષવિશિષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવનો અભાવ અને તેનાથી વિશિષ્ટ વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર કાગડા પાસે, બ્રાહ્મણદેહને નહિ પામેલ કાગડાના જીવ પાસે હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ. તેમજ વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ પાસે પણ દેવજ્ઞાનસાપેક્ષઉત્કર્ષથી વિશિષ્ટ એવા જ્ઞાનના અવચ્છેદક શરીરનો સંબંધ ન હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દેવાદિસાપેક્ષઉત્કૃષ્ટત્વ-વિશિષ્ટજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરસંબંધાભાવ જ રહી જશે. તેથી તેની પાસે રહેલ વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર તથાવિધશરીરસંબંધાભાવાભાવવિશિષ્ટ ન બનવાથી શિષ્ટના લક્ષણની તેમાં અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.

જો બ્રાહ્મણ અને દેવાદિના જ જ્ઞાનમાં રહેનાર ઉત્કર્ષને જાતિ માનવામાં આવે તો બ્રાહ્મણજ્ઞાનમાં અપકૃષ્ટત્વ ન આવી શકે તથા કાગડાના જ્ઞાનમાં ઉત્કૃષ્ટત્વ ન આવી શકે. પરંતુ આવું તો વેદપ્રામાણ્યવાદી પદ્મનાભ વગેરે માનતા નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણ, દેવ વગેરેનું જ્ઞાન કાર્યસ્વરૂપ હોવાથી ઉત્કર્ષ જાતિ કાર્યમાત્રવૃત્તિ બનશે. તથા કાર્યમાત્રમાં રહેનાર જાતિ કાર્યતાઅવચ્છેદક હોવાનો નિયમ છે. એટલે કે અમુક ચોક્કસ પ્રકારના કારણનો તે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બનશે. આમ બ્રાહ્મણાદિજ્ઞાનગત ઉત્કર્ષ જાતિથી અવચ્છિન્ન = વિશિષ્ટ એવા ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનસ્વરૂપ કાર્ય પ્રત્યે કોઈક અનુગત કારણની કલ્પના કરવાનું નવું ગૌરવ આવશે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ननु एकजन्मावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणस्वोत्तरवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपग[2]मध्वंसाऽनाधारवेदप्रामा-

ननु एकजन्मावच्छेदेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टो वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरह एव शिष्टत्वमित्युच्यताम् । न च यो ब्राह्मणो मृत्वा काको जातस्तदा तत्रातिव्याप्तिः; तदानीं वेदाऽ-

જો કે ઈશ્વરજ્ઞાન પણ ઉત્કૃષ્ટ છે તથા તે નિત્ય હોવાથી કાર્ય નથી. માટે ઉત્કર્ષ જાતિ કાર્યમાત્રમાં રહેનાર બનતી નથી. માટે તેનાથી અવચ્છિન્ન પ્રત્યે અનુગત કારણની કલ્પના કરવાની સમસ્યાને અવકાશ રહેતો નથી. પરંતુ આવું પણ પૂર્વપક્ષી દ્વારા કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે સાંકર્ય દોષના કારણે ઉત્કર્ષ જાતિસ્વરૂપ બની નહિ શકે. સાંકર્ય આ રીતે આવશે. જેમ જ્ઞાનગત ઉત્કર્ષને જાતિ માનો છો તેમ જ્ઞાનગત અપકર્ષને પણ જાતિ માનવી પડશે. તથા અપકૃષ્ટત્વવિશિષ્ટ જ્ઞાન તો કેવલ કાર્યસ્વરૂપ જ છે, અનિત્ય જ છે. અપકૃષ્ટ જ્ઞાન નિત્ય હોય તેવું પૂર્વપક્ષીને માન્ય નથી. ઈશ્વરના જ્ઞાનમાં ઉત્કર્ષ જાતિ છે પણ અપકર્ષ જાતિ નથી રહેતી. તથા કીડી વગેરેના જ્ઞાનમાં અપકર્ષ જાતિ છે પણ ઉત્કર્ષ જાતિ નથી. જ્યારે દેવદત્ત વગેરેના જ્ઞાનમાં ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ બન્ને રહેવાથી સાંકર્ય આવશે. દેવદત્તનું જ્ઞાન ઈશ્વરીય જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ છે અને કીડી વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. આમ પરસ્પર વ્યધિકરણ એવા બે ગુણધર્મોનો એક અધિકરણમાં સમાવેશ થવાના લીધે સાંકર્ય દોષ લાગુ પડે છે. માટે જ્ઞાનગત ઉત્કર્ષને જાતિસ્વરૂપ માની ન શકાય- એમ સિદ્ધ થાય છે.

❁ તત્-તત્ સંબંધાભાવકૂટપ્રવેશ મીમાંસા ❁

ઉપરોક્ત બધા દોષોમાંથી બહાર નીકળવા માટે પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે → "ચૈત્ર-મૈત્ર-દેવદત્ત વગેરેના શરીરોના સંબંધોના અભાવનો જે સમૂહ હોય તેનો અભાવવિશેષણરૂપે = અભાવપ્રતિયોગીરૂપે પ્રવેશ કરાવીને ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ચૈત્ર-મૈત્રાદિશરીરસંબંધાભાવપ્રતિયોગિક અભાવથી વિશિષ્ટ એવો વેદ-અપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી તે વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણાદિમાં શિષ્ટત્વ રહે. આવું માનવાથી જ્ઞાનગત ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ વગેરેને જાતિરૂપે ન માનવામાં પણ કોઈ દોષ નથી આવતો. કારણ કે તેનો લક્ષણમાં પ્રવેશ જ નથી કરેલો. ચૈત્ર વગેરે બ્રાહ્મણો પાસે તાદશશરીરસંબંધ રહેલ હોવાથી તેના અભાવના સમૂહનો અભાવ રહી જશે અને તેનાથી વિશિષ્ટ વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર પણ રહી જશે. તેથી શિષ્ટત્વનું લક્ષણ રહી જશે. તેમ જ કાગડા વગેરેમાં વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર હોવા છતાં પણ ક્ષેત્રજ્ઞવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટ ચૈત્રાદિજ્ઞાનાવચ્છેદકશરીરાભાવસમૂહનો અભાવ ન રહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે." ←

પરંતુ પૂર્વપક્ષીની આ વાત વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે 'સામેની વ્યક્તિ શિષ્ટ છે કે નહિ ?' આ જાણવા માટે શિષ્ટલક્ષણની વિચારણા ચાલી રહેલ છે. તથા શિષ્ટલક્ષણમાં જે અભાવનો પ્રવેશ કરેલ છે તેની કુક્ષિમાં ચૈત્ર, મૈત્ર, દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે ઢગલાબંધ જીવોના શરીરના સંબંધોનો પ્રવેશ થયેલ હોવાથી તેનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેનાથી ઘટિત એવું શિષ્ટલક્ષણ પણ ખ્યાલમાં ન આવે. આથી વ્યવહારમાં ઉપરોક્ત લક્ષણ ઉપયોગી બની ન શકે. તેમ જ આવા લક્ષણને સ્વીકારવામાં અત્યંત ગૌરવ આવે છે. માટે ઉપરોક્ત શિષ્ટલક્ષણ માન્ય કરી શકાય તેમ નથી. (૧૫/૨૬)

❁ વેદઅપ્રામાણ્યગ્રહધ્વંસઅનાધારતાઘટિત નૂતન શિષ્ટલક્ષણ ❁

પૂર્વપક્ષ :- 'એક જન્મની અપેક્ષાએ વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને ઉત્તરકાલીન એવો વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર જ શિષ્ટત્વ છે' એવું માનવામાં કોઈ દોષ નથી. વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણ કાગડો થાય ત્યારે ભવ બદલાવાના

१. 'वेदप्रामा...' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । २. हस्तादर्शे '...पमध्वं...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ण्याऽभ्युपगमोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्ट-वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहः शिष्टत्वमिति

प्रामाण्याभ्युपगमविरहस्य प्राक्तनब्राह्मणभवीयवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टत्वेऽपि एकजन्मावच्छिन्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालीनत्वशून्यत्वात् । वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहस्य काकभवीयत्वविवक्षणे वेदप्रामाण्याभ्युपगमोऽपि काकभवीय एव ग्राह्यः । स चात्र न सम्भवतीति नातिव्याप्तिसम्भवः । स्वापादिदशायां च ब्राह्मणे नाऽव्याप्तिः, वेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालीनस्य वेदाऽप्रामाण्याऽग्रहस्यैकजन्मावच्छिन्नस्य तत्राऽबाधात् । **न चैवमपि** सुप्ते बौद्धेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव स्यात्, मनुष्यभवावच्छेदेन श्रोत्रियब्राह्मणगतवेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालीनस्य वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहस्यानपायेन शिष्टलक्षणसाम्राज्यादिति **शङ्कनीयम्**, स्वारसिकवेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहसमानाधिकरणो यः स्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगमः तदुत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव वेदाऽप्रामाण्यग्रहाभावस्याऽत्राऽभिप्रेतत्वात् । सुप्तबौद्धनिष्ठस्य वेदाप्रामाण्यानभ्युपगमस्य स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टवेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालीनत्वविरहान्नेयमतिव्याप्तिः सम्भवतीति भावः ।

न चैकजन्मावच्छेदेन स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टवेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालीनस्य वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमस्य शिष्टलक्षणत्वाङ्गीकारेऽपि एकस्मिन्नेव जन्मनि यो ब्राह्मणः प्राक् वेदप्रामाण्यमभ्युपगतवान् पश्चात्तत्प्रतिक्षिप्तवान् तस्मिन् स्वापादिदशायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैव स्यात्, तल्लक्षणसत्त्वादिति **शङ्कनीयम्**, यतो वेदप्रामाण्यग्रहो यथा वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमाऽभावसमानाधिकरणो ग्राह्यः तथैव वेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालः वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमोत्तरकालीन-वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमध्वंसाऽनधिकरणीभूतो ग्राह्यः । तथा च गृहीत-प्रतिक्षिप्तवेदप्रामाण्ये सुप्ते ब्राह्मणे वर्तमानस्य वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमस्य स्वसमानाधिकरणवेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालवृत्तित्वेऽपि वेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालस्य स्वोत्तरवर्तिवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमध्वंसाऽऽधारत्वेन शिष्टलक्षणप्रच्यवान्नातिव्याप्तिः । इत्थञ्च **एकजन्मावच्छेदेन स्वसमानाधिकरण-स्वोत्तरवेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमध्वंसाऽनाधारवेदप्रामाण्याभ्युपगमोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्ट-वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहः शिष्टत्वमिति** फलितम् ।

લીધે એક જન્મથી અવચ્છિન્ન એવા વેદપ્રામાણ્યના સ્વીકારથી વિશિષ્ટ એવો વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારાભાવ નથી રહેતો, તેથી અતિવ્યાપ્તિને અવકાશ નથી આવતો.

વળી, જે આત્મામાં વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર થયેલો હોય તે જ આત્મામાં એકજન્માવચ્છિન્ન વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તેમાં શિષ્ટત્વ માન્ય છે. અર્થાત્ તે બન્ને સમાનાધિકરણ હોવા જોઈએ. આવું માનવાથી મનુષ્યભવઅવચ્છેદેન બ્રાહ્મણગતવેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને ઉત્તરકાલીન એવો વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર સૂતેલા બૌદ્ધમાં રહી જવાના નિમિત્તે અતિવ્યાપ્તિ આવવાને કોઈ અવકાશ નહિ રહે. કારણ કે તે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને વ્યધિકરણ છે. વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો સમાનાધિકરણ ન હોવાથી ઉપરોક્ત અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે.

જો કે જે બ્રાહ્મણ વેદપ્રામાણ્યને સ્વીકાર્યા બાદ વેદઅપ્રામાણ્ય સ્વીકારીને સૂતો હોય ત્યારે પણ શિષ્ટત્વની અતિવ્યાપ્તિ આવી શકે છે. કારણ કે એકજન્મઅવચ્છેદેન વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકારસમાનાધિકરણ વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારને ઉત્તરકાલીન એવો વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર ત્યારે ત્યાં વિદ્યમાન છે. તો પણ આ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

निर्वचने न कोऽपि दोषो भविष्यतीत्यत आह–

'वेदा न प्रमाणमि'ति ग्रहे तु ज्ञानस्य तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन स्वोत्पत्त्युत्तरं तदुच्छेदाद् वेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालस्य तादृशध्वंसाऽधिकरणतया स्वापादिदशायां वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहस्य स्वोत्तरवर्त्तिवेदाऽप्रामाण्यग्रहध्वंसाऽनधिकरण-वेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यविरहान्नातिव्याप्तिः । इह वेदाऽप्रामाण्यानभ्युपगमे वेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालीनत्वमेकजन्मावच्छेदेन ज्ञेयम् । स्वपदेनोभयत्र वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहो ग्राह्यः । ततश्च स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वारसिकवेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहविशिष्टस्य स्वारसिकवेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य य उत्तरकालः वेदाप्रामाण्यानभ्युपगमोत्तरवर्तिवेदाप्रामाण्याभ्युपगमध्वंसानधिकरणीभूतः तन्निरूपितवृत्तिता यद्येकजन्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन वेदाऽप्रामाण्याऽभ्युपगमविरहे वर्तते तर्हि तादृशवृत्तिताविशिष्टो वेदाऽप्रामाण्याभ्युपगमविरहः शिष्टत्वमिति **निर्वचने न कोऽपि** अतिव्याप्त्यव्याप्तिप्रभृतिलक्षणो **दोषो भविष्यतीति** पूर्वपक्षाऽऽशयः ।

સમસ્યા અમને નડતરરૂપ નહિ થાય. કેમ કે 'વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો ઉત્તરકાળ વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકારોત્તરકાલીન વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારધ્વંસનો અનાધાર બને તેવો લેવાનો' એવું અહીં અભિપ્રેત છે. આવું કહેવાથી ઉપરોક્ત સ્થળમાં અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કારણ કે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર બાદ વેદઅપ્રામાણ્ય સ્વીકારીને સૂતેલા બ્રાહ્મણ પાસે જે વેદઅપ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર છે તે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારઉત્તરકાલનિરૂપિત વૃત્તિતાવાળો હોવા છતાં પણ તે વેદપ્રામાણ્યગ્રહનો ઉત્તરકાળ વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારના ધ્વંસનો આધાર બની જવાના લીધે વેદઅપ્રામાણ્ય ગ્રહધ્વંસના અનાધાર એવા વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનિરૂપિતઉત્તરત્વવિશિષ્ટ કાળથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકારમાં ન રહેવાના લીધે શિષ્ટત્વની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. આમ એકજન્મઅવચ્છેદેન સ્વસમાનાધિકરણ અને સ્વોત્તર એવા વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારધ્વંસનો અનાધાર એવો જે વેદપ્રામાણ્યગ્રહનો ઉત્તરકાળ હોય તેનાથી નિરૂપિત વૃત્તિતાથી વિશિષ્ટ એવો વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી તેને શિષ્ટ કહેવાય- આવું માનવામાં કોઈ પણ દોષ નહિ આવે.

સ્વશબ્દથી વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકારનું બન્ને સ્થલે ગ્રહણ કરવાનું અભિપ્રેત છે. તેથી જે બ્રાહ્મણે વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યા બાદ વેદઅપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય ત્યાં સુધી જ તેમાં શિષ્ટત્વ રહેશે. કેમ કે તે વખતે જે વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર છે તેમાં એકજન્માવચ્છેદેન પોતાના સમાનાધિકરણ અને પોતાના ઉત્તરકાલીન એવા વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારધ્વંસના અનાધાર બને એવા વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર-ઉત્તરકાળથી નિરૂપિત એવી વૃત્તિતા રહેલી છે. મતલબ કે વેદઅપ્રામાણ્યસ્વીકારાભાવ જે કાળમાં રહેલો છે તે કાળ એવા વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો ઉત્તરવર્તી છે કે જે વેદઅપ્રામાણ્યગ્રહધ્વંસનો અનાધાર છે. કેમ કે તેણે ક્યારેય તે ભવમાં વેદમાં અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કર્યો જ ન હોવાથી તેના ધ્વંસની ઉત્પત્તિને જ કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. છતાં જો વેદમાં અપ્રામાણ્યની ઘોષણા કરીને તે સૂઈ ગયો હોય તો નિદ્રાકાલીન વેદઅપ્રામાણ્યઅસ્વીકાર જે વેદપ્રામાણ્યગ્રહનું ઉત્તરકાલવર્તી છે તે કાળ વેદઅપ્રામાણ્ય ગ્રહધ્વંસનો અનાધાર બનતો નથી. માટે તેમાં અતિવ્યાપ્તિ આવવાની કોઈ જ શક્યતા રહેતી નથી. માટે ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા કરવામાં કોઈ દોષ નથી.

આવું ઉપરોક્ત દીર્ઘ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अपि चाऽव्याप्त्यतिव्याप्ती कार्त्स्न्य-देशविकल्पतः। आद्यग्रहे स्वतात्पर्यान्न दोष इति चेन्मतिः।।२७।।

अपि चेति। अपि च[1] कार्त्स्न्य-देशविकल्पतः = कृत्स्नवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमो विवक्षितो देशतदभ्युपगमो वा ? इति विवेचने **अव्याप्त्यतिव्याप्ती।** कृत्स्नवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमस्य ब्राह्मणेष्वप्य[2]भावात्। न हि वेदान्तिनो नैयायिकाद्यभिमतां श्रुतिं प्रमाणयन्ति, नैयायिकादयो वा वेदान्त्यभिमताम् ।

यद्यप्येवमप्येकस्मिन्नेव जन्मनि प्राग् वेदप्रामाण्यमभ्युपगम्य पश्चात् तिरस्कृत्य पुनश्च तदभ्युपगन्तरि ब्राह्मणेऽव्याप्तिर्दुर्वारैव, वेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालस्य वेदाऽप्रामाण्यग्रहध्वंसाऽऽधारतया तादृशब्राह्मणनिष्ठस्य वेदाऽप्रामाण्यग्रहाऽभावस्य स्वोत्तरवर्त्तिवेदाऽप्रामाण्यग्रहध्वंसाऽनाधारत्वविशिष्टवेदप्रामाण्यग्रहोत्तरकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यशून्यत्वात् तथापि स्फुटत्वादेतद्दोषमुपेक्ष्य प्रकारान्तरेण तन्निराकरणाय ग्रन्थकार आह- **'अपी'**ति।

ननु प्रकृतशिष्टलक्षणमध्यप्रविष्टस्वारसिकवेदप्रामाण्यग्रहपदेन किं **कृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमो विवक्षितः देशतदभ्युपगमो वा** = आंशिकवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमो वा ? **इति विवेचने** = विकल्पोद्भावने यथाक्रमं **अव्याप्त्यतिव्याप्ती** प्रसज्येते । तथाहि- **कृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य** शिष्टत्वेन भवदभिमतेषु **ब्राह्मणेषु अपि अभावाद्** अव्याप्तिप्रसङ्गः। **न हि वेदान्तिनः** = ब्रह्माद्वैतवादिनः **नैयायिकाद्यभिमतां श्रुतिं** द्वैतवादिनैयायिक-साङ्ख्य-योग-मीमांसकाद्यभिमतार्थपरतया **प्रमाणयन्ति**। नैयायिकाभिमतां 'अहिंसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः' (छां.उप.८/१५/१) इति **छान्दोग्योपनिषदुक्तिं** याज्ञिकहिंसानिर्दोषत्वसमर्थनपरतया वेदान्तिनो नैव प्रमाणयन्ति ।

ईश्वरीयाऽऽनन्दाऽनभ्युपगन्तारो **नैयायिकादयो वा** → ऋतं पिबन्तौ ← (कठो.१/३/१) इति **कठोपनिषदुक्तिं** ईश्वरस्य भोगप्रतिपादनपरां **वेदान्त्यभिमतां** 'न प्रमाणयन्ती'त्यत्रानुवर्तनीयम् । 'अनश्नन्योऽभिचाकशीति' (ऋ.वे.१/१६४/२०, मुण्डको.३/१/१) इति **ऋग्वेद-मुण्डकोपनिषदुक्तिं** परमात्मभोगनिषेधपरां नैयायिकाद्यभिमतां पातञ्जलानुयायिनो न प्रमाणयन्ति । → 'आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं ← (छां.उप.७/१५/२) इति 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छान्दो.६/१/१) इति च **छान्दोग्योपनिषदुक्तिं** आत्मेतरमिथ्यात्वप्रतिपादनपरां वेदान्त्यभिमतां नैयायिक-साङ्ख्य-योग-वैशेषिकादयो नैव प्रमाणयन्ति । → 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' ← (ऋ.वे.६/४७/१८) इति **ऋग्वेदोक्तिं** ईश्वरे मायापरिणामप्रतिपादनपरां वेदान्त्यभिमतां नैयायिकादयो नैव प्रमाणयन्ति । → 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे'

ગાથાર્થ :- વળી, સંપૂર્ણતા અને એક દેશના વિકલ્પની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ આવશે. 'સ્વતાત્પર્યની અપેક્ષાએ યાવદ્વેદપ્રામાણ્યગ્રહોનો પ્રવેશ કરવામાં કોઈ દોષ નથી' આવી જો પૂર્વપક્ષીની મતિ હોય. [તો તે વ્યાજબી નથી.- આ વાત આગળની ગાથામાં જણાવવામાં આવશે.] (૧૫/૨૭)

ટીકાર્થ :- વળી, શિષ્ટલક્ષણમાં સંપૂર્ણવેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર વિવક્ષિત છે કે આંશિક વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર? જો પ્રથમ વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે તો અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. કારણ કે બ્રાહ્મણોમાં તમામ વેદોનું પ્રામાણ્ય માન્ય નથી. નૈયાયિક વગેરેને માન્ય દ્વૈતપ્રતિપાદક વેદવચનો વેદાન્તીઓને માન્ય નથી અને વેદાન્તિઓને માન્ય અદ્વૈતપ્રતિપાદક વેદવચનો નૈયાયિક વગેરે બ્રાહ્મણોને માન્ય નથી. આમ બ્રાહ્મણો

---

१. हस्तादर्शे 'च' नास्ति । २. मुद्रितप्रतौ '...णेष्वभा...' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्यं च बौद्धादयोऽप्यभ्युपगच्छन्ति "न हिंस्यात् सर्वभूतानि" (**छान्दोग्योपनिषत्**-अ.८), "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" (**यजुर्वेद**-२३/१०) इत्यादिवचनानां तेषामपि सम्मतत्वादिति ।

"**स्वतात्पर्यात्** = स्वाऽभिप्रायमपेक्ष्य **आद्यग्रहे** = यावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेशे[1] **न दोषः**, 'स्व-स्वतात्पर्ये प्रमाणं श्रुति'रिति हि सर्वेषां नैयायिकादीनामभ्युपगमः" **इति चेन्मतिः** =

← (मुण्ड.उप.२/२/८) इति **मुण्डकोपनिषदुक्तिं** ज्ञानान्मुक्तिप्रतिपादनपरां वेदान्त्यभिमतां मीमांसकादयो नैव प्रमाणयन्ति । 'तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ।।" (अन्न.उप.४/७१) इति **अन्नपूर्णोपनिषदुक्तिं** पुरुषप्रतिबिम्बप्रतिपादनपरां साङ्ख्याद्यभिमतां नैयायिक-वेदान्ति-मीमांसकादयो न प्रमाणयन्ति । 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ.वे.१०/१९०/३) इति **ऋग्वेदोक्तिं** ईशप्रेरणाप्रतिपादनपरां पातञ्जलयोगदर्शनानुगाम्याद्यभिमतां साङ्ख्य-मीमांसकादयो नैव प्रमाणयन्ति । कियन्ति च तादृशवचनानि दर्श्यन्ते ? ततश्च तेष्वव्याप्तिर्दुर्वारैव ।

देशतो वेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य शिष्टलक्षणमध्यनिवेशे चाऽतिव्याप्तिः दुर्वारैव, यतो **यत्किञ्चिद्वेदप्रामाण्यं च** = खलु **बौद्धादयोऽपि** भवतां शिष्टत्वेनाऽनभिमता **अभ्युपगच्छन्ति** एव । **'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'** (छां. अध्याय-८), **'अग्निर्हिमस्य भेषजम्'** (य.वे.२३/१०) **इत्यादिवचनानां** छान्दोग्योपनिषद्-**यजुर्वेदा**द्युक्तानां, आदिपदेन "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ।।" (अव.उप.८, त्रिपु.५/१०, आत्मो.३१) इति **अवधूतोपनिषदः त्रिपुरातापिन्युपनिषद् आत्मोपनिषदश्च** वचनस्य पूर्वोक्तस्य(पृ.७३४) **तेषामपि** = विज्ञानवादिनां शून्यवादिनाञ्च **सम्मतत्वादिति**। 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्यसंज्ञाऽस्ति' (बृ.आ.२/४/१२) इति **बृहदारण्यकोपनिषदुक्तिं** परलोकनिषेधपरतया चार्वाका अपि प्रमाणयन्तीति तेषामपि शिष्टत्वप्रसङ्गो दुर्निवार एव ।

ननु शिष्टलक्षणमध्ये **स्वाभिप्रायमपेक्ष्य यावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेशे न** अव्याप्तिलक्षणो **दोषः** प्रसज्यते, **हि** = यस्मात् **'स्व-स्वतात्पर्ये श्रुतिः प्रमाणमि'ति सर्वेषां नैयायिकादीनां अभ्युपगमः** = सिद्धान्तः । 'यज्ञे वधोऽवध' (छां.उप.८/१५/१) इति **छान्दोग्योपनिषद्वचनं** वधाऽऽभासतापरमिति तात्पर्येण वेदान्ति-सांख्य-पातञ्जलानुयायिनोऽभ्युपयन्ति प्रमाणत्वेन। 'ऋतं पिबन्तौ' इति (कठो.१/३/१) इति **कठोपनिषद्**वचनमीश्वरगतौपचारिकभोगपरमिति तात्पर्येण प्रमाणतयाऽभ्युपगच्छन्ति नैयायिकादयः। पूर्वोक्तां(पृ.१०६१) 'अनश्नन्न्योऽभिचाकशीति' (मुण्डको.३/१/१) इति **मुण्डकोपनिषदुक्तिं** अभिमानपूर्वक-सुखाद्यनुभवलक्षण-सांसारिकभोगनिषेधतात्पर्यमुन्नीय पातञ्जलाः प्रमाणयन्त्येव । 'आत्मैवेदं सर्वमि'ति (छान्दो.७/१५/२)

તમામ વેદોને પ્રમાણભૂત માનતા નથી. તથા ગમે તે વેદવચનનું પ્રામાણ્ય જો શિષ્ટલક્ષણમાં વિવક્ષિત હોય તો બૌદ્ધ વગેરેમાં શિષ્ટ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે 'સર્વ જીવોને મારવા નહિ.' 'અગ્નિ હિમનું = ઠંડીનું ઔષધ છે' વગેરે વેદવચનોને બૌદ્ધ વગેરે પણ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે.

પૂર્વપક્ષ :- પોતાના અભિપ્રાયની અપેક્ષાએ યાવદ્વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારનો શિષ્ટલક્ષણમાં અમે પ્રવેશ કરીએ છીએ. તેથી તેમાં કોઈ દોષ નહિ આવે. કારણ કે નૈયાયિક વગેરે વિદ્વાનો પણ તમામ વેદવચનને પોત-પોતાના તાત્પર્યમાં પ્રમાણભૂત જ માને છે.

१. हस्तादर्शे '...पगमे निवेशे' इति अशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कल्पना भवदीया ? ।।२७।।

नैवं विशिष्य तात्पर्याऽग्रहे तन्मानताऽग्रहात्। सामान्यतः स्वतात्पर्ये प्रामाण्यं नोऽपि सम्मतम्।।२८।।

नैवमिति । **एवं** मतिः **न**[1] युक्ता,

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छान्दो.६/१/१) इति च पूर्वोक्तं (पृ.१०६१) **छान्दोग्योपनिषद्**वचनं 'प्रपञ्चस्याऽनित्यत्वाऽशुचित्व-तुच्छत्वादिकमाविष्कुर्वन्नित्यतारूपं सत्त्वं निराकरोति; न पुनर्विकाराणामत्यन्ततुच्छतया। न हि लोके मृद्विकारस्याऽत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धमस्ति, येन ब्रह्मकार्यप्रपञ्चतुच्छत्वे दृष्टान्तता तस्य स्यादि'ति तात्पर्यतः नैयायिक-साङ्ख्य-पातञ्जलादयः प्रमाणत्वेनाऽङ्गीकुर्वन्त्येव । एवं यथायथमन्यान्यपि श्रुतिवचनानि स्व-स्वतात्पर्येण योज्यानि गम्भीरबुद्ध्या **इति भवदीया** = वेदप्रामाण्यवाद्याविष्कृता **कल्पना चेत्** ? ।।१५/२७।।

ग्रन्थकृत्तन्निराकरोति- '**नैवमि**'ति । **एवं मतिः** = स्व-स्वतात्पर्यानुसारिकृत्स्नवेदप्रामाण्यग्रहघटितशिष्टलक्षणकल्पना **न युक्ता**; यतः 'दिवा न पूजयेद् विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेद् विष्णुं

ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે જો તમે આવું માનતા હો તો [તે યુક્ત નથી. શા માટે યુક્ત નથી ? તે વાત આગળની ગાથામાં જણાવાશે.] (૧૫/૨૭)

વિશેષાર્થ :- વેદમાં દ્વૈત-અદ્વૈત વગેરે અલગ-અલગ વિરોધી અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર અનેક વચનો મળે છે. તેમાંથી નૈયાયિક વગેરે લોકો દ્વૈતશ્રુતિને માન્ય કરે છે, અદ્વૈત-શ્રુતિને માન્ય કરતા નથી. જ્યારે વેદાન્તી વિદ્વાનો અદ્વૈતપ્રતિપાદક વેદવચનને સ્વીકારે છે, દ્વૈતશ્રુતિને સ્વીકારતા નથી. આથી તમામ વેદવચનોનું પ્રામાણ્ય કોઈ પણ એક બ્રાહ્મણ વિદ્વાન સ્વીકારતા નથી - આમ ફલિત થાય છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં પણ શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ હટાવવા માટે પૂર્વપક્ષીનું મંતવ્ય એવું છે કે → અદ્વૈતશ્રુતિને નૈયાયિક વગેરે સર્વથા અપ્રમાણ નથી માનતા. પરંતુ વેદાન્તીને માન્ય તાત્પર્યની અપેક્ષાએ અપ્રમાણ છે. અર્થાત્ વેદવચન ખોટા નથી. પણ વેદાન્તીનું તાત્પર્ય ખોટું છે. બાકી પોતાના તાત્પર્ય મુજબ તો નૈયાયિક વગેરે પણ અદ્વૈતશ્રુતિને ય પ્રમાણ જ માને છે. અદ્વૈતશ્રુતિ ઘટ, પટ વગેરેની અનિત્યતા, અસારતા વગેરેનું સૂચન કરે છે- આવા તાત્પર્યમાં નૈયાયિક વગેરે વિદ્વાનો અદ્વૈતપ્રતિપાદક વેદવચનને પણ પ્રમાણરૂપ જ માને છે. આમ વેદપ્રામાણ્યવાદી નૈયાયિક, વેદાન્તી, સાંખ્ય વગેરે તમામ બ્રાહ્મણો પોતપોતાને માન્ય એવા તાત્પર્યમાં તમામ વેદોના વચનોને પ્રમાણરૂપે જ સ્વીકારે છે. માટે પોતાના તાત્પર્ય મુજબ તમામ વેદવચનપ્રામાણ્યના સ્વીકારનો શિષ્ટલક્ષણમાં પ્રવેશ કરવામાં અવ્યાપ્તિ દોષને આવવાનો અવકાશ નહિ રહે. ← આવું પૂર્વપક્ષીનું મન્તવ્ય છે. (૧૫/૨૭)

ગ્રંથકારશ્રી પૂર્વપક્ષીના ઉપરોક્ત મંતવ્યનું નિરાકરણ કરતા જણાવે છે કે

ગાથાર્થ :- ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. કારણ કે કોઈક દુર્ગમ વેદવચનના તાત્પર્યનું વિશેષરૂપે જ્ઞાન થાય નહિ તો તે વેદવચનની પ્રમાણતાનો બોધ ન થવાથી (અવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે.) તથા સામાન્યરૂપે તો પોતાના અભિપ્રાયમાં વેદપ્રામાણ્ય તો અમને જૈનોને પણ માન્ય છે. (૧૫/૨૮)

ટીકાર્થ :- ઉપરોક્ત માન્યતા યુક્તિસંગત = વ્યાજબી નથી.

१. 'मतिनिर्युक्ता' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कस्याश्चिद्दुरवबोधायाः श्रुतेः **विशिष्य** = स्वकल्पिताऽर्थाऽनुसारेण **तात्पर्याऽग्रहे** तन्मानतायाः = [1]तत्प्रमाणताया अग्रहात् (=**तन्मानताऽग्रहात्**), स्वतात्पर्ये सर्ववेदप्रामाण्याऽभ्युपगमस्य दुःशकत्वात्।

'अनाकलिततात्पर्यायामपि श्रुतौ प्रमोपहितत्वाऽग्रहेऽपि प्रमाकरणत्वस्य सुग्रहत्वान्न दोष'

दिवा रात्रं प्रपूजयेत् ।।' (शां.उप.१/३८) इति **शाण्डिल्योपनिषल्लक्षणायाः**; 'नान्तःप्रज्ञं, न बहिःप्रज्ञं, नोभयतः प्रज्ञं, न प्रज्ञानघनं, न प्रज्ञं नाऽप्रज्ञं' (मां.उप.१/पृ.५६) इति **माण्डूक्योपनिषल्लक्षणायाः**; 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाऽभवत्, निरुक्तञ्चाऽनिरुक्तञ्च, निलयनञ्चाऽनिलयनञ्च, विज्ञानञ्चाऽविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्' (तै.उप.६) इति **तैत्तिरीयोपनिषल्लक्षणायाः**, वा **कस्याश्चिद् दुरवबोधायाः** = दुर्ज्ञेयतात्पर्यायाः **श्रुतेः विशिष्य = स्वकल्पिताऽर्थाऽनुसारेण** = स्वोत्प्रेक्षितपदार्थानुसरणतः **तात्पर्याऽग्रहे** = यथावस्थिताऽभिप्रायानवगमे **तत्प्रमाणतायाः** = तादृशश्रुतिप्रामाण्यस्य **अग्रहात्** = अभ्युपगमविरहात् स्वतात्पर्यानुसारिकृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमप्रच्यवादव्याप्तिर्दुर्वारैव । न हि श्रुतित्वावच्छिन्ने सर्वस्य शिष्टस्य प्रामाण्यग्राहक-संयोग-विभाग-वाक्यशेष-विवृत्यादिबलेन प्रामाण्यनिश्चयनियमोऽस्ति । तदुक्तं **महाभारते** → न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति ← (म.भा.उद्योग.१४३/५३) इति । ततश्चैकस्माद् वेदवचनादनेकेष्वर्थेष्वुपस्थितेषु 'कस्मिन्नर्थे इयं श्रुतिः प्रमाणम् ?' इति संशयाऽऽपत्तौ तात्पर्याऽनिर्णयेन **स्वतात्पर्ये** = स्वमतिकल्पिततात्पर्यार्थे **सर्ववेदप्रामाण्याऽभ्युपगमस्य** = कृत्स्नवेदप्रामाण्यनिश्चयस्य **दुःशकत्वात्** ।

ननु दुरवबोधत्व-तात्पर्यग्राहकविरहादिना **अनाकलिततात्पर्यायामपि** = अनिश्चितैदम्पर्यायामपि दुरवबोधायां **श्रुतौ प्रमोपहितत्वाऽग्रहेऽपि** = स्वाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्रमावैशिष्ट्याऽनिश्चये सत्यपि **प्रमाकरणत्वस्य सुग्रहत्वात्** = सुज्ञेयत्वात् **न** = नैवाऽव्याप्तिलक्षणो **दोषः** । यथा घटोत्पादव्यापृतकुम्भकारहस्तस्थे दण्डे घटोपहितत्वं = स्वाऽव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वसम्बन्धेन घटवैशिष्ट्यमस्ति, अरण्यस्थे दण्डे घटोपहितत्वविरहेऽपि घटकरणत्वमनपलपनीयमेव, घटत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकदण्डत्ववत्त्वस्याऽबाधात् तथैव प्राज्ञश्रूयमाणे वेदवचने प्रमोपहितत्वं वर्तते, मन्दश्रुते वेदवचने तु प्रमोपहितत्वविरहेऽपि प्रमाकरणत्वमनपलपनीयमेव, शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकाऽऽप्तवाक्यत्वादिलक्षण-

---

આનું કારણ એ છે કે કોઈક અત્યંત અઘરી = દુર્જ્ઞેય શ્રુતિનું (=વેદવચનનું) પોતે કલ્પેલા અર્થને અનુસારે વિશેષ પ્રકારે તાત્પર્યજ્ઞાન ન થાય ત્યારે તે શ્રુતિવચનનું પ્રામાણ્ય અજ્ઞાત રહેવાથી પોતાના વિશેષ તાત્પર્યની અપેક્ષાએ સર્વવેદવચનપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર ન થઈ શકવાથી તે બ્રાહ્મણ વગેરેમાં પણ શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ વજ્રલેપ થશે.

પૂર્વપક્ષ :- પોતાના તાત્પર્ય મુજબ સર્વ વેદવચનોમાં પ્રામાણ્યનો બોધ થવો તો અત્યંત મુશ્કેલ છે. બધા વિદ્વાનોને બધા વેદવચનોમાં પોતાના વિશિષ્ટ તાત્પર્ય મુજબ અર્થઘટન કરીને તમામ વેદવચનનું પ્રામાણ્ય જાણી શકવું તો ખૂબ જ અઘરું હોવાના કારણે જે વેદવચનનું તાત્પર્ય વિશેષરૂપે જાણી નથી શકાયું તે વેદવચનમાં પ્રમાઉપહિતત્વનો = સ્વઅવ્યવહિતોત્તરત્વસંબંધથી પ્રમાવૈશિષ્ટ્યનો નિશ્ચય ન થવા છતાં પણ વેદવચનમાં સામાન્યથી પ્રમાકરણત્વનો = પ્રમાસાધનતાનો નિશ્ચય થવો સરળ હોવાથી અવ્યાપ્તિને અવકાશ નહિ રહે.

---

१. 'तत्प्रमा'... इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इत्यत आह- **सामान्यतो** **नयरूपत्वेन** **स्वतात्पर्ये** = स्वाऽभिप्राये[1] **प्रामाण्यं**= वेदप्रामाण्यं **नः** = अस्माकं जैनानां **अपि** **सम्मतम्** । 'यावन्तो हि परसमयास्तावन्त एव नया' इति श्रुतपरिकर्मितमतेः सर्वमेव शब्दं प्रमाणीकुर्वतः सकलवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमोऽनपाय एवेति ।।२८।। एतदेवाऽऽह–

धर्मवत्त्वस्याऽबाधादिति श्रुतित्वावच्छिन्ने प्रामाण्यापराभिधानस्य प्रमाकरणत्वस्य सुग्रहत्वात् स्वतात्पर्ये कृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमस्य न दुःशकत्वमिति नाऽव्याप्तिप्रसङ्ग इति **अतः** = पूर्वपक्ष्याशङ्कातः तन्निराकरणाय ग्रन्थकार **आह**- **नयरूपत्वेन** = नैगमादिनयरूपतया **स्वाभिप्राये** = तत्तन्नयाभिप्राये तु **वेदप्रामाण्यं** **जैनानामपि** **सम्मतं** च, नयस्यापि स्वविषये प्रामाण्याभ्युपगमात्। तदुक्तं **सम्मतितर्के** 'णिययवयणिज्जसच्चा सव्वणया' (सं.त.१/२८) इति । **एतेन** → नीयते = संवित्तिं प्राप्यते वस्तु अनेनेति न्यायः = प्रस्तुतार्थसाधकं प्रमाणम् ← (वि.आ.२४८३ वृत्ति) इति **विशेषावश्यकभाष्यमलधारवृत्ति**वचनमपि **व्याख्यातम्**। **स्याद्वादकल्पलता** (७/१०/पृ.६०) दर्शितरीत्या नयवाक्येऽनेकान्तवस्तुग्राहकत्वरूपस्य प्रमाणवाक्यनिष्ठस्य प्रमाणत्वस्य विरहेऽपि तद्वति तत्प्रकारकबोधजनकत्वस्य, समारोपव्यवच्छेदकत्वस्य निर्धारकत्वस्य इतरांशाऽप्रतिक्षेपित्वस्य वा प्रमाणत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव ।

यद्वा जिनागमप्रामाण्याऽभ्युपगमे सकलवेदप्रामाण्यमपि यथानयमभ्युपगतमेवानेकान्तवादिभिः, सर्ववेदानां तत्र प्रतिष्ठितत्वात् । तदुक्तं **बुद्धिसागरसूरिभिः** **जैनगीतायां** → सर्वज्ञवीरवाण्यां हि सर्वे वेदाः प्रतिष्ठिताः ← (जै.गी.२८) → वीरवाणीमहावेदः सिद्धान्तो विश्वपावकः ← (जै.गी.१५०) इति । 'जावइया वयणपहा तावइया चेव होंति णयवाया। जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ।।' (सं.त.३/४७) इति प्रागुक्तात् (द्वा.द्वा.४/२२,भाग-१ पृ.२८४) **सम्मतितर्क**वचनात्, → जावन्तो वयणपहा तावन्तो वा नया विसद्दाओ । ते चेव परसमया सम्मत्तं समुविया सव्वे ।। ← (वि.आ.भा. २२६५) इति **विशेषावश्यकभाष्य**वचनात् → जावदिया वयणपहा तावदिया चेव होंति णयवादा। जावदिया णयवादा तावदिया चेव होंति परसमया।। ← (गो.सा.कर्म.८९४) इति **गोम्मटसार**वचनाच्च, **'यावन्तो** हि **परसमयास्तावन्त** **एव** **नया**, यावन्तश्च नयास्तावन्त एव वचनप्रकाराः समुदितसर्वतन्त्रसिद्धान्ते चैव सम्यक्त्वम्' **इति** **श्रुतपरिकर्मितमतेः** **सर्वमेव** **शब्दं** तत्तन्नयाभिप्रायेण **प्रमाणीकुर्वतः** स्याद्वादिनः **सकलवेदप्रामाण्याभ्युपगमः** **अनपायः** = अव्याहत **एवेति** दुर्वारैव तत्र शिष्ट-लक्षणाऽतिव्याप्तिः। प्रकृते → इय सव्वनय-मयाइं परित्तविसयाइं, समुदियाइं तु । जइणं बज्झब्भंतरनिद्देसनिमित्तसंगाहि।। ← (वि.आ.भा.१५३०) इति **विशेषावश्यकभाष्य**वचनमपि यथातन्त्रं योज्यम् ।।१५/२८।।

❁ વેદમાં પણ સાપેક્ષ પ્રામાણ્ય માન્ય ❁

ઉત્તરપક્ષ :- સામાન્યથી નયસ્વરૂપે પોતાના અભિપ્રાય વિશે તો વેદપ્રામાણ્ય અમને = જૈનોને પણ માન્ય છે. કારણ કે 'જેટલા પરદર્શનો છે તેટલા જ નયવાદ છે'- આવા જિનવચનથી જેની બુદ્ધિ પરિકર્મિત થયેલી છે તે પ્રાજ્ઞ પુરુષ તો બધા જ શાસ્ત્રવચનને, તમામ દર્શનોના વચનોને અલગ-અલગ નયની અપેક્ષાએ પ્રમાણ રૂપે સ્વીકારે છે. તેથી સર્વ વેદવચનોનું પ્રામાણ્ય પણ તે રીતે સ્વીકારવાનું નિશ્ચિત જ બને છે. **(૧૫/૨૮)**

વિશેષાર્થ :- પ્રમાઉપહિત વેદવચન એટલે શ્રવણ પછી તરત જ સાંભળનારમાં પ્રમાસ્વરૂપ બોધને ઉત્પન્ન કરે તેવું વેદવચન. અર્થાત્ સ્વઅવ્યવહિતઉત્તરત્વસંબંધથી પ્રમાવિશિષ્ટ એવું વેદવચન. જે વેદવચનને સાંભળીને શ્રોતાને પ્રમાત્મક બોધ ઉત્પન્ન થાય તે વેદવચન પ્રમાઉપહિત કહેવાય. જ્યાં સુધી વેદવચનનું

१. हस्तादर्शे '...यप्रामाण्यं' इत्यशुद्धः पाठः । मुद्रितप्रतौ च 'स्वाऽभिप्रायप्रामाण्ये' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि मिथ्या सम्यगपि श्रुतम् । सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु सम्यग्मिथ्येति नः स्थितिः ।।२९।।

मिथ्यादृष्टीति । मिथ्यादृष्टिगृहीतं हि सम्यगपि श्रुतं आचारादिकं **मिथ्या** भवति, तं प्रति तस्य विपरीतबोधनिमित्तत्वात् । **सम्यग्दृष्टिगृहीतं तु मिथ्या** अपि श्रुतं [1]वेद-पुराणादिकं **सम्यक्**, तं प्रति तस्य यथाऽर्थबोधनिमित्तत्वात् ।

एतदेव = प्रामाण्यव्याप्यमनेकान्तवादघटकनिष्ठं परसमयसमानसङ्ख्याकनयत्वमेव ग्रन्थकार आह- **'मिथ्यादृष्टी'**ति । **सम्यगपि** = वीतरागोक्ततया स्वरूपतः शुद्धमपि **आचारादिकं श्रुतं मिथ्यादृष्टिगृहीतं** सत् **मिथ्या** = स्वामिकृताऽशुद्ध्युपहितं **भवति**, **तं** = अभिनिवेशाद्युपेतं मिथ्यादृष्टिं जीवं **प्रति तस्य** = आचाराङ्गादिश्रुतस्य **विपरीतबोधनिमित्तत्वात्** = विपर्यस्तोपयोगनिमित्तभावात् । यथा हि स्वरूपतो मधुरमपि गङ्गानीरं समुद्रप्रविष्टं सत् लवणत्वोपेतं भवति तथा स्वरूपतः सम्यगपि श्रुतं मिथ्यादृष्टिगृहीतं सत् मिथ्या भवतीति भावः । **सम्यग्दृष्टिगृहीतं तुः** मिथ्यादृष्टिगृहीतापेक्षया विशेषद्योतनार्थः, तमेव द्योतयति- **मिथ्याऽपि** = स्वातन्त्र्येण सरागोक्ततया स्वरूपतोऽशुद्धमपि **वेद-पुराणादिकं सम्यक्** = स्वामिकृतशुद्ध्युपेतं भवति, **तं** = सम्यग्दृष्टिं **प्रति तस्य** वेदादेः **यथार्थबोधनिमित्तत्वात्** = यथावस्थितपदार्थावबोधनिमित्तभावात्। यथा हि स्वरूपतः कटुकोऽपि निम्बरसलवो महाकटाहगतमधुरतरपयःपाकपतितः सन् मधुरो भवति यथा च स्वरूपतो लवणरसोपेतमपि क्वोष्णमपि च प्रश्रवणादिकं गङ्गाप्रवाहपतितं

તાત્પર્ય પકડાય નહિ ત્યાં સુધી વેદવચનશ્રવણ પછી પણ સાચો અર્થનિશ્ચય થઈ ના શકે. આથી તે વેદવચન પ્રમાઉપહિત = પ્રમાવિશિષ્ટ = શીઘ્રપ્રમાજનક ન બની શકે. બધા વિદ્વાનોને બધા વેદવચનનું વિશિષ્ટ તાત્પર્ય વેદવચનશ્રવણ પછી તરત જ પકડાઈ જાય એવો નિયમ ન હોવાથી તમામ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો માટે તમામ વેદવચન સ્વઅવ્યવહિતઉત્તરત્વસંબંધથી પ્રમાવિશિષ્ટ બને જ- તેવું કહી ન શકાય. પરંતુ 'વેદવચનમાં પ્રમા ઉત્પન્ન કરવાની અસાધારણ શક્તિ રહેલી છે' આવો તો નિશ્ચય બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોને થઈ શકે છે. આથી 'સામાન્યરૂપે પોતાના તાત્પર્યને ઉદ્દેશીને વેદવચનમાં પ્રમાકરણત્વનો સ્વીકાર કરવો તે વેદપ્રામાણ્યગ્રહ કહેવાય' એવું શિષ્ટલક્ષણમાં વિવક્ષિત છે- આવો પૂર્વપક્ષીનો અભિપ્રાય છે.

પરંતુ આની સામે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આવું માનો તો જૈનોને પણ શિષ્ટ માનવા પડશે. કારણ કે જૈનાગમમાં જણાવેલ છે કે સ્યાદ્વાદ અનેક નયોથી બને છે. સર્વનયોનું સુવ્યવસ્થિત સંકલન એટલે સ્યાદ્વાદ. તથા જેટલા પરદર્શનો છે તેટલા નયો છે. આથી તમામ પરદર્શનોની માન્યતાને પણ સ્યાદ્વાદમાં સુયોગ્ય રીતે સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. સ્યાદ્વાદના ઘટકસ્વરૂપે સર્વ દર્શનોના વચનમાં ઓઘથી પ્રામાણ્ય જૈનોને માન્ય જ છે. સ્વતંત્રરૂપે વેદવચનમાં પ્રામાણ્ય ન માનવા છતાં સ્યાદ્વાદના પરિકરસ્વરૂપે, અનેકાન્તવાદ-ઘટકત્વની અપેક્ષાએ તમામ વેદવચનમાં પ્રામાણ્ય સ્વીકારવાના લીધે જૈનોને પણ શિષ્ટ માનવા જોઈશે.(૧૫/૨૮)

વેદવચનો કઈ રીતે સ્યાદ્વાદી પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે ? - આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

❋ સમકિતીએ સ્વીકારેલ મિથ્યાશ્રુત સમ્યક્ બને ❋

ગાથાર્થ :- મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ સમ્યક્ શ્રુત પણ મિથ્યા બને છે. જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્ બને છે. આ અમારા જૈનસિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા છે. (૧૫/૨૯)

ટીકાર્થ :- મિથ્યાદષ્ટિ જીવે સ્વીકારેલ આચારાંગ વગેરે સમ્યક્ શ્રુત પણ મિથ્યા = ખોટા બને છે. કારણ કે તેના પ્રત્યે તે તે શાસ્ત્રો વિપરીત બોધનું નિમિત્ત થાય છે. જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ વેદ-

१. हस्तादर्शे 'वेदःपु...' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इति नः = अस्माकं **स्थितिः** = सिद्धान्तमर्यादा[१] ।

सत् मधुरं शीतलञ्च सम्पद्यते तथैव स्वरूपतो मिथ्याऽपि श्रुतं सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतं सत् सम्यगेव भवतीति भावः। तदुक्तं **बृहत्कल्पभाष्यवृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरिभिः** → लौकिकमपि सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतं सम्यक् श्रुतम् । मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतं लोकोत्तरमपि मिथ्याश्रुतम् ← (बृ.क.भा.८८ वृ.) । इयं **अस्माकं** अनेकान्तवादिनां **सिद्धान्तमर्यादा** । तदुक्तं **सम्मतितर्के** → तम्हा सव्वे वि णया मिच्छादिट्ठी सपक्खपडिबद्धा । अण्णोण्णणिस्सिआ उण हवंति सम्मत्तसब्भावा ।। ← (सं.त.१/२१) इति ।

ज्ञानगतसम्यक्त्व-मिथ्यात्वयोः ज्ञेयकृतत्व-ज्ञातृकृतत्वप्रतिपिपादयिषया **श्रीहरिभद्रसूरिभिः** → "सम्यक् श्रुतं = अङ्गाऽनङ्गप्रविष्टं आचाराऽऽवश्यकादि, तथा मिथ्याश्रुतं = पुराण-रामायण-महाभारतादि । सर्वमेव वा दर्शनपरिग्रहविशेषात् सम्यक्श्रुतमितरद् वा" ← (आ.नि.गा.२० वृ.) इत्येवं **आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तौ** कथितम् । यथोक्तं **नन्दिसूत्रे**ऽपि → अहवा बावत्तरि कलाओ चत्तारि वेआ संगोवंगा, एआइं मिच्छदिट्ठिस्स मिच्छत्तपरिग्गहिआइं मिच्छासुअं, एयाइं चेव सम्मदिट्ठिस्स सम्मत्तपरिग्गहिआइं सम्मसुअं ← (नं.सू.४१-पृ.१९४) इति । 'भारतादीनि शास्त्राणि सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि भवन्ति सम्य-क्त्वेन = यथावस्थिताऽसारतापरिभावनरूपेण परिगृहीतानि तस्य सम्यक्श्रुतं, तद्गताऽसारतादर्शनेन स्थिरतरसम्यक्त्वपरिणामहेतुत्वात्' (नं.सू.४१ वृ.पृ.१९४) इति **तद्वृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरिः**। तदुक्तं **अध्यात्मगीतायामपि** → परस्परविरुद्धा या, असंख्या धर्मदृष्टयः । अविरुद्धा भवन्त्येव, सम्प्राप्याऽध्यात्मवेदिनम्।। ← (अ.गी.२२१) इति। एतेन → उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णाः त्वयि नाथ! दृष्टयः ← (द्वा.द्वा. ४/२५) इति **द्वात्रिंशिकाप्रकरणे सिद्धसेनदिवाकरसूरि**वचनं व्याख्यातम् । प्रकृते → जैनसम्यग्दृशां चैव सम्यग् रूपेण भासनम्। भवति सर्वधर्माणां प्रवृत्तीनां तथा स्मृतम्।। ← (जै.गी.१०१) इति **जैनगीता**वचनमपि स्मर्तव्यम्। सम्यग्दर्शनाऽविनाभाविविद्यामाहात्म्यमेतत् । सम्मतञ्चेदं परेषामपि । तदुक्तं **अध्यात्मरामायणे** → अविद्या संसृतेर्हेतुः विद्या तस्या निवर्त्तिका ← (अ.रा.अयोध्याकाण्ड-४/३४) इति। तदुक्तं **शङ्कराचार्येणापि आत्मबोधे** → विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्घवत् ← (आ.बो.५) इति ।

एतेन सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतस्य महाभारत-वेद-पुराणादेर्द्रव्यतो मिथ्यात्वमनपायमेवेति **निरस्तम्**, बहुश्रुतत्वादिगुणकलितेन सम्यगुपयुक्तेन सम्यग्दृष्टिना स्यात्कारलाञ्छिततया परिगृहीते वेदादौ द्रव्यतोऽपि सम्यक्श्रुतत्वाऽनपायात् । अभिनिवेशे गलिते सति वेदान्तदर्शनस्य परिशुद्धसङ्ग्रहनयाभिप्रायेण, साङ्ख्यदर्शनस्याऽपरिशुद्धसङ्ग्रहनयाशयेन व्यवहारनयमतेन वा, नैयायिक-वैशेषिकदर्शनयोर्नैगमनयतात्पर्येण, बौद्धदर्शनस्य चर्जुसूत्रनयदृष्ट्या द्रव्यतोऽपि प्रमाणत्वमभिमतमेवाऽस्माकम्, नैरपेक्ष्यविषपरित्यागात् । तदुक्तं **पञ्चाध्यायीप्रकरणे** → अपि निरपेक्षा मिथ्या त एव सापेक्षका नयाः सम्यक् ← (पञ्चा.१।५९०) इति।

इत्थञ्च व्यवहारतो मिथ्याश्रुतस्याऽपि बहुश्रुतत्वादिगुणकलितसम्यग्दृष्टिपरिगृहीतस्य द्रव्यतोऽपि न मिथ्याश्रुतत्वसम्भवः। तथाहि 'जिनेन्द्रस्तवनं यस्य, तस्य जन्म निरर्थकम्। जिनेन्द्रस्तवनं नाऽस्य सफलं जन्म तस्य हि।।' इत्यत्र 'यसु प्रयत्ने','तसु उपक्षये','असु क्षेपणे' इति धातुपाठबलेनार्थान्वये द्रव्य-

પુરાણ વગેરે મિથ્યા શાસ્ત્રો પણ સમ્યક્ = સાચા બને છે. આનું કારણ એ છે કે સમકિતી જીવ પ્રત્યે તે મિથ્યાશાસ્ત્રો પણ યથાર્થ બોધનું નિમિત્ત બને છે. આ પ્રમાણે અમારા જૈનસિદ્ધાન્તની વ્યવસ્થા છે.

१. हस्तादर्शे 'मर्यादात्' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रमानिमित्तत्वमात्रमेतदभ्युपगतं न तु प्रमाकरणत्वमिति चेत् ? न, त्वदुक्तं प्रमाकरणत्वमेव[1] प्रमाणत्वमिति सर्वेषां प्रमातॄणामनभ्युपगमात् ।।२९।।

तोऽपि सम्यक्श्रुतत्वमनाविलमेवेत्यधिकमस्मत्कृत**मोक्षरत्नातो** विज्ञेयम् (**भाषारहस्यवृत्ति** स्त.४गा.८३ पृ.२८२)।

यद्यपि भरतचक्रवर्तिकृतवेदस्य स्वरूपतोऽपि सम्यक्त्वमिष्टमेव तथापि **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रो**क्तरीत्या (त्रि.श.७/२/४७४-५००) वेदगतविधिवचनादीनां सगर-सुलसादिप्रतारणकृते मधुपिङ्गजीव-महाकालाख्याऽसुरादिकृतत्वेन मायानिःसृतमृषाभाषान्तर्भावान्मिथ्यात्वमेव स्वरूपतः । **आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरिभि**रपि → आर्यान् वेदान् कृतवांश्च भरत एव, तत्स्वाध्यायनिमित्तमिति तीर्थकृत्स्तुतिरूपान् श्रावकधर्मप्रतिपादकांश्च । अनार्यास्तु पश्चात् सुलसा-याज्ञवल्क्यादिभिः कृताः ← (आ.नि. ३६६ वृ.) इत्युक्तम्। **त्रिषष्टिशलाकापुरुषे**ऽपि → वेदाश्चार्हत्स्तुति-यति-श्राद्धधर्ममयास्तदा । पश्चादनार्याः सुलसा-याज्ञवल्क्यादिभिः कृताः ।। ← (त्रि.श.पु.१/६/२५६) इत्युक्तं **श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः** । तदुक्तं **दर्शनरत्नरत्नाकरे** अपि निगमगच्छवर्तिना स्वच्छमतिना **सिद्धान्तसार**मुनिना → ये च वेदाः श्रीभरतेनार्हन्नुति-यति-श्राद्धसामाचारीप्ररूपकाः कृतास्ते सुलसा-याज्ञवल्क्यादिभिरनार्याः कृतास्तेषां चानार्यीकृतवेदानां पाठकास्ते ब्राह्मणा अश्वमेधादियज्ञकर्मभिः पञ्चाक्षप्राणिगणविशसनपरायणा मिथ्यात्वमोहिताः स्वयं भवाब्धौ निमज्जन्तः परानपि निमज्जयन्ति स्म ← (द.र.र.,पृ.४४२) इति । अतः साम्प्रतमपि वेदादौ क्वचिदुपलभ्यमानोऽविसंवादो जैनाऽऽगममूलक एवाऽभ्युपेयः ।

एतेन → अन्यदर्शनधर्मेषु यत्सत्यञ्च प्रदृश्यते । तत्सत्यं जैनधर्मस्य ज्ञेयं सापेक्षदृष्टितः ।। ← (अध्या.गी.४३०) इति **अध्यात्मगीता**वचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → वेदाः सनातनाः सर्वे भरतेन प्रवर्तिताः । तत्त्वरूपेण नित्याः स्युरनित्याः शब्दरूपतः ।। ← (म.गी.४/५०) इति **महावीरगीता**वचनमप्यनेकान्तवादतोऽनुयोज्यम् । अत एव **जैनगीतायां बुद्धिसागरसूरिभिः** → वीरवाणी महावेदः सत्याऽहिंसादिसद्गुणैः । पशुहिंसादियुक्तत्वान्नाऽन्यो वेदः सदोषतः ।। ← (जै.गी.१२९) इत्युक्तम्। पशुहिंसाप्रतिपादकेषु वेदेषूपलभ्यमानानि सद्वचनान्यपि तदङ्गतया प्रमाणत्वेन व्यवहर्तुं न युज्यन्त इत्यवधेयम् । न हि पूतं स्याद् गोक्षीरं श्वदृतौ धृतमिति न्यायोऽत्र भावनीयः । यज्ञ-श्राद्धादौ मांसाऽभक्षकस्याऽब्राह्मणत्वप्रतिपादकस्य **व्यासस्मृतिवचन**स्य (पृ.२५/श्लो.५६), मांसादितः पितृतृप्तिप्रतिपादकस्य **मत्स्यपुराणवचनस्य** (अध्या.१७/श्लो.३०-३६) यज्ञेषु हन्यमानानां पशूनां स्वर्गगमनप्रतिपादकस्य **विष्णुपुराण**स्य तादृशान्यवचनानां च स्पष्टमेव स्वरूपतो मिथ्यात्वमिति दिक् ।

ननु सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतस्य मिथ्याश्रुतस्य सम्यक्श्रुतत्वकथनेन **प्रमानिमित्तत्वमात्रं एतद्** = प्रमाणत्वं **अभ्युपगतं, न तु प्रमाकरणत्वं** = प्रमितिकरणत्वलक्षणं प्रमाणत्वमभ्युपगतं **इति चेत् ? न, त्वदुक्तं** = नैयायिकोक्तं **प्रमाकरणत्वमेव प्रमाणत्वं, न** त्वन्यविधं **इति सर्वेषां प्रमातॄणां अनभ्युपगमात्** । प्रमाण-

❋ પ્રમાણત્વના અનેક સ્વરૂપ છે ❋

પૂર્વપક્ષ :- આ રીતે તો કેવળ પ્રમાનિમિત્તત્વનો જ વેદવચનમાં સ્વીકાર થાય છે, નહિ કે પ્રમાકરણત્વનો. જ્યારે શિષ્ટલક્ષણમાં પ્રવિષ્ટ વેદપ્રામાણ્યગ્રહ તો સર્વવેદવચનગત પ્રમાકરણત્વના સ્વીકાર સ્વરૂપ છે. તેથી જૈનો વેદવચનમાં પ્રમાકરણત્વસ્વરૂપ પ્રામાણ્ય ન માનતા હોવાથી તેમાં શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે.

१. हस्तादर्शे 'प्रमाकरत्वमेव' इति त्रुटितः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तात्पर्यं वः स्वसिद्धान्तोपजीव्यमिति चेन्मतिः । ननु युक्त्युपजीव्यत्वं द्वयोरप्यविशेषतः ।।३०।।

तात्पर्यमिति । वो = युष्माकं **स्वसिद्धान्तोपजीव्यं** = स्वसिद्धान्तपुरस्कारि **तात्पर्यम्** । तथा चाऽन्याऽऽगमाऽनुपजीव्यतात्पर्ये सकलवेदप्रामाण्याऽभ्युपगमनिवेशान्न दोष **इति चेद्** = यदि तव

त्वस्य नानारूपेण यथा तन्त्रान्तरेषु स्वीकारस्तथा प्रतिपादितं पूर्वं वादद्वात्रिंशिकावृत्तौ (द्वा.द्वा.८/१२ भाग-२, पृ.५६५) अस्माभिरिति नेह तन्यते । तथा च प्रमानिमित्तत्वस्याऽपि प्रमाणत्वस्वरूपतासम्भवे बाधकाऽभावेनाऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याशयः ।।१५/२९।।

पूर्वपक्षी शङ्कते- '**तात्पर्यमि**'ति । सकलवेदप्रामाण्याभ्युपगमे **युष्माकं** स्याद्वादिनां **स्वसिद्धान्तपुरस्कारि** = अनेकान्तवादराद्धान्तानुसारि **तात्पर्यं** कक्षीक्रियते, न तु वेदवादिमतोपजीव्यम् । **तथा च** शिष्टलक्षणमध्ये **अन्याऽऽगमाऽनुपजीव्यतात्पर्ये** = स्वेतराऽऽगमाऽनवलम्ब्यभिप्राये **सकलवेदप्रामाण्याभ्युपगमनिवेशात् न** अतिव्याप्तिलक्षणो **दोषः**, युष्माभिः वेदान्यजैनागमानवलम्बितात्पर्ये कृत्स्नवेदप्रामाण्यानभ्युपगमात् **इति चेत्** ?

ઉત્તરપક્ષ :- ના. તમારી આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે તમે જણાવેલ પ્રમાકરણત્વ એ જ પ્રમાણત્વ છે- એવું કાંઈ સર્વપ્રમાતાઓ = સર્વપ્રાજ્ઞ પુરુષો માનતા નથી. (૧૫/૨૯)

વિશેષાર્થ :- પ્રમાકરણત્વ એટલે પ્રમાનું અસાધારણ કારણત્વ. જ્યારે પ્રમાનિમિત્તત્વ એટલે પ્રમાનું નિમિત્તકારણત્વ. સમકિતી પ્રત્યે વેદાદિ મિથ્યાશાસ્ત્રો પણ સાચા જ્ઞાનનું નિમિત્ત બને છે એનો અર્થ એવો ફલિત થતો નથી કે વેદાદિ પ્રમાનું સાધકતમ કારણ છે. આથી આવું પ્રામાણ્ય વેદમાં માનવાના લીધે જૈનોમાં શિષ્ટત્વ ન આવે. પરંતુ જૈનો વેદમાં પ્રમાકરણત્વ માને તો જ તે વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર સ્વરૂપ બનવાથી શિષ્ટત્વનું નિર્વાહક બને. આથી વેદપ્રામાણ્ય = વેદગત પ્રમાકરણત્વ; નહિ કે વેદગત પ્રમાનિમિત્તત્વ - આવો અર્થ કરવાથી સમકિતી માટે વેદ સમ્યક્ રૂપે પરિણમવા છતાં તેને શિષ્ટ નહિ કહી શકાય. આવો પૂર્વપક્ષીનો આશય છે.

પરંતુ આની સામે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે પ્રામાણ્ય એટલે માત્ર પ્રમાકરણત્વ- આવો કોઈ સિદ્ધાન્ત સર્વ દર્શનોના પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ માન્ય કરેલ નથી. સમ્યગ્ અર્થનિર્ણયત્વં = પ્રમાણત્વં. સ્વપરપ્રકાશકજ્ઞાનત્વં = પ્રમાણત્વં. અર્થતથાત્વનિશ્ચાયકત્વં = પ્રમાણત્વં. આમ અનેક પ્રકારનું પ્રામાણ્ય વિવિધ દર્શનોમાં માન્ય કરવામાં આવેલ છે. એટલે પ્રમાનિમિત્તત્વને પણ પ્રમાણત્વ માની શકાય છે. આવું વેદપ્રામાણ્ય સમકિતીની અપેક્ષાએ વેદમાં આવવાના લીધે સમકિતી જીવમાં શિષ્ટલક્ષણ રહી જવાથી અતિવ્યાપ્તિ ઊભી જ રહેશે. માટે પૂર્વપક્ષીનું શિષ્ટલક્ષણ નિર્દોષ નથી. (૧૫/૨૯)

❋ યુક્તિઉપજીવ્યતા તુલ્ય છે ❋

ગાથાર્થ :- 'તમારું તાત્પર્ય તમારા સિદ્ધાન્તનું અવલંબન કરનાર હોવાથી ન ચાલે' - આવું જો પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય હોય તો બરાબર નથી. કારણ કે અમારે અને પૂર્વપક્ષીને બન્નેને યુક્તિઅવલંબ્યત્વ તો તુલ્ય જ છે. (૧૫/૩૦)

ટીકાર્થ :- → તમારું = જૈનોનું તાત્પર્ય તો તમારા પોતાના સિદ્ધાન્તને આગળ ધરનારું છે. એવું ન ચાલે. અમે તો એમ કહીએ છીએ કે બીજાના શાસ્ત્રોનો આશરો લેવા જવું ના પડે તેવા તાત્પર્યને લક્ષમાં રાખી સર્વ વેદમાં પ્રામાણ્યનો જે સ્વીકાર થાય તેનો શિષ્ટલક્ષણમાં પ્રવેશ માન્ય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मतिः, ननु तदा **द्वयोरपि** आवयोः **अविशेषतो युक्त्युपजीव्यत्वम्**। अयं भावः– अन्याऽऽगमाऽनुपजीव्यत्वं ह्यन्याऽऽगमाऽसंवादित्वं चेत् ? तत्संवादिनि स्वाऽभिप्रायेऽव्याप्तिः। अयौक्तिकतदसंवादित्वं चेद्? अस्माकमपि तात्पर्यमयौक्तिकाऽऽगमाऽसंवाद्येव, सर्वस्यैव भगवद्वचनस्य युक्तिप्रतिष्ठितत्वात्,

अत्र स्याद्वादी काक्वा प्रत्युत्तरयति- **ननु द्वयोः अपि आवयोः** जैन-वेदवादिनोः **अविशेषतः** = समानरूपेण **युक्त्युपजीव्यत्वं** प्राप्तम् । तथाहि- कृत्स्नवेदप्रामाण्याभ्युपगमप्रयोजकतात्पर्यगतं **अन्यागमाऽनुपजीव्यत्वं** किं अन्याऽऽगमाऽसंवादित्वलक्षणमभिप्रेतं आहोस्वित् अयौक्तिकाऽन्यागमाऽसंवादित्वरूपम्? इति विकल्पयामलमत्रोपतिष्ठते । तत्राऽऽद्यो नानवद्यः, **हि** = यतः तात्पर्यनिष्ठं **अन्याऽऽगमाऽसंवादित्वं** चेत् **अन्यागमानुपजीव्यत्वं**, तदा **तत्संवादिनि** = अन्याऽऽगमसंवादिनि = वेदान्यजैनागमादिसंवादिनि 'आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' (मुण्डको. ३/४) इति **मुण्डकोपनिषद्**वचने 'श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाऽशुभम् । न हृष्यति ग्लायति च स शान्त इति कथ्यते।।' (महो. ४/१२) इति **महोपनिषद्**वचने तादृशान्यवचने च **स्वाभिप्राये** वैदिकानां शिष्टत्वस्य **अव्याप्तिः** प्रसज्येत, वैदिकब्राह्मणाभ्युपगतकृत्स्नवेदघटककतिपयवेदवचनप्रामाण्यस्यान्याऽऽगमसंवादोपलब्धेः।

द्वितीयोऽपि विकल्पो नानवद्यः, यतः **अयौक्तिकतदसंवादित्वं** = युक्तिशून्यान्याऽऽगमाऽसंवादित्वं **चेत्** अन्यागमानुपजीव्यत्वस्वरूपम् ? तदा **अस्माकं** स्याद्वादिनां **अपि तात्पर्यं अयौक्तिकागमाऽसंवाद्येव** = युक्तिबाधिताऽन्याऽऽगमाऽसंवाद्येव। न हि वयमनेकान्तवादिनो युक्तिबाधिताऽऽगमसंवादि तात्पर्यमभ्युपगच्छामः; **सर्वस्य एव भगवद्वचनस्य** = वीतरागवचनस्य **युक्तिप्रतिष्ठितत्वात्** = अबाधितयुक्तिसंवलितत्वात्। अनुपदमेव (द्वा.द्वा.१५/३१/पृ.१०७२) वक्ष्यमाणो हेतुवादागमवादविभागस्तु तथाविधविनेयापेक्षया बोध्यः। तदुक्तं साक्षेप-परिहारं **दशवैकालिकवृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरिभिः** → अहिंसा-संयम-तपोरूपो धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टमित्येतद् वचः किमाज्ञासिद्धमाहोस्विद् युक्तिसिद्धमपि ? अत्रोच्यते- उभयसिद्धम् । कुतः ? जिनवचनत्वात् । तस्य च विनेयसत्त्वापेक्षयाऽऽज्ञादिसिद्धत्वात् ← (द.वै.१/निर्यु.४८/पृ.३३) ।

માટે જૈનોમાં અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કારણ કે વેદભિન્ન જૈનાગમનો આશરો લેવા જવું પડે તેવા તાત્પર્યને લક્ષમાં રાખીને જૈનો સર્વ વેદોમાં પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, વેદભિન્ન શાસ્ત્રનો આધાર ન લેવો પડે તેવા તાત્પર્યને લક્ષમાં રાખીને સર્વ વેદોમાં જૈનો પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર નથી કરતા. માટે શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિને કોઈ અવકાશ નથી. ← આવી જો પૂર્વપક્ષીની માન્યતા હોય તો તે બરાબર નથી. કારણ કે તમારે = પૂર્વપક્ષીને અને અમારે = જૈનોને યુક્તિઆશ્રયત્વ તો સમાન જ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે અન્ય દર્શનોના શાસ્ત્રનો આશરો ન લેવો પડે તેવું જે તાત્પર્ય અહીં ગ્રહણ કરાયેલ છે તે જો અન્યદર્શનના શાસ્ત્રો સાથે સંવાદ ન મળે, તાલમેળ ન પડે તેવા તાત્પર્યસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો વેદપ્રામાણ્યવાદી વિદ્વાનનો જે અભિપ્રાય અન્ય દર્શનોના શાસ્ત્રો સાથે તાલમેળ પડે તેવો હશે તેમાં અવ્યાપ્તિ આવશે. (મતલબ કે 'હિંસા, જૂઠ, ચોરી વગેરેનો ત્યાગ કરવો' આ પ્રમાણે જે વેદવચન છે તે અન્ય ધર્મોના શાસ્ત્ર સાથે તાલમેળ ધરાવે છે. તેથી અન્ય ધર્મશાસ્ત્ર સાથે સંવાદ ન ધરાવે તેવા તાત્પર્યને અન્યશાસ્ત્રઅનુપજીવી તાત્પર્ય માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત વેદવચનમાં જે પ્રામાણ્યને વેદવાદી બ્રાહ્મણ સ્વીકારે છે તે અન્યદર્શનના તાત્પર્યની સાથે સંવાદ ધરાવતું હોવાથી તે વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે.)

જો અન્ય દર્શનોના જે શાસ્ત્રો યુક્તિબાહ્ય હોય, યુક્તિશૂન્ય હોય તે શાસ્ત્રોની સાથે સંવાદ ન ધરાવે તેવા તાત્પર્યની અપેક્ષાએ વેદવચનપ્રામાણ્યનો જે સ્વીકાર કરવામાં આવે તેનો શિષ્ટલક્ષણમાં પ્રવેશ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मिथ्याश्रुततात्पर्यस्याऽपि स्याद्वादसङ्गतयुक्त्यैव गृह्यमाणत्वात् ॥३०॥ यतः–

उद्भावनमनिग्राह्यं युक्तेरेव[1] हि यौक्तिके । प्रामाण्ये च न वेदत्वं सत्यत्वं[2] तु प्रयोजकम् ॥३१॥

उद्भावनमिति । यौक्तिके हि अर्थे **युक्तेरेवोद्भावनं अनिग्राह्यं** अनिग्रहस्थानं, अन्यथा[3]

तदुक्तं तैरेव **दशवैकालिकवृत्तौ** अग्रे → भावा हेतुग्राह्या अहेतुग्राह्याश्च । तत्र हेतुग्राह्या जीवास्तित्वादयः, अहेतुग्राह्या भव्यत्वादयः, अस्मदाद्यपेक्षया प्रकृष्टज्ञानगोचरत्वात् तद्धेतूनाम् ← (द.वै.अ.३/निर्युक्ति-१८१ पृष्ठ-१०२ वृ.) इति । सकलजिनवचनस्य युक्तिप्रतिष्ठितत्वादेव सर्वतन्त्रैरनुसरणीयत्वम् । अत एव **श्रीबुद्धिसागरसूरिभिः कृष्णगीतायां** → यथाब्धौ सरितो यान्ति जैनधर्मं प्रति स्वयम्। सर्वधर्मास्तथा यान्ति सर्वधर्ममयः स च।। ← (कृ.गी.२९६) इति, **अध्यात्मगीतायां** च → सर्वधर्मा नदीरूपा जैनधर्म-महोदधिम् । यान्ति सापेक्षदृष्ट्या ते चाऽनादिकालतः खलु ।। ← (अध्या.गी.४२५) इत्युक्तम् । न च सकलवेद-पुराणादिप्रामाण्याभ्युपगमे कथमनेकान्तवादिनां तात्पर्ये युक्तिप्रतिष्ठितत्वमिति शङ्कनीयम्, **मिथ्याश्रुततात्पर्यस्याऽपि स्याद्वादसङ्गतयुक्त्यैव** = अनेकान्तवादपरिकरभूतसुनयाभिप्रायेणैव **गृह्यमाणत्वात्** अनेकान्तवादिस्वीकृत-मिथ्याश्रुततात्पर्ये युक्तिप्रतिष्ठितत्वाऽनपायात् । न हि वयं निरपेक्षैकान्तयुक्त्या मिथ्याश्रुतप्रामाण्यमङ्गीकुर्मः । ततश्चातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । प्रकृते → सर्वधर्मस्य सत्यांशा ग्राह्याः सापेक्षदृष्टितः । सर्वधर्मस्वरूपोऽस्ति जैनधर्मः सनातनः ।। ← (कृ.गी.२९८) इति, → सम्यग्दृष्टिप्रतापेन मिथ्यात्वसाधनान्यपि । सम्यक्त्वहेतुरूपेण परिणामं प्रयान्त्यहो !।। ← (कृ.गी.१७३) इति च **कृष्णगीता-**वचनमपि स्मर्तव्यम् ॥१५/३०॥

ननु मिथ्याश्रुततात्पर्यस्यास्तु स्याद्वादसङ्गतयुक्त्या ग्रहणम् । सम्यक्श्रुततात्पर्यस्य युक्त्या ग्रहणे किं प्रयोजनम् ? इत्याशङ्कायामाह- **उद्भावन**मिति । **यौक्तिके** = सत्तर्काऽनुमानादिनिश्चेये **ह्यर्थे** जीवा-जीवादिके **युक्तेरेव उद्भावनं** = आविष्करणं, न तु श्रद्धायाः, इदं **अनिग्रहस्थानं** = प्रतिज्ञासंन्यासाऽप्रति-

કરવામાં આવે તો અમે સ્યાદ્વાદી પણ વેદવચનોને પ્રમાણ માનીએ છીએ તે યુક્તિબાહ્ય શાસ્ત્રનો સંવાદ ન આવે તેવા તાત્પર્યની અપેક્ષાએ જ પ્રમાણ માનીએ છીએ. કારણ કે તીર્થંકર ભગવંતના સર્વ વચનો યુક્તિસંગત જ હોય છે. તેથી જિનવચનની સાથે સંવાદ ધરાવે તેવું તાત્પર્ય યુક્તિબાહ્ય શાસ્ત્રની સાથે સંવાદ ધરાવતું નથી હોતું. માટે યુક્તિશૂન્યશાસ્ત્રઅસંવાદી તાત્પર્યની અપેક્ષાએ વેદવચનમાં પ્રામાણ્ય સ્વીકારવાના લીધે સ્યાદ્વાદીમાં પણ શિષ્ટલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ આવશે. સુજ્ઞ સ્યાદ્વાદી વેદાદિ મિથ્યાશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય પણ સ્યાદ્વાદને સંગત હોય તેવી યુક્તિથી જ ગ્રહણ કરતા હોવાથી તે તાત્પર્ય યુક્તિબાહ્ય શાસ્ત્રનું સંવાદી નથી જ હોતું. (૧૫/૩૦) આનું કારણ એ છે કે →

❋ પરકીય સંગત અર્થનો સ્વીકાર નિગ્રહસ્થાન નથી ❋

ગાથાર્થ :- યુક્તિસંગત અર્થમાં યુક્તિનું જ ઉદ્ભાવન કરવું તે નિગ્રહસ્થાન નથી. તથા પ્રામાણ્યમાં વેદત્વ પ્રયોજક નથી પણ સત્યત્વ જ પ્રયોજક છે. (૧૫/૩૧)

ટીકાર્થ :- યુક્તિસંગત અર્થમાં યુક્તિનું જ ઉદ્ભાવન કરવું એ કાંઈ નિગ્રહસ્થાન નથી. ઊલટું

१. हस्तादर्शे 'युक्तिरेव' इति पाठः । २. अत्र 'सम्यक्त्वं' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । हस्तादर्शे च '...त्वं मु' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'अन्यनिग्र...' इति पाठः । स चाशुद्धः प्रतिभाति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

निग्रहाभिधानात् । यद् **वादी**- "जो हेउवायपक्खंमि हेउओ आगमे अ आगमिओ ।
सो समयपन्नवओ सिद्धंतविराहगो अन्नो ।।" (सं.त.३/४५) इति ।

भाऽपसिद्धान्तादिनिग्रहस्थानभिन्नं भवति । प्रत्युत यौक्तिकोऽर्थोऽतिगहनोऽपि हेतूदाहरणादिना परिस्फुटमुपलभ्यते । यथोक्तं **बृहत्कल्पभाष्ये निशीथभाष्ये** च → अंधकारो पदीवेण वज्जए न उ अन्नहा। तहा दिट्ठंतिओ भावो तेणेव उ विसुज्झई ।। ← (बृ.क.भा. १००७/नि.भा. ४८६८) इति । **अन्यथा** = युक्तिबोध्यपदार्थस्य श्रद्धामात्रेण समर्थने कदाग्रहेण वा खण्डने तु **निग्रहाभिधानात्** = अपसिद्धान्ताद्यभिधाननिग्रहस्थानाऽऽवेदनात् । **यद्** = यस्माद् **वादी सिद्धसेनदिवाकरसूरिः सम्मतितर्के** बभाण- 'जो' इत्यादि । **उपदेशपदे** (उ.प. ८५३) **पञ्चवस्तुके**ऽपि (पं.व. ९९३) चायं श्लोक उद्धृतो वर्तते।

अत्र च **सम्मतितर्कवृत्ति**लेशस्त्वेवम् → यो हेतुवादागमविषयमर्थं हेतुवादाऽऽगमेन तद्विपरीताऽऽगमविषयं चार्थं आगममात्रेण प्रदर्शयति वक्ता स स्वसिद्धान्तस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतिपादनकुशलः । अन्यथा प्रतिपादयंश्च तदर्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् तत्प्रतिपादके वचसि अनास्थादिदोषमुत्पादयन् सिद्धान्तविराधको भवति, सर्वज्ञप्रणीताऽऽगमस्य निस्सारताप्रदर्शनात् तत्प्रत्यनीको भवतीति यावत् ← (सं.त. वृ.३/४५) इति। **युक्तञ्चैतत्** → युक्तिमार्गसहेषु अपि अर्थेषु आगमगम्यत्वमेव पुरस्कुर्वता तेन नास्तिकादिप्रणीतकुयुक्तिनिराकरणाऽभावाद् न श्रोतॄणां दृढा प्रतीतिः कर्तुं पार्यते । आगमगम्येषु तु युक्तिपथातीतेषु युक्तिमुद्ग्राहयन् असम्पादितविवक्षितप्रतीतिर्निष्फलारम्भत्वेन स्वयमेव वैलक्ष्यं श्रोतुश्चानादेयस्वभावं प्राप्नुयादिति न सम्यक् सिद्धान्तः तेनाऽऽराधितो भवति, विपरीतव्यवहारित्वात् तस्य ← (उप. प.८५३) इति **उपदेशपदवृत्तौ श्रीमुनिचन्द्रसूरयः** । अत एव **बृहत्कल्पभाष्ये सम्यक्त्वप्रकरणे** च →
पंचविहे आयारे जुत्तो सुत्तऽत्थ-तदुभयविहिन्नू । आहरण-हेउ-उवणय-नयनिउणो गाहणाकुसलो ।।
ससमय-परसमयविऊ गंभीरो दित्तिमं सिवो सोमो । गुणसयकलिओ जुत्तो पवयणसारं परिकहेउं ।।
← (बृ.क.भा.२४३-२४४, स.प्र.१५०/१५१) इत्यादिरूपेण सिद्धान्तप्ररूपकस्वरूपमावेदितम् । सर्वत्र हेतूदाहरणान्वेषणे आज्ञागम्यपदार्थोच्छेदप्रसङ्गो **बृहत्कल्पभाष्ये निशीथभाष्ये** च → न कमति सव्वत्थ दिट्ठंतो ।। जइ दिट्ठंता सिद्धी एवमसिद्धी उ आणागेज्झाणं । ← (बृ.क.भा. १००३/४, नि.भा. ४८६४/५) इत्येवमावेदितः। हेतुलक्षणं तु **विशेषावश्यकभाष्ये** → हेऊ अणुगम-वइरेगलक्खणो सज्झवत्थुपज्जाओ ← (वि.आ.भा. १०७७) इत्येवमावेदितम् ।

इत्थञ्च युक्तिगम्यार्थस्य युक्तिमृत एव प्रतिपादने हेतुवादगम्यस्याऽऽगमवादग्राह्यत्वाऽऽपादनेनाऽपसिद्धान्तनिग्रहस्थानप्रसङ्गः स्पष्ट एव। अस्थानयोजकतया च तत्र ज्ञानगर्भवैराग्यमपि प्रच्यवते, 'आज्ञयाऽऽगमिकार्थानां यौक्तिकानाञ्च युक्तितः । न स्थाने योजकत्वं चेत् ? न तदा ज्ञानगर्भता।।' (अ.सा.६/३८) इति **अध्यात्मसार**वचनादिति प्रागुक्तं(भाग-२ पृ.४३३) स्मर्तव्यमत्र ।

યુક્તિસંગત પદાર્થમાં યુક્તિને દર્શાવ્યા વિના શ્રદ્ધાગમ્ય કરે તો નિગ્રહનું સ્થાન બની જાય- એવું શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. કારણ કે **સમ્મતિતર્ક** ગ્રંથમાં **સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી** મહારાજે જણાવેલ છે કે → 'હેતુવાદપક્ષમાં હેતુથી અને આગમિક પદાર્થમાં આગમથી પ્રતિપાદન કરે તે સ્વસિદ્ધાંતપ્રરૂપક છે. આવું ન કરનાર અથવા વિપરીત કરનાર તો જિનસિદ્ધાન્તનો વિરાધક છે.' ←

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अथ वेदत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमित्यभ्युपगमो[१] यावद्वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमः स्यादित्यत आह- **प्रामाण्ये च वेदत्वं न प्रयोजकं** किं तु **सत्यत्वं** एव, लोकशब्दस्याप्यविसंवादिनः प्रमाणत्वादिति श्रद्धामात्रमेतदिति न किञ्चिदेतत् ।।३१।।

अथ 'वेदत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमि'त्यभ्युपगमो हि यावद्वेदप्रामाण्याभ्युपगमः स्यात्, न तु 'स्वस्वतात्पर्येऽन्यागमानुपजीव्यतात्पर्येऽयौक्तिकाऽऽगमाऽसंवादितात्पर्ये वा वेदाः प्रमाणम्' इत्यभ्युपगमः इति चेत्? मैवम्, **प्रामाण्ये च** = खलु **वेदत्वं न प्रयोजकं** = नैव परम्परया निमित्तं, **किन्तु सत्यत्वं** = तद्वति तत्प्रतिपादकत्वमेव परमार्थतः प्रामाण्यप्रयोजकम् । तच्च जैनागमेष्वस्त्येवेति तत्प्रामाण्याभ्युपगन्तुः सम्यग्दृष्टेः शिष्टत्वमव्याहतमिति भावः। सत्यत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं समर्थयति- **लोकशब्दस्यापि** अपिशब्देनाऽऽप्तोक्ताऽऽगमपरिग्रहः, **अविसंवादिनः प्रमाणत्वात्** । वेदत्वस्य शाब्दप्रामाण्यप्रयोजकत्वे त्वविसंवादिलोकवचने प्रामाण्याऽव्याप्तिरेव स्यादिति **श्रद्धामात्रं** = युक्त्यनुमान-लोकव्यवहारादिबाधितान्धश्रद्धामात्रं **एतत्** = 'वेदत्वं प्रामाण्यप्रयोजकमि'ति स्वीकरणं **इति न किञ्चिदेतत्** ।।१५/३१।।

પૂર્વપક્ષ :- યાવદ્વેદપ્રમાણ્યનો સ્વીકાર એટલે 'વેદત્વ જ પ્રામાણ્યપ્રયોજક છે'- આવો સ્વીકાર કરવો તે. જૈન વિદ્વાનો વેદત્વને પ્રામાણ્યપ્રયોજક માનતા ન હોવાથી સર્વવેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર તેઓએ કર્યો ન કહેવાય. માટે અતિવ્યાપ્તિનો અવકાશ નહિ રહે.

❀ પ્રામાણ્યપ્રયોજક વેદત્વ નહિ; સત્યત્વ ❀

ઉત્તરપક્ષ :- શાસ્ત્રગત પ્રામાણ્ય પ્રત્યે વેદત્વ કાંઈ પ્રયોજક નથી પણ સત્યત્વ જ પ્રયોજક છે. (મતલબ કે 'આ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. કારણ કે તે વેદશાસ્ત્ર છે' આવું સમીકરણ વ્યાજબી નથી. પરંતુ 'આ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. કારણ કે તે સત્ય છે' આવો નિયમ માનવો બરાબર છે. વેદત્વ હોવા માત્રથી તેમાં પ્રામાણ્ય આવી જાય તેવું માનવું વધુ પડતું છે. કોઈ પણ વાત જો સત્ય હોય તો તેને પ્રમાણભૂત માનવી જોઈએ. આમ વાણીમાં રહેલ પ્રામાણ્ય સત્યત્વને આધારિત છે- એવું ફલિત થાય છે.) કારણ કે લૌકિક શબ્દો પણ જો વિસંવાદી ન હોય તો પ્રમાણભૂત જ છે. 'વૈદિકવચન જ પ્રમાણ છે, બીજા શબ્દો નહિ'- આવી માન્યતા તો અંધશ્રદ્ધામાત્ર જ છે. માટે 'વેદત્વને પ્રામાણ્યપ્રયોજક માનો તો સર્વવેદમાં પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યું કહેવાય'- આ વાત જરાય વ્યાજબી નથી. (૧૫/૩૧)

વિશેષાર્થ :- વેદના વચનોને જૈન વિદ્વાન પોતાની રીતે પ્રમાણભૂત માને તો પણ પરસિદ્ધાન્તને સાચા માનવાના લીધે અપસિદ્ધાંત, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ વગેરે નિગ્રહસ્થાનની સમસ્યા સર્જાશે- આવું પૂર્વપક્ષીનું મંતવ્ય એટલા માટે વ્યાજબી નથી કે પરદર્શનના પણ યુક્તિસંગત અર્થને, યુક્તિને આગળ ધરીને, સ્વીકારવા જોઈએ. તેનો અપલાપ કરી ના શકાય- આ મૌલિક જૈનસિદ્ધાન્ત છે. પરદર્શનના પણ યુક્તિસંગત અર્થનો અપલાપ કરવામાં આવે તો તે જૈનસિદ્ધાન્તનું જ ખંડન હોવાથી અપસિદ્ધાન્ત નામનું નિગ્રહસ્થાન લાગુ પડે. આમ વેદના સાચા વચનોને યોગ્ય તાત્પર્યની અપેક્ષાએ પ્રમાણભૂત માનવામાં જૈનોને કોઈ અપસિદ્ધાન્ત વગેરે નિગ્રહસ્થાનની સમસ્યા ઊભી થતી નથી. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. (૧૫/૩૧)

१. अत्र मुद्रितप्रतौ '...गमे' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शिष्टत्वमुक्तमत्रैव[1] भेदेन प्रतियोगिनः । तमानुभविकं बिभ्रत् परमानन्दवत्यतः[2] ।।३२।।

शिष्टत्वमिति । **अतः** = परोक्तशिष्टलक्षणनिरासात् । **अत्रैव** = सम्यग्दृष्टावेव **उक्तं** अंशतः क्षीणदोषत्वं **शिष्टत्वं परमानन्दवति** = दुर्भेदमिथ्यात्वमोहनीयभेदसमुत्थनिरतिशयाऽऽनन्दभाजने । शिष्टत्वलिङ्गाभिधानमेतत् । **प्रतियोगिनो** दोषस्य क्षीयमाणस्य **भेदेन तं** = भेदं **आनुभविकं** = ♦सकलजनाऽनुभवसिद्धं♦ **बिभ्रत्** । भवति हि 'अयमस्मात् शिष्टतरोऽयमस्माच्छिष्टतम' इति सार्वजनीनो व्यवहारः । स चाऽधिकृताऽपेक्षयाऽधिकतराऽधिकतमदोषक्षयविषयतया उपपद्यते ।

शिष्टत्वप्रतिपादनमुपसंहरति- **शिष्टत्वमिति** । **शिष्टत्वलिङ्गाभिधानं एतत्** = मिथ्यामोहभेदोत्पन्ननिरतिशयाऽऽनन्दभाजनत्वम् । अंशतः क्षीणदोषत्वं तु शिष्टत्वलक्षणाऽभिधानमवसेयम् । एतावता मिथ्यात्वस्य त्याज्यता सम्यक्त्वस्य चोपादेयतोपदर्शिता। तदुक्तं **सारसमुच्चये कुलभद्र**सूरिणा अपि →

मिथ्यात्वं परमं बीजं संसारस्य दुरात्मनः । तस्मात्तदेव मोक्तव्यं मोक्षसौख्यं जिघृक्षुणा ।।
सम्यक्त्वेन हि युक्तस्य ध्रुवं निर्वाणसङ्गमः । मिथ्यादृशोऽस्य जीवस्य संसारे भ्रमणं सदा ।।

← (सा.समु.५३/४१) इति । **स च** = शिष्टतरत्व-शिष्टतमत्वगोचरसार्वलौकिकव्यवहारश्च **अधिकृतापेक्षया** = विवक्षितशिष्टगतदोषक्षयापेक्षया **अधिकतराऽधिकतमदोषक्षयविषयतया उपपद्यते** = सङ्गतिमङ्गति ।

❁ શિષ્ટત્વ તરતમભાવવાળું છે ❁

ગાથાર્થ :- માટે પરમાનંદવાળા સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ પ્રતિયોગીના ભેદથી અનુભવગમ્ય ભેદને ધારણ કરતું શિષ્ટત્વ કહેવાયેલ છે.

ટીકાર્થ :- વેદવાદી પરદર્શનીએ જણાવેલ શિષ્ટલક્ષણનું નિરાકરણ કરવાના લીધે પરમાનંદવાળા સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ અંશતઃ ક્ષીણ દોષવત્ત્વ સ્વરૂપ શિષ્ટત્વ માન્ય છે. પ્રસ્તુતમાં સમકિતી જીવમાં જે પરમાનંદ છે તે દુર્ભેદ એવી મિથ્યાત્વમોહનીયની ગાંઠને ભેદવાથી ઉત્પન્ન થનાર ઉત્કૃષ્ટ આનંદસ્વરૂપ છે. આ પરમાનંદ એ શિષ્ટત્વનું લિંગ છે, જ્ઞાપક હેતુ છે. તેના દ્વારા આંશિક દોષક્ષયસ્વરૂપ શિષ્ટત્વ જાણી શકાય છે. ક્ષય પામતા દોષો વિવિધ પ્રકારના હોવાથી દોષક્ષયસ્વરૂપ શિષ્ટત્વ પણ વિવિધ પ્રકારનું હોય- આ વાત તો સર્વ લોકોના અનુભવથી જ સિદ્ધ થાય છે. (જેમ પ્રતિયોગીના જેટલા પ્રકાર હોય તેટલા અભાવના પ્રકાર હોય. દા.ત. ઘટ, પટ, મઠ જુદા-જુદા હોવાથી ઘટાભાવ, પટાભાવ, મઠાભાવ પણ પરસ્પર જુદા-જુદા છે. તેમ મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી કષાય, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય વગેરે દોષો અલગ-અલગ પ્રકારના હોવાથી તેના અભાવસ્વરૂપ = ધ્વંસસ્વરૂપ = હાનિસ્વરૂપ શિષ્ટત્વ પણ અલગ-અલગ પ્રકારનું સિદ્ધ થાય છે. આ ભેદોનો અપલાપ કરી ન શકાય.) કારણ કે 'આ શિષ્ટ પુરુષ છે. આના કરતાં તે વધારે ચઢિયાતો શિષ્ટ પુરુષ છે. આ બધા કરતાં પણ પેલો માણસ સર્વશ્રેષ્ઠ શિષ્ટ પુરુષ છે.' - આ પ્રમાણે સર્વલોકમાન્ય વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ જ છે. આ સાર્વલૌકિક વ્યવહારની સંગતિ કરવા માટે એવું માનવું પડે કે પ્રથમ પુરુષની અપેક્ષાએ બીજા પુરુષમાં વધારે દોષોનો ક્ષય થયેલ છે. તથા તેની અપેક્ષાએ સર્વશ્રેષ્ઠ શિષ્ટ પુરુષમાં સૌથી વધારે દોષોનો ક્ષય રહેલો છે. આવું માનવાથી ઉપરોક્ત વ્યવહાર સંગત સિદ્ધ થઈ શકે છે. માટે શિષ્ટત્વમાં તારતમ્ય માનવું પ્રમાણસંગત છે.

♦......♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति । १. हस्तादर्शे '...मात्रैव' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे '...नंदकारणम्' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परेषां तु न कथञ्चित्, सर्वेषां वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमादौ विशेषाऽभावात् ।

एतेन वेदविहिताऽर्थाऽनुष्ठातृत्वं शिष्टत्वमित्यपि **निरस्तम्** । यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्यामसम्भवाऽतिव्याप्त्योः प्रसङ्गाच्च ।

परेषां वेदप्रामाण्याऽभ्युपगमलक्षणशिष्टत्ववादिनां **तु न कथञ्चित्** 'अयमस्मात् शिष्टतरः, स चाऽस्मात् शिष्टतम' इति सार्वजनीनः स्वरसवाही व्यवहार उपपद्यते; शिष्टत्वेन तदभिमतानां **सर्वेषां वेदप्रामाण्याभ्युपगमादौ विशेषाऽभावात्** । अयं च तेषामधिको दोषः ।

किञ्च शुद्धात्मस्वरूपसाक्षात्कारे क्षीणदोषतैव नियामिका, न तु ब्राह्मणत्वजातिः वेदप्रामाण्याभ्युपगतिर्वा, वेदप्रामाण्यवादिनामपि ब्राह्मणानां निबिडतरमायाऽऽवृतत्वोपलम्भात् । ततश्च वेदप्रामाण्याभ्युपगमादेः तत्राऽन्यथासिद्धत्वमेव । प्रकृते → स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं सर्वसाक्षिणम् । क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययाऽऽवृताः ।। ← (रुद्र.४९) इति **रुद्रहृदयोपनिषदु**क्तिरपि दोषविलयस्यैव शिष्टत्वनियामकत्वं लक्षयतीत्यवधेयम् ।

एतेन = शिष्टतरत्व-शिष्टतमत्वव्यवहारानुपपादनप्रकारेण, निरस्तमित्यनेनेदमन्वेति ।

→ येऽधीतवेदाः क्रियया विहीना जीवन्ति वेदैर्मनुजाधमास्तान् ।
वेदास्त्यजेयुर्निधनस्य काले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ।।
आचारहीननरदेहगताश्च वेदाः शोचन्ति किं नु कृतवन्त इति स्म चित्ते ।
यन्नोऽभवद् वपुषि चाऽस्य शुभप्रहीणे स्थानं तदत्र भगवान् विधिरेव शोच्यः ।।

← (बृ.परा.स्मृ. ६/२१०-२११) इति **बृहत्पराशरस्मृतिवचनात् वेदविहितार्थानुष्ठातृत्वं शिष्टत्वमिति** परोक्तलक्षणं **निरस्तम्** ।

अत्रापि किं वेदविहितयावदर्थानुष्ठातृत्वमभिप्रेतं यदुत वेदविहितार्थैकदेशानुष्ठातृत्वम् ? इत्येवं **यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्यां** यथाक्रमं **असम्भवाऽतिव्याप्त्योः प्रसङ्गाच्च**। वेदविहितयावदर्थानुष्ठातृत्वस्य

परे. । જૈનેતરદર્શનીઓના મતે તો ઉપરોક્ત તારતમ્યવાળા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર જરા પણ સંગત નહિ થઈ શકે. કારણ કે શિષ્ટરૂપે તેમને માન્ય એવા તમામ પુરુષોના વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર વગેરેમાં કોઈ ભેદભાવ રહેતો નથી. વેદપ્રામાણ્યસ્વીકારાદિ તો તમામ વેદવાદીઓમાં સમાન હોવાના કારણે શિષ્ટત્વનું તારતમ્ય પરદર્શનમાં અસંગત છે.

❁ વેદવિહિતઅર્થનું અનુષ્ઠાતૃત્વ શિષ્ટત્વ નથી ❁

एतेन. । અમુક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય એવું છે કે "વેદમાં વિહિત એવી આરાધના વગેરેને કરે તે શિષ્ટ પુરુષ કહેવાય. તેથી વેદવિહિત અર્થનું અનુષ્ઠાતૃત્વ એ જ શિષ્ટત્વ છે." પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ વાત પણ વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે વેદવિહિત તમામ આરાધનાનું કર્તૃત્વ એ શિષ્ટત્વ છે કે વેદવિહિત અમુક આરાધનાનું કર્તૃત્વ એ શિષ્ટત્વ છે ? એવા બે વિકલ્પ પ્રસ્તુતમાં ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે તો અસંભવ દોષ લાગુ પડશે. કારણ કે વેદમાં બતાવેલી તમામ બાબતોને કાયમ માટે કોઈ પણ બ્રાહ્મણ વગેરે આચરતા નથી. તથા બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવે તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. કારણ કે 'હિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, જુઠું ન બોલવું, પરસ્ત્રીગમન ન કરવું...' ઈત્યાદિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यत्त्वदृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानाऽभाववत्त्वं शिष्टलक्षणमुच्यते तत्त्वस्मदुक्तशिष्टत्वव्यञ्जकमेव युक्तमाभाति, न तु परनीत्या [1]स्वतन्त्रलक्षणमेव ।

शिष्टलक्षणविधयाऽङ्गीकारे असम्भवदोषः । न हि कोऽपि ब्राह्मणो ज्योतिष्टोमादियज्ञ-श्राद्ध-गायत्रीजप-सन्ध्योपासना-दानाऽध्ययन-सर्वभूताहिंसा-कृत्स्नसत्याऽचौर्य-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रह-तपः-शौच-सन्तोषेश्वरप्रणिधानादीन् सकलान् वेदविहितानऽर्थाननुतिष्ठति। **एतेन** → दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ← (म.भा.शांति.२१२/२) इति **महाभारत**वचनमपि **व्याख्यातम्** । वेदविहितकतिपयार्थानुष्ठातृत्वस्य शिष्टलक्षणत्वोपगमे तु दया-दान-दमन-शौचादीन् वेदविहितार्थान् सम्पादयति बौद्धादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव ।

'यत्तु' इत्यस्य 'तत्तु' इत्यनेनान्वयः । **अदृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानाऽभाववत्त्वं शिष्टलक्षणम्**। 'हिंसादिकं पुण्यसाधनं दया-दान-दमनादिकं च पापसाधनमि'तिस्वरूपं यद् अदृष्टसाधनताविषयकं मिथ्याज्ञानं तदभाववत्त्वं शिष्टत्वमित्यर्थः । न चाऽदृष्टसाधनतागोचरसम्यग्ज्ञानवत्त्वमेव शिष्टलक्षणमुच्यतां, लाघवादिति शङ्कनीयम्, स्वापादिदशायामव्याप्त्यापत्तेः । तादृशमिथ्याज्ञानाऽभाववत्त्वं तु स्वापादिदशायामप्यव्याहतमिति नाऽव्याप्तिः । तादृशमिथ्याज्ञानं तु द्विविधं अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च । 'कूपजलमदृष्टसाधनमि'ति प्रथमं, 'गङ्गाजलं नाऽदृष्टसाधनमि'ति च द्वितीयम् । अदृष्टसाधनताप्रकारकद्विविधभ्रमरहितत्वं शिष्टलक्षणमित्याशयः ।

ग्रन्थकृदत्राह- **तत्तु अस्मदुक्तशिष्टत्वव्यञ्जकं** = आंशिकदोषक्षयवत्त्वस्वरूपशिष्टत्वज्ञापकं **एव** सत् **युक्तमाभाति, न तु परनीत्या** = एकान्तवादसिद्धान्तानुसारेण **स्वतन्त्रलक्षणमेव**, अव्याप्त्याद्यापत्तेः ।

વેદવચનોનું પાલન બૌદ્ધ વગેરે પણ કરતા હોવાથી તેમાં આંશિક વેદવિહિતઆરાધનાકર્તૃત્વ સ્વરૂપ શિષ્ટલક્ષણ રહી જશે. આ બે સિવાય ત્રીજો કોઈ પણ વિકલ્પ શક્ય નથી. તથા ઉપરોક્ત બન્ને વિકલ્પ દોષગ્રસ્ત છે. માટે ઉપરોક્ત શિષ્ટલક્ષણનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

❁ અદૃષ્ટસાધનતા વિશે મિથ્યાજ્ઞાનાભાવરૂપ શિષ્ટલક્ષણની મીમાંસા ❁

યત્ત્વ. । અમુક વિદ્વાનો 'અદૃષ્ટસાધનતા વિશે મિથ્યા જ્ઞાન ન હોવું તે શિષ્ટપુરુષનું લક્ષણ છે' આમ જણાવે છે. (તેમનો આશય એ છે કે પ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિ દ્વારા પુણ્ય બંધાશે કે પાપ ? આ વિષયમાં જેને કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજ ન હોય તો તે વ્યક્તિને શિષ્ટ કહી શકાય. 'હિંસા દ્વારા પુણ્ય બંધાશે. પ્રભુપૂજાથી પાપકર્મ બંધાશે.' આવી માન્યતા મિથ્યા હોવાના લીધે તેવી માન્યતા ધરાવનારને શિષ્ટ કહી ન શકાય.)

ગ્રંથકારશ્રી આ બાબતમાં એમ કહે છે કે- આ શિષ્ટલક્ષણ તો અમે કહેલા શિષ્ટત્વનું જ જ્ઞાપક છે. કેમ કે મિથ્યાત્વાદિ દોષોનો ક્ષય થયા પછી પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિ વિશે કોઈ ગેરસમજ નથી હોતી. પુણ્યપ્રાપક પ્રવૃત્તિમાં પાપજનકતાનો કે પાપસંપાદક પ્રવૃત્તિમાં પુણ્યજનકતાનો ભ્રમ સમકિતી જીવને હોતો નથી. પરંતુ આવું માનવામાં પરદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ સ્વતંત્ર એવું કોઈ પણ પ્રકારનું શિષ્ટલક્ષણ તો નથી જ બની શકતું. આનું કારણ એ છે કે (૧) 'અણબોટ્યા ગંગાજલમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય બંધાય છે, નહિ કે કૂવાના જળમાં સ્નાન કરવાથી.' - આવા વેદવચનને ખ્યાલમાં રાખીને જે

१. हस्तादर्शे 'स्वतन्त्रलक्षण' इति पाठो नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

गङ्गाजले कूपजलत्वाऽऽरोपाऽनन्तरं 'इदं कूपजलं नाऽदृष्टसाधनमि'ति भ्रमवतः, कूपजल एव गङ्गाजलत्वाऽऽरोपाऽनन्तरं 'इदं गङ्गाजलमदृष्टसाधनमि'ति भ्रमवतो गङ्गाजले उच्छिष्टत्वाऽऽ-

तथाहि- **गङ्गाजले** सादृश्यादिना **कूपजलत्वाऽऽरोपानन्तरं** = गङ्गाजलमुद्दिश्य 'इदं कूपजलमि'त्यध्यारोपोत्तरकालं '**इदं कूपजलं नाऽदृष्टसाधनं** = नेष्टपुण्यसाधनमि'ति **भ्रमवतो** ब्राह्मणस्य अदृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानाऽऽलिङ्गिततया शिष्टलक्षणाऽव्याप्तिरपरिहार्या । एवमेव **कूपजल एव** सादृश्यादिना **गङ्गाजलत्वाऽऽरोपानन्तरं** = कूपजलमुद्दिश्य 'इदं गङ्गाजलमि'त्यध्यारोपोत्तरकालं '**इदं गङ्गाजलं अदृष्ट-साधनं** = मदिष्टस्वर्गप्रापकपुण्यसाधनं' **इति भ्रमवतः** ब्राह्मणस्याऽपि अदृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानोपे-ततया शिष्टत्वानापत्तेः । **गङ्गाजले उच्छिष्टत्वारोपानन्तरं** = अनुच्छिष्टगङ्गाजलमुद्दिश्य 'इदं गङ्गाजल-

વેદપ્રામાણ્યવાદી બ્રાહ્મણને ગંગાજલમાં કૂવાના પાણીનો ભ્રમ થયા પછી 'આ કૂવાનું પાણી પુણ્યસાધન નથી' આ પ્રમાણે ભ્રમ થવાથી તેમાં અદષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાન રહી જવાથી શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. તેથી તે બ્રાહ્મણને શિષ્ટ નહિ કહી શકાય. (૨) તેમ જ કૂવાના પાણીમાં ગંગાજળનો આરોપ કર્યા બાદ 'આ ગંગાજળ પુણ્યસાધન છે' -આ પ્રમાણે ભ્રમ થવાથી તેમાં પણ અદષ્ટકારણતાગોચર વિપર્યાસ આવવાના લીધે શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. તેથી તે બ્રાહ્મણને પણ અશિષ્ટ કહેવાની સમસ્યા સર્જાશે. (૩) તથા સાચું ગંગાજળ ચંડાળ, કૂતરા વગેરે દ્વારા અભડાયું ન હોવા છતાં 'આ અભડાયેલું ગંગાનીર છે' - આમ ઉચ્છિષ્ટત્વનો = બોટાયાપણાનો = અભડાયાપણાનો આરોપ કર્યા બાદ 'આ પાણી પુણ્યસાધન નથી' - આવો ભ્રમ થતાં તેમાં અદષ્ટસાધનતાવિષયક ગેરસમજ રહેવાના લીધે શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ આવશે. તેથી તે બ્રાહ્મણને અશિષ્ટ કહેવો પડશે. આ ત્રણ સમસ્યા ઊભી થવાના લીધે અદષ્ટસાધનત્વવિષયક મિથ્યાજ્ઞાનશૂન્યત્વ શિષ્ટલક્ષણ બની ના શકે.

પૂર્વપક્ષ :- અદષ્ટસાધનતાવિષયક મિથ્યાજ્ઞાન અન્વયમુખે અદષ્ટસાધનતાઅવચ્છેદકધર્મને આગળ કરીને સમજવાનું. ગમે તેમ નહિ. તથા નિષેધમુખેન અદષ્ટસાધનતાવિરોધી ગુણધર્મને આગળ કર્યા વિના જે મિથ્યાજ્ઞાન અદષ્ટસાધનતાગોચર હોય તેવા મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ જેમાં હોય તે શિષ્ટ - આવો પરિષ્કાર કરવાથી ઉપરોક્ત ત્રણેય સ્થળમાં અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. તે આ રીતે- (૧) ગંગાજળમાં કૂવાના પાણીનો અધ્યાસ થયા બાદ 'આ કૂવાનું પાણી અદષ્ટસાધન = પુણ્યસાધન નથી' આવો જે ભ્રમ થયો છે તે નિષેધમુખેન મિથ્યાજ્ઞાન છે ખરું. પરંતુ તેની વિષયતાનો અવચ્છેદકગુણધર્મ કૂપજલત્વ છે કે જે અદષ્ટસાધનતાનો = પુણ્યસાધનતાનો વિરોધી છે. અર્થાત્ અદષ્ટસાધનતાવિરોધિગુણધર્મને આગળ કરીને તે મિથ્યાજ્ઞાન થયેલ છે. અમે તો કહીએ છીએ કે નિષેધમુખે જે મિથ્યાજ્ઞાન હોય તે અદષ્ટસાધનતાવિરોધી ગુણધર્મને આગળ કર્યા વિના જ થયેલ હોવું જોઈએ. એથી તેવા મિથ્યાજ્ઞાનનો તો તેમાં અભાવ જ છે. અદષ્ટ સાધનતાવિરોધી ગુણધર્મ અનવગાહી મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી પ્રથમ બ્રાહ્મણમાં શિષ્ટલક્ષણનો સમન્વય થઈ જવાથી અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. માટે તેને અશિષ્ટ કહેવાની સમસ્યાનું નિરાકરણ થઈ જશે. તથા આ જ રીતે (૩) ત્રીજા સ્થળમાં પણ અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કારણ કે ત્યાં ઉચ્છિષ્ટત્વસ્વરૂપ અદષ્ટસાધનતાવિરોધી ગુણધર્મનું અવગાહન કરે તેવું મિથ્યાજ્ઞાન હોવાના કારણે તે બ્રાહ્મણમાં અદષ્ટસાધનતાવિરોધી ગુણધર્મનું અવગાહન ન કરે તેવા મિથ્યાજ્ઞાનનો તો અભાવ જ છે. માટે તેને અશિષ્ટ કહેવાની સમસ્યા ઊભી નહિ થાય. તથા (૨) જે વેદવાદી બ્રાહ્મણને કૂવાના પાણીમાં ગંગાજળનો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रोपाऽनन्तरं 'नाऽदृष्टसाधनमि'ति भ्रमवतश्च

मुच्छिष्टमि'त्यध्यारोपोत्तरकालं 'इदमुच्छिष्टं गङ्गाजलं **नाऽदृष्टसाधनं** = नैव पुण्यसाधनं' **इति भ्रमवतश्च** ब्राह्मणस्य अदृष्टसाधनतागोचरभ्रमवत्त्वेन शिष्टलक्षणाऽव्याप्तिरापद्यते । निरुक्ताऽव्याप्तिदोषग्रस्ततयैकान्तवादिसिद्धान्तनीत्या न तस्य स्वतन्त्रलक्षणता युज्यत इत्याशयः ।

ननु अदृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानमत्राऽदृष्टसाधनतावच्छेदकरूपाऽपुरस्कारेण विवक्षितम्। द्वितीयस्थले यद्यपि ब्राह्मणेऽदृष्टसाधनताविषयकं मिथ्याज्ञानं विद्यते तथापि तादृशमिथ्याज्ञानीयाऽदृष्टसाधनतानिष्ठप्रकारताया अदृष्टसाधनताऽवच्छेदकगङ्गाजलत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वान्नाऽव्याप्तिः, अदृष्टसाधनतावच्छेदकगङ्गाजलत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽदृष्टसाधनतानिष्ठप्रकारतानिरूपकमिथ्याज्ञानाऽभाववत्त्वस्य कूपजलं गङ्गाजलत्वेनाऽवगम्य 'इदं गङ्गाजलमदृष्टसाधनमि'ति भ्रमवति ब्राह्मणेऽबाधात् । इत्थं अन्वयमुखेन मिथ्याज्ञानस्वरूपमावेदितम् । व्यतिरेकमुखेन तु तादृशमिथ्याज्ञानमदृष्टसाधनताविरोधिरूपाऽपुरस्कारेणाभिमतम्। तथा च न प्रथमस्थलेऽव्याप्तिः । तादृशमिथ्याज्ञानीयाऽदृष्टसाधनत्वाभावनिष्ठप्रकारताया अदृष्टसाधनताविरोधिकूपजलत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वात् । **एतेन** तृतीयस्थलेऽप्यव्याप्तिः **परिहृता**, तादृशभ्रमीयाऽदृष्टसाधनत्वाभावनिष्ठप्रकारताया अदृष्टसाधनताविरोधितावच्छेदकोच्छिष्टगङ्गाजलत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वात् ।

अयमाशयः- प्रकृतेऽदृष्टसाधनताविषयकोऽन्वयमुखेन भ्रमो द्विविधः कूपजलमुद्दिश्य 'इदं कूपजलमदृष्टसाधनमि'ति स्वरूपः, कूपजलमुद्दिश्य गङ्गाजलत्वारोपोत्तरं 'इदं गङ्गाजलमदृष्टसाधनमि'ति स्वरूपश्च । तत्र प्रथमो भ्रमोऽशिष्टत्वाऽऽपादको न तु द्वितीयः। चरमो भ्रमोऽदृष्टसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽदृष्टसाधनतानिष्ठप्रकारतानिरूपकः प्रथमश्च तद्भिन्नः। अतोऽन्वयमुखेन भ्रमस्थलेऽदृष्टसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽदृष्टसाधनतानिष्ठप्रकारत्वाऽनिरूपकभ्रमाऽभाववत्त्वं शिष्टलक्षणमुच्यते । एवमेव निषेधमुखेनाऽपि भ्रमो द्विविधः, गङ्गाजलमुद्दिश्य 'इदं गङ्गाजलं नाऽदृष्टसाधनमि'ति स्वरूपः, गङ्गाजलमुद्दिश्य कूपजलत्वाऽऽरोपोत्तरं 'इदं कूपजलं नाऽदृष्टसाधनमि'ति स्वरूपश्च। तत्र प्रथमो भ्रमोऽशिष्टत्वप्रयोजको, न तु द्वितीयः। प्रकृते चरमो भ्रमोऽदृष्टसाधनताविरोधितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽदृष्टसाधनत्वाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपकः, प्रथमश्च तद्भिन्नः। अतो निषेधमुखेन भ्रमस्थले त्वदृष्टसाधनताविरोधितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताऽदृष्टसाधनत्वाभावनिष्ठप्रकारत्वाऽनिरूपकभ्रमाऽभाववत्त्वं शिष्टलक्षणमुच्यते। ततो न काचिदव्याप्तिरिति **चेत्** ?

ભ્રમ થયા પછી 'આ ગંગાજળ પુણ્યસાધન છે'- આવો ભ્રમ થયેલ છે તેમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કારણ કે તેને અન્વયમુખે જે મિથ્યાજ્ઞાન થયેલ છે તે અદૃષ્ટસાધનતાઅવચ્છેદક ગુણધર્મસ્વરૂપ ગંગાજલત્વને આગળ કરીને થયેલ છે, નહિ કે તેને આગળ કર્યા વિના. અમે તો અન્વયમુખે અદૃષ્ટસાધનતાઅવચ્છેદકધર્મનું અવગાહન ન કરે તેવા મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ જ્યાં હોય ત્યાં શિષ્ટત્વ માનીએ છીએ. તેવો અભાવ હાજર હોવાથી શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિની શક્યતા તે બ્રાહ્મણમાં રહેતી નથી. આમ અન્વયમુખે અદૃષ્ટસાધનતા-અવચ્છેદકધર્મઅનવગાહી મિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વને અને વ્યતિરેકમુખે અદૃષ્ટસાધનતાવિરોધીધર્મઅનવગાહી મિથ્યાજ્ઞાનાભાવવત્ત્વને શિષ્ટલક્ષણ માનવામાં કોઈ દોષ નહિ આવે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अशिष्टत्ववारणायाऽदृष्टसाधनताऽवच्छेदक[1]रूपा(प ?)पुरस्कारेण निषेधमुखेनाऽदृष्टसाधनताविरोधिरूपाऽपुरस्कारेण चाऽदृष्टसाधनताविषयकत्वविवक्षायामपि स्वापादिदशायां बौद्धादावतिव्याप्तेः ।

एतावदग्रहेऽपि सर्वत्र शमादिलिङ्गेन शिष्टत्वव्यवहाराच्चेति किमनया कुसृष्ट्या ? ।।३२।।

मैवम्, इत्थमुक्तस्थलत्रितये **अशिष्टत्ववारणाय** शिष्टलक्षणाऽव्याप्तिनिवारणाय अन्वयमुखेन **अदृष्टसाधनतावच्छेदकरूपाऽपुरस्कारेण** = अदृष्टसाधनताऽवच्छेदकधर्माऽनवच्छिन्नविशेष्यताघटितत्वेन **निषेधमुखेन अदृष्टसाधनताविरोधिरूपाऽपुरस्कारेण च** = अदृष्टसाधनताविरोधिताऽवच्छेदकधर्माऽनवच्छिन्नविशेष्यताघटितत्वेन च **अदृष्टसाधनताविषयकत्वविवक्षायामपि स्वापादिदशायां बौद्धादौ अतिव्याप्तेः**, तत्र तदानीं ज्ञानमात्रस्य विरहेण तादृशभ्रमाऽभाववत्त्वस्याऽनपायात् । प्रकृते मूलादर्शे मुद्रितप्रतौ च सर्वत्र 'अदृष्टसाधनतावच्छेदकरूपपुरस्कारेण' इति पाठः । परं सोऽशुद्धः, 'अदृष्टसाधनतावच्छेदकरूपाऽपुरस्कारेण' इत्ययमेव सम्यक् पाठ इत्याभाति । 'अदृष्टसाधनमि'त्युपलक्षणं 'दुरितनाशकमि'त्यस्य। तदुक्तं **महाभारते** → यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं तत् तस्य गङ्गाऽम्भो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।। ← (म.भा.वन.८५/८९) इति। अत्राऽपि पूर्ववत् 'इदं न दुरितनाशनमि'त्यादयो विकल्पा उद्भाव्याः अव्याप्त्यापादनेन निराकर्तव्याश्च । निरुक्तशिष्टलक्षणे दोषान्तरमाह- **एतावदग्रहेऽपि** = अदृष्टसाधनतावच्छेदकधर्माऽनवच्छिन्नविशेष्यताद्यभानेऽपि **सर्वत्र शमादिलिङ्गेन** = आंशिकदोषक्षयाऽविनाभाविप्रशमादिचिह्नेन **शिष्टत्वव्यवहाराच्चेति** न परोक्तं शिष्टलक्षणं निर्दोषम् । **दर्शनशुद्धिप्रकरणे** शमादयः पञ्च → उवसमसंवेगो वि य निव्वेओ वि य तहेव अणुकंपा । अत्थिक्कं चेव तहा सम्मत्ते लक्खणा पंच ।। ← (द.शु.४/४४) इत्येवं तल्लक्षणतयोक्ता इत्यवधेयम् ।

केचित्तु शिष्टत्वप्रयोजिका वैदिकसंस्कारविशिष्टा ब्राह्मणत्वजातिरेवेत्याहुः । तन्न चारु, जन्मतोऽब्राह्मणत्वेऽपि पराशर-व्यासादीनां शिष्टत्वेष्टौ जातेरप्रयोजकत्वात्। तदुक्तं **महाभारते मिताक्षरायां** च →

श्वपाकीगर्भसम्भूतः पाराशरो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
कैवर्त्तीगर्भसम्भूतो व्यासो नाम महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
हरिणीगर्भसम्भूत ऋषिशृङ्गो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
मण्डुकीगर्भसम्भूतो माण्डव्यश्च महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।

ઉત્તરપક્ષ :- આ રીતે મિથ્યાજ્ઞાનીય અદૃષ્ટસાધનતાનિષ્ઠ પ્રકારતાને અન્વયમુખે અદૃષ્ટસાધનતાઅવચ્છેદકધર્મઅનવગાહીત્વરૂપે અને નિષેધમુખે અદૃષ્ટસાધનતાવિરોધિધર્માનવગાહીત્વરૂપે વિવક્ષિત કરીને તાદૃશ મિથ્યાજ્ઞાનાભાવને શિષ્ટલક્ષણ બનાવીને ઉપરોક્ત ત્રણેય સ્થળે અવ્યાપ્તિનું નિરાકરણ કરવા છતાં પણ નિદ્રા, મૂર્છા વગેરે દશામાં બૌદ્ધમાં ઉપરોક્ત શિષ્ટલક્ષણ રહી જવાથી અતિવ્યાપ્તિ દુર્વાર બનશે. નિદ્રા, મૂર્છા વગેરે દશામાં આત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન ન થતું હોવાથી ઉપરોક્ત મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ સૂતેલા બૌદ્ધ, અનાર્ય પુરુષ વગેરેમાં અબાધિત જ રહેવાના લીધે તેને શિષ્ટ માનવા પડશે. માટે ઉપરોક્ત શિષ્ટલક્ષણને સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. વળી, બીજી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે અન્વયમુખે અદૃષ્ટસાધનતાઅવચ્છેદકધર્મ અનવગાહી કે નિષેધમુખે અદૃષ્ટસાધનતાવિરોધીધર્મઅનવગાહી મિથ્યાજ્ઞાનનો અભાવ સામેની વ્યક્તિમાં છે કે નહિ? એ ખબર ન પડે તો પણ શમ, સંવેગ વગેરે લિંગોના જ્ઞાન દ્વારા શિષ્ટત્વનો વ્યવહાર તો થાય જ છે.તેથી આવી શિષ્ટલક્ષણની અવનવી કુસૃષ્ટિથી સર્યું. (૧૫/૩૨)

१. '...करूपपु...' इति अशुद्धः पाठः मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उर्वशीगर्भसम्भूतो वशिष्ठश्च महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
शफरीगर्भसम्भूतो वल्मीकश्च महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
क्षत्रवंशसमुत्पन्नो विश्वामित्रो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
कलशीगर्भसम्भूतो द्रोणाचार्यो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ।।
न तेषां ब्राह्मणी माता न संस्कारश्च विद्यते । तपसा ब्राह्मणाः जाताः तस्माज्जातिरकारणम् ।।

← (म.भा.उद्योग.५/४२३/११ मिता.) इति । यथोक्तं **वज्रसूचिकोपनिषदि** अपि → ऋष्यशृङ्गो मृग्याः, कौशिकः कुशात्, जाम्बूको जम्बूकात्, वाल्मीको वल्मिकात्, व्यासः कैवर्तकन्यकायां, शशपृष्ठात् गौतमः, वशिष्ठ उर्वश्यां, अगत्स्यः कलशे जात इति श्रुतत्वात् । एतेषां जातिं विनाप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो बहवः सन्ति। तस्मान्न जातिर्ब्राह्मणः ← (वज्रसू. १।३) इति । अन्यत्रापि →

हस्तिन्यामचलो जातः उलुक्यां केशकम्बलः । अगस्त्योऽगस्त्यपुष्पाच्च कौशिकः कुशसंस्तरात् ।।
कठिनात्कठिनो जातः शरगुल्माच्च गौतमः । द्रोणाचार्यस्तु कलशात् तित्तिरेस्तित्तिरीसुतः ।।
रेणुकाऽजनयद्रामं ऋषिशृङ्गं वने मृगी । कैवर्ती जनयेद् व्यासं कक्षीवन्तं च शूद्रिका ।।
विश्वामित्रं च चाण्डाली वशिष्टं चैव उर्वशी । विप्रजातिकुलाभावेऽप्येते तात ! द्विजोत्तमाः ।।

← (**श्राद्धदिनकृत्य**-२२८, स्वोपज्ञवृत्तौ भाग २/पृष्ठ-५८) इत्युक्तम् ।

यदपि **निरालम्बोपनिषदि** → सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहङ्कारो भूत्वा ब्रह्मेष्टं शरणमुपगम्य (१) 'तत्त्वमसि (२) अहं ब्रह्माऽस्मि (३) सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिमहावाक्यार्थानुभवज्ञानाद् ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना स्वतन्त्रो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स योगी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मण इति ← (निरा.२९) इत्युक्तं ततोऽपि ब्राह्मण्यं न कस्याऽपि जात्या नियतमिति सिध्यति । एतेन → कम्मं विज्जा च धम्मो च सीलं जीवितमुत्तमं। एतेन मच्चा सुज्झन्ति न गोत्तेन धनेन वा ।। ← (म.नि. ३/४३/३) इति **मज्झिमनिकाय**वचनमपि व्याख्यातम् । → न ब्राह्मणो बहिवण्णो अन्तोवण्णो हि ब्राह्मणो ← (थे.गा.२/१४०) इति **थेरगाथा**-वचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । → हीनजच्चो पि चे होति उट्ठाता धितिमा नरो । आचार-सीलसम्पन्नो निसे अग्गीव भासति ।। ← (जा.१५/५०२/१५७) इति **जातक**वचनमप्यत्र नैव विस्मर्तव्यम् ।

कलिकाले तु विशिष्य जन्मतो ब्राह्मणे शिष्टत्वं नैव सम्भवति । तदुक्तं **वाल्मीकिरामायणे** → राक्षसाः कलिमाश्रित्य जायन्ते ब्रह्मयोनिषु ← (वा.रामा. १/१४) इति चिन्तनीयम् ।

વિશેષાર્થ :- ઘણી મહત્ત્વની બાબતો ટીકાર્થમાં જ સ્પષ્ટ કરેલી છે. એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે શિષ્ટત્વ તારતમ્યવાળું હોય છે. સમકિતી કરતાં શ્રાવકમાં શિષ્ટત્વ ચઢિયાતું હોય. શ્રાવક કરતાં સાધુમાં, સાધુ કરતાં ઉપાધ્યાયમાં, ઉપાધ્યાય કરતાં આચાર્યમાં, આચાર્ય કરતાં તીર્થંકર ભગવંત વગેરેમાં શિષ્ટત્વ ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતું હોય છે. આવો સર્વ લોકોનો અસ્ખલિત અનુભવ પણ છે. માટે શિષ્ટત્વ તારતમ્યવાળું માનવું જરૂરી છે. જૈનદર્શનની માન્યતા મુજબ શિષ્ટત્વ તારતમ્યવાળું સિદ્ધ થઈ શકે છે. બાકી વેદપ્રામાણ્યસ્વીકાર વગેરે સ્વરૂપ શિષ્ટત્વના સ્વીકારમાં તારતમ્યવાળું શિષ્ટત્વ જરા પણ સંગત થઈ શકતું નથી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यत्तु → जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ।। ← (अ.सं. १४०) इति **अत्रिसंहिता**वचनात् श्रोत्रियत्वं शिष्टत्वप्रयोजकमिति, **तन्न**, सत्यवत्याख्यकैवर्तककन्यादिजातत्वेन व्यासादीनामशिष्टत्वापत्तेः । तदुक्तं **शुकरहस्योपनिषदि** → व्यासः सत्यवतीसुतः ← (शु.रह.२२) इति । एतेन विप्रत्वमेव वेदविद्याप्रयुक्तं शिष्टत्वप्रयोजकमित्यऽप्यपास्तम्, वेदप्रामाण्याभ्युपगमादिलक्षणविद्यायाः प्रागसकृत् शिष्टलक्षणघटकत्वेन निराकरणात्, वेदविद्यायाः परमार्थत आत्मोपलम्भाऽहेतुत्वाच्च । तदुक्तं **सुबालोपनिषदि** → न वेदैर्न यज्ञैर्न तपोभिरुग्रैर्न साङ्ख्यैर्न योगैर्नाश्रमैर्नान्यैरात्मानमुपलभन्ते ← (सुबा.९) इति ।

एतेन ब्रह्मस्वरूपवेतृत्वं शिष्टलक्षणमित्यपि **निरस्तम्**, विहितानुष्ठानाऽकारिणि निषिद्धकर्मकारिणि चाऽतिव्याप्त्यापत्तेः । प्रकृते → कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः । तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ।। ← (ते.बि. १।४६) इति **तेजोबिन्दूपनिषद्**वचनमप्यनुसन्धेयम् । यथोक्तं **महाभारते**ऽपि → हिंसाऽनृतप्रियालुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः । कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः।। ← (म.भा.शांति.१८६/१२) इति। → शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो गुणवान् ब्राह्मणो मतः । ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रादप्यधमो भवेत् ।। ← (ध.स्मृ.२२) इति **धर्मस्मृति**वचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् ।

यत्तु वज्रसूचिकोपनिषदि → कामरागादिदोषरहितः शम-दमादिसम्पन्नो भावमात्सर्य-तृष्णाऽऽशा-मोहादिरहितो दम्भाऽहङ्कारादिभिरसंस्पृष्टचेता वर्तते एवमुक्तलक्षणो यः स एव ब्राह्मण इति श्रुति-स्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः । अन्यथा हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव ← (वज्र. ब्राह्मण. अधि.४) इत्युक्तं **तत्तु** शिष्टलिङ्गतयेष्यत एवाऽस्माभिः । **मत्स्यपुराणे** अपि → ब्रह्मचर्याद् ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ← (म.पु.१७५/३७) इत्युक्तमित्यवधेयम् । एतेन →

येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः । यत्रक्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।।
अहेरिव गणाद् भीतः सौहित्यान्नरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः । सर्व्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।।
← (सं.गी.९/७६-७८) इति, →
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्यर्थमेव च । अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।
निरामिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । निर्युक्तं बन्धनैः सर्वैः तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।।

← (सं.गी.९/८५-८६) **संन्यासगीता**कारिका अपि व्याख्याताः । **महाभारते**ऽपि शान्तिपर्वणि एतादृशप्रायः कारिकाप्रबन्धः वर्तते (म.भा.शां.प.१५१/१२-१८) इत्यवधेयम्। → जात्यशिष्टोऽपि विबुधो गुरुर्भवितुमर्हति । कर्माऽशिष्टस्तु कुत्राऽपि न गुरुत्वमवाप्नुयात् ।। ← (रा.गी.१७/५४) इति **रामगीता**वचनतोऽपि ब्राह्मणत्वं न जात्या नियतमिति तात्पर्यवृत्त्या सिध्यति । तदुक्तं कण्ठतोऽपि **रामगीतायामेव** → चण्डालस्याऽपि विप्रत्वं प्रायश्चित्तेन सम्भवेत् ← (रा.गी.९/४२) इति । **अत्रिस्मृतौ** → देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निषादकः। पशुर्म्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः।।

બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે દોષક્ષયસ્વરૂપ શિષ્ટત્વ અતીન્દ્રિય હોવા છતાં પણ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ - વગેરે ચિહ્નો દ્વારા તેનું જ્ઞાન થઈ શકતું હોવાથી જૈનસંમત શિષ્ટત્વ દુર્જ્ઞેય નથી. જ્યારે જૈનતરદર્શનકારોની માન્યતા મુજબના લાંબા-પહોળા શિષ્ટત્વના લક્ષણ દ્વારા સામેની વ્યક્તિમાં શિષ્ટત્વ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

← (अ.स्मृ.३६०) इत्येवं दशधा विप्राः स्व-स्वकर्मानुसारेण दर्शिताः ततोऽपि ब्राह्मण्यं न जात्या शिष्टलक्षणतया सम्भवत्यवधेयम् । विस्तरतो दशविधब्राह्मणलक्षणानि ततोऽवसेयानि ।

प्रकृते → न जातिः कारणं तात ! गुणाः कल्याणकारणम् । चाण्डालमपि सद्वृत्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।। ← (म.भा.५/४२३/१०) इति **महाभारत**वचनमपि न विस्मर्तव्यम् । तदुक्तं **गणेशगीताया**मपि → भजन्भक्त्या विहीनो यः स चाण्डालोऽभिधीयते । चाण्डालोऽपि भजन्भक्त्या ब्राह्मणेभ्योऽधिको मम ।। ← (ग.गी.९/८) इति ध्येयम् । → ब्राह्मणः शिवपूजारतः । शिवभक्तिविहीनश्चेत् स चण्डाल उपचण्डालः ← (रुद्रो.१) इति **रुद्रोपनिषद्व**चनात् भवदीयाः शैवा अपि ब्राह्मण्यं न जात्या नियतमिति समामनन्ति ।

एतेन → शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति वेदानुशासनम्।। ← (शा.१७) इति **शाट्यायनीयोपनिषद्व**चनमपि व्याख्यातम्, तस्य दोषक्षयाऽविनाभाविगुणानुविद्धभाव-ब्राह्मण्यपरत्वात् । नोऽपि तदिष्टम् । अत एव **अध्यात्मतत्त्वालोके** → भवन्ति शुद्रा अपि सच्चरित्रा द्विजा अपि स्युः कुचरित्रशीलाः । न कोऽपि मान्यः खलु जातिमात्राद् गुणा हि पूज्या गुणिनां भवन्ति ।। ← (अ.त.८/३९) इति ।

यदपि → सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ।। ← (म.भा.वनपर्व-१८१/२१) इति **महाभारते युधिष्ठिर**वचनं, यदपि च **भागवतपुराणे** → शमो दमः तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् । मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतस्त्विमाः ।। ← (भाग.११/१७/१६) इत्युक्तं, यदपि → योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् ।। ← (व.ध.शा. २१) इति **वशिष्ठधर्मशास्त्रे** दर्शितं, यच्च **वशिष्ठस्मृतौ** → योगस्तपो दमो दानं, सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मण-लक्षणम् ।। ← (व.स्मृ. १/६/२०) इत्येवं व्याख्यातं, यदपि → शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।। ← (ब्र.उप. २७) इति **ब्रह्मोपनिषदि नारदपरिव्राजकोपनिषदि** च निरूपितं, यच्चापि **लघुहारितस्मृतौ** → विद्या-तपोभ्यां सम्पन्नो ब्राह्मणो योगतत्परः ← (ल.हा.स्मृ.७/११) इत्युक्तं, यदपि → वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं विधित्सावेगमुदरोपस्थ-वेगम् । एतान् वेगान् यो विषहेदुदीर्णान् तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिञ्च ।। ← (म.भा.शांति.२९९/१४) इति **महाभारते** दर्शितं, → यो न लिम्पति कामेसु तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ← (सु.नि.३/३५/३२) इति **सुत्तनिपाते** कथितं, तदपि शिष्टलिङ्गतया कामं युज्यत एव जैनतन्त्रानुवादरूपेण ।

गर्हितकर्मकरणे तु ब्राह्मणस्याऽप्यशिष्टत्वमेव परेषामप्यभिमतम् । तदुक्तं **महाभारते** → ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतः प्राऽज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत् ।। ← (महाभा. वनपर्व २१६/३-४) इति । तदुक्तं **मनुस्मृतौ** अपि → शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ← (मनु.१०/६५) इति । बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं **मज्झिमनिकाये** मधुरसूत्रे अपि → ब्राह्मणो

જાણવું પણ ઘણું અધરું પડી જાય છે. માટે જૈનદર્શનમાં દર્શાવેલ શિષ્ટત્વ અને તેના ચિહ્નની વાત એકદમ વ્યાજબી છે. આવું સિદ્ધ થાય છે. (૧૫/૩૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पि हि, भो कच्चान !, पाणातिपाती अदिन्नादायी कामेसु मिच्छाचारी मुसावादी पिसुणवाचो फरुसवाचो सम्फप्पलापी अभिज्झालु ब्यापन्नचित्तो मिच्छादिट्ठि कायस्स भेदा परं मरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपपज्जेय्य ← (म.नि. २/४/४/३१९, पृ.२८२) इति । अत एव **सुत्तनिपाते** अपि → कम्मुना होति ब्राह्मणो ← (सु.नि.१/७/२७) इत्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु हिंसा-मृषावादाऽदत्ताऽऽदान-मैथुन-परिग्रहादिविरतत्वेन निर्ग्रन्थश्रमणेष्वेव ब्राह्मणत्वं सम्भवति, नान्यत्र । तदुक्तं **ऋषिभाषिते** →

ण माहणे धणुरहे, सत्थपाणी ण माहणे । ण माहणे मुसं बूया, चोज्जं कुज्जा ण माहणे ।।
मेहुणं तु न गच्छेज्जा, णेव गेण्हे परिग्गहं । धम्मंगेहिं णिजुत्तेहिं झाणज्झयणपरायणे ।।
सव्विंदिएहिं गुणेहिं सच्चपेही स माहणे । सीलंगेहिं णिउत्तेहिं सीलप्पेही स माहणे ।।
छज्जीवकायहितए सव्वसत्तदयावरे । स माहणे त्ति वत्तव्वे आता जस्स विसुज्झती ।।

← (ऋ.भा. २६/४,५,६,७) इति । यथोक्तं **उत्तराध्ययने**ऽपि →

जो न सज्जइ आगन्तुं पव्वयन्तो न सोयई । रमए अज्जवयणंमि तं वयं बूम माहणं ।।
जायरूवं जहामट्ठं निद्धन्तमलपावगं । रागदोसभयाईयं तं वयं बूम माहणं ।।
तवस्सियं किसं दन्तं अवचियमंससोणियं । सुव्वयं पत्तनिव्वाणं तं वयं बूम माहणं ।।
तसपाणे वियाणेत्ता संगहेण य थावरे । जो न हिंसइ तिविहेणं तं वयं बूम माहणं ।।
कोहा वा जइ वा हासा लोहा वा जइ वा भया । मुसं न वयइ जो उ तं वयं बूम माहणं।।
चित्तमंतमचित्तं वा अप्पं वा जइ वा बहुं । न गिण्हाइ अदत्तं जो तं वयं बूम माहणं ।।
दिव्व- माणुस-तेरिच्छं जो न सेवइ मेहुणं । मणसा कायवयणेणं तं वयं बूम माहणं ।।
जहा पोमं जले जायं नोवलिप्पइ वारिणा । एवं अलित्तं कामेहिं तं वयं बूम माहणं ।।
अलोलुयं मुहाजीविं अणगारं अकिञ्चणं । असंसत्तं गिहत्थेसु तं वयं बूम माहणं ।।
जहित्ता पुव्वसंजोगं नाइसङ्गे य बन्धवे । जो न सज्जइ एएहिं तं वयं बूम माहणं ।।
एए पाउकरे बुद्धे जेहिं होइ सिणायओ । सव्वकम्मविनिमुक्कं तं वयं बूम माहणं ।।

← (उत्त. २५/२०,२१,२२,२३,२४,२५,२६,२७,२८,२९,३४) इति । 'पोमं = पद्मम्' ।

बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं **धम्मपदे** ब्राह्मणवर्गे → यस्स कायेन वाचाय मनसा नत्थि दुक्कतं । संवुतं तीहि ठानेहि तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ।। ← (धम्मप.,ब्रा.व.९) इति । → यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो ← (उ.१/९) इति **उदान**वचनमप्यत्रावधेयम्।

यथोक्तं **धम्मपदे मज्झिमनिकाये** च →

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो । यम्हि सच्चञ्च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो।।
न चाहं ब्राह्मणं ब्रूमि योनिजं मत्तिसम्भवं ।
'भो वादि' नाम सो होति स चे होति सकिञ्चनो। अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं।।
सब्बसंयोजनं छेत्वा यो वेन परितस्सति । सङ्गातिगं विसञ्ञुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ।।
छेत्वा नन्दिं वरत्तञ्च सन्दानं सहनुक्कमं । उक्खित्तपलिघं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ।।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ इति सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिका ॥१५॥

अक्कोसं वधबन्धञ्च अदुट्ठो यो तितिक्खति । खन्तिबलं बलाणीकं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
अक्कोधनं वतवन्तं सीलवन्तं अनुस्सदं । दन्तं अन्तिमसारीरं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
वारि पोक्खरपत्तेऽव आरग्गेरिव सासपो । यो न लिम्पति कामेसु तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
यो दुक्खस्स पजानाति इधेव खयमत्तनो । पन्नभारं विसञ्ञुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
गम्भीरपञ्ञं मेधाविं मग्गामग्गस्स कोविदं । उत्तमत्थं अनुप्पत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
असंसट्ठं गहट्ठेहि अनागारेहि चूभयं । अनोकसारिं अप्पिच्छं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
निधाय दण्डं भूतेसु तसेसु थावरेसु च । यो न हन्ति न घातेति तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
यस्स रागो च दोसो च मानो मक्खो च पातितो । सासपोरिव आरग्गा तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं॥
अकक्कसं विञ्ञापनिं गिरं सच्चं उदीरये । याय नाभिसज्जे किञ्चि तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
योऽध दीघं वा रस्सं वा अनुं थूलं सुभासुभं । लोके अदिन्नं नाऽदियति तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
आसा यस्स न विज्जन्ति अस्मिं लोके परम्हि च । निरासयं विसञ्ञुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
चन्दं व विमलं सुद्धं विप्पसन्नमनाविलं । नन्दी भवपरिक्खीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
यो इमं पलिपथं दुग्गं संसारं मोहमच्चगा ।
तिण्णो पारंगतो झायी अनेजो अकथङ्कथी । अनुपादाय निब्बुतो तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
योऽध कामे पहत्वान अनागारो परिब्बजे । कामभवपरिक्खीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
योऽधतण्हं पहत्वान अनागारो परिब्बजे । तण्हाभवपरिक्खीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
हित्वा मानुसकं योगं दिब्बं योगं उपच्चगा । सव्वयोगविसञ्ञुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
यस्स पुरे च पच्छा च मज्झे च नत्थि किञ्चनं । अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥
उसभं पवरं वीरं महेसिं विजिताविनं । अनेजं न्हातकं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥

(धम्मप.,ब्रा.व.-९,११,१४-२३,२५-२८,३१-३५,३९-४० + म.नि. २/५/८/४५८-२७-३६,३८-४१,४४-४८,५२-५३) इति । संयोजनं = बन्धनं, वतवन्तं = व्रतवन्तं, सासपो = सर्सपः, विसञ्ञुतं = आसक्तिविरतं, वरत्तं = तृष्णारज्जुं, इधेव = इहैव, अनोकसारिं = गृहशून्यं, अप्पिच्छं = अल्पेच्छं, मक्खो = अमर्ष, विञ्ञापनिं = विज्ञापनीं गिरं, योऽध = य इह, नन्दीभवपरिक्खीणं = भवतृष्णापरिक्षीणं, पलिपथं = प्रतिपथं मोक्षस्येति शेषः, पहत्वान = प्रहाय, उपच्चगा = त्यक्त्वा, शिष्टं स्पष्टम् ।

तदुक्तं **उदाने** अपि → यम्ही न माया वसती, न मानो, यो वीतलोभो अममो निरासो । पणुण्णकोधो अभिनिव्वुतत्तो सो ब्राह्मणो सो समणो स भिक्खू ॥ ← (उ.३/६) इति। यथोक्तं **संयुत्तनिकाये** अपि → कतकिच्चो हि ब्राह्मणो ← (सं.नि.१/२/५) इति । तदुक्तं **सुत्तनिपाते** अपि → निधाय दण्डं भूतेसु तसेसु थावरेसु च। यो न हन्ति न घातेति तमहं ब्रूमि ब्राह्मणम्॥ ← (सु.नि.पृ.५८) इति। ततश्चाऽस्मदुक्तमांशिकदोषक्षयवत्त्वरूपमेव शिष्टलक्षणं सर्वतन्त्रानुविद्धमनघमिति शम्॥१५/३२॥

स्व-परतन्त्रवह्नौ हि परीक्षिता तु शिष्टता । सम्यग्दृशः समुत्तीर्णा शुद्धब्राह्मण्यशालिनी ॥१॥

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥१५॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❀ ૧૫- સમ્યગ્દૃષ્ટિબત્રીસીનો સ્વાધ્યાય ❀

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં ૩ લિંગ સમજાવો.
૨. વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી ૨ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ સમજાવો.
૩. ક્યારે ક્યારે ૩ કરણ હોય ?
૪. સમકિતથી ભ્રષ્ટ થયેલાનાં પણ પ્રશસ્ત પરિણામ હોય છે તે સમજાવો.
૫. સમકિતીમાં બોધિસત્ત્વનાં લક્ષણનું સમર્થન કરો.
૬. બોધિસત્ત્વનાં ૨ અર્થ સમજાવો.
૭. તથાભવ્યત્વને વિસ્તારથી સમજાવો.
૮. ઈશ્વરમાં શિષ્ટલક્ષણની અવ્યાપ્તિનું નિરાકરણ કઈ રીતે થાય ? ને તેથી અતિવ્યાપ્તિ શામાં આવે?
૯. અંશથી દોષક્ષય કઈ રીતે જણાય ? તે સમજાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. સમકિતી	દેશવિરતિ
૨. ભવ્યત્વ	વરબોધિસંપન્ન
૩. શિષ્ટત્વ	કાયપાતી
૪. પ્રમાકરણત્વ	સમ્યગ્દર્શન
૫. બોધિસત્ત્વ	મોક્ષગમનયોગ્યતા
૬. તીર્થંકર	પ્રમાણત્વ
૭. વેદવચન	સદ્બોધિસંપન્ન
૮. અનિવૃત્તિકરણ	કારાગૃહવિમુક્તવત્
૯. ગ્રંથિભેદ	અદ્વૈતપ્રતિપાદક

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. જેના દોષો ક્ષીણ થયેલ છે તેને .... કહેવાય છે. (શિષ્ટ, વૈરાગી, સાધુ)
૨. કર્મ પૌદ્ગલિક હોવાથી .... છે. (નિરવયવ, સાવયવ, પરમાણુ)
૩. ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનના અવચ્છેદકને શરીરનું વિશેષણ બનાવો તો ....માં અવ્યાપ્તિ આવશે. (ઈશ્વર, કાક, બ્રાહ્મણ)
૪. પ્રામાણ્યમાં .... પ્રયોજક છે. (સત્યત્વ, વેદત્વ, નયત્વ)
૫. ધર્મરાગ એ .... નું લિંગ છે. (સમ્યગ્દર્શન, અપુનર્બંધક, દેશવિરતિ)
૬. સમ્યગ્દર્શન ૩ કરણમાંથી .... કરણ હોય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. (પ્રથમ, મધ્યમ, અન્ત્ય)
૭. .... કરણથી ગ્રંથિભેદ થાય છે. (યથાપ્રવૃત્તિ, અપૂર્વ, અનિવૃત્તિ)
૮. બંધ .... પ્રકારે છે. (૩, ૨, ૪)
૯. મિથ્યાદૃષ્ટિને .... બંધ હોય. (સંક્રમિત, મહા, અલ્પ)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❁ ૧૫- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા ❁

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. તત્ત્વશુશ્રૂષાની ઓળખાણ આપો.
૨. ધર્મરાગની ઓળખાણ કરાવો.
૩. સમકિતી જીવ શક્તિ ગોપવ્યા વિના શું કરે ? કેવી રીતે કરે ?
૪. અપૂર્વકરણમાં કઈ પાંચ બાબત કરે ?
૫. સમકિતીની સાંસારિકપ્રવૃત્તિ કોના તુલ્ય કીધી છે ? તે સમજાવો.
૬. સમકિતી અને બોધિસત્ત્વની સરખામણી કરો.
૭. તીર્થંકર-ગણધર પદવી કોણ પ્રાપ્ત કરે ?
૮. શિષ્ટત્વના લક્ષણની વિચારણા કરો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. સમ્યગ્દર્શન કોને કહેવાય ?
૨. સમ્યગ્દર્શનને કયા કર્મની બલવત્તા છે ? તેનું પરિણામ શું ?
૩. ૩ કરણનાં નામ જણાવો.
૪. ત્રીજું કરણ ક્યારે શરૂ થાય છે ? અને તેમાં જીવ શું પામે છે ?
૫. સમકિતી કેટલી કર્મસ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી ?
૬. મુંડકેવલી કોને કહેવાય ?
૭. શિષ્ટ કોને કહેવાય ?
૮. વેદપ્રામાણ્યમન્તૃત્વસ્વરૂપ શિષ્ટપુરુષનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત અને અવ્યાપ્ત કઈ રીતે ?
૯. સમકિતીએ સ્વીકારેલ શ્રુત કેવું બને છે ને મિથ્યાત્વીએ સ્વીકારેલ શ્રુત કેવું બને છે ?
૧૦. શિષ્ટ પુરુષનું સાચું લક્ષણ શું છે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. .... સંયમની પ્રબળ ઈચ્છા હોય છે. (સંયમીને, સમકિતીને, અપુનર્બંધકને)
૨. દેહધારી જીવો .... કહેવાય છે. (ક્ષેત્રજ્ઞ, શિષ્ટ, બ્રાહ્મણ)
૩. જેટલા પરદર્શનો છે તેટલા જ .... છે. (પ્રમાણ, નયવાદ, દર્શનો)
૪. અવસર્પિણીનાં .... આરામાં ઋષભદેવ થયા. (બીજા, ત્રીજા, ચોથા)
૫. નિકટના પરિચિત વગેરેને તારવાની કરુણા કરનાર જીવ ...... બને છે. (તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્ય)
૬. ......નામના સાધુ સામાન્ય કેવળી થઈને બ્રાહ્મીના ભવમાં મોક્ષે ગયા. (પીઠ, મહાપીઠ, બાહુ)
૭. સમકિતીનાં .... લિંગ છે. (૩, ૪,૫)
૮. અત્યંત તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામને .... કહેવાય. (ગ્રંથિ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१६- ईशानुग्रहविचार द्वात्रिंशिका

સોળમી બત્રીસીની પ્રસાદી

वाग्योगाऽपेक्षया मनोयोगस्याधिकत्वात्

मौनविशेषेणैव जपः प्रशंस्यते ।।१६/१५।। (પૃ.૧૧૨૦)

વચનયોગ કરતાં મનોયોગ બળવાન છે.

માટે વિશિષ્ટ રીતે મૌનપૂર્વકનો જ જાપ વખણાય છે.

परमार्थतः गुणप्रकर्षविषयस्य

बहुमानस्यैव फलदायकत्वात् ।।१६/२०।। (પૃ.૧૧૨૮)

પરમાર્થથી તો પ્રકૃષ્ટ ગુણોને વિશે જે બહુમાન ભાવ છે તે જ ફળદાયક છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्त्वार्थसिद्धौ नाममात्रक्लेशो हि योगप्रतिपन्थी,
न तु धर्मवादेन विशेषविमर्शः अपि ।।१६/२४।। (पृ.११३५)

સુતર્કાદિ દ્વારા પરમાર્થની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે કેવળ ચોક્કસ પ્રકારના નામનો આગ્રહ રાખવો એ યોગસાધનાનો વિરોધી છે. પરંતુ ધર્મવાદથી મધ્યસ્થ વિચારવિમર્શ કરવામાં કાંઈ યોગમાર્ગનો વિરોધ થતો નથી.

शास्त्रादाचरणं सम्यक् स्याद्वादन्यायसंगतं ईशस्याऽनुग्रहः ।।१६/२९।। (पृ.११४२)

શાસ્ત્રના આધારે સારી રીતે સ્યાદ્વાદન્યાયથી સંગત
એવું આચરણ કરવું તે જ ઈશ્વરાનુગ્રહ છે.

जिनेभ्यो याचमानोऽन्यं लब्धं धर्ममपालयन् ।
तं विह्वलो विना भाग्यं केन मूल्येन लप्स्यसे ।।१६/३१।। (पृ.११४४)

ભવિષ્યમાં ધર્મ મળે તેવી જિનેશ્વર ભગવંતોને પ્રાર્થના કરતા અને મળેલા ધર્મને નહિ આચરતા હે વિહ્વળ માણસ ! ભાગ્ય વિના તું કઈ કિંમતથી ભવિષ્યકાલીન ધર્મને મેળવશે ?

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

।। अथेशानुग्रहविचारद्वात्रिंशिका ।।१६।।

सम्यग्दृष्टिनिरूपणाऽनन्तरं तन्निर्वाहकमीशाऽनुग्रहं विचारयति–

महेशाऽनुग्रहात्केचिद्योगसिद्धिं प्रचक्षते । क्लेशाद्यैरपरामृष्टः पुंविशेषः स चेष्यते ।।१।।

महेशेति । **केचित्** = पातञ्जलाः **महेशाऽनुग्रहात्** योगस्योक्तलक्षणस्य सिद्धिं[1] = योगक्षेमलक्षणां (=**योगसिद्धिं**) **प्रचक्षते** = [2]प्रकथयन्ति । **स च** महेशः **पुंविशेषः** = पुरुषविशेष **इष्यते** । कीदृश इत्याह-**क्लेशाद्यैः** = क्लेश-कर्म-विपाकाऽऽशयैः **अपरामृष्टः** = अस्पृष्टः[3] त्रिष्वपि कालेषु । तथा च सूत्रं- "क्लेशकर्मविपाकाशयैः अपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" (यो.सू.१-२४) इति ।

❊ नयलता ❊

सम्यग्दृष्टिसमव्याप्ता विशिष्टा शिष्टता परा । निर्वाह्यते यतः साऽत्र तमीशानुग्रहं ब्रुवे ।।1।।

सम्यग्दृष्टिनिरूपणानन्तरं तन्निर्वाहकं = सम्यग्दृष्टियोगक्षेमकारकं **ईशानुग्रहं** = भगवदनुग्रहं **विचारयति** = मीमांसते - '**महेशे**'ति। **महेशानुग्रहात्** = प्रणिधानाऽऽवर्जितेश्वरानुग्रहप्रभावाद् **उक्तलक्षणस्य** = चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणस्य **योगक्षेमलक्षणां** = अप्राप्तप्राप्ति-प्राप्तरक्षणस्वरूपां **सिद्धिं पातञ्जलाः कथयन्ति**। तदुक्तं → 'ईश्वरप्रणिधानाद् वा' ← (यो.सू.1/23) इति **योगसूत्रस्य भाष्ये व्यासेन** → प्रणिधानाद् = भक्तिविशेषाद् आवर्जित ईश्वरः तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण । तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः समाधिफलं च भवति ← (यो.सू.भा.1/23) इति। **अस्पृष्टः** = असंस्पृष्टः। अत्र **पातञ्जलयोगसूत्र**संवादमाह- '**क्लेशे**'ति ।

अत्र च **योगसुधाकरवृत्तिरेवं** → क्लिश्नन्तीति क्लेशाः वक्ष्यमाणलक्षणाः अविद्यादयः । कर्म मिश्रामिश्ररूपं वक्ष्यमाणम् । विपच्यत इति विपाकः = फलं जात्यायुर्भोगादिः । आशेरत इत्याशयाः = संस्काराः । तैः अपरामृष्टः = असंश्लिष्टः । संश्लिष्टस्तु संसारी जीवः । मुक्तस्त्वसंश्लिष्टोऽपि पूर्वकाले तत्संश्लेषाद् बद्ध इव । अतः पुरुषविशेषो नित्यमुक्त ईश्वरः । तस्य सार्वज्ञ्यमैश्वर्यज्ञानादिसिद्धप्राकृतशुद्धसत्त्वात्मकचित्तसम्बन्धादिति द्रष्टव्यम् ← (यो.सू.1/24 पृ.31)। तदुक्तं **याज्ञवल्क्यस्मृतौ** अपि

❊ ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❊

સમ્યગ્દષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યા બાદ સમ્યગ્દર્શનનો નિર્વાહ કરનાર ભગવદ્અનુગ્રહની વિચારણા ગ્રંથકારશ્રી કરે છે.

ગાથાર્થ :- કેટલાક વિદ્વાનો મહેશ્વરના અનુગ્રહથી યોગની સિદ્ધિને કહે છે અને ક્લેશ, કર્મ વગેરેથી અપરામૃષ્ટ પુરુષવિશેષ તે ઈશ્વર તરીકે માન્ય છે. (૧૬/૧)

ટીકાર્થ :- પાતંજલ દર્શનના વિદ્વાનો મહેશ્વરના અનુગ્રહથી પૂર્વે જણાવેલ (દ્વા.દ્વા.૧૧/૧,ભાગ-૩, પૃ.૭૪૧) યોગની પ્રાપ્તિ અને સ્થિરતા સ્વરૂપ સિદ્ધિ થાય છે- એમ કહે છે. મહેશ્વર તરીકે તે વિશેષ પુરુષ માન્ય છે કે જે ત્રણેય કાળમાં 'કલેશ, કર્મ અને તેના વિપાક = ફળ તેમ જ આશયથી = સંસ્કારથી અપરામૃષ્ટ = અસંબંદ્ધ છે. પાતંજલ **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે કે → કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી અપરામૃષ્ટ વિશેષ પ્રકારનો પુરુષ = આત્મા ઈશ્વર છે.' ←

१. हस्तादर्शे 'सिद्धं' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'कथ...' इति पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'अस्पृष्टः' इति पदं नास्ति।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अत्र क्लेशा अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाऽभिनिवेशा [1]वक्ष्यमाणलक्षणाः । 'क्लेशमूलः कर्माऽऽशयो दृष्टाऽदृष्टजन्मवेदनीयः', अस्मिन्नेव जन्मन्यनुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीयः, जन्मान्तराऽनुभवनीयस्त्वदृष्ट-जन्मवेदनीयः । तीव्रसंवेगेन हि [2]कृतानि पुण्यानि देवताऽऽराधनादीनि कर्माणि इहैव जन्मनि फलं जात्यायुर्भोगलक्षणं प्रयच्छन्ति, यथा नन्दीश्वरस्य भगवन्महेश्वराऽऽराधनबलादिहैव जन्मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः । न चैतदनुपपत्तिः, सदनुष्ठानेन प्रतिबन्धकाऽपनयने केदारान्तरे

→ क्लेश-कर्म-विपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च । अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ।। (या.स्मृ.२/४३) इति। **क्लेशा वक्ष्यमाणलक्षणाः** क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिकायां अष्टादशमश्लोके (द्वा.द्वा.२५/१८, भाग-६ पृ.१७३५) निरूपयिष्यमाणस्वरूपाः अवगन्तव्याः ।

अथ क्लेशानां दुःखनिदानत्वे **योगसूत्र**संवादेन द्वारमाह- **क्लेशमूल** इति । अत्र **राजमार्तण्ड**वृत्तिः → कर्माशय इत्यनेन तस्य स्वरूपमभिहितम्, यतो वासनारूपाण्येव कर्माणि । क्लेशमूल इत्यनेन कारणमभिहितम्, यतः कर्मणां शुभाशुभानां क्लेशा एव निमित्तम् । दृष्टाऽदृष्टजन्मवेदनीय इत्यनेन फलमुक्तम् । अस्मिन्नेव जन्मनि अनुभवनीयः = दृष्टजन्मवेदनीयः । जन्मान्तराऽनुभवनीयः = अदृष्टजन्म-वेदनीयः । तथाहि- कानिचित्पुण्यानि कर्माणि देवताराधनादीनि तीव्रसंवेगेन कृतानीहैव जन्मनि जात्यायु-र्भोगलक्षणं फलं प्रयच्छन्ति, यथा नन्दीश्वरस्य भगवन्महेश्वराराधनबलादिहैव जन्मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः । एवमन्येषां विश्वामित्रादीनां तपःप्रभावात् जात्यायुषी । केषाञ्चिज्जातिरेव यथा तीव्रसंवेगेन दुष्टकर्मकृतां नहुषादीनां जात्यन्तरादिपरिणामः। ऊर्वश्याश्च कार्तिकेयवने लतारूपतया । एवं व्यस्तसम-स्तरूपेण यथायोगं योज्यम् ← (रा.मा.१/१२ पृ.७१)

न च तपःप्रभावादिहैव नन्दीश्वरस्य श्रीगौरीवल्लभकटाक्षवीक्षणेन देवशरीरपरिणामः श्रूयते तत्र न तावदयं नरदेहो देवादिदेहस्योपादानं, तस्मिन् स्थिते परिणामान्तराऽयोगात्, नष्टस्याऽहेतुत्वात् । नाऽपि तदवयवा एव देवदेहोपादानं, नरदेहमात्रहेतोर्विलक्षणकार्यकारित्वाऽयोगादिति **एतदनुपपत्तिः** = नन्दीश्वरदेवदेहपरिणामाऽसङ्गतिः इति **शङ्कनीयम्; सदनुष्ठानेन** तपःप्रभृतिलक्षणेन **प्रतिबन्धकाऽपनयने**

અહીં જે ક્લેશ જણાવ્યા તે અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ સ્વરૂપ છે. આનું સ્વરૂપ આગળ (દ્વા.દ્વા.૨૫/૧૮ પૃ.૧૭૩૫) જણાવવામાં આવશે. કર્મના આશયો = સંસ્કારો ક્લેશમૂલક = ક્લેશનિમિત્તક છે. ક્લેશના કારણે થતા કર્મના સંસ્કારો આ જન્મમાં અને પરભવમાં ભોગવવા યોગ્ય બને છે. આમ **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે. આ જ જન્મમાં જે કર્મસંસ્કારો ભોગવવાના હોય તે દૃષ્ટજન્મવેદનીય કહેવાય તથા ભવાન્તરમાં ભોગવવા લાયક હોય તે કર્માશય અદૃષ્ટજન્મવેદનીય તરીકે ઓળખાય છે. તીવ્ર સંવેગથી કરેલ દેવતા આરાધના વગેરે પુણ્યકાર્યો આ જ ભવમાં જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગસ્વરૂપ ફળને આપે છે. જેમ કે ભગવાન મહેશ્વરની આરાધનાના બળથી નંદીશ્વરને આ જ મનુષ્ય ભવમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની દેવ જાતિ, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે ફળો પ્રગટ થયેલા હતા. આ અસંગત નથી. કારણ કે જેમ એક નીકમાંથી બીજી નીકમાં પાણીને જવા માટે વિઘ્નરૂપ એવા નીકગત મોટા પત્થર વગેરે પ્રયત્નથી દૂર થતાં જ બીજી કોરી નીક = કેદાર પાણીથી ભરાઈ જાય છે તેમ વિશિષ્ટ જાતિ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં નડતરરૂપ તથાવિધ કર્મ સદનુષ્ઠાન દ્વારા દૂર થતાં પાછલા જન્મની પ્રકૃતિ (=અદૃષ્ટ - કર્મ - પુણ્ય આદિ) આ જ જન્મમાં જાત્યન્તરના

---

१. हस्तादर्शे 'भक्ष्य...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'हि तानि' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जलाऽऽपूरणवत्पाश्चात्त्यप्रकृत्यापूरणेनैव सिद्धिविशेषोपपत्तेः ।

तदुक्तं- "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः' (यो.सू.४/१)। सिद्धिश्चोत्कर्षविशेषः कार्यकारणस्य। 'जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्याऽऽपूरात्' (यो.सू.४/२)

= देवदेहपरिणामादिप्रतिबन्धकविघटने सति **पाश्चात्त्यप्रकृत्यापूरणेनैव** = पाश्चात्त्यानामेव प्रकृतीनामिहैव जन्मनि जात्यन्तराकाराऽऽपूरणद्वारैव **सिद्धिविशेषोपपत्तेः** = विशिष्टजात्यादिप्रादुर्भावसङ्गतिसम्भवात्। उदाहरणद्वारैतन्निदर्शयति- **केदारान्तरे जलाऽऽपूरणवदिति** । यथा कृषीवलो जलपूर्णात् क्षेत्राज्जलं केदारान्तरे निनीषुरालवालभङ्गमात्रं करोति, जलं तु गतिस्वाभाव्यात्स्वयमेव गच्छत् केदारान्तरमापूरयति तद्वदित्यर्थः।

प्रकृते योगसूत्रसंवादमाह '**जन्मे**'ति । → काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयः । यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादयः। यथा वा कपिलमहर्षिप्रभृतीनां जन्मसमनन्तरमेवोपजायमाना ज्ञानादयः सांसिद्धिका गुणाः । औषधिसिद्धयो यथा पारदादिरसायनाद्युपयोगात् । मन्त्रसिद्धिर्यथा मन्त्रजपात्केषाञ्चिदाकाशगमनादि । तपःसिद्धिर्यथा विश्वामित्रादीनाम् । समाधिसिद्धिः प्राक्प्रतिपादिता । एताः सिद्धयः पूर्वजन्मक्षपितक्लेशानामेवोपजायन्ते । तस्मात् समाधिसिद्धाविवान्यासां सिद्धीनां समाधिरेव जन्मान्तराभ्यस्तः कारणं, मन्त्रादीनि निमित्तमात्राणि ← (रा.मा. ४/१ पृ.१७२) इति **राजमार्तण्डकारः** । सिद्धिस्वरूपमावेदयति **सिद्धिश्च** = सिद्धिपदप्रतिपाद्यश्च कार्यकारणस्य **उत्कर्षविशेषः** = कारणोत्कर्षविशेषाऽऽधानद्वारा कार्योत्कर्षविशेषोपधानं सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु नन्दीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामोऽस्मिन्नेव जन्मनि दृश्यते तत्कथमस्मिन् जन्मनि जन्मान्तराभ्यस्तस्य समाधेः कारणत्वमुच्यते ? इत्याशङ्कायां **योगसूत्र**संवादमाह- '**जात्यन्तरे**'ति । 'योऽयमिहैव जन्मनि नन्दीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामः स प्रकृत्यापूरात् पाश्चात्त्या एव प्रकृतयोऽमुष्मिन् जन्मनि विकारानापूरयन्ति = जात्यन्तराऽऽकारेण परिणामयन्ति' (रा.मा.४/२ पृ.१७३) इति **राजमार्तण्डकारो भोजराजर्षिः** । **मणिप्रभाकृत् रामानन्दस्तु** → 'प्रधानादयः पृथिव्यन्ताः प्रकृतयः, तासां सर्वत्र सत्त्वात् नरादिदेहावयवेषु तासामापूराद् धर्मादिनिमित्तानुरोधेनावयवानुप्रवेशात् जात्यन्तरपरिणामो युज्यते, यथाऽग्निकणस्य प्रकृत्याऽनुग्रहाद् वनादौ बहुतृणादिमण्डलव्यापित्वं तद्वदित्यर्थः' ← (म.प्र.४/२ पृ.१७४) इत्याचष्टे ।

ननु धर्माऽधर्मादयः तत्र क्रियमाणा उपलभ्यन्ते तत्कथं प्रकृतीनामापूरकत्वम् ? इत्याशङ्कायां

આકારરૂપે ફેલાઇ જવાથી વિશિષ્ટ જાતિપ્રાદુર્ભાવ વગેરે વિશેષ પ્રકારની સિદ્ધિ સંગત થઇ શકે છે.

યોગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે → 'જન્મ, ઔષધિ, મંત્ર, તપ અને સમાધિથી સિદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે' ← સિદ્ધિનો મતલબ છે કાર્ય-કારણનો વિશિષ્ટ ઉત્કર્ષ. અર્થાત્ કારણમાં ઉત્કર્ષ લાવવા દ્વારા કાર્યમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ લાવવો તે સિદ્ધિ કહેવાય છે. **યોગસૂત્ર**માં કહેલ છે કે → 'પ્રકૃતિના આપૂરણથી જાત્યન્તરપરિણામ થાય છે. (મતલબ કે પાછલા જન્મની પ્રકૃતિઓ આ મનુષ્ય જન્મમાં જ દેવાદિજાતિ સ્વરૂપ પરિણામને = વિકારને પરિણમાવે છે. નંદીશ્વરનું ઉદાહરણ અહીં વિચારવું.)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां [1]वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति (यो.सू.४/३) ।

"सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" (यो.सू.२-१३) । सति मूले = क्लेशरूपबीजे तेषां

योगसूत्रसंवादमाह- '**निमित्तमि**'ति । → **निमित्तं** धर्मादि, तत् **प्रकृतीनामर्था**न्तरपरिणामे **न प्रयोजकम्**। न हि कार्येण कारणं प्रवर्तते । कुत्र तर्हि तस्य धर्मादेर्व्यापारः ? इत्याह- **वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्**। ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्माद्वरणमावरकमधर्मादि तस्यैव विरोधित्वाद् भेदः क्षयः क्रियते । तस्मिन् प्रतिबन्धके क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्याय प्रभवन्ति । दृष्टान्तमाह- क्षेत्रिकवत् । यथा क्षेत्रिकः = कृषीवलः केदारात्केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति, तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति, न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित्प्रयत्न एवं धर्मादेर्बोद्धव्यम् ← (रा.मा.४/३) इति **राजमार्तण्डकारः** ।

नन्दीश्वरादीनां बीजभूतक्लेशाऽक्षयात् कर्मफलरूपतया विशिष्टजात्यादिप्रादुर्भावो न विरुद्ध इत्याशयेन योगसूत्रसंवादमावेदयति- '**सती**'ति । प्रकृते **राजमार्तण्ड**व्याख्या एवं वर्तते → मूलमुक्तलक्षणाः

ધર્માદિ નિમિત્ત તેમાં અવશ્ય પ્રયોજક નથી. તથા પ્રકૃતિસંબંધી વરણભેદ = અધર્માદિક્ષય તો તે ધર્મથી થાય છે. ખેડૂતની જેમ આ વાત સમજવી. ←

(કહેવાનો આશય એ છે કે પાતંજલદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. મનુષ્ય જાતિસ્વરૂપે પ્રકૃતિ પરિણમેલી હોય તેમાંથી દેવાદિજાતિરૂપે પ્રકૃતિ પરિણમે તેમાં ધર્મ વગેરે નિમિત્ત નથી. કારણ કે ધર્મ, અધર્મ વગેરે સ્વયં પ્રકૃતિના કાર્ય છે. કાર્ય દ્વારા કાંઇ કારણ પ્રવૃત્તિ ન કરે. તેથી અહીં પ્રશ્ન ઊભો એ થાય કે 'ધર્મ વગેરેનો ઉપયોગ શો ?' તેનો જવાબ એ છે કે- ધર્માદિના લીધે અધર્માદિનો ક્ષય થાય છે. કારણ કે તે તેનો વિરોધી છે. જેમ ખેડૂતને ખેતરના એક ક્યારામાંથી બીજા ક્યારામાં પાણી લઇ જવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે તે પાણીને એક ક્યારામાંથી બીજા ક્યારામાં જવા માટે નડતરરૂપ થનાર ક્યારાની દીવાલ-પાળ વગેરે તોડી નાંખે છે અને તેટલા માત્રથી પાણી આપમેળે એક ક્યારામાંથી ખેતરના બીજા ક્યારામાં પહોંચી જાય છે, ફેલાઇ જાય છે. પાળ તૂટી ગયા પછી પાણીને એક ક્યારામાંથી બીજા ક્યારામાં જવા માટે ખેડૂતના કોઈ પણ પ્રયત્નની જરૂરત નથી રહેતી. ખેડૂતનો પ્રયત્ન માત્ર દીવાલ-પાળ વગેરે તોડવા માટે જરૂરી છે, નહિ કે પાણીને બીજા ક્યારામાં જવા માટે. તે જ રીતે નંદીશ્વર વગેરેને ધર્મારાધનાથી અધર્મનો ક્ષય થવા માત્રથી મનુષ્યજાતિસ્વરૂપે પરિણમેલી તેની પ્રકૃતિ આપમેળે દેવજાતિ વગેરે સ્વરૂપે પરિણમી ગઇ. તેથી ધર્મસાધના વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો પ્રકૃતિને જાત્યન્તરરૂપે પરિણમાવવામાં કારણ બનતા નથી. પરંતુ અધર્મનાશ વગેરેમાં જ કારણ બને છે. પ્રસ્તુતમાં નંદીશ્વર વગેરેને મનુષ્ય ભવમાં દેવજાતિ વગેરે પરિણામો પ્રગટ થવામાં કોઈ વિરોધ ન હોવાનું કારણ એ છે કે)

❁ કર્મફળ વિચાર ❁

સતિ । → 'મૂળ હાજર હોય તો તેના વિપાકરૂપે જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ← આવું **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે. મૂળ તરીકે કલેશરૂપ બીજ સમજવું. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ-દ્વેષાદિ

---

१. मुद्रितप्रतौ 'चरण...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कुशलाऽकुशलकर्मणां विपाकः = [1]फलं जात्यायुर्भोगा भवन्ति । जातिर्मनुष्यादिः, आयुः = चिरकालं शरीरसम्बन्धः, भोगाः[2] = विषयाः, इन्द्रियाणि, सुखदुःखसंविच्च, कर्मकरणभावसाधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्य ।

इदमत्र तात्पर्यं- चित्तं हि द्विविधं साशयमनाशयं च । तत्र योगिनामनाशयम् । तदाह- "तत्र[3] ध्यानजमनाशयं" (यो.सू.४-६) । अत एव तेषामशुक्लाऽकृष्णं कर्म । तदाह-"कर्माऽशुक्लाकृष्णं[4]

क्लेशाः, तेष्वनभिभूतेषु सत्सु कर्मणां कुशलाकुशलरूपाणां विपाकः फलं जात्यायुर्भोगा भवन्ति । जातिर्मनुष्यत्वादिः । आयुश्चिरकालमेकशरीरसम्बन्धः । भोगाः = विषया इन्द्रियाणि सुखसंविद्दुःखसंविच्च, कर्मकरणभावसाधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्य । इदमत्र तात्पर्यम्- चित्तभूभावनादिकालसञ्चिताः कर्मवासना यथा यथा पाकमुपयान्ति तथा तथा गुणप्रधानभावेन स्थिता जात्यायुर्भोगलक्षणं स्वकार्यमारभन्ते ← (रा.मा. २/१३ पृ.७३) इति। भुज्यन्ते ये ते भोगाः इति कर्मसाधनव्युत्पत्त्या भोगाः = विषयाः शब्दादयः । भुज्यन्ते यैस्ते भोगाः इति करणसाधनव्युत्पत्त्या भोगाः = इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । भुञ्जनं भोग इति भावसाधनव्युत्पत्त्या भोगपदार्थः सुख-दुःखसंविदित्येवं **कर्म-करण-भावसाधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्य** यथाक्रमं विषयेन्द्रिय-सुखादिसंविदर्थकत्वं सङ्गच्छते ।

योगिनां चित्तं **ध्यानजं** = समाधिजं **अनाशयं** = क्लेश-कर्म-वासनाशून्यं मोक्षयोग्यमित्यर्थः। **अत एव** = योगिचित्तस्य क्लेश-कर्मविपाकाऽऽशयशून्यत्वादेव **तेषां** = योगिनां **कर्म** अपीतरेभ्यो विलक्षणं **अशुक्लाऽकृष्णम्** । अत्र **योगसूत्र**संवादमाह- '**कर्मे**'ति । **राजमार्तण्डानुसारेणैतत्सूत्रं** ग्रन्थकृद् व्याख्यानयति-

સ્વરૂપ કલેશ હાજર હોવાથી સારા કે ખરાબ કામ-કાજના ફળરૂપે જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય વગેરે જાતિ સમજવી. આયુષ્યનો અર્થ છે અમુક દીર્ઘ સમય સુધી શરીર સાથેનો સંબંધ. તથા ભોગ શબ્દના ત્રણ અર્થ છે. (૧) વિષયો, (૨) ઇન્દ્રિયો અને (૩) સુખ-દુઃખનો અનુભવ. (૧) 'જે ભોગવાય તે ભોગ' આમ કર્મ અર્થમાં ભોગશબ્દની વ્યુત્પત્તિ માન્ય થાય ત્યારે ભોગ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિયવિષયભૂત રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે બને. કારણ કે તે ભોગવાય છે. (૨) 'જેના દ્વારા ભોગવાય તે ભોગ' આમ કરણ અર્થમાં ભોગશબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે 'ભોગ' શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિય બને. કારણ કે ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષયોનો ભોગવટો થાય છે. તથા (૩) 'ભોગવટો થાય તે ભોગ' આમ ભાવને સાધવાની વ્યુત્પત્તિ આગળ કરતાં સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ તે 'ભોગ' પદનો અર્થ બને છે કારણ કે ઇન્દ્રિયો વડે રૂપ, રસ વગેરેને વિશે જીવ સુખ-દુઃખનો ભોગવટો = અનુભવ કરે છે.

❋ દ્વિવિધ ચિત્ત અને ચતુર્વિધ કર્મની વિચારણા ❋

इदम. । અહીં તાત્પર્ય એ છે કે ચિત્ત બે પ્રકારનું હોય છે. સાશય ચિત્ત અને અનાશય ચિત્ત. 'આશય' શબ્દનો અર્થ સંસ્કાર છે. તેથી સંસ્કારવાળું ચિત્ત અને સંસ્કારરહિત ચિત્ત- આમ બે વિભાગ ચિત્તના થશે. તેમાં યોગીઓનું ચિત્ત અનાશય = સંસ્કારશૂન્ય હોય છે. કારણ કે **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે કે 'ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્ત અનાશય = ક્લેશ-કર્મસંસ્કારશૂન્ય હોય છે.' તેથી જ યોગીઓનું કર્મ અશુકલ-અકૃષ્ણ હોય. અર્થાત્ યોગીઓની પ્રવૃત્તિ નથી શુક્લ હોતી કે નથી કૃષ્ણ હોતી. પરંતુ તે બન્નેથી વિલક્ષણ હોય છે. કારણ કે **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે કે 'યોગીનું અનુષ્ઠાન અશુક્લ-અકૃષ્ણ હોય છે. યોગી સિવાયના

१. 'जलं' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ । २. मुद्रितप्रतौ 'भोभा' इत्यशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'तत्र' पदं नास्ति । ४. मुद्रितप्रतौ 'कर्माऽशुक्लकृष्णमि'त्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योगिनः, त्रिविधमितरेषां" (यो.सू.४-७) । शुभफलदं कर्म यागादि शुक्लं, अशुभफलदं ब्रह्महत्यादि कृष्णं,♦उभयसङ्कीर्णं शुक्लकृष्णं♦। तत्र शुक्लं दान-तपः-स्वाध्यायादिमतां पुरुषाणां, कृष्णं नारकाणां, [1]शुक्लकृष्णं मनुष्याणां, योगिनां तु विलक्षणमिति । साशयं चित्तमयोगिनां । तत्र फलत्यागाऽनुसन्धा-

'**शुभफलदमि**'ति । अत्र च **नागोजीभट्टवृत्तिरेवं** वर्तते → योगिनः समाधिसिद्धस्य निष्पन्नयोगस्य क्षीणक्लेशस्य कायादिव्यापाररूपं कर्माऽशुक्लाकृष्णं पुण्य-पापाऽहेतुरित्युक्तं भवति, 'क्लेशमूलः कर्माशय' इत्युक्तेः । इतरेषामप्रयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधं कर्म भवति । शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णञ्चेत्येवमर्थः। तत्र शुक्लं कर्म अन्तर्याग-जपादि, हिंसादिदोषाऽसन्निहितत्वात् । कृष्णं = मलिनं कर्म अपेयपानादि । शुक्लकृष्णञ्च बहिर्याग-युद्धादि स्वकर्म, पशुहिंसादिपापसाङ्कर्यात् । बहिःसाधनसाध्यं सर्वमप्येवमेव । एवं संन्यासिनां क्वचिदपि बहिःसाधनसाध्ये कर्मण्यप्रवृत्तानां कृष्णस्याऽभाव एव योगानुष्ठानसाध्यस्य फलस्येश्वरे समर्पणान्न शुक्लमपीत्यवधेयम् ← (ना.भ.४/७) इति ।

योगिनां तु विलक्षणं = त्रिविधकर्मविपरीतं, तत्फलत्यागानुसन्धानेनैवानुष्ठानान्न किञ्चित्फलमारभत इति भावः । इदमेव फलत्यागानुसन्धानमीश्वरप्रणिधानमप्युच्यते । तदुक्तं **व्यासेन योगसूत्रभाष्ये** → ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं, तत्फलसंन्यासो वा ← (यो.सू.भा. २/१) इति । पुराणोपदर्शितरीत्येदं ब्रह्मार्पणमुच्यते, तदुक्तं **कूर्मपुराणे** →

'नाऽहं कर्ता सर्वमेतत् ब्रह्मैव कुरुते तथा । एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।।
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वरे । कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मापर्णमनुत्तमम् ।।'

← (कूर्मपु.३/१६-१८)। **भगवद्गीतायामपि** → यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।। (भ.गी.९/२७) इत्येवं योगानुष्ठानसाध्यफलत्यागविधानमुपलभ्यत इति ध्येयम् ।

बौद्धैरप्यशुक्लाकृष्णं कर्म कर्मक्षयायोपयुज्यत इत्यङ्गीकृतम् । तदुक्तं **मज्झिमनिकाये कुक्कुरव्रतिकसूत्रे दीघनिकाये** च → अत्थि पुण्ण ! (१) कम्मं कण्हं कण्हविपाकं, अत्थि पुण्ण! (२) कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि पुण्ण ! (३) कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि पुण्ण! (४) कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हसुक्कविपाकं कम्मक्खयाय संवत्तति ← (म.नि.भाग-२/२-१-८१ पृष्ठ ५९ + दीघनिकाय-३।१०।३१२)

साशयं = क्लेश-कर्म-विपाकाऽऽशयोपेतं **चित्तं अयोगिनां, तत्र** = अयोगिचित्ते **फलत्यागाऽनुसन्धाना-**

જીવોને ત્રણેય પ્રકારના અનુષ્ઠાનો હોય છે.' શુભ ફળ આપે તેવી જપયજ્ઞ વગેરે ક્રિયા શુકલ કર્મ કહેવાય. અશુભ ફળને આપે તેવી બ્રહ્મહત્યા વગેરે પ્રવૃત્તિ કૃષ્ણકર્મ તરીકે ઓળખાય. તથા શુભ-અશુભ બન્ને ફળથી સંકીર્ણ પ્રવૃત્તિ શુકલ-કૃષ્ણ કહેવાય. (જેમ કે જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે બાહ્ય યજ્ઞ, ધર્મશુદ્ધ વગેરે પ્રવૃત્તિ) આ ત્રિવિધ કર્મ યોગીભિન્ન જીવોને હોય. તેમાં દાન, તપ, સ્વાધ્યાયાદિ પ્રવૃત્તિવાળા સામાન્ય જીવને શુકલ કર્મ હોય. નરકના જીવોને કૃષ્ણ કર્મ હોય. તથા સામાન્ય મનુષ્યોને શુકલ-કૃષ્ણ કર્મ હોય છે. યોગીઓને ઉપરોક્ત ત્રણેય કર્મથી વિલક્ષણ અશુકલ-અકૃષ્ણ કર્મ (= પ્રવૃત્તિ) હોય છે.

અયોગીઓનું ચિત્ત સાશય = આશયસહિત = કલેશ-કર્મવિપાકસંસ્કારયુક્ત હોય છે. યોગી સિવાયના

♦.....♦ चिह्न द्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति । १. हस्तादर्शे 'शुक्लं मनु...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नाऽभावात्फलजनकः कर्माशयः । 'ततस्तद्विपाकाऽनुगुणानामेवाऽभिव्यक्तिर्वासनानां'।(यो.सू.४/८)

द्विविधा हि कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफला जात्यायुर्भोगफलाश्च । तत्राऽऽद्या येन कर्मणा यादृक् शरीरमारब्धं देव-मानुष-तिर्यगादिभेदेन जात्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्याऽऽरम्भे तदनु-रूपामेव स्मृतिं जनयन्ति, अन्यादृशीं च न्यग्भावयन्ति, देवादिभवे नारकादिशरीरोपभोगस्मृतिवत्।

न चाऽतिव्यवहितयोः स्मृति-संस्कारयोर्जन्यजनकभावानुपपत्तिः,

ऽभावात् = योगानुष्ठानादिसाध्यफलार्पणप्रणिधानविरहात् **फलजनकः** = जात्यायुर्भोगलक्षणफलसम्पादकः **कर्माशयः** । अस्यैव कर्मणः फलं **योगसूत्र**संवादद्वारोपदर्शयति- **'तत'** इति । अस्य **राजमार्तण्ड**व्याख्या → इह हि द्विविधाः कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफला जात्यायुर्भोगफलाश्च । तत्र जात्यायुर्भोगफला एका-नेकजन्मभवा इत्यनेन पूर्वमेव कृतनिर्णयाः । यास्तु स्मृतिमात्रफलास्तासु ततः कर्मणः येन कर्मणा यादृक्शरीरमारब्धं देव-मनुष्य-तिर्यगादिभेदेन तस्य विपाकस्य या अनुगुणाः = अनुरूपा वासनास्तासामेवा-ऽभिव्यक्तिः वासनानां भवति । अयमर्थः येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्याऽऽरम्भे तदनुरूपा एव स्मृतिफला वासनाः प्रकटीभवन्ति । लोकोत्तरेष्वेवार्थेषु तस्य स्मृत्यादयो जायन्ते । इतरास्तु सत्योऽपि अव्यक्तसंज्ञाः तिष्ठन्ति । न तस्यां दशायां नारकादिशरी-रोद्भवा वासना व्यक्तिमायान्ति ← (रा.मा.४/८ पृ.१७९) इत्येवं वर्तते ।

न च अतिव्यवहितयोः = जाति-देश-कालापेक्षयाऽतिदूरस्थयोः **स्मृति-संस्कारयोः जन्यजनकभावा-नुपपत्तिः** = अभिव्यज्याभिव्यञ्जकभावदुर्घटता, बहुजन्मादिव्यवहितानां संस्काराणां तदभिव्यञ्जकत्वानु-

---

જીવોને પ્રવૃત્તિજન્ય ફળના ત્યાગનો અભિપ્રાય ન હોવાના કારણે તેમની પ્રવૃત્તિના આશય = સંસ્કાર ફળજનક હોય છે. માટે → તે પ્રવૃત્તિથી તે-તે પ્રવૃત્તિના ફળને અનુકૂળ એવા જ સંસ્કારોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. ← આ પ્રમાણે **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે.

❁ દ્વિવિધ સંસ્કારની વિચારણા ❁

દ્વિવિ. । સંસ્કાર બે પ્રકારના હોય છે. અમુક સંસ્કાર એવા હોય છે કે જેનું ફળ માત્ર સ્મૃતિ હોય છે. અને બીજા પ્રકારના સંસ્કાર એવા હોય છે કે જેનું ફળ મનુષ્યાદિ જાતિ, આયુષ્ય અને પૂર્વોક્ત ઈન્દ્રિય-વિષય-સુખાદિઅનુભવરૂપ ત્રિવિધ ભોગ હોય છે. તેમાં સ્મૃતિફલક સંસ્કારો જે કર્મ વડે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ વગેરે પ્રકારથી જેવું શરીર ઉત્પન્ન કરાયેલ હોય તેના ફળને અનુકૂળ એવા સંસ્કારોની જ અભિવ્યક્તિ કરે છે તથા વચ્ચે સેંકડો અલગ-અલગ દેવ-મનુષ્યાદિ જાતિના વ્યવધાન પછી ફરીથી પૂર્વે બનાવેલ તિર્યંચાદિ શરીરનો જ આરંભ થાય તો પ્રથમ પ્રકારના સંસ્કારો પ્રસ્તુત વિદ્યમાન તિર્યંચાદિ શરીરને અનુકૂળ એવી જ સ્મૃતિ પ્રગટાવે છે અને અન્યવિધ નારકાદિ ભવસંબંધી સ્મૃતિને અટકાવે છે. જેમ કે દેવાદિભવમાં નારકાદિના શરીરનો ભોગવટો કરવાની સ્મૃતિને સ્મૃતિફલક સંસ્કારો અટકાવે છે. આમ સ્મૃતિ અને સંસ્કાર વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ સંબંધ છે.

ન ચાતિ. । અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે → સંસ્કાર તો ઘણા બધા ભવો પૂર્વેના છે. તથા સ્મૃતિ તો ત્યાર બાદ ઘણા સમયે થતી હોય છે. મતલબ કે સ્મૃતિ અને સંસ્કાર વચ્ચે ઘણું કાલિક વ્યવધાન = અંતર છે. તેથી તે બન્ને વચ્ચે કાર્યકારણભાવ કેવી રીતે સંગત થઈ શકે ? અતિ દીર્ઘકાલીન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दूराऽनुभूतस्याऽप्यविचलितचित्ते वासनात्मना स्थितस्योद्बोधविशेषसहकारेण स्मृतिविशेषपरिणामे व्यवधानाऽभावात् । तदुक्तं-"जाति-देश-कालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्" (यो.सू.४-९)। ताश्च सुखसाधनाऽवियोगाऽध्यवसायसङ्कल्पस्य मोहलक्षणस्य बीजस्याऽनादित्वादादि-

पपत्तेः, सन्निहितसंस्कारं परित्यज्याऽतिव्यवहितसंस्काराभिव्यक्त्यनौचित्याच्चेति **शङ्कनीयम्, दूरानुभूतस्यापि** = जाति-देश-कालादिव्यवधानानुभूतस्यापि **अविचलितचित्ते वासनात्मना** = संस्काररूपेण **स्थितस्य उद्बोधविशेषसहकारेण** = संस्कारोद्बोधकविशेषसाचिव्येन **स्मृतिविशेषपरिणामे व्यवधानाऽभावात्**, संस्कारस्यैव स्मृतिरूपेण परिणमनात्, उद्बोधकविशेषवशात् कदाचित् जात्यादिव्यवहितवासनाऽभिव्यक्तिः क्वचिच्चाऽव्यवहिततदभिव्यक्तिः । **एतेन** सन्निहितवासनां परित्यज्यातिव्यवहितवासनाभिव्यक्त्यनौचित्यमिति **निरस्तम्** । अत्रैव **योगसूत्र**संवादमाह- **'जाती'**ति । अत्र च **राजमार्तण्ड**व्याख्यैवम् → इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां काञ्चिद् योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यते तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासना याः प्रकटीभूता आसन् तास्तथाविधव्यञ्जकाऽभावात्तिरोहिताः पुनः तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटीभवन्ति । जाति-देश-कालव्यवधानेऽपि तासां स्वानुरूपस्मृत्यादिफलसाधने आनन्तर्यं = नैरन्तर्यम् । कुतः ? स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । तथाहि- अनुष्ठीयमानात् कर्मणः चित्तसत्त्वे वासनारूपः संस्कारः समुत्पद्यते । स च स्वर्गनरकादीनां फलानामङ्कुरीभावः कर्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतयाऽवस्थानम्, कर्तुर्वा तथाविधभोग्यभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम्। एवञ्च यस्य स्मृति-संस्कारादयो भिन्नास्तस्याऽऽनन्तर्याऽभावे दुर्लभः कार्यकारणभावः । अस्माकं तु यदाऽनुभव एव संस्कारीभवति संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदैकस्यैव चित्तस्याऽनुसन्धातृत्वेन स्थितत्वात् कार्य-कारणभावो न दुर्घटः ← (रा.मा.४/९) इति ।

भवतु आनन्तर्यं कार्यकारणभावश्च स्मृति-संस्कारयोः । यदा तु प्रथममेवाऽनुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्त आहोस्वित् निर्निमित्तः ? इत्याशङ्कायामाह- **ताश्च** = स्मृतिजनकीभूताश्च वासनाः **सुखसाधनाऽवियोगाऽध्यवसायसङ्कल्पस्य** = 'मा जातुचित् सुखसाधनैर्मे वियोगो भूदि'ति सङ्कल्पवि-

વ્યવધાનવાળા બે પદાર્થ વચ્ચે જો કાર્યકારણભાવ માન્ય કરવામાં આવે તો રામચંદ્રજી અને ગૌતમબુદ્ધ વચ્ચે પણ કાર્ય-કારણભાવ માનવાની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ ગૌતમબુદ્ધનું કારણ રામચંદ્રજી હતા- એમ માનવું પડશે. ← પરંતુ આ શંકા પ્રસ્તુતમાં વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે ઘણા સમય પૂર્વે અનુભવ કરેલ ચીજ પણ સ્થિર ચિત્તમાં સંસ્કારરૂપે રહેલી હોય છે. તથા વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉદ્બોધક = સ્મૃતિજનક નિમિત્ત મળે તો તેના સહકારથી સ્મૃતિસ્વરૂપ વિશિષ્ટ પરિણામને પ્રગટાવી શકે છે. મતલબ કે સ્મૃતિઉપસ્થિતિના પૂર્વ સમયે સંસ્કાર હાજર જ હોય છે. આથી સંસ્કાર અને સ્મૃતિ વચ્ચે વ્યવધાન = કાલિક અંતર જ નથી. માટે તે બન્ને વચ્ચે જન્ય-જનકભાવ માન્ય કરવામાં કોઈ વાંધો ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. **યોગસૂત્ર**માં આ વાતને જણાવતાં કહેલ છે કે 'દેવ-નરકાદિ જાતિ, મગધ-સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશ અને ત્રેતાયુગ-કલિયુગ વગેરે કાળની અપેક્ષાએ વિવિધ વાસનાઓમાં વ્યવધાન = અંતર હોવા છતાં પણ સ્મૃતિ વગેરે ફલને સાધવામાં તે વાસનાઓમાં નૈરંતર્ય જ હોય છે. કારણ કે સ્મૃતિ અને સંસ્કાર એક રૂપ જ હોય છે.' (અહીં યોગસૂત્રટીકાકાર ભોજ રાજર્ષિનો આશય એવો છે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रहिताः । तदुक्तं- "तासामनादित्वं, आशिषो नित्यत्वात्" (यो.सू.४-१०) ।

[1]द्वितीया अपि चित्तभूमावेवानादिकालं संचिता यथा यथा पाकमुपयान्ति तथा तथा गुणप्रधान-भावेन स्थिता जात्यायुर्भोगलक्षणं कार्यमारभन्त इति । तदेतत्कर्माऽऽशयफलं जात्यादिविपाक इति।

यद्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादिपरामर्शो[2] नास्ति, तथापि ते चित्तगतास्तेषां व्यपदिश्यन्ते,

---

शेषस्य **मोहलक्षणस्य बीजस्य** = वासनाकारणस्य **अनादित्वात् आदिरहिताः** = अनादिमत्यः । अत्रैव **योगसूत्र**संवादमाह- **तासामिति**। अत्र च **राजमार्तण्ड**व्याख्यैवम् → **तासां** = वासनानां **अनादित्वम्**। न विद्यते आदिर्यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । तासामादिर्नास्तीत्यर्थः। कुतः ? इत्यत आह- **आशिषो नित्यत्वात्**। येयमाशीर्महामोहरूपा 'सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुः मा कदाचन तैर्मे वियोगो भूदि'ति यः सङ्कल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वात् = अनादित्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-कारणस्य सन्निहितत्वादनुभवसंस्कारादीनां कार्याणां प्रवृत्तिः केन वार्यते ? अनुभव-संस्काराद्यनुविद्धं सङ्कोच-विकासधर्मि चित्तं तत्तदभिव्यञ्जकविपाकलाभात् तत्तत्फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः ← (रा.मा.४/१०) इति वर्तते । इत्थं स्मृतिमात्रफला आदिमाः कर्मवासना अभिहिताः ।

इदानीं जात्यायुर्भोगफला द्वितीयाः कर्मवासना निरूपयति- **द्वितीयाः** कर्मवासना **अपि** । इदञ्च प्राक् **राजमार्तण्ड**व्याख्याप्रदर्शनावसरे (रा.मा.२/१३) उक्तमेव ।

ननु क्लेश-कर्म-विपाकाऽऽशयाऽपरामृष्टत्वं नेश्वरकल्पनाप्रयोजकम्, सर्वेषां जीवानां क्लेश-कर्मादिशून्य-त्वात्, तेषामन्तःकरणधर्मत्वात् । ततश्च नेश्वरः कल्पनामर्हतीत्याशङ्कापराकरणायाऽऽह- **यद्यपीति** । **ते** = क्लेशादयः **चित्तगताः तेषां** = संसारिणां आत्मनां व्यपदिश्यन्ते, ते हि तत्फलयोः सुख-दुःखयोः भोक्तार इति । **यथा योधगतौ** = योद्धृषु वर्तमानौ **जयाऽजयौ** = विजय-पराजयौ **स्वामिनः** व्यपदिश्येते।

કે અનુભવ સંસ્કારરૂપે પરિણમે છે અને સંસ્કાર સ્મૃતિરૂપે પરિણમે છે. તથા ઉપરોક્ત તમામ અવસ્થામાં અનુસંધાન કરનાર ચિત્ત તો એક જ હોય છે. તેથી પ્રસ્તુત કાર્યકારણભાવ મુશ્કેલ નહિ થાય કારણ કે વાસનાઓનું બીજ મોહ છે. 'સુખના સાધનોનો ક્યારેય વિયોગ ન થાવ' એવો અધ્યવસાય એ મોહનું લક્ષણ છે. આ મોહ અનાદિ કાળનો હોવાથી વાસના પણ અનાદિકાલીન છે. વાસનાનો = સંસ્કારોનો કોઈ ચોક્કસ પ્રારંભ કાળ નથી. પણ પહેલેથી જ વિદ્યમાન છે. આ બાબત વિશે **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે કે 'વાસના= સંસ્કારો અનાદિકાલીન છે. કારણ કે મહામોહ અનાદિકાલીન છે.

દ્વિતી. । બીજા નંબરની વાસના = સંસ્કાર પણ અનાદિકાળથી ચિત્તભૂમિમાં સંચિત થયેલી છે. જેમ જેમ તેનો પરિપાક થાય તેમ તેમ ગૌણ-મુખ્યભાવે ચિત્તમાં રહેલી તે વાસના દેવાદિજાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ-સ્વરૂપ ફળને આપે છે. તેથી આ રીતે કર્મસંસ્કારનું ફળ જાતિ, આયુષ્ય વગેરેનો વિપાક છે. આમ સિદ્ધ થાય છે.

❀ ઈશ્વરની વિલક્ષણતા ❀

યદ્યપિ. । જો કે પાતંજલ યોગદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ, તમામ આત્મા નિર્લેપ હોવાથી રાગાદિ કલેશ અને કર્મ વગેરેના સંપર્કથી શૂન્ય જ છે. તેમ છતાં પણ તે સંસારી આત્માઓના ચિત્તમાં કલેશ, કર્મ વગેરે રહેલા હોવાથી 'સંસારી આત્માઓમાં કલેશાદિનો સંપર્ક છે.' એમ ઔપચારિક વ્યવહાર થાય છે. જેમ કે

---

१. हस्तादर्शे 'द्वितीयाया' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे '...दिस्पर्शो' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यथा योधगतौ जयाऽजयौ स्वामिनः । अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथाविधोऽपि क्लेशादिपरामर्शो नास्तीति विलक्षणोऽयमन्येभ्यः ॥१॥

ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥२॥

ज्ञानमिति । ज्ञानादयो ह्यत्राऽप्रतिपक्षाः सहजाश्च शुद्धसत्त्वस्याऽनादिसम्बन्धात् । यथा हीतरेषां

अस्य = ईश्वरस्य **तु त्रिष्वपि** अतीताऽनागत-वर्तमानलक्षणेषु **कालेषु तथाविधोऽपि** = क्लेशादिफलदुःखादि-भोक्तृत्वलक्षणः **क्लेशादिपरामर्शो नास्तीति विलक्षणः अयं** = ईश्वरः **अन्येभ्यो** जीवेभ्य इति । न हि महेश्वरे स्वाश्रयस्वामित्वसम्बन्धेन क्लेशादिकं वर्तते, न च तदन्यत्र न वर्तत इति । तदुक्तं **नागोजीभट्टवृत्तौ** 'स्वाश्रयस्वामित्वसम्बन्धेनैव क्लेशाद्यभावस्य विवक्षणान्न दोषः, जीवा हि तत्फलदुःखादि-भोक्तृत्वात् क्लेशाद्याश्रयचित्तस्वामिनः' (ना.भ.वृ.१/२४ पृ.३०) इति । इत्थं संसारिजीवविलक्षण एव भगवानीश्वर इति स्थितम् ॥१६/१॥

तस्य चैश्वर्यं तथाविधमनादेः सत्त्वोत्कर्षात् । तस्य सत्त्वोत्कर्षश्च प्रकृष्टात् ज्ञानादेवेत्याशयेनाह- **ज्ञानमिति**। **यस्य जगत्पतेः ज्ञानं अप्रतिघं** = नित्यत्वेन सर्वविषयत्वात् क्वचिदप्यप्रतिहतम्। **वैराग्यञ्च**= माध्यस्थ्यञ्च रागाऽभावादप्रतिघम्। चः समुच्चये, एवोऽवधारणे। **ऐश्वर्यं** पारतन्त्र्याऽभावादप्रतिघम्। तच्च वक्ष्यमाणं (द्वा.द्वा.२६/१५,भाग-६,पृ.१८१४) अष्टविधम्। **धर्मश्च** प्रयत्नसंस्काररूपः, अधर्माऽभावादप्रतिघः। एतत् **चतुष्टयं सहसिद्धं** = अन्यानपेक्षतयाऽनादित्वेन व्यवस्थितम् । अत एव नेश्वरस्य कूटस्थताव्याघातः, जन्यधर्माऽनाश्रयत्वादिति पातञ्जलतात्पर्यं **स्याद्वादकल्पलतायां** (स्या.क.३/२) दर्शितम् । एतेन ज्ञानैश्वर्या-

---

युद्धमेदान ઉપર હાર-જીત તો સૈનિકોની જ થાય છે. તેમ છતાં જે રાજાના તે સૈનિકો હોય તે રાજામાં હાર અને જીતનો વ્યવહાર થાય છે. તેમ પ્રસ્તુત વાત સમજવી. રાજા = આત્મા, સૈનિકો = ચિત્ત, હાર-જીત= કલેશ-કર્માદિસંપર્ક અને જાતિ-આયુષ્ય-ભોગ સ્વરૂપ ફળ. આમ સ્વકીય ચિત્તગત કલેશાદિનો વ્યવહાર સંસારી આત્મામાં થાય છે જ્યારે ઈશ્વરમાં તો તેવા પ્રકારનો પણ કલેશાદિસંપર્ક નથી. કારણ કે તેને તેવું ક્લિષ્ટ ચિત્ત જ નથી. આમ 'બીજા સંસારી જીવો કરતાં ઈશ્વર = મહેશ્વર વિલક્ષણ છે' -આમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૬/૧)

વિશેષાર્થ :- નંદીશ્વર નામે મનુષ્ય મહેશ્વરની આરાધના કરે છે. તેના પ્રભાવથી આ જ જન્મમાં તેને દેવશરીર વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત પાતંજલ વિદ્વાનોને માન્ય છે. બાકીની વિગતો ટીકાર્થમાં જ સ્પષ્ટ છે. ઉપરોક્ત બધી બાબતોનું નિરૂપણ પાતંજલ યોગસૂત્રના સિદ્ધાન્ત મુજબ કરવામાં આવેલ છે, જૈનાગમસિદ્ધાન્ત મુજબ નહિ. આ વાતની વાચકવર્ગે નોંધ લેવી. આ બત્રીસીમાં ૧ થી ૪ શ્લોક પાતંજલ દર્શનની માન્યતા દર્શાવે છે. ત્યાર બાદ તેનું નિરાકરણ પાંચમા શ્લોકથી શરૂ થશે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આગળ વધવું (૧૬/૧)

❋ ઈશ્વરમાં ચાર તત્ત્વોનો સ્વીકાર ❋

ગાથાર્થ :- તે જગતપતિ છે કે જેમાં અપ્રતિહત જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ- આ ચારેય તત્ત્વ સહજ અનાદિસિદ્ધ છે. (૧૬/૨)

ટીકાર્થ :- ઈશ્વરમાં જ્ઞાન વગેરે ચારેય અપ્રતિપક્ષ = પ્રતિપક્ષશૂન્ય = અવ્યાહત = અપ્રતિહત છે અને સહજ છે, અનાદિસિદ્ધ છે. કારણ કે શુભ સત્ત્વનો = સાત્ત્વિક ચિત્તનો ઈશ્વર સાથે અનાદિકાલીન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सुख-दुःख-मोहतया विपरिणतं चित्तं निर्मले सात्त्विके धर्मात्मप्रख्ये प्रतिसङ्क्रान्तं चिच्छाया-[1]सङ्क्रान्तान्तःसंवेद्यं भवति, नैवमिश्वरस्य, किं तु तस्य केवल एव सात्त्विकः परिणामो भोग्यतया व्यवस्थित इति । किं च प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेच्छाव्यतिरेकेणाऽनुपपत्तेरनादिज्ञानादि-मत्त्वमस्य सिद्धम् ॥२॥

सात्त्विकः परिणामोऽत्र काष्ठाप्राप्ततयेष्यते । नाऽक्षप्रणालिकाप्राप्त इति सर्वज्ञतास्थितिः ॥३॥

दीनामन्योऽन्याश्रयत्वमपाकृतम्, परस्परानपेक्षत्वात्। ते हीश्वरसत्त्वे वर्तमाना अनादिभूताः, तेन च तथा-विधेन सत्त्वेन तेषामनादिरेव सम्बन्धः । **शुद्धसत्त्वस्य** = ईश्वरीयशुद्धसत्त्वप्रधानचित्तस्य **अनादिसम्बन्धात्** ते हि ज्ञानादयः **सहजाश्च** । **राजमार्तण्डा**नुसारेणाह- **यथा हि इतरेषां** जीवानां संसारिणां सत्त्वरजस्तमो-गुणोपेतत्वेन **सुख-दुःख-मोहतया विपरिणतं** = विकाराऽऽपन्नं सत् चित्तं **निर्मले सात्त्विके धर्मात्मप्रख्ये** योगिशरीरे **प्रतिसङ्क्रान्तं** = प्रतिबिम्बितं भवति तदैव **चिच्छायासङ्क्रान्तान्तःसंवेद्यं भवति**, नान्यथा । **नैवमीश्वरस्य** भवति, **किन्तु तस्य** = ईश्वरस्य **केवल एव सात्त्विकः परिणाम** उत्कर्षवाननादिसम्बन्धेन **भोग्यतया व्यवस्थितः** । अतः पुरुषान्तरविलक्षणतया स एवेश्वरः । मुक्तात्मनां तु क्लेशादियोगः तैस्तैः शास्त्रोक्तोपायैः निवर्तितः । अस्य पुनः सर्वदैव तथाविधत्वान्न मुक्तात्मतुल्यत्वमिति **राजमार्तण्डे भोजः** । अस्ति ईश्वरस्याऽनादिसिद्धं शुद्धसत्त्वात्मकं चित्तं प्रधानजं निरतिशयज्ञान-क्रियाशक्तिमत् ।

ईश्वरीयज्ञानादेरनादिमत्त्वसाधनार्थं हेत्वन्तरमाह- **किञ्चेति** । **प्रकृति-पुरुषसंयोग-वियोगयोः** संसारा-पवर्गव्यवहारप्रयोजकयोः **ईश्वरेच्छाव्यतिरेकेण** = ईश्वरीयेच्छां विना **अनुपपत्तेः** = असङ्गतेः, संसारिणा-मात्मनां हिताऽहितप्रवृत्तिनिवृत्त्युपायाऽनभिज्ञत्वेनाऽसमर्थत्वात्। अज्ञानां प्रवृत्तौ परप्रेरणाया हेतुत्वाव-धारणात्, पश्वादिप्रवृत्तौ तथादर्शनात् । अत एवोक्तं **महाभारते** तदनुवादरूपेण च **शास्त्रवार्तासमुच्चये** 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुख-दुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।। (म.भा.वन. ३०/२८, शा.वा.स.३/३) इति । ततश्च **अनादिज्ञानादिमत्त्वं अस्य** = ईश्वरस्य **सिद्धम्** ।।१६/२।।

ईश्वरस्य सर्वज्ञतासिद्ध्यर्थमुपक्रमते- '**सात्त्विक**' इति । ईश्वरत्वञ्चास्येच्छामात्रेण सकलजगदुद्धरणक्ष-

સંબંધ છે. સંસારી જીવોનું સુખ-દુઃખ-મોહરૂપે વિશેષ પ્રકારે પરિણત થયેલ ત્રિગુણાત્મક ચિત્ત નિર્મલ અને સાત્ત્વિક એવા ધર્માત્મનામક યોગીશરીરમાં જ્યારે પ્રતિસંક્રાન્ત થયેલું = પ્રતિબિંબિત બનેલું હોય છે ત્યારે જ ચિત્તછાયાની સંક્રાન્તિ દ્વારા અંદરમાં વેદાય છે. અન્યથા નહિ. સંસારી જીવમાં ચિત્તવેદન જે રીતે થાય છે તે રીતે ઈશ્વરમાં નથી હોતું. ઈશ્વરને તો માત્ર સાત્ત્વિક પરિણામ જ ભોગ્ય તરીકે હાજર હોય છે. રાજસ પરિણામ અને તામસ પરિણામ ઈશ્વર માટે ભોગ્ય નથી હોતા. વળી, બીજી વાત એ છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ તથા વિયોગ ઈશ્વરની ઈચ્છા વિના થઈ શકતા નથી. (તેમ જ ઈચ્છા તત્ત્વજ્ઞાન વિના થઈ ન શકે. જે વિષયનું જ્ઞાન ન હોય તેની ઈચ્છા કોઈને કદિ થતી નથી. ઈશ્વરની ઈચ્છા અનાદિકાલીન છે.) તેથી ઈશ્વરમાં અનાદિ કાળથી જ્ઞાનાદિ સિદ્ધ થાય છે. (૧૬/૨)

ગાથાર્થ :- ઈશ્વરમાં સાત્ત્વિક પરિણામ પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત છે એવું મનાય છે. તે સાત્ત્વિક પરિણામ ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા દ્વારા આવેલ નથી. માટે સર્વજ્ઞતાની તેમાં સિદ્ધિ થાય છે. (૧૬/૩)

१. हस्तादर्शे 'संक्रान्तः सं....' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सात्त्विक इति । अत्र = ईश्वरे **सात्त्विकः परिणामः काष्ठाप्राप्ततया** = अत्यन्तोत्कृष्टत्वेन **इष्यते** । तारतम्यवतां सातिशयानां धर्माणां परमाणावल्पत्वस्येवाऽऽकाशे परममहत्त्वस्येव काष्ठाप्राप्तिदर्शनात् ज्ञानादीनामपि चित्तधर्माणां तारतम्येन परिदृश्यमाणानां क्वचिन्निरतिशयत्वसिद्धेः । **न** पुनः **अक्षप्रणालिकया** = इन्द्रियद्वारा **प्राप्तः**[१] = उपनीतः **इति** हेतोः सर्वविषयत्वादेतच्चित्तस्य

मत्वम् । तच्च ज्ञान-क्रिया-सामर्थ्यातिशयं विना न । सा चापहस्तितरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विना नेति **ईश्वरे सात्त्विकः** = शुद्धसत्त्वात्मकः **परिणामः** चित्ताऽपराभिधानोऽनादिसिद्धः **अत्यन्तोत्कृष्टत्वेन** = निरतिशयत्वेन **इष्यते** पातञ्जलैः । "अस्ति ईश्वरस्यानादिसिद्धं शुद्धसत्त्वात्मकं चित्तं प्रधानजं निरतिशयज्ञान-क्रियाशक्तिमत् । स हि भगवान् संसारार्णवाज्जन्तूनामुद्धरणेच्छया तच्चित्तमुपादत्ते, तद्विना ज्ञान-धर्मोपदेश-भक्तानुग्रहाऽयोगात् । न च कथं चित्तोपादानात्प्रागिच्छाद्युदेतीति वाच्यम्, बीजाङ्कुरवदनादित्वात्सर्गप्रलयप्रवाहस्य यदा सर्वकार्यस्य प्रलयस्तदा 'भविष्यत्कल्पे लोकानुग्रहार्थमिदं चित्तमुपादेयमि'ति भगवता सङ्कल्प्यते । तत्सङ्कल्पवासितं प्रधाने लीनं सत् सर्गादौ चित्तमुद्भवति । तेन चेश्वरोऽनुगृह्णाती"ति **मणिप्रभायां रामानन्दो** व्याचष्टे (म.प्र.१/२४-पृ.३१) । इत्थमीश्वरे सात्त्विकचित्तसम्बन्ध उपपादितः ।

अधुना ज्ञानादीनां प्रकर्षप्राप्तिं साधयितुमाह- **तारतम्यवतामिति** । 'अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात्, परिमाणवदिति । यत्र काष्ठाप्राप्तिः ज्ञानस्य स सर्वज्ञः । स च पुरुषविशेष' इति (यो.सू.१/२५ भा.) इति **योगसूत्रभाष्यकारः** । अत्र निरतिशयत्वं = काष्ठा, यतः परमातिशयवत्ता नास्तीति । तेन नाऽवधिमात्रेण सिद्धसाधनम्। सातिशयत्वादिति हेतुः । यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुवलयामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि निरतिशयमिति **तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः** (त.वै.१/२५ पृ.७७)। **मणिप्रभा**कृदपि 'अस्मदादीनां ज्ञानं निरतिशयेन ज्ञानेनाऽविनाभूतं भवितुमर्हति, सातिशयत्वात् । यत्सातिशयं तत् समानजातीयेन निरतिशयेन युक्तं, यथा कुम्भपरिमाणं विभुपरिमाणेन। तत्सिद्धं निरतिशयं ज्ञानं सर्वज्ञस्य बीजं = ज्ञापकम् । यत्र निरतिशयं ज्ञानं तत्र सर्वज्ञत्वं ज्ञायत इत्यर्थः' (म.प्र.१/२५ पृ.३२) इत्याचष्टे।

ईश्वरे सात्त्विकः परिणाम **इन्द्रियद्वारा न उपनीतः** इति न सर्वज्ञत्वाऽनुपपत्तिः । इत्थं **एतच्चित्तस्य**

टीकार्थ :- ઈશ્વરમાં સાત્ત્વિક પરિણામ અત્યન્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે માન્ય છે. તારતમ્યવાળા ગુણધર્મો ક્યાંક સાતિશય = સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે ઘટપરિમાણાદિ. ઘટ, પટ આદિના પરિમાણ(=કદ) તરતમભાવવાળા હોય છે. તો ક્યાંક તેની અલ્પતાની અને ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ થશે. પરમાણુના પરિમાણમાં અલ્પત્વની પરાકાષ્ઠા છે અને આકાશના પરમમહત્ પરિમાણમાં ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠા દેખાય છે. બરાબર આ જ રીતે ચિત્તધર્માત્મક જ્ઞાનાદિસ્વરૂપ સાત્ત્વિક પરિણામ પણ સંસારી જીવોમાં તારતમ્યવાળો જણાવાથી ક્યાંક તેના ઉત્કર્ષની સિદ્ધિ થશે. જે આત્મામાં જ્ઞાનાદિ સાત્ત્વિક પરિણામનો ઉત્કર્ષ ચરમસીમાપ્રાપ્ત હોય તેને અમે ઈશ્વર તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત ઉત્કૃષ્ટ સાત્ત્વિક પરિણામ જ ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરે છે. કારણ કે સંસારી જીવોની જેમ ઈશ્વરમાં કાંઈ ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા દ્વારા જ્ઞાનાદિસ્વરૂપ

---

१. हस्तादर्शे 'प्राप्ता...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(**सर्वज्ञतास्थितिः**=) सर्वज्ञतायाः स्थितिः = प्रसिद्धिः । तदुक्तं- "तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्" (यो.सू.१-२५) ।।३।।

ऋषीणां कपिलादीनामप्ययं परमो गुरुः । तदिच्छया जगत्सर्वं यथाकर्म विवर्तते ।।४।।

ऋषीणामिति । **अयं** =ईश्वरः **कपिलादीनामपि ऋषीणां परमः** = उत्कृष्टो **गुरुः** । तदुक्तं- "स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानऽवच्छेदादिति" (यो.सू.१-२६) ।

= ईश्वरीयस्य चित्तस्य **सर्वविषयत्वात् सर्वज्ञतायाः प्रसिद्धिः** । अत्र **योगसूत्र**संवादमाह- '**तत्रे**'ति । अस्य च **राजमार्तण्ड**व्याख्यालेशः → तस्मिन् भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्बीजमतीताऽनागतादिग्रहणस्याल्पत्वं महत्त्वं च मूलत्वाद् बीजमिवेति बीजं तत्तत्र निरतिशयं = काष्ठां प्राप्तम् । दृष्टा ह्यल्पत्व-महत्त्वादीनां धर्माणां सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिः, यथा परमाणावल्पत्वस्याऽऽकाशे परममहत्त्वस्य । एवं ज्ञानादयोऽपि चित्तधर्मास्तारतम्येन परिदृश्यमानाः क्वचिन्निरतिशयतामासादयन्ति । यत्र चैते निरतिशयाः स ईश्वरः ← (रा.मा. १/२५ पृ.३१) इत्येवं वर्तते । **पुरुषसंहितायां नारदं** प्रति **सनत्कुमारेण** → विनेन्द्रियेण सर्वज्ञः ← (पु.सं.) इति यदुक्तं तदप्यऽत्राऽनुयोज्यं यथातन्त्रम् ।। तदुक्तं **वायुपुराणे**ऽपि 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य। (वा.पु.१२/३३) इति । एतेन → सर्वज्ञानित्य-तृप्त्यनादिबोध-स्वतन्त्र-नित्यमलुप्तानन्तं षट्कोणशक्तयः ← (ना.पूर्व. ६/३) इति **नारायणपूर्वतापिनीयोपनिषद्व**चनमपि व्याख्यातम् । तस्य सर्वज्ञत्वसाधने → यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ← (मुं.१/१/९, सं.१) इति **मुण्डकोपनिषत्-संन्यासोपनिषदोः** वचनं, → एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः ← (गणे.१/२) इति **गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद्व**चनं, → एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः ← (मां.६) इति **माण्डूक्योपनिषद्व**चनं, → विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः ← (श्वे.३/३) इति **श्वेताश्वतरोपनिषद्व**चनमपि तस्य सर्वज्ञतामेवावेदयति । **समन्तभद्राचार्येण** तु **आप्तमीमांसायां** → सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद् यथा । अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ।। ← (आ.मी.५) इत्येवं जैनतन्त्रानुसारेण सर्वज्ञसिद्धिः कृतेत्यवधेयम् ।।१६/३।।

एवमीश्वरस्य प्रमाणमभिधाय प्रभावमाह- **ऋषीणामिति** । अत्रैव **योगसूत्र**संवादमाह- '**स**' इति । 'आद्यानां स्रष्टृणां ब्रह्मादीनामपि स गुरुः = उपदेष्टा यतः स कालेन नावच्छिद्यते, अनादित्वात् । तेषां पुनरादिमत्त्वादस्ति कालेनाऽवच्छेदः' (रा.मा.१/२६ पृ.३३) इति **राजमार्तण्डकृत्** । **ईश्वरस्येच्छया**

ચિત્તપરિણામ નથી થતા. ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા દ્વારા જે જ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થાય તે સીમિત હોય. કારણ કે ઈન્દ્રિયને ઘણી બધી મર્યાદા છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયપ્રણાલિકા વિના જે જ્ઞાનાદિપરિણામો ઉત્પન્ન થાય તેને કોઈ મર્યાદા હોતી નથી. સર્વ વિષયોનું તે ચિત્તમાં અવગાહન હોય છે. માટે સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થાય છે. **યોગસૂત્ર**માં પણ જણાવેલ છે કે 'ઈશ્વરમાં નિરતિશય = પરાકાષ્ઠાપ્રાપ્ત સર્વજ્ઞબીજ હોય છે.' (૧૬/૩)

ગાથાર્થ :- કપિલ વગેરે પૂર્વના મહર્ષિઓના પણ પરમગુરુ ઈશ્વર છે. ઈશ્વરની ઈચ્છાનુસાર આખું જગત કર્મ મુજબ પ્રવર્તે છે, પરિણમે છે. (૧૬/૪)

ટીકાર્થ :- કપિલ વગેરે મહર્ષિઓના પણ પરમોત્કૃષ્ટ ગુરુ ઈશ્વર છે. **યોગસૂત્ર**માં **પતંજલિ ઋષિ**એ જણાવેલ છે કે 'તે પૂર્વના મહર્ષિઓના પણ ગુરુ છે. કારણ કે કાલ દ્વારા તેની કોઈ સીમા નક્કી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तस्य = ईश्वरस्य इच्छया (=**तदिच्छया**) **सर्वं जगत् यथाकर्म** = कर्माऽनतिक्रम्य **विवर्तते** = उच्चावचफलभाग् भवति । न च कर्मणैवाऽन्यथासिद्धिः[1], एककारकेण कारकान्तराऽनुपक्षयादिति भावः ॥४॥

सर्वं जगत् सचराचरं **कर्म** = प्राक्कृतमदृष्टं **अनतिक्रम्य** = अनतिलङ्घ्य **उच्चावचफलभाग्** = उत्कृष्टापकृष्टशुभाऽशुभपरिणामयुक्तं भवति । प्रकृते → जगत्कर्तुमकर्तुञ्चाप्यन्यथा कर्तुमीशते ॥

यः स ईश्वर इत्युक्तस्सर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः । ब्रह्म-विष्णु-शिवाद्यैश्च नामरूपैस्स संयुतः ॥

← (रा.गी.७/४१-४२) इति **रामगीता**वचनं, → सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वानुग्रहकारकः ← (दे.गी.२/४५) इति च **देवीगीता**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यमनुयोगकुशलैः । **न च** एवं कर्मणोऽपेक्षायां **कर्मणैव** ईश्वरस्य **अन्यथासिद्धिः** जगद्विवर्तं प्रतीति **शङ्कनीयम्, एककारकेण कारकान्तराऽनुपक्षयात्** = हेत्वन्तरान्यथासिद्धत्वाऽयोगात्, अन्यथा दण्डेन चक्र-चीवर-कुलाल-कपालादीनामप्यन्यथासिद्धत्वं घटं प्रति स्यात् **इति भावः** = पातञ्जलानामाशयः ॥१६/४॥

નથી થઇ.' (અર્થાત્ જ્યારથી કાળનું અસ્તિત્વ છે. ત્યારથી જ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે.)

❁ ઇશ્વરેચ્છા મુજબ જગત સંચાલન ! ❁

ઈશ્વરની ઈચ્છા અનુસાર આખું જગત કર્મનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના પ્રવર્તે છે, પરિણમે છે, ઉચ્ચ-નીચ ફળને ભોગવે છે. કર્મ દ્વારા ઈશ્વરેચ્છાની અન્યથાસિદ્ધિ નહિ થાય. કારણ કે એક કારક દ્વારા બીજા કારકોની = કારણોની અન્યથાસિદ્ધિ થતી નથી- એવો અહીં આશય છે. (૧૬/૪)

વિશેષાર્થ :- "ઈશ્વરની ઈચ્છા હોવા છતાં પણ કર્મ પ્રતિકૂળ હોય તો માણસનું કાર્ય થતું નથી. આથી જગતના કાર્યો પ્રત્યે ઈશ્વરીય ઈચ્છા કારણભૂત કઈ રીતે થઇ શકે ? વળી, ઈશ્વરેચ્છાને જગતનું કારણ માન્યા પછી પણ કર્મને તો કારણ માનવું જ પડે તેમ છે. તો પછી કર્મને જ જગતના તમામ કાર્યોનું કારણ માનો ને ! આમ જગતના તમામ કાર્યો કર્મ દ્વારા સિદ્ધ થઇ જવાથી તેના પ્રત્યે ઈશ્વરેચ્છા ઉપક્ષીણ = ચરિતાર્થ = અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ સિદ્ધ થશે." આવી શંકાનું સમાધાન કરવા માટે પાતંજલ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કાર્યની નિષ્પત્તિ માત્ર એક કારણથી નથી થતી, પણ કારણસમૂહથી = સામગ્રીથી થાય છે. કુંભારને ઘટનું કારણ માન્યા પછી પણ દંડ, ચક્ર, ચીવર વગેરેને ઘડાના કારણ માનવા જ પડે છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી દંડાદિને ઘટકારણ તરીકે સ્વીકારવાની આવશ્યકતા ઊભી થવાથી કુંભાર ઘડા પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ = અકારક બની જાય. ઘટ પ્રત્યે કુંભાર કર્તાકારક છે, દંડ કરણકારક છે, ચક્ર અધિકરણકારક છે. આ વાત સમગ્ર જગત સ્વીકારે છે. તે રીતે ઈશ્વરની ઈચ્છા પણ જગતના તમામ કાર્યનું કારણ બની શકે છે. તથા કર્મ પણ જગતના તમામ કાર્યનું કારણ બની શકે છે. કર્મને જગતના તમામ કાર્યોનું કારણ માનવા માત્રથી ઈશ્વરેચ્છા અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ = કારકભિન્ન સાબિત ન થઈ શકે. આમ જગતના તમામ કાર્યો પ્રત્યે ઈશ્વરેચ્છા = ઈશ્વરાનુગ્રહ કારણ હોવાથી યોગ પ્રત્યે પણ ઈશ્વરાનુગ્રહ કારણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ચિત્તવૃત્તિનિરોધ સ્વરૂપયોગ ઈશાનુગ્રહજન્ય છે- આમ ફલિત થાય છે.(૧૬/૪) પ્રસ્તુત માન્યતાનું ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરે છે.

१. 'सिद्धः' इति मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एतद् दूषयति-

नैतद्युक्तमनुग्राह्ये[1] तत्स्वभावत्वमन्तरा । नाऽणुः कदाचिदात्मा स्याद्देवतानुग्रहादपि ।।५।।

नैतदिति । **एतद्** = ईश्वराऽनुग्रहजन्यत्वं योगस्य **न युक्तं अनुग्राह्ये तत्स्वभावत्वं** = अनुग्राह्यस्वभावत्वं **अन्तरा** = विना, यतो (**देवतानुग्रहादपि**=) देवताया अनुग्रहादपि = 'अणुरात्मा भवतु' इतीच्छालक्षणात् **कदाचिदपि अणुरात्मा न स्यात्**, स्वभावाऽपरावृत्तेः ।।५।।

एतत् पातञ्जलोक्तं **दूषयति**- **'नैतदि'**ति । **योगस्य ईश्वराऽनुग्रहजन्यत्वं अनुग्राह्ये** = अनुग्रहविषये जीवे **अनुग्राह्यस्वभावत्वं** = अनुग्रहयोग्यतास्वभावं **विना न युक्तम्** । अमुमेवार्थं प्रतिवस्तूपमया भावयति- **यतो देवतायाः** दिव्यविशेषरूपायाः **'अणुरात्मा भवतु' इतीच्छालक्षणाद् अनुग्रहादपि कदाचिदपि** = क्वाऽपि काले **अणुः न** = नैव **आत्मा स्यात्, स्वभावाऽपरावृत्तेः** = मौलस्वभावपरावर्तनाऽयोगात् । तदुक्तं **योगबिन्दौ** →

'अनुग्रहोऽप्यनुग्राह्ययोग्यतापेक्ष एव तु । नाणुः कदाचिदात्मा स्याद् देवतानुग्रहादपि ।।
कर्मणो योग्यतायां हि कर्ता तद्व्यपदेशभाक् । नान्यथाऽतिप्रसङ्गेन लोकसिद्धमिदं ननु ।।
अन्यथा सर्वमेवैतदौपचारिकमेव हि । प्राप्नोत्यशोभनं चैतत्तत्त्वतस्तदभावतः ।।'

← (यो.बिं.१२-१३-१४) इत्यादि । ततश्च मोक्षादयोऽप्यात्मनः तथास्वभावमृते महेश्वरानुग्रहादेव पातञ्जलैरभ्युपगम्यमाना न पारमार्थिकतामाबिभ्रतीति फलितम् ।

किञ्चाऽप्रतिस्खलितवैराग्योपेतत्वात् कथमसौ कञ्चनानुगृह्णीयाद् निगृह्णीयाद्वा । किञ्च जीवानां योग्यतामपेक्ष्य प्रवर्तत इतरथा वा ? इति द्वयी गतिः । यदि प्रथमः पक्षः, तदा सैव योग्यता हेतुः। किमीश्वरानुग्रह-निग्रहाभ्याम् ? अथेतरथा तदा सार्वत्रिकावेवानुग्रहनिग्रहौ स्यातां न वा क्वचित् निमित्ताऽभावादिति (यो.बिं.गा.१९७ वृ.) व्यक्तं **योगबिन्दुवृत्तौ** ।।१६/५।।

❀ યોગ એકાંતે ઇશ્વરાનુગ્રહજન્ય નથી ❀

ગાથાર્થ :- પાતંજલ વિદ્વાનોની ઉપરોક્ત વાતને ગ્રંથકારશ્રી અપ્રામાણિક સાબિત કરે છે. અનુગ્રાહ્યમાં તથાવિધ સ્વભાવ માન્યા વિના ઉપરોક્ત વાત યુક્તિસંગત થઇ ન શકે. કારણ કે દેવતાના અનુગ્રહથી પણ જડ એવો અણુ ક્યારેય આત્મા થઈ ન શકે.(૧૬/૫)

ટીકાર્થ :- અનુગ્રાહ્યમાં = અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં અનુગ્રહને સ્વીકારવાનો સ્વભાવ સ્વીકાર્યા વિના 'ઈશ્વરના અનુગ્રહથી યોગ ઉત્પન્ન થાય છે' આવું માનવું યુક્તિસંગત સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે 'આ અણુ આત્માસ્વરૂપે બની જાવ' આવા પ્રકારની ઈશ્વરીય ઇચ્છાસ્વરૂપ દૈવી અનુગ્રહથી અણુ ક્યારેય પણ આત્મા બની શકતો નથી. કેમ કે સ્વભાવ ક્યારેય બદલાતો નથી.(૧૬/૫)

વિશેષાર્થ :- 'જીવમાં યોગ્યતા હોય કે ન હોય છતાં ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ જીવનો મોક્ષ થાય છે.' આવી પાતંજલ વિદ્વાનોની માન્યતા તથ્યહીન છે. કારણ કે જીવમાં મોક્ષની કે ઈશ્વરીય અનુગ્રહને સ્વીકારવાની યોગ્યતા જ જો ન હોય તો ઈશ્વર શું કરી શકે ? બાકી તો ઈશ્વર જડને ચેતન બનાવી દે, ચેતનને જડ બનાવી દે. પણ આવું થતું નથી. વસ્તુનો મૂળભૂત સ્વભાવ ક્યારેય પણ બદલાતો નથી. તેથી 'જીવયોગ્યતાથી નિરપેક્ષ એવા મહેશ્વરીય અનુગ્રહથી જ જીવોને યોગસિદ્ધિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે'- આ વાત બરાબર નથી.(૧૬/૫)

१. हस्तादर्शे '...ग्राह्यत...' इति पाठः । हस्तादर्शान्तरे च 'मनुग्राह्यत...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उभयोस्तत्स्वभावत्वभेदे च परिणामिता । अत्युत्कर्षश्च धर्माणामन्यत्राऽतिप्रसञ्जकः ।।६।।

उभयोरिति । उभयोः = ईश्वराऽऽत्मनोः **तत्स्वभावत्वभेदे च** = व्यक्ति-काल-फलादिभेदेन विचित्राऽनुग्राह्याऽनुग्राहकस्वभावभाजनत्वे च **परिणामिता** स्यात्, स्वभावभेदस्यैव परिणामभेदाऽर्थत्वात् । तथा चाऽपसिद्धान्तः ।

ननु जीवानामनुग्राह्यस्वभाव ईश्वरस्य चानुग्राहकस्वभावः कक्षीक्रियत इति नायं दोषः । **न चानुग्राह्यस्वभावादेवेश्वरान्यथासिद्धिः शङ्कनीया**, ईश्वरस्याऽनुग्राहकस्वभावाऽभावेऽनुग्राह्यस्वभाववतामात्मनामनुग्रहाऽसम्भवात्, उभयाऽपेक्षत्वादनुग्रहस्य । **न च** तथाप्यसौ युगपदेवानुग्राह्यस्वभाववतस्समुद्धरेदिति **वाच्यम्**, तत्तज्जीव-तत्तत्फललाभकाल-तत्तत्फल-तथाविधकर्म-पुरुषार्थादिभेदेन जीवानामनुग्राह्यनिग्राह्यस्वभाववैचित्र्याभ्युपगमे महेश्वरस्याप्यनुग्राहक-निग्राहकस्वभाववैचित्र्योपगमे च जीवभेदेन कालभेदेन कर्मादिभेदेन च फलभेदोपपत्तेर्नैव सर्वदा सर्वत्र समानानुग्रह-निग्रहापत्तिरिति पातञ्जलाऽऽशङ्कायामाह- **उभयोरिति । व्यक्ति-काल-फलादिभेदेन** = जीव-फलानुगुणविगुणकाल-स्वर्गादिलक्षणफल-तथाविधकर्म-पुरुषकारादिवैचित्र्येण **ईश्वरात्मनोः** = शिव-जीवयोः **विचित्राऽनुग्राह्याऽनुग्राहकस्वभावभाजनत्वे** उपलक्षणात् विचित्रनिग्राह्य-निग्राहकस्वभावसम्पन्नत्वे **च** द्वयोरेव **परिणामिता स्यात्, स्वभावभेदस्यैव** = स्वभाववैचित्र्यस्यैव **परिणामभेदार्थत्वात्** = परिणामवैचित्र्यार्थवाचकत्वात् । जीवात्मनां प्राक् निग्राह्यस्वभावः पश्चाच्चानुग्राह्यस्वभावः, ईश्वरस्यापि तांस्तान् प्रति कालादिभेदेन निग्राहकानुग्राहकस्वभाव इति स्वीकारे च स्पष्टमेव परिणामित्वम् । **तथा च** = ईश्वर-संसारिजीवानां परिणामित्वसिद्धौ च **अपसिद्धान्तः** पातञ्जलानाम्। तैरीश्वर-पुरुषाणामपरिणामित्वाभ्युपगमात् । स्वभावभेदानुपगमे च पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तिरिति व्याघ्र-तटी-

ગાથાર્થ :- જો ઈશ્વર અને આત્મા બન્નેનો તેવા પ્રકારનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ માનવામાં આવે તો તે બન્ને પરિણામી બની જાય. તથા જ્ઞાનાદિ ગુણધર્મોનો અતિઉત્કર્ષ તો અન્યત્ર સમસ્યા લાવનાર છે. (૧૬/૬)

❋ આત્મા અને પરમાત્મામાં પરિણામીપણાની સમસ્યા ❋

ટીકાર્થ :- 'આત્મામાં કાળ, ફળ વગેરેના ભેદથી વિવિધ પ્રકારનો અનુગ્રાહ્ય સ્વભાવ તથા પરમાત્મામાં અનેક પ્રકારના જીવો, કાળ, ફળ વગેરેના ભેદથી વિવિધ પ્રકારનો અનુગ્રાહક સ્વભાવ સ્વીકારવાથી ઈશ્વરના અનુગ્રહ દ્વારા યોગ્ય જીવોને યોગસિદ્ધિ વગેરે ફળ મળી શકશે તથા અયોગ્ય જીવોને યોગસિદ્ધિ વગેરે ફળ નહિ મળે'- આવું જો પાતંજલ વિદ્વાનો કહે તો તે વાત તેમના માટે બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે ઈશ્વરમાં જીવ, કાળ આદિની અપેક્ષાએ વિભિન્ન પ્રકારનો અનુગ્રાહક સ્વભાવ માનવામાં આવે અને જીવોમાં પણ તે રીતે અનેકવિધ અનુગ્રાહ્ય સ્વભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મા અને પરમાત્મા પરિણામી થવાની સમસ્યા સર્જાય. કારણ કે સ્વભાવ ભેદ એ જ 'પરિણામ ભેદ' પદનો અર્થ છે. તેથી સ્વભાવભેદ માનવામાં પરિણામભેદ માનવો જ પડે. 'પરિણામ બદલાય અને તેમ છતાં મૂળભૂત સ્વરૂપે વસ્તુ હાજર રહે.' આ વાતથી તે વસ્તુ પરિણામી છે, નહિ કે અપરિણામી - આમ સિદ્ધ થાય છે. પાતંજલ વિદ્વાનો પુરુષ અને પરમેશ્વરમાં આ રીતે પરિણામીપણું માન્ય કરે તો પાતંજલ વિદ્વાનોને અપસિદ્ધાન્ત દોષ આવશે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ज्ञानादिधर्माणामत्युत्कर्षेणेश्वरसिद्धिरित्यपि च नास्ति । यतो **धर्माणामत्युत्कर्षः(च)** साध्यमानो ज्ञानादाविवा **अन्यत्र** = अज्ञानादौ **अतिप्रसञ्जकः** = अनिष्टसिद्धिकृत्, अत्युत्कृष्टज्ञानादि[1]मत्तयेश्वरस्येव तादृशाज्ञानादिमत्तया तत्प्रतिपक्षस्याऽपि सिद्ध्यापत्तेः ।

इत्थं च 'ज्ञानत्वमुत्कर्षाऽपकर्षाऽनाश्रयवृत्ति, उत्कर्षाऽपकर्षाऽऽश्रयवृत्तित्वात्, महत्त्ववद्' इत्यत्र

न्यायापातो दुरुद्धरः । तदुक्तं **योगबिन्दौ →** उभयोः परिणामित्वं तथाभ्युपगमाद् ध्रुवम् । अनुग्रहात्प्रवृत्तेश्च तथाऽद्धाभेदतः स्थितम्।। (यो.बि.३१०) इति ।

वस्तुतः तदभिमतेश्वरोऽप्यसिद्ध एव प्रमाणतः, यतो **ज्ञानादिधर्माणां अत्युत्कर्षेण** = निरतिशयत्वसाधनेन पातञ्जलाभिमता **ईश्वरसिद्धिः अपि नास्ति, यतो** = यस्मात् कारणात् **धर्माणां** ज्ञान-वैराग्यैश्वर्यादीनां **अत्युत्कर्षः** काष्ठाप्राप्तत्वलक्षणः **साध्यमानो** = सातिशयत्वहेतुनाऽनुमीयमानो **ज्ञानादाविव अज्ञानादौ अनिष्टसिद्धिकृत्** । इदमेव भावयति- **अत्युत्कृष्टज्ञानादिमत्तया ईश्वरस्येव तादृशाऽज्ञानादिमत्तया** = अत्युत्कृष्टाज्ञानादिमत्तया **तत्प्रतिपक्षस्यापि** = ईश्वरप्रतिपक्षस्यापि निरतिशयाऽज्ञानाश्रयतया **सिद्ध्यापत्तेः** । यथेश्वरोऽत्युत्कृष्टज्ञानाद्याश्रयस्तथा कश्चित् पुरुषविशेषोऽत्युत्कृष्टाऽज्ञानाद्याश्रयः त्वया कल्पनीयः स्यादिति भावः ।

एतावता सत्प्रतिपक्षस्यापि दुर्निवारता स्यादित्याशयेनाह- **ज्ञानत्वमिति** पक्षः । उत्कर्षापकर्षानाश्रयवृत्तित्वं = निरतिशयवृत्तित्वं साध्यम् । **उत्कर्षाऽपकर्षाऽऽश्रयवृत्तित्वात्** = सातिशयवृत्तित्वादिति हेतुः।

❋ નિરતિશય જ્ઞાનાદિના આશ્રય તરીકે ઈશ્વરસિદ્ધિ દોષાપાદક ❋

ज्ञानादि. । તથા 'જ્ઞાનાદિ ગુણધર્મોના અત્યંત ઉત્કર્ષથી ઈશ્વરની સિદ્ધિ થશે આ વાત પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અતિઉત્કર્ષ સાધવામાં આવે છે તેની જેમ પ્રતિપક્ષમાં અજ્ઞાનાદિમાં અનિષ્ટની સિદ્ધિ થશે. કેમ કે તારતમ્ય હેતુથી જ્ઞાનાદિના અત્યંત ઉત્કર્ષની જેમ અજ્ઞાનાદિનો પણ અત્યંત ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થશે. તેથી પરાકાષ્ઠાથી જ્ઞાનાદિગુણોના આશ્રયરૂપે જેમ ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે તેમ અત્યંત પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત અજ્ઞાનાદિના આશ્રય તરીકે અનીશ્વરની પણ સિદ્ધિ થવાની સમસ્યા સર્જાશે. જેમ નિરતિશય જ્ઞાનાદિનો કોઈક આધાર તમે માનો છો તેમ નિરતિશય અજ્ઞાનાદિનો આધાર માનવો પડશે જે તમને માન્ય નથી.

इत्थं. । હકીકત આવી હોવાથી પાતંજલ વિદ્વાનો જે અનુમાન કરે છે તે સત્પ્રતિપક્ષિત થઈ જાય છે. તે અનુમાનનો આકાર આ મુજબ છે કે- જ્ઞાનત્વ ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના અનાશ્રયમાં રહેનાર છે. કારણ કે તે ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષના આશ્રયમાં રહે છે. જેમ કે મહત્ત્વ = મહત્ પરિણામ. (ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષનો મતલબ છે તારતમ્ય. જે તારતમ્યવાળા પદાર્થમાં રહે તે તારતમ્યશૂન્ય પદાર્થમાં પણ અવશ્ય રહે- આવી વ્યાપ્તિ દર્શાવવી અહીં પાતંજલ વિદ્વાનોને અભિપ્રેત છે. જેમ કે મહત્ પરિણામ ઘટાદિમાં તારતમ્યવાળું દેખાય છે તો તારતમ્યશૂન્ય = કાષ્ઠાપ્રાપ્ત ગગનપરિમાણમાં પણ મહત્પરિમાણત્વ ધર્મ રહે છે. તેમ આપણા તારતમ્યવાળા જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ રહે છે તો તારતમ્યરહિત એવું કોઈક જ્ઞાન હોવું જોઈએ કે જેમાં જ્ઞાનત્વ રહે. આમ ઉપરોક્ત અનુમાનથી નિરતિશય = તારતમ્યશૂન્ય મહેશ્વરજ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ ધર્મની સિદ્ધિ થશે. અર્થાત્ તેવા જ્ઞાનત્વના આશ્રયરૂપે જે નિરતિશય જ્ઞાન સિદ્ધ થશે તેના

---

१. हस्तादर्शे '...दिधर्ममामाव' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'ज्ञानत्वं न तथा, चित्त♦धर्ममात्रवृत्तित्वात्, अज्ञानवदि'ति प्रतिरोधो द्रष्टव्यः ।

प्रकृति-पुरुषसंयोग-वियोगौ च यदि तात्त्विकौ तदाऽऽत्मनोऽपरिणामित्वं न स्यात्♦, तयोर्द्विष्ठत्वेन तस्य जन्यधर्माऽनाश्रयत्वक्षतेः । नो चेत् ? कयोः कारणमीश्वरेच्छा ?

अत्र = प्रकृतानुमाने '**ज्ञानत्वं न तथा** = न निरतिशयवृत्ति, **चित्तधर्ममात्रवृत्तित्वात्, अज्ञानवदि'ति** अनेन सत्प्रतिपक्षतोत्थापकेनानुमानप्रयोगेण **प्रतिरोधो द्रष्टव्यः** । महत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय मात्रपदोपादानम्। एतेन → यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयम् ← (त.वै.१/२५ पृ.७७) इति **तत्त्ववैशारदीकृतो वाचस्पतिमिश्रस्य** वचनमपि सत्प्रतिपक्षाऽऽक्रान्तं द्रष्टव्यम्। इत्थञ्चेश्वरस्यैवाऽसिद्धौ तदनुग्रहादपवर्गोपपादनं कुड्यं विना चित्रकर्मतुल्यमाभाति ।

ननु प्रकृति-पुरुषसंयोग-वियोगयोरीश्वरेच्छाव्यतिरेकेणानुपपत्तेरनादिनिरतिशयज्ञानादिमत्त्वमीश्वरस्य सिद्धमिति चेत्? मैवम्, अपसिद्धान्ताऽऽपातात्। तथाहि **प्रकृति-पुरुषसंयोग-वियोगौ यदि तात्त्विकौ** = वास्तवौ **तदा आत्मनः** = पुरुषस्य सर्वथा **अपरिणामित्वं न स्यात्, तयोः** = संयोग-वियोगयोः **द्विष्ठत्वेन** = प्रकृते प्रकृतिपुरुषनिष्ठत्वेन **तस्य** = पुरुषस्य प्रकृतिप्रतियोगिकसंयोग-वियोगाऽऽश्रयतया **जन्यधर्माऽनाश्रयत्वक्षतेः** = पातञ्जलाभिमतजन्यधर्मानाश्रयत्वलक्षणकूटस्थनित्यत्वव्याघाताऽऽपातात् । तथा चापसिद्धान्तो दुर्निवारः। **नो चेत्** तत्संयोगवियोगौ तात्त्विकौ? तदा **कयोः कारणं ईश्वरेच्छा** ? न हि काल्पनिकपदार्थप्रतियोगिकं कारणत्वं क्वापि दृष्टचरम्, अन्यथा वन्ध्यापुत्र-खकुसुमादिनिरूपितमपि कारणत्वमीश्वरीयानुग्रहे प्रसज्येत।

આશ્રયરૂપે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થશે એવો પાતંજલ વિદ્વાનોનો આશય છે.) આ અનુમાન હવે અટકી જશે. આનું કારણ એ છે કે આ અનુમાનનો વિરોધ કરનાર બીજું એક અનુમાન ઉપસ્થિત થાય છે. તેનો આકાર એવો છે કે જ્ઞાનત્વ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના અનાશ્રયમાં રહેતું નથી. કારણ કે તે ચિત્તમાત્રવૃત્તિગુણધર્મ છે. અજ્ઞાનની જેમ આ વાત સમજવી. (મતલબ કે જેમ અજ્ઞાન ચિત્તમાત્રવૃત્તિ ગુણધર્મ હોવાથી પરાકાષ્ઠાપ્રાપ્ત ઉત્કર્ષનો આશ્રય = નિરતિશય કે નિરતિશયનિષ્ઠ બનતું નથી તેમ જ્ઞાનત્વ પણ ચિત્તમાત્રવૃત્તિ ગુણધર્મ હોવાથી નિરતિશયવૃત્તિ બની નહિ શકે. - આમ સત્પ્રતિપક્ષિત = સાધ્યાભાવસાધકહેત્વન્તરગ્રસ્ત બનવાના લીધે પ્રથમ અનુમાન પોતાના સાધ્યને સાધી નહિ શકે - આમ ફલિત થાય છે.)

प्रकृति. । વળી, બીજી વાત એ છે કે પાતંજલ વિદ્વાનો સામે અમે એક પ્રશ્ન મૂકીએ છીએ કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ અને વિયોગ બન્ને તાત્ત્વિક છે કે અતાત્ત્વિક ? જો તાત્ત્વિક હોય તો આત્મા = પુરુષ સર્વથા અપરિણામી = કૂટસ્થનિત્ય = એકાંત ધ્રુવ નહિ રહે. કારણ કે સંયોગ અને વિયોગ તો બન્નેમાં = પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં રહે છે. તથા સંયોગ અને વિયોગ બન્ને પ્રકૃતિ અને પુરુષ દ્વારા જન્ય છે. અર્થાત્ તે બન્ને ગુણધર્મો જન્ય છે. તેથી પુરુષ પણ જન્ય ધર્મનો આશ્રય બનશે. આથી પુરુષમાં જન્યધર્મઅનાશ્રયત્વસ્વરૂપ કૂટસ્થનિત્યત્વ ભાંગી પડશે. તથા જો પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંયોગ તથા વિભાગ અતાત્ત્વિક = કાલ્પનિક હોય તો ઈશ્વરેચ્છા = ઈશાનુગ્રહ કોનું કારણ બનશે ? (કારણ કે કાલ્પનિક - તુચ્છ વસ્તુનું કોઈ કારણ જ હોતું નથી. બાકી તો ઈશ્વરાનુગ્રહ કાલ્પનિક એવા પુરુષ-પ્રકૃતિસંયોગની જેમ કાલ્પનિક એવા વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ વગેરેનું પણ કારણ છે- એમ માનવું પડશે.)

♦.....♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

किं च प्रयोजनाऽभावादपि नेश्वरो जगत् कुरुते । **न च परमकारुणिकत्वाद् भूताऽनुग्रह एवाऽस्य प्रयोजनमिति भोजस्य वचनं साम्प्रतम्**, इत्थं हि सर्वस्याऽयमिष्टमेव सम्पादयेदित्यधिकं

एतेनाऽधर्मकारिणं तत्फलतया नरकादिकमनुभावयति भगवानीश्वर इति निरस्तम्, तस्य प्रथमत एव पापप्रवृत्तिप्रतिरोधसमर्थत्वे प्राणिनां पापप्रवृत्त्यसम्भवात्, सम्भवे वा तदप्रतिबन्धतः तस्यैव तत्कारकत्वाऽऽपातात् । एतेन पापविमोक्षार्थं नरकप्रपातनकल्पनाऽपि प्रत्यस्ता, न हि माध्यस्थ्यमवलम्बमानाः परमकरुणापरितचेतसः प्रेक्षावन्तो निरर्थके परपीडाहेतौ कर्मणि प्रवर्तन्ते । क्रीडार्था भगवतः तथा प्रवृत्तिरिति चेत् ? यद्येवं तर्हि कथमसौ प्रेक्षावान् ? तस्य हि प्रवर्तने क्रीडामात्रमेव फलम्, ते पुनः प्राणिनः स्थाने स्थाने प्राणैर्वियुज्यन्ते (पृ.२२०) इति व्यक्तमुक्तं **मलयगिरि**सूरीश्वरैः **नन्दिसूत्रवृत्तौ** ।

एतेन → असौ प्रतिसृत्वरेण समः समेव क्रीडेदेवं हैष सङ्क्रीडति ← (छाग.८/२) इति **छागलेयोपनिषद्**वचनं → यः स्वयं सृष्टमात्मना गुप्तमनुसंदितानमऽचरं चरन्तं स्वयं क्रीडं क्रीडयन् क्रीडान्तरमनुप्राविशत् ← (पार.६/२) इति **पारमात्मिकोपनिषद्**वचनं, → मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ← (उत्त.रामा.) इति **उत्तररामायण**वचनं, → क्रीडते त्रिषु लोकेषु लीलया यत्र कुत्रचित् ← (यो.शि.१/४३) इति **योगशिखोपनिषद्**वचनं, → सर्वज्ञेशो मायालेशसमन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मोहितो जीवत्वमगमत् । शरीरत्रयतादात्म्यात् कर्तृत्व-भोक्तृत्वतामगमत् ← (पै.१/९) इति **पैङ्गलोपनिषद्**वचनञ्च दुष्टमेवावसेयम्, सरागे देवत्वप्रकारिकाया मिथ्याबुद्धेर्जनकत्वात्, सर्वज्ञे क्रीडा-रागाद्यसम्भवाच्च । **एतेन** → ईश्वराज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिमधिष्ठाय विश्वत्वमगमत् ← (पै.२/१) इति **पैङ्गलोपनिषद्**वचनं, → पुरुषोत्तमसंज्ञस्य प्राक्तनस्य स्वधामनि। रतये रममाणस्य लीलासृष्टिरजायत ।। ← (शां.सं.५/४/१/१८) इति च **शाण्डिल्यसंहिता**वचनं **निराकृतम्**, सर्वज्ञे नानाजीवपीडाजनकवचनोदीरकत्वाऽयोगाच्च ।

किञ्च अप्रतिहतवैराग्योपेततया **प्रयोजनाभावादपि** = जगत्सर्जनसम्बन्धिस्वप्रयोजनविरहादपि **नेश्वरो जगत् कुरुते** = कुर्यात् । **न च परमकारुणिकत्वाद् भूतानुग्रह एव अस्य** = ईश्वरस्य **प्रयोजन**मिति **भोजस्य** राजमार्तण्डकृतः (रा.मा. १/२५ पृ.३१) **वचनमपि साम्प्रतं** = योग्यम्, **इत्थं हि** = परमकरुणयैवेशस्य प्रवर्तने **सर्वस्य** जीवस्य **अयं** = ईश्वरः **इष्टमेव सम्पादयेत्**, न तु नरकगमनादिकम्, अन्यथा भवदीयेश्वरस्य प्राकृतजनतुल्यतापत्तेः । प्रकृते →

मज्झत्थो च किमत्थं चित्ते इस्सरियमादिभेदेणं । सत्ते कुणतित्ति सिया कीडत्थमसंगया सा वि ।।
जं रागादिविजुत्तो सा नु सरागस्स दीसती सोऽवि । रागादिजुत्तो त्ति मती ण सेसकत्ता तदन्नोव्व।।

❁ જગતસર્જનમાં ઈશ્વરીય પ્રયોજન નથી ❁

किञ्च. । તથા બીજી એક વાત એ છે કે જગતના સર્જનમાં ઈશ્વરને કોઈ પ્રયોજન પણ નથી. નિષ્પ્રયોજન તો કોઈ પ્રાજ્ઞ પુરુષ કશું પણ કરે નહિ. "પરમ કારુણિક હોવાથી જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવો એ જ જગતસર્જનની પાછળ ઈશ્વરનું પ્રયોજન છે." આવું **રાજમાર્તંડકાર ભોજરાજર્ષિનું** વચન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આવું હોય તો ઈશ્વર કાયમ બધા જીવોને પસંદ હોય તેવું જ કાર્ય કરે અને તેવું માનવામાં આવે તો નરક, દુઃખ, ઘડપણ વગેરેનું સર્જન ઈશ્વર ક્યારેય પણ કરે જ નહિ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शास्त्रवार्तासमुच्चयविवरणे[1] ।।६।।

रागादिदोसवसगो बंधति कम्मं किलिट्ठमच्चत्थं । तप्पच्चयं तयं पुण वेदेंतो सेसतुल्लो उ ।।

← (धर्मसं.१७३-१७४-१७७) इति **धर्मसङ्ग्रहणि**वचनान्यपि स्मर्तव्यानि ।

एतेन → एको देवो नित्यलीलानुरक्तः ← (राधो.४/९) इति **राधोपनिषद्व**चनमपि अप्रमाणतया सूचितम्, सरागे देवत्वबुद्धेरेव मिथ्यात्वादिति प्राक् (द्वा.द्वा.५/१९-भाग-२ पृ.३३३) प्रोक्तत्वात्। एतेन → अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत 'बहु स्यां प्रजायेय' इति ← (शां.३/१) इति **शाण्डिल्योपनिषद्व**चनमपि प्रत्यस्तम्, ज्ञानयोगात्मकस्य शुद्धतपस इच्छानाशकत्वाच्च । एतेन → स तपस्तप्त्वा इदं सर्वं असृजत ← (तै.आ.८/६) इति **तैत्तिरीयारण्यक**वचनं, → एकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत् ← (बृ.आ.उप. १।४।३) इति **बृहदारण्यकोपनिषद्व**चनं, → प्राप्येते भोग-मोक्षौ हि स्थित्यन्ते मदनुग्रहात् ← (बि.२८) इति **बिल्वोपनिषदि** कथितं **शिव**वचनं, → जगत्कर्तुमकर्तुं वा चान्यथा कर्तुमीशते। यः स ईश्वर इत्युक्तः सर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः।। ← (स.रह.१७) इति च **सरस्वतीरहस्योपनिषद्व**चनं **निरस्तम्**, सर्वज्ञस्य परमाऽसङ्गभावनिमग्नतया जगत्कर्तृत्वाद्यसम्भवाच्च । → कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः, सुखं दुखं च भारत ! ← (म.भा.स्त्रीपर्व.३/११) इति **महाभारत**वचनमपि भावनीयमत्र।

यदपि पातञ्जलदर्शननिरूपणावसरे **सर्वदर्शनसङ्ग्रहे** → परमेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाऽऽशयैरपरामृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च । ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तप्यभावः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षीक्रियत इति चेत् ? उच्यते, तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना परिणतमिति सत्त्वे परितप्यमाने तदाऽऽरोपवशेन तदभेदावगाहिपुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते ← (सर्व.सं.पातं.द.१५/१५-पृ.३३३) इत्युक्तं **तदसत्**, आरोपवशेन षण्ढे धेनुत्वाऽऽरोपेऽपि दुग्धदातृत्वाऽभाववत् केवलमतिसान्निध्यादिवशतः पुरुषे तप्तसत्त्वारोपेऽपि पारमार्थिकतप्तत्वाऽभावेनेश्वरे तदनुग्राहकत्वाऽयोगादित्यवधेयम्। ततश्च → उद्धरेयमिमान् सर्वान् यातनाशतसङ्कुलान् । इति सञ्चिन्त्य भगवान् स्वच्छन्दोपात्तविग्रहः।। ← (पु.सं.) इति **नारदं** प्रति **सनत्कुमारेण पुरुषसंहितायां** यदुक्तं तद् व्यर्थमेव भगवतो भ्रान्तत्वाऽऽपादकञ्च।

एवमेव → तापत्रयसमुद्भूतजन्म-मृत्यु-जरादिभिः । नानाविधानि दुःखानि जहार परमेश्वरः ।। ← (शर.१४) इति **शरभोपनिषद्व**चनमपि वाङ्मात्रमेव, पुरुषस्य सर्वथैवाऽसङ्गत्वे दुःखापहारस्य कल्पनामात्रत्वात् । अत एव → पादनारायणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत् ← (मुद्ग.२/३) इति **मुद्गलोपनिष-**

આ બાબતમાં વધુ ચર્ચા **શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય**ના **સ્યાદ્વાદકલ્પલતા** નામના વિવરણમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કરેલી છે. તે જોવાની ભલામણ વાચક વર્ગને અહીં કરવામાં આવે છે. (૧૬/૬)

વિશેષાર્થ :- ઈશ્વરમાં જીવો ઉપર ઉપકાર = અનુગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ એક સરખો હોય તો એકીસાથે તમામ જીવોને યોગસિદ્ધિ, મુક્તિ વગેરે ફળ મળી જાય. પરંતુ એવું હોતું નથી. માટે વ્યક્તિભેદે = આત્મભેદે ઈશ્વરમાં અનુગ્રાહકતા પણ વિભિન્ન પ્રકારની માનવી પડે. તે જ રીતે જે વ્યક્તિ ઉપર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થાય છે તે પણ ચોક્કસ સમયે થાય છે, ગમે ત્યારે નહિ. તેથી સમયભેદના આધારે

---

१. हस्तादर्शे 'शस्त्रवा...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

द्वचनमपि निरस्तम्, प्रकृतेर्जन्यत्वाऽऽपाताच्च ।

यदपि **कृष्णोपनिषदि** → क्रीडते बालको भूत्वा पूर्ववत् सुमहोदधौ । संहारार्थं च शत्रूणां रक्षणाय च संस्थितः ।। ← (कृ.१८) इत्युक्तं तदपि स्पष्टमेवेशस्य राग-द्वेषाऽऽक्रान्तत्वं संसारित्वव्याप्यं साधयति।

एतेन → कर्ता सर्वस्य विश्वस्य पात-संहारकारकः ← (गणे.उत्त.३/१) इति **गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद्व**चनं **निरस्तम्**, जगदीश्वरस्य नैष्ठुर्यापत्तेश्च ।

अत एव → द्यावा-पृथिवी जनयन् देव एकः ← (श्वेता.३/३,म.ना.२/२,शि.सं.२६) इति **श्वेताश्वतरोपनिषद्-महानारायणोपनिषत्-शिवसङ्कल्पोपनिषद्व**चनं प्रत्याख्यातम्, कर्म विना जगत्कर्तृत्वाऽयोगात्, तत्सत्त्वे च संसारित्वध्रौव्यात्। **एतेन** → सोऽकामयत 'बहु स्यां प्रजायेय ← (तै.२/६/४) इति **तैत्तिरीयोपनिषद्व**चनं, → तदैक्षत 'बहु स्यां प्रजायेये'ति ← (छां.६/२/३) इति **छान्दोग्योपनिषद्व**चनं, → सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायते ← (बृह.१/२/४) इति **बृहदारण्यकोपनिषद्व**चनं, → अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुख-दुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।। ← (म.भा.वनपर्व-३०/२८) इति च पूर्वोक्तं(पृ.१०९७) **महाभारत**वचनमपि **निरस्तम्** । तदुक्तं **द्वादशारनयचक्रे श्रीमल्लवादिसूरिभिः** → कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम् ← (द्वा.न.च.पृष्ठ.४३९) इति।

यत्तु → ज्ञान-धर्मोपदेशेन पुरुषकैवल्याय करुणया प्राण्यनुग्रहाय तदुपपत्तेः । भोग-विवेकख्यातिरूपकार्यकरणेन चरितार्थचित्तनिवृत्तौ हि कैवल्यं भवति । अतः तदुपयोगिवैराग्यनिष्पत्तये दुःखबहुललोकसर्जनोपपत्तिः ← (ना.भ.१/२५ पृ.३२) इति **नागोजीभट्टे**नोक्तं **तत्तु** उदराऽऽस्फालनेन शूलोत्पादनतुल्यम्, दुःखबहुललोकसर्जनाभावेऽप्यभ्यास-परवैराग्याभ्यां कैवल्यलाभसम्भवात्, तत्सर्जनेऽपि नास्तिकानां वैराग्याद्यनुत्पादाच्च।

यत्तु स्कन्दमहापुराणे → प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रदर्श्याशु जगत्पतिः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।। ← (स्क.पु.५/२/५/१३) इत्युक्तं, यच्च **कूर्मपुराणे** → प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याऽऽशु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।। ← (कू.पु.पर्व.४/१३) इत्युक्तं, **तत्तु** सर्वथैवाऽनुचितम्, करुणादिसदाशयं विना स्वेच्छामात्रेण सकलजीवक्षोभणस्य नैष्ठुर्याऽऽपादकत्वात् । तथा च → श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ← (श्री.भा.१०/४/४१) इति **श्रीमद्भागवत**वचनमप्यनुपपन्नं स्यात्। इत्थमन्वय-व्यतिरेकव्यभिचारान्न नैर्घृण्यापादकं दुःखबहुललोकसर्जनं न्याय्यम् ।

एतेन → अचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तूनीश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुख-दुःखे भावयन्नपि नाऽकारुणिकः ← (त.वै.१/२५ पृ.७८) इति **तत्त्ववैशारदीकृतो वाचस्पतिमिश्रस्य** वचनमपि **निरस्तम्**, पुण्याऽपुण्यापेक्षत्वे पुण्यापुण्यप्रयोजक-यमनियमादि-ब्रह्महत्यादिप्रवृत्तावीशस्य स्वातन्त्र्यभङ्गेन कर्तृत्ववैयर्थ्यापातात्।

એક જ ઈશ્વરમાં અનુગ્રાહકત્વ અને અનનુગ્રાહકત્વ માનવું પડશે. તેમ જ ઈશ્વરીય અનુગ્રહથી અમુક જીવને અમુક ફળ મળે છે, બીજાને બીજા પ્રકારનું ફળ મળે છે. તેથી ઈશ્વરમાં ફળની અપેક્ષાએ પણ વિભિન્ન અનુગ્રાહકતા માનવી પડે. બાકી તો એકસરખી અનુગ્રાહકતા માનવામાં આવે તો બધાને કાયમ એકસરખું જ ફળ ઈશ્વર આપે - આવું માનવાની સમસ્યા ઊભી થાય.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एतेन → स्वस्मिन् विलीनं सकलं जगदाविर्भावयति प्राणिकर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसारितः, प्राणिकर्मक्षयात् पुनः तिरोभावयति ← (पै.१/४) इति **पैङ्गलोपनिषद्व**चनमपि प्रत्यस्तम्, परकीयाऽदृष्टवशेन जगदुत्पादनाऽयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, ईश्वरीयस्य च कर्मण एव विरहेण ततो जगदुत्पादाऽसम्भवात्। ततश्च सुष्ठूक्तं कलिकालतमोभास्करेण **श्रीजिनभद्र**गणिक्षमाश्रमणेन **विशेषावश्यकभाष्ये** → उवगरणाभावाओ निच्चेट्ठाऽमुत्तयाइओ वा वि। ईसरदेहारंभे वि तुल्लया वाऽणवत्था वा।। ← (वि.आ.भा.१६४२) इति।

एतेन → चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं सर्वं शृणोत्यपि। अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ।। स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरन्तरम् । प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः ।। ← (पा.ब्र.९-१०) इति **पाशुपतब्रह्मोपनिषत्**कारिके अपि **निरस्ते**, सर्वथा मायाशून्यत्वे जगत्प्रेरकत्वाऽयोगात्, तद्युक्तत्वे तु संसारित्वाऽऽपातात्, कर्माद्यपराभिधानमाययैव तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तावीश्वरस्यान्यथासिद्धत्वाऽऽपाताच्च । → न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।। ← (भ.गी.५/१४) इति **भगवद्गीतावचन**मपीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमे बाधकमेव। ततश्च सुष्ठूक्तं **श्रीसागरानन्दसूरिभिः जैनगीतायां** → शिशोर्न जातिर्जनकाद्यभीष्ट्या, शिशोरभीप्साऽपि न तत्र हेतुः । तन्वादिहीनस्य न चेश्वरस्य किन्त्वेकमेवात्र सहं हि कर्म ।। ← (जै.गी.१२/१४) इति ।

सौगतानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं **सुत्तनिपाते** → कम्मना वत्तती लोको कम्मना वत्तती पजा ← (सु.नि.३/३५/६१) इति । तदुक्तं **श्रीमद्भागवते** अपि → कर्मैव गुरुरीश्वरः ← (श्री.भा.१०/२४/१७) इति । प्रकृते → सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता, परो ददातीह कुबुद्धिरेषा । अहं करोमीति वृथाऽभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ।। ← (अ.रा.अयोध्याकाण्ड-६/६) इति **अध्यात्मरामायण**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

किञ्चेश्वरस्याऽपि कर्मलक्षणोपकरणापेक्षाया अवश्यम्भावे तत्र स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वकल्पनावैयर्थ्यात् । यथोक्तं **रुद्रोपनिषदि** अपि → दैवाऽधीनं जगदिदम् ← (रु.पृ.१) इति । → यद् यावद् यादृशं येन, कृतं कर्म शुभाशुभम् । तत् तावद् तादृशं तस्य, फलमीशः प्रयच्छति ।। ← ( ) इत्युक्तिस्तु स्पष्टमेव महेशस्य कर्मापेक्षामावेदयति । ततश्च सुष्ठूक्तं **भक्तामरस्तोत्रवृत्तौ** → नमस्यामो देवान् ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः । फलं कर्माऽऽयत्तं यदि

તે જ રીતે જીવોમાં અનુગ્રાહ્યતા પણ વિવિધ પ્રકારની માનવી પડે. જુદા-જુદા સમયે વિવિધ પ્રકારના ફળને ઈશ્વરીય અનુગ્રહ દ્વારા જીવો મેળવે છે. આ વાત પાતંજલોને માન્ય છે. તથા આ વાતની સંગતિ માટે કાળભેદે, ફળભેદે જીવમાં વિવિધ પ્રકારની પરિવર્તનશીલ અનુગ્રાહ્યતા માનવી જરૂરી છે. તે તે સમયે તે તે જીવને તે તે ફળ મળે ત્યાર બાદ તે તે કાળ અને ફળની અપેક્ષાએ અનુગ્રાહ્યતા તે-તે જીવોમાંથી રવાના થાય તથા તે તે જીવ, કાળ અને ફળની અપેક્ષાએ અનુગ્રાહકતા ઈશ્વરમાંથી રવાના થશે. આવું ન માનવામાં આવે તો કાયમ માટે બધા જીવોને તમામ ફળ ઈશ્વરીય અનુગ્રહથી મળે જ રાખશે. આમ ઈશ્વરમાં રહેલી અનુગ્રાહકતા અને જીવોમાં રહેલી અનુગ્રાહ્યતા પરિવર્તનશીલ હોવાથી ઈશ્વર અને આત્માઓને પરિણામી માનવા પડશે. આમ પાતંજલ વિદ્વાનોને અપસિદ્ધાન્ત દોષ આવશે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૬/૬)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

आर्थं व्यापारमाश्रित्य [1]तदाज्ञापालनात्मकम् । युज्यते परमीशस्याऽनुग्रहस्तन्त्रनीतितः ।।७।।

आर्थमिति । **आर्थं** = ततः सामर्थ्यप्राप्तं, न तु प्रसह्य तेनैव कृतं, **तदाज्ञापालनात्मकं व्यापारमाश्रित्य परं** = केवलं **तन्त्रनीतितः** = अस्मत्सिद्धान्तनीत्या **ईशस्याऽनुग्रहो युज्यते** ।

किममरैः ? किं च विधिना ?, नमस्तत् कर्मभ्यो विधिरपि येभ्यो न प्रभवति ।। ← (भक्ता.४१,पृ.११३) इति । एतेन → ईश्वराधिष्ठितं कर्म फलतीह शुभाशुभम् ← (शि.७/११३) इति **शिवोपनिषद्**वचनमपि निरस्तम्,

न च कर्मणो जडत्वादीश्वराधिष्ठितस्यैव फलजनकत्वादीश्वरकल्पनाऽऽवश्यकीति **शङ्कनीयम्**, चेतनानधिष्ठितादपि मेघादेर्वृष्ट्यादिजननत्वदर्शनात्तादृशनियमाऽसिद्धेः । यथोक्तं **श्रीमद्भागवते** अपि → रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः । प्रजास्तैरेव सिध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति ?।। ← (श्री.भा.१०/२४/२३) इति । तस्यापि पक्षतायां तव स्वाऽऽगमाऽनाश्वासापत्तेः । किञ्च अन्यत्रापि व्यभिचारिणः पक्षतायां निवेशेऽनैकान्तिकोच्छेदप्रसङ्गात् **इति अधिकं** व्यक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चयविवरणे स्याद्वादकल्पलताभिधाने** तृतीयस्तबके । तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि श्रीहरिभद्रसूरिभिः** →

नरकादिफले कांश्चित् कांश्चित्स्वर्गादिसाधने । कर्मणि प्रेरयत्याशु स जन्तून् केन हेतुना ? ।।
स्वयमेव प्रवर्तन्ते सत्त्वाश्चेत् चित्रकर्मणि । निरर्थकमिहेशस्य कर्तृत्वं गीयते कथम् ?।।
फलं ददाति चेत् सर्वं तत्तेनेह प्रचोदितम् । अफले पूर्वदोषः स्यात् सफले भक्तिमात्रता ।।
आदिसर्गेऽपि नो हेतुः कृतकृत्यस्य विद्यते । प्रतिज्ञातविरोधित्वात् स्वभावोऽप्यप्रमाणकः ।।
कर्मादेस्तत्स्वभावत्वे न किञ्चिद् बाध्यते विभोः । विभोस्तु तत्स्वभावत्वे कृतकृत्यत्वबाधनम् ।।

← (शा.वा.स.स्त.३/५-६-७-८-९) इति। विस्तरस्तु तद्वृत्तितो ज्ञेयः ।।१६/६।।

अथ कथञ्चित्परमतमप्यनुमन्यमान आह- '**आर्थमि**'ति । **ततः** = ईश्वरात् **सामर्थ्यप्राप्तं** = लब्धसामर्थ्यं, **न तु** = नैव **प्रसह्य** = बलात्कारेण **तेनैव** = ईश्वरेणैव **कृतं** = कारितं, **तदाज्ञापालनात्मकं** = ईश्वराऽऽवेदितविधि-प्रतिषेधाऽनुपालनस्वरूपं **व्यापारं आश्रित्य केवलं अस्मत्सिद्धान्तनीत्या** = जीवेश्वरगतस्वभावविशेषाऽविनाभाविपरिणामित्वसूचकजैनराद्धान्तदर्शितरीत्या **ईशस्यानुग्रहो** ह्यर्थक्रियाकारित्वेन रूपेण **युज्यते** ।

यथा राजाज्ञापालनात्सेवकस्य जायमानोऽर्थादिलाभो राजनिमित्त उच्यते तथेदं विज्ञेयमित्याशयः । केवलादेवेशानुग्रहादपवर्गप्राप्तावादितोऽयत्न एवाऽऽपद्येत, करणीयत्वाऽभावात् । इत्थमभ्युपगमे तु →

❋ સ્યાદ્વાદમાં ઈશાનુગ્રહને સંમતિ ❋

ગાથાર્થ :- ઈશ્વરની આજ્ઞાના પાલન સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ ઈશ્વરપ્રભાવલબ્ધ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ ઈશાનુગ્રહ સંગત થઈ શકે છે. (૧૬/૭)

ટીકાર્થ :- ઈશ્વરની આજ્ઞાના પાલન સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ ઈશ્વરીય સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે પ્રવૃત્તિ કાંઈ ઈશ્વરે બળાત્કારે કરાવેલ નથી. તેથી ફક્ત તે પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ અમારા જૈનસિદ્ધાન્તની રીત મુજબ ઈશ્વરનો જીવો ઉપર અનુગ્રહ સંગત થાય છે.

१. हस्तादर्शे 'तदानापाल' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदुक्तं- "आर्थं व्यापारमाश्रित्य न च दोषोऽपि विद्यते" (यो.बिं.२९८) इति ।।७।।

समो जितात्मा विज्ञानी ज्ञानीन्द्रियजयाऽऽवहः । अभ्यसेत् सततं योगं यदा युक्ततमो हि सः ।। ← (ग.गी.५/६) इति **गणेशगीता**दिवचनस्य विधायकत्वानुपपत्तेः । न चैवमीश्वरेच्छातः कार्यानुदयः प्रसज्येतेति वाच्यम्, इष्टत्वात् । न हीश्वरोऽस्मन्नये घटं प्रति कुलालस्येव निर्वर्तकं कारणं, मृद इव वा परिणामिकारणं किन्तु दण्डादेरिव निमित्तमेवाऽपवर्गादिकं प्रति । कारणत्रैविध्यप्रतिपादिका → निर्वर्तको निमित्तं परिणामी च त्रिधेष्यते हेतुः । कुम्भस्य कुम्भकारो वर्ता मृच्चेति समसङ्ख्यम् ।। ← (**तत्त्वार्थवृत्तौ** उद्धृता-पृ.३३८) इति कारिका स्मर्तव्या । यथा च सरित्तडागसमुद्रादिषु अवगाहित्वे सति मत्स्यस्य स्वयमेव सञ्जातजिगमिषस्योपग्राहकं जलं निमित्ततयोपकरोति तथा भवसमुद्रावगाहित्वे सति चरमावर्तवर्तिनां प्राणिनां स्वयमेव सञ्जातमुमुक्षाणां जिननामप्रयुक्तयथावस्थिताऽमोघोपदेशदानादिनोपग्राहक ईश्वरो निमित्ततयोपकरोत्येव । एतावतैव सर्वकार्याणां स परमो हेतुरुच्यते ।

तदुक्तं **सिद्धर्षिगणि**वरैरपि **उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां** अष्टमे प्रस्तावे →

तदाज्ञालङ्घनाद् दुःखं, तदाज्ञाकरणात्सुखम् । यतः सम्पद्यते सर्वं सर्वेषामपि देहिनाम् ।।
अणुमात्रमपि नास्ति, भुवनेऽत्र शुभाशुभम् । तदाज्ञानिरपेक्षं हि, यज्जायते कदाचन ।।
तेनेच्छा-रागविद्वेषरहितोऽपि स भूपतिः । निर्वृतिस्थोऽपि कार्याणां, ज्ञेयः परमकारणम् ।।

← (उप.भ.प्र.८/२९०,२९१,२९२) इति । युक्ततरञ्चैतत् । न हि चारित्रधर्माऽऽसन्नस्यापि भगवदनुग्रहं तदीयाऽऽज्ञापालनात्मकं विना कदापि चारित्रलाभः सम्भवति । अत एव **ललितविस्तरायां** → नायं भगवदनुग्रहमन्तरेण, विचित्रहेतुप्रभवत्वेऽपि महानुभावतयाऽस्यैव प्राधान्यात्। भवत्येतदासन्नस्य भगवति बहुमानः। ततो हि सद्देशनायोग्यता, ततः पुनरयं नियोगतः इत्युभयतत्स्वभावतया तदाधिपत्यसिद्धेः कारणे कार्योपचारात् धर्मं ददतीति धर्मदाः ← (ल.वि.५०) इति प्रोक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः** ।

एतेन → ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना। महद्भयपरित्राणा विप्राणामुपजायते।। ← (अ.गी.१/१) इति **अवधूतगीता**वचनमपि व्याख्यातम्, सर्वभूतात्मभूतभावनागोचरप्रयत्नात्मकमीशानुग्रहमृतेऽद्वैतसंस्कारानुत्पत्तेः । अत्रैव **योगबिन्दु**संवादमाह- '**आर्थमि**'ति । अधुना योगबिन्दौ 'आर्थ्यमि'ति पाठो लभ्यते। 'आर्थ्यं = सामर्थ्यप्राप्तं व्यापारमीश्वरानुग्रहरूपम्' (यो.बि.२९७) इति **योगबिन्दुवृत्तिकारः** । एतेन → शब्दमात्रो महादेवो लौकिकानां मते मतः। शब्दतो गुणतश्चैवार्थतोऽपि जिनशासने ।। ← (महा.स्तो.६) इति **महादेवस्तोत्र**वचनमपि व्याख्यातम् ।।१६/७।।

કેમ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજી** મહારાજે જણાવેલ છે કે → 'આર્થ વ્યાપારને આશ્રયીને ઈશ્વરાનુગ્રહ માનવમાં કોઈ દોષ નથી.' ← (૧૬/૭)

વિશેષાર્થ :- જંગલમાં ભૂલો પડેલો મુસાફર ભોમીયાના માર્ગદર્શન મુજબ જાતે ચાલીને જંગલનો પાર પામે છે અને ભોમીયાનો અનુગ્રહ માને છે. ભોમીયો માર્ગ દેખાડે છે પણ પરાણે તે માર્ગ ઉપર ચલાવતો નથી. તેમ છતાં તેના આદેશના પાલનથી જંગલને સલામતીપૂર્વક પાર કરવાથી ભૂલો પડેલ મુસાફર ભોમીયાનો આભાર માને છે. આ જ રીતે સંસારમાં ભૂલા પડેલા અને ભટકતા નિરાધાર જીવો ઈશ્વરની આજ્ઞા-માર્ગદર્શન અનુસાર સ્વેચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરે તો ભવાટવીનો પાર પામે છે અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માને છે. ઈશ્વર મોક્ષમાર્ગ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एवं च प्रणवेनैतज्जपात् प्रत्यूहसङ्क्षयः । प्रत्यक्चैतन्यलाभश्चेत्युक्तं युक्तं पतञ्जलेः ।।८।।

एवं **चेति** । **एवं च** = आर्थव्यापारेणेशाऽनुग्रहाऽऽदरे च **प्रणवेन** = ॐकारेण एतस्य = ईश्वरस्य जपात् (=**एतज्जपात्**) प्रत्यूहानां = विघ्नानां सङ्क्षयः(=**प्रत्यूहसङ्क्षयः**)। विषयप्रातिकूल्येनाऽन्तः-करणाऽभिमुखमञ्चति यत्तत् प्रत्यक्चैतन्यं = ज्ञानं, तस्य लाभश्च (=**प्रत्यक्चैतन्यलाभश्च**) **इति**

अथापि कथञ्चित्तन्मतसङ्गतार्थमभ्युपगच्छन्नाह- **एवमिति** । **आर्थव्यापारेण** निरुक्तरूपेण **ईशानुग्रहाऽऽदरे च ॐकारेण ईश्वरस्य जपात्** तदर्थभावनातश्च योगिनो **विघ्नानां सङ्क्षयः** = शक्तिप्रतिबन्धो भवति । ॐकारस्य तद्वाचकत्वेन वाच्य-वाचकभावं ज्ञात्वा क्रियमाणमिदं तत्प्रसादनिमित्तम् । तत्प्रसादाच्च विघ्नशक्तिप्रतिरोध इति भावः । तदुक्तं **याज्ञवल्क्यस्मृतौ** 'अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः । तस्यौङ्कारः स्मृतो नाम तेनाऽऽहूतः प्रसीदति ।। (या.स्मृ.२/६१) इति । तदर्थभावनतः प्राणा ईश्वरमभिसर्पयन्ति । तदुक्तं **अथर्वशिखोपनिषदि** → सर्वान् प्राणान् प्रणामयति नामयति चैतस्मात् प्रणवः ← (अ.शि.२/१) इति। ततश्चेश्वरप्रसादोऽनाविल इत्याशयः । 'निपातेषु चैनं वैयाकरणा उक्षत्तं समामनन्ति। तदव्ययीभूतमन्वर्थवाची शब्दो, न व्येति कदाचनेति । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।।' (प्रण.६/२) इति व्यक्तं **प्रणवोपनिषदि** । ॐकार-प्रणवव्युत्पत्त्यादिकञ्चास्माभिः **कल्याणकन्दल्यां** (षोडशकवृत्ति ७/११-भाग-१ पृ.१७२) दर्शितमिति ततोऽवधेयम् ।

प्रणवजपात् तदर्थभावनातश्च **विषयप्रातिकूल्येन** = पञ्चेन्द्रियविषयवैमुख्येन **अन्तःकरणाभिमुखं** = स्वान्तःकरणसन्मुखं **अञ्चति यत् तत् प्रत्यक्चैतन्यं** = **ज्ञानं** दृक्शक्त्यपराभिधानं, **तस्य लाभश्च** भवति।

દેખાડે છે. પણ જીવોને મોક્ષમાર્ગ ઉપર પરાણે બળજબરીથી ચલાવતા નથી. આરાધક જીવો પોતાની ઈચ્છાથી ઈશ્વરાજ્ઞા મુજબ વર્તે છે. આમ ઈશ્વરીય માર્ગદર્શન મુજબ, આજ્ઞાપાલનાનુસાર જીવો ભવાટવીનો સુરક્ષાપૂર્વક ઝડપથી પાર પામે છે આ કારણસર જીવો ઈશ્વરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે તે યોગ્ય જ છે. ઈશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન ઈશ્વરે માર્ગ બતાવ્યો તો શક્ય બન્યું. આમ અર્થતઃ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ જૈનો માને છે. પણ 'ઈશ્વર પોતે જ જીવને સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષમાં સ્વેચ્છાનુસાર મોકલે છે.' આ વાત જૈનદર્શનને માન્ય નથી. સ્વર્ગ-મોક્ષ વગેરેનો માર્ગ બતાવવો તે ઈશ્વરીય અનુગ્રહ કહેવાય. 'ઈશ્વર પોતાની ઈચ્છા મુજબ જગતમાં ઉથલ-પાથલ મચાવે છે તેવું માનવામાં તો ઊલટું ઈશ્વરનું ગૌરવ હણાય છે. (૧૬/૭)

❁ પતંજલિની યોગ્ય વાતનો સ્વીકાર ❁

ગાથાર્થ :- અને આ રીતે પ્રણવ દ્વારા ઈશ્વરનો જાપ કરવાથી વિઘ્નનાશ થાય છે અને પ્રત્યક્ ચૈતન્યનો લાભ થાય છે. આમ પતંજલિએ કહેલું યુક્તિસંગત સિદ્ધ થાય છે. (૧૬/૮)

ટીકાર્થ :- આ રીતે ઉપરોક્ત આર્થવ્યાપારની = આજ્ઞાપાલનની અપેક્ષાએ ઈશ્વરીય અનુગ્રહને માન્ય કરવામાં આવે તો 'પ્રણવ = ૐકાર દ્વારા ઈશ્વરનો જાપ કરવાથી વિઘ્નોનો નાશ થાય છે તથા વિષયથી વિમુખ થઈને અન્તઃકરણની સન્મુખ જતાં પ્રત્યક્ ચૈતન્ય નામના બોધનો = દૃક્શક્તિનો લાભ થાય છે' આ પ્રમાણે પતંજલિ મહર્ષિનું વચન પણ યુક્તિસંગત જણાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पतञ्जलेरुक्तं युक्तम् ।

'तस्य वाचकः प्रणवः, तज्जपस्तदर्थभावनं, ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्य[१]न्तरायाऽभावश्च' (यो.सू. १/२७-२८-२९) इति प्रसिद्धेः, गुणविशेषवतः पुरुषस्य प्रणिधानस्य महाफलत्वात् ॥८॥

इति **पतञ्जलेरुक्तं युक्तं** = युक्तिसङ्गतं वर्तते ।

अत्रैव योगसूत्रगतसूत्रत्रयसंवादमाह **'तस्य'** इत्यादि । → तस्य = परमेश्वरस्य प्रणवः, प्रकर्षेण नूयते = स्तूयतेऽनेनेति प्रणवः = ॐकारः, वाचकः = अभिधायक इत्यर्थः । तस्य प्रणवस्य यो जपः तस्मिन् दीर्घकाल-नैरन्तर्य-सत्कारैस्तदर्थाऽसङ्गचिद्रूपेश्वरभावनापुरस्सरं प्राधान्येन दृढमासेविते सति, पश्चात् स्वत एव वाग्व्यापारे तस्मिन् प्रलीने, वाचकस्य न्यग्भावात्तदर्थाऽसङ्गचिद्रूपगोचरवृत्तिसन्तान-रूपभावनायां दीर्घकालादिभिर्दृढमासेवितायां, ततस्तत्प्रसादेन चित्तं निरोधाभिमुखं प्रत्यासत्त्यभावेनेश्वरं विश्रान्तभूमितया लभमानं सत् तत्सादृश्यात् स्वस्वामिनमसङ्गचिद्रूपमात्मानं स्मारयित्वाऽविषयतया त-मप्यलभमानं निरिन्धनाग्निवत्स्वयं संस्कारावशेषं भवति । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः । प्रत्यक् चासौ चेतना, तस्याः प्राप्तिः = अधिगमः । सर्वान्तरतया भासमाना चितिशक्तिः स्वे महिम्नि निरन्तरं निर्विघ्नमवतिष्ठते । अतः सर्वासां वृत्तीनां प्रविलयादन्तरायाभावश्च भवति ← (यो.सू. १/२७-२८-२९ पृ.३४-३५) इति **योगसुधाकरवृत्तिकृत्** ।

'प्रतीपं = विपरीतं अञ्चति = विजानाति स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनः = जीवः, तदधिगमः = तत्साक्षात्कारः' (ना.भ.१/२९ पृ.३६) इति **नागोजीभट्टः** प्रचष्टे । **भावागणेश-रामानन्द**योरप्ययमेवा-भिप्रायः ।

→ अकारणं परं ब्रह्म = ॐ ← (नारा.अथ.४) इति **नारायणाथर्वशिरउपनिषद्व**चनात्, → अखण्ड-सच्चिदानन्दं प्रसिद्धं ब्रह्म यत्परम् । तदेव प्रणवस्याऽस्य मुख्योऽर्थस्तारकस्य हि ॥ ← (रा.गी.१३/३१) इति **रामगीता**वचनात्, → एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म ← (क.व.२/१६) इति **कठवल्लिकोपनिषद्व**चनात्, → चैतन्यमात्रमोङ्कारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् ← (ते.बिं. ४३) इति **तेजोबिन्दूपनिषद्व**चनात्, → ओमि-त्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वमुमुक्षुभिः ← (ध्या.बिं.९) इति **ध्यानबिन्दूपनिषद्व**चनात्, → ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ← (अमृ.२१, प्र.२, सू.१, गणे.१/१, ब्र.वि.२) इति **अमृतनादोपनिषत्-प्रणवोपनिषत्-सूर्योपनिषद्-गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद्-ब्रह्मविद्योपनिषदां** वचनात्, → चिन्मयो ह्ययमोङ्कारः ← (नृ.ताप.८/१) इति **नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्व**चनात्, → ब्रह्म अक्षरोऽहमोङ्कारः ← (गो.उ.१७) इति **गोपालोत्तरतापिन्यु-पनिषद्व**चनात्, → ॐ इत्येदक्षरं परं ब्रह्म ← (तार.२/१) इति **तारकोपनिषद्व**चनात्, → हंस-प्रणव-योरभेदः ← (पा.ब्र.१) इति **पाशुपतब्रह्मोपनिषद्व**चनात्, → तत्परं ज्योतिः ओमिति ← (यो.शि.६/

યોગસૂત્રમાં **પતંજલિ મહર્ષિ**એ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે કે "ઈશ્વરનો વાચક = પ્રતિપાદક શબ્દ પ્રણવ = ૐકાર છે. તે ૐકારનો જાપ એટલે તેના અર્થનું ભાવન કરવું. તેનાથી પ્રત્યક્ ચેતનાનો લાભ થાય છે અને અન્તરાયો રવાના થાય છે." ગુણવિશેષસંપન્ન આત્માનું = પરમાત્માનું પ્રણિધાન મહાફળવાળું હોવાથી પંતજલિની ઉપરોક્ત વાત વ્યાજબી છે. (૧૬/૮)

१. मुद्रितप्रतौ '...गमोऽन्त...' इति पाठः । परं योगसूत्रानुसारेणाऽत्राऽपेक्षितः पाठोऽस्माभिः योजितः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

५६) इति **योगशिखोपनिषद्**वचनात्, → हरिः ॐ एकाक्षरं त्वक्षरेऽत्रास्ति ← (एका.१) इति **एकाक्षरोपनिषद्**वचनात्, → ब्रह्मशब्दः प्रणवः ← (पार.१/६) इति **पारमात्मिकोपनिषद्**वचनात्, → विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च । पञ्चधा पञ्चदेवत्यः प्रणवः परिपठ्यते ।। ← (अ.शिखा.२/३) इति **अथर्वशिखोपनिषद्**वचनात्, → ओमिति ब्रह्म ← (ना.परि.८/१) इति **नारदपरिव्राजकोपनिषद्**वचनात् → ब्रह्म = प्रणवः ← (तुरी.९) इति **तुरीयोपनिषद्**वचनात्, → ॐ = देवता ← (पिं.१) इति **पिण्डोपनिषद्**वचनात्, → ओमित्येकाक्षरमुद्गीथमुपासीत ← (शौ.१०) इति **शौनकोपनिषद्**वचनात्, → प्रणवं ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकं ← (राधो.२/६) इति **राधोपनिषद्**वचनात्, → रामाङ्गं प्रणवं ← (रा.रह.१/९) इति **रामरहस्योपनिषद्**वचनात्, → एकाक्षरं परं ज्योतिः प्रणवं भवति ← (शां.१/१७) इति **शाण्डिल्योपनिषद्**वचनात्, → ॐकार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्म ← (नृ.पू.३/२) इति **नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्**वचनात्, → सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारः ← (माण्डू. ८) इति **माण्डूक्योपनिषद्**वचनात्, → ओमिति ब्रह्मणो योनिः ← (म.भा.शान्ति.२७४/३८) इति **महाभारत**वचनात्, → ओमिति ब्रह्म ← (बौ.ध.सू.१०/१८/२/३६) इति **बौधायनधर्मसूत्र**वचनाच्च प्रणवस्य परब्रह्मादिवाचकत्वात् तज्जपस्य दुरितविनाशद्वारा विघ्नविनाशकत्वमुचितमेव ।

अत एव **कैवल्योपनिषदि** → आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ।। ← (कैव.११) इत्युक्तम् । ॐकारमुद्दिश्य **विश्रामोपनिषदि** अपि → यस्य स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ← (विश्रा.११) इत्युक्तम् । → ॐ प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपं, अकार उकारो मकार इति त्र्यक्षरं प्रणवं तदेतदोमिति । यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ← (आत्मप्र.१।१) इति **आत्मप्रबोधोपनिषद्**वचनमप्येतदर्थानुपात्येव । तदुक्तं **वराहोपनिषदि** → सर्वविघ्नहरश्चायं प्रणवः सर्वदोषहा ← (वरा.५/७१) इति । तदुक्तं **योगतत्त्वोपनिषदि** अपि → सर्वविघ्नहरो मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा ← (यो.त.६४) इति। यथोक्तं **नारायणाथर्वशिरउपनिषदि** → ओमिति यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ← (नारा. अ.४) इति । तदुक्तं **शिवगीतायां** अपि → ओङ्कारजापी यः स मुक्तो नाऽत्र संशयः ← (शि.गी.१५/२४) इति ।

प्रकृते → यस्तु द्वादशसहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् । तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते।। ← (सं.उप.२/१०४) इति **संन्यासोपनिषद्**वचनमपि स्मर्तव्यम् । परं भवनिर्वेदादिभावगर्भो जपः कार्यः। तदुक्तं **गुरुगीतायां** → निर्वेदनेन मौनेन जपं स्तोत्रं समारभेत् । जाप्येन जयमाप्नोति जपसिद्धिं फलं तथा ।। ← (गु.गी.२११/२१२) इति ।।१६/८।।

વિશેષાર્થ :- ઈશ્વરના જાપથી વિઘ્નનાશ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વાત પતંજલિ મહર્ષિએ યોગસૂત્રમાં કરેલી છે. તેનો આશય એવો જણાય છે કે ઈશ્વર પોતે કાંઈ વિઘ્નોનો નાશ કરતા નથી કે જ્ઞાન આપતા નથી. પરંતુ તેનું પ્રણિધાન કરવાથી આત્મામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય ઊભું થવાથી વિઘ્નવિયોગ કે જ્ઞાનલાભ થાય છે. **નાગોજી ભટ્ટ**ના મત મુજબ પ્રણવજપથી પ્રત્યેક્ચેતનાલાભ = આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. આમ વિઘ્નવિયોગ કે જ્ઞાનલાભમાં કે આત્મસાક્ષાત્કારમાં ઈશ્વર આલંબનરૂપે નિમિત્ત બને છે, સાક્ષાત્ કર્તા બનતા નથી. પતંજલિની આ વાત જૈન દર્શનને માન્ય છે. પરદર્શનની પણ સત્ય વાતનો સહર્ષ સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ ગ્રંથકારશ્રીની મધ્યસ્થ આત્મદશા વ્યક્ત કરે છે. (૧૬/૮)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रत्यूहा व्याधयः [1]स्त्यानं प्रमादाऽऽलस्य-[2]विभ्रमाः। सन्देहाऽविरती भूम्यलाभश्चाप्यनवस्थितिः।।९।।

प्रत्यूहा इति । 'व्याधि[3]स्त्यान-संशय-प्रमादाऽऽलस्याऽविरति-भ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपाः तेऽन्तरायाः' (यो.सू.१-३०) इति सूत्रम् ।।९।।

धातुवैषम्यजो व्याधिः स्त्यानं[3] चाऽकर्मनिष्ठता । प्रमादोऽयत्न आलस्यमौदासीन्यं च हेतुषु ।।१०।।

धात्विति । धातुवैषम्यजो = धातूद्रेकादिजनितः **व्याधिः** ज्वराऽतिसारादिः । [3]**स्त्यानं**

अथ के ते प्रत्यूहाः ? इत्याशङ्कायां पातञ्जलमतमनुवदन्नाह- '**प्रत्यूहा**' इति । अत्रैव **योगसूत्र**संवादमाह- '**व्याधी**'त्यादि । 'स्थानमि'ति मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च सर्वत्राऽशुद्धः पाठः । योगसूत्रानुसारेणात्र 'स्त्यानमि'-त्यनेन पाठेन भवितव्यम् । एते नव रजस्तमोबलात् प्रवर्तमानाश्चित्तस्य विक्षेपा भवन्ति । तैरेकाग्रताविरोधिभिश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः । इदञ्च त्रयोदशकारिकायां वक्ष्यते ।।१६/९।।

एतान् प्रत्यूहान् व्याख्यानयति- '**धात्वि**'त्यादि । **धातूद्रेकादिजनितः** = वात-पित्ताद्यतिरेकन्यून-भावोत्पादितः **ज्वरातिसारादिः व्याधिः** कथ्यते । 'तत्र व्याधिः वात-पित्त-श्लेष्मणामन्नरसस्येन्द्रियाणाञ्च वैषम्यम्' (म.प्र.१/३० पृ.३७) इति **मणिप्रभाकृत्** । **भावागणेश**स्याऽप्ययमेवाभिप्रायः । **स्त्यानञ्च आदित एव कर्माऽप्रारम्भः**। 'स्त्यानं = अकर्मण्यता चित्तस्य' (यो.सू.भा.१/३०) इति **योगसूत्रभाष्यकारो राजमार्तण्डकार**श्चाह । 'आमवातादिना देहस्याऽकर्मण्यत्वेऽपि चित्तस्य योगाऽविरोधादिति चित्तस्येत्युक्तमि'ति (यो.वा.१/३०) **योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः** । 'स्त्यानं = योगानुष्ठानाऽक्षमत्वम्' (ना.भ.१/३०) इति

'ઈશ્વરના જાપથી વિઘ્નોચ્છેદ થાય છે' આમ જણાવ્યું. પ્રસ્તુતમાં 'વિઘ્ન કોને કહેવાય ?' તેવી જિજ્ઞાસાનું શમન કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

❀ વિઘ્નનિરૂપણ ❀

ગાથાર્થ :- વ્યાધિઓ, સ્ત્યાન, પ્રમાદ, આળસ, વિભ્રમ, સંદેહ, અવિરતિ, ભૂમિઅલાભ અને અનવસ્થાન- આ નવ વિઘ્નો છે. (૧૬/૯)

ટીકાર્થ :- ટીકામાં ગ્રંથકારશ્રીએ **પતંજલિ** મુનિનું **યોગસૂત્ર** જણાવેલ છે કે → 'વ્યાધિ, સ્ત્યાન, સંશય, પ્રમાદ, આળસ, અવિરતિ, ભ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ અને અનવસ્થિતત્વ. આ ચિત્તવિક્ષેપ અન્તરાય જાણવા.' ← (૧૬/૯)

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત નવ પ્રકારના વિઘ્નોનું નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ આગળથી ત્રણ ગાથામાં કરે છે. (૧૬/૯)

ગાથાર્થ :- ધાતુની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિ કહેવાય. સ્ત્યાન = અકર્મનિષ્ઠતા. પ્રમાદ = અયત્ન. આળસ = કારણો પ્રત્યે ઉદાસીનતા. (૧૬/૧૦)

ટીકાર્થ :- (૧) (વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણ ધાતુઓમાંથી કોઈ પણ એક કે અનેક) ધાતુઓના ઉદ્રેક = ઉછાળો વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે રોગ કહેવાય. જેમ કે તાવ, ઝાડા વગેરે. (૨) પહેલેથી જ કામ શરૂ ન કરવું, કામ કરવાની નિષ્ઠા ન હોવી તે અકર્મનિષ્ઠતા કહેવાય. (૩) શરૂ

१. मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च सर्वत्र 'स्थानमि'ति पाठः । अस्माभिः योगसूत्रानुसारेण पाठो गृहीतः । २. मुद्रितप्रतौ 'सम्भ्रमा' इत्यशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च सर्वत्र 'स्थानमि'ति पाठः । अस्माभिः योगसूत्रानुसारेण पाठो गृहीतः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

चाऽकर्मनिष्ठता = आदित एव [१]कर्माऽप्रारम्भः । **प्रमादोऽयत्नः** = आरब्धेऽप्यनुत्थानशीलता । **आलस्यं च हेतुषु** = समाधिसाधनेषु **औदासीन्यं** = माध्यस्थ्यं, न तु पक्षपातः ॥१०॥

विभ्रमो व्यत्ययज्ञानं सन्देहः स्यान्न वेत्ययम्। अखेदो विषयाऽऽवेशाद् भवेदविरतिः किल॥११॥

विभ्रम इति । **विभ्रमो = व्यत्ययज्ञानं**, रजते रङ्गबुद्धिवत् इष्टसाधनेऽपि योगेऽनिष्टसाधनत्व-निश्चयः । **सन्देहः** = '**अयं** योगः **स्याद्वा न वे**'ति आयाकारः ।

नागोजीभट्टः । 'स्त्यानं = चित्तस्य लुब्धत्वेऽपि कर्मानर्हता' इति (म.प्र.१/३०) **मणिप्रभाकृत्** ।

प्रमादः = **आरब्धेऽपि** योगानुष्ठाने **अनुत्थानशीलता** । 'प्रमादः = समाधिसाधनानामभावनम्' इति **योगसूत्रभाष्यकारः** । 'अभावनं = अकरणं, तत्राऽप्रयत्न इति यावदि'ति (त.वै.१/३०) **तत्त्ववैशारदीकृत्** । 'अभावनं = अननुसन्धानमि'ति (यो.वा.१/३०) **योगवार्तिककारः** । 'प्रमादः = अननुष्ठान-शीलता' (रा.मा.१/३०) इति **राजमार्तण्डकृद्**। 'प्रमादः = अनवधानम्' (भा.ग.वृ.१/३०) इति **भावागणेशः** । 'प्रमादः = शमादिभावनाऽभावः' (ना.भा.वृ.१/३०) इति **नागोजीभट्टः**।

आलस्यञ्च = **समाधिसाधनेषु माध्यस्थ्यं** = अपक्षपातः। 'आलस्यं = कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः' (यो.भा.१/३०) इति **योगसूत्रभाष्यकारः**। **भावागणेश-नागोजीभट्टाऽनन्तदेवा**नामप्ययमेवाभिप्रायः।

प्रणवजपवद्विजनसेवन-तीव्रवैराग्यादिनाऽप्येतेषां विघ्नानां सङ्क्षयः सम्भवतीत्यवधेयम् । तदुक्तं **रामगीतायां** →

एतदभ्यासकाले तु प्रतिबन्धा भवन्त्यलम् । स्वेद-कम्प-भय-श्रान्ति-निद्राऽऽलस्य-लयादयः ॥
युक्त्या सुसूक्ष्मया धीमान् तान्निरस्य प्रयत्नतः । एकान्तसेवया नित्यमभ्यसेत्तमतन्द्रितः ॥
पुत्रदारादयो लोका देवा इन्द्रादयोऽपि च । निष्कामस्याऽस्य योगस्य भवेयुर्विघ्नकारिणः ॥
वैराग्येण सुतीव्रेण तान् विघ्नांश्च महामतिः । निहत्याऽक्षुब्धहृदयो ध्यानयोगं सदाऽभ्यसेत् ॥

← (रा.गी.१५/३३-३६) इत्यवधेयम् ॥१६/१०॥

विभ्रमः = **व्यत्ययज्ञानम्** । 'भ्रान्तिदर्शनं = गुर्वादिप्रमितार्थविपरीतनिश्चयः' (रा.मा.१/३०) इति **राजमार्तण्डकृद्**। **योगवार्तिक**कृतोऽप्ययमेवाभिप्रायः । 'भ्रान्तिदर्शनं = शास्त्रोक्तार्थविपरीतनिश्चयः' (ना.भ.१/३०) इति **नागोजीभट्टः** ।

सन्देह इति । 'उभयकोट्यालम्बनं ज्ञानं = संशयः "योगः साध्यो न वा ?" इति' (रा.मा.१/३०) इति **राजमार्तण्डकृद्**। 'संशयः = गुरुशास्त्रोक्तसाधनेषूभयकोटिकं ज्ञानमि'ति (भा.ग.१/३०) **भावागणेशः**।

કરેલા કાર્યમાં પણ ઉત્સાહ, પ્રયત્ન મૂકી દેવો તે પ્રમાદ કહેવાય. (૪) સમાધિના સાધનોમાં પક્ષપાત કરવાના બદલે મધ્યસ્થતા = ઉદાસીનતા રાખવી તે આળસ કહેવાય. **(૧૬/૧૦)**

ગાથાર્થ :- વિપરીત જ્ઞાન = વિભ્રમ. 'આ છે કે નહિ ?' આ સંદેહ કહેવાય. વિષયના વ્યાક્ષેપના કારણે વિષયોથી અટકવું નહિ તે અવિરતિ. **(૧૬/૧૧)**

ટીકાર્થ :- (૫) ચાંદીમાં ચળકાટના લીધે કલઈની બુદ્ધિની જેમ વિપર્યાસ થવો તે વિભ્રમ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં ઈષ્ટ એવી યોગસાધનામાં પણ અનિષ્ટપણાનો નિશ્ચય થવો તે વિભ્રમ કહેવાય. (૬) 'આ યોગસાધના થશે કે નહિ ?' તેવો ડામાડોળ બોધ પ્રસ્તુતમાં સંદેહ કહેવાય.

---

१. हस्तादर्शे 'कर्मारंभ' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विषयाऽऽवेशाद् = बाह्येन्द्रियाऽर्थव्याक्षेपलक्षणात् **अखेदः** = अनुपरमलक्षणः **किलाऽविरतिर्भवेत्** ।।११।।

भूम्यलाभः समाधीनां भुवोऽप्राप्तिः [1]कुतोऽपि हि। लाभेऽपि तत्र चित्तस्याऽप्रतिष्ठा त्वनवस्थितिः।।१२।।

भूम्यलाभ इति । **कुतोऽपि** हेतोः (**हि**) **समाधीनां भुवः** = स्थानस्य **अप्राप्तिः** = **भूम्यलाभः** । **लाभेऽपि** = समाधिभूप्राप्तावपि **तत्र** = समाधिभुवि **चित्तस्याऽप्रतिष्ठा** = अनिवेशः **त्वनवस्थितिः** ।।१२।।

अविरतिमाह- **बाह्येन्द्रियार्थव्याक्षेपलक्षणात् विषयाऽऽवेशाद् अनुपरमलक्षणः अखेदः** = **अविरतिः**। 'अविरतिः = चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्धः' (यो.सू.भा.१/३०) इति **योगसूत्रभाष्यकारः राजमार्तण्डकारश्च** । 'अविरतिः = विषयाऽऽसक्तिः' (चं.१/३०) इति **अनन्तदेवः चन्द्रिकायां** व्याचष्टे। **भावागणेश-नागोजीभट्ट-रामानन्द-सदाशिवेन्द्रादीनाम**प्येवमेवाभिप्रायः ।।१६/११।।

अलब्धभूमिकत्वं व्याख्यानयति, '**भूम्यलाभ**' इति । मधुमत्यादयः समाधिभूमयः, तासामेकतमस्या अपि साधनानुष्ठानेऽप्यप्राप्तिः = **भूम्यलाभः** ।

समाधिभूप्राप्तावपि समाधिभुवि चित्तस्याऽनिवेशः = **अनवस्थितिः** । 'अनवस्थितत्वं = योगभूमिलाभेऽपि योगभ्रंशः' (भा.ग.१/३०) इति **भावागणेश-नागोजीभट्टौ** । 'अनवस्थितत्वं नाम लब्धायां भूमौ चित्तस्याऽस्थिरत्वम्। पूर्वभूमौ हि स्थितं चित्तं उत्तरभूमिं जयेत्, तस्मादस्थिरत्वं दोष इत्यर्थः' (म.प्र.१/३०) इति **मणिप्रभाकृद्** । 'साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तद्भूम्यवस्थानमपेक्षितम् । अतोऽकृतसाक्षात्कारस्य योगाऽऽरूढस्यापि भ्रंशोऽनवस्थितत्वमेव भवती'ति (यो.वा.१/३०) **योगवार्तिक**कारः । 'आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः सङ्गेन योगी किमुताऽल्पसिद्धिः।।'(वि.पु.४/२/१२४) इति **विष्णुपुराण**वचनमप्यत्र प्रमाणम्।

अनवस्थितिः विक्षेपपदेनाऽपि प्रतिपाद्यते । तस्य समाधिविघ्नात्मकत्वादेव **मैत्रायण्युपनिषदि** → लय-विक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा यात्यमनीभावं तदा तत् परमं पदम् ।। ← (मैत्रा.६/३४) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

योगकुण्डल्युपनिषदि तु विघ्नदशकं →

दिवा सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् । बहुसङ्क्रमणं नित्यं रोधान्मूत्र-पुरीषयोः ।।
विषमाऽशनदोषाच्च प्रयास-प्राणचिन्तनात् । शीघ्रमुत्पद्यते रोगः स्तम्भयेद् यदि संयमी ।।

(૭) બાહ્ય ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં આકર્ષણ સ્વરૂપ વિષયાવેશના કારણે વિષયોમાં ખેદ ન થવો, વિષયોથી અટકવું નહિ તે ખરેખર અવિરતિ બને છે. (૧૬/૧૧)

ગાથાર્થ :- કોઈ પણ રીતે સમાધિની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ન થાય તે ભૂમિઅલાભ કહેવાય. સમાધિભૂમિનો લાભ થવા છતાં પણ તેમાં ચિત્ત ચોંટે નહિ તે અનવસ્થિતિ = અનવસ્થાન કહેવાય.(૧૬/૧૨)

ટીકાર્થ :- (૮) કોઈ પણ કારણસર સમાધિની મધુમતી વગેરે ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ન થાય તે ભૂમિઅલાભ કહેવાય. પણ (૯) સમાધિની ભૂમિકાનો લાભ થવા છતાં પણ તે મધુમતી વગેરે સમાધિભૂમિમાં પોતાના મનને સ્થિર ન રાખવું તે અનવસ્થિતિ = અનવસ્થા કહેવાય. (૧૬/૧૨)

१. मुद्रितप्रतौ 'कथंचन' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रजस्तमोमयाद्दोषाद्विक्षेपाश्चेतसो ह्यमी । सोपक्रमा जपान्नाशं यान्ति शक्तिहतिं परे ।।१३।।

रज इति । अमी हि रजस्तमोमयाद्दोषाच्चेतसो विक्षेपाः = एकाग्रताविरोधिनः परिणामाः।

योगाभ्यासेन मे रोग उत्पन्न इति कथ्यते । ततोऽभ्यासं त्यजेदेवं प्रथमं विघ्नमुच्यते ।।
द्वितीयं संशयाख्यं च तृतीयं च प्रमत्तता । आलस्याख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम् ।।
षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिः सप्तमं परिकीर्तितम् । विषमं चाष्टमं चैव अनाख्यं नवमं स्मृतम् ।।
अलब्धिर्योगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते बुधैः । इत्येतद्विघ्नदशकं विचारेण त्यजेद् बुधः ।।

← (यो.कुं.५६-६१) इत्येवमुपदर्शितमित्यवधेयम् ।

तेजोबिन्दूपनिषदि तु →

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात् । अनुसन्धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ।।
लयस्तमश्च विक्षेपः तेजः स्वेदश्च शून्यता । एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदैः ।।

← (ते.बिं.१/४०-४१) इत्येवमुक्तानि विघ्नानि । तदनुसारेण **शङ्कराचार्येण अपरोक्षानुभूतौ** →

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात् । अनुसन्धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ।।
लयस्तमश्च विक्षेपो रसाऽऽस्वादश्च शून्यता । एवं यद् विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविदा शनैः।।

← (अपरो.१२७/१२८) इत्येवं समाधिप्रत्यूहा दर्शितास्तेऽपीह यथातन्त्रमनुयोज्याः । **अमृतनादोपनिषदि** → भयं क्रोधमथाऽऽलस्यमतिस्वप्नाऽतिजागरम्। अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ।। ← (अमृ.२८) इत्येवं भयादीनां समाधिविघ्नत्वादेवाऽवश्यवर्जनीयत्वमुक्तं तदपीहानुसन्धेयमविघ्नसमाधिकामिभिः **।।१६/१२।।**

अमीषां चित्तविक्षेपत्वमाविष्करोति- **'रज'** इति । **अमी हि** व्याधि-स्त्यानादयो **रजस्तमोमयाद् दोषात्** प्रवर्तमानाः **चेतस एकाग्रताविरोधिनः परिणामाः** । 'ये चित्तं योगाद् विक्षिपन्ति = भ्रंशयन्ति ते नव **विक्षेपाः** = योगस्यान्तरायाः = विघ्नाः' (यो.सुधा.१/३०) इति **योगसुधाकरे सदाशिवेन्द्रः** । 'रजस्तमोजन्या एते नव चित्तविक्षेपकत्वाद् योगान्तरायाः । चित्तस्य विक्षेपः = अनेकवृत्तित्वम्' (ना.भ.१/३०) इति **नागोजीभट्टः** । 'एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते' (यो.सू.भा.१/३०) इति **योगसूत्रभाष्यकारः** (यो.सू. भा.१/३०) । 'अन्तराया नव एताश्चित्तवृत्तयो योगान्तराया योगविरोधिनः चित्तस्य विक्षेपाः । चित्तं खल्वमी व्याध्यादयो योगाद् विक्षिपन्ति = अपनयन्तीति विक्षेपाः' (त.वै. १/३०) इति **तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रः**।

❀ જૈન દર્શન મુજબ વિઘ્નનાશ વિચાર ❀

ગાથાર્થ :- આ વ્યાધિ વગેરે રજોમય-તમોમય દોષના લીધે ચિત્તના વિક્ષેપ સમજવા. સોપક્રમ એવા તે ચિત્તવિક્ષેપ-દોષસ્વરૂપ વિઘ્નો જપના લીધે નાશ પામે છે. તથા નિરુપક્રમ વિઘ્નોની અનુબંધશક્તિ ભાંગે છે. (૧૬/૧૩)

ટીકાર્થ :- આ વ્યાધિ વગેરે નવ વિઘ્નો રજોમય કે તમોમય દોષના લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે મનની એકાગ્રતા તોડે છે. આમ ચિત્તની એકાગ્રતાના વિરોધી પરિણામ સ્વરૂપ હોવાથી તે ચિત્તવિક્ષેપ કહેવાય છે. રવાના કરી શકાય તેવા કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા તે વિઘ્નો વિશેષ જાપ સ્વરૂપ ઈશ્વર પ્રણિધાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सोपक्रमाः = अपवर्तनीयकर्मजनिताः सन्तः **जपाद्** = भगवति प्रणिधानाद् **नाशं यान्ति** ।

परे = निरुपक्रमाः **शक्तिहतिं** = दोषाऽनुबन्धशक्तिभङ्गं । उभयथाऽपि योगप्रतिबन्धसामर्थ्यमेषामपगच्छतीति भावः ।।१३।।

[1]प्रत्यक्चैतन्यमप्यस्मादन्तर्ज्योतिःप्रथामयम् । बहिर्व्यापाररोधेन जायमानं मतं हि नः ।।१४।।

ग्रन्थकृत् स्वमतानुसारेणाह- **भगवति प्रणिधानात् अपवर्तनीयकर्मजनिताः सन्तः** अमी विक्षेपाः **नाशं यान्ति** = उच्छिद्यन्ते।

ननु सदसद्विपाकतया → सदसत्फलमयैः पाशैः पङ्गुरिव बद्धं ← (मैत्रा.४/२) इति **मैत्रायण्युपनिषद्**वचनतो निरुपक्रम-सोपक्रमभेदेन कर्मणां विविधत्वाद् भगवत्प्रणिधानतः सोपक्रमाणाममीषामस्तूच्छेदो, निरुपक्रमाणान्तु कथम् ? इत्याशङ्कायामाह **निरुपक्रमाः**= अनपवर्तनीयकर्मजनिताः खलु विक्षेपा **दोषानुबन्धशक्तिभङ्गं** = दोषपरम्पराप्रवर्तकसामर्थ्योच्छेदं **यान्ति**। **उभयथापि** = विक्षेपाणां सोपक्रमत्वे निरुपक्रमत्वे च **योगप्रतिबन्धसामर्थ्यं** = योगप्रतिरोधशक्तिः **एषां** चित्तविक्षेपाणां **अपगच्छतीति भावः**। ततश्च 'एतज्जपात् प्रत्यूहसङ्क्षय इत्युक्तं पतञ्जलेर्युक्तमि'ति (द्वा.द्वा.१६/८ पृ.१११११) सुष्ठूक्तम् ।

एतेन → भक्तवत्सलः स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्तिनिष्ठान् सर्वान् परिपालयति ← (त्रि.महा.८/१०) इति **त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्**वचनमपि व्याख्यातम्, तदालम्बनेन जपादितो जायमाने विघ्नविनाशे तत्कृतत्वोपचारस्य न्याय्यत्वात् । प्रकृते → उपासनाविहीनस्य सर्वशास्त्रविदोऽपि वा। चित्तविक्षेपहानिः स्यान्नैव कल्पान्तरैरपि ।। ← (रा.गी.३/५४) इति **रामगीता**वचनमपि भावनीयम् ।।१६/१३।।

કરવાથી નાશ પામે છે. તથા નિરુપક્રમ એવા વિઘ્નોની દોષાનુબંધશક્તિ ભાંગી પડે છે. મતલબ કે વિઘ્નો સોપક્રમ હોય કે નિરુપક્રમ- બન્ને રીતે યોગને અટકાવવાનું સામર્થ્ય વિઘ્નોમાંથી રવાના થાય છે. (૧૬/૧૩)

વિશેષાર્થ :- ચિત્તની એકાગ્રતા સત્ત્વ ગુણની મુખ્યતા હોય ત્યારે આવે છે. રજોગુણ અને ત્રીજો તમો ગુણ તો શુદ્ધ એકાગ્રતાના વિરોધી છે. વિઘ્નો રજસ્, તમોગુણથી વ્યાપ્ત છે. માટે વ્યાધિ, વિપર્યય આદિ વિઘ્નો ચિત્તવિક્ષેપ કહેવાય છે. તે વિઘ્નો જે કર્મથી આવે છે તે કર્મ ફળ આપ્યા વિના રવાના થઈ શકે તેવા હોય તો તે વિઘ્નો સોપક્રમ કહેવાય. તથા તે વિઘ્નો જે કર્મથી આવે છે તે કર્મો ફળ આપ્યા વગર રવાના થાય તેવા ન હોય તો તે વિઘ્નો નિરુપક્રમ કહેવાય છે. ઈશ્વરના જાપથી-પ્રણિધાનથી સોપક્રમ વિઘ્નો દૂર થઈ જાય છે. તથા નિરુપક્રમ વિઘ્નો જાપથી દૂર ન થવા છતાં તેની મલિન અનુબંધશક્તિ = દોષોત્પાદક શક્તિ ખતમ થાય છે. આમ ઈશ્વરનો જાપ કરવાથી વિઘ્નનાશ થાય છે. તેથી પતંજલિ મહર્ષિની વાત યોગ્ય છે. અહીં ઈશ્વર પોતે કાંઈ વિઘ્નોને નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. પણ તેમનું પ્રણિધાન કરવાથી કર્મો શિથિલ થઈ જાય છે, રવાના થાય છે. માટે ઈશ્વરપ્રણિધાનથી વિઘ્નનાશ થાય છે. આ પતંજલિ મહર્ષિની વાત જૈન દર્શનકારોને માન્ય જ છે. (૧૬/૧૩)

'ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી પ્રત્યક્ ચૈતન્યનો લાભ થાય છે. આ વાત આઠમા શ્લોકમાં સંક્ષેપમાં જણાવેલ હતી. એ વાત જૈનદર્શનમાં કઈ રીતે માન્ય છે. ? તેને ગ્રંથકારશ્રી ૧૪મી ગાથામાં જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- જાપથી બાહ્ય વ્યાપારના પ્રતિરોધ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું અંતઃજ્યોતિપ્રસારમય પ્રત્યક્ ચૈતન્ય

१. मुद्रितप्रतौ 'प्रत्यक्च्चै...' इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शान्तरे च 'प्रत्येक' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रत्यगिति । **अस्माद्** = भगवज्जपात्[1] **बहिर्व्यापाररोधेन** = शब्दादिबहिरर्थग्रहत्यागेन अन्तर्ज्योतिःप्रथा = ज्ञानादिविशुद्धिविस्तारः तन्मयं (=**अन्तर्ज्योतिःप्रथामयं**) **प्रत्यक्चैतन्यमपि हि जायमानं मतं नः** = अस्माकं, तथैव भक्ति-श्रद्धाद्यतिशयोपपत्तेः ।।१४।।

योगाऽतिशयतश्चाऽयं स्तोत्रकोटिगुणः स्मृतः। योगदृष्ट्या बुधैर्दृष्टो ध्यानविश्रामभूमिका ।।१५।।

योगेति । **योगाऽतिशयतश्च** = आत्माऽभ्यन्तरपरिणामोत्कर्षाच्च । **अयं** = जपः **स्तोत्रकोटिगुणः**

साम्प्रतमीश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्चैतन्यलाभो यथा जैनमतानुसारेण सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह- '**प्रत्यगि**'ति । **तन्मयं** = अन्तर्ज्ञानादिविशुद्धिविस्तरमयं **प्रत्यक्चैतन्यमपि** = स्वकीयचैतन्यमपि **हि अस्माकं** जैनानां **मतं** = सम्मतम्, **तथैव** = अन्तर्ज्ञानादिविशुद्धिविस्तरमयस्वकीयचैतन्यलाभादिप्रकारेणैव **भक्ति-श्रद्धाद्यतिशयोपपत्तेः** = भगवद्भक्ति-श्रद्धा-धृति-धारणाद्युत्कर्षसङ्गतेः ।

अत एव जपोऽप्यध्यात्ममुच्यते । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → आदिकर्मकमाश्रित्य जपो ह्यध्यात्ममुच्यते। देवतानुग्रहाऽङ्गत्वादतोऽयमभिधीयते ।। ← (यो.बिं.३८१) इति ।।१६/१४।।

जपप्रभावमेवाभिस्तौति- '**योगे**'ति । **आत्माभ्यन्तरपरिणामोत्कर्षात्** = प्रणवजपविषयभूताऽसङ्ग-चिद्रूपेश्वरस्वरूपभावनादिलक्षणस्वकीयाऽऽन्तरनिर्मलपरिणत्यतिशयात् **जपः स्तोत्रकोटिगुणः** = स्तोत्र-स्तव-

પણ અમને = જૈનોને માન્ય છે. (૧૬/૧૪)

✽ જાપથી પ્રત્યક્ ચૈતન્ય લાભ ✽

ટીકાર્થ :- ઈશ્વરના જાપના કારણે શબ્દાદિ બાહ્યઈન્દ્રિયવિષયોને પકડવાની વૃત્તિ છૂટી જવાથી આંતરિક જ્ઞાનાદિની વિશુદ્ધિના ફેલાવાથી વ્યાપ્ત બનેલ પ્રત્યક્ ચૈતન્ય પણ પ્રગટ થાય છે. આ વાત અમને જૈનોને પણ માન્ય છે, કારણ કે તે રીતે જ ભક્તિ, શ્રદ્ધા વગેરેમાં પરાકાષ્ઠા સંગત થઈ શકે છે. (૧૬/૧૪)

વિશેષાર્થ :- જ્ઞાનનું કે ઇન્દ્રિયવૃત્તિનું બાહ્ય વિષયોમાં દોડી જવું, ઉપાદેયપણે શબ્દાદિ વિષયોથી જ્ઞાન રંગાઇ જવું એ જ્ઞાનની મલિનતા છે. ઇન્દ્રિયની કે મનની વૃત્તિમાં નવરાશના સમયે વિષયોથી ઉપાદેયપણે ફેલાઈ જવાનું અટકે તો જ્ઞાનની મલિનતા દૂર થઈને વિશુદ્ધિ પ્રગટે, વિશુદ્ધિમય જ્ઞાન પ્રગટે. ઇશ્વરના જાપથી - પ્રણિધાનથી ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ કે મનોવૃત્તિ બહારમાં દોડતી નથી. આથી જ્ઞાન બહિર્મુખી થવાના બદલે અંતર્મુખી થાય છે. આ રીતે અંતર્મુખી થવાથી જ્ઞાનમાં નિર્મળતા ફેલાતી જાય છે. આ રીતે નિર્મળતાના ફેલાવાવાળા આંતરિક જ્ઞાનાદિ ગુણોનો લાભ થવામાં ઇશ્વરનું પ્રણિધાન મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેથી ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી વિઘ્નનાશ અને પ્રત્યક્ચૈતન્યલાભની જે વાત પતંજલિએ કરેલ છે. તે અમને જૈનોને માન્ય છે. (૧૬/૧૪)

ગાથાર્થ :- 'યોગના અતિશયના લીધે આ જાપ સ્તોત્ર કરતાં કરોડગણો વધુ બળવાન છે.' એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલ છે. પંડિતોએ યોગદષ્ટિથી જાપને ધ્યાનની વિશ્રામભૂમિકા તરીકે જોયેલ છે. (૧૬/૧૫)

ટીકાર્થ :- આત્માનો આંતરિક પરિણામ યોગ કહેવાય છે. તેનો ઉત્કર્ષ જાપમાં વિશેષ પ્રકારે હોય છે. આ કારણસર સ્તોત્રપાઠ કરતાં જપનું ફળ કરોડગણું વધારે છે. આમ ચિરન્તનાચાર્યોએ જણાવેલ છે.

१. हस्तादर्शे '...ज्जापात्' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्मृतः चिरन्तनाऽऽचार्यैः, वाग्योगाऽपेक्षया मनोयोगस्याऽधिकत्वात् । अत एव **मौनविशेषेणैव** जपः प्रशस्यते । तथा **बुधैः** = विशारदैः **योगदृष्ट्या** = योगजप्रातिभज्ञानेन[1] ध्यानस्य विश्रामभूमिका (=**ध्यानविश्रामभूमिका**) = पुनरारोहस्थानं **दृष्टः** ॥१५॥

ननु परैर्यादृश ईश्वरोऽभ्युपगतस्तादृशस्य भवद्भिरनभ्युपगमात् कथमार्थव्यापारेणाऽपि तदनुग्रहसिद्धि-

स्तुतिपाठात् कोटिगुणफलवान् **स्मृतः** । यथोक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे** ललितोपाख्याने → पूजाकोटिसमं स्तोत्रं स्तोत्रकोटिसमो जपः । जपकोटिसमं ध्यानं ध्यानकोटिसमो लयः॥ ← (ब्र.पु.ल.३/४/४३/५२) इति। युक्तञ्चैतत्, **वाग्योगापेक्षया मनोयोगस्य अधिकत्वात्** = बलाधिकत्वात्। स्तोत्रपठने वाग्योगः प्रवर्तते प्रणवजपादौ तु मनोयोगः प्रवर्तत इति जपस्य स्तोत्रकोटिगुणत्वमव्याहतमेव ।

वैखर्युपांशुमानसभेदेन जपस्यापि त्रिविधत्वमुक्तं पूर्वाचार्यैरित्यत आह- **अत एव** = वाग्योगापेक्षया मनोयोगस्य बलाधिकत्वादेव त्रिषु मध्ये **मौनविशेषेणैव जपः** = मानसजपः **प्रशस्यते** = वैखर्युपांशुजपापेक्षयोत्कृष्यते ।

'पूजाकोटिसमं स्तोत्रं' (ब्र.पु.ल.३/४/४३/५२) इति कारिकायां 'जपकोटिसमं ध्यानमि'ति यदुक्तं तच्चेतसिकृत्य ग्रन्थकृदाह- **योगजप्रातिभज्ञानेन विशारदैः** = योगनिष्णातैः जपो **ध्यानस्य पुनरारोहस्थानं दृष्टः**। चित्तविस्रोतसिकादितः समुपरतध्यानो हि योगी जप-भावना-स्वाध्यायादिकमवलम्बते । ततो विक्षिप्ताशेषचित्तविक्षेपतया लब्धसामर्थ्यः स पुनर्ध्यानयोगमारोहति । इत्थं जपादिर्ध्यानविश्रामभूमिकोच्यते इति भावनीयमवहितमानसैः ॥१६/१५॥

આ વાત વ્યાજબી છે. આનું કારણ એ છે કે વચનયોગ કરતાં મનોયોગ બળવાન છે. માટે વિશિષ્ટ રીતે મૌનપૂર્વકનો જાપ વખણાય છે. તથા યોગજન્ય પ્રાતિભજ્ઞાનથી યોગવિશારદોએ જાપને ધ્યાનની વિશ્રામભૂમિકારૂપે જોયેલ છે. મતલબ કે ધ્યાનમાં આત્મા સ્થિર ન થઈ શકે ત્યારે યોગીપુરુષો જાપનું આલંબન લે છે. જાપના આલંબનથી આત્મા સ્થિર થતાં બળવાન થતાં ફરીથી સાધક પુરુષ ધ્યાનયોગમાં આરૂઢ થાય છે. તેથી ફરીથી ધ્યાનયોગમાં આરૂઢ થવાનું કોઈ સ્થાન હોય તો જાપ છે. એવું યોગ- વિશારદોનું તાત્પર્ય છે. **(૧૬/૧૫)**

વિશેષાર્થ :- પૂજાકોટિસમં સ્તોત્રં, સ્તોત્રકોટિસમો જપઃ ।

જપકોટિસમં ધ્યાનં ધ્યાનકોટિસમો લયઃ ॥ આ પ્રમાણે **બ્રહ્માણ્ડપુરાણ**નું કથન છે. અહીં સ્તોત્રપાઠ કરતાં જાપનું ફળ કરોડગણું છે.- આમ જણાવેલ છે. સ્તોત્ર બોલવાનું હોય છે. જ્યારે જાપ માનસિક કરવાનો હોય છે. મનોયોગ તો વચનયોગ કરતાં બળવાન જ છે. તેથી સ્તોત્રપાઠ કરતાં જાપનું ફળ વિશેષ છે. તથા જાપ પણ વૈખરી, ઉપાંશુ અને માનસ- આમ ત્રણ પ્રકારે હોય છે. મોઢેથી બોલીને થતો જાપ વૈખરી, હોઠ ફફડાવીને થતો જાપ ઉપાંશુ તથા બોલ્યા વિના હોઠ ફફડાવ્યા વિના થતો જાપ માનસ જાપ કહેવાય. આ ત્રણ જાપમાં માનસ જાપ એટલા માટે વખાણાય છે કે તેમાં વચન કે કાયયોગ નહિ પણ મનોયોગની જ કેવળ પ્રવૃત્તિ હોય છે. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. **(૧૬/૧૫)**

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે 'પાતંજલ વિદ્વાન વગેરે અન્ય દર્શનીઓએ જેવા પ્રકારના ઈશ્વરને સ્વીકારેલ છે. તેવા પ્રકારના ભગવાનને તો જૈનો સ્વીકારતા નથી. તેથી આર્થવ્યાપાર = ઈશ્વરાજ્ઞાપાલન વડે પણ કઈ રીતે ઈશ્વરીય અનુગ્રહની સિદ્ધિ થઈ શકે ?' પરંતુ આ શંકાનું સમાધાન વિષયવિશેષના

१. हस्तादर्शे '...भज्ञाने' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रित्याशङ्कायां विषयविशेषपक्षपातेनैव समाधानाऽभिप्रायवानाह–

माध्यस्थ्यमवलम्ब्यैव देवताऽतिशयस्य च । सेवा सर्वैर्बुधैरिष्टा[1] कालातीतोऽपि यज्जगौ ।।१६।।

माध्यस्थ्यमिति । माध्यस्थ्यं = अनिर्णीतविशेषकलहाऽभिनिवेशाऽभावलक्षणं **अवलम्ब्यैव**[2] **देवतातिशयस्य च** = विशिष्टदेवताऽऽख्यस्य च **सेवा** स्तवन-ध्यान-पूजनादिरूपा **सर्वैर्बुधैः इष्टा** = तन्निमित्तकफलाऽर्थत्वेनाऽभिमता । स्तवनादिक्रियायाः[3] स्वकर्तृकायाः फलदानसमर्थत्वेऽपि स्तवनीयाद्यालम्बनत्वेन तस्याः स्तोत्रादेः फललाभस्य स्तोतव्यादिनिमित्तकत्वव्यवहारात् ।

विषयविशेषपक्षपातेनैव = वक्ष्यमाणरीत्या (द्वा.द्वा.१६।१८ पृ.११२३) ज्ञानादिप्रकृष्टगुणस्वभावादिलक्षणो यो जपादिविषयभूतेश्वरगतविशेष ऐश्वर्यपदप्रतिपाद्यः तदन्यदेवाऽवृत्तिः तदवलम्बनेनैव **समाधानाभिप्रायवान्** = तदाज्ञापालनात्मकाऽऽर्थव्यापारप्रयुक्ततदनुग्रहानुपपत्तिपरिहाराशयवान् ग्रन्थकार **आह '**माध्यस्थ्यमि**'**ति। **अनिर्णीतविशेषकलहाभिनिवेशाभावलक्षणं** = न निर्णीत एकान्तनित्यत्वादिलक्षणो विशेषो यस्य स तथा, तस्मिन् 'ममैव देवो देवः स्यान्न जातु तवे'त्यादिलक्षणो यो कलहः 'स सर्वथाऽपरिणाम्येव' इत्यादिरूपश्च योऽभिनिवेशस्तयोर्विरहात्मकं **माध्यस्थ्यं अवलम्ब्यैव विशिष्टदेवताख्यस्य स्तवन-ध्यान-पूजनादिरूपा सेवा तन्निमित्तकफलाऽर्थत्वेन** = विशिष्टदेवतानिमित्तकफलप्रयोजनकत्वेन रूपेण सर्वैः बुधैः **अभिमता** ।

ननु निश्चयतः स्वगतफलं प्रति स्वकर्तृकक्रियाया एव कारणत्वनियमात् भगवत्स्तवनादिक्रियाजन्य-फलं प्रति कथमीश्वरस्य निमित्तत्वमुच्यते तत्रभवद्भिः भवद्भिः ? इत्याशङ्कायां ग्रन्थकृदाह- **स्तवनादिक्रियायाः स्वकर्तृकायाः फलदानसमर्थत्वेऽपि तस्याः** = स्वकर्तृकेश्वरस्तवनादिक्रियायाः **स्तवनीयाद्यालम्बनत्वेन** = स्तवनीय-ध्येय-पूज्याद्यालम्बनकत्वेन तस्याः तत्स्वामिकत्वम् । ततश्च स्तवन-ध्यानादिक्रियायाः स्व-निरूपितजन्यतासम्बन्धेन स्तोतृ-ध्यात्रादिविशिष्टत्वेऽपि स्वनिष्ठालम्बनत्वाख्यविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन स्तोतव्य-ध्यातव्यादिविशिष्टतया **स्तोत्रादेः** सकाशात् स्तोतृ-ध्यात्रादेः **फललाभस्य स्तोतव्यादिनिमित्तकत्व-व्यवहारात्** = स्तोतव्य-ध्यातव्यादिजन्यत्वव्यवहारात् । न हि स्वनिष्ठाऽऽलम्बनत्वाख्यविषयतानिरूपकत्व-

પક્ષપાતથી જ આપવાનો અભિપ્રાય ગ્રંથકારશ્રી ધરાવે છે. વિષયગત વિશિષ્ટતાને તદ્વિષયક સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાદિમત્ત્વ વગેરે રૂપે જણાવવાના અભિપ્રાયથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

ગાથાર્થ :- માધ્યસ્થ્યનું અવલંબન કરીને જ વિશિષ્ટ દેવની એવી સેવા સર્વ પંડિતોને માન્ય છે. કારણ કે કાલાતીત પણ કહે છે કે [જે કહે છે તે આગળના શ્લોકમાં જણાવાશે.] (૧૬/૧૬)

ટીકાર્થ :- જે વ્યક્તિના કે વસ્તુના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વગેરેનો નિશ્ચય ન થયેલ હોય તે બાબતમાં ન કોઈ ઝઘડો કરવો કે ન કોઈ કદાગ્રહ રાખવો તે મધ્યસ્થતા કહેવાય. આવી મધ્યસ્થતાનું આલંબન લઈને જ વિશિષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ-સ્તવન-ધ્યાન-પૂજાદિ સ્વરૂપે સેવા તન્નિમિત્તક-ફળદાયકત્વરૂપે સર્વ વિદ્વાનોને માન્ય છે. જો કે સ્તવનપાઠ વગેરે ક્રિયાને કર્તા = પાઠક પોતે જ કરે છે. બીજા કોઈ નહિ. પાઠક સ્વયં કહે છે એટલા માત્રથી જ તે સ્તોત્રપાઠાદિ ક્રિયા ઈષ્ટ ફળ દેવા માટે સમર્થ છે. તેમ છતાં સ્તોતવ્ય એવા ભગવાનના

१. 'दृष्टा' इति हस्तादर्शादौ पाठः । परं व्याख्यानुसारेणात्र 'रिष्टा' इति पाठः सम्यक् ।
२. हस्तादर्शे '...लम्ब्यै दे' इत्युशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'क्रियाः' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यद् = यस्मात् **कालाऽतीतोऽपि** शास्त्रकृद्विशेषो **जगौ** ।।१६।।

अन्येषामप्ययं मार्गो मुक्ताऽविद्यादिवादिनाम्। अभिधानादिभेदेऽपि[1] तत्त्वनीत्या व्यवस्थितः।।१७।।

अन्येषामिति । **अन्येषामपि** तीर्थान्तरीयाणां, किं पुनरस्माकं, **अयं** = अस्मदुक्तो **मार्गो** देव-तादिगोचरः । मुक्तादिवादिनां अविद्यादिवादिनां च (=**मुक्ताविद्यादिवादिनां**) मतेन । अभिधा-

सम्बन्धेन स्तोतव्याद्यविशिष्टायाः स्तवनादिक्रियायाः सकाशात् तादृशफललाभः सम्भवति । इदमेवाभि-प्रेत्य **योगबिन्दौ** → अत्र माध्यस्थ्यमवलम्ब्य यदि सम्यग् निरूप्यते ।। गुणप्रकर्षरूपो यत् सर्वैर्वन्द्यस्त-थेष्यते । देवतातिशयः कश्चित् स्तवादेः फलदस्तथा ।। ← (यो.बिं.२९७/२९८) इत्युक्तं **श्रीहरिभद्र-सूरिभिः** ।।१६/१६।।

कारिकासप्तकेन कालातीतोक्तं ग्रन्थकृद् दर्शयति- '**अन्येषामि**'त्यादिना । योगबिन्दौ प्रकृतका-रिकासप्तकमावेदितमिति ध्येयम्। **देवतादिगोचरः** आदिपदेन प्रधानादिपरिग्रहः। 'जीवः शिवश्च क्लेश-कर्मादिभिर्नित्यं मुक्त एवे'त्येवं **मुक्तादिवादिनां** 'पूर्वमविद्यादिना बद्धोऽपि पश्चात् योगानुष्ठानादिना मुच्यते

નિમિત્તે ફળ પ્રાપ્તિ થઈ - એવો વ્યવહાર થવાનું કારણ એ છે કે તે સ્તોત્ર વગેરે બોલવાની ક્રિયા સ્તવનીય એવા પરમાત્માના આલંબનથી થઈ રહેલી છે. આથી સ્તોત્રપાઠ વગેરેથી થતો ફળલાભ સ્તોતવ્ય - ધ્યેય-પૂજ્ય એવા ભગવાનના નિમિત્તે છે- આવો વ્યવહાર વ્યાજબી જ છે. કારણ કે કાલાતીત નામના વિશિષ્ટ શાસ્ત્રકારે પણ કહેલ છે કે (આ વાત આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે). (૧૬/૧૬)

વિશેષાર્થ :- મધ્યસ્થતા એટલે ગોળ અને ખોળને સરખા માનવા,પીત્તળ અને સોનું એક માનવા - આવું નહિ. પરંતુ સામે દેખાય છે તે સોનું છે કે નહિ ? તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય ન થયો હોય તો 'સામે દેખાય તે પીત્તળ છે.' આવું કોઈક કહે ત્યારે 'ના, સામે દેખાય છે તે સોનું જ છે.' આવા પ્રકારનો ઝઘડો ન કરવો તથા તેવી જડ માન્યતા સ્વરૂપ કદાગ્રહ ન રાખવો તે મધ્યસ્થતા છે. 'સામે દેખાય છે તે સોનું જ છે.' આવો પાકો નિર્ણય થઈ ગયો હોય તેવી અવસ્થામાં કોઈ સામે દેખાતી ચીજને પીત્તળ તરીકે જાહેર કરે તો ત્યારે 'સામે દેખાય છે તે સોનું જ છે' આવો પોતાનો નિર્ણય પકડી રાખે તો તેનાથી મધ્યસ્થતા ખંડિત થતી નથી. આ વાત ગ્રંથકારશ્રીએ માધ્યસ્થ્યની વ્યાખ્યા દેખાડવા દ્વારા સૂચિત કરેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરદર્શનમાન્ય જે ભગવાન વિશે આપણે જે બાબતમાં કશું જાણતા ન હોઈએ તે બાબતમાં વાદ-વિવાદ કરવો કે કોઈ આપણી માન્યતા - પૂર્વધારણા તે બાબતમાં દૃઢ કરી દેવી એ માધ્યસ્થ્ય-ભાવની ખામી સૂચવે છે. આવું ન થવું જોઈએ. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૬/૧૬) હવે કાલાતીતમતને ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

❁ કાલાતીત મત નિર્દેશ ❁

ગાથાર્થ :- બીજાઓને આ માર્ગ માન્ય છે. મુક્તાદિવાદી અને અવિદ્યાદિવાદીઓના મતમાં નામ વગેરે જુદા હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી એક રૂપે જ તે માર્ગ પ્રતિષ્ઠિત છે. (૧૬/૧૭)

ટીકાર્થ :- અમારી તો શી વાત કરવી ? અન્ય દર્શનકારોને પણ અમે બતાવેલ દેવાદિસંબંધી માર્ગ માન્ય છે. મુક્તાદિવાદી અને અવિદ્યાદિવાદીઓના મતે નામ-વિશેષણાદિ અલગ-અલગ હોવા છતાં

१. हस्तादर्शेषु '...दिभेदेन' इति पाठः । वृत्त्यनुसारेण च सोऽशुद्धः प्रतिभाति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नादीनां = नामविशेषणादीनां भेदेऽपि (=**अभिधानादिभेदेऽपि**) **तत्त्वनीत्या** = परमार्थत एकविषयतया **व्यवस्थितः** = प्रतिष्ठितः ।।१७।।

मुक्तो बुद्धोऽर्हन्वाऽपि यदैश्वर्येण समन्वितः। तदीश्वरः स एव स्यात्संज्ञाभेदोऽत्र केवलम् ।।१८।।

मुक्त इति । **मुक्तः** [1]परब्रह्मवादिनां, **बुद्धो** बौद्धानां, **अर्हन्** जैनानां, **वाऽपीति** समुच्चये, **यद्** = यस्मात् **ऐश्वर्येण** ज्ञानाद्यतिशयलक्षणेन **समन्वितो** = युक्तो वर्तते, **तत्** = तस्माद् ईश्वरः

जीव' इत्येवं **अविद्यादिवादिनां च मतेन** । कथम् ? इत्याह- **नामविशेषणादीनां** वक्ष्यमाणानां **भेदेऽपि** = वैविध्येऽपि आदिशब्दात् क्वचित् किञ्चित्स्वरूपभेदेऽपि च **परमार्थतः** = वस्तुतः **एकविषयतया** = अभिन्नगोचररूपेण **प्रतिष्ठितः** = प्रमाणसिद्धः ।।१६/१७।।

एतदेव भावयति- '**मुक्त**' इति। **योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण** ग्रन्थकृद् व्याख्यानयति- **मुक्तः परब्रह्मवादिनामित्यादि** । **ज्ञानाद्यतिशयलक्षणेन ऐश्वर्येण** रागादिक्षयाऽविनाभाविना **युक्त** इति । यदुक्तं **अध्यात्मतत्त्वालोके** → न यत्र रागादिकदोषलेशो ज्ञानं च यत्राऽखिलतत्त्वभासि । स पूर्णशुद्धो भगवान् परात्मा सतां मतो देवपदाभिधेयः ।। ← (अ.त. २/१०) इति । एतेन → ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः ← (म.नारा.१६/३) इति **महानारायणोपनिषद्वचनं** → आत्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मा-

પણ પરમાર્થથી એક વિષયરૂપે આ માર્ગવ્યવસ્થા પ્રતિષ્ઠિત છે. (૧૬/૧૭)

વિશેષાર્થ :- ૧૭ થી ૨૩ ગાથા સુધી કાલાતીત નામના અન્ય દર્શનકારનો મત ગ્રંથકારશ્રીએ અહીં દર્શાવેલ છે. આ સાતેય શ્લોક **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં શ્રી **હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે ઉદ્ધૃત કરેલ છે. યોગબિંદુની વ્યાખ્યામાં જે અર્થ કરવામાં આવેલ છે તે મુજબ જ પ્રાયઃ અહીં ગ્રંથકારશ્રી વિવેચન કરી રહ્યા છે. કાલાતીત નામના શાસ્ત્રકાર એમ કહે છે કે દેવાદિની ઉપાસના સંબંધી માર્ગ સર્વ ધર્મોમાં એકસરખો જ છે. હા, દેવાદિના નામ અલગ-અલગ દર્શનમાં અલગ-અલગ હોઈ શકે છે. પરંતુ દેવાદિના નામ જુદા-જુદા હોવા છતાં અર્થમાં-આશયમાં-તાત્પર્યમાં પરમાર્થથી કોઈ ફરક પડતો નથી. ભગવાનના મુક્ત વગેરે નામ વિવિધ ધર્મોમાં જુદા-જુદા છે. તે વાત ૧૮માં શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવશે. કર્મબંધનના અવિદ્યા વગેરે નામ અલગ-અલગ ધર્મોમાં જુદા-જુદા છે. આ વાત ૨૧માં શ્લોકમાં બતાવવામાં આવશે. તેમ છતાં ભગવાન અને કર્મ- આ બન્ને બાબતમાં મૂળભૂત સ્વરૂપ તો બધા ધર્મમાં સામાન્યથી એક સરખું જ માન્ય છે. કોઈક - કોઈક ધર્મમાં ભગવાન અને કર્મ વિશે વિશેષ વિચારણા પણ કરવામાં આવેલ છે. કાલાતીત નામના મહર્ષિનો મત અહીં ૨૩મા શ્લોક સુધી બતાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ એના વિશે પોતાનો અભિપ્રાય ગ્રંથકારશ્રી પ્રગટ કરશે. (૧૬/૧૭)

❀ નામભેદ હોવા છતાં ઈશ્વર એક ❀

ગાથાર્થ :- મુક્ત, બુદ્ધ કે અરિહંત, કોઈ પણ હોય. તે ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોવાથી ઈશ્વર જ છે. માત્ર તેમાં નામભેદ જ રહેલ છે. અર્થભેદ નહિ. (૧૬/૧૮)

ટીકાર્થ :- પરમબ્રહ્મવાદીઓ ભગવાનને 'મુક્ત' શબ્દથી ઓળખે છે. બૌદ્ધ લોકો ભગવાનને 'બુદ્ધ' નામથી નવાજે છે. જૈનો ભગવાનને 'અરિહંત' પદથી બિરદાવે છે. ગાથામાં 'वा अपि' શબ્દ છે તે

१. हस्तादर्शे 'परमब्रह्म....' इति पाठान्तरम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अस्मदुक्तः **स एव** मुक्तादिः **स्यात्** । **संज्ञाभेदो** = नामनानात्वम् **अत्र** = मुक्तादिप्रज्ञापनायां **केवलम्** ।।१८।।

दुच्यते भगवान् महेश्वरः ← (अथ.३२/४) इति च **अथर्वशिरउपनिषद्**वचनं व्याख्यातम् । ऐश्वर्यादियोगाद् भगवानपि कथ्यते । तदुक्तं **विष्णुपुराणे** → ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।। ← (वि.पु.६/५/७४) इति ।

प्रकृते → यस्मान्महत ईशः शब्दध्वन्या चात्मशक्त्या च महत ईशते तस्मादुच्यते महेश्वरः ← (शां.३/१) इति **शाण्डिल्योपनिषद्**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यं बहुश्रुतैः ।

भगवत्पदनिरुक्तिः **विसुद्धिमग्गे** → भग्गरागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासवो । भग्गास्स पापका धम्मा भगवा तेन वुच्चति ।। ← (वि.म.७/५९) इत्येवं बौद्धमतानुसारेणोपदर्शिता साऽपीहानुयोज्या पूर्वोक्ता(पृ.९५९) । याऽपि चार्हत्पदनिरुक्तिः → आरकत्ता हतत्ता च किलेसारीन सो मुनि । हतसंसारचक्कारो पच्चयादीन चारहो ।। न रहो करोति पापानि अरहं तेन पवुच्चति ।। ← (वि.म.७/२५) इत्येवं **विसुद्धिमग्गे** दर्शिता साऽपीह यथातन्त्रमनुयोज्या सर्वतन्त्रविशारदैः । 'आरकत्ता = दूरकृतत्वात्, किलेसारीन = क्लेशारीन्, पच्चयादीन = पूजादीन्' शिष्टं स्पष्टम् ।

तदुक्तं **द्वादशारनयचक्रे** अपि → स एवाऽर्हन् बुद्धो ब्रह्मा विष्णुः ईश्वरः ← (द्वा.न.च.भाग-१/पृ.२३२) इति । यथोक्तं **तद्वृत्तौ श्रीसिंहसूरि**गणिक्षमाश्रमणैः → अर्हति सकललोकातिशयपूजामिति अर्हन् । बुध्यत इति बुद्धः । बृहत्त्वाद् ब्रह्मा, वर्धनाद् वर्धमानो वा । व्याप्नोतीति विष्णुः ज्ञानात्मनैव सर्वानर्थान् । ईशनाद् ईश्वरः ← (द्वा.न.च.भा.१ पृ.२३३) इति ।

सिद्धर्षिगणिवरैरपि **उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां** अष्टमे प्रस्तावे →

अनेकोऽप्येकरूपोऽसौ गीयते वरसूरिभिः । अचिन्त्यवीर्ययुक्ताऽऽत्मा, परमात्मा स गद्यते ।।
स बुद्धः स विरिञ्चाख्यः स विष्णुः स महेश्वरः। निष्कलः स जिनः प्रोक्तो, दृष्टतत्त्वैर्महात्मभिः।।

← (उप.भ.प्र. ८/२७६-२७७) इत्युक्तम् । **मुक्तादिप्रज्ञापनायां** = 'कः परमोपास्यः ?' इति पर्यनुयोगे 'यो मुक्तः स परमोपास्यः, यो बुद्धः स परमोपास्य' इत्येवं प्ररूपणायां **केवलं नामनानात्वम्**, परमोपास्यतावच्छेदकस्यैश्वर्यस्य दुर्वाररागादिदोषवृन्दविलयोपहितस्य सर्वत्रैकत्वात् ।

इदमेवाभिप्रेत्य **श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः महादेवस्तोत्रे** → महत्त्वादीश्वरत्वाच्च यो महेश्वरतां गतः । रागद्वेषविनिर्मुक्तं वन्देऽहं तं महेश्वरम् ।। ← (महा.स्तो.१) इत्युक्तम् ।

एतेन → कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ← (ऋ.वे.१०/११४/५) इति, → एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति ← (ऋ.वे.२/१६४/४६) इति च **ऋग्वेदवचन**मपि **व्याख्यातम्**, यथावस्थितपारमार्थिकगुणाऽपेक्षया जिन-हरि-हर-ब्रह्म-बुद्धादीनामभिन्नत्वात् । अत एव **वीरस्तवे** →

અન્ય પણ ઈશ્વરસંબંધી નામોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. હકીકત એ છે કે તે બધા જ્ઞાનાદિના ઉત્કર્ષ સ્વરૂપ ઐશ્વર્યથી યુક્ત છે. તે કારણે અમે જણાવેલ ઈશ્વર મુક્ત આદિ સ્વરૂપ જ છે. દેવની ઓળખાણમાં મુક્ત, બુદ્ધ, અરિહંત, ઈશ્વર.. આ બધા ફક્ત નામભેદ જ છે, વસ્તુભેદ કે અર્થભેદ નથી. **(૧૬/૧૮)**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परकल्पितविशेषनिराकरणायाऽऽह–

अनादिशुद्ध इत्यादिर्यो भेदो यस्य कल्प्यते । तत्तत्तन्त्राऽनुसारेण मन्ये सोऽपि निरर्थकः ।।१९।।

अनादीति । अनादिशुद्ध इति = एवंरूप आदिर्यस्य स तथा (=**इत्यादिः**) । तत्राऽनादिशुद्धः

हरि सि तुमं कमलालय! करयलगय-संख-चक्क-सारंगो। दाणवरिसो त्ति जिणवर! तेण तुमं मन्नसे 'विण्हू'।।
हरसि रयं जंतूणं बज्झं अब्भिंतरं, न खट्टंगं । न य नीलकंठकलिओ, 'हरो'त्ति तं मन्नसे तहवि।।
कमलासणो वि जेणं दाणाइचउहधम्मचउवयणो । हंसगमणो य गमणे तेण तुमं मन्नसे 'बंभो' ।।
बुद्धं अवगयमेगद्धियं ति, जीवाइतत्तसविसेसं । वरविमलकेवलाओ, तेण तुमं मन्नसे 'बुद्धो' ।।

← (वी.स्त.३९-४२) इत्येवमुक्तम् ।

एतेन → विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ← (अथ.२/३४/४) इति **अथर्ववेद**वचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते →

रुद्रो महेश्वरः शम्भुर्महादेवः सदाशिवः । अनेकाऽऽकृतिनाम्नाऽहं जैनेन्द्रो धर्मरक्षकः ।।
आदिनाथो महाब्रह्मा जगन्नाथोऽस्मि वस्तुतः । महाविष्णुः परब्रह्म मत्तो नान्योऽस्ति शक्तितः।।

← (म.गी.३/११२-११३) इति **महावीरगीता**कारिके अपि स्मर्तव्ये । ग्रन्थकृताऽपि **वैराग्यकल्पलतायां**→

एको हि भासते राग-द्वेष-मोहविवर्जितः । सर्वत्र तत्त्वतो देवः, सर्वज्ञः सर्वदर्शनः ।।
इत्थमेकस्वरूपे हि, देवतत्त्वे विनिश्चिते । न स्युर्नानाविधाः शब्दा, बुधानां भेदबुद्धये ।।
बुद्धो ब्रह्माऽथवा विष्णुर्महेशो वा स उच्यताम् । जिनेश्वरो वा सर्वत्र भावतोऽर्थो न भिद्यते ।।
भजेद् य एव तं ज्ञात्वा, भावात् तस्यैव स प्रभुः । ममास्ति तव नास्तीति, सर्वोऽयं मत्सरभ्रमः।।
सर्वेषां हि समानोऽसौ, निःशेषक्लेशवर्जितः । दत्ते मोक्षं सुविज्ञातः, पैतृकी कस्य जाह्नवी ?।।
विभिन्ना अपि पन्थानो, यान्ति नद्य इवाम्बुधौ । कर्मप्रपञ्चनिर्मुक्ते, तत्रैकत्रैव योगिनाम् ।।
यैर्ज्ञातोऽसौ महाभागैः, श्रितश्चाऽऽशयशुद्धितः । तेषां निश्चयभाजां स्याद् विवादः केन हेतुना ?।।

← (वै.क.स्त. ९/१०५०,१०५२-१०५७) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

एतेन → सर्वदेवनमस्कारो मां वीरं प्रतिगच्छति । मद्धर्मं प्रतिगच्छन्ति सर्वधर्माः स्वभावतः।।
← (म.गी.२/२८३) इति **महावीरगीता**वचनमपि व्याख्यातम् ।।१६/१८।।

ननु मुक्तादिप्ररूपणायां 'अनादिशुद्धत्व-सर्वगतत्वाऽसर्वगतत्वैकान्तनित्यत्व-क्षणभङ्गुरत्वादिरूपेणार्थभे-

---

✽ ઈશ્વરમાં ભેદભાવકલ્પના વ્યર્થ છે. ✽

અન્ય દર્શનકારો ભગવાનમાં જે જે વિશેષ ગુણધર્મની કલ્પના કરે છે તેના નિરાકરણ માટે કાલાતીત મહાત્મા જણાવે છે કે-

ગાથાર્થ :- 'ઈશ્વર અનાદિશુદ્ધ છે..' ઈત્યાદિરૂપે ઈશ્વરમાં જે વિશેષ ગુણધર્મની કલ્પના તે તે દર્શનશાસ્ત્ર અનુસારે કરવામાં આવે છે તે પણ નિરર્થક છે- એમ હું (= કાલાતીત) માનું છું. (૧૬/૧૯)

ટીકાર્થ :- 'ઈશ્વર અનાદિશુદ્ધ છે.' આ પ્રકારની માન્યતા જેમાં પ્રથમ છે તેવા તે ભેદભાવ ઈશ્વરમાં કલ્પવા નિરર્થક છે. જેમ કે શૈવ = નૈયાયિક વિદ્વાનો ઈશ્વરને અનાદિશુદ્ધ અને સર્વગત માને છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सर्वगतश्च शैवानाम् । सोऽर्हन्नसर्वगतश्च जैनानाम् । स एव प्रतिक्षणं[1] भङ्गुरः सौगतानाम्। **यः** पुनः **भेदो** = विशेषो **यस्य** = ईश्वरस्य **कल्प्यते** तस्य तस्य तन्त्रस्य = दर्शनस्य अनुसारेण = अनुवृत्त्या (=**तत्तत्तन्त्रानुसारेण**), **मन्ये** = प्रतिपद्ये **सोऽपि** विशेषः, किं पुनः प्रागभिहितः संज्ञाभेद इत्यपिशब्दार्थः, **निरर्थको** = निष्प्रयोजनः ।।१९।। कुत इत्याह–

[2]विशेषस्यापरिज्ञानाद्युक्तीनां जातिवादतः । प्रायो विरोधतश्चैव फलाभेदाच्च भावतः ।।२०।।

दोऽपि दृश्यत एवेति कथं केवलसंज्ञाभेद एवेत्याशङ्कायां कालातीत एव **परकल्पितविशेषनिराकरणायाह 'अनादिशुद्ध'** इति । **तत्र** = तेषु मध्ये **अनादिशुद्धः सर्वगतश्च** परमोपास्यः **शैवानां** परब्रह्मवादिनां पातञ्जलानां वैशेषिकाणाञ्च । **कल्प्यते** = समर्थ्यते । **निष्प्रयोजनः** इति । सम्यगज्ञाततत्वेनेश्वरस्वरूपगोचरा मिथ्याकल्पना जात्यन्धगजकल्पनान्यायमनुसरति । तदुक्तं **सुरेश्वराचार्येण वार्तिके** → एकमेवैकरूपं सद् वस्त्वज्ञातं निरञ्जनम् । जात्यन्धगजदृष्ट्यैव कोटिशः कल्प्यते मृषा ।। ← (वा.४/४-५६६) इति । एतेन → जमणेगधम्मणो वत्थुणो तदंसे च सव्वपडिवत्ती । अन्ध व्व गयावयवे तो मिच्छद्दिट्ठिणो वीसु।। ← (वि.आ.२२६९) इति **विशेषावश्यकभाष्य**वचनमपि व्याख्यातम्। अत एव → क्लेश-कर्म-विपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च। अपरामृष्टमेवाऽऽह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः।। ← (या.स्मृ.२/४३) इति पूर्वोक्तं(पृ.१०८८) **याज्ञवल्क्यस्मृति**वचनं, → क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ← (यो.सू.१/२४) इति च **योगसूत्र**वचनमप्यनतिप्रयोजनमेवेति स्थितम् ।।१६/१९।।

જૈનો ઈશ્વરને અરિહંત તરીકે ઓળખાવી અસર્વગત માને છે. તે જ ઈશ્વર પ્રતિક્ષણ 'ક્ષણભંગુર છે.' આવું બૌદ્ધ વિદ્વાનો કલ્પના કરે છે. આમ તે તે દર્શનશાસ્ત્ર-ધર્મ-સંપ્રદાયને અનુસરીને ઈશ્વરમાં જે ભેદભાવની કલ્પના કરવામાં આવે છે તે ભેદભાવ પણ નિરર્થક છે, પ્રયોજનશૂન્ય છે- એમ હું (= કાલાતીત) માનું છું. અહીં જે 'પણ' (अपि) શબ્દ જણાવેલ છે તે સૂચિત કરે છે કે ઈશ્વરમાં પૂર્વે (૧૬/૧૮) જણાવેલ કેવળ નામભેદ જ નહિ પરંતુ વિકલ્પિત અર્થભેદ પણ નિષ્પ્રયોજન છે. (૧૬/૧૯)

વિશેષાર્થ :- નૈયાયિકો ઈશ્વરને અનાદિશુદ્ધ-સર્વવ્યાપી-એકાંતનિત્ય માને છે. જૈનો ઈશ્વરને સાધના દ્વારા શુદ્ધ થયેલા, અસર્વગત અને નિત્યાનિત્ય માને છે. વેદાન્તીઓ ઈશ્વરને = બ્રહ્મતત્ત્વને જગતનું ઉપાદાન કારણ માને છે. નૈયાયિકો ઈશ્વરને જગતનું નિમિત્ત કારણ માને છે. મતલબ કે ઈશ્વર પોતે જગતસ્વરૂપે પરિણમતા નથી પણ જગતને બનાવે છે. જૈનો કહે છે કે ઈશ્વર જગતને બનાવતા નથી પણ બતાવે છે. આમ એક જ ઈશ્વર વિશે અલગ-અલગ દર્શનોમાં-ધર્મોમાં પોતપોતાના સિદ્ધાન્ત મુજબ વિશેષ પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવે છે. પરંતુ કાલાતીત મહાત્મા કહે છે કે આવી કલ્પના ઈશ્વરને વિશે કરવી તે અર્થહીન છે, પ્રયોજનહીન છે. (૧૬/૧૯)

'શા માટે ઈશ્વરમાં વિવિધદર્શનકારોએ માન્ય કરેલ ભેદભાવ નિરર્થક છે. ?' તેનો જવાબ આપતા કાલાતીત મહાત્મા કહે છે કે –

ગાથાર્થ :- વિશેષનું જ્ઞાન ન થવાથી અને યુક્તિઓમાં જાતિવાદ હોવાથી તથા પ્રાયઃ વિરોધ હોવાથી તેમજ પરમાર્થથી ફલભેદ ન હોવાથી ઉપરોક્ત ભેદભાવ નિરર્થક છે. (૧૬/૨૦)

१. हस्तादर्शे '...क्षणभं...' इति पाठान्तरम् । २. हस्तादर्शे 'विशेत्तस्यापिपरि' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विशेषस्येति । **विशेषस्य** मुक्ता[1]दिदेवताविशेषगतस्य **अपरिज्ञानाद्** अर्वाग्द[2]र्शिप्रत्यक्षेण, तथा **युक्तीनां** = अनुमानरूपाणां **जातिवादतः** = असिद्ध्यादिहेतुदोषोपघातेनाऽनुमानाऽऽभासत्वात्, **प्रायो** = बाहुल्येन **विरोधतश्चैव** वेदान्तिबौद्धादियुक्तीनाम् । एकेषां हि नित्य एवाऽऽत्मा प्रपञ्चाऽधिष्ठानत्वात्, अपरेषां चाऽर्थक्रियाकारित्वस्य स्वभा[3]वभेदनियतत्वेनाऽनित्य एवेति । (**फलाभेदाद्**=) [4]फलस्य = क्लेशक्षयलक्षणस्य गुणप्रकर्षविशेषवत्पुरुषाऽऽराधनसाध्यस्य क्वचिन्नित्याऽनित्यत्वादौ विशेषे आ-

---

अपरिज्ञानाद् = अपरिच्छेदात्। **एकेषां** = वेदान्तिनाम्। **अपरेषां** = बौद्धानाम्। साङ्ख्य-शैव-बौद्धादीनां युक्तीनां विरुद्धत्वबोधनाय सोपयोगित्वाद् **योगबिन्दुवृत्ति**लेशः प्रदर्श्यते → तथाहि- साङ्ख्यः शैवश्च सर्वक्षणिकवादिनं सौगतं प्रत्याहतुः यथा 'भवदाराध्यो बुद्धोऽर्थक्रियां देशनादिकां स्वक्षणे, पूर्वं पश्चाद्वा कुर्यादिति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः कक्षीकरणीयः, समकालभाविनि व्यापाराऽ-भावात्, इतरथैकक्षणवर्तिनां समस्ताऽर्थक्षणानामितरेतरकार्यकारणभावः प्रसज्येत । न चैतद् दृष्टमिष्टं वा । अथ स्वक्षणात् पूर्वमेवार्थे प्रवर्तते । एतदपि न, स्वयमसतो भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादेरिव पूर्व-कालविवर्तिनि कार्ये व्यापाराऽभावात्। अथ स्वक्षणादूर्ध्वं कार्यं विधत्त इति मन्येथाः। एतदप्यसाधीयः, विनष्टस्य कार्यकरणाऽक्षमत्वात्, अन्यथा मृतस्य शिखिनः केकायितं स्यात् । एवञ्च क्षणिकादर्थाद् व्यावर्तमानाऽर्थक्रिया तीराऽदर्शिशकुनिन्यायेन नित्यानेव भावानाऽऽश्रयतया प्रतिपद्यत इति नित्यरूपः। अत एवानादिशुद्ध ईश्वरनामा आप्तविशेषोऽभ्युपगन्तुमुचित इति ।

बौद्धः पुनः प्राह-ईश्वरोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावो भवद्भिरभ्युपगम्यते । न च नित्यस्य कथ-ञ्चिदप्यर्थक्रिया युज्यते । नित्यो ह्यर्थः क्रमेण यौगपद्येन वाऽर्थक्रियां कुर्वीत ? न तावत्क्रमेण, सन्नि-हितसर्वशक्तेः सहकारिभिश्चानाधेयातिशयस्य युगपदेव त्रैकालिकसर्वकार्यकरणप्रसङ्गात्। नाऽपि यौग-पद्येन, यतस्तत्र युगपदेव सर्वकार्यकरणेन कृतस्य पुनःकरणाऽभावेन च द्वितीयक्षणेऽर्थक्रियाविरहलक्षणं बलादसत्त्वमाढौकमानं न केनाऽपि निरोद्धुं पार्यत इति प्रतिक्षणं परिवर्तमानाऽपराऽपररूपः सर्वार्थक्रिया-क्षमोऽभ्युपगन्तुं युक्तोऽसाविति ← (यो.बिं.३०४ वृ.) । इत्थञ्च सुन्दोपसुन्दन्यायेन बौद्ध-साङ्ख्यादयो मिथो हता द्रष्टव्याः ।

टीકાર્થ :- (૧) મુક્ત, અરિહંત, બુદ્ધ વગેરેમાં વિશેષ પ્રકારના ભેદભાવનું પૂર્ણ જ્ઞાન થવું વર્તમાન કાળના જીવોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી શકય નથી. તથા (૨) અનુમાનસ્વરૂપ યુક્તિઓ પણ અનુમાન સ્વરૂપે બનવાના બદલે અનુમાનાભાસ સ્વરૂપ બની જાય છે. કારણ કે અસિદ્ધિ વગેરે હેતુદોષો દ્વારા તે હણાઈ જાય છે. (૩) તેમ જ વેદાન્ત, બૌદ્ધ આદિની યુક્તિઓ પરસ્પર પ્રાયઃ વિરુદ્ધ હોય છે. જેમ કે વેદાન્તીના મતે આત્મા નિત્ય જ છે. કારણ કે જગતપ્રપંચનું તે અધિષ્ઠાન છે. જ્યારે બૌદ્ધ વગેરે વિદ્વાનોના મત મુજબ આત્મા અનિત્ય જ છે. કારણ કે આત્મા અર્થક્રિયાકારી છે અને અર્થક્રિયાકારિત્વ સ્વભાવભેદની સાથે અવશ્ય સંકળાયેલ હોય છે.

(૪) ગુણોના વિશિષ્ટ પ્રકર્ષવાળા પુરુષ ભગવાન કહેવાય છે. તેમની આરાધનાથી ક્લેશક્ષય સ્વરૂપ

---

१. हस्तप्रतौ मुद्रितप्रतौ च सर्वत्र 'मुक्तादेर्दैव...' इत्यशुद्धः पाठः । योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेणात्र शुद्धः पाठो गृहीतोऽस्माभिः ।
२. 'दर्शितप्र' इति मुद्रितप्रतौ पाठोऽशुद्धः । ३. '...भावभेदे नियत...' इति मुद्रितप्रतौ पाठः । ४. 'परस्य' इत्यशुद्धः पाठो हस्तादर्शे ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

राध्यगते सत्यपि **अभेदाद्** = अविशेषात् **च भावतः** = परमार्थतः ।

गुणप्रकर्षविषयस्य बहुमानस्यैव फलदायकत्वात्तस्य सर्वत्र मुक्तादावविशेषादिति ॥२०॥

परमार्थतो **गुणप्रकर्षविषयस्य** = उद्देश्यतासम्बन्धेन मुक्तिगतस्य विषयतासम्बन्धेन गुणप्रकर्षनिष्ठस्य कर्तृत्वसम्बन्धेन स्वगतस्य **बहुमानस्यैव** यथाशक्ति भावसारं तदाज्ञापालनात्मकस्य **फलदायकत्वात्**=सर्वस्मिन् क्लेशक्षयाऽऽत्मकमुक्तिलक्षणकार्यजनकत्वात्, **तस्य** = निरुक्तबहुमानस्य विषयतासम्बन्धेन **सर्वत्र मुक्तादौ** = मुक्त-बुद्धादौ **अविशेषात्** = साधारणत्वादिति भावः । प्रकृते →

यच्छून्यवादिनां शून्यं, ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् । विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलात्मकम् ॥
पुरुषः साङ्ख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् । शिवः शैवाऽऽगमस्थानां कालः कालैकवादिनाम् ॥
यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तं यत्सर्वहृदयानुगम् । यत्सर्वं सर्वगं वस्तु यत् तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥

← (अन्न.३/१९-२१) इति **अन्नपूर्णोपनिषत्**कारिकाप्रबन्धोऽपि यथातन्त्रमनुयोज्यः तन्त्रविशारदैः ।

इत्थञ्च नानातन्त्रावस्थितानामपुनर्बन्धकादीनां यथावबोधं निर्दम्भं यथाशक्ति स्वतन्त्रगतसर्वज्ञवाक्यानुसरणे सहजमलोच्छेद-ग्रन्थिभेद-सम्यक्त्व-चारित्राऽपवर्गाद्युपलब्धिरप्यनाविलैवोपपद्येत । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रन्थकृताऽपि **वैराग्यकल्पलतायां वैराग्यरतौ** च →

आस्तिकेषु च तीर्थेषु कर्मरोगस्य तानवम् । यद् दृश्यते यश्च सर्वमोक्षो वा श्रूयते क्वचित् ॥
सोऽपि स्वशास्त्रबद्धानां सर्वज्ञवचसां गुणः । अपुनर्बन्धकस्य स्यात्, तद्रुच्या कर्मतानवम् ॥
अनुष्ठानं हि तस्योक्तं, चित्रं दर्शनभेदतः । त्यक्तविप्रतिपन्नाशं, पर्यवस्यत् फलोदये ॥
तस्य सर्वैकवाक्यत्वादहिंसाद्येव सम्मतम् । तत्त्वं निरञ्जनो देवो, गुरुर्ग्रन्थविवर्जितः ॥
इत्थं सदोघसंज्ञानात्, सत्यार्थपदरोचके । सूक्ष्मबोधं विनाऽपि स्यात्, कर्मरोगस्य तानवम् ॥
अतिशुद्धिवशाद् भावसम्यक्त्वादिक्रमेण तु । जायेत सर्वमोक्षोऽपि, जिनवाक्यानुसारिणाम् ॥

← (वै.क.स्त. ९/९८८-९९३, वै.रति. ८/९८६-९१) इति निरूपितम् । 'जिनवाक्यानुसारिणां = सर्वज्ञवचनानुसारिणाम्' इत्यर्थः। परतीर्थिकैरपि ऋषभादयः तीर्थकृतः भगवत्तयाऽभ्युपगम्यन्त एव।

तदुक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे** → नाभिस्त्वजनयत्पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिम् ॥ ऋषभं पार्थिवश्रेष्ठं सर्वक्षत्रस्य पूर्वजम्। ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः ॥ ← (ब्र.पु.१/२/१४/५९-६०) इति। तदुक्तं **भागवतपुराणे व्यासेन** अपि → विष्णुदत्तः भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणांमूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार । ...पिता 'ऋषभ' इतीदं नाम चकार ← (भा.नाभिचरित्र ५/३/२०,४/२)। **स्कन्दपुराणे** अप्युक्तं → कैलासे पर्वते रम्ये वृषभोऽयं जिनेश्वरः। चकार स्वावतारं यः सर्वज्ञः सर्वगः शिवः॥ ← (स्क.पु.कौमा.खं.अ.

ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈશ્વરને નિત્ય માનીને કે અનિત્ય માનીને આરાધના કરવામાં આવે તો પણ ક્લેશક્ષય સ્વરૂપ ફળમાં પરમાર્થથી કોઈ ભેદ પડતો નથી. કારણ કે ગુણોના પ્રકર્ષને વિશે કે પ્રકૃષ્ટ ગુણોને વિશે જે બહુમાન ભાવ છે તે જ ફળદાયક છે. તથા ઈશ્વરને મુક્ત માનો, બુદ્ધ માનો કે અરિહંત માનો, અનાદિશુદ્ધ માનો કે આદિ-અનંતકાળ શુદ્ધ માનો, સર્વવ્યાપી માનો કે અસર્વવ્યાપી માનો, નિત્ય માનો કે અનિત્ય માનો... પરંતુ તમામ સ્થળે તેના પ્રકૃષ્ટ-ગુણવિષયક બહુમાન ભાવમાં કોઈ ફરક પડતો નથી.(૧૬/૨૦)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अविद्या-क्लेश-कर्मादि [१]यतश्च भवकारणम् । ततः प्रधानमेवैतत् संज्ञाभेदमुपागतम् ।।२१।।

अविद्येति । अविद्या वेदान्तिनां, क्लेशः साङ्ख्यानां, कर्म जैनानां, आदिशब्दाद्वासना सौगतानां, पाशः शैवानां (=**अविद्या-क्लेश-कर्मादि**) **यतो** = यस्मात्, **च**कारो वक्तव्यान्तरसूचनार्थः,

३७) इति। **शिवपुराणे शतरुद्रसंहितायां** च → ऋषभस्य चरित्रं हि परमं पावनं महत्। स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ।। ← (शि.पु.श.रु.४८/पृ.४७४) इत्युक्तम्। **नागपुराणे** अप्युक्तं → अष्टषष्टिषु तीर्थेषु यत्पुण्यं किल यात्रया। आदिनाथस्य देवस्य दर्शनेनापि तद् भवेत् ।। ← (ना.पु.) इति। **विष्णुपुराण**वचनं अप्यत्र स्मर्तव्यं → हिमाद्रिं यस्य वै वर्षं नाभेरासीन् महात्मनः । तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः ।। ← (वि.पु.अंश. २/अ.१/२७) इति । → नाभेः पुत्रश्च ऋषभ ऋषभाद् भरतोऽभवत् । तस्य नाम्ना त्विदं वर्षं भारतं चेति कीर्त्यते ।। ← (स्कं.पु.१/२/३७/५७) इति **स्कन्दमहापुराण**वचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् ।।१६/२०।।

इत्थं कालातीतो देवतागोचरमार्गाऽभेदमुक्त्वाऽधुना भवकारणगोचरं तमाह- '**अविद्ये**'ति । योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण ग्रन्थकृद् व्याख्यानयति- **अविद्या** भ्रान्तिरूपा **वेदान्तिनामि**त्यादि । → देहोऽहमिति

વિશેષાર્થ :- (૧) ઈશ્વરને વિશે જે કોઈ અનાદિશુદ્ધત્વ, વિભુત્વ, એકાન્તનિત્યત્વ એકાંતક્ષણભંગુરત્વ વગેરે વિશેષ ગુણધર્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે તે આપણા જેવા અસર્વજ્ઞ જીવો માટે નિષ્પ્રયોજન એટલા માટે છે કે તેનું અભ્રાન્ત જ્ઞાન થાય તેવું કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણી પાસે નથી.

(૨) વળી, અનુમાનથી તે તે વિશિષ્ટ ગુણધર્મનો સાચો નિર્ણય થવો પણ આપણા માટે શક્ય નથી. કેમ કે તે અનુમાન પ્રયોગમાં જે હેતુ બતાવવામાં આવે છે તેમાં સ્વરૂપઅસિદ્ધિ, અનૈકાંતિકતા, વિરોધ, બાધ વગેરેમાંથી કોઈકને કોઈક દોષ રહેલા હોય છે. તેથી દોષગ્રસ્ત હેતુથી ગર્ભિત અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા જે સાધ્યસિદ્ધિ થાય તે કેવી રીતે તાત્ત્વિકલાભદાયી બની શકે ?

(૩) વળી, અલગ-અલગ ધર્મવાળા - વિભિન્ન સંપ્રદાયવાળા વિદ્વાનોની દલીલ પણ પરસ્પર વિરોધી હોય છે. પોતપોતાની રીતે ઈશ્વરમાં એકાંતનિત્યત્વ, અનાદિશુદ્ધત્વ વગેરેની સિદ્ધિ કરવા માટે રજૂ કરવામાં આવતી દલીલ-યુક્તિ પોતાની દૃષ્ટિએ સાચી હોવા છતાં બીજા વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં ખોટી હોય છે. આમ કોઈ પણ દર્શનકારની કોઈ પણ દલીલ નિર્વિવાદરૂપે બધાને માન્ય થઈ શકતી નથી.

(૪) વળી, ઈશ્વરમાં અનાદિશુદ્ધત્વ માનવામાં આવે કે એકાંતનિત્યત્વ માનવામાં આવે કે સર્વથા ક્ષણિકત્વ માનવામાં આવે કે સર્વવ્યાપકત્વ માનવામાં આવે- તેનાથી ક્લેશક્ષય સ્વરૂપ ફળમાં તો પરમાર્થથી કોઈ ફરક પડતો નથી. તો પછી શા માટે ઈશ્વરમાં તેવા વિશેષ પ્રકારના ગુણધર્મની કલ્પના કરવી? આમ ઉપરોક્ત ચાર હેતુથી ઈશ્વરમાં ભેદભાવની કલ્પના નિષ્પ્રયોજન છે. એમ સિદ્ધ થાય છે.(૧૬/૨૦)

❁ નામભેદ છતાં સંસારકારણ એક છે ❁

ગાથાર્થ :- અવિદ્યા, ક્લેશ, કર્મ વગેરે પદાર્થ જે કારણે સંસારનું કારણ છે તે કારણસર તે પ્રધાન = પ્રકૃતિતત્ત્વ જ છે. ફક્ત તે નામભેદને પામેલ છે. (૧૬/૨૧)

ટીકાર્થ :- વેદાન્તીઓ જેને 'અવિદ્યા' કહે છે, સાંખ્યો જેને 'ક્લેશ' કહે છે. જૈનો જેને 'કર્મ' કહે છે, આદિશબ્દથી બૌદ્ધ લોકો જેને 'વાસના' તરીકે માને છે. શૈવ લોકો જેને 'પાશ' શબ્દથી ઓળખાવે

१. हस्तादर्शे 'सयश' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भवकारणं = संसारहेतुः, **ततः** = तस्मादविद्यादीनां भवकारणत्वाद्धेतोः **प्रधानमेवैतद्** = अस्मदभ्युपगतं भवकारणं सत् **संज्ञाभेदं** = नामनानात्वं **उपागतम्** ।।२१।।

या बुद्धिः सा चाऽविद्येति भण्यते ← (ते.बिं.५/९४) इति **तेजोबिन्दूपनिषदि,** → अभिमानः आत्मनो बन्धः, तन्निवृत्तिः = मोक्षः, तदभिमानं कारयति या साऽविद्या ← (स.सा.१) इति **सर्वसारोपनिषदि** च अविद्यापदेन प्रधानमेव संसारकारणीभूतमुक्तम्। **क्लेशः साङ्ख्यानां,** धर्माऽधर्म-दिदृक्षा अपि तेषामेव।

अनादिक्लेशरूपा कर्माऽविद्या-संस्काराऽपराभिधाना **वासना सौगतानां,** → कम्मना वत्तती लोको ← (सु.नि.३।३५।६१) इति पूर्वोक्त(पृ.११०८) **सुत्तनिपात**वचनात्, → अविज्जाय निव्वुतो लोको ← (चु.नि.पा.२।१।२) इति **चुल्लनिद्देसपालि**वचनात्, अनुपदमेव वक्ष्यमाण**शास्त्रवार्तासमुच्चय**(१/१०७)वचनाच्च। **पाशः शैवानां,** भवबीजमपि तेषामेव तथा । **क्षुरिकोपनिषदि** → पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कः खमुत्क्रमेत् । छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते तदा ।। ← (क्षुरि.२०) इत्युक्त्या पाशपदेन भवकारणीभूतं तत्त्वं कर्माद्यपराभिधानमुपदर्शितम् ।

यथोक्तं **योगबिन्दौ** → दिदृक्षा-भवबीजादिशब्दवाच्या तथा तथा । इष्टा चान्यैरपि ह्येषा मुक्तिमार्गावलम्बिभिः ।। ← (यो.बिं.१६९) 'एषा = कर्मबन्धयोग्यता । शिष्टं स्पष्टम् । यथोक्तं द्वितीय**विंशिका**यामपि → एवं चेव दिदिक्खा भवबीजं वासणा अविज्जा य । सहजमलसद्दवच्चं वन्निज्जइ मुक्खवाईहिं।। ← (विं.विं.२/१६) इति। प्रकृति-मायादिकमपि भवकारणस्यैव नामान्तरम् । तदुक्तं **महोपनिषदि** → क्वचित् प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम् । क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित् कर्मेति तत्स्मृतम्।। (महो.५/१३१) इति । एवमेव वैशेषिकोक्तं अदृष्टं, सुगतोक्तः संस्कारः, वेदवादिनिरूपिते पुण्यापुण्ये, गणकाख्याते च शुभाशुभे अपि तस्यैव पर्यायाः । यथोक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायाञ्च** → अदृष्टं कर्म संस्कारः पुण्यापुण्ये शुभाशुभे। धर्माधर्मौ तथा पाशः पर्यायास्तस्य कीर्तिताः।। (शा.वा.१/१०७, उप.भ.प्र.८/८७६) इति ।

इदमेवोपजीव्य ग्रन्थकृताऽपि **वैराग्यकल्पलतायां** → अदृष्टं कर्म संस्कारः पुण्याऽपुण्ये शुभाशुभे। धर्माधर्मौ तथा पाशः पर्यायाः सुकृताश्रयाः ।। ← (वै.क.ल.९/१०६६) इत्युक्तम् । दैव-विधि-बीज-क्लेशाऽतिशय-शक्त्यादयोऽपि तस्यैव पर्यायाः । 'अविद्या च दिदृक्षा च भवबीजञ्च वासना । सहजञ्च मलञ्चेति पर्यायाः कर्मणः स्मृताः ।। (अ.उप.३/२३) इति **अध्यात्मोपनिषत्**कारिकाप्यत्राऽनुसन्धेया । → अदृष्टं हरिरिच्छा च सत्तावद् विश्वभ्रामकम् । ब्रह्मा विष्णुर्महेशाद्या अनेके कर्मपर्ययाः ।। ← (महा.गी.१५/६८) इति **महावीरगीता**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

एवमेव भाग्य-पुण्यादयोऽपि तस्यैव पर्यायाः, तदुक्तं → भाग्यानि पुण्यानि यमः कृतान्तः पर्यायनामानि पुराकृतस्य ← ( ) इति । **चकारो वक्तव्यान्तरसूचनार्थः** । वक्तव्यान्तरता चात्र मुक्तितत्साधनाऽहिंसाद्यपेक्षया ज्ञातव्या । यस्माद् भवकारणमविद्यादयः । **तस्माद् = अविद्यादीनां भवकारणत्वाद् हेतोः प्रधानमेव** प्रकृत्यपराभिधानं **एतद्** = अविद्यादिकं **अस्मदभ्युपगतं** = प्रकृते कालातीताङ्गीकृतं

છે તે તત્ત્વ જે કારણસર સંસારનો હેતુ છે તેથી અમે (= કાલાતીતે) સંસારકારણ તરીકે સ્વીકારેલ પ્રધાનરૂપ = પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વરૂપ જ તે છે. ફક્ત વિવિધ દર્શનોમાં તે અલગ અલગ નામને પામેલ છે.(૧૬/૨૧)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अत्राऽपि परपरिकल्पितविशेषनिराकरणायाऽऽह–

अस्याऽपि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिस्तथा तथा । गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमतां[1] सोऽप्यपार्थकः ।।२२।।

अस्याऽपीति । अस्याऽपि = प्रधानस्याऽपि **योऽपरो** = भवकारणत्वात् सर्वाऽभ्युपगतादन्यो **भेदो** = विशेषः **चित्रोपाधिः** नानारूपमूर्तत्वादिलक्षणः । **तथा तथा** = तत्तद्दर्शनभेदेन **गीयते** = वर्ण्यते, **अतीतहेतुभ्यः** = अनन्तरमेव "विशेषस्याऽपरिज्ञानात्" (द्वा.द्वा.१६/२०,पृ.११२७) इत्यादिश्लोकोक्तेभ्यः **धीमतां** = [2]बुद्धिमतां **सोऽपि**, किं पुनर्देवतागत इत्यपिशब्दार्थः, **अपार्थकः**

भवकारणं सत् नामनानात्वं = नामान्तररूपं उपागतं = प्राप्तम्, न त्वन्यत्किञ्चिदिति ।।१६/२१।।

नानारूपमूर्तत्वादिलक्षण इति । नानारूपमूर्तत्वाऽमूर्तत्वपौद्गलिकत्वाऽऽत्मगुणत्वादिलक्षण उपाधिः यस्य स तथा ।

सोऽपि = प्रधानगतभवकारणत्वातिरिक्तविशेषोऽपि **बुद्धिमतां** = मुक्तिप्रतिबद्धप्रज्ञाशालिनां **'विशेषस्याऽपरिज्ञानादि'त्यादिश्लोकोक्तेभ्यः** = भेदाऽपरिच्छेदाऽनुमानाभासत्व-विरोधलक्षणेभ्यो हेतुभ्यः **अपगतपरमार्थप्रयोजनः** = व्यपगततात्त्विकोद्देशः । **सर्वैरपि** तीर्थान्तरीयैः **भवकारणत्वेन** रूपेण **योगापनेयस्य अस्य**

વિશેષાર્થ :- સંસારના કારણ તરીકે કાલાતીત મહાત્મા પ્રધાન = પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વીકારે છે. અલગ-અલગ ધર્મોમાં સંસારકારણરૂપે કર્મ-વાસના વગેરે તત્ત્વ સ્વીકારાય છે. કાલાતીત મહાત્મા કહે છે કે નામ ભલે જુદા જુદા હોય પણ તે તત્ત્વ એક જ છે. સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનો જેને 'સહકારફલ' કહે છે. ગુજરાતીભાષાના જાણકારો જેને 'કેરી' કહે છે, અંગ્રેજી ભાષાના વિદ્વાનો જેને Mango કહે છે, મલયાલમ ભાષાના પંડિતો જેને 'માંગા' કહે છે, હિન્દી ભાષાના વિશારદો જેને 'आम का फल' કહે છે તે પદાર્થ વસ્તુસ્થિતિએ એક જ છે. ફક્ત નામભેદ છે, અર્થભેદ નથી. આમ કર્મ, પાશ, વાસના અવિદ્યા, કલેશ, પ્રધાન વગેરે શબ્દો અંગે પ્રસ્તુતમાં સમજવું (૧૬/૨૧)

❋ કર્મગત ભેદ કલ્પના વ્યર્થ ❋

પ્રસ્તુતમાં પણ અન્ય દર્શનકારોએ જે ભેદભાવની કલ્પના કરેલ છે તેના નિરાકરણ માટે કાલાતીત મહાત્મા કહે છે કે

ગાથાર્થ :- પ્રધાન = પ્રકૃતિતત્ત્વમાં અનેક પ્રકારની અન્યવિધ વિશેષતારૂપ ભેદ તે તે દર્શનોમાં જણાવાય છે તે પણ પૂર્વે જણાવેલ હેતુઓ દ્વારા નિરર્થક છે. (૧૬/૨૨)

ટીકાર્થ :- સર્વ દર્શનોમાં અર્થતઃ પ્રધાન = પ્રકૃતિતત્ત્વ જ સંસારકારણ તરીકે માન્ય છે. કારણ કે તે સર્વમાં સંસારકારણત્વ ગુણધર્મ સર્વમાન્ય છે. તે સિવાયના અનેકવિધ મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ વગેરે વિશેષસ્વરૂપ ભેદ તે તે દર્શનોમાં જણાવાય છે તે પણ ૨૦મા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ 'વિશેષનું પરિજ્ઞાન ન થવાથી...' વગેરે હેતુઓથી બુદ્ધિશાળીઓ માટે વ્યર્થ છે. તેવી વિશેષતા = ભેદ સ્વીકારવાનું કોઈ પારમાર્થિક પ્રયોજન નથી. અહીં જે 'પણ' (अपि) શબ્દ જણાવ્યો તેનાથી સૂચન થાય છે કે પૂર્વે જણાવેલ કેવળ દેવતા - ભગવાન સંબંધી કલ્પિત વિશેષ ગુણધર્મ = અનાદિશુદ્ધત્વાદિ જ નહિ પરંતુ પ્રધાન-પ્રકૃતિતત્ત્વસંબંધી વિકલ્પિત મૂર્તત્વાદિ ગુણધર્મવિશેષ પણ પારમાર્થિક પ્રયોજનથી શૂન્ય છે. કર્મ-બંધન વગેરે ભવભ્રમણકારણ છે. સંસારકારણરૂપ હોવાના લીધે જ બધા જ દર્શનકારો કર્મ કે બંધન કે વાસના

---

१. हस्तादर्शे 'बाधित' इति पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'बुद्धिमतां' पदं नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= अपगतपरमार्थप्रयोजनः; सर्वैरपि भवकारणत्वेन योगाऽपनेयस्याऽस्योपगमादन्यस्य विशेषस्य सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् ।।२२।। यत एवं-

ततोऽस्थानप्रयासोऽयं यत्तद्भेदनिरूपणम् । सामान्यमनुमानस्य [1]यतश्च विषयो मतः ।।२३।।

तत इति । **ततः** = सतो विशेषस्याऽपार्थकत्वाद्धेतोः **अस्थानप्रयासोऽयं** तत्त्वचिन्तकानां (**यत्तद्भेदनिरूपणम्**=) यत्तद्भेदस्य = देवादिविशेषस्य निरूपणं = गवेषणं, **यतश्चाऽनुमानस्य** देवताविशेषादिग्राहकत्वेनाऽभिमतस्य **सामान्यं विषयो मतः** ।

= प्रधानस्य अविद्या-क्लेशाद्यभिधानद्वारा **उपगमात्** = स्वीकारात् । एतावतैव मोक्षपुरुषार्थोपपत्तेः । तस्य योगाऽनपनेयत्वाभ्युपगमे तु मोक्षपुरुषार्थोच्छेदापत्तेः । न च तर्हि किं तत्तन्नामाङ्गीकृते भवकारणे मूर्तत्वा-ऽमूर्तत्व-पौद्गलिकत्वादिलक्षणो विशेषो नास्त्येवेति शङ्कनीयम्, **अन्यस्य** = भवकारणत्व-योगापनेयत्वातिरिक्तस्य **विशेषस्य** मूर्तत्वाऽमूर्तत्वादिलक्षणस्य तत्र **सतोऽपि अकिञ्चित्करत्वात्** = परमप्रयोजनैकलीनचित्तानामनुपादेयत्वात् ।।१६/२२।।

देवादिविशेषस्य = परमोपास्यादिगतविशेषस्य **गवेषणं** = मार्गणम् । यतो नायं प्रत्यक्षात् साध्यः किन्त्वनुमानात् । **देवताविशेषादिग्राहकत्वेन** = परमोपास्य-भवकारणादिगतविशेषसाधकत्वेन **अभिमतस्य अनुमानस्य सामान्यं** = अस्तित्वमात्रादि **विषयो मतः**, न तु विशेषः । अयमभिप्रायः- निर्दोषपुरुषविशेषरूपो देवः कर्म चाऽप्रत्यक्षत्वादनुमानविषयः । ते चानुमाने अमू-ये ये चयापचयधर्माणस्ते क्वचित्सर्वथा-

---

કે કલેશને યોગસાધના દ્વારા દૂર કરવા યોગ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. પછી તેમાં મૂર્તત્વ કે અમૂર્તત્વ વગેરે વિશેષ ગુણધર્મો પ્રકૃતિ-પ્રધાન-કર્મમાં રહેતા હોય તો પણ તેનાથી કોઇ ઝાઝો અર્થ સરતો નથી. (૧૬/૨૨)

વિશેષાર્થ :- કર્મ કહો, પાશ કહો, કલેશ કહો કે પ્રકૃતિ = પ્રધાનતત્ત્વ કહો. જુદા જુદા નામથી સંસારકારણભૂત તત્ત્વનો સર્વદર્શનકારો સ્વીકાર કરે છે. તથા મહત્ત્વની વાત એ છે કે તે સંસારકારણ યોગસાધનાથી દૂર કરી શકાય છે. આ વાત પણ સર્વદર્શનકારોને માન્ય છે. જેને સંસારનો નાશ કરવો છે, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો છે તેના માટે તો ઉપર જણાવેલી વાત જ પર્યાપ્ત છે. તે કર્મ વગેરે શબ્દ દ્વારા જણાવવામાં આવતું સંસારકારણ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? તે જીવગુણ છે કે પૌદ્ગલિક વગેરે બાબત જણાવવાનું કે વિચારવાનું કોઇ પ્રયોજન રહેતું નથી. માટે જુદા જુદા દર્શનકારોએ ભવકારણત્વ અને યોગસાધનાનાશ્યત્વ- આ બે ગુણધર્મો સિવાયના બીજા ગુણધર્મોની તેમાં જે કલ્પના કરેલ છે તેનું કોઈ પારમાર્થિક પ્રયોજન જણાતું નથી. આવું કાલાતીત મહાત્માનું તાત્પર્ય છે. (૧૬/૨૨) જે કારણે સત્ય પરિસ્થિતિ ઉપર જણાવી તે મુજબ છે.

ગાથાર્થ :- તે જ કારણે દેવાદિગત વિશેષ ભેદભાવનું નિરૂપણ કરવું તે અસ્થાયી પ્રયાસ છે. કેમ કે અનુમાનનો વિષય સામાન્ય છે- એમ મનાયેલ છે. (૧૬/૨૩)

❀ અનુમાન સામાન્યવિષયક ❀

ટીકાર્થ :- દેવાદિમાં રહેલા વિશેષ ગુણધર્મોની વિચારણા નિરર્થક હોવાના કારણે દેવાધિદેવમાં વિશેષ ગુણધર્મની તપાસ કરવી, શોધખોળ કરવી તે તત્ત્વચિંતકો માટે અનુચિત સ્થળમાં પ્રયાસ છે. આનું કારણ એ છે કે ભગવાન વગેરેમાં વિશેષ ગુણધર્મોનો નિશ્ચય કરાવનાર જે અનુમાન માન્ય છે તેનો વિષય સામાન્ય ગુણધર્મો છે. તેથી પણ સર્વ વિશેષ ગુણધર્મોથી યુક્તરૂપે ઈશ્વર વગેરેની અનુમાન

---

१. हस्तादर्शे 'यतस्य' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अतोऽपि सर्वविशेषाऽनुगतस्य तस्याऽप्रतीतेरस्थानप्रयासोऽयम् ।।२३।।

इत्थं च भवकारणमात्रज्ञानात्तदपनयनार्थं गुणवत्पुरुषविशेषाऽऽराधनं कर्तव्यं, विशेषविमर्शस्तु निष्प्रयोजन इति कालातीतमतं व्यवस्थितम् ।

ऽप्युच्छेदं प्रतिपद्यन्ते । यथा क्वचिद् रोगिणि रोगा नभसि वा जलधराः । चयापचयधर्माणश्च रागादयः । ततो यत्र ते सर्वथा समुच्छेदभाजः स कश्चित् पुरुषातिशयो मुक्तादिशब्दवाच्यो देवः । तथा यस्तुल्यसाधनयोर्द्वयोः फलविशेषो नासावदृष्टं कारणं विना युज्यते, कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तत्कारणं विना न स्यात्, यथा घटः । कार्यञ्च फलविशेषः । ततो यस्तत्र हेतुः स कर्मेति (यो.बिं. ३०७ वृत्ति) इति **योगबिन्दुवृत्तिकारः** । यथा चैतत् तथाऽग्रेत्तनद्वात्रिंशिकायां (पृ.११७९) विस्तरतो दर्शयिष्यामः।

अतोऽपि = देवताविशेषादिसाधकानुमानादपि देवताविशेषादिरर्थो न सर्वविशेषानुगत्वेन प्रतिपत्तुं शक्यः किन्तु सामान्यरूप एव । इत्थञ्च **सर्वविशेषानुगतस्य तस्य** देवतादेः सर्वविशेषोपेतत्त्वेन रूपेण **अप्र-तीतेः** = अपरिच्छेदाद् **अस्थानप्रयासः** = अशक्यार्थविषयत्वेनानुचितप्रयत्नः **अयं** केवलतर्कादिना विशे-षचिन्तालक्षणः । एतेन → नैषा तर्केण मतिरपनेया ← (कठो.२/९) इति **कठोपनिषद्व**चनमपि व्या-ख्यातम् ।।१६/२३।।

इत्थञ्च 'भवकारणमात्रज्ञानात् = केवलस्वगतभवभ्रमणकारणाऽविद्याऽ-ज्ञानाद्यवबोधात् **तदपनयनार्थं** = भवभ्रमणकारणदूरीकरणकृते **गुणवत्पुरुषविशेषाऽऽराधनं** = ज्ञानादिगुणप्रकर्षवत्पुरुषविशेषोपासनं **कर्तव्यम्**। यथोक्तं **अध्यात्मतत्त्वालोके** → वयं सरागाः प्रभुरस्तरागः, किञ्चिज्ज्ञताऽस्मासु स सर्ववेदी । सोऽ-नन्तवीर्यो वयमल्पवीर्या अस्माकमाराध्यतमः स देवः ।। ← (अ.तत्त्वा.२/१४) इति। **विशेषविमर्शस्तु** = परमोपास्यादिगतविशेषविचारस्तु **निष्प्रयोजनः** = विगतपरमार्थप्रयोजन **इति कालातीतमतं व्यवस्थितम्**

પ્રમાણથી પ્રતીતિ થઈ શકે તેમ નથી. માટે ઈશ્વર આદિમાં વિશેષ ગુણધર્મોની તપાસ કરવાની પ્રરૂપણા કરવાનો પ્રયાસ અયોગ્યસ્થાનસંબંધી પ્રયાસ સમજવો.(૧૬/૨૩)

વિશેષાર્થ :- ઈશ્વરમાં અનાદિશુદ્ધત્વ, એકાંત સર્વવ્યાપિત્વ વગેરે વિશિષ્ટ ગુણધર્મોનું નિરૂપણ વાદસભામાં અનુમાન પ્રમાણથી જ થઈ શકે. તથા અનુમાનનો વિષય તો સામાન્ય ગુણધર્મો છે. તેથી અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા ઈશ્વરાદિના તમામ વિશિષ્ટ ગુણધર્મો કે તે તમામ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓથી વિશિષ્ટસ્વરૂપે ઈશ્વર જાણી શકાય તેવી શક્યતા નથી તેથી અનુમાન દ્વારા ઈશ્વરાદિમાં તમામ વિશિષ્ટ ગુણધર્મોને શોધવાનો, સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ અનુચિત જ કહેવાય. (૧૬/૨૩)

❁ કાલાતીતમતમીમાંસા ❁

इत्थं. । આ રીતે સંસારનું જે કારણ છે તેનું જ્ઞાન થવા માત્રથી તેને દૂર કરવા માટે પ્રકૃષ્ટગુણવાન વિશિષ્ટ પુરુષની = પરમાત્માની આરાધના કરવી જોઈએ. સંસારકારણ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત ? પરમાત્મા અનાદિશુદ્ધ છે કે સાધના કર્યા બાદ શુદ્ધ થાય છે ? ભગવાન સર્વથા નિત્ય છે કે ક્ષણભંગુર ? આ વિચારણા કરવી તે પ્રયોજનશૂન્ય છે - આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાવાળો કાલાતીત નામના મહાત્માનો મત સિદ્ધ થાય છે. જે સાધક દેવાદિસંબંધી વિશેષ તફાવતના વિચારવિમર્શ કરવાની ક્ષમતા ન ધરાવતો હોય તેણે પોતાના કદાગ્રહના ઉચ્છેદને ઉદ્દેશીને (=કદાગ્રહનાશ કરવાના ઉદ્દેશથી) સામાન્ય યોગપ્રવૃત્તિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एतच्चाऽस्माकमपि विशेषविमर्शाऽक्षमस्य स्वाऽऽग्रहच्छेदाय सामान्ययोगप्रवृत्त्यर्थमनुमतम्, अन्यस्य तु निरभिनिवेशस्य शास्त्राऽनुसारेण विशेषविमर्शोऽपि भगवद्विशिष्टोपासनारूपतयाऽश्रद्धामलक्षालनेन तत्त्वज्ञानगर्भवैराग्यजीवातु[1]भूतत्वाद् ।

= तात्पर्यवृत्त्या फलितम् । **एतच्च अस्माकं** जैनानां **अपि** अनुमतमित्यनेनास्यान्वयः । अनुमति-प्रयोजनमाविष्करोति- **विशेषविमर्शाऽक्षमस्य** = देवादिगतविशेषगोचरमीमांसाऽप्रत्यलस्य **स्वाऽऽग्रहच्छेदाय** = देवादिविशेषविषयकस्वकीयाभिनिवेशपराकरणाय **सामान्ययोगप्रवृत्त्यर्थं** = प्राथमिकयोगसाधनप्रवर्तननिमित्तं **अनुमतं** = सम्मतम् ।

एतेन यदपि **मज्झिमनिकाये** लघुमालुक्यसूत्रे → 'सस्सतो लोको'ति मालुक्यपुत्त! मया अब्याकतं, 'असस्सतो लोको'ति-मया अब्याकतं; 'अन्तवा लोको'ति मया अब्याकतं; 'अनन्तवा लोको'ति-मया अब्याकतं; 'तं जीवं तं सरीर'न्ति-मया अब्याकतं; 'अञ्ञं जीवं अञ्ञं सरीर'न्ति मया अब्याकतं; 'होति तथागतो परं मरणा'ति-मया अब्याकतं; 'न होति तथागतो परं मरणा'ति-मया अब्याकतं; 'होति च न च होति तथागतो परं मरणा'ति-मया अब्याकतं; 'नेव होति न न होति तथागतो परं मरणा'ति-मया अब्याकतं । कस्मा चेतं, मालुक्यपुत्त ! मया अब्याकतं ? न हेतं मालुक्यपुत्त ! अत्थसंहितं, न आदिब्रह्मचरियकं न निब्बिदाय, न विरागाय, न निरोधाय, न उपसमाय, न अभिञ्ञाय, न सम्बोधाय, न निब्बानाय संवत्तति । तस्मा तं मया अब्याकतं ← (मज्झिमनिकाय २.२.१२८ पृ.१०२) इत्येवं सुगतोक्तं तदपि **व्याख्यातम्**, विशेषोहापोहपूर्वं सम्यक्तत्परिणमनाऽसमर्थं प्रति तदप्रदर्शनस्यापि न्याय्यत्वात् ।

अन्यस्य = देवादिगतविशेषगोचरविमर्शविशेषाऽक्षमभिन्नस्य **तु निरभिनिवेशस्य** = पूर्वग्रहशून्यस्य मुमुक्षोः **शास्त्रानुसारेण** = तत्तच्छास्त्र-युक्त्याद्यनुसारेण **विशेषविमर्शोऽपि** = देवादिगत-विशेषगोचरमीमांसाविशेषोऽपि भवकारणापनोदकपरमोपासनाप्रतियोगिपारमार्थिकपरमदेवजिघृक्षाप्रयुक्तः सन् **भगवद्विशिष्टोपासना-रूपतया** = परमदेवप्रतियोगिकोपासनाविशेषात्मकतया **अश्रद्धामलक्षालनेन** = [1]अश्रद्धा-[2]मिथ्याश्रद्धा-[3]मुग्धश्रद्धा-[4]निर्विवेकश्रद्धा-[5]मिश्रश्रद्धा-[6]चलितश्रद्धौदयिक[7]श्रद्धा-[8]सनिदानश्रद्धेहलौकिक[9]फलाशंसाप्र-युक्तश्रद्धालक्षणबुद्धिमलप्रक्षालनद्वारा **तत्त्वज्ञानगर्भवैराग्यजीवातुभूतत्वाद्** = निर्मलपरमात्म-मलिनस्वात्म-मालिन्यापादककर्म-तदपनोदकयोगोपासनालक्षणतत्त्वचतुष्टयगोचराऽभ्रान्तज्ञानोपबृंहितपराऽपरवैराग्यलक्षण-

---

માટે ઉપરોક્ત કાલાતીતમત આદરવો જોઈએ - આ વાત અમને જૈનોને પણ માન્ય છે. પરંતુ જે વ્યક્તિને કોઈ પણ જાતનો કદાગ્રહ નથી તેવી પ્રાજ્ઞ વ્યક્તિ શાસ્ત્રાનુસારે વિશેષ પ્રકારે વિચારવિમર્શ કરે તો તે વિચારવિમર્શ પણ વિશિષ્ટ નિર્જરાનો હેતુ બને છે. કારણ કે તે વિચારવિમર્શ ભગવાનની વિશિષ્ટ ઉપાસના સ્વરૂપ હોવાના કારણે અશ્રદ્ધારૂપ કચરાની આત્મામાંથી સફાઈ કરે છે, શ્રદ્ધાહીનતાને રવાના કરે છે. તેના લીધે તે વિચારવિમર્શ તત્ત્વજ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યને જીવાડવા માટે અમૃત તુલ્ય બને છે. આ કારણસર દેવાદિગત વિશેષગોચર વિચારવિમર્શ પણ પ્રાજ્ઞ માટે વિશિષ્ટ કર્મનિર્જરાનો હેતુ

---

१. मुद्रितप्रतौ 'जीवानुभू' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विशिष्टनिर्जराहेतुरिति न सर्वथा तद्वैफल्यमित्यभिप्रायवानाह-

आस्थितं चैतदाचार्यैस्त्याज्ये कुचितिकाग्रहे[1] । शास्त्राऽनुसारिणस्तर्कान्नामभेदाऽनुपग्रहात् ।।२४।।

आस्थितं चेति । **एतच्च** = कालातीतमतं **आचार्यैः** = श्रीहरिभद्रसूरिभिः **आस्थितं** = अङ्गीकृतं, **कुचितिकाग्रहे** = कौटिल्याऽऽवेशे **त्याज्ये** = परिहार्ये कुचितिकात्यागार्थमित्यर्थः । **शास्त्रा-नुसारिणः तर्कात्** अर्थसिद्धौ सत्यामिति गम्यं, नामभेदस्य = संज्ञाविशेषस्य अनुपग्रहात् = अनभिनिवेशात् (=**नामभेदानुपग्रहात्**) । तत्त्वार्थसिद्धौ नाममात्रक्लेशो हि योगप्रतिपन्थी, न तु धर्मवादेन विशेषविमर्शोऽपीति भावः । तदिदमुक्तं →

जीवनौषधतुल्यत्वाद् **विशिष्टनिर्जराहेतुः** = सानुबन्धसकामप्रभूतकर्मनिर्जराकारणं **इति न सर्वथा** = सर्वैरेव प्रकारैः सर्वेषां प्रति **तद्वैफल्यं** = देवादिगतविशेषगोचरमीमांसानैष्फल्यम्- **इत्यभिप्रायवान्** ग्रन्थकार **आह आस्थितमिति** । → आगमस्याऽविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते ← (अ.ना.१७) इति **अमृतनादोपनिषदनु**-सारेण 'शास्त्रानुसारिण' इति तर्कस्य स्वरूपविशेषणम्, न तु व्यावर्तकविशेषणम् । → उपलम्भानुप-लम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानं = ऊहः ← (प्र.मी.२/५) इति **प्रमाणमीमांसा**सूत्रानुसारेण तु शास्त्रानुसारित्वं तर्कस्य व्यावर्तकं विशेषणमिति यथातन्त्रमवधेयम् । शास्त्रानुसारितर्कात् **तत्त्वार्थसिद्धौ** = मोक्षौपयिक-परमार्थप्रसिद्धौ सत्यां **नाममात्रक्लेशः** केवलाभिधानविशेषाभिनिवेशो **हि योगप्रतिपन्थी** = वक्ष्यमाणाध्या-त्मादियोगप्रतिबन्धकः, **न तु** →

यत एकं न सत्यार्थं किन्तु सर्वं यथाश्रुतम् । यत्राऽऽगमे प्रमाणं स इष्यते पण्डितैर्जनैः ।।
आत्मा नामी पृथक् कर्म तत्संयोगोद्भवोऽन्यथा । मुक्तिर्हिंसादयो मुख्यास्तन्निवृत्तिः ससाधना ।।
अतीन्द्रियार्थसंवादो विशुद्धो भावनाविधिः । यत्रेदं युज्यते सर्वं योगिव्यक्तः स आगमः ।।

← (शा.वा.स. १०/६०-६१-६२) इति **शास्त्रवार्तासमुच्चय**दर्शितलक्षणं आगमं मध्यस्थधियाऽव-लम्ब्य **धर्मवादेन** प्राग्व्यावर्णितस्वरूपेण (द्वा.द्वा.८/४ भाग-२ पृ.५४७) क्रियमाणो **विशेषविमर्शोऽपि** = परमोपास्यादिगतविशेषगोचरसूक्ष्मविचारोऽपि योगप्रतिपन्थी **इति भावः**।

છે- એવું સિદ્ધ થાય છે. આમ મધ્યસ્થ પ્રાજ્ઞ સાધકો માટે વિશેષવિચારવિમર્શ સફળ-સાર્થક હોવાથી દેવાદિગત વિશેષતા માટે થતી મીમાંસા સર્વથા નિષ્ફળ નથી- એમ સિદ્ધ થાય છે. આવા અભિપ્રાયથી ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-

ગાથાર્થ :- કદાગ્રહનો આવેશ ત્યાગ કરવાનો હોય તેવા અવસરે ઉપરોક્ત કાલાતીતમત શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ માન્ય કરેલ છે. કારણ કે શાસ્ત્રાનુસારી તર્કથી પદાર્થસિદ્ધિ થવામાં નામભેદનો આગ્રહ છૂટી જાય છે.(૧૬/૨૪)

ટીકાર્થ :- કુટિલતાનો-કદાગ્રહનો આવેશ છોડાવવા માટે કાલાતીતમત શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ સ્વીકારેલ છે. કારણ કે શાસ્ત્રાનુસારી તર્કથી વસ્તુની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે નામભેદનો = ચોક્કસ પ્રકારના નામનો આગ્રહ છુટી જાય છે. સુતર્કાદિ દ્વારા પદાર્થની - પરમાર્થની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે કેવળ ચોક્કસ પ્રકારના નામનો આગ્રહ રાખવો એ યોગસાધનાનો વિરોધી છે. પરંતુ ધર્મવાદથી મધ્યસ્થ વિચારવિમર્શ કરવામાં કાંઇ યોગમાર્ગનો વિરોધ થતો નથી. એવો આશય શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીનો છે.

१. हस्तादर्शे '..चितविग्रहे' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

साधु चैतद्यतो नीत्या शास्त्रमत्र प्रवर्तकम् । तथाऽभिधानभेदात्तु भेदः कुचितिकाग्रहः ।।
विपश्चितां न युक्तोऽयमैदंपर्यप्रिया हि ते । यथोक्तास्तत्पुनश्चारु हन्ताऽत्राऽपि निरूप्यताम् ।।
उभयोः परिणामित्वं तथाऽभ्युपगमाद् ध्रुवम् । [1]अनुग्रहात्प्रवृत्तेश्च तथाऽद्धाभेदतः स्थितम् ।।
आत्मनां तत्स्वभावत्वे प्रधानस्याऽपि संस्थिते। ईश्वरस्याऽपि सन्न्यायाद्विशेषोऽधिकृतो भवेत् ।।

परमेश्वरगोचरविचारविशेषवैकल्येऽपि योगावञ्चकशक्त्या तत्प्रतिपत्तौ कालान्तरे मुक्तिलाभः । यथावस्थितविशेषविमर्शत ईश्वराभ्युपगमेन तद्भजनविशेषे तु मङ्क्षु मुक्तिलाभ इत्यप्यवधेयम् । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रन्थकृता **वैराग्यरतौ वैराग्यकल्पलतायां** च → सामान्यतोऽपि येऽमुं सेवन्ते ते क्रमेण शिवभाजः । ये तु विशिष्य भजन्ते तेषामचिराद् भवति मुक्तिः ।। ← (वै.क.ल. २/१६८ + वै.रति.१/१६७) इत्युक्तम् । 'अमुं = परमेश्वरं', शिष्टं स्पष्टम् ।

कारिकाचतुष्टयेनात्र **योगबिन्दु**संवादमाह- **'साधु'** इत्यादि । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **साधु च** = सुन्दरं पुनः **एतत्** = कालातीतोक्तं, **यतः** = यस्मात् **नीत्या** = परमार्थचिन्तारूपया **शास्त्रं** = आगमः **अत्र** = देवतादौ अर्थे **प्रवर्तकं** = प्रवृत्तिहेतुः । **तथाभिधानभेदात्तु** = मुक्त-बुद्धादिनामनानात्वेन पुनः **भेदो** देवता-कर्मादीनां 'किम् ?' इत्याह **कुचितिकाग्रहः** = कौटिल्याऽऽवेशरूप इति (यो.बिं.३०८ वृ.) । **विपश्चितां** = विदुषां **न युक्तः** = घटमानः **अयं** = कुचितिकाग्रहः। 'कुतः ?' इत्याह- **ऐदम्पर्यप्रियाः** = वल्लभपरमार्था **हि** = यस्मात् **ते** = विपश्चितः **यथोक्ताः** = तात्त्विकरूपाः। 'यदि नामैवं ततः किम् ?' इत्याह- **तत्पुनः** ऐदम्पर्यं **चारु** = शुद्धं **हन्त** इति प्राग्वत् **अत्रापि** = अस्मिन्नपि कालातीतोक्ते किं पुनः शेषविपश्चिदुक्ते **निरूप्यतां** निपुणाऽऽभोगेन (यो.बिं.३०९ वृ.)। अथ कालातीतमत-स्वमतयोर्विशेषेणाभेदं दर्शयन्नाह- **उभयोः** = ईश्वर-प्रधानयोः **परिणामित्वं** = कथञ्चिद्ध्रौव्येऽप्यपरापरपर्यायवत्त्वं स्थितं इत्युत्तरेण योगः । कुतः ? इत्याह **तथाभ्युपगमात्** = तत्प्रकाराङ्गीकारात् **ध्रुवं** = निश्चितम् । तथाभ्युपगममेव दर्शयति- **अनुग्रहात्** = उपष्टम्भात् तथाविधयोग्यजीवानामीश्वरेण, **प्रवृत्तेश्च** = व्यापारणात् प्रधानस्य । कथम् ? इत्याह- **तथाद्धाभेदतः** = तत्प्रकारकालभेदेन **स्थितं** = प्रतिष्ठितम्। अयमत्र भावः- यदा कालभेदेन सत्त्वानामीश्वरस्तथा-तथानुग्राहक इष्यते प्रधानञ्च तथा-तथाप्रवृत्तिमत् तदा नूनमेतयोर्न नित्यैकरूपता, किन्त्वनेकरूपतैवेति बलात्परिणामित्वमापन्नमनयोरिति (यो.बिं.३१०वृ.)।

आत्मनां = जीवानां **तत्स्वभावत्वे** = अनुग्राह्यस्वभावत्वे **प्रधानस्यापि** निवृत्ताधिकारित्वलक्षणे **तत्स्व-**

યોગબિંદુ ગ્રંથમાં **શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી** મહારાજે જણાવેલ છે કે → આ કાલાતીતમત સારો છે. કારણ કે પરમાર્થવિચારણાના દૃષ્ટિકોણથી ભગવાન વગેરે તત્ત્વ વિશે શાસ્ત્ર પ્રવર્તક છે. મુક્ત, બુદ્ધ વગેરે નામભેદથી ભગવાન વગેરેમાં ભેદ માનવો તે ફક્ત કદાગ્રહનો આવેશ છે. વિદ્વાનોએ આવો આવેશ રાખવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જે પ્રાજ્ઞ પુરુષોને તાત્પર્ય = ઐદંપર્ય પ્રિય હોય છે પણ શબ્દ નહિ તે જ માણસ તાત્ત્વિક વિદ્વાન કે પ્રાજ્ઞ બને છે. તેથી કાલાતીતમતમાં પણ વિશુદ્ધ તાત્પર્ય વિચારવું જોઈએ. તે રીતે વિચારીએ તો ઈશ્વર અને પ્રકૃતિતત્ત્વ (= કર્મ) બન્ને ચોક્કસ પરિણામી બનશે. મતલબ કે ઈશ્વર જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવાના પ્રયોજનથી પ્રવૃત્ત થાય છે અને પ્રકૃતિતત્ત્વ કાળભેદથી પ્રવૃત્તિ

१. मुद्रितप्रतौ 'अनुग्रहाप्र....' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

← (यो.बिं. ३०८,३०९,३१०,३१२) इति ।।२४।।

विशेषविमर्शे शास्त्र-तर्कयोर्द्वयोरुपयोगप्रस्थानमाह–

अस्थानं रूपमन्धस्य[1] यथा सन्निश्चयं प्रति। तथैवाऽतीन्द्रियं वस्तु छद्मस्थस्याऽपि तत्त्वतः।।२५।।

अस्थानमिति । अस्थानं = अविषयः **रूपं** = नील-कृष्णादिलक्षणं **अन्धस्य** लोचनव्यापारविकलस्य

भावत्वे संस्थिते = सिद्धे **ईश्वरस्यापि** प्रागुपन्यस्तस्याऽनुग्राहकत्वरूपे तत्स्वभावत्वे **सन्न्यायाद्** = अनन्तरमेवोपन्यस्ताद् **विशेषः अधिकृतः** = तीर्थकरादिरूपः **भवेत्** = स्यात् ← (यो.बिं.३१२ वृ.)।।१६/२४।।

विशेषविमर्शे = देवादिगतनित्यानित्यत्वादिलक्षणविशेषगोचरसूक्ष्मविचारे **शास्त्र-तर्कयोः द्वयोः उपयोगप्रस्थानं** = उपयोगप्रयोजनं **योगबिन्दु**कारिका(यो.बि.३१५)संवादरूपेण **आह**- '**अस्थानमि**'ति । योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण व्याख्यानयति- **अस्थानं** = **अविषय** इत्यादिः स्पष्टार्थः । →

निश्चयोऽतीन्द्रियार्थस्य योगिज्ञानादृते न च । अतोऽप्यत्रान्धकल्पानां विवादेन न किञ्चन ।।

न चानुमानविषय एषोऽर्थस्तत्त्वतो मतः । न चाऽतो निश्चयः सम्यग् ← (यो.दृ.स.१४३/१४४)

કરે છે. આ વાત કાલાતીતમતમાં નિશ્ચિત થયેલ છે. જીવોમાં અનુગ્રાહ્ય સ્વભાવ માનવામાં આવે તો કર્મપ્રકૃતિમાં = પ્રધાનતત્ત્વમાં પણ નિવૃત્તાધિકારિત્વસ્વભાવ સિદ્ધ થતાં ઈશ્વરમાં પણ પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તથી તીર્થકરત્વસ્વરૂપ પ્રસ્તુત વિશેષતા સિદ્ધ થશે. ← (૧૬/૨૪)

❁ જીવ અને શિવ પરિણામી ❁

વિશેષાર્થ :- આ ગાથાની અવતરણિકામાં ગ્રંથકારશ્રીએ જે વાત કરી હતી તે જ વાતની વધુ સ્પષ્ટતા ટીકાર્થમાં કરવામાં આવેલ છે. કદાગ્રહ છોડાવવા માટે ભગવાન વગેરે વિશે વિશેષ મીમાંસા ન કરવામાં આવે તે લાભકારી હોવા છતાં પણ મધ્યસ્થ પ્રાજ્ઞ સાધક શાસ્ત્રાનુસારે તેવી મીમાંસા કરે તો તે મીમાંસા એક પ્રકારે ભગવાનની જ ઉપાસના છે. તથા કાળ, ફળ, ક્ષેત્ર વગેરે બદલવાથી જીવોમાં અનુગ્રાહ્યતા તથા ઈશ્વરમાં અનુગ્રાહકતા બદલી જાય છે. આ વાત પૂર્વે (દ્વા.દ્વા.૧૬/૬ પૃ.૧૧૦૨) જણાવી ગયા છીએ. તેથી જીવ અને ઈશ્વર પરિણામી સિદ્ધ થાય જ છે. તે ઉપરાંત કર્મમાં દૂર થવાનો સ્વભાવ એટલે કે જીવો ઉપરથી પોતાનો અધિકાર છોડવાનો સ્વભાવ પણ આપમેળે સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે તેવો સ્વભાવ કર્મમાં માનવામાં ન આવે તો જીવ ઉપર ઈશ્વર દ્વારા પણ અનુગ્રહ થવો શક્ય નહીં બને. તથા ઈશ્વર પણ માર્ગ બતાવવા સ્વરૂપ ઉપકાર કરે છે. તેની આજ્ઞાનું પાલન જીવો કરે છે. એનાથી જીવોને મોક્ષ વગેરે ફળ મળે છે. ઈશ્વરમાં જે આવા પ્રકારની અનુગ્રાહકતા છે તે તો તીર્થંકર વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતમાં અમને માન્ય જ છે. આ રીતે મધ્યસ્થ ભાવે પ્રાજ્ઞ પુરુષો વિચારે તો અવશ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારની કર્મનિર્જરા થાય એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. (૧૬/૨૪)

❁ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છદ્મસ્થનો અવિષય ❁

વિશેષ વિચારવિમર્શમાં શાસ્ત્ર અને તર્ક- આ બન્નેનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રકૃષ્ટ સ્થળ = વિષય ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- સાચો નિશ્ચય કરવા માટે રૂપ (colour) અંધ વ્યક્તિનો વિષય બની ન શકે. તે રીતે અતીન્દ્રિય પદાર્થો છદ્મસ્થ જીવનો પણ પરમાર્થથી વિષય બની ન શકે. (૧૬/૨૫)

ટીકાર્થ :- આંખથી જોવાની પ્રવૃત્તિ જે ન કરી શકે તેવા પ્રજ્ઞાચક્ષુ વ્યક્તિ માટે જેમ નીલ, શ્યામ

१. हस्तादर्शे 'मंधस्या' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यथा सन्निश्चयं = विशदाऽवलोकनं[1] **प्रति** आश्रित्य, **तथैव** = उक्तन्यायेनैव **अतीन्द्रियं वस्तु** आत्मादिविशेषरूपं **छद्मस्थस्य** = अर्वाग्दृशः प्रमातुः **अपि तत्त्वतः** = परमार्थनीत्या ।।२५।।

हस्तस्पर्शसमं शास्त्रं तत एव कथञ्चन । अत्र तन्निश्चयोऽपि स्यात्तथा चन्द्रोपरागवत् ।।२६।।

हस्तेति । **हस्तस्पर्शसमं** = तद्वस्तूपलब्धिहेतुहस्तस्पर्शसदृशं **शास्त्रं** अतीन्द्रियाऽर्थगोचरम् । **तत एव** = शास्त्रादेव **कथञ्चन** = केनापि प्रकारेण **अत्र** = छद्मस्थे प्रमातरि **तन्निश्चयोऽपि**

इति **योगदृष्टिसमुच्चय**कारिकार्थोऽप्यनुसन्धेयोऽत्र। यथोक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चये** अपि → प्रामाण्यं रूपविषये सम्प्रदाये न युक्तिमत् । यथाऽनादिमदन्धानां तथाऽत्रापि निरूप्यताम् ।। ← (शा.वा.स. १०/११) इति । तदुक्तं **अध्यात्मतत्त्वालोके** अपि → अर्वाग्दृशां नैव परोक्षभावाः प्रत्यक्षधीगोचरतां लभन्ते । अतीन्द्रियज्ञानिकृतोपदेशं सन्तो यथार्थं प्रतियन्ति किन्तु ।। ← (अ.तत्त्वा.१/१६) इति।

प्रकृते → अप्रतर्क्योऽहम् ← (आ.प्र.५) इति **आत्मप्रबोधोपनिषद्**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । केवलतर्काश्रयणे तु यथावद्धर्माऽधर्मबोधाऽनुदयेन दुःखमूलानुच्छेद एव । तदुक्तं **सूत्रकृताङ्गे** →

एवं तक्काइ साहिंता धम्माधम्मे अकोविआ । दुक्खं ते नाइतुट्टंति सउणी पंजरं जहा ।।
जहा अस्साविणीं नावं जाइअंधो दुरुहिया । इच्छइ पारमागंतुं अंतरा य विसीयई ।।
← (सू.कृ.१।१।२।२२-३१) इति भावनीयम् ।।१६/२५।।

यदि छद्मस्थस्यातीन्द्रियं वस्तु न विषयः कथं तस्य तत्प्रज्ञापना युज्यते ? इत्याशङ्कायां **योगबिन्दु**कारिका(यो.बिं.३१६)संवादेन शास्त्रोपयोगमाह- '**हस्ते**'ति । योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण ग्रन्थकृदेनां

વગેરે રૂપો વિશદ નિરીક્ષણનો = યથાર્થ દર્શનનો વિષય બની શકતા નથી. તે જ રીતે આત્મા વગેરે વિશિષ્ટ અતીન્દ્રિય વસ્તુ ઉપલક દૃષ્ટિ ધરાવતા છદ્મસ્થ પ્રાજ્ઞ પુરુષોનો પણ પરમાર્થથી વિષય બની ન શકે. (૧૬/૨૫)

વિશેષાર્થ :- જેમ રૂપ (colour) અંધ વ્યક્તિના સમ્યક્ જ્ઞાનનો વિષય નથી તેમ અતીન્દ્રિય વસ્તુ છદ્મસ્થના અપરોક્ષ જ્ઞાનનો વિષય બની ન શકે. માટે એ વિષયમાં પોતાની બુદ્ધિથી કે તર્કથી નિર્ણય કરવો તે અનુચિત છે. કેવલજ્ઞાનીનો જ તે અપરોક્ષજ્ઞાનવિષય બની શકે. પણ જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન મળે ત્યાં સુધી અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં આપણી કલ્પના, બુદ્ધિ કે દલીલ આગળ ધરવાના બદલે શાસ્ત્રને જ આગળ ધરવું જોઈએ. તેનાથી જ છદ્મસ્થ વ્યક્તિને આત્મા વગેરે વિશે આત્માના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિશે સાચો નિશ્ચય થઈ શકે છે. આ વાત ૨૬મી ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી બતાવશે. (૧૬/૨૫)

❋ અતીન્દ્રિય પદાર્થ શાસ્ત્રગોચર ❋

ગાથાર્થ :- શાસ્ત્ર હસ્તસ્પર્શ તુલ્ય છે. તેનાથી જ કોઈ પણ રીતે છદ્મસ્થ જીવને અતીન્દ્રિય પદાર્થનો પણ નિશ્ચય ચંદ્રગ્રહણની જેમ થઈ શકે છે. (૧૬/૨૬)

ટીકાર્થ :- અંધ વ્યક્તિને જે વસ્તુ ઓળખાતી ન હોય તેનો નિર્ણય કરવા માટે તે હાથથી તેનો સ્પર્શ વગેરે કરે છે. તે રીતે તેને અમુક વસ્તુનો નિર્ણય થતો હોય છે. અતીન્દ્રિય વિષયોની બાબતમાં

---

१. हस्तादर्शे '...लोचनं' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= अतीन्द्रियवस्तुनिर्णयोऽपि **स्यात्, तथा** = वर्धमानत्वादिविशेषेण **चन्द्रोपरागवत्** = चन्द्रराहुस्पर्शवत् । यथा शास्त्रात् सर्वविशेषाऽनिश्चयेऽपि चन्द्रोपरागः केनाऽपि विशेषेण निश्चीयत एव तथाऽन्यदप्यतीन्द्रियं[1] वस्तु ततश्छद्मस्थेन निश्चीयत इति भावः ।।२६।।

इत्थं ह्यस्पष्टता शाब्दे प्रोक्ता तत्र विचारणम् । माध्यस्थ्यनीतितो[2] युक्तं व्यासोऽपि यददो जगौ[3] ।।२७।।

व्याख्यानयति **हस्तस्पर्शसममित्यादि** । **वर्धमानत्वादिविशेषेण** = वर्धमानत्व-हीयमानत्वाऽर्धग्रस्तत्व-पूर्णग्रस्तत्वादिविशेषेण तत्तत्स्थान-कालनियतरूपेण । शिष्टं स्पष्टम् । प्रकृते → शास्त्रेण न स्यात् परमार्थदृष्टिः कार्यक्षमं पश्यति चाऽपरोक्षम् ← (वरा.२/६९) इति **वराहोपनिषद्व**चनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम्। → जो वि पगासो बहुसो गुणिओ पच्चक्खओ ण उवलद्धो। जच्चंधस्स व चंदो फुडो वि संतो तहा स खलु।। ← (बृ.क.भा.१२२४) इति च **बृहत्कल्पभाष्य**वचनमप्यत्राऽनुसन्धेयम्।।१६/२६।।

उपसंहारमाह- '**इत्थमि**'ति ।

શાસ્ત્ર આ હસ્તસ્પર્શતુલ્ય છે કારણ કે શાસ્ત્રથી જ કોઈ પણ રીતે છદ્મસ્થ પ્રાજ્ઞ પુરુષોને અતીન્દ્રિય વસ્તુનો નિર્ણય પણ થઈ શકે છે. (જેમ કે ચંદ્રગ્રહણ ક્યારે થશે ? કેટલા પ્રમાણમાં થશે ? કેટલો સમય રહેશે ? આ વિષયમાં સાચો નિર્ણય આપમેળે કરવા માટે છદ્મસ્થ જીવો પાંગળા છે. પણ શાસ્ત્રનો આશ્રય કરવામાં આવે તો તેના માધ્યમથી) વર્ધમાનત્વ વગેરે વિશેષ ગુણધર્મો સ્વરૂપે ચન્દ્રને રાહુનું ગ્રહણ ક્યારે થશે ? તે જાણી શકાય છે. જેમ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર દ્વારા ચન્દ્રગ્રહણની તમામ વિશેષતાઓ (કે જે સર્વજ્ઞ દ્વારા જ જાણી શકાય તેવી હોય છે તે) ન જાણી શકાવા છતાં પણ અમુક ચોક્કસ પ્રકારે ખંડગ્રાસરૂપે કે ખગ્રાસરૂપે કેટલો સમય ચંદ્રનું રાહુ દ્વારા ગ્રહણ થશે ? તેનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકે છે તેમ બીજી પણ અતીન્દ્રિય આત્માદિ વસ્તુનો શાસ્ત્ર દ્વારા છદ્મસ્થ = અસર્વજ્ઞ જીવ પણ યથાર્થ નિશ્ચય કરી શકે છે. એવું અહીં ગ્રંથકારશ્રીનું તાત્પર્ય છે. (૧૬/૨૬)

વિશેષાર્થ :- ચંદ્રગ્રહણ, સૂર્યગ્રહણ વગેરેની તમામ વિશેષતાઓ તો ફક્ત સર્વજ્ઞ જાણી શકે છે. તેમ છતાં 'ક્યારે ક્યાં કેટલા સમય માટે કેટલા પ્રમાણમાં (આખું કે અડધું વગેરે) ચંદ્ર-સૂર્યગ્રહણ થશે?' આવી વિશેષતાઓ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર દ્વારા ઓળખી શકાય છે. તેમ આત્મા વગેરે અતીન્દ્રિય વસ્તુના તમામ ગુણધર્મો તો કેવળ સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ જાણી શકે. પરંતુ આગમ-શાસ્ત્ર દ્વારા દેહવ્યાપિત્વ, સુખાદિઆશ્રયત્વ અમૂર્તત્વ વગેરે આત્માગત અમુક વિશિષ્ટ ગુણધર્મોનો નિશ્ચય આપણે પણ કરી શકીએ છીએ. ભલે શાસ્ત્ર દ્વારા અતીન્દ્રિય વસ્તુનો નિશ્ચય અસ્પષ્ટ થતો હોય તો પણ અતીન્દ્રિય વસ્તુ માટે યથાર્થ નિર્ણય કરવો હોય તો તર્ક, દલીલ વગેરેના બદલે આગમ શાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો વધુ હિતાવહ છે. આવું ઉપરોક્ત શ્લોક દ્વારા ફલિત થાય છે. આ શ્લોક **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલ છે. તેની વાચકવર્ગે નોંધ લેવી. (૧૬/૨૬)

ગાથાર્થ :- આમ શાસ્ત્રબોધમાં અસ્પષ્ટતા કહેવાયેલ છે. તેથી અસ્પષ્ટ શાસ્ત્રબોધમાં મધ્યસ્થ રીતે વિચારણા કરવી એ પણ યુક્તિસંગત છે. કારણ કે વ્યાસે પણ કહેલ છે કે [..આ વાત આગળના શ્લોકમાં બતાવવામાં આવશે] (૧૬/૨૭)

१. मुद्रितप्रतौ '...न्द्रियवस्तु' इति पाठः । २. हस्तादर्शे '...नीतितिता' इत्यशुद्धः पाठः। ३. हस्तादर्शे 'जगुः' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इत्थं हीति । **इत्थं** = उक्तदृष्टान्तेन **हि शाब्दे** ज्ञाने **अस्पष्टता प्रोक्ता** । **तत्र** = अस्पष्टे शाब्दज्ञाने **माध्यस्थ्यनीतितो विचारणं युक्तं**, तर्कस्य प्रमाणाऽनुग्राहकत्वात् तेनैवैदम्पर्यशुद्धेः । तस्याश्च स्पष्टताप्रायत्वात् । **यद्** = यस्माद् **अदो** = वक्ष्यमाणं **व्यासोऽपि जगौ** ।।२७।।

उक्तदृष्टान्तेन = चन्द्रोपरागोदाहरणेन **शाब्दे** = शास्त्रजन्ये **ज्ञाने**ऽतीन्द्रियदेवतादिगोचरे **अस्पष्टता** = सर्वविशेषाऽनिर्णयत्वात्मिका **प्रोक्ता** । सुस्पष्टोऽतीन्द्रियात्माद्यर्थगोचरो निश्चयस्तु अनुभवज्ञानादेव। सम्मतञ्चेदं परेषामपि। अत एव **पाशुपतब्रह्मोपनिषदि** → विना तर्कप्रमाणाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः ← (पा.ब्र.१६) इत्युक्तम् । प्रमाणपदेनात्र शब्दप्रमाणमवगन्तव्यम् । अत एव **अस्पष्टे** = यावद्विशेषगोचरनिश्चयात्मकताऽपेते अतीन्द्रियार्थगोचरे **शाब्दज्ञाने माध्यस्थ्यनीतितः** कदाग्रहेर्ष्यादित्यागपूर्वं गम्भीरबुद्ध्या **विचारणं युक्तम्** । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → ग्रहं सर्वत्र सन्त्यज्य तद्गम्भीरेण चेतसा। शास्त्रगर्भः समालोच्यो ग्राह्यश्चेष्टार्थसङ्गतः ।। ← (यो.बिं.३१७) इति । **तर्कस्य** = आगमाऽबाधितोहनस्य परमतानुसारेण प्रमाणभिन्नत्वेऽपि **प्रमाणानुग्राहकत्वात्** = परोक्षप्रमाणाऽस्खलत्प्रवृत्तिसहायकत्वात्, प्रकृते शास्त्रप्रमाणगोचरातीन्द्रियार्थगतविशेषविषयकानुपपत्तिशङ्कादिनिराकरणद्वारा तदनुग्राहकत्वात् । **तेनैव** = सुतर्केणैव पदार्थ-वाक्यार्थ-महावाक्यार्थादिक्रमत **ऐदम्पर्यशुद्धेः** = आगमतात्पर्यार्थशुद्धिसम्भवात् ।

न चैवमागमवादादिव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कनीयम्, अतीन्द्रियेन्द्रियग्राह्ययोः पदार्थयोराद्यनिश्चयापेक्षयैव पार्थक्येणागमवाद- हेतुवादव्यवस्थाया इष्टत्वात्। तदुक्तं **स्याद्वादकल्पलतायां** → यद्यप्यतीन्द्रियार्थे पूर्वमागमस्य प्रमाणान्तराऽनधिगतवस्तुप्रतिपादकत्वेनाऽहेतुवादत्वं तथाप्यग्रे तदुपजीव्यप्रमाणप्रवृत्तौ हेतुवादत्वेऽपि न व्यवस्थानुपपत्तिः, आद्यदशापेक्षयैव व्यवस्थाभिधानात् ← (शा. वा.स.२/२३ वृ.) इति । ततश्चाऽऽगमिकार्थेऽपि सद्युक्तिग्राह्यताऽनाविलैव। इत्थमेव यथावस्थितार्थपरिच्छेदोपपत्तेः, यतः सत्तर्कपरीक्षोत्तीर्णागमतात्पर्यार्थशुद्धेः = **तस्याः स्पष्टताप्रायत्वात्** = आगमिकार्थगोचरसमुपस्थिताशेषसंशयविपर्ययाऽनध्यवसायनिराकरणप्रयुक्तस्पष्टताविशेषोपेतत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्य **अध्यात्मोपनिषदि** → आगमश्चोपपत्तिश्च सम्पूर्णं दृष्टिलक्षणम् । अतीन्द्रियाणामर्थानां सद्भावप्रतिपत्तये ।। ← (अ.उप.१/९) इत्युक्तं ग्रन्थकृतैव । इत्थञ्च विशेषविमर्शक्षमेण परीक्ष्य हेमवद् देवताविशेषादिर्ग्राह्य इति फलितम् । तदुक्तं **लोकतत्त्वनिर्णये** अपि → आगमेन च युक्त्या च योऽर्थः समभिगम्यते । परीक्ष्य हेमवद् ग्राह्यः पक्षपाताऽऽग्रहेण किम् ? ।। ← (लो.त.नि.१/१८) इति प्रागुक्तं(भा.१/पृ.२१४)स्मर्तव्यमत्र ।

❁ તર્ક દ્વારા શાસ્ત્રબોધની શુદ્ધિ ❁

ટીકાર્થ :- ઉપર જણાવેલ ચંદ્રગ્રહણબોધ સ્વરૂપ ઉદાહરણ દ્વારા ખરેખર શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં = શાબ્દબોધમાં અસ્પષ્ટતા કહેવાયેલી છે. અસ્પષ્ટ એવા શબ્દબોધમાં મધ્યસ્થ ભાવથી ન્યાયસંગત રીતે વિચારણા-મીમાંસા કરવી એ પણ યોગ્ય જ છે. કારણ કે તર્ક = યુક્તિ તો પ્રમાણઅનુગ્રાહક છે, પ્રમાણના કાર્યમાં સહાય કરનાર છે. સુયોગ્ય યુક્તિ દ્વારા જ શાસ્ત્રના ઐદંપર્યની શુદ્ધિ થાય છે. શાસ્ત્રીય ઐદંપર્યની શુદ્ધિ પ્રાયઃ સ્પષ્ટ હોય છે. કારણ કે વ્યાસ મહર્ષિએ પણ કહેલ છે કે [આ વાત આગળના શ્લોકમાં બતાવવામાં આવશે.](૧૬/૨૭)

વિશેષાર્થ :- એકલો તર્ક આંધળો છે અને અતીન્દ્રિય પદાર્થને સર્વજ્ઞની જેમ જોવા દેખાડવા માટે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना । यस्तर्केणाऽनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।।२८।।

वस्तुतस्तु सम्यग्दृष्टिद्वात्रिंशिकावृत्तिदर्शितरीत्या (द्वा.द्वा.१५/३०-पृ.१०६९) आगमवादत्वावच्छिन्नस्य हेतुवादविषयता समाम्नातेति न कोऽपि दोष इत्यवधेयम् ।।१६/२७।।

आर्षं = मन्वादिवाक्यं, **धर्मोपदेशं च** इति धर्मजनक उपदेशः = धर्मोपदेशः, धर्मस्येश्वरस्य वोपदेशः = धर्मोपदेशः तञ्च, वेदमित्यन्ये, **वेदशास्त्राऽविरोधिना** = परस्परं तदुभयाऽविरोधिना **तर्केण यः** अनिर्दिष्टनामा **अनुसन्धत्ते** = तदर्थमनुस्मरति **स धर्मं वेद** = जानाति **नेतरः** = नोहरहितः (शा.वा.स.३/१७ वृत्ति) इति **स्याद्वादकल्पलतानुसारी** व्याख्यालेशः । अयञ्च श्लोकः साम्प्रतं **मनुस्मृतौ** (म.स्मृ.१२/१०६) समुपलभ्यते । प्रकृते च **कुल्लूकभट्ट**कृता **मन्वर्थमुक्तावल्याख्या** तद्वृत्तिस्त्वेवम् → ऋषिदृष्टत्वादार्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूल-स्मृत्यादिकं यः तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति न तु मीमांसाऽनभिज्ञः । धर्मे करणं वेदः, मीमांसा चेतिकर्तव्यतास्थानीया । तदुक्तं **भट्टवार्तिककृता** 'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना। इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ।।' (**श्लोकवार्तिक-**) ← (म.स्मृ.१२/१०६ वृत्ति) इति। क्वचित् 'आर्षञ्च धर्मशास्त्रञ्च' इति पाठः। अस्य च श्री**हरिभद्रसूरि**कृता **दिक्प्रदाव्याख्या** → आर्षं च = वेदादि, धर्मशास्त्रं च = पुराणादि, वेदशास्त्राऽविरोधिना = एतत्प्रामाण्ये सति परस्पराऽविरोधिना यः तर्केणोहेत तन्त्रयुक्तिलक्षणेन अनुसन्धत्ते = तदुक्तानुसन्धानं करोति स धर्मं विन्दते = जानाति, नेतरः ऊहरहितः ← (शा.वा.स.२१० वि.प्र.) इत्येवं वर्तते । व्यासेन कुत्राऽयं श्लोक उक्तस्तत्तु वयं न विद्मः। **श्रीहरिभद्रसूरिभिरपि शास्त्रवार्तासमुच्चये**→

अभिप्रायस्ततस्तेषां सम्यग्मृग्यो हितैषिणा । न्याय-शास्त्राऽविरोधेन यदाह **मनु**रप्यदः ।।
आर्षञ्च धर्मशास्त्रञ्च वेदशास्त्राऽविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।।

← (शा.वा.स.३/१६-१७) इत्युक्तमिति ध्येयम् । आर्षादिपदेन प्रकृते → अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।। ← (ना.पू.५/४) इति **नारायणपूर्वतापिनीयोपनिषदु**पदर्शिता चतुर्दश विद्या ग्राह्या इत्यवधेयम् ।।१६/२८।।

શાસ્ત્રો પાંગળા છે. તેમ છતાં શાસ્ત્રો દ્વારા જ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો અસ્પષ્ટપણે સત્ય બોધ તો થઈ શકે જ છે. ચંદ્રગ્રહણ વગેરે બાબતમાં શાસ્ત્ર પ્રકાશ પાથરે જ છે ને ! પરંતુ શાસ્ત્રકારોનું તાત્પર્ય પકડવા માટે ઐદંપર્યશુદ્ધિ માટે મધ્યસ્થદષ્ટિએ તર્ક-યુક્તિ આદરણીય બને છે. સુયુક્તિ દ્વારા શાસ્ત્રકારના તાત્પર્ય સુધી પહોંચી શકાય છે. અકાટ્ય યુક્તિ દ્વારા ધર્મશાસ્ત્રને ઐદંપર્યાનુસાર જાણનારો જ શાસ્ત્રજ્ઞ કહેવાય. આ વાત અન્યદર્શનમાં પણ માન્ય છે. આ વાત આગળની ગાથામાં સ્પષ્ટ થશે. (૧૬/૨૭)

ગાથાર્થ :- આર્ષવચન અને ધર્મોપદેશનું વેદશાસ્ત્રઅવિરોધી એવા તર્ક દ્વારા જે અનુસંધાન કરે છે તે જ ધર્મને જાણે છે, બીજા નહિ. (૧૬/૨૮)

વિશેષાર્થ :- આ ગાથાની તેમ જ ત્યાર પછીની ચાર ગાથાની ટીકા ગ્રંથકારશ્રીએ બનાવી નથી. આ ગાથા **મનુસ્મૃતિ**માં મળે છે. તેનો આશય એ છે કે શાસ્ત્રઅવિરોધી યુક્તિ દ્વારા જે મહર્ષિઓના વચનને કે ધર્મોપદેશને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમના તાત્પર્ય પકડે છે તે જ શાસ્ત્રજ્ઞ કે ધર્મજ્ઞ બની શકે. આથી શાસ્ત્રને સ્પષ્ટ કરવા સુયોગ્ય યુક્તિનો આશ્રય મધ્યસ્થ ભાવે કરવો જરૂરી છે. (૧૬/૨૮)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शास्त्रादा[1]चरणं सम्यक् स्याद्वादन्यायसंगतम् । ईशस्याऽनुग्रहस्तस्माद्दृष्टेष्टाऽर्थाऽविरोधिनः ।।२९ ।।

ईशानुग्रहमेव व्याख्यानयति- '**शास्त्रादि**'ति । **तस्मात्** = आगमस्य तर्कानुविद्धत्वात् कारणात् **दृष्टेष्टार्थाऽविरोधिनः** = प्रत्यक्षाऽनुमान-शास्त्रान्तरादिप्रमितार्थाऽबाधकात् **शास्त्रात्** = शास्त्रमवलम्ब्य **स्याद्वादन्यायसङ्गतं** = स्वपरोपकारक-भावानेकान्तवादनीत्यनुसारि **सम्यक्** = आशयशुद्ध्यादिप्रकारं **आचरणं ईशस्यानुग्रह** उच्यते । दृष्टेष्टार्थाऽविरोधित्वविशेषणादेव शास्त्राज्जायमानायाः प्रवृत्तेः युक्तत्वं स्यात्, अन्यथा मिथ्याप्रवृत्तिर्बोध्या । तदुक्तं **योगबिन्दौ** →

दृष्टबाधैव यत्राऽस्ति ततोऽदृष्टप्रवर्तनम् । असच्छ्रद्धाऽभिभूतानां केवलं ध्यान्ध्यसूचकम् ।।
प्रत्यक्षेणाऽनुमानेन यदुक्तोऽर्थो न बाध्यते । दृष्टोऽदृष्टेऽपि युक्ता स्यात् प्रवृत्तिस्तत एव तु ।।
अतोऽन्यथाप्रवृत्तौ तु स्यात् साधुत्वाद्यनिश्चितम् । वस्तुतत्त्वस्य हन्तैवं सर्वमेवाऽसमञ्जसम् ।।
तद्दृष्टाद्यनुसारेण वस्तुतत्त्वव्यपेक्षया । तथा-तथोक्तिभेदेऽपि साध्वी तत्त्वव्यवस्थितिः ।।

← (यो.बिं.२४-२७) इति । मलिनान्तःकरणतया स्वभूमिकोचितानुष्ठानशून्यास्तु दर्शनान्तरे भगवद्रिपुतया दर्शिताः । तदुक्तं **गणेशगीतायां** → ये चैव नाऽनुतिष्ठन्ति त्वशुभा हतचेतसः । ईर्ष्यमाणान् महामूढान् नष्टांस्तान् विद्धि मे रिपून् ।। ← (ग.गी.२/३२) इति । ततश्च सर्वतन्त्रावस्थितैः मुमुक्षुभिः स्वभूमिकोचितविहितानुष्ठानसम्पादने स्वशक्तिमनिगुह्य यतितव्यमित्युपदेशोऽत्र लभ्यते । फलं तु स्वकर्मानुसारेणैव सम्पद्यते। तदुक्तं **महावीरगीतायां** → जीवा यान्ति यथाकर्म तथास्थानं शुभाऽशुभम् । तत्र निमित्तमात्रोऽहं धर्माऽधर्मप्रदर्शनात् ।। ← (म.गी.१५/२२) इत्यवधेयम् ।।१६/२९।।

❋ ઈશ્વરાનુગ્રહનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ❋

ગાથાર્થ :- તેથી દૃષ્ટ અને ઈષ્ટ અર્થનો વિરોધ ન કરે તેવા શાસ્ત્રના આધારે સારી રીતે સ્યાદ્વાદ-ન્યાયથી સંગત એવું આચરણ કરવું તે જ ઈશ્વરાનુગ્રહ છે. (૧૬/૨૯)

વિશેષાર્થ :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ એવો અર્થ દૃષ્ટ કહેવાય તથા આગમમાન્ય વિષય તે ઈષ્ટ કહેવાય. જે શાસ્ત્ર દૃષ્ટ અને ઈષ્ટ અર્થનો વિરોધ ન કરે તેનું અવલંબન કરીને, ભાવસ્યાદ્વાદની પદ્ધતિ મુજબ, સંગત થાય તેવા પ્રકારનું સમ્યક્ આચરણ કરવું તે જ ભગવદનુગ્રહ છે- એવું મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજાનું કથન છે. મતલબ કે સારી રીતે જિનાજ્ઞા પાળવી તે જ ભગવદનુગ્રહ કહેવાય. ભગવાન જીવને ઊંચકીને મોક્ષમાં કે દેવલોકમાં મોકલી આપે એવો ભગવદ્અનુગ્રહ જૈન દર્શનને માન્ય નથી.

સ્યાદ્વાદપદ્ધતિથી સંગત એવું આચરણનું વિશેષણ લગાડવામાં આવેલ છે તે બહુ જ માર્મિક છે. ગ્લાનની સેવા કરવાના અવસરે 'सज्झायसमं नत्थि तवोकम्मं' આવા શાસ્ત્રવચનને પકડીને, ગ્લાનસેવાની ઉપેક્ષા કરીને, સ્વાધ્યાય કરવો તથા પોતે માંદા પડે ત્યારે 'जो गिलाणं पडिसेवइ से मां पडिसेवइ' આ **પંચસૂત્ર**નું વચન કે 'वेयावच्चेण तित्थयरनामगोत्तं जणयइ' આવું **ઉત્તરાધ્યયસૂત્ર**નું વચન આગળ ધરીને બીજા પાસે પોતાની સેવા કરાવવી આ સ્યાદ્વાદ નથી પણ સ્વાર્થવાદ છે, સુખશીલતાવાદ છે,

१. 'शास्त्रादौ' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यद्दातव्यं जिनैः सर्वैर्दत्तमेव तदेकदा । दर्शन-ज्ञान-चारित्रमयो मोक्षपथः सताम्[१] ।।३०।।

नन्वनुग्रहे मुख्यतयाऽनुग्राहकस्यैव कर्तृत्वं दृष्टम् । इह निरुक्तानुग्रहे त्वनुग्राह्यस्यैव तदिति कथमेतादृशानुग्रहस्वरूपं स्वीकर्तुं युज्यते ? इति मुग्धाशङ्कायामाह- **यदिति** । **यद् दातव्यं तद् एकदा** = युगपदेव **दत्तमेव सर्वैः जिनैः** ऋषभादिभिः । किं तद् दातव्यम् ? इत्याह- **दर्शन-ज्ञान-चारित्रमयो मोक्षपथः सतां** उपदेशरूपेणेति गम्यते । अयं प्रथम ईशानुग्रहः । तदुक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** → जं तेहिं दायव्वं तं दिन्नं जिणवरेहिं सव्वेहिं । दंसण-णाण-चरित्तस्स एस तिविहस्स उवएसो ।। ← (आ.नि.१०९६) इति । तदुक्तं **उत्तराध्ययनसूत्रे** अपि → णाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा । एस मग्गुत्ति पन्नत्तो जिणेहिं वरदंसिहिं ।। ← (उत्तरा. २८/२) इति ।

यथोक्तं **सम्यक्त्वप्रकरणे** अपि → सम्मत्त-नाण-चरणा मग्गो मुक्खस्स जिणवरुद्दिट्ठो ← (स.प्र. १०७) इति । यथोक्तं **मूलाचारे** अपि → मग्गो मग्गफलं ति य दुविहं जिणसासणे समक्खादं ← (मूला.२०२) इति । **एतेनै**तावता भगवतो मोक्षमार्गदेशकत्वमेव सिद्धं न तु तदनुग्रहान्मोक्षसिद्धि-रिति **निरस्तम्**, निरुपधि-निरवधि-भावकरुणया प्रसूतेन मोक्षमार्गदर्शकवचनेन नरकादिप्रस्थितानामपि तद्भवे मोक्षगामित्वसिद्ध्या 'भगवदनुग्रहान्मोक्ष' इत्यस्य व्यवहारस्य न्याय्यत्वात् । इदमेवाऽभिप्रेत्य **सूत्रकृताङ्गनिर्युक्तौ** → अवि य हु भारियकम्मा नियमा उक्कस्सनिरयठितिगामी । तेऽवि हु जिणोवदेसेण तेणेव भवेण सिज्झंति ।। ← (सू.कृ.नि. १६०) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

एतेन **सायणसंहिताभाष्ये भगवदाचार्येण** → यथा सूर्यः सर्वेषां पदार्थानामुपद्रष्टा अर्थादुपदर्शयिता चास्ति तद्वत् प्रकृतिविशिष्टः परमात्मापि सर्वेषां द्रष्टा मार्गदर्शयिता चास्ति । स च प्रार्थनावचोऽनु-धावति । यदि कश्चिद् भावतो भगवन्तं भावयति स भगवानवश्यं तच्छ्रेयः सम्पादयति ← (सा. सं.भा.२/५/१/२/२/१६,पृ.७०) इत्युक्तं तदपि यथातन्त्रं व्याख्यातं द्रष्टव्य ।

यदपि **सर्वदर्शनसङ्ग्रहे** रामानुजदर्शननिरूपणाऽवसरे → एवमुपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन द्रष्टृ-दर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठितस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुण-निरवधिकाऽऽनन्दरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति ← (सर्वद.रामानुज. पृ.१९५) इत्युक्तं तदपि करुणापदार्थश्चेद् यथार्थमोक्षमार्गदेशकत्वरूपः तदा समीचीनमित्यवधेयम् ।

यत्तु **सायणसंहिताभाष्ये भगवदाचार्येण** → विशुद्धानि कर्माणि कुर्वाणं जनं दृष्ट्वा प्रसीदति परमात्मा ← (सा.सं.भा. २/६/१/२/२/२०,पृ.७८) इत्युक्तं तत्रापि प्रसादपदार्थः करुणारूपेणाऽवगन्तव्यः ।

अत एव भगवतः मोक्षमार्गानुसारिक्षयोपशमदायकत्वं, मोक्षमार्गानुसारिप्रज्ञादातृत्वं, मोक्षदायित्वं च

સગવડવાદ છે. ભગવંતને માન્ય હોય તે પ્રકારે શાસ્ત્રાનુસારે શક્તિ છૂપાવ્યા વિના પ્રવૃત્તિ કરવી તે જ તાત્ત્વિક ભગવદ્અનુગ્રહ કહેવાય. (૧૬/૨૯)

❁ ભગવાન ઉપકાર કરીને મોક્ષમાં ગયા ❁

ગાથાર્થ :- જિનેશ્વર ભગવંતોએ જે કાંઈ આપવાનું હતું તે બધા જ જિનેશ્વર ભગવંતોએ સજ્જનોને એકી સાથે આપેલ જ છે અને તે આપવા લાયક ચીજ છે દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રમય મોક્ષમાર્ગ. (૧૬/૩૦)

---

१. हस्तादर्शे 'सदा' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जिनेभ्यो याचमानोऽन्यं लब्धं [1]बोधिमपालयन्। तं विह्वलो विना भाग्यं केन मूल्येन[2] लप्स्यसे[3] ?।।३१।।

तत्तन्नयाभिप्रायेणोच्यते । एतेन → प्रज्ञया त्वं विजानासि ईश्वरानुगृहीतया ← (महो.४/१) इति **महोपनिषद्**वचनमपि व्याख्यातम्, भगवदुपदेशनिमित्तकप्रज्ञायां भगवदनुगृहीतत्वस्य न्याय्यत्वात् । इत्थमेव तीर्थकृतो महेश्वरत्वमपि सङ्गच्छते । प्रकृते → अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः ? यस्माद् भक्तान् ज्ञानेन भजन्ति अनुगृह्णाति च, वाचं संसृजति विसृजति च, सर्वान् भावान् परित्यज्य आत्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः ← (बटु. पृष्ठ-४) इति **बटुकोपनिषद्**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यं स्वपरसमयसारवेदिभिः ।

स्वदोषोच्छेदोद्देशतो जिनोपदिष्टेन मोक्षमार्गेण निजशक्त्यगोपनेन प्रवर्तनं तु द्वितीय ईशानुग्रहः । अयमेव तत्पूजोच्यते तत्त्वतः। यथोक्तं **अध्यात्मतत्त्वालोके** → प्रभोर्गुणानां स्मरणात् स्वचेतःशोधप्रवीणीभवनं हि पूजा । अपास्य दोषान् गुणचारु वृत्तं स्रष्टुं मतः कर्मविधिः समग्रः ।। ← (अ.तत्त्वा. २/१५) इति । एतेन → भगवान् नृसिंहः प्रसीदति तस्य कैवल्यं सिध्यति ← (नृ.ष.६) इति **नृसिंहषट्चक्रोपनिषद्**वचनमपि व्याख्यातम्, अर्थक्रियाकारितया द्वितीयानुग्रहस्य तत्र विवक्षितत्वात्। द्वितीयं विना प्रथमस्य विफलत्वात् समुपलब्धे जिनोक्तापवर्गमार्गे यथाशक्ति स्वोचितभूमिकया यतितव्यमित्यत्रोपदेशः ।।१६/३०।।

ननु बोधिलाभप्राप्तावपि जिनभक्तिमात्रादेव पुनर्बोधिलाभो भविष्यति । किमनेन वर्तमानकालदुष्करेण तपःसंयमाद्यनुष्ठानेन ? इत्येवंवादिनं अनुष्ठानप्रमादिनं सत्त्वमधिकृत्यौपदेशिकं पद्यमाह- **जिनेभ्य** इति । **जिनेभ्यः** = तीर्थकरेभ्यः **अन्यं** = अनागतं धर्मं **याचमानः** = प्रार्थयन् **लब्धं च बोधिं** = जिनेश्वरोपदिष्टधर्मं **अपालयन्** = कर्मपराधीनतया सदनुष्ठानद्वारा सफलमकुर्वन्, **विह्वलः भाग्यं विना** = सदनुष्ठानोपार्जितपुण्यमृते **केन मूल्येन तं** = अनागतं जिनेश्वरधर्मं **लप्स्यसे** ? यथोक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** अपि →

लद्धिल्लियं च बोहिं अकरिंतोऽणागयं च पत्थंतो । दच्छिसि जह तं विब्भल ! इमं च अन्नं च चुक्किहिसि।।
लद्धिल्लियं च बोहिं अकरिंतोऽणागयं च पत्थंतो। अन्नं दाइं बोहिं लब्भिसि कयरेण मुल्लेण?।।

← (आ.नि.१११२/१११३) इति ।

इयमत्र भावना-बोधिलाभे सति तपःसंयमानुष्ठानपरस्य प्रेत्य वासनावशात् तत्तत्प्रवृत्तिरेव बोधि-

विशेषार्थ :- જેમાં ભગવાને કાંઈક કરવાનું હોય તેવો અનુગ્રહ પણ ભગવાને કરેલ જ છે. તે કાર્ય છે રત્નત્રયમય મોક્ષમાર્ગની સાચી ઓળખાણ. ભગવાને કરેલા આ અનુગ્રહને સફળ કરવા માટે તેનો અમલ કરવા મંડી પડવું એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. (૧૬/૩૦)

❀ નિષ્ક્રિયના ભાગ્યમાં કેવળ નિરાશા ❀

ગાથાર્થ :- ભવિષ્યમાં મળે તેવા ધર્મની જિનેશ્વર ભગવંતોને પ્રાર્થના કરતો અને મળેલા ધર્મને નહિ આચરતા હે વિહ્વળ માણસ ! ભાગ્ય વિના તું કઈ કિંમતથી ભવિષ્યકાલીન ધર્મને મેળવશે ? (૧૬/૩૧)

१. मुद्रितप्रतौ सर्वत्र 'धर्मम...' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'मूल्यन' इत्यशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'लप्स्यते' इति पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

लाभोऽभिधीयते । तदनुष्ठानरहितस्य पुनर्वासनाऽभावात् कथं तत्प्रवृत्तिः ? इति बोधिलाभाऽनुपपत्तिः।

स्यादेतत् -"एवं सति आद्यस्य बोधिलाभस्याऽसम्भव एवोपन्यस्तः, वासनाऽभावात्, **न**, अनादिसंसारे राधावेधोपमानेनाऽनाभोगत एव कथञ्चित्कर्मक्षयतस्तदुपपत्तेरिति (आ.नि.वृ.११००) **श्रीहरिभद्रसूरयः** तद्वृत्तौ व्याचक्षते । अत एव **कार्त्तिकेयानुप्रेक्षायां** → दंसण-णाण-चरित्तं सरणं सेवेह परमसद्धाए । अण्णं किं पि ण सरणं संसारे संसरंताणं ।। ← (का.अनु.३०) इत्युक्तम् ।

शक्यकरण एव श्रद्धा-प्रार्थनादेः परमार्थतः साफल्यम् । प्रकृते → जं सक्कइ तं कीरइ जं च ण सक्केइ तं च सद्दहणं । केवलिजिणेहिं भणियं सद्दहमाणस्स सम्मत्तं ।। ← (द.प्रा.२२) इति **दर्शनप्राभृतो**क्तितात्पर्यमपि विभावनीयम् । → भणंता अकरेंता य बंध-मोक्खपइन्निणो । वायावीरियमेत्तेणं समासासेंति अप्पयं ।। ← (उत्त. ६/९) इति **उत्तराध्ययनो**क्तिरप्यत्र साक्षिणी वर्तते । इत्थञ्च → पाठकाः पाठिताश्च ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः। सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः।। ← (**स्थानांग** ४/४ वृत्तौ उद्धृतः) इति क्रियानयोपालम्भोऽपि शुष्कपण्डितं प्रति सावकाशः। ततश्च तदाज्ञापालनमेव श्रेयः ।

अत एव द्रव्यस्तव-भावस्तवयोर्मेरु-सर्सपयोरिवाऽन्तरं **सम्बोधसप्ततिकायां दर्शनशुद्धिप्रकरणे** च → मेरुस्स सरिसवस्स य जत्तियमित्तं तु अंतरं होइ । भावत्थय-दव्वत्थयाण अंतरं तत्तियं नेयं ।। ← (सं.स.३७,द.शु.८१) इत्येवमावेदितमिति पूर्वोक्तं(पृ.७१६) इहानुसन्धेयम् । तथापि वीतरागवन्दन-पूजन-तदुक्तानुष्ठानपालनादिगर्भप्रार्थनाकृतेऽलब्धावसरत्वं हि महामोहविडम्बनम् । तदुक्तं **अध्यात्मतत्त्वालोके** → विलासगोष्ठीं विविधां विधातुं मिलेत् सहर्षः समयः सदापि । सम्प्रार्थनायै परमेश्वरस्य नैवावकाशोऽहह मोहरोगः ।। ← (अ.तत्त्वा. २/१६) इति।।१६/३१।।

विशेषार्थ :- આવતા ભવમાં સીમંધર સ્વામી પાસે આઠમા વર્ષે દીક્ષા લઈને નવમા વર્ષે કેવળજ્ઞાન મેળવવાની સીમંધર સ્વામીને પ્રાર્થના-યાચના-વિનંતી કરનાર અહીંના જે માણસો શક્તિ હોવા છતાં, અનુકૂળ સંયોગ હોવા છતાં, સદ્‌ગુરુસમાગમ - આરોગ્ય વગેરે સામગ્રી હાજર હોવા છતાં અહીં દીક્ષા નથી લેતા, સામાયિક-પૌષધ-વિશિષ્ટ તપ-ત્યાગ-ઉગ્ર અભિગ્રહો વગેરે આરાધના વારંવાર નથી કરતા, દીક્ષા માટે આસું નથી પાડતા, દીક્ષા લેવા ઈચ્છનારને સહાય નથી કરતા તેવા જીવોને આ ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી બોધપાઠ આપે છે કે 'ભાગ્યશાળી ! આવતા ભવમાં મનુષ્યભવ, આર્યદેશ, જિનશાસન, ધાર્મિક માબાપ, સંસ્કારી કુટુંબ, કલ્યાણમિત્ર, સદ્‌ગુરુનો સુયોગ, સીમંધર સ્વામી વગેરે સામગ્રી મેળવવા માટે કઈ મૂડી તારી પાસે છે ? કે જેના પ્રભાવે તને આવતા ભવમાં દીક્ષા વગેરે મળી શકે. આવતીકાલે મીઠાઈ અને ફરસાણ ખાવાના સપના જોનાર આળસુ દરિદ્ર માણસ માત્ર વિહ્વલતાને જ ભોગવે છે, મીઠાઈ વગેરેને નહિ.'

માટે સાધકે બહુ મોટા-મોટા સપના જોવામાં જ કેવળ અટવાઈને આ ભવમાં શક્ય વિશિષ્ટ આરાધનાનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. બાકી શેખચલ્લીના તરંગ જેવી કે મુલ્લા નસરુદ્દીનના સપના જેવી કફોડી હાલત સર્જાય. આશાવાદી સસલા કરતાં ઉદ્યમવાદી કાચબો થવું વધુ સારું. રસ્તાને પૂછવામાત્રથી કે જાણવામાત્રથી ગામ ન આવે. પણ સાચા રસ્તે ચાલવાથી ગામ આવે. આ બાબત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनुष्ठानं ततः स्वामिगुणरागपुरःसरम् । परमानन्दतः कार्यं मन्यमानैरनुग्रहम् ।।३२।।

आर्षमित्यारभ्य स्पष्टम् ।।२७-३२।।

उपसंहरति- '**अनुष्ठानमि**'ति। **ततः** = लब्धधर्माऽननुपालनेऽनागततत्प्रार्थनस्य निष्फलप्रायत्वात् **स्वा-मिगुणरागपुरःसरं** = जिनगुणगोचरान्तःकरणप्रणिधानलक्षणाऽनुरागपुरस्कारेण जिनेश्वराणां **अनुग्रहं** = उप-कारं **मन्यमानैः** मुमुक्षुभिः **परमानन्दतः** = अनिर्वचनीयनिरतिशयोत्साहतो जिनेश्वरोपदिष्टं **अनुष्ठानं** ज्ञान-दर्शनचारित्राऽऽचारपालनं **कार्यम्** । तात्त्विकस्वामिगुणगोचरप्रशस्तरागपूर्वकतयाऽऽसक्तिविच्छेदः ततः सञ्जायते । तदुक्तं **महावीरगीतायां** → निरासक्तिर्भवेन्नृणां पूर्णमद्रागयोगतः । आसक्तिः कर्मबन्धाय निरासक्तिर्विमुक्तये ।। ← (म.गी. २/१७०) इति । इत्थमेव पूर्वसञ्चितकर्मक्षयद्वारा बोधिलाभ-समाधिमरणादिप्राप्तिः । तदुक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** →

भत्तीइ जिणवराणं खिज्जंती पुव्वसंचिआ कम्मा । आयरियनमुक्कारेण विज्जा मंता य सिज्झंति ।।
भत्तीइ जिणवराणं परमाए खीणपिज्ज-दोसाणं । आरुग्ग-बोहिलाभं समाहिमरणं च पावंति ।।

← (आ.नि.१०९७-९८) इति ।

वस्तुतो जिनेश्वरभक्तिसहितस्यैवानुष्ठानस्याभिलषिताऽर्थप्रसाधकत्वमित्यत्र ग्रन्थकृदाशयः । **एतेन** → ये हि भगवदाज्ञानुकूलवर्तिनो भवन्ति त एव भगवता परमात्मना रक्ष्या भवन्ति । ← (सा.सं.भा.१/६/१/१/३/२१,पृ.४०) इति **सायणसंहिताभाष्य**वचनमपि **व्याख्यातम्**, भगवद्भक्तिपुरस्सरं भगवदाज्ञापालनतः तथाविधपुण्यबन्धोदयादिना स्वात्मनः त्राणोपपत्तेः । एतेन →

तित्थंकरभत्तीए सुसाहुजणपज्जुवासणाए य । उत्तरगुणसद्धाए य एत्थ सया होइ जइयव्वं ।।
एवमसंतो वि इमो जायइ जाओ य ण पडइ कया वि । ता एत्थं बुद्धिमया अपमाओ होइ कायव्वो ।।

← (पञ्चा. १।३७-३८) इति **पञ्चाशक**गाथे अपि व्याख्याते द्रष्टव्ये । प्रकृतार्थे च →

एकरूपोऽप्यनेकोऽसावचिन्त्यगुणभाजनम् । अव्ययो निष्कलः शुद्धः, परमात्मा सनातनः ।।
स बुद्धः, स महादेवः, स विष्णुः, स पितामहः । स वीतरागो भगवान् कथितस्तत्त्वदर्शिभिः ।।
निरिच्छो न करोत्येष, त्वत्कार्यव्यूहमिच्छया । किन्त्वाज्ञा विद्यते तस्य, लोकानां करणोचिता ।।
कार्या निरन्धकारेयं, चित्तवृत्तिर्महाटवी । हन्तव्यं रिपुबुद्ध्या च महामोहाऽऽदिकं बलं ।।
चारित्रधर्मराजाद्यं, पोष्यं बन्धुधिया बलम् । आज्ञेयमियती विश्व-हितकृत् पारमेश्वरी ।।
ध्यानेन ब्रह्मविधिना, स्तवेन व्रतचर्यया । इयमाराध्यते शिष्टैर्दुष्टाचारैर्विराध्यते ।।
तां च यो यावतीं धीमानाराधयति सर्वदा । अजानतोऽपि तद्रूपं, तस्य तावद् भवेद् सुखम् ।।
यो यावत् कुरुते मूढस्तदाज्ञाया विराधनम् । तावद् दुःखं भवेत् तस्य, तद्रूपाऽवेदिनोऽपि हि ।।
तदाज्ञालङ्घनाद् दुःखं, तदाज्ञाकरणात् सुखम् । ततः स निर्वृतिस्थोऽपि, जगतां हेतुरुच्यते ।।

પ્રસ્તુતમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. (૧૬/૩૧)

ગાથાર્થ :- માટે ભગવાનનો અનુગ્રહ માનતા સાધકોએ પ્રભુના ગુણોના રાગ પૂર્વક પરમાનંદથી સાધના કરવી જોઈએ. (૧૬/૩૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

।। इतीशाऽनुग्रहविचारद्वात्रिंशिका ।।१६।।

← (वै.क.स्त. ९/३१६-३२४, वै.रति. ८/३१४-३२२) इति **वैराग्यकल्पलता-वैराग्यरतिवचनप्रबन्धोऽप्यवधातव्यो** दीर्घसूत्रार्थावधारणपरायणैः ।

प्रकृते → स्व-स्ववर्णाश्रमाचारैः प्रीणयन् परमेश्वरम् । क्रमेण याति पुरुषो मामकं पदमुत्तमम्।। ← (रा.गी.९/३५) इति **रामगीतावचनं**, → हरेरनुग्रहात् सा तु जायते नाऽन्यथा क्वचित् ← (शां.सं. भक्तिकांड-३/१/४२) इति **शाण्डिल्यसंहितावचनं**, → अनीर्ष्यन्तो भक्तिमन्तो ये मयोक्तमिदं शुभम्। अनुतिष्ठन्ति ये सर्वे मुक्तास्तेऽखिलकर्मभिः ।। ← (ग.गी.२/३१) इति च **गणेशगीतावचनमपि** यथातन्त्रमनुयोज्यं सर्वतन्त्रसमवतारकुशलैरिति शम् ।।१६/३२।।

स्वभूमिकोचिताज्ञायाः पालनं प्रभ्वनुग्रहः । अर्थक्रियोपधायी स्व-परतन्त्रैः समर्थितः ।।१।।

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां ईशाऽनुग्रहविचारद्वात्रिंशिकाविवरणम् ।।१६।।

❁ અરિહંતના અનુગ્રહને ઓળખીએ ❁

વિશેષાર્થ :- (૧) તાત્ત્વિક ઉપાસના માર્ગનું અવલંબન કરવાથી જ મોક્ષ ઝડપથી અચૂક મળે છે.

(૨) ઉપાસના માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે ભગવાનનો અનુગ્રહ માનવો જ પડે, હૃદયથી સ્વીકારવો જ પડે.

(૩) ઉપાસના અરિહંતના અનુગ્રહથી જ શક્ય છે.

(૪) ઉપાસના પારમાર્થિક બને તે માટે અરિહંતના ગુણો પ્રત્યે અત્યંત અહોભાવ-બહુમાન ભાવ કેળવવો જરૂરી છે.

(૫) અરિહંતના ગુણો પ્રત્યે સદ્ભાવ કેળવવા પૂર્વક પરમ પ્રસન્નતાથી સ્વભૂમિકાયોગ્ય આરાધના કરવામાં તરત લાગી જવું.

આ મુજબ પાંચ તબક્કાને આત્મસાત્ કરવામાં આવે તો (અ) પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગથી સાધકનું ક્યારેય પતન ન થાય તેમ જ (બ) સાધનાનો અહંકાર કે (ક) આશંસાનું અજીર્ણ ન થાય કે (ડ) મહત્ત્વાકાંક્ષાના ખાટા ગચરકા પણ ન આવે તથા (ઈ) મોક્ષ ઝડપથી મળવાનો આંતરિક આત્મવિશ્વાસ સ્વતઃ પ્રગટે અને (ફ) તે વિશ્વાસ સફળ પણ બને છે. દરેક મોક્ષાર્થી જીવોએ ઉપર જણાવેલ બાબતો ગંભીરતાથી લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. (૧૬/૩૨)

ઈશાનુગ્રહ વિચાર બત્રીસી પૂર્ણ થઈ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❋ ૧૬- ઈશાનુગ્રહવિચાર બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય ❋

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. ‘ચિત્ત કેટલા પ્રકારે છે ? તેને સમજાવો.

૨. કર્મ કેટલા પ્રકારે છે ?

૩. સંસ્કાર કેટલા પ્રકારે છે ? તેને વિસ્તારથી સમજાવો.

૪. પાતંજલમતે ઈશ્વરમાં કયા ચાર તત્ત્વ અનાદિસિદ્ધ છે ? તે ચાર તત્ત્વને સમજાવો.

૫. પાતંજલમતે ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરો.

૬. પાતંજલમતે ઈશ્વરની ઈચ્છા મુજબ જગત્નું સંચાલન કઈ રીતે થાય છે ?

૭. જગત્નું સર્જન કરવામાં ઈશ્વરનું પ્રયોજન નથી, તેની સિદ્ધિ ગ્રંથકાર કઈ રીતે કરે છે ?

૮. જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ ઈશાનુગ્રહ કઈ રીતે સંગત થાય છે ?

૯. ઈશ્વરીય અનુગ્રહને કઈ રીતે માનવાથી પતંજલિનું વચન યુક્તિસંગત થાય ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧.	વાસના	વિઘ્ન
૨.	આર્થ	સ્તોત્રકોટિગુણ
૩.	સંદેહ	અસર્વગત
૪.	અયત્ન	સંસ્કાર
૫.	જાપ	આજ્ઞા
૬.	પૂર્ણશુદ્ધ	સ્ત્યાન
૭.	અરિહંત	અનિત્ય
૮.	ઈશ્વર	ઈશ્વર
૯.	બૌદ્ધ	પરાત્મા

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ત્રણ જાપમાં .... જાપ વખણાય છે. (માનસિક, વાચિક, કાયિક)

૨. નામભેદ હોવા છતાં .... એક છે. (ઈશ્વર, દર્શન, મત)

૩. પરમબ્રહ્મવાદીઓ ભગવાનને .... શબ્દથી ઓળખે છે. (મુક્ત, બુદ્ધ, અરિહંત)

૪. જૈનો ઈશ્વરને અસર્વગત અને .... માને છે. (નિત્ય, નિત્યાનિત્ય, અનિત્ય)

૫. .... પદાર્થ છદ્મસ્થનો અવિષય છે. (અતીન્દ્રિય, દૂરવર્તી, વ્યવહિત)

૬. સ્યાદ્વાદન્યાયથી .... અને .... અર્થનો વિરોધ ન કરે તેવું આચરણ ઈશ્વરાનુગ્રહ છે. (ઈષ્ટ, દૃષ્ટ, પ્રસિદ્ધ, લૌકિક, ઈચ્છા)

૭. .... પાળવી તે જ ભગવદનુગ્રહ કહેવાય. (જિનાજ્ઞા, આજ્ઞા, ક્રિયા)

૮. પ્રભુના ગુણોનાં સ્મરણથી ચિત્તની શુદ્ધિ થવી તે જ .... કહેવાય છે. (પૂજા, ક્રિયા, અલૌકિક)

૯. .... માર્ગનું અવલંબન કરવાથી મોક્ષ ઝડપથી મળે છે. (સાધના, ઉપાસના, વાસના)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

✽ ૧૬- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા ✽

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. પાતંજલદર્શનવાળા યોગની સિદ્ધિ શાનાથી કહે છે ? તેઓને ઈશ્વર તરીકે કોણ માન્ય છે ?
૨. કર્મનું ફળ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સમજાવો.
૩. પાતંજલ મતે સંસારી આત્મા કરતાં ઈશ્વરનો આત્મા વિલક્ષણ કઈ રીતે છે ?
૪. યોગ એકાંતે ઈશ્વરાનુગ્રહજન્ય નથી એ કઈ રીતે ?
૫. આત્મા અને પરમાત્મામાં કઈ રીતે પરિણામીપણું સિદ્ધ થાય છે ?
૬. પાતંજલ મતે જ્ઞાનાદિના આશ્રય તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિનું અનુમાન જણાવી અને તે સત્પ્રતિપક્ષિત કેવી રીતે થાય ? તે જણાવો.
૭. ૯ પ્રકારના વિઘ્નોને સમજાવો.
૮. જૈન દર્શન મુજબ વિઘ્નનાશ કઈ રીતે થાય ? તે જણાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. પાતંજલમતે જગતનું ઉપાદાનકારણ શું છે ?
૨. ભોગ કોને કહેવાય ?
૩. વ્યાધિ (રોગ) કોને કહેવાય ?
૪. અકર્મનિષ્ઠતા કોને કહેવાય ?
૫. આળસ કોને કહેવાય ?
૬. વિભ્રમ કોને કહેવાય ?
૭. અવિરતિ કોને કહેવાય ?
૮. અનવસ્થાન કોને કહેવાય ?
૯. જાપની મહત્તા જણાવો.
૧૦. મધ્યસ્થતા એટલે શું ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. વિઘ્નના .... પ્રકાર છે. (૭, ૮, ૯)
૨. કારણો પ્રત્યે ઉદાસીનતાને .... કહેવાય છે. (આળસ, અવિરતિ, મધ્યસ્થતા, સંદેહ)
૩. ઈશ્વરના જાપથી .... થાય છે. (વિઘ્નોચ્છેદ, પુણ્યબંધ, સ્વર્ગ)
૪. ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તેને .... કહેવાય. (ઈશ્વર, બુદ્ધ, તીર્થંકર, શંકર)
૫. .... ઈશ્વરને અનાદિશુદ્ધ અને સર્વગત માને છે. (શૈવ, બુદ્ધ, જૈન)
૬. વેદાન્તી આત્માને .... માને છે. (નિત્યાનિત્ય, નિત્ય, અનિત્ય)
૭. .... સંસારનું કારણ છે. (કર્મ, જીવ, સંપત્તિ)
૮. જૈનો જેને કર્મ કહે છે તેને સાંખ્યો .... કહે છે. (ક્લેશ, અવિદ્યા, વાસના)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પૂજ્યપાદ સ્વ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીની કલમમાંથી નીતરેલ અમૃત

१. जैन धर्म का परिचय
२. प्रतिक्रमण सूत्र चित्र आल्बम
३. ललितविस्तरा विवेचन
४. ध्यानशतक
५. चैत्यवंदन सूत्र प्रकाश (आराधना)
६. गणधरवाद
७. सती शिरोमणी मदनरेखा
८. अमीचंद की अमीदृष्टि
९. जीवन संग्राम
१०. मानव जीवन में ध्यान का महत्त्व
११. जैनधर्म वाटिका
१२. जीवन का आदर्श
१३. भव आलोचना
१४. अमृतकण
१५. प्रीत की रीत
१६. भावभर्या स्तवन सज्झाय
१७. साधर्मिक वात्सल्य
१८. कदम आगे बढाये जा
१९. प्रेरणा
२०. आत्मसौंदर्य
२१. सचित्र महावीर चरित्र
२२. सचित्र तत्त्वज्ञान बालपोथी
२३. मानव ! तुं मानव बन

1. A HAND BOOK OF JAINOLOGY
2. GANADHARVAD
3. A KEY TO HAPPY LIFE
4. A WAY TO HAPPINESS

પ.પૂ.મુનિશ્રી કલ્પરત્નવિજયજી મ.સા.એ પૂજ્યશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીના સંકલિત કરેલ પુસ્તકોની યાદી

પ્રીતમ કેરી પંથ નિરાળો
પીવત ભરભર પ્રભુ ગુણ પ્યાલા
સૂરિ પુરંદર
યતિ હિતશિક્ષા
સ્વાધ્યાયનો સ્વાધ્યાય
વાચના પ્રસાદી
ભવ અનંતમાં દરિશન દીઠું
મીઠા ફળ માનવભવના
મનને મનાવી લે
દરિસણ તરસીએ...
વાચનાનો ખજાનો
ધર્મનો રંગ વધે ઉમંગ
ધર્મ કીયે સુખ હોય
મળે જિન ચરણા, ટળે ભવ ભ્રમણા
મનને સંભાળી લે
વાચનાનો ધોધ કરે આત્મ પ્રબોધ
વાચના વૈભવ
પ્રભુ નામે સંતાપ શમે
સમાધિનો ખજાનો
દિલ અટકો તોરા ચરણ કમલ મેં
જીવનની ઔષધિ મનની સમાધિ
ભક્તિની ભીનાશ હૃદયની સુવાસ
જીવન બને ઉપવન
સંકલ્પ ભળે સિદ્ધિ મળે
પ્રભુના ધ્યાને પ્રભુતા પામે
સમતાની લ્હાણી જીવનની કમાણી
તું તારું સંભાળ
બાંધો પ્રભુ સાથે પ્રીત
રહો નિત્ય પ્રસન્ન
વિરાગના ઉપવનમાં
જિન શાસનનું ઝવેરાત
बांधो प्रभु से प्रीत
ગુપ્ત ભંડારની ચાવી
અરિહંતનું નામ વિશ્રામનું ધામ
કંટાળશો નહિ જીવનથી, ડરશો નહિ મરણથી
નવ રસમય નવકાર
કામ ક્રોધાદિ અટકે, ભવ વને નવિ ભટકે
તપનો મહિમા ભારી, ઉઘાડે મુક્તિની બારી
માનવજીવનની જડીબુટ્ટી
ઉન્નતિની ચાવી
કરીએ પાપ વિરામ, મેળવીએ મુક્તિધામ
લઈએ શરણ અરિહંતનું
પ્રભુને મળીએ, પ્રભુમાં ભળીએ
પર્યુષણાનું આલંબન

આજના કાળે ઉભરાતા અશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી બચવા અને શુભ અધ્યવસાયોમાં મનને ઝીલતું રાખવા તથા જીવનમાં ઉદ્ભવતી જટિલ સમસ્યાનો ઉકેલ પામવા દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત પૂજ્યપાદશ્રીના પુસ્તકો મેળવી જીવનને સફળ બનાવો.

દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ C/o. કુમારપાળ વી. શાહ, ૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા-૩૮૭૮૧૦. જિ. અમદાવાદ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१७- दैव-पुरुषकार द्वात्रिंशिका

સત્તરમી બત્રીસીની પ્રસાદી

सामान्यतस्तु दैवं पुरुषकारं वा विना न किंचित्कार्यं जायते ।।१७/५।।(पृ.११५५)
સામાન્યથી ભાગ્ય વિના કે પુરુષાર્થ વિના કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

प्रायोऽत्र चरमावर्ते दैवं यत्नेन बाध्यते ।।१७/२६।। (पृ.१२०२)
ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં પ્રાયઃ પ્રયત્ન દ્વારા કર્મ બાધિત થાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ग्रन्थिभेदोऽपि बलीयसा यत्नेनैव ।।१७/२७।। (पृ.१२०६)
ગ્રંથિભેદ પણ અત્યંત બળવાન પ્રયત્ન દ્વારા જ થાય છે.

श्रद्धा = शुद्धानुष्ठानगता तीव्ररुचिः ।।१७/३१।। (पृ.१२१४)
શુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિશે તીવ્ર રુચિ શ્રદ્ધા કહેવાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

।। अथ दैवपुरुषकारद्वात्रिंशिका ।।१७।।

महेश्वराऽनुग्रहादेव योगसिद्धिरिति मतं निरस्य 'दैवादेवेयं पुरुषकारादेव [1]वेयमि'त्येकान्त-मतनिरासायोपक्रमते–

दैवं पुरुषकारश्च तुल्यौ द्वावपि तत्त्वतः। निश्चय-व्यवहाराभ्यामत्र कुर्मो विचारणाम्।।१।।

दैवमिति । स्पष्टः ।।१।।

दैवं पुरुषकारश्च[2] स्वकर्मोद्यम[3]संज्ञकौ । निश्चयेनाऽनयोः सिद्धिरन्योऽन्यनिरपेक्षयोः ।।२।।

दैवमिति । दैवं **स्वकर्मसंज्ञकं, पुरषकारश्च स्वोद्यमसंज्ञकः** । **निश्चयेन** = निश्चयनयेन

❁ *नयलता* ❁

यन्नाम स्मरतां कर्म-संसारो गोष्पदायते । तं श्रीवीरजिनं नत्वा भाग्योद्यमकथोच्यते ।।१।।

'पुरुषप्रयत्नादिव्यतिरेकेण **महेश्वराऽनुग्रहादेव** केवलाद् **योगसिद्धिः** जायते' **इति** पातञ्जलानां **मतं** = सिद्धान्तं **निरस्य** = निराकृत्य '**दैवादेव** = दैवपरिपाकादेव **इयं** = योगसिद्धिः, **पुरुषकारादेव वा इयं** = योगसिद्धिः' **इति एकान्तमतनिरासाय उपक्रमते 'दैवमि'**ति । **दैवं** = पूर्वकृतकर्म, **पुरुषकारः** = पुरुषव्यापारः चकारः समुच्चये । **तत्त्वतः** = परमार्थतो **द्वावपि** इमौ **तुल्यौ** = योगसिद्धिं प्रति समसामर्थ्यौ । एवमेवेदं युज्यते। तदुक्तं **योगबिन्दौ** → दैवं पुरुषकारश्च तुल्यावेतदिति स्फुटम् । एवं व्यवस्थिते तत्त्वे युज्यते न्यायतः परम् ।। ← (यो.बिं.३१८) इति । **निश्चय-व्यवहाराभ्यां** = निश्चयनय-व्यवहारनयाभ्यां **अत्र** = दैव-पुरुषकारतुल्यबलत्वे, इह वा द्वात्रिंशिकायां **विचारणां** = मीमांसां मध्यस्थनीत्या **कुर्मः** ।।१७/१।।

'देवस्येदमि'ति व्युत्पत्तेः देवताकृताऽनुग्रहादि = **दैवं स्वकर्मसंज्ञकं** = स्वकीयशुभाऽशुभकर्माऽपराभि-

---

❁ દૈવ પુરુષકાર દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❁

'મહેશ્વરના અનુગ્રહથી જ યોગસિદ્ધિ થાય છે' -આવા પાતંજલમતનું નિરાકરણ કરીને 'ભાગ્યથી જ યોગસિદ્ધિ થાય છે અથવા પુરુષાર્થથી જ યોગસિદ્ધિ થાય છે' આવા એકાન્તમતના નિરાકરણ માટે ગ્રંથકારશ્રી પ્રયાસ કરે છે.

❁ પરમાર્થથી ભાગ્ય-પુરુષાર્થ સમબળીયા ❁

ગાથાર્થ :- પરમાર્થથી ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને તુલ્યબળવાળા છે. પ્રસ્તુતમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયથી વિચારણા કરીએ છીએ. (૧૭/૧)

વિશેષાર્થ :- વાસ્તવિક સિદ્ધાન્તને જણાવીને મીમાંસાને કરવાની એક નવી સુંદર પદ્ધતિ આ બત્રીસીમાં ગ્રંથકારશ્રીએ અપનાવેલ છે. આગળ જે મીમાંસા કરવામાં આવશે તેના દ્વારા કામ કરવામાં નસીબ અને પુરુષાર્થ સમાન બળવાળા છે- આમ સિદ્ધ થશે. (૧૭/૧)

ગાથાર્થ :- સ્વકર્મ નામે નસીબ અને ઉદ્યમ નામે પુરુષકાર ઓળખાય છે. નિશ્ચય નયથી આ બન્નેની એક-બીજાથી નિરપેક્ષરૂપે સિદ્ધિ થાય છે. (૧૭/૨)

ટીકાર્થ :- દૈવનું બીજું નામ સ્વકર્મ = પોતાનું નસીબ છે. પુરુષકારનું બીજું નામ ઉદ્યમ છે.

---

१. हस्तादर्शे 'चेय'मित्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे '...रस्य' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे '...द्यकासं...' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनयोः द्वयोः प्रत्येकं स्वकार्यजनने **अन्योऽन्यनिरपेक्षयोः सिद्धिः** ।।२।।

अत्रैव युक्तिमाह —

सापेक्षमसमर्थं हीत्यतो[1] यद् व्यापृतं यदा। तदा [2]तदेव हेतुः स्यादन्यत्सदपि नाऽऽदृतम्।।३।।

सापेक्षमिति । **'सापेक्षं [3]ह्यसमर्थं' इत्यतो** न्यायात् दैव-पुरुषकारयोर्मध्ये **यत् यदा व्यापृतं**, [4]**तदा तदेव** अधिकृतकार्ये **हेतुः स्यात्**, कुर्वद्रूपस्यैव कारणत्वात् ।

धानं, **पुरुषकारश्च स्वोद्यमसंज्ञकः** = आत्मव्यापाराऽपरनामा, न पुनः परमपुरुषव्यापारः । यथोक्तं **योगबिन्दौ** 'दैवं नामेह तत्त्वेन कर्मैव हि शुभाऽशुभम् । तथा पुरुषकारश्च स्वव्यापारो हि सिद्धिदः।।' (यो.बिं.३१९) इति। **विंशिकायां** तु → पुव्वकयं कम्मं चिय चित्तविवागमिह भन्नई दिव्वो । कालाइ-एहिं तप्पायणं तु तह पुरिसगारुत्ति ।। ← (विं.५/१४) इत्युक्तम् ।

निश्चयनयेन = निश्चयनयाऽभिप्रायेण **अनयोः** = दैव-पुरुषकारयोः **प्रत्येकं स्वकार्यजनने** = स्वकीयफलोपधाने **अन्योऽन्यनिरपेक्षयोः** = परस्पराऽसव्यपेक्षयोः **सिद्धिः** = प्रसिद्धिः ।।१७/२।।

अत्रैव = अन्योऽन्यनिरपेक्षतत्सिद्धावेव निश्चयनयो **युक्तिमाह**- '**सापेक्षमि**'ति । अयमत्र भावः - निश्चयनयः पुरुषकारप्रवृत्तौ तमेव कार्यहेतुतया प्रतिपद्यते, न पुनः सदपि दैवम् । दैवप्रवृत्तौ च दैवमेव कार्यहेतुतयाऽङ्गीकरोति; न तु सन्तमपि पुरुषकारम्, अन्यथा अन्योऽन्यसापेक्षत्वेनानयोरसामर्थ्यं स्यात्, 'सापेक्षमसमर्थमि'ति (न्या.सं.२८) **न्यायसङ्ग्रह**दर्शिताद् न्यायात् । व्याकरणे तत्त्वनिर्णयादौ च प्रसिद्धोऽयं न्यायः । अतः तस्मिंश्च सापेक्षत्वप्रयुक्ताऽसामर्थ्ये सत्यर्थक्रियाकारित्वविरहलक्षणमवस्तुत्वं बलादाऽऽढौकेत। तस्माद् यद् यदा प्रधानभावेन व्याप्रियते तदेव तदा कार्यहेतुरिति **योगबिन्दुवृत्तौ** प्रसिद्धम् (यो.बिं.३२०वृ.)।

युक्तञ्चैतत्, कार्यं कुर्वद् रूपं = स्वरूपं यस्य स तथा तस्यैव = **कुर्वद्रूपस्यैव** निश्चयनयमतेन

નિશ્ચયનયથી પોત-પોતાનું કાર્ય કરવામાં નસીબ અને પુરુષાર્થ એક બીજાથી નિરપેક્ષ છે. આ રીતે આ બન્નેની સિદ્ધિ થાય છે. (૧૭/૨)

વિશેષાર્થ :- ભાગ્ય, દૈવ, નસીબ, સ્વકર્મ, અદૃષ્ટ વગેરે પર્યાયવાચક શબ્દ છે. તથા નરકાર, પુરુષકાર, પુરુષાર્થ, ઉદ્યમ, પ્રયત્ન, મહેનત, ઉદ્યોગ વગેરે પણ સમાનાર્થક શબ્દો છે. નિશ્ચયનય કહે છે કે નસીબને પોતાનું કાર્ય કરવામાં પુરુષાર્થની અપેક્ષા નથી તથા પુરુષાર્થને પોતાનું કામ કરવા માટે ભાગ્યની અપેક્ષા નથી. આ રીતે સ્વતંત્રપણે પોત-પોતાનું કામ કરતા નસીબ અને પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નિશ્ચયનય કરે છે. (૧૭/૨)

પ્રસ્તુત બાબતમાં જ નિશ્ચયનય યુક્તિને દેખાડતાં કહે છે કે

ગાથાર્થ :- ખરેખર સાપેક્ષ હોય તે અસમર્થ હોય છે. તેથી જે જ્યારે પ્રવૃત્તિ કરે તે જ ત્યારે કારણ બની શકે. તેથી બીજું બધું હાજર હોવા છતાં પણ કારણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવતું નથી. (૧૭/૩)

❀ નિશ્ચયનયમાન્ય કારણ વિમર્શ ❀

ટીકાર્થ :- કાર્ય કરવામાં બીજાની અપેક્ષા રાખે તે અસમર્થ કહેવાય અર્થાત્ તે કાર્ય કરવાની તેનામાં ક્ષમતા ન કહેવાય. આવો એક ન્યાય = કાયદો છે. તે મુજબ વિચાર કરવામાં આવે તો

१. हस्तादर्शे 'हि ततो' इति पाठः । परं व्याख्यानुसारेणाऽशुद्धः । २. हस्तादर्शे 'तदैव' इति पाठः । ३. हस्तादर्शे 'हीयम...' इत्यशुद्धः पाठः । ४. 'तदा' नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्यत् सदपि नाऽदृतं = नाऽभ्युपगतं अनेन, असदविशेषात् ।
वस्तुतोऽर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुनो लक्षणमिति तद्विरहादसदेवाऽन्यदित्यप्यर्थः ॥३॥

कारणत्वात् = हेतुत्वाऽभ्युपगमात् । यस्मिन् सत्यपि कार्यं नोत्पद्यते, तदितरसमवधाने चोत्पद्यते एव तत्र कार्ये तदितरस्यैव हेतुत्वं वक्तुमर्हति, **अन्यत्** कार्योपधानशून्यकालवर्ति **सदपि** = स्वेतरसमवधानकालीनफलोत्पादक्षणे विद्यमानमपि विवक्षितकार्यं प्रति कारणत्वेन **नाऽभ्युपगतं अनेन** = निश्चयनयेन, **असदविशेषात्** = स्वसत्ताकाले कार्यमनुपदधतः पदार्थस्याऽसत्तुल्यत्वात् ।

ननु कार्याऽकरणेऽपि तस्य सत्त्वमस्तु । किमर्थं तस्याऽसदविशेषत्वमुच्यते भवद्भिः ? इत्याशङ्कायामाह- **वस्तुत** इति । **अर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुनो लक्षणमिति** हेतोः **तद्विरहात्** = अर्थक्रियाकारित्वविरहाद् **असदेव अन्यद्** अकारणत्वेनाऽभिमतं **इति अप्यर्थः** ॥१७/३॥

यदि हि विजातीयेष्वप्येकजातीयकार्यकरणशक्तिः समवेयात् तर्हि न क्वापि कार्यात् कारणवि-

એમ કહી શકાય કે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ-આ બેમાંથી જે જ્યારે કાર્યોત્પત્તિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તે જ પદાર્થ વિવક્ષિત કાર્ય પ્રત્યે હેતુ બને. કારણ કે કુર્વદ્રૂપ જ કારણ છે. બીજા પદાર્થો હાજર હોવા છતાં પણ નિશ્ચય નયને વિવક્ષિત કાર્ય પ્રત્યે કારણ તરીકે માન્ય નથી. કારણ કે ત્યારે બીજા પદાર્થો ન હોવા બરાબર છે. અસત્ અને કુર્વદ્રૂપશૂન્ય- આ બન્નેમાં કોઈ ફરક નથી. વાસ્તવમાં તો અર્થક્રિયા- કારિત્વ જ વસ્તુનું લક્ષણ છે. જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સક્રિય નથી થતું તેનામાં અર્થક્રિયાકારિત્વ ન હોવાથી તે અસત્ જ છે. આવો અર્થ મૂળ ગાથામાં રહેલ 'अपि' શબ્દ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭/૩)

વિશેષાર્થ :- જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ હોય તે સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાના સિવાય અન્ય કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી. કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે જે બીજાની અપેક્ષા રાખે તે અસમર્થ હોય, કાર્યજનનશક્તિશૂન્ય હોય. તેથી તેને તે કાર્યનું કારણ કહી ન શકાય. જેમ કે અગ્નિમાં દાહ કરવાની શક્તિ છે. તેથી તે દાહ ઉત્પન્ન કરવામાં અન્યની અપેક્ષા રાખતું નથી. માટે અગ્નિને દાહનું કારણ માની શકાય. પરંતુ કોઈ એમ કહે કે 'પાણીમાં દાહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે પણ અગ્નિ આવે ત્યારે પાણી બાળવાનું કામ કરે છે. પરંતુ દાહનું કારણ તો પાણી જ છે' તો આ વાત ખોટી છે. કારણ કે જો પાણીમાં દાહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય તો દાહ કરવામાં તે શા માટે અગ્નિની અપેક્ષા રાખે ? જેની અપેક્ષા કાર્યોત્પત્તિમાં હોય તે જ તે કાર્યનું કારણ કહેવાય. જે કાર્યનિષ્પતિમાં બીજાની અપેક્ષા રાખે તેને વિવક્ષિત કાર્યનું કારણ કહી ન શકાય. માટે દાહોત્પત્તિમાં પાણી અગ્નિની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી દાહનું કારણ પાણી નહિ પણ અગ્નિ જ કહેવાય. આ બાબતને દર્શાવવા ગ્રંથકારશ્રીએ 'સાપેક્ષં અસમર્થં' આવો ન્યાય બતાવેલ છે.

નિશ્ચય નયને આ ન્યાય માન્ય છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં નિશ્ચયનય એમ કહે છે કે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ આ બેમાંથી જે વસ્તુ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય તે વિવક્ષિત કાર્યનું કારણ કહેવાય કારણ કે કાર્યને કરતું રૂપ-સ્વરૂપ જેનું હોય તે જ કુર્વદ્રૂપવાળું હોવાથી કારણ કહેવાય. જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલ ન હોય તે અર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી અસત્ જ કહેવાય. તો તેને કારણ માનવાનો સવાલ જ ક્યાંથી ઊભો થાય ? આવું નિશ્ચયનયનું તાત્પર્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત મુજબ વિક્રમાદિત્ય હેમુને હરાવીને અકબર ૧૪મા વર્ષે દિલ્લીનો બાદશાહ બન્યો તેમાં પુરુષાર્થને કારણ માની શકાય. તથા અકબરનો પુત્ર શાહજહાં દિલ્લીનો બાદશાહ થયો તેમાં નસીબને કારણ ગણાવી શકાય. (૧૭/૩)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विशिष्य कार्यहेतुत्वं द्वयोरित्यनपेक्षयोः । अवर्ज्यसन्निधि त्वन्यद[1]न्यथासिद्धिमञ्चति ।।४।।

विशिष्येति । **इति** = एवं **अनपेक्षयोर्द्वयोः** = दैव-पुरुषकारयोः **विशिष्य** तत्तद्व्यक्तौ **कार्यहेतुत्वम्**। **अन्यत्तु अवर्ज्यसन्निधि** = अवर्जनीयसन्निधिकं सत् पटादौ कार्ये दैवागतरासभवद् **अन्यथासिद्धिं अञ्चति** = प्राप्नोति । इत्थं च व्यवहारवादिनाऽन्यथासिद्धत्वादपि अन्यस्य कारणत्वं दुर्वचमिति भावः ।।४।।

शेषोऽनुमीयेत, कारणव्यावृत्त्या च न तज्जातीयस्यैव कार्यस्य व्यावृत्तिरवसीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीय-शक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति **एवं** = दर्शितरीत्या परस्परं **अनपेक्षयोः दैव-पुरुषकारयोः विशिष्य** = विशेषरूपेण **तत्तद्व्यक्तौ** = तत्तद्दैवादौ **कार्यहेतुत्वं** = तत्तत्कार्यविशेषकारणत्वम्। **अन्यत्तु** = अभिमतकारणव्यतिरिक्तन्तु **अवर्जनीयसन्निधिकं सत् पटादौ कार्ये** जननीये **दैवाऽऽगतरासभवत्** आकाशादिवद्वा **अन्यथासिद्धिं प्राप्नोति**। क्लृप्तनियताव्यवहितपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतं अवर्जनीयसन्निधिकं हि तत्कार्येऽन्यथासिद्धमुच्यते । ततश्च यत्र पुरुषकारे सति कार्योत्पादस्तत्र सदपि दैवमन्यथासिद्धम्। यत्र च दैवपरिपाके सति फलोत्पत्तिस्तत्र सन्नपि पुरुषकारोऽन्यथासिद्ध एवेति भावः। **इत्थञ्च** निश्चयनयाभिप्राये सिद्धे सति **अन्यथासिद्धत्वादपि अन्यस्य** = अवर्जनीयसन्निधिकस्य कार्या-नुत्पादेऽपि विद्यमानस्य **कारणत्वं व्यवहारवादिना दुर्वचं** = दुर्व्याख्येयं **इति भावः** ।।१७/४।।

❋ અવર્જ્યસન્નિધિ કારણ ન બને ❋

ગાથાર્થ :- આ રીતે નિરપેક્ષ એવા પુરુષાર્થ અને ભાગ્ય વિશિષ્ટરૂપે કાર્યના હેતુ છે. જેનું સાંનિધ્ય દૂર કરી શકાય તેમ ન હોય તેવા બીજા પદાર્થો સાથે રહેવા છતાં પણ અન્યથા સિદ્ધિને પામે છે. (૧૭/૪)

ટીકાર્થ :- આ રીતે એક બીજાથી નિરપેક્ષ એવા ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ તે તે કાર્યવ્યક્તિ પ્રત્યે હેતુ છે. કાર્યોત્પત્તિ સમયે જેનું સાંનિધ્ય દૂર કરી શકાય તેવું ન હોય તેવા અન્ય અસમર્થ પદાર્થો કાર્યજન્મ સમયે હાજર હોવા છતાં પણ અન્યથાસિદ્ધિને પામે છે. જેમ કે પટ વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન થઇ રહેલું હોય તે સમયે ભાગ્યયોગે ગધેડો હાજર થાય તો તે કાંઇ પટનું કારણ બનતો નથી. આ રીતે અન્ય ઉદાસીન પદાર્થ અન્યથા સિદ્ધ હોવાના કારણે તેને કારણ તરીકે બતાવવું વ્યવહારનયવાદીને મુશ્કેલ થશે. આવો અહીં નિશ્ચયનયનો અભિપ્રાય છે. (૧૭/૪)

વિશેષાર્થ :- જે પ્રવૃત્ત થવાના કારણે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે કારણ કહેવાય. તે સિવાય તે વખતે અવર્જ્યસન્નિધિરૂપે હાજર રહેલી ચીજ અન્યથા સિદ્ધ = અકારણ કહેવાય. ઘડો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આકાશને દૂર કરી શકાતું નથી. પણ એટલા માત્રથી તેને ઘડાનું કારણ ન માની શકાય. માટે અન્ય નિરપેક્ષપણે જે કાર્ય કરવા માંડે તે તેનું કારણ કહેવાય- આ સિદ્ધાન્ત મુજબ ભાગ્ય હાજર હોવા છતાં પણ પુરૂષાર્થની ગેરહાજરીના લીધે ઉત્પન્ન ન થતું કાર્ય પુરુષાર્થ હાજર થતાં ઉત્પન્ન થાય તો તે કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ બને. તે જ રીતે પુરુષાર્થ કરવા છતાં જે કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય પણ ભાગ્યોદય થતાં તે કાર્ય થઇ જાય તો તે કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્યોદય કારણ બને અને પુરુષાર્થ અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ બને. તે પુરુષાર્થ અવર્જ્યસન્નિધિરૂપે હાજર હોવા માત્રથી તે કાર્યનું કારણ બની ન શકે. બાકી તો આકાશ પણ તેનું કારણ બની જાય. આવું નિશ્ચયનયનું તાત્પર્ય છે. (૧૭/૪)

१. हस्तादर्शे '...न्यदथा...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यवहारस्तु मन्यते । द्वयोः सर्वत्र हेतुत्वं गौण-मुख्यत्वशालिनोः ॥५॥

अन्वयेति । व्यवहारस्तु = व्यवहारनयस्तु **अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां द्वयोः** = दैवपुरुषकारयोः **सर्वत्र** कार्ये **हेतुत्वं मन्यते गौण-मुख्यत्वशालिनोः** । क्वचित्कार्ये हि किञ्चिद् गौणतयोपयुज्यते, किञ्चिच्च मुख्यतया। सामान्यतस्तु दैवं पुरुषकारं वा विना[1] न किञ्चित्कार्यं जायते इति सामान्यतः

निश्चयनयमतमुक्त्वाऽधुना व्यवहारनयमतमाविष्करोति- '**अन्वये**'ति । तत्सत्त्वे तत्सत्त्वं = अन्वयः, तदसत्वे तदसत्त्वं = व्यतिरेकः, ताभ्यां = **अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां गौण-मुख्यत्वशालिनोः दैव-पुरुषकारयोः द्वयोः** एव **सर्वत्र कार्ये** = कार्यत्वावच्छिन्ने **हेतुत्वं**, विनिगमकाऽभावात् । यथोक्तं **उपदेशरहस्ये** → ववहारो पुण एत्थ गुणपहाणत्तणेण पविभत्तो । 'कज्जमिणं दइवकयं एयं पुण पुरिसजणियं ति॥ ← (उप.रह.५२) इति ।

क्वचित् कार्ये हि किञ्चिद् गौणतयोपयुज्यते, किञ्चिच्च मुख्यतया इति । **उदयवीर**गणिभिः **पार्श्वनाथचरित्रे** दैवप्राधान्यबोधनायैव →

रक्ष्यते नैव भूपालैर्न देवैर्न च दानवैः । नीयते वटशाखायां कर्मणाऽसौ महाबलः ॥
रक्ष्यते तपसा नैव न देवैर्न च मानवैः । नीयते वटशाखायां कर्मणाऽसौ महाबलः ॥
प्रतिकुले विधौ किं वा सुधापि हि विषायते । रज्जुः सर्पीभवेदाशु बिलं पातालतां भजेत् ॥
तमायते प्रकाशोऽपि गोष्पदं सागरायते । सत्यं कुटायते मित्रं शत्रुत्वेन प्रवर्तते ॥
जीवितं सन्ततिर्द्रव्यं दैवाऽऽयत्तमिदं त्रयम् । अनया चिन्तया किं स्यात् किं परायत्तवस्तुनि ॥
अघटितघटितानि घटयति सुघटितघटितानि जर्जरीकुरुते। विधिरेव तानि घटयति यानि पुमान्नैव चिन्तयति॥

← (पार्श्व.च./सर्ग.२,३/पृ.४५,४८,७५) इत्याद्युक्तमित्यवधेयम् ।

सामान्यतस्तु दैवं पुरुषकारं वा विना न किञ्चित् कार्यं जायते । यथोक्तं **योगबिन्दौ** → न भवस्थस्य यत्कर्म विना व्यापारसम्भवः । न च व्यापारशून्यस्य फलं यत्कर्मणोऽपि हि ॥ ← (यो.बिं.३२९) **इति** हेतोः **सामान्यतः सर्वत्र हेतुत्वं अनयोः** = दैव-पुरुषकारयोः । अन्यथाऽन्यस्याऽकिञ्चित्करत्वेनासत्त्वापत्तेः। तदुक्तं **उपदेशपदे** → एत्तो उ दोवि तुल्ला विण्णेया दिव्वपुरिसकारत्ति।

❋ व्यवहारनयथी કારણતા વિચાર ❋

ગાથાર્થ :- વ્યવહારનય તો અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા સર્વત્ર ભાગ્ય અને પુરુષાર્થને કારણ માને છે હા, તેમાં ગૌણ-મુખ્યભાવ હોઈ શકે છે. (૧૭/૫)

ટીકાર્થ :- વ્યવહારનય તો અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા સર્વ કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થને હેતુ માને છે. હા, તેમાં ગૌણ-મુખ્યભાવ હોય તે વાત અલગ છે. કોઈક કાર્ય પ્રત્યે કોઇક ગૌણરૂપે ઉપયોગી હોય છે તો તે સિવાયનું કોઇક મુખ્યરૂપે ઉપયોગી હોય છે. પરંતુ સામાન્યથી ભાગ્ય વિના કે પુરુષાર્થ વિના કોઇ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. માટે સામાન્યથી સર્વ કાર્ય પ્રત્યે તે બન્ને કારણ છે.

१. हस्तादर्शे 'विना' पदं नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सर्वत्र हेतुत्वमनयोः ।

यस्तु कुर्वद्रूपत्वेन कारणत्वमिच्छन् सामान्यतः कारणतामेवाऽपलपति[1], तस्य घटाद्यर्थमरण्यस्थदण्डादौ प्रवृत्तिर्दुर्घटा, तस्या घटसाधनताज्ञानाऽधीनत्वात्[2], तस्य च घटोपधानात्प्रागसिद्धेः ।

'सादृश्यग्रहात्प्रागपि तत्र घटसाधनत्वधीः । अत एव न कार्यलिङ्गकोच्छेदः, अतज्जातीया-

---

इहरा उ णिप्फलत्तं पावइ णियमेण इक्कस्स ।। ← (उप.प.३४१) इति । सम्मतञ्चेदं परेषामपि। यथोक्तं **बृहत्पराशरस्मृतौ** अपि →

नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति न चैकपक्षो दिवि याति पक्षी ।
एवं हि दैवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ।।
दैवेन केचित् प्रसभेन केचित् केचिद् नृकारेण नरस्य चार्थाः ।
सिध्यन्ति यत्नेन विधीयमानास्तेषां प्रधानं नरकारमाहुः ।।

← (बृ.परा.१२/६८-७८) इत्यादि ।

स्वमतमाविष्कृत्याऽधुना व्यवहारनयो निश्चयनयं प्रति प्रत्यवतिष्ठते- **यस्तु** निश्चयनयाऽनुसारी **कुर्वद्रूपत्वेन** रूपेण **कारणत्वं** = हेतुत्वं **इच्छन् सामान्यतः** = कार्योपधानाऽनुपधानाऽनुगतसाधारणरूपमाश्रित्य **कारणतामेव अपलपति** = निराकरोति **तस्य** निश्चयनयानुसारिणः **घटाद्यर्थं** = घटाद्युत्पादकृते **अरण्यस्थदण्डादौ** घटकुर्वद्रूपशून्यतया तद्ग्रहणात्मिका **प्रवृत्तिः दुर्घटा** = दुरुपपन्ना स्यात्, **तस्याः** = अरण्यस्थदण्डोपादानात्मिकायाः प्रवृत्तेः **घटसाधनताज्ञानाऽधीनत्वात्** = घटादिकारणताज्ञानवशत्वात्, **तस्य च** घटादिकारणताज्ञानस्य **घटोपधानात्** = घटादिसमुत्पादात् **प्राक्** = पूर्वं **असिद्धेः** = अप्रसिद्धेः । एतदनुपपत्तिभियाऽकामेनाऽपि कुर्वद्रूपत्वेन कारणता नाऽङ्गीकर्तव्येति व्यवहारनयाऽभिप्रायः । घटार्थिनामरण्यस्थदण्डादौ प्रवृत्तेर्दर्शनात् तत्र विसंवादाऽनुपलब्धेश्च कुर्वद्रूपशून्यस्याप्यरण्यस्थदण्डादेः स्वरूपयोग्यतया घटकारणताऽङ्गीकर्तव्यैवेत्याशयो व्यवहारनयवादिनाम् ।

ननु **सादृश्यग्रहात्** = घटोपधायकदण्डादिसाजात्योपलम्भात् **प्रागपि** = घटोत्पादप्राक्कालेऽपि **तत्र** = अरण्यस्थदण्डादौ **घटसाधनत्वधीः** = घटकारणताग्रहः सम्भवति । **अत एव** = साजात्यग्रहस्य प्रवृत्त्युपपादकत्वादेव **न कार्यलिङ्गकोच्छेदः** = नैव कार्यलिङ्गकाऽनुमित्यनुपपत्तिः, **अतज्जातीयात्** =

❁ નિશ્ચયનયની માન્યતાનું નિરાકરણ ❁

यस्तु. । જે નિશ્ચયનયવાદી કુર્વદ્રૂપથી કારણતાને ઇચ્છતો સામાન્ય ધર્મરૂપે કારણતાનો જ અપલાપ કરે છે તેને ઘટોત્પત્તિ માટે જંગલમાં રહેલા દંડને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ જ દુર્ઘટ થઇ જશે. કારણ કે દંડમાં ઘટાર્થીની પ્રવૃત્તિ ઘટકારણતાજ્ઞાનને આધીન છે. તથા દંડમાં ઘટસાધનતાનું જ્ઞાન તો ઘટોત્પત્તિ પૂર્વે અસિદ્ધ જ છે.

નિશ્ચયનયવાદી :- જંગલમાં રહેલા ઉદાસીન દંડમાં યદ્યપિ ઘટકુર્વદ્રૂપ નથી. તેમ છતાં ઘટાર્થી તેને લેવા માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકશે. કારણ કે ઘટોત્પાદ પૂર્વે તે ઉદાસીન દંડમાં ઘટકુર્વદ્રૂપવિશિષ્ટ દંડનું સાદશ્ય રહેલ છે. માટે જ કાર્યલિંગક અનુમાનનો ઉચ્છેદ થવાની સમસ્યા પણ અમારા પક્ષમાં નહિ આવે. કારણ કે અતજ્જાતીય પદાર્થ થકી તજ્જાતીય કાર્યની ઉત્પત્તિ સંભવિત નથી. તંતુમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન ન થાય.

---

१. प्राचीनमुद्रितप्रतौ '..मेवालपति' इत्यशुद्धः पाठः । २. प्राचीनमुद्रितप्रतौ '...ज्ञाधीनत्वात्' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

त्तज्जातीयोत्पत्तिसम्भावनाऽभावादिति' **चेत्** ? **न**, तत्रापि वासनाविशेषस्य बीजत्वे तेनैव प्रवृत्त्याद्युपपत्तौ दृष्टकारणवैफल्यप्रसङ्गात्, प्रकृते बाधकाऽभावाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।।५।।

विवक्षितजातिविशेषशून्यात् वस्तुनः **तज्जातीयोत्पत्तिसम्भावनाऽभावात्** = विवक्षितजातिमदुत्पादाऽसम्भवात्। अयमत्राशयो निश्चयनयस्य - यदि सादृश्यग्रहस्य प्रवृत्त्यनुपपादकत्वे 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यादिकार्यलिङ्गकानुमितिः कस्यापि न स्यात्, पर्वतवृत्तिधूमे वह्निव्याप्त्यग्रहात्, गृहीतव्याप्तिकस्य महानसीयादिधूमस्य च पर्वतेऽसत्त्वात्। यदि सादृश्यग्रहस्य प्रवृत्त्युपपादकत्वमङ्गीक्रियते तदा नैव कश्चिद् दोषः, गृहीतव्याप्तिकमहानसीयादिधूमसादृश्योपलम्भात्पर्वतीयधूमेन पर्वते वह्न्यनुमित्युपपत्तेः । न हि महानसीयादिवह्निविजातीयाद् वस्तुनः कुत्रापि धूमोत्पादः सम्भवति । एवमेव प्रकृतेऽपि घटानुपधायकदण्डादौ घटाद्युपधायकदण्डादिसादृश्योपलम्भेन घटसाधनताग्रहाद् घटजननोद्देश्यकप्रवृत्त्युपपत्तेः **इति चेत्** ?

एतन्निराकरोति व्यवहारनयो - **नेति** । **तत्रापि** = सादृश्यग्रहेऽपि **वासनाविशेषस्य** = संस्कारविशेषस्यैव **बीजत्वे** = कारणत्वे स्वीक्रियमाणे 'तद्धेतोरस्तु किं तेन ?' इति न्यायतो लाघवात् **तेनैव** = सादृश्यग्राहकवासनाविशेषेणैव **प्रवृत्त्याद्युपपत्तौ** = दण्डादिग्रहणलक्षणप्रवृत्ति-घटाद्युत्पत्तिसङ्गतौ सत्यां **दृष्टकारणवैफल्यप्रसङ्गात्** = प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धकारणव्यर्थत्वाऽऽपत्तेः, **प्रकृते** कार्यत्वाऽवच्छिन्नाऽव्यवहितपूर्ववर्तिदैवपुरुषकारोभयगतकारणत्वाऽङ्गीकारे अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां **बाधकाऽभावाच्च** = व्यभिचारविरहाच्च **इति** एवंप्रकारो **विस्तरोऽन्यत्र न्यायखण्डखाद्य-स्याद्वादकल्पलतादौ** द्रष्टव्यः ।।१७/५।।

વ્યવહારનયવાદી :- આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે તેમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના સંસ્કારને કારણ માનવામાં આવે તો તેના દ્વારા જ પ્રવૃત્તિ વગેરે સંગત થઇ શકે છે. તથા તેવું બને તો પ્રસિદ્ધ કાર્યકારણભાવ નિષ્ફળ જાય અને પ્રસ્તુતમાં કોઇ બાધક પણ નથી. આ બાબતનો વિસ્તાર અન્યત્ર જોવો. (૧૭/૫)

વિશેષાર્થ :- ભાગ્ય કે પુરુષાર્થ બેમાંથી એક પણ ન હોય તો કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. માટે પ્રત્યેક કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્નેને વ્યવહાર નય કારણ તરીકે સ્વીકારે છે. હા, એવું બની શકે કે અમુક કાર્ય પ્રત્યે નસીબ ગૌણ હોય અને પુરુષાર્થ મુખ્ય હોય. જેમ કે વિક્રમાદિત્ય હેમુને હરાવીને અકબર બાદશાહે મેળવેલી દિલ્લીની રાજગાદી. તથા કોઇ કાર્ય પ્રત્યે પુરૂષાર્થ ગૌણ કારણ હોય અને નસીબ મુખ્ય કારણ હોય. જેમ કે અકબરના પુત્ર શાહજહાંએ મેળવેલી દિલ્લીની રાજગાદી. માટે પ્રત્યેક કાર્ય પ્રત્યે ગૌણ કે મુખ્યરૂપે નસીબ અને પુરુષાર્થ બન્ને કારણ છે જ.

❁ કુર્વદ્રૂપ તરીકે કારણવ્યવહાર અસંગત ❁

નિશ્ચયનય કુર્વદ્રૂપ તરીકે કારણને સ્વીકારે છે તે વ્યાજબી નથી. કેમ કે ઘડો ઉત્પન્ન થાય તે સમયે દંડ વગેરેમાં ઘટકુર્વદ્રૂપ હોય, તે સિવાયના સમયે તો દંડાદિમાં ઘટકુર્વદ્રૂપ ન જ હોય. આથી જે ઘટાર્થી કુંભાર છે તેની ઉદાસીન દંડાદિમાં પ્રવૃત્તિ જ થઈ નહિ શકે. કેમ કે જ્યાં સુધી તે દંડાદિ ઘડો ઉત્પન્ન ન કરે ત્યાં સુધી તેમાં ઘટકુર્વદ્રૂપ ન આવી શકે તથા જેમાં ઘટકુર્વદ્રૂપ ન હોય તે નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ કારણ ન કહેવાય. તેથી નિશ્ચયનયવાદી ઘટાર્થી હોવા છતાં ઉદાસીન દંડાદિમાં પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે. અર્થાત્ ઘડો બનાવવા માટે દંડાદિને લેવા માટે પ્રયત્ન કરી ન શકે. માટે કુર્વદ્રૂપ તરીકે કારણનો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनुत्कटत्वं गौणत्वमुत्कटत्वं च मुख्यता । द्वयं प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशनियामकम् ।।६।।

अनुत्कटत्वमिति । गौणत्वं = अनुत्कटत्वं, न त्वल्पत्वमेव, अल्पस्याऽपि बलीयसो गौणत्वाऽव्यपदेशात् । एवं **मुख्यता चोत्कटत्वम्** ।

दैव-पुरुषकारगते गौणत्व-मुख्यत्वे व्याख्यानयति- **अनुत्कटत्वमिति** । **अनुत्कटत्वं** प्रकृते तथाविधद्रव्य-क्षेत्र-काल-भावादिबलवैकल्यरूपमवगन्तव्यम् । **न तु अल्पत्वमेव** अनुत्कटत्वपदवाच्यम् । अत्र हेतुमाह - **अल्पस्यापि** = स्वल्पस्याऽपि **बलीयसः** कालकूटविषादेरिव **गौणत्वाऽव्यपदेशात्** = गौणत्वव्यवहारविरहात्। **एवं मुख्यता चोत्कटत्वं** = तथाविधद्रव्य-क्षेत्र-कालादिबलोपेतत्वलक्षणमवगन्तव्यम्, न तु

વ્યવહાર કરવો તે વ્યાજબી નથી- આવો વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય છે.

જો કે નિશ્ચયનય એમ કહી શકે છે કે → કાર્ય ઉત્પન્ન ન થતું હોય ત્યારે કુર્વદ્રૂપ ન હોવા છતાં પણ દંડાદિમાં ઘટાર્થીની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. કારણ કે જે દંડાદિ ઘડાને ઉત્પન્ન કરી રહેલા છે તેનું સાદશ્ય ઉદાસીન દંડાદિમાં રહેલ છે. કુર્વદ્રૂપવિશિષ્ટ દંડાદિને સજાતીય હોવાના લીધે અરણ્યસ્થ દંડને લેવાની કુંભારની પ્રવૃત્તિ અસંગત નહિ થાય. આવું માનવું જરૂરી છે. કારણ કે ધૂમ દ્વારા અગ્નિનું અનુમાન પણ આ જ રીતે થાય છે. રસોડાનો ધૂમાડો જે અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયો તે અગ્નિ પર્વત ઉપર ન હોવા છતાં પણ તેને સજાતીય અગ્નિનું અનુમાન ધૂમદર્શન દ્વારા પર્વતમાં થઈ શકે છે. કારણ કે રસોડાના અગ્નિ કરતાં વિજાતીય એવા જલ વગેરે દ્વારા તો પર્વતમાં ધૂમાડાની ઉત્પત્તિ શક્ય જ નથી. ←

પરંતુ આની સામે વ્યવહારનયવાદીનું કથન એવું છે કે ઉદાસીન દંડાદિમાં સાદશ્યજ્ઞાનથી ઘટાર્થીની પ્રવૃત્તિ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે તેમાં સાદશ્યબુદ્ધિ થવાનું કારણ શું ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના સંસ્કારને જ હેતુ માનવો પડશે. આ રીતે સંસ્કાર વિશેષ દ્વારા સાદશ્યબુદ્ધિ અને સાદશ્યબુદ્ધિ દ્વારા દંડાદિમાં પ્રવૃત્તિ આમ માનવાના બદલે સંસ્કારવિશેષ દ્વારા જ ઉદાસીન એવા દંડ વગેરેમાં ઘટાર્થીની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે. આવો કાર્યકારણભાવ માનવામાં લાઘવ છે. પરંતુ આવું માનવામાં ઘટ અને દંડાદિ વચ્ચેનો પ્રસિદ્ધ કાર્યકારણ ભાવનો ભંગ થશે, પ્રસિદ્ધ કારણોને નિષ્ફળ માનવા પડશે. આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે કુર્વદ્રૂપશૂન્યને પણ કારણ માનવું જરૂરી છે. તથા પ્રસ્તુતમાં ભાગ્ય અને પુરુષાર્થને દરેક કાર્યના કારણ માનવામાં કોઈ અન્વય વ્યભિચાર કે વ્યતિરેક વ્યભિચાર સ્વરૂપ દોષ પણ નથી આવતો. માટે દરેક કાર્ય પ્રત્યે ગૌણ-મુખ્યભાવે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થને કારણ માનવા જરૂરી છે. આવું વ્યવહારનયનું મન્તવ્ય છે. (૧૭/૫)

❀ ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વની વ્યાખ્યા ❀

ગાથાર્થ :- ગૌણત્વ = અનુત્કટતા અને મુખ્યત્વ = ઉત્કટતા. આ બન્ને પ્રત્યેકજન્યતાના વ્યવહારના નિયામક છે. (૧૭/૬)

ટીકાર્થ :- (પ્રત્યેક કાર્ય પ્રત્યે ગૌણ-મુખ્યભાવે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ કારણ છે. - આમ પાંચમા શ્લોકમાં વ્યવહારનયનું મંતવ્ય દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ કાર્ય-કારણભાવના ઘટક તરીકે જે ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વ ભાગ્ય-પુરુષાર્થમાં રહેલા દર્શાવેલ તેનું સ્વરૂપ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ અહીં બતાવવામાં આવે છે) ગૌણત્વ એટલે અલ્પત્વ જ નહિ પણ અનુત્કટતા. અલ્પ પદાર્થને ગૌણ કહી ન શકાય. કારણ કે અલ્પ હોવા છતાં પણ બળવાન એવા પદાર્થમાં ગૌણ તરીકેનો વ્યવહાર થતો નથી. (સિંહ નાનો હોવા છતાં ઊંટ વગેરે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एतद् **द्वयं** प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशे नियामकं (=**प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशनियामकम्**), अन्यथा सर्वस्य

बहुत्वमेव । एकोऽपि सिंहो बलवानुच्यते न तु मेषाऽजादिशतम् ।

ननु प्रकृतग्रन्थकारेणैव **उपदेशरहस्यवृत्तौ** → अल्पप्रयाससाहाय्येन फलमुपनयमानेन कर्मणा जनितं दैवकृतमिति व्यपदिश्यते, बहुप्रयाससाहाय्येन फलमुपनयमानेन च तेन जनितं पुरुषकारकृतमिति । अथवा अल्पकर्मसहकृतपुरुषकारजन्यं पुरुषकारकृतमिति व्यपदिश्यते बहुकर्मसहकृतपुरुषकारजन्यञ्च दैवकृतम् ← (उप.रह.५२ वृ.पृ.११३) इत्युक्तमिति कथमस्य तेन समं न विरोधः? इति **चेत्** ? **न**, तत्राऽप्यल्प-बहुत्वयोरनुत्कटत्वोत्कटत्वरूपताया एवाऽभिमतत्वात्, न त्वल्पपरिमाण-सङ्ख्याकत्वादिरूपतायाः। साम्प्रतं प्रकृतगौण-मुख्यभाव **उपदेशपद**प्रसिद्धसार्धगाथाद्वयेनोपदर्श्यते । तथाहि- तदुक्तं तत्र → ववहारो वि हु दोण्ह वि इय पाहण्णाइ निप्फण्णो ← (उप.पद.३४९) इति । व्याख्या- "व्यवहारो दैवकृतमिदं पुरुषकारकृतमिदमिति विभागेन यः प्रवर्त्तमान उपलभ्यते सोऽपि द्वयोरपि दैव-पुरुषकारयोरित्येवमुभयतथाभावे सति प्राधान्यादिनिष्पन्नः प्रधानगुणभावनिष्पन्नो वा वर्त्तते" । (उप.पद ३४९ वृत्ति)।

"जमुदग्गं थेवेणं कम्मं परिणमइ इह पयासेण । तं दइवं विवरीयं तु पुरिसगारो मुणेयव्वो ।।" (उप.प.३५०) व्याख्या- 'यदुदग्रमुत्कटरसतया प्राक्समुपार्जितं स्तोकेनापि कालेन परिमितेन कर्म सद्वेद्यादि परिणमति = फलप्रदानं प्रति प्रह्वीभवति, इह जने प्रयासेन राजसेवादिना पुरुषकारेण, तथैव लोके समुद्घुष्यते । विपरीतं तु यदनुदग्रं बहुना प्रयासेन परिणमति पुनस्तत्पुरुषकारो मुणितव्य इति (उप.प. ३५० वृ.) । "अहवप्पकम्महेऊ ववसाओ होइ पुरिसगारोत्ति । बहुकम्मणिमित्तो पुण अज्झवसाओ उ दइवोत्ति ।।" (उप.प.३५१) व्याख्या- 'अथवेति पक्षान्तरद्योतनार्थः। अल्पं = तुच्छं कर्म = दैवं पुरुषकारापेक्षया हेतुर्निमित्तं फलसिद्धौ यत्र स तथाविधो व्यवसायः = पुरुषप्रयत्नो भवति पुरुषकार इति। बहु = प्रभूतं पुरुषकारमाश्रित्य कर्म निमित्तं यत्र स पुनरध्यवसायः (इह नञोऽल्पार्थत्वादल्पो व्यवसायः?) पुनर्दैवमिति। यत्र हि कार्यसिद्धावल्पः कर्मणो भावो बहुश्च पुरुषप्रयासस्तत्कार्यं पुरुषकारसाध्यमुच्यते। यत्र पुनरेतद्विपर्ययस्तत्कर्मकृतमिति । पूर्वगाथायामल्पप्रयाससाहाय्येन फलमुपनयमानं कर्म दैवमुपदिष्टं विपर्ययेण पुरुषकारः, इह तु पुरुषकार एवाल्पकर्मसाहाय्योपेतः पुरुषकारः प्रज्ञप्तो बहुकर्म्मसाहाय्योपगृहीतस्तु स एव पुरुषकारोऽदृष्टमित्यनयोः प्रज्ञापनयोर्भेदः (उप.प.३५१) ← इति। यद्वा **योगबिन्दुवृत्तिकृ**द्दर्शितरीत्या (यो.बिं.३३८) बाध्यत्वं गौणत्वं बाधकत्वं च मुख्यत्वमित्यवधेयम् ।

एतद्द्वयं = निरुक्तगौणत्व-मुख्यत्वद्वितयं **प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशे** = दैवकृतत्वव्यवहारे पुरुषकारकार्यत्वव्यवहृतौ च **नियामकम्** । अनुत्कटपुरुषकारोत्कटदैवजन्यपदार्थे 'अयं दैवकृतः' इति व्यवहारे पुरुष-

---

કરતાં બળવાન હોવાથી પ્રાણીઓમાં મુખ્ય ગણાય છે, ગૌણ નહિ,) તથા મુખ્યત્વ એટલે ઉત્કટતા. આ અનુત્કટતા અને ઉત્કટતા જ કાર્યમાં પ્રત્યેકજન્યતાના = ભાગ્ય-પુરુષાર્થજન્યતાના વ્યવહારનું નિયામક છે. (અર્થાત્ જે કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય મુખ્ય = ઉત્કટ કારણ તરીકે ભાગ ભજવે તે કાર્યમાં 'આ કાર્ય ભાગ્યનિષ્પન્ન છે' આવો વ્યવહાર થાય છે તથા જે કાર્ય પ્રત્યે પુરુષાર્થ મુખ્ય = ઉત્કટ હેતુસ્વરૂપે ભાગ ભજવે તે કાર્યમાં 'આ કાર્ય પુરુષાર્થજન્ય છે' આ પ્રમાણે વ્યવહાર થાય છે. આમ એક-એક કારણથી ઉત્પન્ન થવાનો વ્યવહાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कार्यस्योभयजन्यत्वात्प्रत्येकजन्यत्वव्यवहारोऽप्रामाणिकः स्यादिति भावः ।।६।। एतदेव भावयति-

उत्कटेन हि दैवेन कृतं दैवकृतं विदुः । तादृशेन च यत्नेन कृतं यत्नकृतं जनाः ।।७।।

[1]**उत्कटेन हीति । उत्कटेन हि दैवेन कृतं** कार्यं **जना** [2]**दैवकृतं विदुः, तादृशेन** = उत्कटेन **यत्नेन च कृतं यत्नकृतं** एतदिति । इत्थं चोत्कटस्वकृतत्वज्ञानमनुत्कटाऽन्यकृतत्वज्ञानं वा प्रत्येक-जन्यत्वाऽभिलापप्रयोजकम् ।

कारगताऽनुत्कटत्व-दैवगतोत्कटत्वयोः प्रयोजकत्वम् । अनुत्कटदैवोत्कटपुरुषकारजन्ये वस्तुनि 'इदं पुरुष-कारकृतमि'ति व्यपदेशे तु दैवगताऽनुत्कटत्व-पुरुषकारगतोत्कटत्वयोः प्रयोजकत्वमिति तात्पर्यम् ।

युक्तञ्चैतत्, **अन्यथा** = प्रत्येकजन्यत्वव्यवहारे दैवादिगतोत्कटत्वादेरनियामकत्वाऽभ्युपगमे **सर्वस्य कार्यस्य** = कार्यत्वाऽवच्छिन्नस्य **उभयजन्यत्वात्** = दैव-पुरुषकारोभयनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताऽऽलिङ्गितत्वात् **प्रत्येकजन्यत्वव्यवहारः** = 'इदं दैवकृतं, तच्च पुरुषकारकृतमि'तिलक्षणो व्यपदेशः **अप्रामाणिकः** = प्र-माणेतरज्ञानप्रयुक्तः **स्यात्** । 'इदं दैवकृतमि'त्यस्य दैवमात्रकृतत्वाऽर्थकत्वे बाधः स्यात् । अस्मन्मते च 'उत्कटदैवकृतत्वाऽर्थकत्वाऽभ्युपगमान्न काऽप्यनुपपत्तिः **इति भावः** । इत्थञ्च निरपेक्षतादृशाऽवधारणे मिथ्यात्वं सापेक्षाऽवधारणे च सम्यक्त्वमेव तादृशवादस्येति फलितम् । तदुक्तं **उपदेशपदे** →

कालो सहाव-नियइ पुव्वकयं पुरिसकारणेगंता । मिच्छत्तं ते चेव उ समासओ होंति सम्मत्तं ।।
सव्वम्मि चेव कज्जे एस कलावो बुहेहिं निद्दिट्ठो । जणगत्तेण तओ खलु परिभावेयव्वओ सम्मं।।

← (उप.प. १६४-१६५) इति भावनीयम् ।।१७/६।।

एतदेव भावयति - उत्कटेनेति। इत्थञ्च व्यवहारनयेन विनिगमनाविरहाद् **उत्कटस्वकृतत्वज्ञानं अनुत्कटाऽन्यकृतत्वज्ञानं वा प्रत्येकजन्यत्वाऽभिलापप्रयोजकम्** । उत्कटदैवकृतत्वज्ञानं अनुत्कटपुरुषकारकृ-तत्वज्ञानं वा 'दैवजन्यमिदमि'ति व्यवहारनियामकम् यथा → सव्वो पुव्वकयाणं कम्माणं पावए फलविवागं। अवराहेसु गुणेसु य णिमित्तमितं परो होइ।।←(सं.स.१२०) इति **सम्बोधसप्ततिकावचनम्**। → अर्वाक्

થતો જણાય છે. પ્રસ્તુતમાં કાર્યમાં પ્રત્યેકજન્યતા = નસીબકાર્યતા કે પુરુષાર્થકાર્યતા જણાવાય છે તેમાં નિયામક તો ગૌણતા અને મુખ્યતા છે.) બાકી તો દરેક કાર્ય વ્યવહારનયના મતે નસીબ અને પુરુષાર્થ બન્નેથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાના કારણ 'આ કાર્ય નસીબજન્ય છે, પેલું કાર્ય પુરુષાર્થજન્ય છે'- આ પ્રમાણેનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર જ અપ્રામાણિક થઈ જશે- એવો આશય પ્રસ્તુતમાં વ્યવહારનય દર્શાવે છે. (૧૭/૬)

આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી વિશેષ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

ગાથાર્થ :- ઉત્કટ નસીબથી કરાયેલ કાર્યને લોકો ભાગ્યકૃત રૂપે જાણે છે. તથા ઉત્કટ પ્રયત્ન દ્વારા કરાયેલ કાર્યને લોકો પુરૂષાર્થકૃતરૂપે જાણે છે. (૧૭/૭)

ટીકાર્થ :- ઉત્કટ ભાગ્ય વડે કરાયેલ કાર્યને લોકો ભાગ્યનિર્મિત તરીકે જાણે છે. તથા ઉત્કટ એવા પુરુષાર્થ વડે થયેલા કાર્યને પુરુષાર્થ રચિત તરીકે ઓળખે છે. આ રીતે ઉત્કટ એવા પોતાના દ્વારા નિર્મિત થવાપણાનું જ્ઞાન અથવા અનુત્કટ એવા અન્ય દ્વારા નિર્મિત થવાપણાનું જ્ઞાન પ્રત્યેક જન્યત્વના = સ્વજન્યત્વના વ્યવહારનું પ્રયોજક છે.

---

१. हस्तादर्शे 'उत्कटेन हीति' अयं पाठो नास्ति । २. मुद्रितप्रतौ 'दैवेकृतं' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सर्वाऽपि सामग्री श्रान्तेव परितिष्ठति। विपाकः कर्मणः कार्यपर्यन्तमनुधावति। ← (ज्ञा.सा. २१/६) इति **ज्ञानसार**वचनं, → यत् कर्म पुरा विहितं यातं जीवस्य पाकमिह किञ्चित् । न तदन्यथा विधातुं कथमपि शक्रोऽपि शक्नोति ।। ← (सु.रत्न.३४७) इति **सुभाषितरत्नसन्दोह**वचनञ्च।

उत्कटपुरुषकारकृतत्वज्ञानं अनुत्कटदैवकृतत्वज्ञानं वा 'इदं पुरुषकारकृतमि'ति व्यपदेशनियामकम्। यथा → उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।। ← (पं.तं.२/६/१३९) इति **पञ्चतन्त्र**वचनम्, → जह जह न समप्पइ विहिरसेण विहडंतकज्जपरिणामो। तह तह धीराण मणे वड्ढइ विउणो समुच्छाहो।। ← (व.ल.१०/७) इति **वज्रालग्न**वचनञ्चेति भावः।

अत एव → हित्वा हि सम्मा वायामं, विसेसं नाम मानवो । अधिगच्छे परित्तम्पि ठानमेत्तं न विज्जति ।। ← (वि.मा.४/६६) इति **विसुद्धिमग्ग**वचनमपि पुरुषकारप्राधान्यपरतया व्याख्येयम् । 'परित्तम्पि = अल्पमपि' । एतेन → सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ← (म.भा.वनपर्व-३२/७) इति **महाभारत**वचनमपि पुरुषकारप्राधान्याऽर्थकतया व्याख्यातमवसेयम् । → अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं, सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति। जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः, कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति।। ← (वै.श.९२) इति **वैराग्यशतके भर्तृहरि**वचनं तु दैवप्राधान्यपरमवसेयम् । एतेन → दुर्लङ्घ्या भवितव्यता ← (ह.पु.६२/४४) इति **हरिवंशपुराणो**क्तिरपि व्याख्याता, वक्ष्यमाणरीत्या (द्वा.द्वा.१७/१९ पृ.११८८) भवितव्यताया दैवेऽन्तर्भावात् । **बृहत्पराशरस्मृतौ** दैवप्राधान्य-दर्शनायैव →

अत्युद्यमी क्रियत एव च यः श्रमी च शौर्यान्वितश्च गुणवांश्च सुधीश्च विद्वान्।
प्राप्नोति नैव विधिना स पराङ्मुखेन स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्नमात्रम् ।।
शुभ्राणि हर्म्याणि वराऽङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य ।
उर्वीपतित्वं नृपकारता च सर्वं हि मङ्क्षु क्षयमेति दैवात् ।।
केषां हि पुंसां महतो हि दैवात् स्थानस्थितानामऽपि चाऽर्थसिद्धिः ।
केषां प्रभुत्वं बहु जीवितं च एको हि देवो बलवानतोऽत्र ।।
पुंस्त्रीप्रयोगादथ शुक्र-शोणितात् को देहमध्ये विदधाति गर्भं ।
स्त्रीणां तु तद्विप्र ! न चापि पुंसां सर्वाणि चैषां ननु दैवचेष्टा ।।
कासां तु गर्भस्य न सम्भवोऽस्ति केषां च शुक्रं ननु वीर्यहीनम् ।
दधाति गर्भं ननु कापि दैवात् काचित् तु गर्भं न दधाति दैवात्।।
दैवात् मघोनोऽपि सहस्रमक्ष्णां दैवाद्धिमांशोः क्षयरोगिताऽभूत् ।
दैवात् पयोधेर्लवणोदकत्वं दैवाद् भवेच्चित्रतरा च वृष्टिः ।।

← (१२/७०-७४,७६) इत्येवमुक्तमित्यवधेयम् । → वने रणे जलाऽग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा। सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि।। ← (**भक्तामरवृत्तिसमुद्धृतः** ६/पृ.२६) इत्यपि दैवप्राधान्यपरमवसेयम् । **एतेन** → न कश्चित् कस्यचित् शक्तः कर्तुं दुःखं सुखानि च । करोति प्राक्तनं कर्म मोहाल्लोकस्य केवलम् ।। ← (शिवो.७/१११) इति **शिवोपनिषद्**वचनं, → कांश्चित् तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं, कांश्चित्पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् । अन्योन्यं प्रतिपक्षसन्ततिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ।। ←

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'दैवकृतमिदं न पुरुषकारकृतमि'त्यत्र चोत्कटपुरुषकारकृतत्वाऽभाव एव विषय इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः ।।७।। विशेषदर्शिनो व्यवहारमुपपाद्याऽविशेषदर्शिनस्तमुपपादयति-

---

(मृ.क.१०/५९) इति च **मृच्छकटिक**वचनं **व्याख्यातम्**, दैवप्राधान्यपरत्वात् । तदुक्तं **पञ्चतन्त्रे** अपि → अघटितघटितं घटयति, सुघटितघटितानि जर्जरीकुरुते । विधिरेव तानि घटयति यानि पुमान् नैव चिन्तयति ।। ← (पं.तं.२/१५५) इति । → यद् येन यादृशं कर्म संसारे समुपार्जितम्। तत् तेन तादृशं भ्रातर्नियमादनुभूयते ।। ← (ह.वं.पु.६५/४८) इति **हरिवंशपुराण**वचनमपि दैवप्राधान्यपरमवसेयम्।

न चैवं 'न पुरुषकारकृतमिदमपि तु दैवकृतमि'ति व्यवहाराऽपलापाऽऽपत्तिः, त्वन्मते तत्राऽनुत्कटपुरुषकारजन्यत्वसत्त्वेन पुरुषकारजन्यत्वव्यवच्छेदाऽसम्भवादिति **शङ्कनीयम्**, यतः **'न पुरुषकारकृतमि'त्यत्र** प्रयोगे **चोत्कटपुरुषकारकृतत्वाभाव एव विषयः**, न तु पुरुषकारकृतत्वाऽभाव **इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः**।

अत्र सोपयोगित्वात् **उपदेशरहस्यवृत्तिः** दर्श्यते । तथाहि → **नन्वल्पत्वं** बहुत्वं वा न प्रकृतव्यवहाराऽङ्गम्, अल्पस्याप्युत्कटस्य स्वकार्यक्षमत्वात् बहोरप्यनुत्कटस्याऽकिञ्चित्करत्वात्, व्यपदिश्यते च बहुतरेणापि प्रयत्नेन जनिते दरिद्र-कुरूप-कुशीलोपहतेन्द्रिय-धिग्जातीयराज्यलाभादौ दैवकृतत्वव्यपदेशः। तत्र दैवस्यैव बहुत्वं कल्प्यत इति न दोष इति चेत्, न, कार्यगतविशेषाऽसिद्धौ तदसिद्धेः, उत्कटत्वस्य तु परिणामविशेषप्रयोज्यस्याऽनपायत्वात् । बहुत्वाऽल्पत्वपदाभ्यामुत्कटत्वाऽनुत्कटत्वे एवोच्येते इति को दोष इति चेत्, न, तथापि कालान्तरीयप्रयत्नाऽपेक्षयोत्कटेनेदानींतनाऽल्पदैवेन जनिते दैवकृतत्वव्यपदेशापत्तेः; इदानींतनत्वस्य प्रयत्नविशेषणत्वान्न दोष इति चेत्, न, तथापि परकीयप्रयत्नमादाय तद्दोषतादवस्थ्यात्। स्वसमानाधिकरणत्वस्याऽपि विशेषणान्न दोष इति चेत्, न, तथापि कालान्तरीयदैवमादाय तद्दोषतादवस्थ्यात्। स्वसमानकालीनत्वस्यापि विशेषणत्वान्न दोष इति चेत्, न, तथापीतराऽवधारणाऽर्थप्रतिषेधाऽनुपपत्तेः। 'न दैवकृतमि'त्यत्र स्वसमानाधिकरण-स्वसमानकालीनपुरुषकाराधिकदैवस्याप्रसिद्धत्वेन तज्जनितत्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति चेत्? **अत्र ब्रूमः**- प्रकृते एतत्कार्यजनकदैवे निरुक्तपुरुषकाराऽधिकत्वाभावान्वयात् कार्यविशेषाऽपेक्षनिरुक्ताधिक्याबाधाद्वा न दोषः एकस्यापि भावस्य द्रव्याद्यपेक्षया विचित्रत्वात्तथैव वस्तुस्थितेः शबलत्वेनाऽनांशिकस्याप्यांशिकत्वाविरोधात् । **यत्तु** दैवजनितत्वादिकं चैत्रप्रभवत्वादिवज्जातिविशेष एवेति, **तन्न**, सर्वत्रैव दिव्यदृशा तदवधारणात्। व्यावहारिकं तद्भिन्नमेवेति चेत्, न, व्यवहारस्य विषयसङ्कोचमात्रेणैवोपपादनादधिककल्पनायां मानाऽभावात् ← (उप.रह.गा.५२ वृ.) इति ।।१७/७।।

विशेषदर्शिनः = कारणगतोत्कटत्वाऽनुत्कटत्वलक्षणधर्मविशेषद्रष्टुः व्युत्पन्नस्य **व्यवहारं** दैव-

---

તથા 'આ કાર્ય ભાગ્યનિર્મિત છે. પુરુષાર્થનિર્મિત નથી' આવા વ્યવહારમાં ઉત્કટપુરુષાર્થકૃતત્વનો અભાવ જ વિષય છે. માટે કોઈ દોષ નથી. એવો અહીં ભાવાર્થ છે. (૧૭/૭)

વિશેષાર્થ :- 'આ કાર્ય ભાગ્યનિર્મિત છે' આવો વ્યવહાર થવાનું કારણ છે પ્રસ્તુત કાર્યમાં ઉત્કટભાગ્ય-કૃતત્વનું જ્ઞાન અથવા અનુત્કટપુરુષાર્થકૃતત્વનો બોધ. જો કે 'અનુત્કટપુરુષાર્થ દ્વારા આ કાર્ય કરાયેલ છે' એવો બોધ થયા પછી પણ 'આ કાર્ય ભાગ્યનિર્મિત છે, પુરુષાર્થનિર્મિત નથી' આવો વ્યવહાર તો થાય જ છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો કરવાનો કે 'આ કાર્ય ઉત્કટભાગ્યનિર્મિત છે, ઉત્કટપુરુષાર્થનિર્મિત નથી'. માટે ભાગ્યજન્યત્વવ્યવહારનું નિયામક ઉત્કટ ભાગ્યજન્યત્વનું જ્ઞાન અથવા અનુત્કટપુરુષાર્થજન્યત્વજ્ઞાન બની શકે છે. તેમાં કોઈ દોષ નથી. (૧૭/૭)

ઉત્કટતા અને અનુત્કટતા સ્વરૂપ કારણગત વિશિષ્ટ ગુણધર્મોને જોનારી વ્યક્તિના વ્યવહારનું ઉપપાદન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अभिमानवशाद्वाऽयं भ्रमो विध्यादिगोचरः । निविष्टबुद्धिरेकत्र नाऽन्यद्विषयमिच्छति ।।८।।

'**अभिमाने**'ति । **यद्वाऽयं** = 'दैवकृतमिदं न पुरुषकारकृतमि'त्यादिर्व्यवहारो **विध्यादिगोचरो** = विधि-निषेधविषयो **भ्रमो** = विपर्यासः, **अभिमानवशाद्** = अहङ्कारदोषवशात्; **यद्** = यस्माद् **एकत्र निविष्टबुद्धिः** = एकविषयोपरक्तग्रहणतीव्राऽभिलाषो **नान्यद्विषयमिच्छति** । इत्थं चैकधर्मोत्कटजिज्ञासयैवाऽपरधर्माऽग्रहस्तदभावग्रह[1]श्चोपपद्यत इति भावः । [2]विप्रपञ्चितोऽयमर्थ **उपदेशपद**प्रसिद्ध **उपदेशरहस्ये**ऽस्माभिः ।।८।।

पुरुषकारकृतत्वगोचरं **उपपाद्य अविशेषदर्शिनः** = अव्युत्पन्नस्य **तं** दैव-पुरुषकारजन्यत्वगोचरविधिनिषेधव्यपदेशं प्रकाराऽन्तरेण, व्यवहारनयवादी **उपपादयति- 'अभिमाने'**ति । '**दैवकृतमिदं न पुरुषकारकृतमि'त्यादिः व्यवहारः** = प्रसिद्धलोकव्यवहारः **विधि-निषेधगोचरः** = कृतत्वविधान-प्रतिषेधविषयः **विपर्यासः** = भ्रान्त **एव**, यतः कार्यत्वाऽवच्छिन्नस्य दैव-पुरुषकारोभयजन्यत्वे प्रमाणनिश्चिते सति अपि **अहङ्कारदोषवशात्** = बाधितविषयकेच्छाजनितविकल्पलक्षणाहङ्कारात्मकदोषसामर्थ्यात् स प्रवृत्तः। **यस्मात्** कारणात् **एकविषयोपरक्तग्रहणतीव्राऽभिलाषः** = स्वसाध्येष्टविषयमात्रसमभिव्याप्तोपलम्भोत्कटेच्छः सन् **नान्यद्विषयमिच्छति** = तत्र तदभावज्ञानमिच्छति । एतेन → पौरुषं स्पन्दफलवद् दृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् । कल्पितं मोहितैर्मन्दैर्दैवं किञ्चिन्न विद्यते ।। ← (यो.वा.मुमुक्षुप्रकरण-४/१०-पृष्ठ-१२२) इति **योगवाशिष्ठ**वचनमपि व्याख्यातम्, पौरुषोपरक्तबुद्धिप्रसूतवचनत्वादिति। **एतेन** → दैवमेव परं लोके धिक् पौरुषमकारणम् ← (ह.वं.पु.४३/६८) इति **हरिवंशपुराण**वचनमपि **व्याख्यातम्**; तस्य दैवोपरक्तबुद्धिप्रयुक्तत्वादिति भावनीयम्।

इत्थञ्च एकधर्मोत्कटजिज्ञासयैव = स्वाऽभिमतैकधर्मगोचरतीव्रबुभुत्सयैव निजेष्टविषयप्रतितिष्ठासयैव वा **अपरधर्माऽग्रहः** तदन्यधर्माऽप्रकाशनं **तदभावग्रहः** = तदन्यधर्मनिषेधनं **चोपपद्यत इति भावः** । **विप्रपञ्चितोऽयमर्थः उपदेशरहस्ये अस्माभिः** = प्रकृतग्रन्थकृन्महोपाध्याययशोविजयगणिवरैः। तदुक्तं **उपदेशरहस्ये** → अहवाभिमाणमत्तं ववहारो ण य ण एस तच्चंगं । णियविसयदीवणत्थं इच्छाजणिओ जमभिमाणो।। ← (उप.रह.५३) इति। एतद्व्याख्या → अथवा अभिमानमात्रं = इतरनिषेधांऽशे बाधितविषय एव

कर्या બાદ સામાન્યદર્શી જીવના વ્યવહારનું સમર્થન કરવામાં આવે છે.

ગાથાર્થ :- અથવા અભિમાનના લીધે વિધિ-નિષેધવિષયક ઉપરોક્ત વ્યવહાર ભ્રમ જાણવો. કારણ કે એક વિષયમાં જેની મતિ ગોઠવાયેલી છે તે અન્યવિષયક વ્યવહારને ઈચ્છતો નથી. (૧૭/૮)

ટીકાર્થ :- અથવા 'આ કાર્ય ભાગ્યનિર્મિત છે, પુરુષાર્થજન્ય નથી' આવો વિધિ-નિષેધવિષયક વ્યવહાર વિપર્યાસરૂપ છે, ભ્રાન્ત છે. કારણ કે અહંકારરૂપ દોષના લીધે તેવો વ્યવહાર થયેલ છે. (પ્રત્યેક કાર્ય ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ દ્વારા ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ એમાં એક કારણનો અપલાપ કરવો તે અભિમાન. તેથી તેને પ્રામાણિક માની ન શકાય.) આનું કારણ એ છે કે એક જ વિષયથી રંગાયેલી બુદ્ધિની તીવ્ર અભિલાષાવાળો માણસ પ્રસ્તુત બાબતમાં અન્ય વિષયને ઈચ્છતો નથી. આ રીતે એક ગુણધર્મને જાણવાની ઉત્કટ ઝંખનાથી જ અન્ય ગુણધર્મનો અસ્વીકાર અને તેના અભાવનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ અભિમાન સંગત થઈ શકે છે - એવો અહીં આશય છે. આ પદાર્થ **ઉપદેશપદ**માં પ્રસિદ્ધ છે તથા **ઉપદેશરહસ્ય**માં અમારા વડે (=મહામહોપાધ્યાયશ્રી વડે) વિસ્તારથી તેની છણાવટ કરાયેલ છે. (૧૭/૮)

---

१. मुद्रितप्रतौ 'तदभावग्रह' इति पाठः त्रुटितः, नास्तीत्यर्थः । २. 'विपंचित' इति मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सापेक्षमसमर्थमिति दूषयितुमाह-

यदीष्यते पराऽपेक्षा स्वोत्पत्ति-परिणामयोः। [1]तदा कार्येऽपि सा युक्ता न युक्तं दृष्टबाधनम्॥९॥

यदीति। **यदि** स्वस्य = अधिकृतहेतोरुत्पत्तौ परिणामे च (= **स्वोत्पत्ति-परिणामयोः**)

व्यवहारो 'दैवकृतमिदं न तु पुरुषकारकृतमि'त्यादिलक्षणः। नन्वेवमुभयनयसमाजरूप-स्याद्वादवाक्यजन्य-समूहाऽऽलम्बनज्ञान-विरोधित्वादपारमार्थिकोऽयं स्यादित्यत्राह- न चैष व्यवहारो न तत्त्वाङ्गं, यद् =यस्मात् अभिमानः प्रकृतभ्रमलक्षणः निजविषयस्य अल्पाभावविवक्षालक्षणस्य स्वसाध्यस्य दीपनार्थं = आविर्भावाय इच्छाजनितः = स्वरससिद्धः । व्यवहारनयाऽऽहितवासनावन्तो हि क्वचन कार्ये दैवजनितत्वं प्रतिसन्दधा-नास्तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽल्पप्रयत्नजन्यत्वमपि प्रतिसन्दधति । ततोऽल्पाऽभाववचनस्य स्वसंप्रदायसिद्धत्वे-नेष्टतया तत्साधनतया ज्ञातं तत्र तदभावज्ञानमिच्छन्ति । ततश्चेष्टतत्साधनसङ्कल्पप्रवृत्तौ तथा जानन्ति इतीच्छाजन्यमाभासिकं तदभावज्ञानं न तज्ज्ञानप्रतिबन्धकम्, अनाहार्यतदभाववत्ताज्ञानस्यैव तद्वत्ताज्ञानप्रति-बन्धकत्वाऽवधारणात् । युक्तं चैतत्, इत्थमेव स्वविषयप्राधान्यस्य सम्भवात्, आभासिकाऽवधारणस्यैव प्राधान्यपदार्थत्वात् । इत्थमेव नयानामितरनयाऽर्थनिराकरणमुपपद्यते, अन्यथेतरांऽशप्रतिक्षेपित्वेन दुर्नय-त्वाऽऽपत्तेरिति विवेचितं **नयरहस्ये** ← (उप.रह.५३ वृत्ति) इति ॥१७/८॥

निश्चयनयेन '**सापेक्षमसमर्थमि**'ति यत् प्राग् (द्वा.द्वा.१७/३ पृ.११५२) उक्तं तद् **दूषयितुमाह**- '**यदी**'ति। ननु कार्यकरणे पराऽपेक्षत्वात् यदि फलोपधायकपुरुषकारसमवधानप्राक्कालीनस्य सतोऽपि दैवस्य प्रकृतकार्यं प्रत्यकारणत्वमसत्त्वञ्चोच्यते तत्रभवद्भिः निश्चयनयाऽनुसारिभिः तर्हि व्यवहारनयाऽनु-सारिभिरस्माभिः सुहृद्भावेन पर्यनुयुज्यन्ते तत्रभवन्तो निश्चयनयाऽनुगामिनो यत् कारणत्वेन भवदभिमतस्य दैवादेः स्वोत्पत्तिपरिणामयोः परापेक्षाऽस्ति नास्ति वा ? यद्याद्यपक्षमङ्गीकृत्य तत्रभवद्भिः **अधिकृतहेतोः** = फलोपधायककारणस्य = कुर्वद्रूपत्वविशिष्टस्य दैवादेः **उत्पत्तौ** = स्वोत्पादे **परिणामे च** = विसभागसन्ताने

વિશેષાર્થ :- જો વ્યવહારનય ઉત્કટત્વ અને અનુત્કટત્વ સ્વરૂપ કારણગત વિશિષ્ટ ગુણધર્મો પ્રત્યે આંખ મીંચામણા કરે તો 'આ કાર્ય ભાગ્યનિર્મિત છે, પુરુષાર્થનિર્મિત નથી' - આવા પ્રકારના વ્યવહારને ભ્રાન્ત ઠરાવશે. કારણ કે વ્યવહાર નયના મતે દરેક કાર્યો ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં પુરુષાર્થજન્યત્વ પણ હોવા છતાં અમુક કાર્યમાં તેનો નિષેધ કરવો તે એક માત્ર અભિમાનનું પરિણામ છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે **ઉપદેશરહસ્ય**ની ૫૩મી ગાથા જુઓ.(૧૭/૮)

'સાપેક્ષ હોય તે અસમર્થ' આમ ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવેલ તેના ખંડન માટે વ્યવહારનય કહે છે કે

❁ સાપેક્ષ પણ સમર્થ - વ્યવહારનય ❁

ગાથાર્થ :- જો પોતાની ઉત્પત્તિ અને પરિણામમાં પરની અપેક્ષા માન્ય હોય તો કાર્યમાં પણ પરની અપેક્ષા યુક્તિસંગત છે. પ્રત્યક્ષનો બાધ કરવો તે યોગ્ય નથી. (૧૭/૯)

ટીકાર્થ :- જો નિશ્ચયનયમાન્ય વિવક્ષિત હેતુને પોતાની ઉત્પત્તિમાં અને પોતાના પરિણમનમાં પોતાનાથી ભિન્ન એવા હેતુની અપેક્ષા રહે એ તમને માન્ય હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પણ અન્ય હેતુની અપેક્ષા રહે તે યુક્તિસંગત જ છે. ખરેખર, સ્વેતર સહકારીકારણોની હાજરીથી કાર્યનું ઉત્પાદકત્વ

---

१. हस्तादर्शे मुद्रितप्रतौ चात्र 'तर्हि' इति पाठः । परं व्याख्यानुसारेणात्र 'तदा' इति पाठो युक्तः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पराऽपेक्षा = स्वाऽतिरिक्तहेत्वपेक्षा [1]**इष्यते, तदा कार्येऽपि** जननीये **सा** = हेत्वन्तराऽपेक्षा **युक्ता, न युक्तं दृष्टबाधनं** = अनुभूयमानस्य सहकारिसमवधानेन कार्योत्पादकत्वस्याऽन्यथाकरणम् ।।९।।

विशिष्येत्यादिनोक्तं दूषयति–

विशिष्य कार्यहेतुत्वं कार्यभेदे भवेदपि । अन्यथा त्वन्यथासिद्धिरन्यत्राऽतिप्रसङ्गकृत् ।।१०।।

विशिष्येति । विशिष्य कार्यहेतुत्वं च **कार्यभेदे** प्रामाणिके[2] सति **भवेदपि**, [3]यथा विजातीये

च विजातीयक्षणसन्तत्यपराभिधाने **स्वातिरिक्तहेत्वपेक्षा** = कालाद्यन्तरङ्ग-प्रवृत्त्यादिबहिरङ्गनिमित्तापेक्षा प्रतिनियतकालीनस्वोत्पादादिव्यवस्थोपपत्तये निश्चयनयेन **इष्यते तदा** विवक्षिते **कार्येऽपि जननीये** तस्य **हेत्वन्तराऽपेक्षा** = पुरुषकाराद्यपेक्षा **युक्ता** एव । न चाऽधिकृतकुर्वद्रूपस्य स्वोत्पत्तौ स्वपरिणामे च नास्त्येव परापेक्षेति द्वितीयविकल्पोऽपि श्रेयान्, यतः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य कुर्वद्रूपोत्पत्तिपरिणामगतसमनन्तरपूर्ववर्तिस्वेतराऽपेक्षत्वस्य बाधनं न युक्तम् । 'सापेक्षमसमर्थमि'त्युक्तेः विकल्पद्वयकवलितत्वात् **न युक्तं अनुभूयमानस्य सहकारिसमवधानेन** = दैवादिसन्निधानेन **कार्योत्पादकत्वस्य** पुरुषकारादिहेत्वन्तरनिष्ठस्य **अन्यथाकरणं** = पुरुषकाराद्यसत्त्वाऽकारणत्वाद्याऽऽक्षेपकत्वव्यवस्थापनम् । अन्यथा तुल्यन्यायेन कुर्वद्रूपस्याऽपि स्वोत्पत्त्यादौ परापेक्षत्वादकारणतयाऽसत्त्वमेव प्रसज्येतेति व्यवहारनयाऽभिप्रायः ।।१७/९।।

निश्चयनयेन प्राक् (द्वा.द्वा.१७/४ पृ.११५४) **'विशिष्य' इत्यादिना** यद् **उक्तं** तद् व्यवहारनयोऽधुना **दूषयति-'विशिष्ये'**ति। **विशिष्य कार्यहेतुत्वं च** = 'विशेषरूपेण कार्योत्पादं प्रति विशेषरूपेण कारणत्वमि'ति

તો વિવક્ષિત કારણમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અનુભવાય છે. તેનો અપલાપ કરવો વ્યાજબી નથી. (૧૭/૯)

વિશેષાર્થ :- 'કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં બીજાની અપેક્ષા રાખે તે અસમર્થ કહેવાય, કાર્યજનકસામર્થ્યશૂન્ય કહેવાય'- આવી નિશ્ચયનયની વાત વ્યાજબી નથી- એમ વ્યવહારનય કહે છે. આનું કારણ એ છે કે નિશ્ચયનયમાન્ય કારણ = કુર્વદ્રૂપ પણ પોતાની ઉત્પત્તિમાં અને પોતાના વિવિધ પરિણામોમાં = વિસભાગસંતતિમાં = વિજાતીયસંતાનમાં = વિલક્ષણક્ષણપ્રવાહમાં બીજાની અપેક્ષા રાખે જ છે. અમુક સમયે જ કુર્વદ્રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં નિમિત્ત કાળવિશેષ છે. તથા કાપડ વગેરે રાખસ્વરૂપે પરિણમે છે તેમાં અગ્નિ વગેરે નિમિત્ત કારણની અપેક્ષા નિશ્ચયનય પણ માન્ય કરે જ છે. બાકી તો ગમે ત્યારે અથવા સર્વદા તે ઉત્પન્ન થયે જ રાખે. આમ કુર્વદ્રૂપ પણ બીજાની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી અસમર્થ = અકારણ બની જશે. વળી, વ્યવહારમાં દેખાય છે કે- ચક્રની ગેરહાજરીમાં કુંભાર, માટી, દંડ વગેરે ઘડાને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. ચક્ર આવે કે તરત તે બધા ભેગા થઈને ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે. જો ચક્ર આવવા છતાં દંડ, માટી, કુંભાર ખસી જાય તો પણ ઘડો ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. આથી એકબીજાની અપેક્ષા તે બધા રાખે છે જ. આવું હોવા છતાં પણ તે બધા ઘટકારણ બને જ છે. (૧૭/૯)

ચોથા શ્લોકમાં નિશ્ચયનયે 'विशिष्ट...' ઇત્યાદિ જે કહેલ તેનું ખંડન કરતાં વ્યવહાર નય કહે છે.

❀ કાર્યવૈજાત્ય અસિદ્ધ હોય તો અન્ય કારણ અન્યથાસિદ્ધ નથી ❀

ગાથાર્થ :- કાર્યભેદ સિદ્ધ થાય તો વિશેષરૂપે કાર્યહેતુતા હોઈ શકે છે. કાર્યભેદ ન હોય તે છતાં અન્યથાસિદ્ધ કહેવામાં આવે તો અન્યત્ર અતિપ્રસંગ આવશે. (૧૭/૧૦)

ટીકાર્થ :- કાર્યગત વિશેષ ગુણધર્મ = વૈજાત્ય કે વૈલક્ષણ્ય જો પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો વિશેષરૂપે

---

१. हस्तादर्शे 'इष्यते' पदं नास्ति । २. हस्तादर्शे 'प्रामाणिक सति' इत्यशुद्धः पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'तथा' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वह्नौ तृणादेर्विजातीये च तत्राऽरण्यादेरिति ।.**अन्यथा** = कार्यभेदाऽभावे **तु** एकेन हेतुनाऽपरहेतोः **अन्यथासिद्धिः** उच्यमाना **अन्यत्र** प्रकृताऽतिरिक्तस्थले **अतिप्रसङ्गकृत्** । शक्यं ह्येवं वक्तुं घटेऽपि दण्डो हेतुर्न चक्रमिति । 'न शक्यं, स्वतन्त्राऽन्वयव्यतिरेकदर्शनाद्, एकेनाऽपराऽन्यथासिद्ध्यभावादि'ति

च निश्चयनयाभिप्रेतं **कार्यभेदे** = कार्यविशेषे **प्रामाणिके** = प्रमाणसिद्धे **सति भवेदपि** = व्यवहारनयाऽङ्गीकृतं स्यादपि, **यथा विजातीये** = अरण्यादिजन्यवह्निविजातीये **वह्नौ तृणादेः** विशिष्य हेतुत्वं **विजातीये च** = तृणादिजन्यवह्निविजातीये च **तत्र** = वह्नौ **अरण्यादेः** विशिष्य हेतुत्वं **इति** । अरण्यादेरसत्त्वेऽपि तृणाद् वह्निः प्रजायत एव । तृण-सूर्यकान्तमण्यादिविरहेऽपि अरणितो वह्निर्जायत एवेति प्रत्यक्षतो दृष्टम् ।

इत्थं तार्णत्वाऽऽरणेयत्व-माणेयत्व-पार्णत्वादेः वह्निगतजातिविशेषस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् तार्णत्वावच्छिन्नं वह्निं प्रति तृणस्य, आरणेयत्वावच्छिन्नं प्रत्यरणेः, माणेयत्वावच्छिन्नं प्रति सूर्यकान्तमणेः, पार्णत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति च पर्णादेर्हेतुत्वमित्येवं विशिष्य हेतुत्वकल्पनं व्यवहारनयस्याऽप्यभिप्रेतमेव । किन्तूत्कटदैवजन्ये कार्ये पुरुषकारस्याऽवर्जनीयसन्निधिकतयाऽन्यथासिद्धिर्योच्यते निश्चयनयेन सा नाऽङ्गीक्रियते व्यवहारनयेन, तत्र कार्ये वैजात्यस्य प्रमाणान्तराऽसिद्धत्वात् । न हि कञ्चन-कामिनी-राज्यादावुत्कटपुरुषकारोपार्जिते प्रबलदैवोपार्जिते वा किञ्चिद् वैजात्यमुपलभ्यते । यादृशं हि कञ्चन-कामिन्यादिकमुत्कटदैवेन समुपलभ्यते तादृशमेवोत्कटपुरुषकारेणाऽपि । ततश्च प्रकृतेऽनुत्कटपुरुषकारसहकृतदैवपरिपाकजन्ये कार्ये पुरुषकारस्याऽन्यथासिद्धिः निश्चयनयेनोच्यमाना न सङ्गतिमङ्गति । यतः **कार्यभेदाभावे तु** = कार्यवैजात्यविरहेऽपि **एकेन हेतुना** कुर्वद्रूपेण **अपरहेतोः** पुरुषकारादेः तं कार्यं प्रति **अन्यथासिद्धिः** निश्चयनयेन **उच्यमाना प्रकृताऽतिरिक्तस्थले** दैव-पुरुषकाराऽतिरिक्तदण्ड-चक्रादिहेतुकस्थले **अतिप्रसङ्गकृत्** = अन्यथासिद्धत्वाऽतिव्याप्त्याक्षेपिका । **शक्यं ह्येवं वक्तुं 'घटेऽपि दण्डो हेतुः, न चक्रमि'ति** । दैवेन पुरुषकाराऽन्यथासिद्धिरिव दण्डेन चक्रादेरन्यथासिद्धिरपराकार्या सुरगुरुणाऽपीति व्यवहारनयाऽऽकूतम् ।

ननु 'घटे दण्डो हेतुर्न चक्रमि'ति वक्तुं **न शक्यम्**, घटत्वावच्छिन्ने दण्ड-चक्रयोः **स्वतन्त्राऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात्** । दण्डसत्त्वेऽपि चक्रव्यतिरेके घटानुत्पादात् तत्सत्त्वे चोत्पादात् चक्रस्य घटं प्रत्यन्यथासिद्धिर्न सम्भवति । एवं चक्रसत्त्वेऽपि दण्डाऽसत्त्वे घटानुदयात् तदन्वये चोदयाद् दण्डस्यापि घटं प्रत्यन्यथासिद्धिर्न सम्भवति । **एकेन** दण्डेन **अपराऽन्यथासिद्ध्यभावात्** स्वतन्त्रसिद्धान्वय-व्यतिरेकशालि-

કાર્યહેતુતા નક્કી થઈ શકે છે. જેમ કે વિજાતીય અગ્નિ પ્રત્યે તૃણાદિ કારણ અને અન્ય વિજાતીય અગ્નિ પ્રત્યે અરણિ વગેરે કારણ બની શકે છે. પરંતુ કાર્યગત વૈશિષ્ટ્ય અસિદ્ધ કહેશે તો તેવી કહેવાતી અન્યથાસિદ્ધિ પ્રસ્તુત સિવાયના સ્થળમાં અનિષ્ટ આપત્તિને લાવનારી થશે. કારણ કે 'ઘડા પ્રત્યે દંડ કારણ છે, ચક્ર વગેરે કારણ નથી' આવું કહેવું પણ શક્ય છે.

જો નિશ્ચયનય એમ કહે કે 'આવું કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે દંડની જેમ ચક્ર વગેરેના પણ સ્વતંત્ર અન્વય-વ્યતિરેક દેખાય છે. માટે દંડ દ્વારા ચક્રાદિની અન્યથાસિદ્ધિ થઈ ન શકે.' તો આ વાત પ્રસ્તુતમાં પણ સમાન છે કારણ કે દરેક કાર્ય પ્રત્યે નસીબની જેમ પુરુષાર્થના પણ અન્વય-વ્યતિરેક દેખાય જ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

चेत् ? तुल्यमिदमन्यत्र ।।१०।।

चक्रस्याऽन्यथासिद्ध्यसम्भवात्, अन्यथा स्वतन्त्रसिद्धान्वयव्यतिरेकव्याकोपाऽऽपत्तेः **इति** निश्चयाऽभिप्रायः **चेत्** ? **तुल्यमिदं** समाधानं **अन्यत्र** दैव-पुरुषकारस्थलेऽपि । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति दैव-पुरुषकारयोः स्वतन्त्राऽन्वय-व्यतिरेकदर्शनात् उत्कटदैवेनाऽनुत्कटपुरुषार्थाऽन्यथासिद्ध्यसम्भवात्, अन्यथा स्वतन्त्रसिद्धान्वयव्यतिरेकव्याकोपापत्तेः । न हि सर्वथा दैवविरहे उत्कटयत्नेनाऽपि किञ्चिदपि कार्यं सिध्यति न वैकान्तेन पुरुषकाराभावे तादृशदैवेनाऽपीति तुल्यमुभयत्र कारणत्वम् । यथोक्तं **कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिके** → यश्चोभयोः समो दोषः परिहारस्तयोः समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ।। ← (श्लो. वा.शून्यवाद-२५२) इति पूर्वं वादद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.८/१३-भाग-२,पृ.५७४) दर्शितमेव ।।१७/१०।।

તેથી નસીબ દ્વારા પુરુષાર્થને કે પુરુષાર્થ દ્વારા નસીબને અન્યથાસિદ્ધ કહી ન શકાય. (૧૭/૧૦)

વિશેષાર્થ :- ચોથા શ્લોકમાં નિશ્ચયનયવાદીએ જણાવેલ હતું કે ‘કાર્યજન્મ સમયે અવર્જ્યસન્નિધિરૂપે હાજર રહેલ અન્ય પદાર્થ અન્યથા સિદ્ધ બને છે. આ સિદ્ધાન્ત મુજબ ભાગ્ય હાજર હોવા છતાં પુરુષાર્થની ગેરહાજરીના લીધે ઉત્પન્ન ન થતું કાર્ય પુરુષાર્થ થતાં ઉત્પન્ન થાય તો તે કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ બને.’ પરંતુ આ બાબતમાં વ્યવહારનય એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી કાર્યમાં વૈજાત્ય = વૈલક્ષણ્ય = વૈશિષ્ટ્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી કારણભેદની કલ્પના વ્યાજબી ન કહેવાય. કાર્યગત વૈજાત્ય પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો જ વિશેષરૂપે ભિન્ન-ભિન્ન કારણ દર્શાવી શકાય. જેમ કે તૃણજન્ય અગ્નિ કરતાં અરણિજન્ય, સૂર્યકાંતમણિજન્ય અગ્નિ વિજાતીય - વિલક્ષણ હોવાના કારણે તાર્ણ અગ્નિ પ્રત્યે તૃણ કારણ, આરણેય અગ્નિ પ્રત્યે અરણિ કારણ અને માણેય અગ્નિ પ્રત્યે સૂર્યકાન્તમણિ કારણ-આમ વિશેષરૂપે કાર્ય-કારણભાવ સ્વીકારી શકાય છે. પરંતુ નિશ્ચયમાન્ય ભાગ્યજન્ય કાર્ય કે પુરુષાર્થજન્ય કાર્યમાં કોઈ વિલક્ષણતા-વૈજાત્ય જ પ્રમાણસિદ્ધ નથી. ધન નસીબથી મળે કે પુરૂષાર્થથી મળે પણ તેટલા માત્રથી ધનમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. માટે અમુક કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય કારણ અને અમુક કાર્ય પ્રત્યે પુરુષાર્થ કારણ- આમ કહી શકાતું નથી.

જો કાર્યમાં વૈજાત્ય ન હોય તે છતાં એકને તેના પ્રત્યે કારણ માની બીજા વિદ્યમાન કારણોને અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ ઠરાવવામાં આવે તો જેમ શાહજહાંને થયેલ ધનપ્રાપ્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ વગેરે વિવક્ષિત કાર્ય પ્રત્યે નિશ્ચયનય નસીબને કારણ બતાવીને પુરુષાર્થને અન્યથાસિદ્ધ બતાવે છે બરાબર તે જ રીતે ઘટ પ્રત્યે દંડને કારણ માની ચક્રાદિને અન્યથાસિદ્ધ = અકારણ સાબિત કરી શકાય છે. પરંતુ આવું તો દુનિયામાં કોઈ માનતુ નથી. નિશ્ચયનયને પણ આ વાત માન્ય નથી. માટે અમુક કાર્ય પ્રત્યે નસીબ કારણ અને અમુક કાર્ય પ્રત્યે પુરુષાર્થ કારણ - આવો નિશ્ચયનયમાન્ય કાર્યકારણભાવ વ્યવહારનયને માન્ય નથી.

‘દંડની જેમ ચક્રાદિ હાજર હોય તો જ ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્રાદિ ગેરહાજર હોય તો ઘડો ઉત્પન્ન થતો નથી. માટે ચક્રાદિને પણ ઘડાના કારણ માનવા જરૂરી છે.’ આવું જો નિશ્ચયવાદી બોલે તો એની સામે વ્યવહારનયવાદી કહી શકે છે કે નસીબની જેમ પુરુષાર્થ હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષાર્થ ન હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. સૂતેલા સિંહના મોઢામાં કાંઈ સસલું સામે ચાલીને શિકાર થવા જતું નથી સિંહ પુરુષાર્થ કરે તો જ ભાગ્યમાં હોય તે મુજબ શિકાર તેને મળે છે. તથા નસીબમાં ન હોય તો આખી રાત ફરવા છતાં પણ શિકાર મળતો નથી. માટે નસીબ પણ કારણ છે જ. આમ અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા પ્રત્યેક કાર્ય પ્રત્યે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્નેને કારણ માનવા જરૂરી છે. આ વ્યવહાર નયનું મંતવ્ય છે. (૧૭/૧૦)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अथ दैवोत्कर्षेण फलोत्कर्षदर्शनात्तदेव फलहेतुर्न यत्न इत्याशङ्कायामाह-

क्वचित्कर्मेव यत्नोऽपि व्यापारबहुलः क्वचित्। अन्ततः[1] प्राग्भवीयोऽपि [2]द्वावित्यन्योऽन्यसंश्रयौ।।११।।

क्वचिदिति। क्वचित् कार्ये **कर्मेव** [3]**यत्नोऽपि क्वचित्** कार्ये **व्यापारबहुलः** । **अन्ततः** ऐहिकयत्नप्राचुर्याऽनुपलम्भे **प्राग्भवीयोऽपि** स व्यापारबहुल आवश्यकः, उत्कृष्टयत्नं विनोत्कृष्टऽदैवानुत्पत्तेः, **इति** = एवं फलविशेषोत्कर्षप्रयोजकोत्कर्षवत्तयापि **द्वौ** दैवपुरुषकारौ **अन्योऽन्यसंश्रयौ** = फलजनने परस्पराऽपेक्षौ । यत उक्तं-

अथ पुरुषकाराऽल्पत्वेऽपि **दैवोत्कर्षेण** शान्तिनाथचक्रवर्त्यादेः **फलोत्कर्षदर्शनात्** = तथाविधषट्खण्डसाम्राज्यादिकार्यविशेषोपलब्धेः पुरुषकारप्राचुर्येऽपि दैवाऽपकर्षे राजगृहद्रमकादेः फलोत्कर्षाऽदर्शनाच्च **तदेव** = परिपक्वदैवमेव **फलहेतुः, न** तु **यत्न इत्याशङ्कायां** व्यवहारनय आह- **क्वचिदिति** ।

ननु मल्लीनाथप्रभृतीनां तीर्थकरत्वलाभे दैवमेव केवलं निबन्धनं, न तु पुरुषकारोऽपि । न च दीक्षाग्रहणादिलक्षणस्य पुरुषकारस्याऽप्युपलभ्यमानत्वेन तत्कारणत्वाऽप्रतिक्षेपादिति वाच्यम्, दीक्षोपादानादेः मोक्षं प्रति कारणत्वेऽपि तीर्थकरत्वलाभं प्रत्यकारणत्वात्, अनेकेषां दीक्षोपादानेऽपि तीर्थकरलाभविरहात् । तत्कथं पुरुषकारस्य तत्र कारणतोपपादनीयेति चेत् ? अत्रोच्यते, **अन्ततो** गत्वा **ऐहिकयत्नप्राचुर्याऽनुपलम्भेऽपि** = इहलौकिकपुरुषकारोदग्रताविरहेऽपि **प्राग्भवीयोऽपि** = पूर्वभवकालीनोऽपि **स** पुरुषकारः विंशतिस्थानकाऽऽराधनादिलक्षणो **व्यापारबहुलः आवश्यकः** = अवश्यकल्पनीय एव, **उत्कृष्टयत्नं विना उत्कृष्टदैवाऽनुत्पत्तेः** = तीर्थकरत्वादिलाभाऽऽक्षेपकनिरतिशयकर्मोत्पत्त्यसम्भवात्। **एवं** प्रकारेण तीर्थकरत्वाद्युत्कृष्टफलविशेषं प्रत्युत्कृष्टदैवं पारलौकिकोत्कृष्टपुरुषकारश्च कारणम् । मम्मणादीनामुत्कृष्टधनलाभादिलक्षणफलविशेषं प्रति तूत्कृष्टेहलौकिकपुरुषकार उत्कृष्टदैवञ्च कारणम्, फलविशेषोत्कर्षं प्रति यदीयोत्कर्षस्य प्रयोजकता तत्र तस्य कारणत्वन्यायात्। एवं प्रकारेण **फलविशेषोत्कर्षप्रयोजकोत्कर्षवत्तयाऽपि दैव-पुरुषकारौ फलजनने परस्पराऽपेक्षौ** = मिथः सव्यपेक्षौ इति सिद्धम् ।

'ભાગ્યના ઉત્કર્ષથી ફળમાં ઉત્કર્ષ દેખાય છે. માટે ફળ પ્રત્યે ભાગ્ય જ હેતુ છે, પુરુષાર્થ નહિ.' આવી શંકાના નિરાકરણ માટે વ્યવહારનય જણાવે છે કે —

ગાથાર્થ :- કોઈક કાર્યમાં ભાગ્યની જેમ ક્યાંક પુરુષાર્થ પણ વ્યાપારબહુલ થઈને કારણ બની શકે છે. છેવટે પૂર્વભવનો પુરુષાર્થ પણ કામ કરશે. આમ ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ એકબીજાને સાપેક્ષ છે. (૧૭/૧૧)

❁ પૂર્વભવીય પુરુષાર્થ પણ કારણ બની શકે ❁

ટીકાર્થ :- કોઈક કાર્ય પ્રત્યે જેમ ભાગ્ય કારણ બને છે તેમ કોઈક કાર્ય પ્રત્યે વ્યાપારબહુલ પુરુષાર્થ પણ કારણ બને છે. આ ભવનો પ્રચુર પ્રયાસ ન દેખાતો હોય તો છેવટે પૂર્વભવસંબંધી વ્યાપારબહુલ પુરુષાર્થ કારણરૂપે માનવો આવશ્યક છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ વિના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્ય ઉત્પન્ન જ થઈ ન શકે. આમ ફળ વિશેષના ઉત્કર્ષનું પ્રયોજક ભાગ્યની જેમ પુરુષાર્થ પણ છે. માટે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને એકબીજાને સાપેક્ષ છે.

१. मुद्रितप्रतौ 'अन्यतः' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'द्वावप्य..' इति पाठान्तरम् । ३. हस्तादर्शे 'यत्नेऽपि' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

"व्यापारमात्रात् फलदं निष्फलं महतोऽपि च । अतो यत्कर्म तद्दैवं चित्रं[1] ज्ञेयं हिताहितम् ।।
एवं पुरुषकारस्तु व्यापारबहुलस्तथा । फलहेतुर्नियोगेन ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि ।।
अन्योऽन्यसंश्रयावेवं द्वावप्येतौ विचक्षणैः । उक्तौ" ।। (यो.बिं.३२२-२३-२४) इति ।।११।।

अत्रैव **योगबिन्दु**संवादमाह कारिकात्रितयेन- '**व्यापारे**'त्यादि । तद्व्याख्या चैवम्- **व्यापारमात्रात्**= तुच्छादपि व्यापारात् **फलदं** = स्वफलप्रदायि । **निष्फलं** = फलविकलं, क्वचित्तथाविधकाल-क्षेत्रादिबलवैकल्यात् **महतोऽपि च अतः** = पुरुषकारात् **यत् कर्म तद् दैवं** = दैवसंज्ञं **चित्रं** = नानारूपं **ज्ञेयं हिताऽहितं** = शुभाऽशुभरूपम् (यो.बिं.३२२ वृत्ति) । **एवं** = कर्मवत् **पुरुषकारस्तु** = पुरुषकारोऽपि **व्यापारबहुलः** = 'व्यापारो बहुलः = भूयान् कर्मापेक्षया यत्र स तथा' । '**तथा**' इति समुच्चये **फलहेतुः** = फलजनकः **नियोगेन** = निश्चयेन **ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि** न केवलमिह भव इत्यपिशब्दार्थः। यथा हि पुरुषकार इह तत्तच्चित्रफलः प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते तथा जन्मान्तरेऽपि असौ तथाविधफलहेतुतया ज्ञातव्यः, तत्तद्व्यापारोपार्जितकर्मणः प्रेत्यफलमदत्वाऽपि निवृत्त्यभावादिति (यो.बिं.३२३ वृत्ति)। उपसंहारमाह- **अन्योऽन्यसंश्रयौ** = परस्परोपष्टम्भौ **एवं** = उक्तक्रमेण **द्वावप्येतौ** दैव-पुरुषकारौ **विचक्षणैः** = विपश्चिद्भिः **उक्तौ** = भणितौ फलहेतुतयेति (यो.बिं.३२४ वृत्ति) । तदुक्तं **पार्श्वनाथचरित्रे** → नीचैर्गोत्रावतारश्चरमजिनपतेर्मल्लिनाथेऽबलात्वं, दृग्नाशो ब्रह्मदत्ते भरतनृपजयः सर्वनाशश्च कृष्णे। निर्वाणं नारदेऽपि प्रशमपरिणतिः साऽपि चिलातीपुत्रे, इत्थं कर्मात्मवीर्ये स्फुटमिह जयतां स्पर्धया तुल्यरूपे।। ← (पा.च.२/पृ.४७) इति। तदुक्तं निश्चय-व्यवहारनयाभिप्रायप्रदर्शने **योगबिन्दुवृत्तौ** अपि → निश्चयनयमतेन दैव-पुरुषकारौ स्वकार्यकाले स्वप्रधानावेव वर्तेते इत्येवमनयोः तुल्यतेति। व्यवहारनयमतेन त्वेतौ परस्पराश्रयौ पर्यायेण प्राप्तप्रधान-गुणभावौ बाध्यबाधकभावापन्नौ वर्तेते इति तुल्यत्वमनयोर्भावनीयम् ← (यो.बिं.वृत्ति.गा.३३८) इति ।

जैनतन्त्राऽवस्थितेन तूभौ नयौ स्वीकार्यौ । तदुक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** → दिट्ठीय दो णया खलु ववहारो निच्छओ चेव ← (आ.नि.८१५) । तदुक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये** अपि → जइ जिणमयं पवज्जह तो मा ववहारनयमयं मुयह । ववहारपरिच्चाए तित्थुच्छेओ जओऽवस्सं ।। ← (वि.आ.भा.२३८२) इति । **तीर्थोद्गालीप्रकीर्णके**ऽपि → जइ जिणमतं पवज्जह ता मा ववहारदंसणं मुयह । ववहारनउच्छेदे तित्थुच्छेदो जओऽवस्सं ।। ← (तीर्थो.प्र.८६९) इत्युक्तम् ।

परेषामपि दैव-पुरुषकारयोः सापेक्षतयैवाऽर्थक्रियाकारित्वं सम्मतं परमार्थतः । तदुक्तं **महाभारते** → दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते।। ← (म.भा.आदि.१२२/२१) इति । एतेन → येन यत्र कृतं कर्म स तत्रैव प्रजायते । पितरौ चास्य दासत्वं कुरुतः तत्प्रचोदितौ ।। ← (शिवो.७/११०) इति **शिवोपनिषद्वचनमपि** व्याख्यातम्।।१७/११।।

કારણ કે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → સામાન્ય પ્રયાસથી પણ જે કર્મ ફળને આપે છે અને પુષ્કળ પ્રયાસ કરવા છતાં પણ જે કર્મ ફળદાયક બનતું નથી તે કર્મને નસીબ તરીકે ઓળખાવવું. શુભ અને અશુભ સ્વરૂપ તે કર્મ અનેકવિધ જાણવું. આ જ રીતે પુરુષાર્થ પણ નિશ્ચયથી વ્યાપારબહુલ ફલહેતુ જાણવો. જન્માન્તરનો પણ પુરુષાર્થ ફળહેતુ માનવો. આ રીતે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ સાપેક્ષ છે. એમ વિચક્ષણ પુરુષોએ જણાવેલ છે. ← (૧૭/૧૧)

१. 'वित्तं' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कर्मैव ब्रुवते केचित् कालभेदात् फलप्रदम् । तन्नैहिकं यतो यत्नः कर्म तत्पौर्वदेहिकम् ।।१२।।

कर्मैवेति । **केचित्** = साङ्ख्याः **कर्मैव** कर्म प्रधानाऽपरनामकं, एवकारेण पुरुषकारव्युदासः, **कालभेदात्** = तत्तत्कालसम्बन्धलक्षणविपाकात् **फलप्रदं** = तत्तत्कार्यकारि **ब्रुवते** । तदुक्तं- "अन्यैस्तु कर्मैव केवलं कालभेदतः" (यो.बिं.३२४) इति ।

तन्न, [1]**यत ऐहिकं कर्म** वाणिज्यराजसेवादि **यत्न** उच्यते, **पौर्वदेहिकं** = पूर्वदेहजनितं **तद्** वासनात्मना तथाविधपुद्गलग्रहणसम्बन्धेन वाऽवस्थितं कर्मोच्यते ।।१२।।

अत्रैव मतान्तरमाह- '**कर्मैवे**'ति। **कर्म प्रधानाऽपरनामकं** = प्रधान-प्रकृत्याद्यपराभिधानं, **तत्तत्काल-सम्बन्धलक्षणविपाकात्** = तत्तत्प्रातिस्विकफललाभकालाभिसम्बन्धस्वरूपपरिपाकमाश्रित्य **तत्तत्कार्यकारि** = तथाविधप्रातिस्विकफलोपधायकं **ब्रुवते साङ्ख्याः** । अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- '**अन्यैरि**'ति । भाविता-र्थमेवेदम् ।

अथैतत्प्रतिविधानाय योगबिन्दुदर्शितरीत्या ग्रन्थकृदाह- '**तन्ने**'ति । **यतः** = यस्मात् कारणात् **ऐहिकं कर्म वाणिज्य-राजसेवादि यत्नः** = पुरुषकार **उच्यते** लोके शास्त्रे च । **पूर्वदेहजनितं** = पूर्वभवकालीन-शरीरेन्द्रिय-चित्तादिसमुत्पादितं **तत्** सत्कार्यवादिसाङ्ख्यदर्शनाऽनुसारेण **वासनात्मना** अनभिव्यक्तस्वरूपेण **अवस्थितं कर्मोच्यते**, जैनदर्शनानुसारेण **वा तथाविधपुद्गलग्रहणसम्बन्धेन** = कार्मणवर्गणापुद्गलजातो-पादानविशेषसम्बन्धेन आत्मनि फलविपाककालपर्यन्तं **अवस्थितं** सत् **कर्मोच्यते** दैवेत्याद्यपराभिधानम्।

વિશેષાર્થ :- યોગબિંદુવૃત્તિ મુજબ 'વ્યાપારબહુલ' શબ્દનો અર્થ થાય છે ભાગ્યની અપેક્ષાએ જેમાં પુષ્કળ પ્રયાસ- પ્રવૃત્તિ રહેલ છે તેવો પુરુષાર્થ. અકબરના પુત્ર શાહજહાંને રાજગાદી મળી તેમાં આ ભવનો વિશિષ્ટ પુરુષાર્થ દેખાતો નથી તો ત્યાં પરભવનો પુષ્કળ પુરુષાર્થ માનવો જરૂરી છે. કારણ કે ભાગ્યનો વિધાતા પુરુષાર્થ જ છે. (૧૭/૧૧)

✵ એકાંત ભાગ્યવાદનો પ્રતિકાર ✵

ગાથાર્થ :- કેટલાક લોકો કાળભેદથી કર્મને જ ફળદાયક માને છે. તે બરાબર નથી. કારણ કે આ ભવનો પુરુષાર્થ યત્ન કહેવાય છે અને પરભવનો પુરુષાર્થ કર્મ = નસીબ કહેવાય છે. (૧૭/૧૨)

ટીકાર્થ :- સાંખ્ય લોકો કર્મને જ ફળદાયક માને છે. કર્મને લોકો નસીબ કહે છે. જ્યારે સાંખ્ય વિદ્વાનો પ્રધાન નામથી ઓળખાવે છે. કર્મ જ ફળદાયક છે - આવું જકારવાળું વચન પુરુષાર્થની બાદબાકી કરે છે. અર્થાત્ સાંખ્યમત મુજબ પુરુષાર્થ ફળદાયક નથી પણ કેવળ કર્મ = પ્રધાન ફળદાયક છે. તે તે કાળની સાથે સંબંધ કરવા સ્વરૂપ કાળભેદથી = કાળવિપાકથી કર્મ = પ્રધાન તે તે કાર્યને કરે છે. સાંખ્યમત દર્શાવતા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → "અન્ય = સાંખ્ય લોકો વડે કાળભેદથી કેવળ કર્મ જ ફળદાયક કહેવાયેલ છે." ←

પરંતુ આ સાંખ્યમત વ્યાજબી નથી. કારણ કે ધંધો રાજાની નોકરી, સેવા વગેરે ઇહલૌકિક ક્રિયાઓ જ પુરુષાર્થ = પ્રયત્ન કહેવાય છે તથા પૂર્વભવના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલ ધંધો, નોકરી વગેરે ક્રિયાઓ જ આ ભવમાં કર્મ = નસીબ તરીકે ઓળખાય છે. તે ક્રિયાઓ સંસ્કારરૂપે રહેલ હોય કે તથાવિધ પુદ્ગલગ્રહણ સંબંધથી રહેલ હોય તે વાત અલગ છે. (૧૭/૧૨)

વિશેષાર્થ :- સત્કાર્યવાદી સાંખ્ય દર્શન મુજબ પૂર્વભવની ક્રિયાઓ સંસ્કારરૂપે આ ભવમાં રહેલી

१. हस्तादर्शे 'य ऐ' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भवान्तरीयं तत्कार्यं कुरुते नैहिकं विना । द्वारत्वेन च गौणत्वमुभयत्र न दुर्वचम् ।।१३।।

भवान्तरीयमिति । **भवान्तरीयं** पूर्वभवाऽर्जितं **तत्** = कर्म **कार्यं** धनप्राप्त्यादिकं **ऐहिकं** = वाणिज्य-राजसेवादि कर्म **विना न कुरुते** ।

तदुक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः धर्मसङ्ग्रहण्यां** → पुव्विं [१]जमुवत्तं खलु कम्मं तं [२]सगडमो जिणा बिंति। तं च विचित्तं आयासभोगफलभेदओ नेयं ।। ← (धर्म.सं.६००) इति । तदुक्तं **सुभाषितरत्नसन्दोहे अमितगतिना** अपि → यत् सौख्य-दुःखजनकं प्राणभृता सञ्चितं पुरा कर्म। स्मरति पुनरिदानीं तद् दैवं मुनिभिराख्यातम् ।। (सु.रत्नसं.३४५) इति । सम्मतञ्चेदं परेषामपि । तदुक्तं **योगवाशिष्ठे** → प्राक्तनं पौरुषं तद् वै दैवशब्देन कथ्यते ← (यो.वा.मुमुक्षुप्रकरण-६/३५) इति ।।१७/१२।।

ततः किम् ? इत्याह- '**भवान्तरीयमि**'ति । **पूर्वभवाऽर्जितं कर्म** = दैवं **धनप्राप्त्यादिकं** कार्यं **ऐहिकं वाणिज्य-राजसेवादि कर्म** = पुरुषकारं **विना न** = नैव **कुरुते,** असहायत्वात् । एतेन कर्मणः फलदानसमर्थत्वे पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येतेति शङ्का निरस्ता, तादृशस्यापि कर्मणः पुरुषप्रयत्नेन विपच्यमानत्वादिति (त.सू.९/१९ वृ.पृष्ठ-२४४) व्यक्तमुक्तं **सिद्धसेनगणिभिः तत्त्वार्थवृत्तौ** । इदमेवाऽभिप्रेत्य **गोम्मटसारे** → आलसड्ढो णिरुच्छाहो फलं किंचि ण भुंजदे। थणक्खीरादिपाणं वा पऊरुसेण विणा ण हि ।। ← (गो.सा.कर्मकाण्ड-८९०) इत्युक्तम् । → ण हु वीरियपरिहीणो पवत्तते णाणमादिसु ← (नि.भा.४८) इति **निशीथभाष्योक्ति**रपि पुरुषकाराऽपेक्षामाविष्करोति । इष्यते च कर्मोदयोऽपि द्रव्यादिसहकारिकारणतः। तदुक्तं **पञ्चसङ्ग्रहे श्रीचन्द्रमहत्तराचार्येण** → दव्वं खेत्तं कालो भवो य भावा य हेयवो पंच। हेउसमासेणुदओ जायइ सव्वाण पयडीणं ।। ← (पं.सं.३/१५५) इति। फलदाने कर्मणः सर्वथा पुरुषकारानपेक्षायां → दव्वं खित्तं कालं भावं च भवं तहा समासज्ज । तस्स समासुद्दिट्ठो उदओ कम्मस्स पंचविहो।। ← ( ) इत्यपि नैव सङ्गच्छेत। एतेन → आस्ते भग आसीनस्य ऊर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः । शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः।। ← (ऐ.ब्रा.३३/३) **ऐतरेयब्राह्मण**वचनमपि व्याख्यातम्।

युक्तञ्चैतत्, यतो बाह्यवस्त्वपेक्षो हि कर्मोदयो भवतीति सिद्धान्तः । तदुक्तं **निशीथभाष्ये** → कामं कम्मणिमित्तं उदयो, णत्थि उदओ उ तव्वज्जो । तहवि य बाहिरवत्थुं होति निमित्तं ।। ← (नि.भा.५२५) इति । तदुक्तं **कामसूत्रे**ऽपि **वात्स्यायनेन** → अवश्यम्भाविनोऽप्यर्थस्योपायपूर्वकत्वादेव न निष्कर्मणो भद्रकमस्तीति वात्स्यायनः ← (का.सू.१/२/३९) इति। **लोकतत्त्वनिर्णये** च → ब्रह्मा

હોય છે. જૈન દર્શન મુજબ પૂર્વભવની ક્રિયાઓ કાર્મણવર્ગણાદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ સંબંધ દ્વારા આ ભવમાં વિદ્યમાન હોય છે. અર્થાત્ ક્રિયા દ્વારા કાર્મણવર્ગણા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને તે ગ્રહણ કરાયેલ કાર્મણવર્ગણા જ કર્મ કહેવાય છે. આ જૈનદર્શનની માન્યતા છે. (૧૭/૧૨)

❋ પુરુષાર્થ વિના ભાગ્ય ફળે નહિ ❋

ગાથાર્થ :- પૂર્વભવનું કર્મ આ લોકના પ્રયત્ન વિના કાર્ય કરી શકતું નથી. દ્વારરૂપે કર્મમાં ગૌણતા કહેવામાં આવે તો તે પુરુષાર્થમાં પણ બતાવવી મુશ્કેલ નથી. (૧૭/૧૩)

ટીકાર્થ :- પૂર્વ ભવમાં ઉપાર્જિત કરેલું કર્મ આ લોકમાં ધંધો, રાજાની સેવા-ચાકરી વગેરે ક્રિયા = પુરુષાર્થ વિના ધનપ્રાપ્તિ વગેરે ફળને ઉત્પન્ન કરતું નથી.

१. 'यदुपात्तम्' इत्यर्थः । २. 'स्वकृतमि'त्यर्थः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अतोऽन्वय-व्यतिरेकाऽविशेषात् पौर्वदेहिकस्येवैहिकस्याऽपि कर्मणः कार्यहेतुत्वमिति द्वयोरन्योऽन्यापेक्षत्वमेव । तदुक्तम्-

लूनशिरा हरिर्दृशि सरुक् व्यालुप्तशिश्नो हरः, सूर्योऽप्युल्लिखितोऽनलोऽप्यखिलभुक् सोमः कलङ्काङ्कितः । स्वर्नाथोऽपि विसंस्थुलः खलु वपुःसंस्थैरुपस्थैः कृतः, सन्मार्गस्खलनाद् भवन्ति विपदः प्रायः प्रभूणामपि। ← (लो.त.नि.१/३१) इत्युक्तिरपि पूर्वोक्ता(पृ.२९७) कर्मणः फलोत्पादे प्रयत्ननान्तरीयकत्वमेवाह।

एतेन → जं जारिसं पुव्वमकासि कम्मं, तमेव आगच्छति संपराए ← (सू.कृ. १/५/२/२३) इति **सूत्रकृताङ्ग**सूत्रोक्तिरपि व्याख्याता द्रष्टव्या । प्रकृते → यदि भाग्यं फलहेतुर्ननु विफलो हेतुनाऽप्यनुपदेशः । न्याय्या पाचयति नृणामीहा पुण्यं हि सापेक्षम् ।। ← (**तत्त्वार्थभाष्यवृत्तौ** उद्धृता ९/१९/पृष्ठ-२४३) इति कारिकाऽपि स्मर्तव्या । पूर्वजन्मकृतपुरुषार्थवद् इहभवकृतपुरुषार्थस्याऽपि सफलत्वमेव स्वविषये, पुरुषकारत्वाऽविशेषात्। एतेन →

पूर्वजन्मकृताऽभ्यासात् सत्वरं फलमश्नुते । एतदेव हि विज्ञेयं तत्काकमतमुच्यते ।।
नास्ति काकमतादन्यदभ्यासाख्यमतः परम् । तेनैव प्राप्यते मुक्तिर्नान्यथा शिवभाषितम् ।।

← (यो.शिखो. १/१४३-१४४) इति **योगशिखोपनिषदि** दर्शितः काकमतैकान्तः परास्तः, पूर्वजन्मकृतात् केवलादेव कर्मणः फलोत्पादे → कुज्जा पुरिसकारियं ← (द.वै. ५/२/६) इति **दशवैकालिक**वचनमप्यनतिप्रयोजनमेव स्यात् । प्रकृते पुरुषकारप्राधान्यपरे →

विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते । वीराः सम्भाविताऽऽत्मानो न दैवं पर्युपासते ।।
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् । न दैवेन विपन्नाऽर्थः पुरुषः सोऽवसीदति ।।

← (वा.रा.२३/१-२) इति **वाल्मीकिरामायण**कारिके अपि स्मर्तव्ये । → फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित् ← (अध्या.४९) इति तन्त्रान्तरीयस्य **अध्यात्मोपनिषद्**ग्रन्थस्य वचनमपि न विस्मर्तव्यम्। यथोक्तं **याज्ञवल्क्यस्मृतौ** अपि → यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् । एवं **पुरुषकारेण** विना दैवं न सिध्यति।। ← (या.स्मृ.आचारा.१६/३५१) इति। एवमिहलौकिकपुरुषकारोऽपि दैवं विना नैव धनप्राप्तिप्रभृतिकं कार्यमर्जयति। इत्थञ्च तयोः मिथः सापेक्षता। तदुक्तं **महाभारते** अपि → कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते। न दैवमकृते किञ्चित् कस्यचिद् दातुमर्हति।। ← (म.भा.अनुशा. ६/२२) इति। यस्तु तयोरबलः स शाम्यति। तदुक्तं **योगवाशिष्ठे** अपि → द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समाऽसमौ। प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राऽल्पवीर्यवान् ।। ← (यो.वा.मुमुक्षुप्रकरण-५/७) इति ।

अतो दर्शितरीत्या **अन्वय-व्यतिरेकाऽविशेषात्** = उभयत्राऽन्वय-व्यतिरेकयोस्तुल्यत्वात् **पौर्वदेहिकस्य** प्रधान-प्रकृत्याद्यपराऽभिधानस्य **कर्मण इव ऐहिकस्यापि** पुरुषकार-यत्नाद्यपराऽभिधानस्य वाणिज्य-राजसेवादिरूपस्य **कर्मणः कार्यहेतुत्वं** = धनप्राप्त्यादिफलकारणत्वं अनपलपनीयमेव **इति** हेतोः **द्वयोः** दैव-पुरुषकारयोः **अन्योन्यापेक्षत्वमेव** सिध्यति। तदुक्तं **द्वादशारनयचक्रे श्रीमल्लवादिसूरिभिः** → परिणमनमपि च तस्यापि पूर्वकर्मणः पुरषकारस्य विषयो न विषयः क्वचित्, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामाऽवस्थत्वात्

આથી અન્વય-વ્યતિરેકની બન્નેમાં તુલ્યતા હોવાના લીધે પૂર્વભવમાં ઉપાર્જિત કરેલા કર્મની જેમ આ ભવનો પણ પુરુષાર્થ કાર્યજનક છે. માટે કર્મ = ભાગ્ય અને ક્રિયા = પુરુષાર્થ એકબીજાના સાપેક્ષ જ છે.

"**दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत्पौर्वदेहिकम् । स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहाऽपरम्॥**
[१]**नैतदात्मक्रियाऽभावे यतः स्वफलसाधकम्**[२] **। अतः पूर्वोक्तमेवेह लक्षणं तात्त्विकं तयोः॥**"
(यो.बिं.३२५-२६) इति । **द्वारत्वेन** = [३]व्यापारत्वेन **च गौणत्वं** उच्यमानं **उभयत्र** = यत्ने कर्मणि च **न दुर्वचम्**, ऐहिकयत्नस्य कर्मव्यापारत्ववत् प्राग्भवीयकर्मणोऽपि प्राग्भवी[४]ययत्न-व्यापारत्वाऽविशेषादिति भावः ॥१३॥

पुष्पतुग्दृढफलवत् । एवञ्च क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, क्रियासहायस्य फलप्रदाने सापेक्षानपेक्ष-शक्तित्वात् भारोत्पाटवत् ← (द्वा.न.अर-४/पृ.४८६) इति ।

तदुक्तं योगबिन्दौ- '**दैवमि**'ति '**नैतदि**'ति च । तद्व्याख्या चैवम् → **दैवं आत्मकृतं** = मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिर्जीवेन विहितं **विद्यात्** = जानीयात् 'किम्?' इत्याह **कर्म यत् पौर्वदेहिकं** = पूर्वदेह-भवम् । **स्मृतः** = अनुध्यातः **पुरुषकारस्तु** = पुरुषकारः पुनः **क्रियते** व्यवहारिभिः **यदिह अपरं** = तथाविधे कर्मणि सत्यपि वाणिज्यराजसेवादि (यो.बिं.३२५ वृत्ति)। **न** = नैव **इदं** (? **एतद्**) = कर्म **आत्मक्रियाऽभावे** = जीवव्यापारविरहे **यतः** = यस्मात् **स्वफलसाधकं** = निजफलकारि क्वचिदुपलभ्यते। **अतः** = अस्माद् हेतोः **पूर्वोक्तमेव** यत् परस्परोपष्टम्भवत् प्रागुपन्यस्तं **इह** = प्रक्रमे **लक्षणं** = स्वरूपं **तात्त्विकं** = सद्भूतं **तयोः** = दैव-पुरुषकारयोः ← (यो.बिं.३२६ वृत्ति) ।

ननु चक्रवर्त्यादेरैहिकपुरुषकारस्य पारलौकिकदैवव्यापारत्वात्फलस्य चक्रवर्तिप्रभृतिपदस्य दैवकार्य-तैवोच्यमाना सङ्गतिमङ्गति, इहलौकिकपुरुषकारस्य दैवव्यापारत्वात्तत्र गौणत्वमेवेति चेत् ? मैवम्, एवं दैवजन्यत्वे सति दैवजन्यजनकत्वाद् **व्यापारत्वेन** = पूर्वभवीयदैवव्यापारत्वेन **च** = पुनः इहलौकिक-पुरुषकारे **गौणत्वं** = उपसर्जनत्वं साङ्ख्यैः **उच्यमानं यत्ने** इव **कर्मणि न** = नैव **दुर्वचम्**। **ऐहिकयत्नस्य कर्मव्यापारत्ववत्** = प्राग्भवीयदैव-प्रकृत्याद्यपराऽभिधानकर्मद्वारत्ववत् **प्राग्भवीयकर्मणोऽपि** = इहभवीय-यत्नद्वारकपूर्वभवीयदैवलक्षणकर्मणोऽपि **प्राग्भवीययत्नव्यापारत्वाऽविशेषात्** = तत्कर्मपूर्वभवीयपुरुष-कारद्वारत्वतुल्यत्वात् । यथा दैवं प्राग्भवीयमिहलौकिकपुरुषकारद्वारा स्वफलमुपदधाति तथा पूर्वभवीय-

---

યોગબિંદુ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'પૂર્વભવમાં પોતે કરેલ ક્રિયાને ભાગ્ય જાણવું. તથા આ લોકમાં જે કરવામાં આવે છે તેને પુરુષાર્થ જાણવો. જીવ પુરુષાર્થ = વ્યાપાર = ક્રિયા ન કરે તો ભાગ્ય પોતાનું ફળ આપવા સમર્થ બનતું નથી. માટે પૂર્વે જણાવેલ પરસ્પરસહાયતારૂપ લક્ષણ જ તે બન્નેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે.' ←

ભાગ્યને મુખ્ય કારણ ગણાવી પુરુષાર્થને ભાગ્યદ્વાર ગણાવીને જો ગૌણ કહેતા હો તો તેવું વ્યાપારત્વ = દ્વારત્વસ્વરૂપ ગૌણત્વ તો પુરુષાર્થની જેમ ભાગ્યમાં પણ બતાવવું મુશ્કેલ નથી. કારણ કે આ લોકમાં થતો પુરુષાર્થ જેમ પરલોકના નસીબનું દ્વાર = વ્યાપાર છે તેમ પૂર્વ ભવનું નસીબ પણ તેના પૂર્વભવના પુરુષાર્થનું દ્વાર છે. આ વાત તો તુલ્ય જ છે. (૧૭/૧૩)

---

१. योगबिन्दुप्रतौ अत्र 'नेदमात्म..' इति पाठो लभ्यत इत्यवधेयम् । २. 'साधनमि'ति मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च पाठः । किन्तु योगबिन्दौ तद्वृत्तौ च 'साधकमि'ति पाठः । अतोऽस्माभिः स पाठो गृहीतः । ३. हस्तादर्शे 'व्यापारत्वेन' इति पदं नास्ति । ४. हस्तादर्शे 'वीत्न' इत्यशुद्धः त्रुटितः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अपेक्ष्ये कालभेदे च हेत्वैक्यं परिशिष्यते । दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनं चाऽतिबाधकम् ॥१४॥

अपेक्ष्य इति । केवलेन कर्मणा चित्रफलजनने **कालभेदे चाऽपेक्ष्ये** = अपेक्षणीये **हेत्वैक्यं** = कारणैक्यं **परिशिष्यते** ।

पुरुषकारोऽपि दैवद्वारौत्तरत्र निजफलमुपनयति **इति भावः** ॥१७/१३॥

'पुरुषकारशून्यं कर्म कालभेदात् फलप्रदमि'ति (द्वा.द्वा.१७/१२ पृ.११७०) यत् पूर्वं साङ्ख्यैरुक्तं तन्निराकर्तुमुपक्रमते- **'अपेक्ष्य'** इति। **केवलेन** = पुरुषकारनिरपेक्षेण **कर्मणा** = दैवेन **चित्रफलजनने** = तत्तत्क्षणविशिष्टकार्योत्पादने तु साङ्ख्यमताऽनुसारेण **कालभेदे च** = तत्तत्प्रातिस्विकफललाभकालाऽभिसम्बन्धे खलु **अपेक्षणीये** = आवश्यके **कारणैक्यं परिशिष्यते**, कालविशेषविशिष्टप्रधानस्य फलोत्पादकत्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवादवश्यक्लृप्तेन कालविशेषेणैव फलोत्पादसम्भवे प्रधानाऽपराऽभिधानस्य कर्मणोऽप्यन्यथासिद्धेः । एवञ्च सत्येकान्तकालवादिमतप्रवेशप्रसङ्गः साङ्ख्यानां दुर्निवारः । एतद्दोषनिराकरणायैव **श्रीबुद्धसागरसूरिभिः महावीरगीतायां** → पुरुषार्थबलेनैव कालाद्याः सर्वहेतवः । सानुकूलाः प्रजायन्ते जीवानां कार्यसिद्धये ॥ ← (महा.गी.१५/९५) इत्युक्तम् ।

❀ સાંખ્યમાન્ય પુરુષાર્થગત કર્મદ્વારત્વ સ્વરૂપ ગૌણતા અમાન્ય ❀

વિશેષાર્થ :- → મુખ્ય કાર્યનું જે જનક હોય અને મુખ્ય કારણ દ્વારા જે જન્ય હોય તે દ્વાર અથવા વ્યાપાર કહેવાય. જેમ કે દાન એ સ્વર્ગનું કારણ છે. પણ દાન પુણ્ય દ્વારા સ્વર્ગને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી પુણ્ય એ દાનનું દ્વાર = વ્યાપાર કહેવાય. સ્વર્ગજનક એવા દાનથી પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તથા પુણ્ય પણ દાનજન્ય એવા સ્વર્ગનું જનક બને છે. માટે દાન સ્વર્ગનું મુખ્ય કારણ કહેવાય અને પુણ્ય સ્વર્ગનું ગૌણ કારણ કહેવાય. તે જ રીતે પૂર્વ ભવનું કર્મ આ ભવમાં પુરુષાર્થ કરાવવા દ્વારા ધનપ્રાપ્તિ વગેરે કાર્યને કરે છે. તેમાં આ ભવનો પુરુષાર્થ ગૌણ કારણ છે અને પૂર્વ ભવનું કર્મ મુખ્ય કારણ છે. ઉદ્યમ ગૌણ કારણ એટલા માટે છે કે તે કર્મનો વ્યાપાર = દ્વાર છે. પુરુષાર્થ કર્મજન્ય છે તથા કર્મજન્યફળનું જનક છે. આમ પુરુષાર્થમાં કર્મવ્યાપારત્વ = કર્મદ્વારત્વ હોવાથી ગૌણ કારણતા છે ← આવું જો પૂર્વપક્ષી કહે તો વ્યવહાર નય કહે છે કે આ વાત તો તુલ્ય રીતે કર્મમાં પણ લાગુ પડે છે. કારણ કે પૂર્વ ભવનું કર્મ પણ તેના પૂર્વ ભવના પુરુષાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેથી કહી શકાય કે પૂર્વતન ભવનો પુરુષાર્થ કર્મ દ્વારા કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. કર્મ પુરુષાર્થજન્ય છે. તથા પુરુષાર્થજન્ય ફળનું જનક છે. માટે કર્મમાં પુરુષાર્થવ્યાપારત્વ = પુરુષાર્થદ્વારત્વ સંગત થાય છે. તેથી તુલ્ય યુક્તિથી પુરૂષાર્થની જેમ ભાગ્ય પણ ગૌણ કારણ બની જશે. માટે કર્મનો વ્યાપાર હોવાથી પુરુષાર્થને ગૌણ હેતુ બતાવવો વ્યાજબી નથી. આમ વ્યવહાર નય સાંખ્ય વિદ્વાનને જણાવે છે. (૧૭/૧૩)

❀ કાલભેદની અપેક્ષા અપ્રામાણિક ❀

ગાથાર્થ :- કાલભેદની અપેક્ષા રાખવામાં તો એક જ હેતુ બાકી રહેશે. તથા દૃષ્ટહાનિ અને અદૃષ્ટકલ્પના અતિબાધક થશે. (૧૭/૧૪)

ટીકાર્થ :- કેવળ ભાગ્યથી જ વિવિધ ફળની ઉત્પત્તિ કરવા માટે કાલભેદની અપેક્ષા રાખવાની કલ્પના કરવામાં આવે તો માત્ર એક જ કારણ કાર્યજનક તરીકે બાકી રહેશે. તત્ક્ષણથી વિશિષ્ટ કાર્યમાત્ર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्क्षणविशिष्टकार्यत्वाऽवच्छिन्ने तत्क्षणस्य हेतुत्वेनैवाऽनतिप्रसङ्गाद् देशनियमस्य च स्वभावत एवोपपत्तेः । किं च **दृष्टहानिः** = दृष्टानां कारणानां यत्नादीनां त्यागः, **अदृष्टस्य च** प्रधानस्य **कल्पनं अतिबाधकं** = अतिबाधाकारीति न किञ्चिदेतत् ।।१४।।

अथ कालस्य हेतुत्वे सर्वाण्येव कार्याणि युगपदुत्पद्येरन् न वा कदाचिदिति कालस्य हेतुतैव न स्वीक्रियते इति चेत् ? **मैवम्, तत्क्षणविशिष्टकार्यत्वाऽवच्छिन्ने तत्क्षणस्य हेतुत्वेनैव अनतिप्रसङ्गात्** = युगपत्सर्वकार्योत्पादलक्षणस्य सर्वदा कार्याऽनुत्पादलक्षणस्य वाऽतिप्रसङ्गस्य विरहात् । **एतेन** → कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ← (म.भा.शांति.२५/५) इति **महाभारत**वचनमपि **व्याख्यातम्**। न च तत्क्षणत्वेन हेतुत्वेऽपि सर्वत्र कार्यमुत्पद्येत न वा कुत्रचिदपि यद्वाऽनियतदैशिकोत्पत्तिः प्रसज्येतेति शङ्कनीयम्, कार्योत्पत्तौ **देशनियमस्य च** = प्रतिनियतदैशिकत्वस्य च **स्वभावतः** = कार्यस्वभावत **एवोपपत्तेः** । पटस्याऽयमेव स्वभावो यदुत पटोत्पादकक्षणे सति तन्तुष्वेव स उत्पद्यते घटस्य चायमेव स्वभावो यद् घटोत्पादकक्षणे सति कपालयोरेव स उपजायत इति तत्क्षणस्य तत्क्षणविशिष्टकार्ये हेतुत्वोपगमे न देशनियमानुपपत्तिः ।

किञ्च 'कर्मैव कालभेदात्फलप्रदमि'(द्वा.द्वा.१७/१२ पृ.११७०)त्यङ्गीकारे **दृष्टानां** = प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धानां **यत्नादीनां** = यत्न-नियतिप्रभृतीनां **त्यागः** = कारणत्वेन परित्यागप्रसङ्गोऽपि साङ्ख्यानामनिवारित-प्रसरः। **अदृष्टस्य** = नित्यत्व-जगदुपादानत्वेश्वराधिष्ठितत्वादिरूपेण प्रमाणाऽसिद्धस्य **प्रधानस्य कल्पनं** साङ्ख्यानां **अतिबाधाकारि । एतेन** प्रधान-प्रकृत्याद्यपराऽभिधानस्य कर्मणो नित्यत्वात् प्राग्भवीययत्न-व्यापारत्वाऽसम्भवाद् द्वारत्वेनेहलौकिकयत्नस्य गौणत्वमेवेति **निरस्तम्**, प्रकृतेरेकान्तनित्यत्वे फलाऽनुपरम-प्रसङ्गात् यद्वाऽर्थक्रियाकारित्वाऽसम्भवेन फलोत्पादाऽसम्भवाच्चेति **न किञ्चिदेतत्** ।।१७/१४।।

પ્રત્યે તત્ક્ષણને જ કારણ માનવા દ્વારા કોઇ પણ અતિપ્રસંગ નહિ આવે. તથા કાર્યનું દેશનિયમન તો સ્વભાવથી જ સંગત થઇ જશે. વળી, કેવળ કર્મને કારણ માનવામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કારણ તરીકે સિદ્ધ થતા પુરુષાર્થ વગેરેનો કારણરૂપે ત્યાગ કરવો પડશે. તથા પ્રમાણથી અસિદ્ધ એવા પ્રધાન તત્ત્વની કારણ તરીકે કલ્પના કરવી એ સાંખ્ય માટે અત્યંત બાધાકારી છે. માટે સાંખ્ય વિદ્વાનની વાત વ્યાજબી નથી. (૧૭/૧૪)

વિશેષાર્થ :- ૧૨મી ગાથામાં સાંખ્ય લોકોએ 'કાલભેદ દ્વારા પ્રધાન = કર્મ ફળદાયક બનશે' - આવું જણાવેલ. તેનું નિરાકરણ આ ગાથામાં કરેલ છે. તત્તત્ક્ષણવિશિષ્ટ અલગ અલગ કાર્ય પ્રત્યે તત્તત્ક્ષણ વિશિષ્ટ પ્રધાનને કારણ માનવા કરતાં તો તત્ તત્ ક્ષણને તત્તત્ક્ષણવિશિષ્ટ કાર્યમાત્રનું કારણ માનવામાં લાઘવ હોવાથી પ્રધાન તત્ત્વનો જ ઉચ્છેદ થઇ જશે. જ્યારે લૌકિકદૃષ્ટિએ વિવક્ષિત કારણ સામગ્રી હાજર હશે ત્યારે જ તત્ક્ષણસ્વરૂપ કારણ હાજર હોવાના કારણે તે સમયે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થશે, તે પૂર્વે નહિ, માટે અતિપ્રસંગને (અર્થાત્ દંડ, ચક્ર, ચીવર વગેરેની ગેરહાજરીમાં ઘડાની ઉત્પત્તિ થવાની સમસ્યાને) કોઇ અવકાશ નહિ રહે.

જો અહીં કોઇ શંકા કરે કે → 'કપાલને ઘટકારણ માનવામાં આવે તો ઘડો કપાલમાં ઉત્પન્ન થશે, તંતુને પટકારણ માનવામાં આવે તો પટ તંતુમાં ઉત્પન્ન થશે. અન્યત્ર નહિ. ઘટની કપાલમાં

Jain Education International　　For Private & Personal Use Only　　www.jainelibrary.org

दृष्टेनैवोपपत्तौ च नाऽदृष्टमिति केचन । फले विशेषात्तदसत्तुल्यसाधनयोर्द्वयोः ।।१५।।

दृष्टेनैवेति । दृष्टेनैव कारणसमाजेन **उपपत्तौ** जगद्व्यवस्थानिर्वाहलक्षणायां सत्यां **च नादृष्टं** = कर्म कल्पनीयं **इति केचन**[१] = नास्तिकप्रायाः । ते हि वदन्ति 'विहित-निषिद्धाभ्यामपि कर्मभ्यामामुष्मिकफलजननं स्वध्वंसद्वारैवोपपत्स्यत इति किमन्तर्गडुनाऽदृष्टेन ?

न चादृष्टसत्त्वे चरमसुखदुःखादिभोगेन[२] तन्नाशात् फलविरामोपपत्तिरन्यथा तु तदनुपपत्ति-

---

अत्रैव पुरुषार्थैकान्तवादिनां नास्तिकप्रायाणां मतमपहस्तयितुमुपन्यस्यति- '**दृष्टेनैवे**'ति । **दृष्टेनैव** = प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धेनैव **कारणसमाजेन** = हेतुकलापेन **जगद्व्यवस्थानिर्वाहलक्षणायां उपपत्तौ सत्यां न कर्म कल्पनीयं**, यथोक्तं **कामसूत्रे** → पुरुषकारपूर्वकत्वात्सर्वप्रवृत्तीनामुपायः प्रत्ययः (का.सू.१/२/३८) ← **इति नास्तिकप्राया** वदन्ति। ते = नास्तिकप्राया **हि वदन्ति 'विहित-निषिद्धाभ्यामपि** दयादि-हिंसादि-लक्षणाभ्यां **कर्मभ्यां** = क्रियाभ्यां **आमुष्मिकफलजननं** = पारलौकिककार्यनिष्पादनं **स्वध्वंसद्वारैव उपपत्स्यते** । तथाहि- दया स्वध्वंसद्वारा स्वर्गं जनयिष्यति हिंसा च स्वध्वंसद्वारा नरकमित्येवं जगद्व्यवस्थोपपत्तौ **किं अन्तर्गडुना** = अजागलस्तनायमानेन **अदृष्टेन ? न च अदृष्टसत्त्वे** = विहित-निषिद्धक्रियाजन्यदैवाऽभ्युपगम एव **चरमसुख-दुःखादिभोगेन** = तत्तद्दैवजन्यचरमसुख-दुःखसाक्षात्कारादिना **तन्नाशात्** = तादृशसुखादिजनकदैवोच्छेदात् **फलविरामोपपत्तिः** = सुखानुभवादिविश्रामसङ्गतिः स्यात्, का-रणविरहे कार्यानुदयस्य न्याय्यत्वात्, **अन्यथा तु** = विहित-निषिद्धक्रियाजन्याऽदृष्टं कालान्तरभाविफल-प्रदमनभ्युपगम्य विहित-निषिद्धक्रियाध्वंसेनैव पारलौकिकफलोदयोपपादने तु **तदनुपपत्तिः** = फलविरा-

---

ઉત્પત્તિ, પટની તંતુમાં ઉત્પત્તિ થવાનો જે નિયમ છે તે કપાલ, તંતુ વગેરેને કારણ માનવાથી સંગત થાય. પરંતુ જો કપાલ, તંતુ વગેરેને કારણ જ માનવામાં ન આવે તો ઉપરોક્ત કાર્યોત્પત્તિસંબંધી દૈશિક નિયમ સંગત થઇ નહિ શકે.' ← તો આ શંકાના જવાબમાં કાલવાદી તરફથી કહી શકાય છે કે ઘટ,પટ વગેરે કાર્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે કપાલ, તંતુ વગેરેમાં જ ઉત્પન્ન થાય, અન્યત્ર નહિ. આમ સ્વભાવથી જ કાર્યોત્પત્તિસંબંધી દૈશિક નિયમ સંગત થઇ જવાથી કોઇ સમસ્યા ઊભી નહિ થાય. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૭/૧૪)

ગાથાર્થ :- દૃષ્ટ કારણથી જ કાર્યોત્પત્તિની સંગતિ થઇ જતી હોવાથી અદૃષ્ટ એવું કર્મ કારણ નથી - એમ અમુક લોકો બોલે છે. પણ તે બરાબર નથી. કારણ કે બે વ્યક્તિ પાસે બાહ્ય સામગ્રી તુલ્ય હોવા છતાં પણ ફળમાં ભેદભાવ દેખાય છે. (૧૭/૧૫)

❋ ક્રિયાધ્વંસથી ફલોત્પાદકલ્પના ❋

ટીકાર્થ :- 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ એવા કારણસમૂહથી જ જગતની વ્યવસ્થાનો નિર્વાહ થઇ જતો હોવાથી કર્મની = નસીબની કલ્પના ન કરવી જોઇએ' એમ નાસ્તિક જેવા કેટલાક લોકો કહે છે. તેઓ એમ કહે છે કે → વિહિત અને નિષિદ્ધ એવી ક્રિયા વડે પણ પરલોકમાં ફળની ઉત્પત્તિ પોતાના ધ્વંસ દ્વારા જ થઇ જશે. તેથી શા માટે વચ્ચે આડખીલી રૂપે કર્મની કલ્પના કરવી ? જો કે 'કર્મને માનવામાં આવે તો ચરમ સુખ-દુઃખ વગેરેને ભોગવવા દ્વારા કર્મનો નાશ થવાથી સુખાદિ ફળની પરંપરા અટકવાની વાત સંગત થઇ શકે છે. કર્મને

---

१. हस्तादर्शे 'केचि' इति पाठः । २. हस्तादर्शे '...दिभेदेन' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रिति वाच्यं, अदृष्टाभ्युपगमेऽपि कालान्तर एव फलप्राप्तेस्तदन्यकाले फलविरामोपपत्ते'रिति ।

तदसत्, तुल्यसाधनयोः = [१]सदृशदृष्टकारणयोर्द्वयोः[२] पुरुषयोः **फले विशेषात्** । तस्य चाऽदृष्टभेदं विनाऽनुपपत्त्या तदसिद्धेः ।

माऽसङ्गतिः, तदाक्षेपकस्य तादृशध्वंसस्य कदाऽप्यनुच्छेदादिति **वाच्यम्, अदृष्टाऽभ्युपगमेऽपि** = विहित-निषिद्धक्रियाजन्यदैवाऽङ्गीकारेऽपि विहित-निषिद्धक्रियोपरमाऽनन्तरक्षण एव फलाऽप्राप्तेः **कालान्तर एव च फलप्राप्तेः** अदृष्टाऽतिरिक्तस्य कालविशेषस्याऽपि नियामकत्वमभ्युपगन्तव्यमेव। तथा च विहित-निषिद्ध-क्रियाध्वंसस्याऽऽमुष्मिकफलनिर्वाहकत्वमतेऽपि **तदन्यकाले** = फलयोग-क्षेमकारककालभिन्नकाले **फल-विरामोपपत्तेः** = तादृशध्वंसजन्यफलपर्यवसानोपपत्तेः । **एतेन** गौरवमपि **परिहृतम्**, तादृशकालस्याऽदृष्टवा-दिनाऽप्यवश्याऽभ्युपगतत्वात् । यथा कालविशेषसहकारेणाऽदृष्टेन नियतकाले फलोदयोपपत्तिः तथा कालविशेषसहकारेण विहित-निषिद्धक्रियाध्वंसेन नियतसमये फलविश्रामसङ्गतिरिति नास्तिकप्रायाणां तेषां मतम् ।

ग्रन्थकारः तन्निराकरोति- **तदसदिति** । **सदृशदृष्टकारणयोः** समानदण्ड-चक्रादिघटसाधनयोः **द्वयोः पुरुषयोः फले** = घटादिलक्षणे कार्ये **विशेषात्** = भेदोपलम्भात् । एकस्य सच्छिद्राऽल्पस्थितिको घटो जातः अपरस्य तु निश्छिद्र-दीर्घस्थितिक इति । यद्वाऽकुण्ठितशक्तिसदृशदृष्टसाधनयोः चैत्र-मैत्रयोः कृष्यादिसमारम्भे **फले विशेषात्** = धान्यसम्पत्त्यसम्पत्तिलक्षणभेदात् स्वल्प-बहुधान्यसम्पत्तिरूपवैचित्र्यात्। **तस्य च** = फलगतविशेषस्य च **अदृष्टभेदं** = क्लृप्तकारणाऽतिरिक्तदैवविशेषं **विना** = **अनुपपत्त्या** = अघटमानतया **तदसिद्धेः** = फलभेदासिद्धेः। न चाद्यप्रवृत्ताववैषम्येऽप्युत्तरकालं सामग्रीवैषम्यादेव कार्य-वैषम्यमिति चेत् ? न, सामग्रीवैषम्यस्याऽपि हेत्वन्तराधीनत्वादिति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या.क.स्त.

માનવામાં ન આવે અને વિહિત-નિષિદ્ધક્રિયાધ્વંસને જ સુખ-દુઃખાદિનું કારણ માનવામાં આવે તો ધ્વંસ અવિનાશી હોવાથી તેનો નાશ ન થવાથી તજ્જન્ય ફળની પરંપરા કયારેય અટકશે નહિ'- આવું કર્મવાદીઓ કહી શકે છે. પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે કર્મને માનવામાં આવે તો પણ ફળની પ્રાપ્તિ તો કાલાન્તરમાં જ થાય. તેથી ફળપ્રાપ્તિના નિયામકરૂપે કર્મ ઉપરાંત કાળનો સ્વીકાર કરવો પડે જ છે. આ રીતે વિહિત-ક્રિયાધ્વંસને જ ફલોત્પાદક માનવામાં પણ કોઇ વાંધો નહિ આવે. કારણ કે ક્રિયાધ્વંસકારણવાદી એવા અમારા તરફથી એમ કહી શકાય છે કે ફળના યોગક્ષેમકારક કાળથી ભિન્ન એવા કાળ આવે ત્યારે ફળનો વિરામ થઇ શકે છે. કેમ કે તથાવિધ યોગ-ક્ષેમકારક કાળ હોય તો જ ફળ મળી શકે, ટકી શકે છે. તે સિવાયના કાળમાં વિહિત-નિષિદ્ધક્રિયાનો ધ્વંસ હોવા છતાં પણ ઉપરોક્ત ફળપરંપરા અટકી જશે. ←

❀ કર્મની સિદ્ધિ ❀

તદસત્ । ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આ વાત વ્યાજબી નથી. કેમ કે પ્રત્યક્ષથી દેખાતા કારણો જેની પાસે સમાન છે એવા બે માણસો પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ ફળમાં ભેદ દેખાય છે. તે ફળભેદ કર્મને માન્ય કર્યા વિના સંગત થઇ શકતો નથી. સમાનજાતીય, દુગ્ધપાનથી જ એકને દુઃખ થાય છે અને બીજા કોઇકને સુખ થાય

१. हस्तादर्शे 'सदृष्टसदृष्टका...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'द्वयोः पुरुषयोः' इति नास्ति । हस्तादर्शविशेषे 'द्धियो' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जायते ह्येकजातीयदुग्धपानादेव कस्यचिद्दुःखं कस्यचिच्च सुखमित्यत्र चाऽदृष्टभेद एव नियामक इति । न च कर्कट्यादिवद्दुग्धादेः क्वचित्पित्तादिरसोद्बोधादुपपत्तिः, सर्वत्र[1] तदापत्तेः । न च भेषजवत्तथोपपत्तिः, ततः साक्षात् सुखादितौल्याद्धातुवैषम्यादेरुत्तरकालत्वादिति ।

१/९२)। तदुक्तं **शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि** →

आत्मत्वेनाऽविशिष्टस्य वैचित्र्यं तस्य यद्वशात् । नराऽऽदिरूपं तच्चित्रमदृष्टं कर्मसंज्ञितम्।।
तथा तुल्येऽपि चारम्भे सदुपायेऽपि यो नृणाम्। फलभेदः स युक्तो न युक्त्या हेत्वन्तरं विना।।
तस्मादवश्यमेष्टव्यमत्र हेत्वन्तरं परैः । तदेवाऽदृष्टमित्याहुरन्ये शास्त्रकृतश्रमाः ।।

← (शा.वा.१/९१-९३) इति । प्रसिद्धलौकिकोदाहरणेन ग्रन्थकार एतद्दृढयति- **जायत** इति । **अत्र च** = समानदुग्धपाननिमित्तक-नानापुरुषीयाऽनुभवभेदे च **अदृष्टभेद एव नियामक** इत्यकामेनाऽप्यङ्गीकर्तव्यम्, दृष्टकारणाऽभेदेऽपि फलभेदस्याऽदृष्टकारणभेदाऽऽक्षेपकत्वात्। इत्थञ्च → पुण्यच्छेदेऽथवा सर्वं प्रयाति विपरीतताम् ← (त्रि.श.पु.१/१/४२५) इति **त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रो**क्तिरप्यत्राऽव्याहतप्रसराऽवगन्तव्याऽन्यथानुपपत्तिविभावनपरैः। यथोक्तं निरुपक्रमकर्मापेक्षया **उत्तराध्ययनसूत्रे** अपि → कम्मसच्चा हु पाणिणो ← (उत्त. ७/२०) इति । तदुक्तं **विष्णुपुराणे** अपि → धर्माऽधर्मौ न सन्देहः सर्वकार्येषु कारणम् ← (वि.पु.१३/८३) इति ।

न च कर्कट्यादिवद् दुग्धादेः सकाशात् **कस्यचित्** पुरुषस्य **पित्तादिरसोद्बोधात्** दुःखाऽनुभवस्य **उपपत्तिः** तदनुद्बोधाच्च सुखानुभवस्य **उपपत्तिः** = सङ्गतिरिति वक्तव्यम्, एवं सति समानजातीयदुग्धपानात् **सर्वत्र** सर्वेषु पुरुषेषु **तदापत्तेः** = पित्तादिरसोद्बोधाऽऽपत्तेः । एकस्य ततः पित्तादिरसोद्बोधः, अपरेषां तु नेत्यत्राऽप्यदृष्टविशेषस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । **न च** यथैकस्य धातुसाम्यादिद्वारा समानजातीयौषधाद्रोगोपशमोऽन्यस्य तु द्वाराऽसिद्धेर्नेति **भेषजवत् तथोपपत्तिः** = एकस्य दुग्धपानात्पित्तादिरसानुद्बोधात्सुखानुभवोऽन्येषान्तु तदुद्बोधाद् नेति फलतारतम्यसङ्गतिरिति **शङ्कनीयम्, ततः** समानजातीयौषधात् **साक्षात्** = अनन्तरं **सुखादितौल्यात्, धातुवैषम्यादेः** = वात-पित्ताद्यधिकन्यूनभावादेस्तु **उत्तरकाल**-

છે. આ બાબતમાં કર્મભેદ જ નિયમક બની શકે છે. ''કાકડી ખાવાથી પિત્તાદિ રસનો ઉદ્બોધ = ઉછાળો થાય છે તેમ દુગ્ધપાનથી કોઇકને પિત્તાદિનો પ્રકોપ થવાથી દુઃખાનુભવની સંગતિ થઇ જશે''-આમ ન કહેવું. કારણ કે દૂધ પીવાથી પિત્તનો પ્રકોપ થતો હોય તો દૂધ પીનાર બધાને પિત્તનો પ્રકોપ થવાની સમસ્યા સર્જાશે. (કાર્યકારણભાવને તો કોઇ વ્યક્તિનો પક્ષપાત ન જ હોય. જેમ કે અગ્નિ દઝાડે છે તો બધા જ માણસને દઝાડે છે. એકને આગ દઝાડે અને બીજાને ઠારે- એવું તો ન જ બની શકે. તેમ જો દુગ્ધપાનથી પિત્તનો પ્રકોપ થઇ શકતો હોય તો બધાને થાય. એકને થાય અને બીજા માણસને ન થાય- તેવું ન બને. પરંતુ દુગ્ધપાનથી એકને સુખ અને બીજાને દુઃખ થાય છે એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. માટે માનવું પડે કે વચ્ચે કર્મ નામનું કોઈક તત્ત્વ ગોઠવાયેલ છે, જેના કારણે અનુભવમાં ફેરફાર થઇ જાય છે.)

→ જેમ દવા ખાવા છતાં પણ ઘણાનો રોગ નાશ પામે છે અને અમુકનો રોગ નાશ નથી પામતો તેમ દૂધ પીવાથી ઘણાને પિત્તનો પ્રકોપ ન થાય તથા કોઇને થાય. આ રીતે ઉપરોક્ત ઘટનાની સંગતિ થઇ શકે છે. તો શા માટે વચ્ચે કર્મની કલ્પના કરવી ? ← આવી દલીલ કરવી વ્યાજબી નથી. કારણ કે ઔષધથી તાત્કાલિક સુખાદિનો અનુભવ તો એક સરખો જ હોય છે. વાત-પિત્ત-કફ

१. हस्तादर्शे 'सर्वत्र तदापत्तेः' इति पाठः नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदिदमुक्तं **भाष्यकृता**-"जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो ण सो विणा हेउं । कज्जत्तणओ गोयम घडो व्व हेऊ अ से कम्मं ।।" (वि.आ.भा. १६१३) ।।१५।।

त्वात् = उत्तरकालीनत्वात्, समानजातीयदुग्धपानात्त्वेकस्य साक्षात्सुखाऽनुभवोऽपरस्य तु साक्षाद्दुःखाऽनुभव इत्यत्राऽदृष्टभेदमृते नाऽन्यत्किञ्चिद्वक्तुं पार्यत इति अदृष्टसिद्धिः। न च शरीरविशेषादेव सुखादिविशेषसिद्धिरिति वाच्यम्, शरीरविशेषाऽदर्शनेऽपि सर्वतोऽनुकूलवेदनीयोदये भोगविशेषदर्शनादिति **वादमालायां अदृष्टवादे** (वा.मा.पृ. १३५) स्पष्टमुक्तमेतद्ग्रन्थकृता। पित्तादिरसोद्बोध्यधातुवैषम्यादिविरहितदुग्धपानत्वादिना सुखादिहेतुत्वे गौरवात्, अदृष्टप्रयोज्यजातिव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रत्येव दुग्धपानादेर्हेतुत्वौचित्याच्चेति व्यक्तं **स्याद्वादकल्पलतायाम्** (स्या.क.१/९२) ।

तन्दुलवैचारिकप्रकीर्णके अपि → न वि जाई कुलं वा वि विज्जा वा वि सुसिक्खिया । तारेइ नरं व नारीं वा सव्वं पुण्णेहिं वड्ढई ।। ← (त.वै.६२) इत्येवं दैवे सुखसामग्रीयोग-क्षेमवृद्ध्यादिकारित्वमुपदर्शितम् । तदिदमुक्तं **भाष्यकृता = विशेषावश्यकभाष्यकारेण जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणेन 'जो तुल्ले'**ति । अत्र च **मलधारवृत्तिरेवं** → इह **यस्तुल्यसाधनयो**रिष्टशब्दादिविषयसुखसाधनसमेतयोरनिष्टाऽर्थसाधनसंयुक्तयोश्च द्वयोर्बहूनां वा **फले** सुख-दुःखाऽनुभवनलक्षणे **विशेषः** तारतम्यरूपो दृश्यते **नासौ** अदृष्टं कमपि **हेतुमन्तरेण** उपपद्यते, **कार्यत्वात् घटवत्** । यश्च तत्र विशेषाऽऽधायकोऽदृष्टहेतुस्तद् **गौतम ! कर्म** इति प्रतिपद्यस्वेति ← (वि.आ.भा.१६१३ मल. वृत्ति)।

इदमेवोपजीव्य **श्रीहरिभद्रसूरिभिः धर्मसङ्ग्रहण्यां** → तुल्लफलसाधगाणं तुल्लारंभाण इट्ठविसयम्मि । दीसइ य फलविसेसो स कहं अदिट्ठभावम्मि ।। ← (धर्मसं.१४२) इत्युक्तमित्यवधेयम्। यथोक्तं **वैराग्यकल्पलतायां** अपि → यस्तुल्यसाधनानां फले विशेषोऽपहेतुको नासौ । इति सुख-दुःखनिदाने धर्माधर्मौ दुरपलापौ ।। ← (वै.क.२/११७) इति ।

किञ्चाऽऽत्मनो ज्ञानादिस्वभावत्वेऽपि तद्व्याघातदर्शनेन तद्व्याघातकतयाऽपि कर्म सिध्यति । तदुक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः धर्मसङ्ग्रहण्यां** → नाणादिपरिणतिविघायणादिसामत्थसंजुयं कम्मं । तं पुण अट्ठपगारं पण्णत्तं वीयरागेहिं ।। ← (धर्मसं. ६०६) इति । पुरुषकारैकान्तनिराकरणाऽवसरे **द्वादशारनयचक्रे श्रीमल्लवादिसूरि**भिरपि → यदि प्रवर्त्तयितृत्वात् पुरुषकारः कारणं, न कर्मापीति चेत् ? तत इदमनिष्टं ते प्राप्तम्, उत्कर्षार्थिपुरुषकारैकत्वात् प्रधान-मध्यमाऽधमभेदभिन्नाः पुरुषकारा न स्युः, ततश्च तत्फलभूताः सप्रभेदास्ताः सिद्धयोऽसिद्धयश्च नानाजातीया न स्युः अव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवत् ← (द्वा.न.अर-४/पृ.४६४) इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

ધાતુમાં વૈષમ્ય તો ઉત્તરકાલીન હોય છે. જ્યારે સમાનજાતીય દુગ્ધપાનથી એકને તત્કાલ સુખાનુભવ અને બીજાને તત્કાલ દુઃખાનુભવ થાય છે. તેમાં તો કર્મ સિવાય બીજું કશુંય નિયામક બની શકતું નથી. તેથી **વિશેષાવશ્યકભાષ્ય**માં જણાવેલ છે કે → 'હે ગૌતમ! તુલ્યસાધનસામગ્રીવાળા જીવોને જે ફળભેદ = વિભિન્ન ફળ દેખાય છે તે હેતુ વિના હોઈ ન શકે. કારણ કે તે કાર્ય છે, ઘટની જેમ. અને જે હેતુ તે કર્મ જાણવું.'← (**૧૭/૧૫**)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]न चाऽलं क्षणिकं कर्म फलायाऽदृष्टमन्तरा। वैयर्थ्यं च [2]प्रसज्येत प्रायश्चित्तविधेरपि।।१६।।

न चेति । न च क्षणिकं = क्रियाकालमात्रोपरतं **कर्म अदृष्टमन्तरा फलाय** = फलं जनयितुं **अलं** = समर्थं, चिरध्वस्तस्य कालान्तरभाविफलजनकत्वस्य भावव्यापारकत्वव्याप्तत्वाऽवधारणात्।

तच्चादृष्टं → कत्तारमेव अणुजाइ कम्मं ← (उत्त.१३/२३) इति **उत्तराध्ययन**सूत्रवचनात् कृतिसमानाधिकरणमेवेति न कृतनाशाऽकृताऽऽभ्यागमापत्तिः। किञ्च केवलादेव दानलक्षणात् पुरुषकारात्स्वध्वंसद्वाराऽऽमुष्मिकफलाऽभ्युपगमे एकस्य दानान्निम्नस्वर्गलाभोऽपरस्य चोच्चतमस्वर्गलाभ इत्यनुपपन्नं स्यात्, दानध्वंसे भेदाऽभावात् । प्रतियोगि-ध्वंसयोरेकत्राऽजनकत्वाद् उपजीव्यविहितनिषिद्धक्रियागतकारणत्वभङ्गापत्तेः, प्रत्युत कारणीभूताऽभावप्रतियोगित्वेन दानादेः प्रतिबन्धकत्वमपि परस्य दुर्निवारं स्यादिति दिक् ।।१७/१५।।

अदृष्टाऽनङ्गीकारे दोषान्तरमाह- '**न चे**'ति । **न च क्रियाकालमात्रोपरतं** = क्रियाकालाऽव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगि **कर्म** = विहित-निषिद्धदया-हिंसादिकं **अदृष्टं** = स्वव्यापारीभूतं दैवं **अन्तरा फलं जनयितुं समर्थं, चिरध्वस्तस्य** = फलोत्पादचिरपूर्वकालनष्टस्य क्रियादेः **कालान्तरभाविफलजनकत्वस्य** = चिरतरोत्तरकालभाविकार्योत्पादकत्वस्य **भावव्यापारकत्वव्याप्तत्वावधारणात्** = अभावभिन्नभावात्मकद्वारकत्वव्याप्यत्वपरिच्छेदात् स्मृत्यादिस्थले तथैवाऽवधारणात् । तदुक्तं **गङ्गेशेन तत्त्वचिन्तामणौ** अपूर्ववादे → चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरुपाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् यागस्य चिरध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात् ← (त.चिं.शब्दखण्ड-अपूर्ववाद-पृ.४१९) इति । **ध्वंसस्य च** =

વિશેષાર્થ :- વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ કર્મની સિદ્ધિ માટે એમ કહેવા માગે છે કે જો કર્મ નામની કોઈ ચીજ દુનિયામાં ન જ હોય તો બે દુકાનદાર પાસે મોકાની જગ્યા, શ્રેષ્ઠ માલ, સુંદર સેલ્સમેનશીપ, બાહોશ નોકર, શારીરિક આરોગ્ય વગેરે તમામ સામગ્રી સરખી હોવા છતાં પણ એક વેપારીને પુષ્કળ કમાણી થાય છે અને બીજા વેપારીને અત્યંત ઓછી કમાણી થાય છે અથવા દેવાળું નીકળે છે. આવું શા માટે બને ? જે કાર્ય હોય તેમાં ભેદની સિદ્ધિ તો કારણસામગ્રીમાં ભેદ હોય તો જ થઈ શકે, અન્યથા નહિ. કારણસામગ્રી સમાન હોય તો કાર્ય પણ એક સરખું જ થવું જોઈએ. ઉપરોક્ત બે વેપારીને મળતા વિભિન્ન ફળને લીધે તેની સામગ્રીમાં ભેદ માનવો જરૂરી છે. જે ફળભેદપ્રયોજક તત્ત્વ છે તે જ કર્મ સમજવું. આમ કર્મની સિદ્ધિ માન્ય કરવામાં આવે તો જ ઉપરોક્ત બાબત સંગત થઈ શકે. માટે વિહિત-નિષિદ્ધ ક્રિયાના ધ્વંસને ફલોત્પાદક માની ન શકાય. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ જ છે. (૧૭/૧૫)

❀ એકાંત ક્ષણિક ક્રિયા ફલોત્પાદક ન બને ❀

ગાથાર્થ :- ક્ષણિક ક્રિયા પણ પુણ્ય-પાપ વિના ફળ આપવા માટે સમર્થ નથી. તથા (કર્મ માનવામાં ન આવે તો) પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ પણ વ્યર્થ જશે. (૧૭/૧૬)

ટીકાર્થ :- શુભ કે અશુભ ક્રિયા પોતાના અસ્તિત્વકાળમાત્રમાં અટકી જાય છે. તેથી વિનષ્ટ થયેલી ક્ષણભંગુર ક્રિયા કર્મ વિના ફળને ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ બની ન શકે. કારણ ફળોત્પત્તિના બહુ લાંબા સમય પૂર્વે નષ્ટ થયેલા કોઈ પણ પદાર્થ દીર્ઘકાળ પછી થનાર ફળનું સાક્ષાત્ ઉત્પાદક બની ન શકે. પરંતુ

१. मुद्रितप्रतौ सर्वत्र 'न चापि' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'प्रसज्येत' इति नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ध्वंसस्य च व्यापारत्वेऽनुभवेनाऽपि तद्द्वारैव स्मृतिजननोपपत्तौ संस्कारोऽप्युच्छिद्येत । तदुक्तमुदयनेनापि- "चिरध्वस्तं फलायाऽलं न कर्माऽतिशयं विना" (न्यायकुसुमाञ्जलि-१/९) इति ।

विहित-निषिद्धक्रियाप्रतियोगिकनाशस्य च **व्यापारत्वे** = तादृशक्रियादिजन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वाऽभ्युपगमे सति तथैव **अनुभवेनापि तद्द्वारैव** = स्वध्वंसद्वारेणैव **स्मृतिजननोपपत्तौ** = तत्तदुद्‌बोधकवशात्स्मरणोत्पादसङ्गतौ सत्यां अनुभवजन्यः स्मृतिजनकः चिरकालस्थायी अतिशय-वासनाद्यपराऽभिधानः **संस्कारोऽपि उच्छिद्येत** । संस्काराऽनभ्युपगमे कस्याश्चिदपि जगद्‌व्यवस्थाया अनुपपत्तिविरहात्, संस्कारव्यवस्थाप्यस्याऽनुभवध्वंसेनैव व्यवस्थापनात् । तदुक्तं **न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनेनाऽपि 'चिरे'ति** । → फलस्य स्वर्गादेः कालान्तरभावितया न तत्राऽऽशुविनाशिनः साक्षात् साधनत्वमिति प्रतीतसाधनत्वाऽनुपपत्त्या तज्जन्याऽपूर्वकल्पनमित्यर्थः । **अतिशयं विना चिरध्वस्तं कर्म न फलाय अलं** = समर्थमिति योजना। साक्षात्साधनत्वाऽभावेऽपि साधनत्वस्य फलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापारव्याप्तत्वादिति ← (न्या.कु. १/९ पृष्ठ-९४) **न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशे वर्धमानः** । यथोक्तं **न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेन** →

अकस्मान्निधिलाभश्च विद्युत्पातश्च कस्यचित् । क्वचित्फलमयत्नेऽपि यत्नेऽप्यफलता क्वचित् ।।
तदेतद् दुर्घटं दृष्टात् कारणाद् व्यभिचारिणः । तेनाऽदृष्टमुपेतव्यमस्य किञ्चन कारणम् ।।

← (न्या.मं.प्रमेयप्रकरण-भाग-२/आह्निक-७/पृ.२६२) इति। विश्वप्रवृत्त्यादितोऽपि अदृष्टसिद्धिरङ्गीकार्या, तदुक्तं **न्यायकुसुमाञ्जलौ** → 'विफला विश्ववृत्तिर्नो, न दुःखैकफलाऽपि वा । दृष्टलाभफला नाऽपि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ।। ← (न्या.कु. १/८) इति ।

किञ्च भावात्मकाऽदृष्टाऽनभ्युपगमे → ज्ञानाऽग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ← (भ.गी.८/३७) इति **भगवद्गीता**वचनं, → चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाऽशुभम् ← (मैत्रा.६/२०, मैत्रे.१/४/६) इति **मैत्रायण्युपनिषद्-मैत्रेय्युपनिषदोः** वचनं, → तथैवाऽत्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति भरतर्षभ ! ← (इति.स.२/६७) इति **इतिहाससमुच्चय**वचनं, → शोधयन्ति बुधाः कर्म ज्ञान-ध्यान-तपोबलैः ← (म.पु.३८/११) इति **मत्स्यपुराणवचनं** च नैव सङ्गच्छेरन् । न हि ध्वंसस्य ध्वंस-शोधनादिकं सम्भवति ।

ભાવસ્વરૂપ વ્યાપાર = દ્વાર (પુણ્ય-પાપ વગેરે) ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા ફળોત્પત્તિ કાળ સુધી વ્યાપ્ત બને તો જ તે ચિરવિનષ્ટ ક્રિયા વગેરે ફળોત્પાદક બની શકે - આવો નિયમ અન્યત્ર નિશ્ચિત થયેલ છે. જેમ કે અનુભવ સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરે છે. અનુભવ બાદ ઘણા સમય પછી પણ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી વચ્ચે સંસ્કાર સ્વરૂપ ભાવાત્મક વ્યાપાર માન્ય કરવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ અનુભવ સંસ્કાર દ્વારા સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરે છે. જે અનુભવ સંસ્કારને ઉત્પન્ન ન કરે તે અનુભવ કાલાંતરમાં સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. આમ ફળોત્પાદ પૂર્વે નષ્ટ થયેલ કારણનો ભાવવ્યાપાર માનવો જરૂરી છે. જો વિહિત-નિષિદ્ધ ક્રિયાના ધ્વંસને જ તેનો વ્યાપાર માનવામાં આવે અર્થાત્ વિહિતાદિ ક્રિયા સ્વધ્વંસ દ્વારા ફળને ઉત્પન્ન કરે છે - એવું માનવામાં આવે તો અનુભવ પણ સ્વધ્વંસ દ્વારા જ સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરી દેશે અને તેવું માનવામાં તો સંસ્કારનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જશે. અનુભવધ્વંસને જ અનુભવનું દ્વાર માનવાથી પણ સ્મૃતિની ઉત્પત્તિ સંગત થઈ શકે છે તો શા માટે સંસ્કારની કલ્પના કરવી ? માટે તો **ઉદયન આચાર્ય**એ પણ **ન્યાયકુસુમાંજલિ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'ભાવાત્મક અતિશય વિના ચિરધ્વસ્ત ક્રિયાદિ ફળોત્પત્તિ કરવા માટે સમર્થ નથી.' ←

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अपि च प्रायश्चित्तविधेरपि अदृष्टमन्तरा वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अधर्मनाशेनैव तस्य फलवत्त्वात्, नरकादिदुःखानां प्रायश्चित्तविषयकर्मजन्यानामप्रसिद्ध्या तन्नाशस्य कर्तुमशक्यत्वात्, दुःखप्रागभाव-स्याप्यसाध्यत्वात् ।

ध्वंसस्य व्यापारत्वे दोषान्तरमाह- **'अपि चे'ति** । **अधर्मनाशेनैव** = निषिद्धक्रियाजन्यदुरितध्वंसेनैव **तस्य** = प्रायश्चित्तविधेः **फलवत्त्वात्** = सफलत्वात् । न च तस्याऽधिकारसम्पत्तिरेव प्रयोजनम्, अधिकाराविरोधिन्यपि पातके तद्विधानात्, क्वचिच्च प्राणान्तिकस्यापि तस्य विधानाच्च । न च जन्मान्तरीयमपि पातकमधिकारं विरुणद्धि । न च प्रायश्चित्ताऽऽचरणदुःखमेव पातकफलं, नरकादेरिव तस्य तत्फलत्वाऽश्रवणात्, प्रायश्चित्तवैयर्थ्याच्च । तेन विनापि नरकादेरिव तस्यापि गलेपादिकया दुरितेनैव सम्पादनीयत्वात् । न खलु निवृत्तये कर्मजन्यमनिष्टं विधीयते । अपि तु कर्मणोऽनिष्टसाधनत्वं बोध्यते, विना प्रायश्चित्ताऽऽचरणदुःखं तत्तन्महारौरवादिदुःखोपभोगेनापि पापस्य विनाशप्रसङ्गाच्च (न्या.खं.खा. श्लो.६१-पृ.६२५) इति व्यक्तमुक्तं **न्यायखण्डखाद्ये** एतद्ग्रन्थकृता।

इत्थञ्च यदि ह्यधर्मो न स्यात् तदा प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्वं कस्यापि न स्यादिति प्रायश्चित्त-विधिर्दुर्घटः स्यात् । यदि च निषिद्धक्रियाभिर्दुरितं न जन्यते स्वध्वंसद्वारैव च नरकादिः जन्यते तर्हि ध्वंसस्य ध्वंसाऽप्रतियोगित्वेन प्रायश्चित्तविधिश्चरिताऽर्थो न स्यात् । तथा च प्रायश्चित्तकरणेऽपि नरक-गमनादिकमनिवारितप्रसरमेव प्रसज्येत । न हि तेन निषिद्धब्रह्महत्यादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते, तेषां पूर्वमेव विनष्टत्वात् । न च प्रायश्चित्तकरणतो निषिद्धक्रियाजन्यनरकादिदुःखानामेवो-च्छेदान्नायं दोष इति वाच्यम्, **नरकादिदुःखानां प्रायश्चित्तविषयकर्मजन्यानां** = प्रायश्चित्तविषयभूतनिषि-द्धक्रियाजनितानां **अप्रसिद्ध्या** = प्रायश्चित्तकरणकालेऽनुत्पन्नतया **तन्नाशस्य** = तादृशनरकादिदुःखोच्छे-दस्य **कर्तुमशक्यत्वात्**, प्रतियोगिनोऽपि स्वध्वंसं प्रति कारणत्वात्। न हि मुद्गरप्रहारेणाऽनुत्पन्नघटस्य ध्वंस उपजायते कदापि ।

ननु प्रायश्चित्तविधेः नरकादिदुःखप्रागभावसाधकत्वेन सफलताऽस्त्विति चेत् ? **न, दुःखप्रागभाव-**

❀ પ્રાયશ્ચિતનાશ્યરૂપે પણ કર્મસિદ્ધિ ❀

अपि च. અને વળી મહત્ત્વની વાત એ છે કે શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ પણ કર્મ વિના નિષ્ફળ જશે. (કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્ત પાપના નાશ માટે કરવાનું છે. જો કર્મ કે પાપકર્મ જ ન હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે કરવાનું ? નિષિદ્ધક્રિયાધ્વંસના નાશ માટે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું નથી. કારણ કે ધ્વંસનો કદિ ધ્વંસ થતો નથી.) પાપનો નાશ કરવા દ્વારા જ પ્રાયશ્ચિત્ત સફળ બની શકે છે.

નરકાદિના દુઃખોનો પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા નાશ થશે - આમ કહેવું પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે જે નિષિદ્ધ ક્રિયા બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે તેવી ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ નરકાદિ દુઃખ જ અપ્રસિદ્ધ છે, = પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના સમયે અનુત્પન્ન છે. જે માણસ પરસ્ત્રીગમન, ખૂન વગેરે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયા કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે શાસ્ત્રજ્ઞ સંત પાસે હાજર થયેલ છે તે સમયે તો નરકાદિના દુઃખો તેના જીવનમાં - આત્મામાં ઉત્પન્ન જ નથી થયા. તો તેનો નાશ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કઈ રીતે કરી શકે ? અનુત્પન્ન દુઃખનો નાશ કરવો શક્ય જ નથી. કેમ કે નાશ પ્રત્યે પ્રતિયોગી પણ કારણ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेन तज्जन्यदुःखोत्पत्त्यापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥१६॥

विशेषश्चात्र बलवदेकमन्यन्निहन्ति यत्[1] **। व्यभिचारश्च नाप्येवमपेक्ष्य प्रतियोगिनम् ॥१७॥**

विशेषश्चेति । **अत्र च** = दैवपुरुषकारविचारणायां **विशेषः** अयं **यद्** अनयोर्मध्ये **एकं**

स्यापि अनादिकालतो विद्यमानतया उत्पत्त्यप्रतियोगित्वेन **असाध्यत्वात्** = प्रायश्चित्त-विधिनाऽनुत्पाद्यत्वात् । **न च** 'मेऽनादिकालीनोऽपि नरकादिदुःखप्रागभावो मोच्छिद्यतामि'त्यभिप्रायेण व्युत्पन्नैः प्रायश्चित्तकरणान्नरकादिदुःखप्रागभावानुच्छेदः प्रायश्चित्तविधिना साध्य इति **वक्तव्यम्, प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेन** प्रायश्चित्तकरणेऽपि यदाकदाचित् **तज्जन्यदुःखोत्पत्त्यापत्तेश्च** = नरकादिदुःखप्रागभावजन्यतत्प्रतियोगिदुःखोत्पादाऽऽपाताच्च । **एतेन** योगक्षेमसाधारणजन्यतायाः प्रागभावेऽपि सत्त्वान्न प्रायश्चित्तविधेर्निष्फलतेति **प्रत्युक्तम्**, प्रायश्चित्तकरणतो नरकभवादिलक्षणसहकारिविरहेण दुःखानुत्पादे नरकादिदुःखप्रागभावस्योत्तरावधिविधुरत्वेनात्यन्ताऽभावत्वप्रसङ्गादिति (न्या.लो.प्रकाश-१ पृ. १४) व्यक्तं **न्यायालोके**। एतद्विस्तरस्तु अस्मत्कृतायां **भानुमत्यां** न्यायाऽऽलोकटीकायां बोध्यः। इहाप्यग्रे क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.२५/३१-भाग-६, पृ.१७६६) वक्ष्यते । यथा चादृष्टं कालान्तरभाविफलानुकूलविहितनिषिद्धक्रियाजन्यभावव्यापाररूपं तथा बुभुत्सुभिः **वादमालायां अदृष्टसिद्धिवादो** विलोकनीयः ॥१७/१६॥

दैव-पुरुषकारविचारणायां विशेषमाह- **'विशेष'** इति । **अनयोः** = दैव-पुरुषकारयोः **मध्ये एकं**

❁ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગીજનક છે. ❁

दुःखप्रा. । જો નાસ્તિક એમ કહે કે "પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા હત્યારા, પરસ્ત્રીગામી વગેરે જીવોમાં નરકાદિદુઃખોનો પ્રાગભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આમ દુઃખપ્રાગભાવને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ સફળ થશે" તો આ વાત પણ વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે દુઃખનો પ્રાગભાવ ઉત્પત્તિનો પ્રતિયોગી બનતો ન હોવાથી અસાધ્ય = અજન્ય = અનુત્પાદ્ય છે. જેની ઉત્પત્તિ ક્યારેય થતી જ ન હોય તેને પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કઈ રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે ? વળી, બીજી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે પ્રાગભાવ અવશ્ય ક્યારેક તો પોતાના પ્રતિયોગીને ઉત્પન્ન કરે જ છે. તેથી જો પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ દ્વારા દુઃખપ્રાગભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે' એવું એક વાર 'તુષ્યતુ...' ન્યાયથી સ્વીકારી લેવામાં આવે તો પણ ક્યારેક તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત લેનારા જીવમાં નરકાદિના દુઃખો ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. આ તો પેટ ચોળીને શૂળ ઊભું કરવા જેવું થયું. ઊલટું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી જ નરકાદિના દુઃખો અવશ્ય મળશે- એવું નિશ્ચિત થશે. આવું થવાનું હોય તો કોણ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારે ? આ બાબતનો અન્યત્ર (**ન્યાયાલોક** વગેરે ગ્રંથોમાં) વિસ્તાર જોવાની ગ્રંથકારશ્રી ભલામણ કરે છે. (૧૭-૧૬)

❁ બળવાન દુર્બળને ખતમ કરે ❁

ગાથાર્થ :- પ્રસ્તુતમાં વિશેષતા એ છે કે બળવાન નસીબ કે પુરુષાર્થ નબળા એવા પુરુષાર્થ કે નસીબને હણે છે. આ રીતે માનવામાં પ્રતિયોગીની અપેક્ષાએ વ્યભિચાર નથી. (૧૭/૧૭)

ટીકાર્થ :- ભાગ્ય અને પુરુષાર્થની વિચારણામાં વિશેષતા એટલી છે કે તેમાંથી જે બળવાન હોય તે બીજા નબળાને સ્વફળની ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્ખલના પહોંચાડે છે. (અર્થાત નબળું ભાગ્ય પોતાનું

---

१. हस्तादर्शे 'च' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

बलवद् अन्यद् = निर्बलं **निहन्ति** = स्वफलमुपदधानं प्रतिस्खलयति।

नन्वत्रैवैकव्यभिचारादुभयोरन्योऽन्यापेक्षत्वक्षतिरित्यत्राह-

बलवद् अन्यद् दुर्बलं = तथाविधबलविकलं **स्वफलं** = निजकार्यं **उपदधानं** = जनयत् **प्रतिस्खलयति** = अवरुणद्धि। तथाहि बलवता पुरुषकारेण बलापेतं = सोपक्रमं दैवमुपहन्यते, **उपदेशपद**प्रसिद्ध-(उप.पद ३३०-३३९)ज्ञानगर्भमहामन्त्रिपुरुषकारेणेव स्वकुटुम्बवधाऽऽढौककं कर्म, निरुपक्रमेण च बलवता दैवेन दुर्बलः पुरुषकारः, द्वारकावतीदाहप्रवृत्तौ वासुदेव-बलदेवपुरुषकार इव । दैवप्राबल्यावस्थामपेक्ष्यैव → दैवमुल्लङ्घ्य यत्कार्यं क्रियते फलवन्न तत् । सरोऽम्भश्चातकेनाऽऽत्तं गलरन्ध्रेण गच्छति ।। ← ( ) इत्युक्तमित्यवधेयम् । सर्वदा सर्वत्र सर्वथैव द्वयोस्तुल्यबलतायामिदं नैवोपपद्यते । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन चैषोऽपीत्येतन्नान्यथा चोपपद्यते ।। ← (यो.बिं.३२७) इति । एतेन → द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ परस्परम् । य एव बलवांस्तत्र स एव जयति क्षणात् ।। ← (यो.वा.मुमुक्षुप्रकरण-६/१०) इति **योगवाशिष्ठ**वचनमपि व्याख्यातम्, पुरुषार्थपदेन इहलौकिक-पारलौकिककर्मणोर्ग्रहणात् । युक्तञ्चैतत् ।

अत एव **द्वादशारनयचक्रे श्रीमल्लवादि**सूरिभिरपि → प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धः च प्राग्भवीयकर्माऽऽख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्र-मन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वात् साध्याऽसाध्यव्याधिवत्, चलनीयोऽविचल्यश्च बद्धाऽबद्धमूलत्वात् वृक्ष-हट्टवत्, निकाचिताऽनिकाचिताऽवयवत्वात्, अयःशलाकाकलापवत् ← (द्वा.न.अर-४/पृ.४८५) इत्युक्तम् । प्रकृते यत्नसाध्यं कर्माऽनुकूलं फलं प्रति यत्नसाफल्यमेव । पुरुषकाराऽसाध्यं बलवत्कुकर्मविपरीतं फलं प्रति तु पुरुषकारस्य वैफल्यमेवेत्येवं व्यवस्थाऽत्रावगन्तव्या । तदुक्तं **निशीथभाष्ये बृहत्कल्पभाष्ये** च → सज्झमसज्झं कज्जं, सज्झं साहिज्जए, न उ असज्झं । जो उ असज्झं साहइ, किलिस्सइ न तं चेव साहेइ ।। ← (नि.भा.४१५७ + बृ.क.भा.५२७९) इति । **न चैवं** स्वस्मिन्नुपक्रमणीयं कर्माऽनिश्चिन्वतो नाशार्थिनोः नाश्याऽविनिश्चये प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति **शङ्कनीयम्**, बलवतो नाश्यस्य संशयेऽपि सर्पादिदंशजन्यविषसंशये तन्नाशार्थं भेषजपानादाविव, विघ्नसंशयेऽपि तन्नाशार्थं मङ्गलकरणादाविव वा प्रवृत्त्यविरोधादिति व्यक्तमुक्तं **उपदेशरहस्यवृत्तौ** (उप.रह.४६ वृत्ति) ।

ननु अत्रैव = दुर्बलदैवस्य पुरुषकारोपहतत्वे निर्बलपुरुषकारस्य च दैवोपहतत्वे एव **एकैकव्यभिचारात्** = फलजननं प्रति एकैकव्यतिरेकव्यभिचारात् क्रमश **उभयोः** = दैव-पुरुषकारयोः **अन्योऽन्याऽपेक्ष-**

ફળ ઉત્પન્ન કરવા તૈયાર થાય ત્યારે બળવાન પુરુષાર્થની ઉત્પત્તિ અટકાવે છે. તથા જ્યારે નબળો પુરુષાર્થ પોતાનું સુંદર કાર્ય કરવા સજ્જ થાય ત્યારે બળવાન ખરાબ ભાગ્ય પુરુષાર્થજન્ય ફળની ઉત્પત્તિ થવા દેવામાં સ્ખલના ઊભી કરે છે. આ રીતે બળીયાનો વિજય થાય છે.)

નન્વત્રૈ. । આવું માનવામાં એક સમસ્યા એ ઉભી થાય છે કે પૂર્વે (દ્વા.દ્વા.૧૭/૫ પૃ.૧૧૫૫) જણાવેલ હતું કે 'ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને એકબીજાની અપેક્ષા રાખીને કાર્ય કરે છે.' તે સિદ્ધાંત અહીં ભાંગી પડશે. કારણ કે ભાગ્ય નબળું હોય અને પુરુષાર્થ બળવાન હોય ત્યારે ભાગ્ય વિસંવાદિ = વ્યભિચારી = અન્વયવ્યભિચારગ્રસ્ત બને છે. તથા પુરુષાર્થ નબળો હોય અને ભાગ્ય મજબૂત હોય તો પુરુષાર્થ અન્વયવ્યભિચારગ્રસ્ત બને છે. આમ પ્રત્યેકમાં વિસંવાદ આવવાથી બન્નેને કાર્ય કરવામાં એક બીજાની અપેક્ષા રહે છે - આ સિદ્ધાંત ભાંગી પડશે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एवमपि च प्रतियोगिनमपेक्ष्य न व्यभिचारः एकेनाऽन्यप्रतिघातेऽप्यन्यस्य प्रतियोगितयाऽपेक्षणात् केवलं प्रतिहतत्वेनैव = प्रतिघातप्रतियोगित्वेन गौणत्वमात्रं स्यादिति बोध्यम् ।।१७।।

त्वक्षतिः = परस्पराऽपेक्षत्वोक्तिव्याहतिः **इति अत्र** आशङ्कायां **आह एवमपि च** = परस्परोपघातेऽपि च प्रतिस्खलने **प्रतियोगिनं अपेक्ष्य न व्यभिचारः** = नैवैकैकव्यभिचारः । **एकेन** बलवता **अन्यप्रतिघातेऽपि** = दुर्बलोपघातेऽपि **अन्यस्य** = दुर्बलस्य **प्रतियोगितया** = प्रतिघातप्रतियोगिविधया **अपेक्षणात्** । न च तर्हि गौणत्वमन्यस्य कथं स्यादिति शङ्कनीयम्, यत एवं व्याख्याने **केवलं प्रतिघातप्रतियोगित्वेन** रूपेण **गौणत्वमात्रं** = अनुत्कटत्वमत्र दुर्बले **स्यात्** । यदि ह्यन्यत्स्वफलमुपदधानं नोपरमेत्तदैकेन स्वफलोपधानं कर्तुं न पार्यते इति एकेन स्वफलोपधानेऽन्यस्य प्रतिघातप्रतियोगित्वमपेक्षणीयमेव । तदेव च विवक्षितफलं प्रति तदीयं गौणं कारणत्वम् ।

यत्र स्थले दैवफलं पुरुषकारफलविलक्षणं तत्रैव प्रकृतबाध्य-बाधकभावलक्षणो गौण-मुख्यभाव उभयत्राऽनुसन्धेयः । यत्र चोभयफलमविलक्षणमेव तत्र च प्रागुक्तानुत्कटत्वोत्कटत्वलक्षणो गौण-मुख्यभावो योज्यः । यद्वा परस्परोपग्रहात् समप्राधान्येनैककार्यकरणे तयोस्तुल्यबलत्वमवसेयम् । तदुक्तं **उपदेशरहस्ये** → एवं तुल्लबलत्तं उववण्णं दइव-पुरिसगाराणं । अण्णोण्णसमणुविद्धा जं दो वि फलं पसाहंति।। ← (उप.रह.४७) इति । अत्र च दैवस्य स्वरूपयोग्यताघटकत्वमन्तरङ्गपुरुषकारस्य च सहकारियोग्यताघटकत्वमिति व्यक्तं **तद्वृत्तौ** । एतेन → यत्नो हि सततं कार्यस्ततो दैवेन सिध्यति ← (म.भा.शांति. १५२/५०) इति **महाभारत**वचनमपि व्याख्यातम् ।।१७/१७।।

एवमपि । પરંતુ આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે- 'બળવાન નબળાને હણે' આવું માનવામાં પણ 'ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ એકબીજાની અપેક્ષા રાખીને પોતાનું કાર્ય કરે છે' આ સિદ્ધાન્તમાં વિસંવાદ ઉભો થતો નથી. કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે જણાવ્યા મુજબ બળવાન પુરુષાર્થને પોતાનું કામ કરવામાં પ્રતિયોગી તરીકે નબળા ભાગ્યની અપેક્ષા રહે છે તથા બળવાન ભાગ્યને પોતાનું ફળ દેખાડવામાં નબળા પુરુષાર્થની પ્રતિયોગી તરીકે અપેક્ષા રહે જ છે. જો પ્રતિયોગી નબળો ન હોય તો તેના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સ્ખલના પહોંચાડીને બળવાન ભાગ્ય કે પુરુષાર્થ પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરી ન જ શકે. ફક્ત ફેર એટલો પડી જાય કે જે બળવાન દ્વારા પ્રતિહત થાય, સ્ખલિત થાય તેમાં પ્રતિઘાતપ્રતિયોગીતા હોવાના લીધે માત્ર ગૌણતા આવે અને પ્રતિઘાતકમાં મુખ્યતા = મુખ્યકારણતા આવે. (એટલે કે જો પુરુષાર્થ બળવાન હોય તો નબળું નસીબ તેના દ્વારા પ્રતિહત = પ્રતિસ્ખલિત થવાથી નસીબમાં પ્રતિહતત્વ = પ્રતિઘાતપ્રતિયોગીત્વ આવી જવાના લીધે પુરુષાર્થપ્રેરિત કાર્ય પ્રત્યે નસીબમાં ગૌણ કારણતા આવશે. તથા જો ભાગ્યોદય બળવાન હોય તો તેના દ્વારા નબળો પુરુષાર્થ પ્રતિહત થવાથી ભાગ્યોદયપ્રેરિત ફળલાભ પ્રત્યે પુરુષાર્થ ગૌણ કારણ બનશે. આટલો તફાવત ગૌણ-મુખ્યત્વરૂપે કારણમાં આવશે. (૧૭/૧૭)

* દ્વિવિધ ગૌણ-મુખ્ય કારણતાનો ખુલાસો *

વિશેષાર્થ :- જ્યાં ભાગ્ય જુદું ફળ આપવા માંગે અને પુરુષાર્થ તેના કરતાં વિલક્ષણ ફળ આપવા માગે તેવા સ્થળે જે બળવાન હોય તે બીજાના કાર્યને ઉત્પન્ન થતું અટકાવીને પોતાનું ફળ દેખાડે. તેવા સ્થળે ઉપરોક્ત રીતે ગૌણ-મુખ્યભાવે બન્નેની કારણતા સમજવી જરૂરી બની જાય છે. બળવાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कर्मणा [1]कर्ममात्रस्य नोपघातादि तत्त्वतः । स्वव्यापारगतत्वे तु तस्यैतदपि युज्यते ।।१८।।

कर्मणेति । **कर्मणा** केवलेनैव **कर्ममात्रस्य** = केवलस्यैव कर्मणः **न उपघातादि** = उपघातानुग्रहौ **तत्त्वतः** = अनुपचारेण । न हि केवलं कर्म किञ्चिदुपहन्तुं निगृहीतुं वा क्षमं, असहायत्वात् । **स्वव्यापारगतत्वे तु** = जीवक्रियाप्रतिबद्धत्वे पुनः **तस्य** कर्मणः[2] **एतदपि** परस्परोपघातादि **युज्यते** ।।१८।।

एवं परस्परोपघात्योपघातकभावे सति यत्सिद्धं तद् **योगबिन्दु**(यो.बिं.३२८)संवादेन ग्रन्थकृदाह- '**कर्मणे**'ति। योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण व्याख्यानयति **कर्मणा केवलेनैव** = पुरुषकारादिशून्येनैव **केवलस्यैव कर्मणः** दैवाख्यस्य **न** = नैव **उपघाताऽनुग्रहौ** आत्मनि **अनुपचारेण** = मुख्यवृत्त्या सम्भवतः । **न हि केवलं** = पुरुषकारादिशून्यं **कर्म** = दैवं **किञ्चिद् उपहन्तुं, निगृहीतुं,** अनुगृहीतुं **वा क्षमं** = समर्थं, **असहायत्वात्** = सहकारिविकलत्वात् । तर्हि कथमुपघातादि स्यात् ? इत्याशङ्कायामाह- **जीवक्रियाप्रतिबद्धत्वे** = आत्मयत्नसंवलिततत्वे **पुनः कर्मणः** = दैवाख्यस्य सकाशात् **परस्परोपघातादि युज्यते** ।

वस्तुतः सद्भूतव्यवहारनयतो दैवेन दैवमात्ररूपोपघाताऽनुग्रहौ न तत्त्वतो युज्येते, स्वस्मिन् स्वेन तथासम्भवाऽभावात् । न हि पटुरपि नटबटुः स्वस्कन्धमारोढुं शक्तः । किन्तु तस्य = दैवस्य स्वाश्रययत्नसंवलिततत्वे सति दैव-पुरुषकारयोरनुपदोक्तरीत्या (द्वा.द्वा.१७/१७ पृ.११८३) **एतदपि** = मिथ उपघात्योपघातकत्वं

ભાગ્ય જે ફળ ઉત્પન્ન કરવા સર્જાયેલ હોય તેવા સ્થળે વિપરીત ફળ દેનાર પુરુષાર્થ નબળો હોય તો જ ભાગ્ય પોતાનું ફળ દર્શાવી શકે અન્યથા નહિ. આમ નિર્બળ પુરુષાર્થની =પુરુષાર્થગત નિર્બળતાની અપેક્ષા અન્યફળોત્પાદક બળવાન ભાગ્ય અવશ્ય રાખે જ છે. અહીં ભાગ્ય દ્વારા પુરુષાર્થ પોતાનું ફળ ઉત્પન્ન કરતો અટકાવાય છે. તેથી પુરુષાર્થ ભાગ્યજન્ય ફળ પ્રત્યે અહીં ગૌણ કારણ બને છે. બળવાન ભાગ્યોદયલભ્ય ફળને ઉત્પન્ન કરવામાં પુરુષાર્થ ભલે ભાગ્યને સહકાર ન આપે પણ વિરોધ ન કરે તો પણ ઘણું. ભાગ્યલભ્ય ફળને ઉત્પન્ન થતું ન અટકાવે તો પણ પુરુષાર્થે બળવાન ભાગ્યને સાથ આપ્યો કહેવાય. આમ નબળા પુરુષાર્થમાં ગૌણ કારણતા માનવી જરૂરી છે. આ રીતે પુરુષાર્થ સબળ હોય ત્યારે નબળા નસીબમાં ગૌણ કારણતાનો વિચાર કરી લેવો.

પરંતુ જ્યાં ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ એક જ ફળને આપવા તૈયાર હોય ત્યારે ઉપરોક્ત રીતે પ્રતિઘાતક પ્રતિઘાત્યભાવરૂપે ગૌણમુખ્ય કારણતા સ્વીકારવાના બદલે પૂર્વોક્ત (દ્વા.દ્વા.૧૭/૬, પૃ.૧૧૫૮) રીતે અનુત્કટતા ઉત્કટતારૂપે ગૌણ-મુખ્ય કારણતા સ્વીકારવી. આ બાબતને વાચકવર્ગે ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૭/૧૭)

❀ માત્ર કર્મ કર્મનો ઉપઘાત ન કરે ❀

ગાથાર્થ :- કર્મ વડે કેવળ કર્મનો ઉપઘાત વગેરે પરમાર્થથી શક્ય નથી. જીવના પુરુષાર્થ સાથે કર્મ સંકળાય તો કર્મમાં ઉપઘાત વગેરે પણ યુક્તિસંગત થઈ શકે. (૧૭/૧૮)

ટીકાર્થ :- માત્ર કર્મ વડે કેવળ કર્મનો ઉપઘાત કે અનુગ્રહ અનૌપચારિક રીતે = તાત્ત્વિક રીતે સંગત થઈ ન શકે. ખરેખર એકલું બિચારું કર્મ કોઈને નુકશાન પહોંચાડવા કે અનુગ્રહ કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે તે નિઃસહાય છે. જો કર્મને સ્વાશ્રય જીવના પ્રયત્ન = પુરુષાર્થ = ક્રિયા જોડે સંકળાયેલ માનવામાં આવે તો કર્મ અને પુરુષાર્થમાં પરસ્પર ઉપઘાત કે અનુગ્રહ યુક્તિથી સંગત થઈ શકે છે. (૧૭/૧૮)

१. हस्तादर्शे 'चर्म' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'कर्म' इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उभयोस्तत्स्वभावत्वे तत्तत्कालाद्यपेक्षया । [1]बाध्यबाधकभावः स्यात्सम्यग् [2]न्यायाऽविरोधतः ।।१९।।

उभयोरिति । **उभयोर्दैव-पुरुषकारयोः तत्स्वभावत्वे** = बाध्य-बाधकस्वभावत्वे तेषां तेषां[3] कालादीनां सहकारिकारणानामपेक्षया (= **तत्तत्कालाद्यपेक्षया**) **बाध्यबाधकभावः** = उपघात्योपघातक-भावः **स्यात्**, **सम्यग्** न्यायस्य = सम्यग्युक्तेः अविरोधतः = अविघटनात् (= **सम्यग्न्यायाऽविरोधतः**) ।।१९।।

युज्यत इति व्याख्यानं पूर्वाऽपराऽनुसन्धानेन सम्यगाभाति। तत्त्वं तु बहुश्रुतेभ्योऽवसेयम्।।१७/१८।।

ननु यत्र मिथोविलक्षणफलदानबद्धकक्षयोः दैव-पुरुषकारयोः प्रत्येकं परेण बाध्यस्वभावत्वं पर-बाधकस्वभावत्वं च वर्तेते तत्र का गतिः ? इत्याशङ्कामपाकर्तुं **योगबिन्दु**(यो.बिं.३२९)संवादेनाऽऽह- 'उभयो'रिति । **दैव-पुरुषकारयोः** परस्परं **बाध्य-बाधकस्वभावत्वे** = उपघात्योपघातकस्वभावत्वे स्वीक्रियमाणे सति **तेषां तेषां कालादीनां** = काल-स्वभाव-नियति-लोकस्थिति-कायस्थित्यादीनां **सहकारिकारणानां** = त्रसकायावस्था-मनुष्यभवाऽऽर्यदेश-प्रथमसंहनन-सद्गुरु-कल्याणमित्रादियोग-मोक्षगमनकाल-चरमशरीर-क्षपक-श्रेण्यारम्भादिकार्यजनने सहकारिणां **अपेक्षया उपघात्योपघातकभावः** = वध्य-घातकभावः दैव-पुरुषकारयोरित्यनुषज्यते, **सम्यग्युक्तेः** = समीचीनतर्कस्य **अविघटनात्** = अबाधात् = अबाधमाश्रित्य = बाधमकृत्वेति यावत् **स्यात्** ।

अयमाशयः यथा ऋणधारकं प्रति धनिकः कालक्षेपसहिष्णुः असहिष्णुश्चेति द्विधा भवति तथैव स्वविपाकं प्रति कर्माऽपि द्विधा । एवमुदीर्णस्यानुदीर्णस्य वा कर्मणः कस्यचित् धृति-संहनन-यत्नाद्युपेतेन

વિશેષાર્થ :- દોરડા ઉપર નાચનાર હોશિયાર નટ પણ પોતાના ખભા ઉપર ચઢીને નાચી શકતો નથી. કુશળ નટને પણ નાચવા માટે દોરડા, વાંસ વગેરેની અપેક્ષા રહે છે. તેમ ગમે તેવું બળવાન કર્મ પોતાની જાતે કર્મનો અનુગ્રહ કે ઉપઘાત કરી ન શકે. પણ પોતાના આશ્રયભૂત જીવમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા તેને રહે જ છે. જો જીવ જરાય અવળો પુરુષાર્થ ન કરે તો ગમે તેવા મજબૂત ક્લિષ્ટ કર્મ જીવનું કશું બગાડી ન શકે- એવું અહીં સૂચિત થાય છે. નંદીષેણ મુનિએ વેશ્યાને ત્યાં પોતાની ધનવૃષ્ટિ કરવાની શક્તિનો પરચો દેખાડવા કશોય પુરુષાર્થ ન કર્યો હોત તો નિકાચિત પણ કર્મ ત્યારે તેને સંયમ ભ્રષ્ટ કરી ન શકત. આવી બાબત અહીં આડકતરી રીતે સૂચિત થાય છે. તે જ રીતે કર્મ સારા હોય, બળવાન હોય પણ જીવ જરા પણ તેને અનુરૂપ પુરુષાર્થ ન કરે, અવળો પુરુષાર્થ કરે તો કર્મ પોતાનું સારું પણ ફળ દેખાડી ન શકે. જેમ કે સાવદ્યાચાર્ય દ્વારા બંધાયેલ તીર્થંકર નામ કર્મ. આ તો એક દિગ્દર્શનમાત્ર છે. આ મુજબ આગળ ઉપર ઘણું ઊંડાણથી વિચારી શકાય છે. (૧૭/૧૮)

ગાથાર્થ :- ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્નેનો બાધ્ય-બાધક સ્વભાવ હોય તો તે - તે કાલાદિની અપેક્ષાએ બાધ્ય-બાધકસ્વભાવ સમ્યગ્યુક્તિનો વિરોધ ન આવે તે રીતે સંગત થઇ શકે. (૧૭/૧૯)

ટીકાર્થ :- જો ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્નેનો એકબીજાથી બાધ્ય-બાધક સ્વભાવ હોય તો તે તે કાળ, ભવિતવ્યતા વગેરે અન્ય સહકારી કારણોની અપેક્ષાએ તે બન્ને વચ્ચે બાધ્ય-બાધકભાવ સાચી યુક્તિનો વિરોધ ન આવે સત્તર્કનું વિઘટન ન થાય તે રીતે સંગત થઇ શકે છે. (૧૭/૧૯)

વિશેષાર્થ :- ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ સમાન ફળને ઉત્પન્ન કરવા તૈયાર થયા હોય તો છઠ્ઠી ગાથામાં

---

१. हस्तादर्शे 'बाध्य' पदं नास्ति । २. हस्तादर्शे 'नाया' इत्यशुद्धः पाठः । ३. 'तेषां' इति एकं पदं मुद्रितप्रतौ नास्ति।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रतिमायोग्यतातुल्यं कर्मानियतभावकम् । बाध्यमाहुः प्रयत्नेन [1]सेव प्रतिमयेत्यपि ॥२०॥

प्रतिमेति । प्रतिमायोग्यतया तुल्यं = सदृशं (=**प्रतिमायोग्यतातुल्यं**) **कर्म** फलजननं प्रति

पुरुषेण कदाचित् क्षयो भवेत् न वा अन्यथा। यथोक्तं **बृहत्कल्पभाष्ये** → सहणोऽसहणो कालं जह धणिओ एवमेव कम्मं तु । उदियाऽणुदिए खवणा होज्ज सिया आउवज्जेसु ॥ ← (बृ.क.भा.२६९२) इति। दैवस्योपक्रमणीयता **विशेषावश्यकभाष्ये श्रावकप्रज्ञप्तौ** च → उदयक्खय-खयोवसमोवसमा जं च कम्मणो भणिया। दव्वाइपंचयं पइ जुत्तमुवक्कामणमओ वि॥ (वि.आ.भा.२०५०, श्रा.प्र.१९७) उदयक्खय-खओवसमोवसमा जं च कम्मुणो भणिया। दव्वं खेत्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ ← (वि.आ.भा. ५७५) इत्येवमावेदिता । द्रव्य-क्षेत्र-कालाद्यपेक्षया दैव-पुरुषकारयोर्बाध्यबाधकस्वभावविरहे तु मुद्गशैल-पक्तिवत् फललाभो न **स्यात्** । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → तथा च तत्स्वभावत्वनियमात् कर्तृ-कर्मणोः। फलभावोऽन्यथा तु स्यान्न काङ्कटुकपक्तिवत् ॥ ← (यो.बिं.३३०) इति । प्रकृते → कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्याः। संयोग एषां, न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुख-दुःखहेतोः ← (श्वे.१/२) इति **श्वेताश्वतरोपनिषद्व**चनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यं प्रमाणविशारदैः ।

केचित्तु अदृश्यतया पुरुषकारान्यतया वा काल-स्वभाव-नियत्यादीन् दैवे एवान्तर्भावयन्ति, → भवितव्यता विधाता कालो नियतिः पुराकृतं कर्म । वेधा विधिस्वभावो भाग्यं दैवस्य नामानि॥ ← (सु. ३४४) इति **अमितगतिविरचित-सुभाषितरत्नसन्दोह**वचनात् ॥१७/१९॥

अथानयोरेव प्रकारान्तरेण बाध्यबाधकभावमधिकृत्याऽऽह- '**प्रतिमे**'ति दार्वादेः **प्रतिमायोग्यतया** = दैवादिप्रतिकृतियोग्यतया **सदृशं कर्म** = दैवं **फलजननं** = स्वसाध्यफलोपधानं **प्रति अनियतभावकं** =

જણાવ્યા મુજબ તે બન્નેમાં ગૌણ-મુખ્ય કારણતા થઈ શકે છે. તેમ જ તે બન્ને વિરોધી કે વિલક્ષણ ફળને આપવા તૈયાર થયા હોય તો ૧૭મી ગાથામાં બતાવ્યા મુજબ બાધ્ય-બાધકભાવ માનીને તે બન્નેમાં ગૌણ-મુખ્ય કારણતા સ્વીકારી શકાય છે. આ વાત આપણે વિચારી ગયા. પરંતુ જે સ્થળમાં ભાગ્ય કે પુરુષાર્થ બેમાંથી એક પણ તીવ્રપણે બળવાન ન હોય અને પરસ્પર વિલક્ષણ ફળ આપવા તૈયાર થયા હોય તેવા સ્થળમાં તો ભાગ્ય પુરુષાર્થથી બાધ્યસ્વભાવવાળું અને પુરુષાર્થના બાધકસ્વભાવવાળું બને છે તથા પુરુષાર્થ પણ નસીબની અપેક્ષાએ બાધ્યસ્વભાવવાળો અને નસીબના બાધકસ્વભાવવાળો બની જાય છે. તો તેવા સ્થળમાં કઈ રીતે નસીબ અને પુરુષાર્થ વચ્ચે બાધ્ય-બાધકસ્વભાવ માનીને તે બન્નેમાં ગૌણ-મુખ્ય કારણતા સ્વીકારી શકાય ? આવી જિજ્ઞાસાનું શમન પ્રસ્તુત ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવેલ છે. ટીકાર્થને આ દૃષ્ટિકોણથી ફરીથી વાંચવાથી પદાર્થ જુદી જ રીતે સ્પષ્ટ થશે. (૧૭/૧૯)

❋ પ્રતિમા ઉદાહરણ મીમાંસા ❋

ગાથાર્થ :- પ્રતિમાયોગ્યતાતુલ્ય કર્મ અનિયત સ્વભાવવાળું છે.તે પ્રયત્ન દ્વારા દૂર કરી શકાય છે. પ્રતિમાયોગ્યતા જેમ પ્રતિમા દ્વારા દૂર થાય છે તેમ આ વાત સમજવી આમ પણ જાણકારો કહે છે. (૧૭/૨૦)

ટીકાર્થ :- પ્રતિમાયોગ્યતા સમાન કર્મ ફળોત્પત્તિ પ્રત્યે અનિયત સ્વભાવવાળું છે. કારણ કે ફળોત્પત્તિ અવશ્ય કરે તેવુ કર્મ તો બાધ્ય બની શકતું નથી.

१. मुद्रितप्रतौ 'सैव' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अनियतभावं(वकं), फलजनननियतिमतोऽबाध्यत्वात् । **प्रयत्नेन बाध्यं** = निवर्तनीयं [1]**सेव** = प्रतिमायोग्यतेव[2] [3]**प्रतिमयेत्यप्याहुः** आचार्याः ।

अव्यवस्थितपरिणामकम् । अत एव तस्य बाध्यत्वमुपपद्यते, **फलजनननियतिमतः** = स्वसाध्यफलोपधानाऽवश्यम्भावशालिनः कर्मणः केनाऽपि कदापि कुत्रापि **अबाध्यत्वात्** = अनिवर्तनीयत्वात् । अवश्यफलोपधायकसामर्थ्यवतः कर्मणः फलमसम्पाद्याऽनुपरमेण बलवतोऽपि पुरुषार्थादितोऽबाध्यत्वमिति भावः। प्रत्यक्षाऽनुमानादिना दिव्यदृशा व्यवहारदृशा च फलयोग्यतानिश्चयात् कर्मणो दारुगतप्रतिमायोग्यतातुल्यत्वोक्तिर्न्याय्या । पुरुषकारश्च प्रतिमानिष्पादनक्रियासदृशः । एतदभिप्रायेण **उपदेशरहस्ये** 'दारुसमं खलु दइवं पडिमातुल्लो अ पुरिसगारोत्ति' (उप.रह.४८) इत्युक्तम् ।

ननु कर्मणः प्रतिमायोग्यतातुल्यत्वे कदापि बाध्यत्वं न स्यात् । न हि दार्वादेः प्रतिमायोग्यता कदापि निवर्तत इत्याशङ्कायामाह **प्रयत्नेन** = स्वाश्रयनिष्ठव्यापारविशेषेण इदमनियतभावकं कर्म **निवर्तनीयं** = फलजनने प्रतिस्खलनीयं, **प्रतिमायोग्यतेव** = यथा दार्वादेः देवादिप्रतिकृतिस्वरूपयोग्यता **प्रतिमया** = निष्पन्नदेवादिप्रतिकृत्या निवर्तते तद्वदिदं ज्ञेयं **इत्यपि आचार्याः श्रीहरिभद्रसूरयः** प्रचक्षते।

युक्तं हि कार्येण प्रागभावस्येवापवर्गेणाऽऽत्मगतभव्यत्वपरिणामस्येवाभिनवप्रतिमयोपल-दार्वादिगतप्रतिमायोग्यत्वस्येवात्मनिष्ठपरिपक्वयत्नेनाऽनियतभावकदैवस्योपघात्यत्वमित्याशयः । यथोक्तं **उपदेशपदे** → दारुयमाईणमिणं पडिमाइसु जोग्गयासमाणत्तं । पच्चक्खादिपसिद्धं विहावियव्वं बुहजणेण ।। ← (उप.पद. ३४२) इति। तद्व्याख्या एवम् → दारुकादीनां = काष्ठोपलाम्रादीनां इदं = दैवं प्रतिमादिषु = प्रतिमा-देवकुल-पाकादिषु चित्ररूपेषु साध्यवस्तुषु योग्यतासमानं = योग्यभावतुल्यमिति । कीदृशं सदित्याह- प्रत्यक्षादिप्रसिद्धं = प्रत्यक्षाऽनुमानोपमानादिप्रमाणप्रतिष्ठितं विभावयितव्यं बुधजनेन = विपश्चिता लोकेन। तथा हि - यथा दार्वादीनां सूत्रधारादयः प्रत्यक्षत एव विवक्षितं प्रतिमादिफलं प्रति योग्यतां निश्चिन्वन्ति, कृषीवलादयस्तु मुद्गादिषु सामान्येन विवक्षितकार्यं प्रति योग्यतया रूढेषु कुतोऽपि निमित्तात्सम्पन्नसंदेहा अंकुरोद्गमादिभिस्तैस्तैरुपायैः कार्ययोग्यतां समवधारयन्ति, एवं दिव्यदृशः साक्षादेव कर्म भाविफलयोग्यं निश्चिन्वन्ति । शेषास्तु तैस्तैः शकुनाद्युपायैरिति इत्युक्तं दैवलक्षणम् ← (उप.पद ३४२ व्या.) इति।

स्वकृतिसाध्यतया निश्चित्यापि सम्यक्प्रयत्नाऽकरणे विपरीतोपायकरणादौ वा न तादृशफललाभसम्भवः । यथोक्तं **निशीथभाष्ये बृहत्कल्पभाष्ये** च → सुहसाहगं पि कज्जं करणविहूणमणुवायसंजुत्तं। अन्नायऽदेस-काले विवत्तिमुवजाति।। ← (नि.भा.४८०३, बृ.क.भा.९४४) इति । यथोक्तं **चाणक्यसूत्रे** अपि → उपायपूर्वं न दुष्करं स्यात् (चा.सू.९४), अनुपायपूर्वं कार्यं कृतमपि नश्यति ← (चा.सू.९५) इति । → कालेण कालं विहरेज्ज रट्ठे बलाऽबलं जाणिय अप्पणो उ ← (उत्त. २१/१४) इति **उत्तराध्ययन**सूत्रोक्तिरपि प्रकृतार्थानुपातिनी द्रष्टव्या । → काले चरंतस्स उज्जमो सफलो भवति ← (आचा.चू.१/२/५) इति पूर्वोक्तं(पृ.११७) **आचाराङ्गचूर्णि**वचनमपि सम्यक्पुरुषकारसाफल्यमावेदयति । एतेन → जेहिं काले परक्कंतं न पच्छा परितप्पए ← (सू.कृ.१।३।४।१५) इति पूर्वोक्ता(पृ.८५४)

અનિયત સ્વભાવવાળું કર્મ પુરુષાર્થ દ્વારા દૂર કરી શકાય છે. જેમ પ્રતિમા દ્વારા પ્રતિમાયોગ્યતા દૂર કરાય છે તેમ. આવું શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજી** કહે છે.

१. मुद्रितप्रतौ 'सैव' इत्यशुद्धः पाठः। २. मुद्रितप्रतौ '..ग्यतैव' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे '..प्रतिमे..' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अपिः कर्मणो बाधने पुरुषकारस्य तत्फलजनननियत्यभावनियतां नियतिं सहकारिणीं समुच्चिनोति । तदिदमुक्तं- "कर्माऽनियतभावं तु यत् स्याच्चित्रं [1]फलं प्रति । तद्बाध्यमत्र दार्वादिप्रतिमायोग्यतासमम् (यो.बिं.३३१)" ।।२०।।

सूत्रकृताङ्गोक्तिरपि व्याख्याता। तदुक्तं **कुवलयमालायां** अपि → जाव य ण देन्ति हिययं पुरिसा कज्जाइं ताव विहणंति । अह दिण्णं चिय हिययं, गुरुं पि कज्जं परिसमत्तं।। ← (कु.मा. अनुच्छेद-३३) इति। एतेन → स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ← (भ.गी.१८।४५) इति **भगवद्गीता**वचनमपि व्याख्यातम्। → निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाऽण्डजाः । सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसम्पदः ।। उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् । शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ।। ← (हितो.१।१७३,१७५) इति **हितोपदेश**श्लोकौ अपि सम्यक्पुरुषार्थप्राधान्यपरौ ज्ञेयौ।

नन्वेवं सति → आकाशमुत्पततु गच्छतु वा दिगन्तम्, अम्भोनिधिं विशतु तिष्ठतु वा यथेच्छम्। जन्मान्तराऽर्जितशुभाऽशुभकृन्नराणां, छायेव न त्यजति कर्मफलानुबन्धः ।। ← ( ) इत्यस्य कथं सङ्गतिः ? इत्याशङ्कायामाह- **अपि कर्मणः** = दैवस्य **बाधने** = बाध्यत्वे बाधकत्वेनाभिमतस्य **पुरुषकारस्य तत्फलजनननियत्यभावनियतां** = तथाविधकर्मसाध्यफलोपधानाऽनैयत्यव्याप्तां **नियतिं सहकारिणीं** = दैवसम्पादितप्रतिस्खलनसहकारिकारणभूतां **समुच्चिनोति** । तादृशनियतिसहकारेण पुरुषकारः स्वसाध्यफलोपढौकनप्रवृत्तं तथाविधं दैवमुपहन्ति, गौतमप्रव्राजिततापसयत्नवत् । कर्मसाध्यफलोपधाननैयत्यव्याप्तां नियतिमपेक्ष्य तु पुरुषकारः न दैवमुपहन्ति, कुलवालकयत्नवत्, तथानियत्यन्यथाऽनुपपत्तेः । ततश्च सुष्ठूक्तं **द्वादशारनयचक्रे श्रीमल्लवादिसूरिभिः** → नियतिवशादेव किञ्चित् सद् असाध्यं, असद् असाध्यं, असत् साध्यं, सत् साध्यञ्च प्रतिपद्यते ← (द्वा.न.च.भाग-१/पृ.२४०) इति । **तदिदमुक्तं योगबिन्दौ**- '**कर्मे**'ति । तद्व्याख्या चैवम् → **कर्म अनियतभावं तु** = अनियतपरिणाममेव **यत्स्यात् चित्रं** = नानारूपं **फलं** = सुख-दुःखादिसमर्पणरूपं **प्रति** = समाश्रित्य **तद् बाध्यं** = निवर्तनीयं पुरुषकारेण **अत्र** = बाध्य-बाधकभावचिन्तायां, 'कीदृशम्?' इत्याह- दार्वादेः = दलविशेषस्य या प्रतिमायोग्यता तत्समम् ← (यो.बिं.३३१ वृत्ति) इति।।१७/२०।।

મૂળગાથામાં 'अपि' શબ્દનો અર્થ સમુચ્ચય = સંગ્રહ છે. કર્મને પુરુષાર્થ બાધિત કરે છે તેમાં કર્મજન્યફળને ઉત્પન્ન કરવાની નિયતિના અભાવને વ્યાપ્ત = વ્યાપ્ય = અવિનાભાવી એવી નિયતિનો સહકારી તરીકે સંગ્રહ કરવા માટે મૂળ ગાથામાં 'अपि' શબ્દ વપરાયેલ છે.

યોગબિંદુમાં જણાવેલ છે કે 'જે કર્મ અનિયતસ્વભાવવાળું હોય તેના વિવિધ સ્વરૂપ હોય. ફળની અપેક્ષાએ તે પુરુષાર્થ દ્વારા બાધ્ય છે. લાકડા વગેરેમાં રહેલી પ્રતિમાયોગ્યતાતુલ્ય તે કર્મ સમજવું.' (૧૭/૨૦)

વિશેષાર્થ :- જે કર્મ પોતાનું ફળ અવશ્ય આપવાનો સ્વભાવ ધરાવે તે નિયતસ્વભાવવાળું કર્મ કહેવાય તથા તેવો સ્વભાવ ન ધરાવે તે અનિયતસ્વભાવવાળું કહેવાય.જે કર્મ નિયતસ્વભાવવાળું હોય તેનો પુરુષાર્થ દ્વારા બાધ થઈ ન શકે. 'બાધ' શબ્દનો અર્થ છે તેની ફળજનનશક્તિને સ્ખલિત કરવી. પુરુષાર્થ દ્વારા કર્મનો બાધ કરવો હોય તો અવશ્ય ફળને જન્માવે તેવી નિયતિનો અભાવ અવશ્ય હોય તેવી નિયતિની સહકારીકારણ તરીકે અપેક્ષા પુરુષાર્થને રહે છે. મતલબ કે જે કર્મની નિયતિ અવશ્યફળોત્પાદક નિયતિના અભાવની વ્યાપ્ય હોય તે કર્મની ફલજનનશક્તિને પુરુષાર્થ સ્ખલિત કરી શકે છે. (૧૭/૨૦)

१. हस्तादर्शे 'चित्रं प्रति फलं' इति पाठः । छन्दभङ्गात्, मुद्रितयोगबिन्दुपुस्तके चानुपलब्धेः सोऽत्र न गृहीतः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अत्र दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्बाधकतैक्यं शब्दसाम्यादेव विकार-नाशसाधारणरूपान्तरपरिणत्यैव [1]वेत्यभिप्रायवानाह-

प्रतिमायोग्यतानाशः प्रतिमोत्पत्तितो भवेत्। कर्मणो विक्रिया यत्नाद् बाध्यबाधकतेत्यसौ।।२१।।

[2]**प्रतिमेति** । **प्रतिमोत्पत्तितः** प्रतिमायोग्यताया नाश (=**प्रतिमायोग्यतानाशः**) एव बाधो **भवेत्**। **कर्मणो यत्नाद् विक्रिया** = अधिकृतफलजननशक्तिभङ्गलक्षणा बाध **इत्यसौ बाध्यबाधकता**[3]।

एतेन प्रतिमया तद्धेतुयत्नेन वा तद्योग्यताबाधे तदुत्पत्तिवत् कर्मयोग्यताबाधेऽपि[4] तत्फलोत्पत्ति-

---

अत्र दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः = प्रतिमा-यत्नयोः **बाधकतैक्यं शब्दसाम्यादेव** = केवलशब्दतौल्यात्, न त्वर्थैक्यात् । ननु शब्दसाम्यमात्रेण किं ? इत्याशङ्कायां कल्पान्तरमाह- **विकारनाशसाधारणरूपान्तरपरिणत्यैव** = विक्रिया-ध्वंसोभयाऽनुगताऽतिरिक्तपरिणामत एव **वा बाधकतैक्यं** ज्ञेयं **इत्यभिप्रायवान्** ग्रन्थकृद् आह- '**प्रतिमे**'ति । **प्रतिमोत्पत्तितः** = देवादिप्रतिकृत्युत्पादात् प्रतिमायोग्यतायाः दार्वादिगताया **नाशः** = उच्छेद **एव** प्रकृते **बाधः** = बाधपदार्थो **भवेत्** । प्रतिमानिष्ठबाधकतानिरूपितबाध्यता प्रतिमायोग्यताप्रतियोगिकनाश्यतालक्षणाऽवगन्तव्या । **यत्नात्** = स्वसमानाधिकरणपुरुषकारात् **कर्मणः** दैवाभिधानस्य **अधिकृतफलजननशक्तिभङ्गलक्षणा** = विवक्षितकार्यजनकसामर्थ्यविघटनात्मिका **विक्रिया बाधः** = बाधपदार्थो भवेत् । स्वसमानाधिकरणयत्ननिष्ठबाधकतानिरूपितबाध्यता कर्मगता विकार्यताऽऽत्मिका विज्ञेया **इति** हेतोः **असौ बाध्य-बाधकता** = उपघात्योपाघातकभावः ।

एतेन = प्रतिमायोग्यतानाश-कर्मविक्रियालक्षणद्विविधबाधनिरूपणेन, अस्य 'निरस्तमि'त्यनेनान्वयः। व्यवहारनयतः **प्रतिमया** = अभिनवोत्पन्नप्रतिमया 'क्रियमाणं कृतमि'ति निश्चयनयतः **तद्धेतुयत्नेन वा** = प्रतिमाजनकप्रयत्नेन वा **तद्योग्यताबाधे** = दार्वादिगतप्रतिमायोग्यतोपघाते **तदुत्पत्तिवत्** = प्रतिमोत्पत्तिवत् पुरुषकारेण **कर्मयोग्यताबाधेऽपि** = दैवगतफलजननयोग्यतोपघातेऽपि **तत्फलोत्पत्तिप्रसङ्गः** =

પ્રસ્તુતમાં દૃષ્ટાન્તસ્વરૂપ પ્રતિમામાં તથા દાર્ષ્ટાન્તિકસ્વરૂપ પુરુષાર્થમાં બાધકતાઐક્ય = અભિન્ન બાધકતા બતાવેલી છે તે શબ્દની સરખામણીની અપેક્ષાએ જ સમજવું. અર્થઅભેદની અપેક્ષાએ નહિ. અથવા તો વિકાર અને નાશમાં અનુગત = સાધારણ એવા ધર્મવિશેષની = રૂપાન્તરપરિણતિની અપેક્ષાએ જ સમજવું. આવા આશયથી ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

❋ બાધદ્વૈવિધ્ય નિરૂપણ ❋

ગાથાર્થ :- પ્રતિમાની ઉત્પત્તિથી પ્રતિમાયોગ્યતાનો નાશ થાય છે. જ્યારે પ્રયત્નથી કર્મમાં વિક્રિયા = વિકાર થાય છે. આ પ્રમાણે બાધ્ય-બાધકભાવ અહીં સમજવો. (૧૭/૨૧)

ટીકાર્થ :- લાકડા વગેરેમાં પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ થવાથી લાકડા વગેરેમાં રહેલી પ્રતિમાયોગ્યતાનો નાશ જ થાય છે. અર્થાત્ યોગ્યતાનાશસ્વરૂપ બાધ પ્રતિમા દ્વારા થાય છે. જ્યારે પ્રયત્ન દ્વારા કર્મમાં વિવક્ષિતફળજનન શક્તિનો ભંગ થવા સ્વરૂપ બાધ થાય છે. આવો બાધ્ય-બાધકભાવ પ્રસ્તુતમાં છે.

શંકા :- જેમ પ્રતિમા દ્વારા અથવા તો પ્રતિમાજન્ય પ્રયત્ન દ્વારા લાકડામાં રહેલી પ્રતિમાયોગ્યતાનો

---

१. हस्तादर्शे 'वैत्य...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'प्रतिमेति' इति नास्ति । ३. हस्तादर्शे '..बाधक' इति त्रुटितः पाठः। ४. हस्तादर्शे '...योग्यताबाधेऽपि तत्फल-बाधेऽपि तत्फलो...' इत्यधिकः पाठः । स चाऽशुद्धः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रसङ्ग इति **निरस्तम्** ।

उपादानस्यैव स्वनाशाऽभिन्नफलोत्पत्तिनियतत्वात् । कर्मयोग्यतायास्तु सुख-दुःखादिनिमित्तत्वाद् दण्डनाशे घटस्येव तन्नाशे फलस्यासम्भवात् इति द्रष्टव्यम् ।।२१।।

कर्मसाध्यफलोत्पादापत्तिः, युक्तेरुभयत्राऽविशेषात् **इति निरस्तम्** ।

प्रकृतनिरासमेव विशदयति - **उपादानस्यैव** = दार्वादिगतप्रतिमायोग्यत्वस्योपादानकारणात्मकतया तस्यैव **स्वनाशाऽभिन्नफलोत्पत्तिनियतत्वात्** स्वपदेन प्रतिमायोग्यत्वग्रहणतः तत्प्रतियोगिकध्वंसाऽभिन्नप्रतिमालक्षण-कार्योत्पादव्याप्यत्वात् । **कर्मयोग्यतायास्तु** = दैवगतफलजननयोग्यतायास्तु **सुखदुःखादिनिमित्तत्वात्** = सुख-दुःखादिनिमित्तकारणत्वादेव **दण्डनाशे घटस्येव तन्नाशे** = कर्मगतफलजननयोग्यतानाशे **फलस्य** सुख-दुःखादेः **असम्भवात्** । यथा दण्डस्य घटनिमित्तकारणतया तन्नाशे न घटोत्पादः सम्भवति, घटस्य तन्नाश-भिन्नत्वात् तथैव कर्मगतयोग्यतायाः सुखादिनिमित्तकारणतया तन्नाशे न सुखाद्युत्पादः सम्भवति, सुखादेः तन्नाशभिन्नत्वात् । प्रतिमायोग्यत्वस्य दार्वादिगतस्य प्रतिमोपादानकारणतया तन्नाशेऽवश्यं प्रतिमाऽवस्थानम्, तस्याः प्रतिमायोग्यत्वनाशाऽभिन्नत्वात् । **न च** ध्वंसस्याऽभावात्मकतया प्रतिमायोग्यताध्वंसस्य प्रतिमालक्षणफलाऽभिन्नत्वाऽसम्भवात्कुड्यं विना चित्रकर्मतुल्यमेतदिति **शङ्कनीयम्**, 'धर्मिकल्पनातो धर्म-कल्पना लघीयसी'ति न्यायेनाऽतिरिक्ताऽभावात्मकधर्मिकल्पनाऽपेक्षया प्रतिमायामेव प्रतिमायोग्यताध्वंसत्व-धर्मकल्पनाया न्याय्यत्वात्, सदंशाऽनुविद्धस्यैवाऽसदंशस्यानुभवाच्च । तदुक्तं **वादिदेवसूरिभिः प्रमाणनय-तत्त्वालोकालङ्कारसूत्रे** 'यदुत्पत्तौ कार्यस्याऽवश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभाव इति, यथा कपालकदम्ब-कोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्बकमिति' (प्र.न.त.३/६१-६२) इति । अवश्यं

બાધ થતાં પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ પુરુષાર્થ દ્વારા કર્મગત યોગ્યતાનો નાશ થતાં કર્મસાધ્ય ફળ ઉત્પન્ન થવાની સમસ્યા સર્જાશે. કારણ કે યુક્તિ તો બન્ને પક્ષમાં સમાન જ છે.

સમાધાન :- ઉપરોક્ત સમસ્યાને અહીં અવકાશ ન હોવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વે જણાવી ગયા તે મુજબ બન્ને સ્થળે બાધ એક સરખો માનવામાં નથી આવેલો પણ જુદા જુદા પ્રકારનો બાધ માનવામાં આવેલ છે. પ્રતિમાજન્ય પ્રયત્ન દ્વારા તો લાકડામાં યોગ્યતાનો નાશ જ થાય છે. જ્યારે પુરુષાર્થ દ્વારા કર્મમાં ફળોત્પાદકશક્તિનું વિઘટન કરવામાં આવે છે. માટે પ્રતિમાજનક પ્રયત્ન દ્વારા કાષ્ઠાદિગત પ્રતિમા-યોગ્યતાનો નાશ થવા છતાં લાકડામાં પ્રતિમા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે પરંતુ પુરુષાર્થ દ્વારા કર્મનો બાધ થવા છતાં પણ કર્મસાધ્ય ફળ ઉત્પન્ન થવાની કોઇ શક્યતા નથી રહેતી. આ વિગતને પૂર્વે જણાવી જ ગયા છીએ. તેમ છતાં આ બાબતની સ્પષ્ટતા કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે ઉપાદાન કારણ અને ઉપાદાનકારણમાં રહેલી ફળજનનયોગ્યતાનો અભેદ હોવાથી યોગ્યતાનો નાશ જ ફળસ્વરૂપ છે. ઉપાદાનયોગ્યતા પોતાના નાશથી અભિન્ન એવા ફળની ઉત્પત્તિની વ્યાપ્ય છે. આવું હોવાથી પ્રતિમાજનક યોગ્યતાનો નાશ થતાં તેનાથી અભિન્ન ફળની ઉત્પત્તિ ત્યાં થઇ શકે છે. જ્યારે કર્મમાં રહેલી યોગ્યતા તો સુખ-દુઃખાદિના નિમિત્તસ્વરૂપ છે. તેથી તેનો નાશ થતાં ફળ ઉત્પન્ન ન થઇ શકે. જેમ દંડ ઘડાનું નિમિત્ત કારણ હોવાથી દંડનો નાશ થતાં ઘડો ઉત્પન્ન ન થઇ શકે. તેમ કર્મગત ફળજનનયોગ્યતાનો નાશ થતાં કર્મસાધ્ય ફળ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના = શક્યતા રહેતી નથી. આ વાત અહીં ખ્યાલમાં રાખવી. (૧૭/૨૧)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ननु येन कर्मणा फलं न जन्यते, तत्र न तद्योग्यतैव, किं यत्नस्य तद्बाधकत्वेनेत्याशङ्कायामाह-

प्रतिमाया अनियमेऽप्यक्षता योग्यता यथा । फलस्यानियमेऽप्येवमक्षता कर्मयोग्यता ।।२२।।

प्रतिमाया इति । **प्रतिमाया अनियमेऽपि** = [1]अनैकान्त्येऽपि दार्वादिदले **यथा योग्यता** प्रतिमाया **अक्षता** तथालोकव्यवहारात् ।

यदुत्पत्तिप्रयोज्या यदनुपलब्धिः स तत्प्रध्वंस इति तात्पर्यम् । अवश्यं प्रतिमोत्पत्तिप्रयोज्या प्रतिमायोग्यतानुपलब्धिरिति प्रतिमैव प्रतिमायोग्यताध्वंस इति स्वध्वंसाऽभिन्नफलोत्पत्तिव्याप्यत्वमुपादानस्याऽनाविलमेव।

तत्र ऋजुसूत्रनये प्रतिमाक्षण एव प्रतिमोपादानक्षणध्वंसः । **न च** द्वितीयादिक्षणेष्वेवं ध्वंसस्याभावेन दार्वादेः पुनरुन्मज्जनाऽऽपत्तिरिति **शङ्कनीयम्**, ध्वंससन्तानाऽभावस्यैव तदापादकत्वात् । व्यवहारनये तु दार्वाद्युत्तरकालवर्त्ति प्रतिमादिस्वद्रव्यं प्रतिमायोग्यताध्वंसः । प्रमाणाऽर्पणात्तु प्रतिमादिरूपं दार्वादिद्रव्यं प्रतिमायोग्यताध्वंसः । तदित्थं नयाऽर्पणात् प्रमाणाऽर्पणाच्च भावस्वभाव एव ध्वंसोऽपि प्रसिद्धिसौधमधितिष्ठति । तुच्छस्वभावत्वे तु प्रध्वंसस्य दार्वादौ शिल्प्यादिव्यापारवैयर्थ्यं स्यात् । प्रमाण-नयार्पणया विस्तरतो ध्वंसस्वरूपं बुभुत्सुभिरस्मत्कृता **जयलता** विलोकनीया (स्याद्वादरहस्यव्याख्या-मध्यम-खण्ड-१ पृ.१४-२२) ।।१७/२१।।

ननु येन कर्मणा फलं सुख-दुःखादिलक्षणं **न जन्यते** = नैवोपधीयते **तत्र** कर्मणि **न तद्योग्यतैव** = सुखादिजननयोग्यतैव, कार्याऽनुपहितयोग्यतायां मानाऽभावात् **किं यत्नस्य** = पुरुषकारस्य **तद्बाधकत्वेन** = कर्मगतफलजननशक्तिविघटनेनाऽजागलस्तनायमानेन? अन्यथैकस्मिन्नपि कर्मणि सकलफलजननयोग्यताऽङ्गीकर्तव्या स्याद् **इत्याशङ्कायामाह- 'प्रतिमाया'** इति । दार्वादितः **प्रतिमाया** उत्पादस्य **अनैकान्त्येऽपि** = भजनाविषयत्वेऽपि **दार्वादिदले** = प्रतिमादलभूतकाष्ठादौ **प्रतिमाया योग्यता यथा अक्षता** = अव्याहता, **तथालोकव्यवहारात्** = 'इदं दार्वादिकं प्रतिमायोग्यमि'त्यादिरूपेण शिष्टलोकव्यवहृतिदर्शनात्। कुतोऽपि हेतोः प्रतिमानुत्पत्तावपि दार्वादिदले तथाविधशब्द-ज्ञानरूपस्य योग्यताव्यवहारस्याऽयोग्यत्वव्यवहारविलक्षणस्याऽऽगोपालाऽङ्गनाप्रसिद्धत्वेन पराकर्तुमशक्यत्वादिति व्यक्तं **उपदेशरहस्यवृत्तौ** (उ. र.वृ.गा.४८) ।

" જે કર્મ દ્વારા ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી તે કર્મમાં ફળજનનયોગ્યતા જ નથી રહેતી. આમ માની લો ને ! પુરુષાર્થને કર્મગત યોગ્યતાનો બાધક માનવાની જરૂર શી છે ? વ્યર્થ ગૌરવ શા માટે કરવું?" આવી કોઈને શંકા થાય તો તેના નિરાકરણ માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

❀ સ્વરૂપ યોગ્યતા પણ સ્વીકાર્ય ❀

ગાથાર્થ :- જેમ દરેક લાકડામાંથી પ્રતિમા ઉત્પન્ન થાય જ આવો કોઈ નિયમ ન હોવા છતાં તેમાં પ્રતિમાયોગ્યતા અવ્યાહત જ છે. તે જ રીતે 'દરેક કર્મ દ્વારા ફળ ઉત્પન્ન થાય જ' તેવો કોઈ નિયમ ન હોવા છતાં પણ કર્મમાં ફળજનન યોગ્યતા અવ્યાહત રીતે રહેલી જ છે. (૧૭/૨૨)

ટીકાર્થ :- 'દરેક લાકડામાંથી પ્રતિમા અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય' તેવો નિયમ ન હોવા છતાં જેમ લાકડા વગેરેમાં પ્રતિમાને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા અવ્યાહત છે, કારણ કે લોકોમાં તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર દેખાય છે.

१. हस्तादर्शे 'आने..' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

फलस्य = सुख-दुःखादिरूपस्य पुरुषकारबाध्यत्वेन **अनियमेऽपि एवं कर्मयोग्यताऽक्षता**, अध्यवसायविशेषप्रयुक्तरसस्थितिविशेषघटितत्वात्तस्याः, प्रामाणिकलोकप्रसिद्धत्वाच्च फलाऽभावेऽपि बाध्यकर्मयोग्यताव्यवहारस्येति भावः । तदुक्तं- "नियमात्प्रतिमा नात्र न चाऽतोऽयोग्यतैव हि। तल्लक्षणवियोगेन प्रतिमेवाऽस्य बाधकः" (यो.बिं. ३३२) इति ।।२२।।

एवं प्रकारेण **सुख-दुःखादिरूपस्य फलस्य** = कर्मसाध्यफलस्य दशाविशेषे **पुरुषकारबाध्यत्वेन** = विभिन्नफलोपधायकबलवद्यत्नोपघात्यत्वेन **अनियमेऽपि** = अनैकान्त्येऽपि **कर्मयोग्यता** = दैवनिष्ठ-फलजननयोग्यता **अक्षता, तस्याः** = कर्मगतयोग्यतायाः **अध्यवसायविशेषप्रयुक्तरस-स्थितिविशेषघटितत्वात्** = मिथ्यात्वाऽविरति-कषाय-लेश्यादिसहकृताऽन्तःकरणपरिणामविशेषप्रयुक्तेन फलप्राचुर्याद्युपपादकाऽनु-भागाऽवस्थानविशेषेण गुम्फितत्वात्, **फलाऽभावेऽपि** = पुरुषकारबाध्यकर्मसाध्यसुखादिकार्याऽनुपधानेऽपि **बाध्यकर्मयोग्यताव्यवहारस्य** = अनुपधेयफलककर्मगतफलजननयोग्यताव्यवहृतेः **प्रामाणिकलोकप्रसिद्धत्वाच्च** = प्रमाणानुसारिशिष्टलोकेषु स्वरसतः प्रसिद्धत्वाच्च ।

तदुक्तं योगबिन्दौ नियमादिति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → **नियमात्** = अवश्यन्तया **प्रतिमा** = दैवतादिप्रतिबिम्बरूपा **न** = नैव **अत्र** = दार्वादौ योग्यतायां सत्यामपि । **न च अतः** = प्रतिमाया अभवनाद् **अयोग्यतैव हि** । कथम् ? इत्याह- **तल्लक्षणवियोगेन**[1] = अयोग्यतालक्षणाऽभावेन तथा-लोकरूढेः । ततः **प्रतिमेव** = प्रतिबिम्बनिष्पत्तिरिव दार्वादेः योग्यतायाः **अस्य** = कर्मणः **बाधकः** पुरुषकारः । यथा हि दार्वादीनां योग्यता तावदेव व्यपदिश्यते यावत्प्रतिमालक्षणं कार्यं न[2] निष्पद्यते कार्यनिष्पत्तौ सर्वत्र कारणस्याऽकारणीभूततया रूढत्वात् । एवं कर्माऽपि यावत्पुरुषकारेण विक्रियां अन्यथापरिणतिलक्षणां नाऽऽनीयते तावत्तदबाधितरूपमेवाऽऽस्ते । पुरुषकारप्रवृत्तौ तु तयोर्बाध्यबाधक-भावः सम्पद्यत इति (यो.बिं.३३२) ← । न चैवमेकस्मिन्नेव कर्मणि सकलफलजननयोग्यताऽऽपत्तिरपरिहार्या स्यादिति शङ्कनीयम्, काययोगाद्यधीनप्रकृत्यादिबन्धाऽनुसारेणैव तत्तत्फलजननयोग्यतायाः तत्तत्कर्मणि स्वीकारादिति दिक् ।।१७/२२।।

તેમ સુખ-દુઃખાદિ સ્વરૂપ કર્મફળ પુરુષાર્થ દ્વારા બાધ્ય હોવાથી અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય તેવો નિયમ ન હોવા છતાં પણ કર્મમાં યોગ્યતા અવ્યાહત જ છે. કારણ કે કર્મગત ફળજનનયોગ્યતા તો વિશિષ્ટ પ્રકારના અધ્યવસાયથી પ્રયુક્ત એવા રસવિશેષ અને સ્થિતિવિશેષથી ઘટિત છે. તથા ફળોત્પાદકતાનો નિયમ ન હોવાથી પુરુષાર્થબાધ્ય કર્મનું ફળ ન થવા છતાં પણ પુરુષાર્થબાધ્ય એવા કર્મમાં ફળજનનયોગ્યતાનો વ્યવહાર પ્રામાણિક લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'લાકડા વગેરેમાંથી અવશ્ય પ્રતિમા ઉત્પન્ન થાય તેવો નિયમ નથી અને તેટલા માત્રથી તેમાં અયોગ્યતા જ છે - એવું પણ નથી સિદ્ધ થતું. કારણ કે પ્રતિમા ઉત્પન્ન થવાની અયોગ્યતાના લક્ષણ (ધૂમાડામાં રહેલા છે તેમ) તેમાં રહેલા નથી. તેથી પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ જેમ લાકડામાં રહેલી પ્રતિમાયોગ્યતાની બાધક બને છે તેમ પુરુષાર્થ કર્મનો = કર્મગત ફલજનનયોગ્યતાનો બાધક બને છે.' ← (૧૭/૨૨)

---

१. योगबिन्दुवृत्तौ मुद्रितायां प्रकृते '... नियोगेन' इति पाठः । स च प्रस्तुतद्वात्रिंशिकावृत्तिगतपाठाऽपेक्षयाऽर्थविवरणविवक्षया चाऽशुद्धः प्रतिभाति । २. मुद्रितायां योगबिन्दुवृत्तौ 'न' इति पदं नास्ति । परं अस्माभिरावश्यकत्वात्तद् गृहीतम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ननु योग्यतैव प्रतिमामाक्षेप्स्यति किं तद्बाधकेन पुरुषकारेण ? इत्याशङ्क्याह–

दार्वादेः प्रतिमाऽऽक्षेपे[1] तद्भावः सर्वतो ध्रुवः[2]। योग्य[3]स्याऽयोग्यता वेति न चैषा लोकसिद्धितः।।२३।।

दार्वादेरिति । दार्वादेः = दलस्य स्वयोग्यतयैव (**प्रतिमाऽऽक्षेपे**) प्रतिमानिष्पत्त्या **तद्भावः**

ननु योग्यतैव = दार्वादिगतप्रतिमाजननयोग्यतैव **प्रतिमां आक्षेप्स्यति किं तद्बाधकेन** = दार्वादिगत-योग्यतोपघातकेन **पुरुषकारेण ? इत्याशङ्क्य योगबिन्दु**संवादं (यो.बिं.३३३) **आह- 'दार्वादेः'** ।

વિશેષાર્થ :- હોશિયાર વિદ્યાર્થી ભણવાની મહેનત ન કરવાના લીધે અથવા સિનેમા, કલબ વગેરેમાં રખડપટ્ટી કરવા સ્વરૂપ અવળો પુરુષાર્થ કરવાના લીધે પરીક્ષામાં નાપાસ થાય અને તે એમ કહે કે 'મારા નસીબમાં પાસ થવાનું ન હતું' તો આ જવાબ શું યોગ્ય છે ? દીક્ષા લેવા માટે ગુરુનો પરિચય કરવો, વૈરાગ્યવર્ધક ધર્મદેશના વગેરેનું શ્રવણ કરવું, જપ-તપ-ત્યાગ કરવો, વિશિષ્ટ અભિગ્રહો ધારણ કરવા.... આવું કશું પણ કર્યા વિના સ્વેચ્છાથી લગ્ન કરનાર માણસ 'મારા નસીબમાં દીક્ષા નથી' આવું બોલે તો શું તે યોગ્ય છે ? આરોગ્યના કોઇ પણ નિયમ ન પાળીને વ્યસની માંદો પડે અને 'મારા નસીબમાં આરોગ્ય નથી' આવું બોલે તો તેનો જવાબ કોઇ માણસ શું સાચા જવાબ તરીકે સ્વીકારશે? સિંહ જંગલમાં શિકાર કરવા ગુફાની બહાર જ ન નીકળે અને ભૂખ્યો મરવા પડે ત્યારે 'આ સિંહના નસીબમાં શિકાર - ખોરાક નથી' આવી વાતને શું કોઇ સાચી માનવા તૈયાર થાય ? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર 'ના' છે. સાચી દિશામાં વ્યવસ્થિત પુરુષાર્થ ખરા દિલથી કરે અને તેમ છતાં પરિણામ ન મળે તો તેનો જવાબ સાચો માનવા કોઇ તૈયાર થાય.

માટે અવળા પુરુષાર્થના કારણે સમ્યક્ ફળ ન મળે ત્યાં કર્મમાં = નસીબમાં ફળજનનયોગ્યતા = ફળોત્પાદકશક્તિ સર્વ શિષ્ટ પુરુષોને નિર્વિવાદરૂપે માન્ય જ બને છે. બાકી તો જે આરસમાંથી પ્રતિમા બનવાના બદલે બીજી જ કોઇક ચીજ બની ગઇ હોય તો 'તે આરસમાં પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા ન હતી' આવું માનવું પડશે કે જે કોઇ વ્યવહારવર્તી જીવને માન્ય નથી. માટે જે કર્મ દ્વારા ફળ ઉત્પન્ન થયેલ નથી ત્યાં પણ ફળજનનયોગ્યતા માનવી જરૂરી છે. હા, પણ પ્રત્યેક કર્મમાં તમામ ફળને આપવાની યોગ્યતા માની ન શકાય. જે પ્રકારની કર્મની પ્રકૃતિ હોય તે મુજબના જ ફળને આપવાની તેમાં યોગ્યતા હોય એવું કર્મવેત્તાઓને માન્ય છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. કર્મની ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૪૮ કે ૧૫૮ પ્રકૃતિઓનો અભ્યાસ કરવાથી આ વિગત સ્પષ્ટ થઇ જાય તેમ છે. (૧૭/૨૨)

"લાકડા, આરસ વગેરેમાં રહેલી પ્રતિમાજનન યોગ્યતા જ પ્રતિમાને ઉત્પન્ન કરશે. યોગ્યતાબાધક પુરુષાર્થની કલ્પના કરવાથી સર્યું" આવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

❀ યોગ્યતા ફળોપધાયક નથી ❀

ગાથાર્થ :- લાકડા વગેરે(ની યોગ્યતા) દ્વારા જ પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તમામ લાકડા વગેરેમાંથી અવશ્ય પ્રતિમા ઉત્પન્ન થઇ જાય અથવા તો યોગ્યતાવાળા લાકડા વગેરેમાં અયોગ્યતા માનવી પડશે. પરતું આવી અયોગ્યતા તો માની ન શકાય. કારણ કે તે લોકસિદ્ધ છે. (૧૭/૨૩)

ટીકાર્થ :- 'લાકડા વગેરે ઉપાદાન કારણની સ્વયોગ્યતા દ્વારા જ પ્રતિમાની નિષ્પત્તિ થઇ જાય.' તેવું

---

१. हस्तादर्शे 'प्रतिमापेक्षे' इत्यशुद्धः पाठः । २. 'ध्रुवम्' इति सर्वत्र प्रतौ पाठः । व्याख्यानुसारेण 'ध्रुवः' इति पाठः सम्यगाभाति ।
३. 'योग्यतायोग्यता' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= प्रतिमाभावः **सर्वतः** = सर्वस्माद् **ध्रुवो** = निश्चितः प्रसज्येत । ♦**योग्यस्य** दार्वादेरेव **अयोग्यता** प्रतिमाऽनाक्षेपे **वा इति** = एतत्प्रसज्येत♦ । **न च** = न पुनः **एषा** = अयोग्यता, **लोक(प्र)-सिद्धितः** । न हि दार्वादीनि प्रतिमानिष्पत्त्यभावेऽपि अयोग्यानीति प्रसिद्धिरस्ति, तदापि योग्यतयैव तेषां रूढत्वादिति ।।२३।।

दलस्य = प्रतिमोपादानकारणस्य **स्वयोग्यतयैव** = स्वकीयप्रतिमाजननयोग्यतयैव **प्रतिमाऽऽक्षेपे** = **प्रतिमा-निष्पत्त्या** फलोपधाने स्वीक्रियमाणे हि **सर्वस्मात्** दार्वादेः सकाशात् **प्रतिमाभावो निश्चितः प्रसज्येत**। न चैवं भवति, किन्तु तक्षण-दल-वेधादिव्यापारैरेवाऽवहितप्रयुक्तैः योग्यात् काष्ठात् प्रतिमा निष्पद्यते। यथोक्तं **बृहत्कल्पभाष्ये** → जं पि य दारुं जोग्गं जस्स उ वत्थुस्स तं पि हु न सक्का । जोएउमणिम्मविउं तच्छण-दल-वेह-कुस्सेहिं ।। ← (बृ.क.भा.२१७) इति । युक्तञ्चैतत् । न हि समुचितसाधन-व्यतिरेकेणोपादानमात्रात्कार्यसिद्धिः सम्भवति । तदुक्तं **व्यवहारसूत्रभाष्ये** → उवकरणेहिं विहूणो जह वा पुरिसो न साहए कज्जं ← (व्य.सू.भा.१०/५४०) इति ।

कल्पान्तरमाह- **योग्यस्य** = प्रतिमाजननयोग्यस्य एव दार्वादेः **प्रतिमाऽनाक्षेपे** = प्रतिमानुपधाने **अयोग्यता वा** = अथवा **इति** = **एतत् प्रसज्येत** । न चास्त्वयोग्यतैव तादृशदार्वादेः, फलानुपहित-योग्यतायां मानाभावादिति वक्तव्यम्, फलाऽभावेऽपि तत्र योग्यताव्यवहारस्य **लोकसिद्धितः** = प्रामाणिक-लोकप्रसिद्धितः **न पुनः** प्रतिमाया **अयोग्यता** फलाऽनुपधायकदार्वादौ वक्तुं शक्यते। **तदापि** = प्रतिमानुपधानदशायामपि **योग्यतयैव** = प्रतिमाजननसामर्थ्यवत्तयैव **तेषां** दार्वादीनां **रूढत्वात्** = स्वरसतः प्रसिद्धत्वात् ।

तदुक्तं **उपदेशपदेऽपि** → न हि जोग्गे नियमेणं जायइ पडिमादि ण य अजोगत्तं। तल्लक्खण-विरहाओ पडिमातुल्लो पुरिसगारो त्ति ।। ← (उप.पद.३४३) तद्व्याख्यैवम् → न = नैव हि = यस्माद् योग्ये = दलभावापन्ने दार्वादौ नियमेन = अवश्यन्तया जायते प्रतिमादि, किन्तु कस्मिंश्चिदेव पुरुषकारोपगृहीते। न च वक्तव्यं "शक्तयः सर्वभावानां कार्याऽर्थापत्तिगोचराः(?साधनाः)" (**तत्त्वसङ्ग्रह**-१५८८, २८३९) इति वचनात् कार्यानुदये कथं योग्यता समस्तीति ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्याह- न च = नैवायोग्यत्वं योग्यतया सम्भावितानां समस्ति। कुत इत्याह- तल्लक्षणविरहाद् = अयोग्यतालक्षण-विपर्ययात् । न हि फलानुदयेऽपि व्यवहारिणः कारणमकारणतया व्यपदिशन्ति, भिन्नलक्षणतया योग्या-

---

માનવામાં આવે તો તમામ લાકડા વગેરેમાંથી ચોક્કસ પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ થઈ જશે. અથવા લાકડામાંથી પ્રતિમા ઉત્પન્ન ન થાય તો યોગ્ય એવા લાકડા વગેરેમાં જ અયોગ્યતા આવી જશે અર્થાત્ જે લાકડું પ્રતિમાને ઉત્પન્ન ન કરે, જે લાકડા વગેરેમાં પ્રતિમા ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તે લાકડામાં પ્રતિમાજનનયોગ્યતાનો અભાવ માનવો પડશે. પરંતુ આવું તો નથી. જે લાકડામાં પ્રતિમા પ્રગટ થઈ ન હોય તેમાં અયોગ્યતા મનાતી નથી. કારણ કે તે લાકડામાં યોગ્યતા લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિમાની નિષ્પત્તિ ન થયેલી હોય તો પણ 'આ લાકડા વગેરે પ્રતિમા માટે અયોગ્ય છે' આ વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. પ્રતિમા ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તેવી અવસ્થામાં પણ તે લાકડા વગેરે પ્રતિમાજનનયોગ્ય તરીકે જ લોકમાં પ્રસિદ્ધ = રૂઢ છે. (૧૭/૨૩)

हस्तादर्शे '♦.......♦' चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इदमेव प्रकृते योजयनन्नाह–

कर्मणोऽप्येतदाक्षेपे दानादौ भावभेदतः । फलभेदः कथं नु स्यात्तथाशास्त्रादिसङ्गतः ।।२४।।

ऽयोग्ययोः रूढत्वात् । यद्येवं शुभाऽशुभकार्याऽनुकूलतया स्थिते दैवे किंरूपस्तत्र पुरुषकारः प्रवर्त्तते इत्याशंक्याह- प्रतिमातुल्यः = प्रतिमानिष्पादनक्रियासदृशः पुरुषकारः। यथा हि योग्यमपि दारु न स्वयमेव प्रतिमात्वेन परिणमति, किंतु पुरुषकारादेव एवं पुरुषकाराऽपेक्षं दैवमपि स्वफलकारणमिति (उप.प.वृ.३४३) अत्रैव प्रतिपक्षे बाधामाह- → जइ दारुं चिय पडिमं अक्खिवइ तओ य हंत णियमेण ।

पावइ सव्वत्थ इमा अहवा जोग्गं अजोग्गंति ← (उप.प. ३४४)

व्याख्या → यदि दार्वेव प्रतिमामाक्षिपति साध्यकोटीमानयति, ततश्च = तस्मादेव प्रतिमाक्षेपात् 'हंतेति' पूर्ववत्, नियमेन प्राप्नोति = आपद्यते सर्वत्र दारुणि इयं प्रतिमा । प्रतिज्ञान्तरमाह- अथवा प्रतिमाऽनाक्षेपे योग्यमपि दारु अयोग्यं स्यादिति ← (उप.प.गा. ३४४ वृत्ति) ।

नन्वेवमप्यस्तु को दोष इत्याशंक्याह–

न य एवं लोगणीई जम्हा जोग्गम्मि जोग्गववहारो । पडिमाणुप्पत्तीयवि अविगाणेणं ठिओ एत्थ।।३४५।।

व्याख्या- न च = नैवैवं योग्यस्याप्ययोग्यतया लोकनीतिः = शिष्टव्यवहारो दृश्यते, यस्माद्योग्ये योग्यव्यवहारो 'योग्यमिदमि'ति शब्दज्ञानप्रवृत्तिरूपः प्रतिमानुत्पत्तावपि कुतोऽपि हेतोः पुरुषकारवैगुण्येन प्रतिमायामनुत्पन्नायामप्यविगानेन बालाऽबलादिजनाऽविप्रतिपत्त्या स्थितोऽत्र दारुणि (उप.प.वृत्ति. ३४५)।

किञ्चात्र पुरुषकारमनपेक्ष्य दैवेन फलाऽऽक्षेपेऽनवाप्तजिनाज्ञेऽपि मोक्षफलमुपधीयेतेति व्यक्तं **उपदेशरहस्ये** → दइवेण फलक्खेवे अइप्पसंगो हवे पयडो ← (उप.रह.४८) इत्यत्र । ततश्च दैवफलस्य बाधने साधने वा पुरुषकारस्याऽपेक्षाऽनाविलैव । तदुक्तं **सोमदेवसूरिणा** अपि **नीतिवाक्यामृते** → कस्य नामैकदैव सम्पद्यते पुण्यराशिः ? ← (नी.वा. १/३१), → अनाचरतो मनोरथाः स्वप्नराज्यसमाः ← (नी.वा. १/३२) इति ।।१७/२३।।

इदमेव तत्त्वं **प्रकृते** = दैव-पुरुषकारस्थले **योगबिन्दुसंवादेन** (यो.बिं.३३४) **योजयन्नाह**- '**कर्मण**' इति । **दैवसंज्ञितस्य कर्मणोऽपि फलहेतुपुरुषकाराऽऽक्षेपे** = दैवसाध्यफलोपधानसहकारिकारणीभूतयत्नो-

---

વિશેષાર્થ :- 'જો આ આરસનો ટુકડો શિલ્પીના હાથમાં આવ્યો હોય તો આમાંથી સરસ મજાની પ્રતિમા તૈયાર થઈ હોત. પણ કડીયાના હાથમાં આવી જવાના લીધે સીડીના પગથિયા રૂપે તે બની ગયો છે' આ પ્રમાણે લોકોને માન્ય છે. આનો અર્થ એ થયો કે જે આરસ, લાકડા, પત્થર વગેરેમાંથી પ્રતિમાનું નિર્માણ નથી થયું તેમાં પણ પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા રહેલી જ છે. શિલ્પી વગેરેનો સહકાર મળે તો તેમાંથી યોગ્યતાના પ્રભાવે પ્રતિમા પ્રગટ થાય. માટે માત્ર યોગ્યતા દ્વારા જ ફળ ઉત્પન્ન થઈ નથી જતું. બાકી તો તમામ લાકડા, આરસ, પત્થર વગેરેમાં પ્રતિમા રૂપે થવાની યોગ્યતા હોવાથી તે તમામમાંથી પ્રતિમા ઉત્પન્ન થઈ જ જાય. બાકીની વાત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. **(૧૭/૨૩)**

આ જ વસ્તુને પ્રસ્તુતમાં સંગત કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે

ગાથાર્થ :- કર્મથી પણ પ્રયત્નની ઉત્પત્તિ થઈ જ જતી હોય તો દાન વગેરેમાં ભાવ બદલાઈ જવાથી શાસ્ત્રાદિપ્રસિદ્ધ ફળભેદ કઈ રીતે સંગત થઈ શકે ? **(૧૭/૨૪)**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कर्मणोऽपीति । **कर्मणोऽपि** दैवसंज्ञितस्य **एतदाक्षेपे** = फलहेतुपुरुषकाराऽऽक्षेपे **दानादौ** सुकृतविशेषे विधीयमाने **भावभेदतः** = परिणामविशेषतस्तत्तारतम्यलक्षणात् फलस्य भेदः (=**फलभेदः**) प्रकर्षाऽपकर्षरूपः **कथं नु स्यात्** ? न कथञ्चिदित्यर्थः, तथा **तथा** तेन तेन प्रकारेण **शास्त्रादि-सङ्गतः** = शास्त्रलोकसिद्धः । तथाविधपुरुषकारविकलात् **कर्मणः** फलाऽभ्युपगमे न कथञ्चित्त-च्चित्रता युज्यते । फलहेतोः [1]कर्मणः पुरुषकारमन्तरेणैकाऽऽकारत्वाऽऽपत्तेरिति परापेक्षमेतद् द्वितयं प्रतिपत्तव्यमिति ॥२४॥

पधायकत्वे, न केवलं दार्वादियोग्यतायाः प्रतिमाऽऽक्षेपे सर्वत्र तद्भाव इत्यपिशब्दार्थः, **दानादौ सुकृत-विशेषे विधीयमाने परिणामविशेषतः** = अध्यवसायवैचित्र्यात् **तत्तारतम्यलक्षणात्** = भावन्यूनाऽऽधिक्यरू-पात् **फलस्य प्रकर्षाऽपकर्षरूपो** विपाककालतारतम्यलक्षणश्च **भेदः न कथञ्चिदपि स्यात्** । **न च** सुकृतैक्ये परिणामविशेषात् फलोत्कर्षाऽपकर्षावसिद्धावेवेति **शङ्कनीयम्**, तादृशफलभेदस्तु **तेन तेन प्रकारेण शास्त्र-लोकसिद्धः** = सच्छास्त्र-शिष्टलोकयोः प्रसिद्ध एव । शालिभद्रजीवसङ्गम-कपिलादासीकृतेन सुपात्र-दानोदाहरणेन, वीरकशालापति-कृष्णकृतेन पालक-शाम्बकृतेन वा श्रीनेमिनाथवन्दनेन शीतलाचार्यकृतद्रव्य-भाववन्दनेन च फलभेदः शास्त्रप्रसिद्ध एव । सद्भाव-विष्टिकृतराजसेवादितश्च फलभेदो लोकसिद्धोऽनपलपनीय एव । फलकालभेदश्च **श्रावकप्रज्ञप्तौ उमास्वातिवाचकैः** → भिन्नो जहेह कालो तुल्ले वि पहंमि गइ-विसेसाओ । सत्थे व गहणकालो महमेहाभेयओ भिन्नो ॥ तह तुल्लम्मि वि कम्मे परिणामाइकिरियावि-सेसाओ । भिन्नो अणुहवकालो जिट्ठो मज्झो जहन्नो य ॥ ← (श्रा.प्र.२०१/२०२) इत्येवमावेदितः। **तथाविधपुरुषकारविकलात्** = प्रशस्ताऽप्रशस्तपरिणाम-मन्दाऽमन्दाऽऽदरादिलक्षणाऽभ्यन्तरयत्नाऽसहकृतात् **कर्मणः** = दानादिक्रियाजन्यदैवात् सकाशात् **फलाऽभ्युपगमे** तु **न कथञ्चित्** = केनाऽपि प्रकारेण **तच्चित्रता** = दानादिकर्मसाध्यफलवैचित्र्यं **युज्यते** । **फलहेतोः** = स्वर्गादिफलसाधनस्य **कर्मणः** दानादिसु-कृतलक्षणस्य दैवाऽऽख्यस्य वा **पुरुषकारं** शस्ताऽशस्ताध्यवसायादिलक्षणं **अन्तरेण एकाऽऽकारत्वाऽऽपत्तेः** = समानफलजनकत्वप्रसङ्गाद् **इति** हेतोः **पराऽपेक्षं** = परस्पराऽपेक्षं **एतद् द्वितयं** कर्म-पुरुषकारलक्षणं **प्रतिपत्तव्यमिति** । एतेन → पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ← (म.भा.अनुशासन.६/७) इति **महाभारत**वचनमपि व्याख्यातम्।

तदुक्तं **उपदेशपदे**ऽपि → एवं जइ कम्मं चिय चित्तं अक्खिवइ पुरिसगारं तु । णो दाणाइसु पुण्णाइभेय मोऽज्झप्पभेएण ॥ ← (उप.पद.३४६) इति। तद्व्याख्या चैवम् → एवं परोपन्यस्ताऽप्रतिमा-

ટીકાર્થ :- ભાગ્ય જેનું બીજું નામ છે એવા કર્મથી પણ જો ફળોત્પાદક એવો ઉદ્યમ થઇ જ જતો હોય તો દાન વગેરે વિશિષ્ટ સુકૃત કરતી વખતે અંતરના પરિણામમાં તરતમતાસ્વરૂપ ભેદભાવ થઇ જવાના કારણે ફળમાં પ્રકર્ષ અને અપકર્ષ સ્વરૂપે જે ભેદ પડી જાય છે તે કઇ રીતે સંગત થઇ શકે ? અર્થાત્ કોઇ પણ રીતે સંગત થઇ ન શકે. ઉપરોક્ત ફળભેદ કાલ્પનિક નથી પણ તે તે રીતે શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તથાવિધ ઉદ્યમ વિના જ કેવળ કર્મ થકી ફળનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો સમાન ક્રિયાથી ફળમાં વૈવિધ્ય = ભેદભાવ જરા પણ સંગત થઇ ન શકે. કારણ કે ફળનું કારણ એવું કર્મ તો ઉદ્યમ વિના એકસરખું જ બની જાય. માટે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ- બન્ને એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે - એમ સ્વીકારવું જ પડે. (૧૭/૨૪)

१. हस्तादर्शे 'कर्मपुरुष...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शुभात्ततस्त्वसौ भावो [1]हन्ताऽयं तत्स्वभावभाक्। एवं किमत्र सिद्धं स्यादत एवाऽस्त्वतो ह्यदः।।२५।।

शुभादिति । शुभात् ततस्तु = तत एव कर्मणः प्राग् नानानिमित्तोपार्जिताद् **असौ**

मिव यदि चेत् कर्मैव दैवसंज्ञितं चित्रं नानारूपमाक्षिपति स्वोपग्रहकारितया सन्निहितं करोति गलगृहीततथाविधकिङ्करवत् पुरुषकारमुक्तरूपं पुनः । तदा नो दानादिषु परलोकफलेषु क्रियाविशेषेषु शुभाऽशुभरूपेषु पुण्यादिभेदः = पुण्यपापनानात्वं स्यात्। मो पूर्ववत्। अध्यात्मभेदतः = अध्यवसायभेदात्। यदि हि दैवाऽऽयत्त एव पुरुषकारः क्रियासु शुभाशुभरूपासु व्याप्रियते 'प्रकृतिरेव करोती'ति साङ्ख्यमतमास्थितानां, तदा योऽयं दानादिक्रियासु शुभाऽशुभरूपकर्ममात्रहेतुकास्वध्यात्मभेदात् पुण्यपापयोरुत्कर्षाऽपकर्षकृतो भेदः सर्वास्तिकसम्मतः स कथं सङ्गच्छते इति । तथा च पठ्यते- "अभिसन्धेः फलं भिन्नमनुष्ठाने समेऽपि हि। परमोऽतः स एवेह वारीव कृषिकर्मणि।। (**योगदृष्टिसमुच्चय**-गा.११८) इति ← (उप.पद.३४६ वृत्ति) । **एतेन →** कर्मणः फलजनकत्वे तदस्तित्वमात्रात्फलोपधानाऽऽपत्तिरपि **निरस्ता,** आत्मपरिणामविशेषाऽऽहितविचित्रशक्तियोगेन कर्मणः तत्तद्द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-भवसापेक्षतया नियताऽनियतजननाऽभ्युपगमात् । तदुक्तं **धर्मसङ्ग्रहण्यां श्रीहरिभद्रसूरिभिः →**

परिणामविसेसेणं करेइ कम्मम्मि वीरियं चित्तं । जं सो ण उ तं सत्तामेत्तेणं होइ फलदं ति।।
सव्वेसिं फलभावाऽणिययसहावा ण सव्वफलदत्तं । नियसहावत्तं चिय तग्गयपरिणामसावेक्खं ।।
← (धर्म.सं.५७७-५७८) इति । योगमार्गे पुरुषकारस्तु परिशुद्धाज्ञायोगरूपोऽवसेय इति व्यक्तं **उपदेशपदे** (गा.३२८) ।।१७/२४।।

नन्विदमपि कथं सिध्यति यथा दानादौ भावभेदस्ततोऽपि च फलभेदः ? इत्याशङ्कायां **योगबिन्दु**-(यो.बिं.३३५)संवादेनाह- **शुभादिति** । योगबिन्दुवृत्त्यनुसारेण व्याख्यानयति- **शुभात् तत एव कर्मणः**

વિશેષાર્થ :- 'માત્ર ભાગ્યથી જ ઉદ્યમ થાય છે' તેમ માનવામાં આવે તો સમાન દાન કરનારનું ભાગ્ય તો સમાન જ હોવાથી સરખા પ્રમાણમાં પૈસા વગેરેનું દાન કરવાનો ભાગ્યવશ ઉદ્યમ કરનારને તે દાનથી એકસરખું જ ફળ મળવું જોઈએ. કારણ કે બાહ્ય પુરુષાર્થ તો સમાન જ છે. પરંતુ તેવું બનતું નથી. વ્યવહારથી એકસરખું દાન કરવા છતાં અંતઃકરણના ભાવની તરતમતાના લીધે દાનના ફળમાં પણ તરતમતા પડી જાય છે. જો કર્મને પુરુષાર્થની જરા પણ અપેક્ષા ન હોય તો વ્યક્તિને સરખા પ્રમાણમાં દાન કરાવનાર કર્મના સ્વરૂપમાં કોઈ ફેર ન હોઈ શકે. તથા દાન કરતી વખતે દાતાના મનમાં ભાવ પણ સરખા જ થવા જોઈએ. અથવા સમાનદાનજનક કર્મ સમાન હોવાથી દાતારના ભાવ અલગ અલગ પ્રકારના હોવા છતાં પણ તેના ફળમાં કોઈ ફરક પડવો ન જોઈએ. આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે 'પુણ્ય-પાપ કર્મ ઉદ્યમસાપેક્ષ રહીને ફળ આપે છે' આમ માન્યા વિના છૂટકો નથી. (૧૭/૨૪)

❋ ભાગ્ય અને ઉદ્યમ પરસ્પર સાપેક્ષ ❋

ગાથાર્થ :- શુભ કર્મ હોવાના કારણે આ ભેદભાવવાળો ભાવ થાય છે. તથા તેવા સ્વભાવવાળો ફળભેદ થાય છે. આનાથી અહીં શું સિદ્ધ થયું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે કર્મથી ભાવ થાય છે અને ભાવથી કર્મ થાય છે. (૧૭/૨૫)

ટીકાર્થ :- પૂર્વે અનેક નિમિત્તોથી ઉપાર્જિત થયેલા શુભ કર્મથી જ દાનાદિ કરવાના અવસરે

१. हस्तादर्शे 'हेतोयं' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दानादिकाले भिन्नरूपतया प्रवृत्तो **भावो हन्त अयं** च फलभेदः **तत्स्वभावभाक्**=भावभेदाऽपेक्षोत्पत्तिकविचित्रस्वभाववानिति ।

परः पृच्छति - **एवं किमत्र** विचारे **सिद्धं स्यात्** ? तत्राऽऽह- **अत एव** कर्मणः **अस्तु** भावः तथा **अतो हि**=अत एव भावाद् **अदः**=कर्माऽस्तु । तथा च प्रवाहेणाऽपि परस्पराऽपेक्षत्वमनयोः सिद्धमिति भावः ।।२५।।

= दैवसंज्ञितात् **प्राग्** = पूर्वं **नानानिमित्तोपार्जितात्** = चित्रनिमित्तकारणसम्पादितात् **दानादिकाले** = सुकृताऽवसरे **भिन्नरूपतया** = विलक्षणरूपेण **प्रवृत्तो भावः** = पुरुषार्थत्वेनाऽभिमतः परिणामः **हन्त अयं च फलभेदः** = फलगतोत्कर्षाऽपकर्षः **भावभेदाऽपेक्षोत्पत्तिकविचित्रस्वभाववान्** = दानादिकालीनपरिणामविशेषाऽऽयत्तोत्पादशालिस्वरूपविशेषाऽऽश्रयः। परमार्थतः तथाविधाऽन्तरङ्गयत्न-परिणामाऽध्यवसाय-लेश्यादि-बहिरङ्गसदसच्चेष्टादिलक्षणपुरुषकारोऽपि तथाविधाऽदृष्टाधीन एव । इदमेवाभिप्रेत्य **तन्दुलवैचारिकप्रकरणे** → पुण्णेहिं हायमाणेहिं पुरिसगारो वि हायई । पुण्णेहिं वड्ढमाणेहिं पुरिसगारो वि वड्ढई।। ← (तं.वै.६३) इत्युक्तम् । ततः पूर्वकर्मप्रयुक्तो दानादिकालीनपरिणामभेदः परिणामभेदप्रयुक्तश्च फलभेद इति भावः ।

अथ **परः पृच्छति - एवं** निरुक्तप्रकारे सति **किं अत्र विचारे** = दैव-पुरुषकारबलाऽबलमीमांसायां **सिद्धं** = निष्पन्नं **स्यात्** ? **तत्राऽऽह - अत एव कर्मणः** शुभाऽशुभरूपात् सकाशाद् **अस्तु भावः** = दानादिकालीनपरिणामविशेषः । **तथा** = तेनैव प्रकारेण **अत एव भावात्** = तत्तदनुष्ठानकालीनाऽध्यवसायात् **कर्म** तत्तदन्तरङ्ग-बहिरङ्गफलसाधनं **अस्तु**। पुनश्च तथाविधकर्मणः सकाशात् पुरुषकारस्तस्माच्च कर्म। **तथा च प्रवाहेणाऽपि परस्पराऽपेक्षत्वं** = मिथःसापेक्षत्वं **अनयोः** दैव-पुरुषकारयोः **सिद्धमिति भावः** ।।१७/२५।।

વિભિન્નસ્વરૂપે અંતઃકરણના પ્રશસ્ત પરિણામ પ્રવર્તે છે. તથા જુદા જુદા સ્વરૂપવાળા સુંદર ભાવોની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ થવાનો જેનો વિલક્ષણ સ્વભાવ છે તેવો ફળભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં અન્ય વ્યક્તિ પ્રશ્ન કરે છે કે 'આવું કહેવાથી પ્રસ્તુત ભાગ્ય-પુરુષાર્થની વિચારણામાં શું સિદ્ધ થાય છે ?' તેનો જવાબ આપતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે આવું જણાવવાથી નક્કી થાય છે કે કર્મથી જ ભાવ તથા ભાવથી જ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આવું હોવાથી કાળપ્રવાહની અપેક્ષાએ ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ એકબીજાને સાપેક્ષ છે - આવું સિદ્ધ થાય છે. આવું જણાવવાનો અહીં આશય છે. **(૧૭/૨૫)**

વિશેષાર્થ :- સુપાત્રદાન વિશે શાલિભદ્રનો જીવ સંગમ ગોવાળ અને શ્રેણિક મહારાજની કપિલા દાસીનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે. શાલિભદ્રના જીવે સંગમના ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ ભાવથી દાન કરીને નિર્મળ પુણ્ય બાંધ્યું હતું તથા તેનું વિશિષ્ટ ફળ મેળવ્યું. જ્યારે અભવ્ય કપિલાદાસીએ 'હું નહિ પણ આ શ્રેણિક મહારાજનો ચમચો દાન કરે છે' આવા પરિણામના લીધે તેવું પુણ્ય પણ ન બાંધ્યું તથા વિશિષ્ટ ફળ પણ ન મેળવ્યું. આ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઘટનાની વિચારણા કરીએ તો જણાશે કે શાલિભદ્રના જીવને તેવા પ્રકારના પૂર્વોપાર્જિત પુણ્યના લીધે દાન વખતે અત્યંત શુભ ભાવ જાગ્યા હતા. જ્યારે કપિલા દાસીને તેના કરતાં ઊલટું હતું. અહીં દાન વખતે ભાવભેદ થવાનું કારણ પૂર્વનું પુણ્ય-પાપ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इत्थं परस्परापेक्षावपि द्वौ बाध्यबाधकौ । [1]प्रायोऽत्र चरमावर्ते दैवं यत्नेन बाध्यते ।।२६।।

इत्थमिति । इत्थं प्रवाहतः **परस्पराऽपेक्षावपि द्वौ** दैव-पुरुषकारौ स्वप्राधान्यापेक्षया **बाध्य-बाधकौ ।**

अथोपसंहर्तुमाह- '**इत्थमि**'ति। **इत्थं** दैवपुरुषकारयोर्बाध्यबाधकभावे सिद्धे सति **प्रवाहतः दैव-पुरुषकारौ** समप्राधान्येन परस्परं मिलितौ = **परस्पराऽपेक्षौ** = अन्योऽन्यमुपगृहीतौ हेतुफलजनकौ **अपि** सन्तौ **स्वप्राधान्याऽपेक्षया** = निजसामर्थ्याऽनुपसर्जनपरिणामेन **बाध्य-बाधकौ** विज्ञेयौ । कदाचित् पुरुष-कारस्य प्राधान्येन दैवबाधकत्वम्, क्वचिच्च दैवस्य प्राधान्येन पुरुषकारबाधकत्वम्, तत्स्वभावादिति भावः। तदुक्तं **योगबिन्दौ** →

तत्त्वं पुनर्द्वयस्याऽपि तत्स्वभावत्वसंस्थितौ । भवत्येवमिदं न्यायात् तत्प्राधान्याद्यपेक्षया ।।
तुल्यत्वमेवमनयोर्व्यवहाराद्यपेक्षया । सूक्ष्मबुद्ध्याऽवगन्तव्यं न्यायशास्त्राऽविरोधतः ।।

← (यो.बिं.३३६,३३८) इति । अत एव **धर्मसङ्ग्रहण्यां** →

जिणइ य बलवंतं पि हु कम्मं आहच्च वीरिएणेव । असइ य जियपुव्वोऽवि हु मल्लो मल्लं जहा रंगे।।
एत्तोच्चिय निद्दिट्ठा तुल्लबला दिव्वपुरिसगारा वि । समयन्नूहिं अन्नह पावइ दिट्ठेट्ठबाहा उ ।।

← (धर्म.सं.७८३-४) इत्युक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः** ।

तदुक्तं साक्षेप-परिहारं **योगशतकवृत्तौ** अपि → **आह** पुरुषकारेण तर्ह्युपक्रम्यते, एवं च कृतना-शाऽकृताऽभ्यागमप्रसङ्गः, अन्यथा वेदनीयस्वभावस्याऽन्यथावेदनात्, तथावेदनीयस्वभावत्वे त्वस्य पुरुषका-रवैयर्थ्ये तस्यैव तथास्वभावत्वेनाऽस्य तेनैवाऽऽक्षेपादिति । **उच्यते** यत्किञ्चिदेतत्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्। अनियतस्वभावं हि कर्म सोपक्रमम्, तदेव च पुरुषकारविषय इत्युक्तदोषाऽभावः। एतच्च दार्वादौ प्रति-मादियोग्यताकल्पम्, तथाप्रमाणोपपत्तेः । न हि योग्यान्नियमेन प्रतिमादि, न च तदभावे सति अयोग्यमेतत्, तल्लक्षणविलक्षणत्वात्, तथाप्रतीतेः सकललोकप्रसिद्धत्वात् । प्रतिमादिकल्पश्च पुरुषकार इति भाव-

---

કર્મ માનવું જરૂરી છે. તથા તે ભાવના ફેરફારના લીધે તે બન્નેને જે ફળ મળે છે તેમાં પણ ઘણો તફાવત પડી જાય છે. મતલબ કે ફળમાં જે ફેરફાર છે તેનો સ્વભાવ એવો છે કે તેવા પ્રકારના ફળની ઉત્પત્તિ માટે તથાવિધ ભાવના ફેરફારની અપેક્ષા તે રાખે છે. આમ કર્મથી ભાવની ઉત્પત્તિ અને ભાવથી કર્મની ઉત્પત્તિ. આમ પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. આથી પ્રવાહની અપેક્ષાએ ભાગ્ય અને ઉદ્યમ એકબીજાની અપેક્ષા ધરાવે છે. આવું ઉપરોક્ત વિચારણા દ્વારા ફલિત થાય છે. (૧૭/૨૫)

❋ ચરમાવર્તમાં પુરુષાર્થ બળવાન ❋

ગાથાર્થ :- આ રીતે બાધ્ય અને બાધક એવા ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ હોવા છતાં પણ પ્રાયઃ ચરમાવર્તમાં તે બન્નેમાંથી કર્મ પ્રયત્ન દ્વારા બાધિત થાય છે, કુંઠિત થાય છે. (૧૭/૨૬)

ટીકાર્થ :- આ રીતે પ્રવાહની અપેક્ષાએ પરસ્પરસાપેક્ષ એવા ભાગ્ય અને ઉદ્યમ પોતપોતાના પ્રાધાન્યની અપેક્ષાએ બાધ્ય-બાધક બને છે.

---

१. 'प्राये' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रायो = बाहुल्येन **अत्र** = अनयोर्मध्ये **चरमावर्ते** = अन्त्यपुद्गलपरावर्ते **यत्नेन दैवं बाध्यते**। तथाविधसङ्क्लेशावस्थायां नन्दिषेणादीनामिव कदाचिद्व्यत्ययोऽपि स्यादिति प्रायोग्रहणम् ।।२६।।

नीयम् । न च दार्वेव प्रतिमाऽऽक्षेपकमिति न्याय्यम्, सर्वत्र तत्प्राप्तेः, योग्यस्यापि वाऽयोग्यत्वप्रसङ्गात्, तद्भेदस्य च नैश्चयिकस्याऽलौकिकत्वात् । लौकिकत्वेऽपि तथाविधयोग्यताभेदात्, तथाविधयोग्यतातुल्यं च कर्मणोऽनियतस्वभावत्वम् । किञ्च- कर्मापि पुरुषकाराऽऽक्षेपकं तत्स्वभावतयैव, एवमेव पुरुषस्य तदुपक्रामणस्वभावतायां को दोषः ? पारम्पर्यतस्तथाभावस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अत इह उभयतथाभावो न्याय्यः, कर्तृ-कर्मणोरुभयतथाभावतायां सर्वत्रेष्टफलसिद्धेः, अन्यथाऽयोगादतिप्रसङ्गादिति । एवमुभयजेऽपि तत्त्वे तदुदग्रतादिरूपतत्प्राधान्यादिनिबन्धना कर्म-पुरुषकारव्यवस्थेति सूक्ष्मधियाऽऽलोचनीयम्, ← (यो.श.४९ वृत्ति) इति । **एतेन** → पुरुषकारमनुवर्तते दैवम् (चा.सू.९८) दैवं विनाऽतिप्रयत्नं करोति यत् तद् विफलम् ← (चा.सू.९९) इति **चाणक्यसूत्र**वचने अपि **व्याख्याते** ।

कदा कस्य बलवत्त्वं तदाह - **बाहुल्येन अनयोः** दैव-पुरुषकारयोः **मध्ये अन्त्यपुद्गलपरावर्ते** मोक्षाऽऽसन्नभावतो **यत्नेन** = समानाधिकरणाऽन्तरङ्गशुद्धपुरुषार्थेन **दैवं** = मोहनीयादिकर्म **बाध्यते** = स्वफलजनने प्रतिस्खल्यते । देश-कालाद्यनुकूलोपायाऽनुपायाभ्यां दैवबाधाऽबाधौ द्रष्टव्यावत्र । यथोक्तं **बृहत्कल्पभाष्ये निशीथभाष्ये** च → संपत्ती य विपत्ती य होज्ज कज्जेसु कारगं पप्प । अणुवायतो विवत्ती संपत्ती कालुवाएहिं ।। ← (बृ.क.भा.९४९ नि.भा.४८०८) इति। एतेन → पसुबन्धा सव्ववेया जट्ठं च पावकम्मुणा । न तं तायन्ति दुस्सीलं, कम्माणि बलवन्ति हि ।। ← (उत्त.२५/३०) इति **उत्तराध्ययन**सूत्रोक्तिरपि व्याख्याता द्रष्टव्या। अत एव चरमावर्त्ते धर्मोद्यमोपदेशस्य साफल्यं समाम्नातम्। एतेन → उत्तिट्ठे, न पमज्जेय्य, धम्मं सुचरितं चरे ← (ध.प.१३/२) इति **धम्मपद**वचनमपि व्याख्यातम्।

भास्करपतनस्थानीयायां **तथाविधसङ्क्लेशाऽवस्थायां नन्दिषेणादीनामिव कदाचिद् व्यत्ययोऽपि** = पूर्वोक्तविधिविपर्यासोऽपि **स्यादिति प्रायोग्रहणं** मूलकारिकायाम् । अत एव → तमः पतनकाले हि प्रभवत्यपि भास्वतः ← (ह.वं.पु.१४/४०) इति **हरिवंशपुराणो**क्तिरप्यत्र लब्धप्रसरा। अयमेवार्थः **योगबिन्दौ** → एवञ्च चरमावर्ते परमार्थेन बाध्यते । दैवं पुरुषकारेण प्रायशो व्यत्ययोऽन्यदा ।। ← (यो.बिं.३३७) इत्येवमुक्तः। अचरमावर्ते तु कर्मप्राबल्यमवसेयम्। तदुक्तं **ज्ञानसारे** → असावचरमावर्ते धर्मं हरति पश्यतः। चरमावर्ति-साधोस्तु छलमन्विष्य हृष्यति।। ← (ज्ञा.सा. २१/७) इति । इदञ्च कालप्राधान्यमपेक्ष्योक्तम् ।

भावप्राधान्यविवक्षायान्तु प्रबलधृत्यादिसद्भावे दैवं पुरुषकाराऽधीनम्, अन्यथा तु दैवं बलवदिति ज्ञेयम्। तदुक्तं → कम्मवसा खलु जीवा जीववसाइं कहिंचि कम्माइं ← (बृ.क.भा.२६९०) इति **बृहत्कल्पभाष्यस्य वृत्तौ** → कर्मवशाः खलु प्रायेणाऽमी संसारिणो जीवाः। परं कुत्रचित् प्रबलधृति-

તેમ છતાં ભાગ્ય અને ઉદ્યમની વચ્ચે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં પ્રાયઃ પ્રયત્ન દ્વારા કર્મ બાધિત થાય છે. તેવા પ્રકારના અત્યંત સંકલેશની દશામાં નંદિષેણ વગેરેની જેમ ચરમાવર્તકાળમાં કર્મ દ્વારા પુરુષાર્થ બાધિત થાય તેવું પણ સંભવી શકે. આવું જણાવવા માટે 'પ્રાયઃ' શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે. (૧૭/૨૬)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

बलादिसद्भावे कर्माण्यपि जीववशानि ← (बृ.क.भा.२६९० वृत्ति) इति। **एतेन** चरमावर्तकाले जीवस्य बलीयस्त्वे कथं न सर्वेषामेव चरमावर्तवर्तिनामात्मनामेकदैवाऽत्युत्कटवीर्योल्लासप्रादुर्भावः ? इति **निरस्तम्**, कालानयापेक्षया चरमावर्तवर्तिनां जीवानां कर्मतो बलीयस्त्वेऽपि भावनयाऽपेक्षया कदाचिद् दुर्बलताया अपि सम्भवात् । **एतेन** → कत्थइ जीवो बलिओ कत्थइ कम्माइं हौंति बलियाइं । एएण कारणेणं सव्वेसि न वीरिउक्करिसो ।। ← (धर्म.सं.७८०) इति **धर्मसङ्ग्रहण्या** वचनमपि **व्याख्यातम्**। फलबलसिद्धमिदम् । अत एव **श्रावकप्रज्ञप्तौ उमास्वाति**वाचकैः → कत्थइ जीवो बलिओ कत्थइ कम्माइ हुंति बलियाइं । जम्हा णंता सिद्धा चिट्ठंति भवंमि वि अणंता ।। ← (श्रा.प्र.१०१) इति कथितम् । प्रकृते च → न दैववादाद् भव दीनचेताः विस्फोरयोत्साहितयाऽऽत्मवीर्यम् । आश्चर्यभूतं प्रतिपत्स्यसे त्वं साफल्यमुच्छिद्य समग्रविघ्नान् ।। ← (अ.तत्त्वा.८/४६) इति **अध्यात्मतत्त्वालोके न्यायविजयस्य** सदुक्तिरपि भावस्याद्वादप्राधान्यपरतयाऽवसेया।

एतेन → तं तु न विज्जइ सज्झं जं धिइमंतो न साहेइ ← (बृ.क.भा. १३५७) इति **बृहत्कल्पभाष्य**वचनमपि व्याख्यातम्। → परमं पौरुषं यत्नमास्थायाऽऽदाय सूद्यमम् । यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन् को न सिद्धिभाक् ।। ← (महो.५/८८) इति **महोपनिषद्**वचनमप्यत्र संवदति । प्रकृते → शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ।। अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवाऽवतारयेत् । अशुभात् चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।। ← (यो.वा.मुमुक्षुप्रक.९/३०-३१,रा.गी.६/३१-३२, मु.२/५-६,) इति **योगवाशिष्ठस्य, रामगीतायाः**, शुक्लयजुर्वेदीयाया **मुक्तिकोपनिषदश्च** वचनं यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

वस्तुतोऽन्तरङ्गभावबहिरङ्गयत्नलक्षणपुरुषकार-शुभाऽशुभदैव-साधकबाधककालाद्यनुसार्येव फलमिति ध्येयम् । अत्र च → दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम !। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलाऽऽवहम् ।। ← (म.पु.२११/८) इति **मत्स्यपुराण**वचनमप्यवधेयम् । एवमेव क्वचिदुभयोरेव दैवपुरुषकारयोर्दुर्बलत्वेऽपि कार्योदयाऽवश्यम्भावे नियत्या बलवत्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । तदुक्तं **द्वादशारनयचक्रे श्रीमल्लवादिसूरिभिः** → अथोपसर्जनौ एव भावाऽभावौ ततः तयोः प्रधानेनाऽन्येनाऽवश्यं भवितव्यम्, तदभावे प्रवृत्त्यभावात् । दृष्टा हि प्रवृत्तिरबलयोर्बलवदाश्रया ← (द्वा.न.च.पृ-७४१) इति । 'भावाभावौ = दैव-पुरुषकारौ, अन्येन = नियतिलक्षणेने'त्यर्थः ।

विशेषार्थ :- જો પુરુષાર્થ બળવાન હોય તો પુરુષાર્થ બાધક બને તથા કર્મ બાધ્ય બને. તેમ જ જો કર્મ બળવાન હોય તો કર્મ બાધક બને તથા ઉદ્યમ બાધ્ય બને. આ વાત સામાન્ય રીતે કરી. પરંતુ ચરમાવર્ત કાળમાં તો પુરુષાર્થ જ બળવાન હોવાથી મોટા ભાગે તે કર્મને અટકાવવાનું, ક્લિષ્ટ કર્મની ફળજનનશક્તિને કુંઠિત કરવાનું કામ કરે છે. પ્રાયઃ શબ્દના પ્રયોજનરૂપે 'ચરમાવર્તમાં કર્મ નિકાચિત હોય તો કર્મ બળવાન બને' એવું જણાવવાના બદલે 'અત્યંત તીવ્ર સંકલેશની અવસ્થામાં ચરમાવર્ત કાળ દરમ્યાન ક્યારેક કર્મ બળવાન બને છે' આવું જણાવેલ છે.આ ખૂબ અગત્યની વાત છે. કર્મ નિકાચિત હોય કે ન હોય, આપણા પક્ષે જવાબદારી છે તીવ્ર સંકલેશમાં નહિ તણાવાની. જો તીવ્ર સંકલેશ કરીને અવળો પુરુષાર્થ ન કરીએ, સવળો પુરુષાર્થ તીવ્ર કરીએ તો નિકાચિત કર્મ પણ આત્માને ભયંકર નુકસાન પહોંચાડી શકતા નથી. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. (१७/२६)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नियामकत्वञ्चात्र तत्त्वतो नियतेरेव विज्ञेयम् । यथोक्तं **पार्श्वनाथचरित्रे उदयवीर**गणिभिः → स न प्रकारः कोऽप्यस्ति येन सा भवितव्यता । छायेव निजदेहस्य लंघ्यते हन्त जन्तुभिः ।। ← (पार्श्व.च.द्वि.सर्ग.पृ.४५) इति । यथोक्तं **पञ्चतन्त्रे** अपि → प्राप्तव्यो नियतिबलाऽऽश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा । भूतानां महति कृतेऽपि प्रयत्ने नाऽभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ।। ← (पं.तं.२/१५२) इति। **वैराग्यकल्पलतायां** अपि → बुद्धिरुत्पद्यते तादृग् व्यवसायश्च तादृशः। सहायास्तादृशाः ज्ञेया यादृशी भवितव्यता।। ← (वै.क.ल.३/१८५) इत्युक्तम्। इत्थमेव दैव-पुरुषकाराऽविरोधः परमार्थतः सङ्गच्छते। तदुक्तं **विंशिकायां** →

एवं जेणेव जहा होयव्वं तं तहेव होइ त्ति। न य दिव्व-पुरिसगारा वि हंदि एवं विरुज्झंति ।।
जो दिव्वेणक्खित्तो तहा तहा हंत पुरिसगारो त्ति । तत्तो फलमुभयजमवि भण्णइ खलु पुरिसगाराओ ।।
एएण मीसपरिणामिए उ जं तम्मि तं च दुगजण्णं । दिव्वाउ नवरि भण्णइ, निच्छयओ उभयजं सव्वं ।।
इहराऽणक्खित्तो सो होइ त्ति अहेउओ निओएणं । इत्तो तदपरिणामो किंचि तम्मत्तज्जं न तया ।।
इय समयनीइजोगा इयरेयरसंगया उ जुज्जंति । इहं दिव्व-पुरिसगारा पहाण-गुणभावओ दो वि ।।
← (विं.५/१०-१३,१५) इति । 'निच्छयओ' = परमार्थत इत्यर्थः, न तु निश्चयनयतः, तन्मतस्य पूर्वं (पृ.११५२) उक्तत्वात्/।/

यद्यपि औत्पत्तिक्यादिबुद्धिनिबन्धनबुद्धिमद्भक्त्यादिहेतुभूतकल्याणमित्रयोगसम्पादककुशलानुबन्धिकर्मोपधायकस्य तथाभव्यत्वस्य चरमावर्त्तवशप्रादुर्भूताऽऽत्मवीर्योल्लासात्मकपुरुषकाराऽधीनत्वमेव →

भत्तीए बुद्धिमंताण तह य बहुमाणओ य एएसिं । अपओस-पसंसाओ एयाण वि कारणं जाण ।।
कल्लाणमित्तजोगो एयाणमिमस्स कम्मपरिणामो । अणहो तहभव्वत्तं तस्सवि तहपुरिसकारजुयं ।।

← (उप.प.१६२,१६३) इति **उपदेशपद**वचनात् । न हि सर्वेषां भव्यानां विद्यमानं तथाभव्यत्वं तथाविधपुरुषकारविकलं सत् प्रकृतकर्मपरिणामहेतुतया सम्पद्यते **तथापि** अनिवर्तनीयनियतेः प्राधान्यं सुनयाऽर्पितं न शक्यते पराकर्तुम् । न खलु शक्यतेऽवश्यम्भाविनां भवितव्यता-कालपरिणत्यादीनां कार्यविशेषाणां वा निराकरणं कर्तुम् । न चैवं सर्वथा पादप्रसारिकैवात्र श्रेयस्करी, व्यवहारतः विमृश्यकारिप्रयासस्योचितत्वात्, यतः पुरुषेण हि सर्वत्र पुरुषाऽपराधमलः सदनुष्ठाननिर्मलजलेन क्षालनीयः। तदर्थं हि तत्प्रवृत्तिः, यतो नाऽऽकलयत्यसौ तदा भाविकार्यपरिणामं, ततो व्यवहारतः सर्वहेयोपादेयहानोपादानसाधनं समाचरत्येव। किं च, चिन्तितं चानेन-यदुताहं न प्रवर्ते तथाप्यसावप्रवर्तमानो नाऽऽसितुं लभते, यतः कर्मपरिणामादिकारणसामग्र्या वेतालाविष्ट इव हठात्प्रवर्तते एव। न चाकिञ्चित्करः पुरुषः, किं तर्हि? स एव प्रधानः, तदुपकरणत्वात्कर्मपरिणामादीनां, न च पादप्रसारिका श्रेयस्करी, व्यवहारतः पुरुषप्रवृत्तेर्हिताऽहितनिर्वर्तनाऽपवर्तनक्षमत्वात्, निश्चयतस्तु निःशेषकारणकलापपरिणामसाध्यत्वात् कार्याणां, अन्यथा पूर्वमाकलिते पुरुषेण वैपरीत्येन तु परिणते पश्चात्प्रयोजने न विधेयौ हर्ष-विषादौ, समालम्बनीयो निश्चयाभिप्रायो यथेत्थमेवानेन विधातव्यमिति भावनया विधेयो मध्यस्थभावः । न चैतच्चिन्तनीयं यद्येवमहमकरिष्यं ततो नेत्थमभविष्यदिति, यतस्तथाऽवश्यम्भाविनः कार्यस्य कुतोऽन्यथाकरणं ? नियता हि निश्चयाऽऽकूतेन नियतकारणसामग्रीजन्या च सकलकालं तथैवाऽनन्तकेवलिज्ञानगोचरीभूता च समस्ताऽपि जगति बहिरङ्गाऽन्तरङ्गकार्यपर्यायमाला । सा यया परिपाट्या व्यवस्थिता यैश्च कारणैराविर्भावनीया

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तयैव परिपाट्या तान्येव च कारणान्यासाद्याऽऽविर्भवति, कुतस्तस्यामन्यथाभावः ? (उप.भ. प्र.४/पृ.४२९) इति व्यक्तमुक्तं **सिद्धर्षिगणिवरैः उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां** चतुर्थे प्रस्तावे इति विभावनीयमाकलिताऽऽगमिककारणकलापैः । एतेन → यद्यपि यद् भवितव्यं तदेव भवति तथापि शुभाशयफलत्वात् शोभनार्थेषु आशंसा विधेया ← (प्र.सारो.१५९८ वृ.) इति **तत्त्वज्ञानविकाशिन्यां प्रवचनसारोद्धारवृत्तौ श्रीसिद्धसेनसूरि**वचनमपि **व्याख्यातम्**, नियत्यादेरज्ञातत्वेनाऽस्माभिः सदाशयात् सत्प्रयत्नस्यैव कर्तव्यत्वात्। प्रतिकूलनियति-कालादिज्ञानेऽपि दशाविशेषे नन्दिषेणादिवत् सदाशयात् सत्प्रयत्नस्य कर्तव्यताऽपि तीर्थकृत्सम्मता । प्रकृते → यद्यप्यमुष्मान्न परोऽस्ति दैवात् कुर्यात् तथापीह नरो नृकारम्। उद्दीपयेत् कर्मकरो नृकाराद्दीपितं कर्म करोति लक्ष्मीः ।। ← (बृ.परा.१२/७७) इति **बृहत्पराशरस्मृति**वचनं, → पुरुषार्थबलेनैव कालाद्याः सर्वहेतवः । सानुकूलाः प्रजायन्ते जीवानां कर्मसिद्धये ।। ← (म.गी.१५/९५) इति च **महावीरगीता**वचनमपि पूर्वोक्तं(पृ.११७४) यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

दिगम्बरास्तु अतर्कितोपस्थितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृतम्, बुद्धिपूर्वापेक्षाऽपायात् । तद्विपरीतं पौरुषाऽऽपादितं बुद्धिपूर्वव्यपेक्षाऽनपायादित्याहुः । तदुक्तं **आप्तमीमांसायां समन्तभद्राचार्येण** → अबुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टाऽनिष्टं स्वदैवतः। बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टाऽनिष्टं स्वपौरुषात्।। ← (आ.मी. ९१) इति। अत्र अबुद्धिपूर्वापेक्षायामित्यादिव्यवस्थापनेऽपि पाक्षिकदैवपुरुषकारैकान्तप्रसङ्गादनेकान्तव्याप्तिभङ्गः, बुद्धिपूर्वके कृष्यादौ दैवजन्यत्वस्याऽबुद्धिपूर्वके वाऽभ्रविकारादौ यत्नजन्यत्वस्य व्यभिचारात् । पूर्वं गौणप्रधानभावेन सर्वत्रोभयजन्यत्वं साधयित्वा पश्चादयमेकतरहेतुप्राधान्यापेक्षया पाक्षिको विभाग इति चेत्, तर्हि स्यात् सर्वं दैवकृतमित्यादौ सर्वपदोपादानानुपपत्तिः। सामान्यहेतुत्वाऽपेक्षया ते भङ्गा इति चेत्, तर्हि तेषु बुद्धिपूर्वाऽपेक्षादिहेत्वभिधानाऽनुपपत्तिः, अव्यापकत्वात्, सर्वत्र यथाकथञ्चिद्दैवपुरुषकारोभयकृतत्वस्य प्रामाणिकत्वे च घटे दण्डचक्रोभयजन्यत्ववदेक एव भङ्गः स्यात्, युगपदुभयजन्यत्वादेरेकवाक्यतया वक्तुं शक्यत्वात्, न्यूनाऽधिकव्यापारवत्त्वस्याऽपि साधारण्येनोभयत्राऽविशेषात्, विविक्तस्य च तस्य पाक्षिकभङ्गसाक्षित्वात् ।

तस्मात् 'पुव्वकयं कम्मं चिय, चित्तविवागमिह भन्नई दिव्वं । कालाइएहिं तप्पायणं तु तह पुरिसगारुत्ति ।।" (**विंशिका** ५/१४) इति श्री**हरिभद्राचार्योक्त**रीत्या कालादिकृतकर्मविपाकपरिणामस्वरूपस्य **पुरुषकारस्य** तत्त्वतो दैवव्यापारत्वसिद्धेर्व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाऽनन्यथासिद्धत्वयोर्व्यवहारनिश्चयाऽधीनत्वात्तद्विवक्षाकृताः 'स्यात् सर्वं दैवकृतमि'त्यादयः सप्त भङ्गा द्रष्टव्याः । मोक्षे ज्ञानजन्यत्व-क्रियाजन्यत्वसप्तभङ्गीकरणेऽस्या एवोपायत्वात्। अत एव परमार्थतः सर्वत्र नियताऽनियतेऽपि वस्तुन्याजीविकसमयप्रसिद्धं नियतिजन्यत्वमुपमृद्य पुरुषकारजन्यत्वं भगवद्वचोऽनुसारिभिर्व्यवस्थाप्यते, मतान्तरहेतोर्नयस्य नयान्तरेण खण्डनस्याऽपि शास्त्राऽर्थत्वात्। नियताऽनियतसप्तभङ्गीप्रवृत्तौ तु नियतिजन्यताग्राहकोऽपि नय आश्रीयते एव, दाहकोऽपि वह्निरिव पाकादाविति तत्र तत्र व्यवस्थितम्। **अथवा** दैवशब्देन कालादिचतुष्टयं गृह्यते, पौरुषशब्देन चाऽऽत्मप्रयत्नः, तत्कृतत्वं च तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं तच्छब्दार्थश्च सामग्रीप्रविष्टो वाच्य इति तत्त्वाऽविनिर्गमात् 'स्याद्दैवकृतं सर्वमि'त्यादिसप्तभङ्गीप्रवृत्तिरविरुद्धा। ईदृशविवक्षामहिम्ना 'स्याद्दण्डजन्यो घटः, स्याच्चक्रजन्य' इत्यादिसप्तभङ्गीप्रवृत्तेरपि सम्भ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एवं च ग्रन्थिभेदोऽपि यत्नेनैव बलीयसा । औचित्येन प्रवृत्तिः स्यादूर्ध्वं तस्यैव चोदनात् ।।२७।।

एवं चेति । एवं च = चरमावर्ते यत्नस्य बलीयस्त्वे च **ग्रन्थिभेदोऽपि**, किं पुनर्दैवबाधेत्यपिशब्दार्थः, **यत्नेनैव बलीयसा** = अतिशयवता ।

वादेकस्वभावेनोभयजन्यत्वविवक्षायामवक्तव्यत्व-तद्घटितभङ्गानामपि सावकाशत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः ← (अ.स.परिच्छेद-८/गा.९१, पृ.३२७) इति व्यक्तमुक्तं ग्रन्थकृता **अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे** ।।१७/२६।।

अथ प्रस्तुते योजयति- **एवमिति** । **चरमावर्त्ते** = पश्चिमपुद्गलपरावर्ते → नो निन्हवेज्ज वीरियं ← (आचा.१/५/३) इति **आचाराङ्गसूत्र**तात्पर्यार्थपरिणमनतः निकटतममुक्तिगामिनां भव्यानां प्रायशो **यत्नस्य** = अन्तरङ्गपुरुषार्थस्य **बलीयस्त्वे** = बलाऽऽधिक्ये सिद्धे सति **ग्रन्थिभेदोऽपि** = निबिड-गूढाऽतितीव्ररागादिपरिणामलक्षणग्रन्थिभेदोऽपि, **किं पुनः** सामान्येन **दैवबाधा** ? **इत्यपिशब्दार्थः** । ग्रन्थिभेदोत्तरकालं तु पुरुषकार एव प्रायः समुच्छलति । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → एवं पुरुषकारेण ग्रन्थिभेदोऽपि सङ्गतः । तदूर्ध्वं बाध्यते दैवं प्रायोऽयं तु विजृम्भते ।। ← (यो.बिं.३३९) इति। एतेन → वीरिएणं तु जीवस्स समुच्छलिएणं गोयमा !। जम्मंतरकए पावे पा(?णा)णी मुहुत्तेण निद्दहे।। ← (ग.प्र. ६) **गच्छाचारप्रकीर्णक**वचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → जह डहइ वायसहिओ अग्गी हरिए वि रुक्खसंघाए । तह पुरिसकारसहिओ नाणी कम्मं खयं नेइ ।। ← (म.वि.२९१) इति **मरणविभक्तिप्रकीर्णक**वचनं, → जह डहइ वाउसहिओ अग्गी रुक्खे वि हरियवणसंडे । तह पुरिसकारसहिओ नाणी कम्मं खयं णेई ।। ← (म.प्र.प्र.१००) इति च **महाप्रत्याख्यानप्रकीर्णक**वचनं स्मर्तव्यम् ।

अनादित्वेऽपि ग्रन्थेः प्रागभावस्येव सदुपायनाश्यत्वं सम्भवत्येव । एतेन इहैव **लब्धाधिकारे** →

तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा । नश्यति क्रियया विप्र ! पुरुषस्य तथा मलम् ।।
जीवस्य तण्डुलस्येव मलं सहजमप्यलम् । नश्यत्येव न सन्देहस्तस्मादुद्यमवान् भवेत् ।।

← (महो.५/१८५-६) इति **महोपनिषत्**कारिके अपि व्याख्याते द्रष्टव्ये । प्रकृते → विरियारम्भो, भिक्खवे !, महतो अत्थाय संवत्तति ← (अंगु.१/१०/४) इति **अंगुत्तरनिकाय**वचनं, → यो च वस्ससतं जीवे, कुसीतो हीनविरियो । एकाहं जीवितं सेय्यो वीरियमारभतो दल्हं ।। ← (ध.प.८/१३) इति च **धम्मपद**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । 'कुसीतो = अलसः', शिष्टं स्पष्टम् । पूर्वोक्तं(पृ.११९०) → स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ← (भ.गी. १८/४५) इति **भगवद्गीता**वचनमपि ग्रन्थिभेदसिद्धिपरतया व्याख्येयं यथातन्त्रमवसरज्ञैः। → पौरुषेणैव यत्नेन सहसाऽम्भोरुहास्पदम्। कश्चिदेव चिदुल्लासो ब्रह्मतामधिगच्छति।।← (यो.वा.मुमुक्षुप्रकरण-४/१४) इति **योगवाशिष्ठ**वचनमपि आध्यात्मिकपुरुषकार-

---

✽ અતિબળવાન પુરુષાર્થ દ્વારા ગ્રંથિભેદ ✽

ગાથાર્થ :- અને આ રીતે બળવાન પુરુષાર્થ દ્વારા જ ગ્રન્થિભેદ પણ થાય છે. ગ્રંથિભેદ પછી ઔચિત્યપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. કારણ કે ત્યારે સત્પુરુષાર્થની પ્રેરણા સ્વતઃ થાય છે. (૧૭/૨૭)

ટીકાર્થ :- ચરમાવર્ત કાળમાં પુરુષાર્થ અતિબળવાન હોવાના લીધે અત્યંત બળવાન પ્રયત્ન દ્વારા માત્ર કર્મને સ્ખલિત કરવાનું નહિ ગ્રંથિભેદ પણ તેના દ્વારા જ થાય છે. ગ્રંથિભેદ થયા પછી ધર્મ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

औचित्येन = धर्मार्थादिगोचरन्याय्यप्रवृत्तिप्रधानत्वेन **प्रवृत्तिः स्यात् ऊर्ध्वं** = ग्रन्थिभेदोत्तरं **तस्यैव** बलीयसो [1]यत्नस्यैव **चोदनात्** = प्रेरणात् ॥२७॥

ननु यद्येवं ग्रन्थिभेदादूर्ध्वं स्वपरिणामादेवोचितप्रवृत्तिसिद्धिस्तदोपदेशवैयर्थ्यं[2] स्यादित्यत आह-

प्राधान्यपरम् । एतेन → योगप्राप्त्यै महाबाहो ! हेतुः कर्मैव मे मतम् । सिद्धियोगस्य संसिद्ध्यै हेतू शम-दमौ मतौ ॥ ← (ग.गी.५/२) इति **गणेशगीता**वचनमपि व्याख्यातम्, चरमयथाप्रवृत्तकरणलक्षण-योगप्राप्तये स्वभूमिकोचितसदाशयप्रयुक्त-विधिविशुद्ध-सदनुष्ठानसन्तानस्य प्राक्कृतकर्मणो वा, अपूर्वकरण-लक्षणसिद्धियोगसिद्धये च शमादेः कारणत्वप्रतिपादनपरतया तदुपपत्तेः । अन्यथा वा सुधिया तद्व्याख्येयम्।

भिन्नग्रन्थेस्तु → बलं थामं च पेहाए सद्धामारुग्गमप्पणो । खेत्तं कालं च विन्नाय तहप्पाणं निजुंजए ॥ ← (द.वै.८/३५) इति **दशवैकालिक**सूत्रोक्तितात्पर्यपरिणमनतो **धर्माऽर्थादिगोचरन्याय्यप्रवृत्ति-प्रधानत्वेन** न्याय्या **प्रवृत्तिः** निवृत्तिश्च **स्यात्**, न त्वन्याय्या, **ग्रन्थिभेदोत्तरं** उपदेशं विनाऽपि स्वतः **बलीयसः** विशुद्धस्य च **यत्नस्यैव प्रेरणात्** = अन्तःस्फुरणात्। तदुक्तं सम्यग्दृष्टिमुद्दिश्य **योगबिन्दौ** →

अस्यौचित्याऽनुसारित्वं प्रवृत्तिर्नाऽसती भवेत् । सत्प्रवृत्तिश्च नियमाद् ध्रुवः कर्मक्षयो यतः ॥
औचित्यं भावतो यत्र तत्राऽयं सम्प्रवर्तते । उपदेशं विनाऽप्युच्चैरन्तस्तेनैव चोदितः ॥

← (यो.बिं.३४०,४४) इति । सम्यग्दर्शनादिपरिणतिविशेषे सत्युपदेशमृतेऽपि नैव स्वयमेव स्वगत-गुणस्थानपरिणतिव्याघाते स्वरसतः जीवो व्याप्रियते, प्रस्तुतगुणस्थानकात्यन्ताराधनावशेन तद्बाधकसङ्क्लेशानां हानिभावादिति । तदुक्तं **उपदेशपदे** → गुंणठाणगपरिणामे संते उवएसमन्तरेणावि। नो तव्वाघायपरो नियमेणं होति जीवो ॥ ← (उप.पद.५०३) इति । ततश्च सम्यग्दृष्टेः स्वतः पुरुषार्थप्रेरणादुचितप्रवृत्तेर्जायमा-नस्य वैराग्यादिभावस्यैव शुभभावान्तरप्रवर्तकत्वं विज्ञेयम् । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → अतस्तु भावो भावस्य तत्त्वतः सम्प्रवर्तकः। शिराकूपे पय इव पयोवृद्धेर्नियोगतः॥ ← (यो.बिं.३४५) इति प्रागप्युक्तम्(पृ.७२०)। न चैवं क्षायिकसम्यग्दर्शनवतां सत्यक्यादीनां परदारागमनाद्यनुपपत्तिरिति शङ्कनीयम्, यतः निकाचित-कर्मपारवश्येनैव कदाचिदेव कुत्रचिदेव केषाञ्चिदेवाविरतसम्यग्दृशामल्पीयस्यन्याय्यप्रवृत्तिस्सम्भवतीति नात्र सा विवक्षिता । परं तादृशप्रवृत्तावपि 'आत्मन्येव तात्त्विकमनौपाधिकं सुखमस्ती'ति तात्त्विकाऽऽस्ति-क्यादिलक्षणपञ्चकगोचरसत्प्रणिधानादिभावस्तु नैव प्रतिपतति । इदमेवाभिप्रेत्य **श्रावकप्रज्ञप्त्यादौ** → एत्थ य परिणामो खलु जीवस्स सुहो उ होइ विन्नेओ । किं मलकलंकमुक्कं कणगं भुवि झामलं होइ ॥ ← (श्रा.प्र.५४) इत्युक्तमिति प्रागुक्तं (द्वा.द्वा.१५/११ पृ.१०२१) प्रकृते स्मर्तव्यम्। यथा चैतत् तथा सद्दृष्टिद्वात्रिंशिकायां (द्वा.२४/११-१५ भाग-६, पृ.१६४७-१६५९) स्पष्टीभविष्यति ॥१७/२७॥

અર્થ વગેરે સંબંધી ન્યાયસંગત પ્રવૃત્તિ પ્રધાન બને તે રીતે જ જીવ વર્તે છે. કારણ કે ગ્રંથિભેદ પછી બળવાન પ્રયત્ન કરવાની જ અંતરમાં સ્વતઃ પ્રેરણા થતી હોય છે. (૧૭/૨૭)

"જો આ રીતે ગ્રંથિભેદ પછી પોતાના પરિણામથી ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરે એવું સિદ્ધ થતું હોય તો સમકિત મળી જાય પછી ઉપદેશ સાંભળવાનું વ્યર્થ થઈ જશે."- આવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી

१. हस्तादर्शे 'यत्नस्येव...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह' इति पाठो नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उपदेशस्त्वनेकान्तो हेतुरत्रोपयुज्यते । गुणमारभमाणस्य पततो वा स्थितस्य न ।।२८।।

उपदेशस्त्विति। **उपदेशस्त्वत्र** = भिन्नग्रन्थेरुचितप्रवृत्तौ (**हेतुः**) [1]**अनेकान्तो** जलोत्पत्तौ भूमिसरसभावनिबन्धनायां पवन-खननादिरिवाऽनियतहेतुभावः सन् **उपयुज्यते** । अनियतत्वेऽपि विशेषे नैयत्यमभिधित्सुराह **गुणं** = उपरितनगुणस्थानं **आरभमाणस्य पततो वा** उपरितनगुणस्थानादधस्तनमाग-

---

भिन्नग्रन्थेः उचितप्रवृत्तौ स्वतः शुभपरिणामनिबन्धनायां **उपदेशः** = गुरु-शास्त्राद्युपदेशः **अनियतहेतुभावः सन्नुपयुज्यते** । **जलोत्पत्तौ** इति । अयमत्राशयः खननादिकं विनैव पद्मसरोवरोष्णजलकुण्ड-गङ्गोत्र्यादौ भूमिगतपवनेन जलमुच्छलति अन्यत्र च भूमिखननादिना जलमुत्पद्यते पवनं विनैव । अतः पवन-खननादिः नाऽवश्यक्लृप्तहेतुरूपेण जलोद्गमं प्रत्युपयुज्यते । वस्तुतस्तु नैव जलोत्पत्तिः पवन-खननादिनिबन्धना किन्तु भूमिसरसभावनिबन्धना । पवनादयस्तु भूमौ सत एव जलस्याभिव्यक्तिहेतवः। एवं समुचितप्रवृत्त्यादिलक्षणः शुभभावोऽन्तरङ्गशुद्धपुरुषकारबलनिबन्धन एव, उपदेशस्त्वन्तःसत एव शुभभावस्याभिव्यक्तिहेतुः। अनैकान्तिकभावश्च पवन-खननादेरुपदेशस्य च, क्वचिद् भावेऽप्यभावात् क्वचिच्चाभावेऽपि भावाज्जल-शुभभावयोरिति । इदमेवाऽभिप्रेत्योक्तं **योगबिन्दौ** → निमित्तमुपदेशस्तु पवनादिसमो मतः । अनैकान्तिकभावेन सतामत्रैव वस्तुनि।। ← (यो.बिं.३४६) इति। यथोक्तं **श्रीहरिभद्रसूरिभिः** एव **समरादित्यकथायां** → निमित्तमेत्तं चेव देसणा तत्तोवलम्भे कुसलाणं ← (स.क. भव. ८/पृ. ८४१) इति । सम्यग्दर्शनप्राप्तावपि नोपदेशस्याऽवश्यम्भावः किम्पुनः तदुत्तरमुचितप्रवृत्तौ? एतेन → उवएसमंतरेणावि पडिमाइ दट्ठूणं सामाइयाऽऽवरणिज्जाण कम्माण खओवसमेणं सामाइयलद्धी समुप्पज्जइ ← (आ.नि.१०२७ भाष्यगा.१७५-चू.पृ.४६८) इति **आवश्यकनिर्युक्तिचूर्णि**वचनं व्याख्यातम्।

उपदेशस्य भिन्नग्रन्थेरुचितप्रवृत्तौ **अनियतत्वेऽपि** = अवश्यम्भावनियमविरहेऽपि **विशेषे** = विशेषावस्थायां गुरु-शास्त्र-कल्याणमित्राद्युपदेशस्य **नैयत्यं** = आवश्यकत्वं **अभिधित्सुराह- उपरितनगुणस्थानं** = अग्रेतनगुणस्थानं **आरभमाणस्य** यद् **वा उपरितनगुणस्थानादधस्तनं** स्थानं **आगच्छतः** उपदेशोऽपि **अत्रोप-**

જણાવે છે કે

❋ સમકિતીને ઉપદેશની જરૂરત ક્યારે ? ❋

ગાથાર્થ :- સમકિતીને ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં ઉપદેશ તો અનિયત હેતુરૂપે ઉપયોગી બને છે. નવા ગુણસ્થાનકને પામતા કે નીચે પડતા સમકિતીને ઉપદેશ ઉપયોગી છે. સ્થિરભાવવાળા સમકિતીને ઉપદેશની જરૂર નથી. (૧૭/૨૮)

ટીકાર્થ :- જેમ જમીનમાંથી પાણીની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ ભૂમિની રસાળતા છે. તેથી પવન-ખનન વગેરે અનિયતરૂપ હેતુ તરીકે ઉપયોગી થાય છે. તેમ સમકિતીની ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં ધર્મોપદેશ અનિયત કારણરૂપે ઉપયોગી થાય છે.

આમ ઉપદેશનું અનૈયત્ય (=અનિયતપણું) હોવા છતાં પણ અવસ્થા વિશેષમાં ઉપદેશની આવશ્યકતાને જણાવવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ઉપરના ગુણસ્થાનક ઉપર ચઢતા સમકિતીને અથવા ઉપરના ગુણસ્થાનકેથી નીચે પડતા સમકિતીને ધર્મોપદેશની આવશ્યકતા છે. પરંતુ એક સરખા પરિણામમાં

---

१. हस्तादर्शे 'अनैका...' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

च्छतो, **न** पुनः **स्थितस्य** = तद्भावमात्रविश्रान्तस्य ।।२८।।

आधिक्य-स्थैर्यसिद्ध्यर्थं चक्रभ्रामकदण्डवत्। असौ व्यञ्जकताप्यस्य तद्बलोपनतिक्रिया।।२९।।

आधिक्येति । आधिक्यं = सजातीयपरिणामप्राचुर्यं, **स्थैर्यं** च = पतनप्रतिबन्धः तत्सिद्ध्यर्थं (= **आधिक्य-स्थैर्यसिद्ध्यर्थं**) **चक्रभ्रामकदण्डवद् असौ** = उपदेश उपयुज्यते । यथा हि दण्डो भ्रमतश्चक्रस्य दृढभ्रम्यर्थं भग्नभ्रमेर्वा भ्रम्याधानार्थमुपयुज्यते, न तूचितभ्रमवत्येव तत्र । तथोप-

युज्यते, **न पुनः तद्भावमात्रविश्रान्तस्य**। न हि लवसत्तमसुरादीनां धर्मोपदेशाऽपेक्षा भवति।।१७/२८।।

उपदेशसाफल्यमुपपादयति- **आधिक्येति** । **यथा हि** अनारब्धभ्रमणं चक्रं दण्डेन भ्राम्यते । **भ्रमतश्चक्रस्य** मन्दीभूतस्य **दृढभ्रम्यर्थं** = भ्रमणतीव्रताकृते **भग्नभ्रमेर्वा** चक्रस्य **भ्रम्याधानार्थं दण्ड उपयुज्यते, न तूचितभ्रमवत्येव तत्र** = चक्रे । सर्वात्मना घटनिष्पत्तिं यावत् मन्दतापरिहारेण सम्प्रवृत्ते चक्रे घटोत्पादप्रयोजकभ्रमणयोगक्षेमादिविकलो दण्डो निष्फल इति भावः । तदुक्तं **उपदेशपदे** → सहकारिकारणं खलु एसो दंडोव्व चक्कभमणस्स । तम्मि तह संपयट्टे निरत्थगो सो जह तहेसो ।। ← (उप.

વિશ્રાન્ત થયેલા સમકિતીને ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી. (૧૭/૨૮)

વિશેષાર્થ :- તુલસીશ્યામના ગરમ પાણીના કુંડ, ગંગોત્રી વગેરે સ્થળમાં ભૂમિગત પવનના લીધે પાણી જાતે જ જમીનમાંથી બહાર આવે છે. તો ક્યાંક ખોદકામ કરવાથી જમીનમાંથી પાણી પ્રગટ થાય છે. તો ક્યાંક નળમાંથી પાણી આવે છે. આમ પવન, ખનન વગેરે પાણીની ઉત્પત્તિમાં અનિયત હેતુરૂપે ઉપયોગી થાય છે. પરંતુ જમીનમાંથી પાણી નીકળવાનું મુખ્ય કારણ જમીનની રસાળતા છે. તે જ રીતે સમકિતીના જીવનમાં જે કાંઈ ઉચિત પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના ચોક્ખા પરિણામ છે. ઉપદેશ તો અનિયત રૂપે કારણ બને છે. તેમ છતાં જેમ પાણીને ઉપરના માળ ઉપર ચઢાવવા માટે વોટર પંપની આવશ્યકતા રહે છે તેમ સમકિતીને ઉપલા ગુણઠાણે ચઢવા માટે સદ્ગુરુ કે શાસ્ત્ર વગેરેના ઉપદેશની આવશ્યકતા રહે છે. સંક્લિષ્ટ પરિણામથી પડતા જીવને ઉપલા ગુણઠાણાથી નીચે પડતા અટકાવવા માટે કલ્યાણમિત્ર વગેરેના ઉપદેશની જરૂર રહે છે. પરંતુ અનુત્તરવાસી દેવ વગેરે જેવા અવસ્થિત પરિણામવાળા સમકિતી જીવોને સદુપદેશની આવશ્યકતા રહેતી નથી. (૧૭/૨૮)

✱ ભાવની રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે ઉપદેશ ઉપયોગી ✱

ગાથાર્થ :- અધિકતા અને સ્થિરતાની સિદ્ધિ માટે ચક્રભ્રામક દંડની જેમ ઉપદેશ સમકિતીને ઉપયોગી બને છે. ઉપદેશમાં રહેલી વ્યંજકતા પણ પરિણામના બળથી સન્નિધાન થવા રૂપ છે. (૧૭/૨૯)

ટીકાર્થ :- સમાનપરિણામની પ્રચુરતા અધિકતા કહેવાય. તથા પડતા અટકી જવું એ સ્થિરતા કહેવાય. સમકિતીના ભાવની અધિકતા અને સ્થિરતાની સિદ્ધિ માટે ઉપદેશ ઉપયોગી થાય છે. ચક્ર ઘૂમાવનાર દંડની જેમ આ વાત સમજવી. જેમ કુંભારનું ચક્ર ઘૂમતું હોય તો તેને વધુ ઝડપથી દૃઢપણે ફેરવવા માટે તથા તે ચક્રનું ભ્રમણ મંદ થઈ ગયું હોય તો ભ્રમણ ક્રિયા કરાવવા માટે દંડ ઉપયોગી થાય છે. પરંતુ કુંભારનું ચક્ર ઘડો બનાવવા માટે જરૂરી વેગસહિત ભમી રહેલું હોય તો તેવી અવસ્થામાં ચકરડાને દંડની ઉપયોગીતા રહેતી નથી. તે જ રીતે ગુરુ વગેરેનો ઉપદેશ પણ સમકિતીને નવા ઉપલા ગુણસ્થાનક મેળવવા માટે અથવા પ્રાપ્ત થયેલ ગુણસ્થાનકથી પડતા હોય તો તે પતનથી અટકવા માટે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

देशोऽपि गुणप्रारम्भाय तत्पातप्रतिबन्धाय वोपयुज्यते, न तु स्थितपरिणामं प्रतीति ।

तदुक्तं **उपदेशपदे**- "उवएसो वि हु सफलो गुणठाणारंभगाण जीवाण । परिवडमाणाण तहा पायं न उ तट्ठिआणं पि ।।" (उप.पद.४९९) **व्यञ्जकताऽपि अस्य** = उपदेशस्य । तद्बलेन = परिणामबलेन उपनतिक्रिया = सन्निधानलक्षणा (= **तद्बलोपनतिक्रिया**) ।

पद. ५००) **उपदेशोऽपि** = तीर्थकर-गणधरादिप्रज्ञापनाऽपि **गुणप्रारम्भाय** = अनवाप्तगुणस्थानकप्राप्तये प्राप्तगुणस्थानपरिणामप्राचुर्याय **तत्पातप्रतिबन्धाय** = अवाप्तगुणस्थानपरिणामपतनप्रतिबन्धाय **वोपयुज्यते, न तु स्थितपरिणामं** = जिनकल्पिकादिकमिव प्रारब्धस्वगुणस्थानसमुचितक्रियाभावोभयं **प्रति** ।

उपदेशपदसंवादमाह- '**उवएसो वि**' इत्यादि । साम्प्रतं **उपदेशपद**मुद्रितप्रतौ 'सफलो एसुवएसो गुणठाणाऽऽरंभगाण भव्वाणं' (उप.प.४९९) इत्येवं पूर्वार्धमुपलभ्यते इत्यवधेयम् । **श्रीमुनिचन्द्र**सूरिकृता तद्वृत्तिस्त्वेवं → **सफलः** = सप्रयोजन एष सङ्क्लेशपरिहाररूप **उपदेशो गुणस्थानाऽऽरम्भकाणां** = सम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानकस्यात्मनि प्रवर्तकानां भव्यानां विवक्षितगुणस्थानकं प्रति सम्पन्नाऽविकलयोग्यभावानां **परिपततां जीवानां** = तथाविधक्लिष्टकर्मोदयाद् विवक्षितं गुणस्थानकसौधशिखरादधःप्रारब्धपातानां **तथा** इति समुच्चये **प्रायः** = बाहुल्येन । एवमुक्तं भवति ये निकाचितकर्मोदयात् प्रारब्धपातास्तेषामफल एव ← (उ.प.वृ.४९९) इति । अत्र च → अर्थे ह्यशक्ये खलु यः प्रयासं करोत्यसौ यास्यति हास्यभावम् ← (वै.क.ल.४/४८) इति **वैराग्यकल्पलता**वचनमनुसन्धेयम्। → ये तु सोपक्रमकर्माणस्तेषु स्यादेव फलवानुपदेश इति। व्यवच्छेद्यमाह- **न तु** = न पुनः **तत्स्थितानामपि** = सर्वात्मना समधिष्ठितगुणस्थानकानामपीति ← (उप.पद. ४९९ वृत्ति-पृष्ठ-२५१) ।

उपदेशरहस्येऽपि → एसुवएसो फलवं गुणठाणारंभतिव्वयाजोगे। न ठिएसु जहा दंडो चक्कम्मि सयं भमंतंमि।। ← (उप.रह. ७८) इत्युक्तम् । उपदेशस्य च स्वजन्यद्रव्याऽऽज्ञा-क्रियापूर्वकगुणस्थानारम्भस्थैर्यान्यतरव्यापारसम्बन्धेनैव सम्यग्दर्शनादिहेतुत्वादिति **तद्वृत्तौ** (उप.रह.७८ वृत्ति-पृष्ठ-१५६) ।

उपदेशस्य व्यञ्जकताऽपि = प्रशस्तादिपरिणामाऽभिव्यञ्जकतापि **परिणामबलेन** = अनभिव्यक्तसमुत्पत्तुकामपरिणामसामर्थ्येन **सन्निधानलक्षणा** = उपधानात्मिका । सम्यग्दृष्ट्यादावन्तःस्थित एवाभिव्यक्तुकामः प्रशस्त-शुद्धाऽन्यतरज्ञानादिपरिणामः सानुबन्धमिथ्यात्वमोहादिक्षयोपशमात् स्वाभिव्यक्तिकृते सदुपदेशादिकमुपनयतीति भावः । अभिव्यक्तिकाम आसन्नमुक्तिगामिजीवपरिणामो बलादेवोपदेशमाढौकयति स्वप्राकट्यार्थमिति यावत्तात्पर्यम् । इत्थमेवाऽश्वावबोधार्थं रात्रावपि श्रीमुनिसुव्रतस्वामिविहाराद्युपपत्तेः । इदञ्चोपदेशनियताऽभिव्यक्तिकपरिणाममाश्रित्य विज्ञेयम् । ततश्चोपदेशमृतेऽपि स्वयमेवाभिव्यक्तिकामस्योपदेशाऽनियतस्य सम्यग्दृष्ट्यादिपरिणामस्याऽभिव्यक्तावपि न काचित्क्षतिः । न च ज्ञानादिपरिणामस्येच्छा-

---

ઉપયોગી બને છે. પરંતુ સ્થિર પરિણામવાળા જીવો માટે ઉપદેશની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેથી તો **ઉપદેશપદ**માં જણાવેલ છે કે → "ઉપદેશ પણ નવા ઉપલા ગુણસ્થાનક ઉપર ચઢતા જીવોને તથા નીચે પડતા જીવોને માટે સફળ થાય છે. પરંતુ તે જ પરિણામમાં રહેલા જીવોને માટે પ્રાયઃ ઉપદેશ સફળ થતો નથી." ← તથા ઉપદેશમાં રહેલી પ્રશસ્તપરિણામની વ્યંજકતા પણ પરિણામના બળથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्यथा घटादौ दण्डादेरपि व्यञ्जकत्वापत्तेरिति भावः ।।२९।।

[1]औचित्येन प्रवृत्त्या च सुदृष्टिर्यत्नतोऽधिकात्। पल्योपमपृथक्त्वस्य चारित्रं लभते व्ययात्।।३०।।

औचित्येनेति । औचित्येन = न्यायप्रधानत्वेन **प्रवृत्त्या च सुदृष्टिः** = सम्यग्दृष्टिः[2] **अधिकाद्**

विरहात्कथं समुत्पत्तुकामताऽभिव्यक्तुकामता वा सङ्गच्छते ? इति शङ्कनीयम्, तदुत्पादादेरासन्नकालत्वे तथाप्रयोगस्याऽऽप्ताभिप्रेतत्वात् । इत्थमेव → चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अतिसेसे णाण-दंसणे समुप्पज्जिउकामे समुप्पज्जेज्जा ← (स्था.४/२/२८४) इत्यादि **स्थानाङ्गसूत्रोपपत्तेः** ।

विपक्षबाधमाह- **अन्यथा** = निरुक्ताऽभिव्यञ्जकत्वाऽनभ्युपगमे **घटादौ** = घटादिकं प्रति **दण्डादेरपि व्यञ्जकत्वाऽऽपत्तेः**, तस्याऽपि घटादावनियतभावात्, क्वचिद् दण्डं विनैव हस्तादिना चक्रभ्रम्याधाने घटोत्पाददर्शनात्। न चैवं दण्डादेर्हेतुताक्षतिः, द्वारस्याऽन्यत एव सिद्धेः, स्वप्रयोज्यद्वारसम्बन्धेनैव च हेतुत्वादिति व्यक्तं **गुरुतत्त्वविनिश्चयवृत्तौ** (गु.त.वि.१/५८) । यथा चैतत्तत्त्वं तथा विस्तरतो विभावितं → ण य एवं वभियारो कज्जविसेसा जहेव दंडस्स । दारघडियरूवेणं अहवाऽहिगयत्थहेतुता ।। ← (उप.रह.७९) इति **उपदेशरहस्यगाथायाम्** । प्रकृते च दण्डादेर्न घटादिबलेनोपनतिः केषाञ्चिदपि विपश्चितामभिमतेति निरुक्ताऽभिव्यञ्जकत्वोपगमे दण्डादेर्न तत्र व्यञ्जकत्वाऽऽपत्तिः, अन्यथा तु साऽव्याहतप्रसरैव स्यादित्याशयः प्रतिभाति ।।१७/२९।।

वर्धमानपरिणामं दृढपरिणामं वा सम्यग्दृष्टिमधिकृत्याह- '**औचित्येने**'ति । → भावाऽऽणा पुण एसा सम्मद्दिट्ठिस्स होति नियमेण । पसमादिहेउभावा णिव्वाणपसाहणी चेव ।। एयाए आलोचइ हियाऽहियाइमतिनिउणनीतीए । किच्चे य संपयट्टति पायं कज्जं च साहेति ।।

સાન્નિધ્ય થવા સ્વરૂપ જાણવી. બાકી તો ઘટ વગેરે પ્રત્યે દંડ વગેરે પણ વ્યંજક બનવાની સમસ્યા સર્જાય- આવો ગ્રંથકારશ્રીનો અહીં આશય છે. (૧૭/૨૯)

❀ ઉપદેશમાં રહેલી વ્યંજકતાની વિચારણા ❀

વિશેષાર્થ :- જિનકલ્પી વગેરે અવસ્થિત પરિણામવાળા જીવોને ઉપદેશની જરૂર નથી. જેમ તુલશીશ્યામના ગરમ પાણીના કુંડ વગેરેમાં રહેલ પાણીનું વ્યંજક ભૂમિગત પવન બને છે તેમ સમકિતી જીવના હૃદયમાં રહેલા પ્રશસ્ત પરિણામનું વ્યંજક ઉપદેશ બને છે. નિર્મળ સમકિતી જીવના અંતઃકરણમાં રહેલા અને પ્રગટ થવા થનગનતા પ્રશસ્ત પરિણામો મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના સાનુબંધ ક્ષયોપશમ વગેરેના પ્રભાવથી જાતે જ ધર્મોપદેશ વગેરેને ખેંચી લાવે છે. આ જ ઉચ્ચતમ દશા ઉપર આરૂઢ થયેલા સમકિતી જીવના પ્રશસ્ત પરિણામો પ્રત્યે ઉપદેશની અભિવ્યંજકતા કહેવાય છે. માટે જ તેવા જીવોના વિરક્ત પરિણામો પ્રત્યે ઉપદેશ તો નિમિત્તમાત્ર જ કહેવાય છે. (૧૭/૨૯)

ગાથાર્થ :- અત્યંત ઉદ્યમથી ઉચિત રીતે પ્રવૃત્તિ દ્વારા પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ કર્મ સ્થિતિનો વ્યય થવાથી દેશચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૭/૩૦)

❀ સમકિતીને પુરુષાર્થથી ચારિત્રપ્રાપ્તિ ❀

ટીકાર્થ :- બળવાન પુરુષાર્થથી ન્યાયપ્રધાનતયા પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા સમકિતી જીવ ૨ થી ૯ પલ્યોપમ જેટલી

१. हस्तादर्शे 'उचितेन' इति पाठः । २. हस्तादर्शे 'सम्यग्दृष्टिः' पदं द्विरुक्तम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= अतिशयितात् (**यत्नतः**=) यत्नात् = पुरुषकारात् **पल्योपमपृथक्त्वस्य** चारित्रमोहस्थितिसम्बन्धिनो **व्ययात् चारित्रं लभते** देशविरत्याख्यम् । सर्वविरत्याख्यं तु सङ्ख्यातेषु सागरोपमेषु निवृत्तेष्विति द्रष्टव्यम् ।।३०।।

मार्गानुसारिता श्रद्धा प्राज्ञप्रज्ञापनारतिः। गुणरागश्च लिङ्गानि शक्यारम्भोऽपि चाऽस्य हि।।३१।।

← (उप.पद. २५९/२६०) इति **उपदेशपद**वचनप्रामाण्यतो भावाऽऽज्ञायोगपरिणामप्रसूतसानुबन्धसत्क्षयोपशमात् **न्यायप्रधानत्वेन** धर्मार्थादिविषयिण्या **प्रवृत्त्या च सम्यग्दृष्टिः अतिशयितात् पुरुषकारात्** = जिनवचनजनितं प्रबलधर्मादिपुरुषार्थमवलम्ब्य ग्रन्थिभेदात् सकाशात् **चारित्रमोहस्थितिसम्बन्धिनः पल्योपमपृथक्त्वस्य व्ययात् देशविरत्याख्यं चारित्रं** भावतो **लभते**। द्विप्रभृतिरानवभ्यः पृथक्त्वमिति जैनी परिभाषा । ततश्च चारित्रमोहस्थितिसम्बन्धिनः **सागरोपमेषु सङ्ख्यातेषु निवृत्तेषु सर्वविरत्याख्यं** चारित्रं लभते । ततोऽपि सङ्ख्यातेषु तेषु पुनरपगतेषूपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते। ततोऽपि पुनः सङ्ख्यातेषु तेषु व्यावृत्तेषु क्षपकश्रेणीमवाप्नोति **इति द्रष्टव्यम्** । तदुक्तं **विशेषावश्यकभाष्ये बृहत्कल्पभाष्ये प्रवचनसारोद्धारे श्रावकप्रज्ञप्तौ पञ्चवस्तुके** च → सम्मत्तम्मि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होज्जा । चरणोवसमखयाणं सागर संखंतरा होंति ।। ← (वि. आ.भा.१२२२ + बृ.क.भा १०६ + प्र.सा.१३८४ + श्रा.प्र.३९० + पं.व. ९१९) इति । उपलक्षणात् सर्वकर्मप्रक्षयोऽपि सातिशययत्नादेवाऽवसेयः । तदुक्तं **श्रावकप्रज्ञप्तौ** → अच्चंतदारुणाइं कम्माइं खवित्तु जीवविरिएणं । सिद्धिमणंता सत्ता पत्ता जिणवयणजणिएणं ।। ← (श्रा.प्र.१०२) इति । प्रकृते व्यवहारतश्चारित्रं सावद्याऽन्ययोगनिवृत्ति-प्रवृत्तिरूपम् । निश्चयतस्तु सम्यग्दर्शनवत् चारित्रमप्यात्मपरिणामरूपं तथाविधव्यवहारव्यङ्ग्यमभिप्रेतम् । अत एव **श्रीमलयगिरिसूरिभिः धर्मसङ्ग्रहणिवृत्तौ सिद्धसेनसूरिभिश्च प्रवचनसारोद्धारवृत्तौ** → चारित्रं सावद्येतरयोगनिवृत्ति-प्रवृत्तिलिङ्गं आत्मपरिणामरूपम् ← (ध.सं.वृ.६१२ + प्र.सारो.१५५६वृ. पृ.४१४) इत्येवं निश्चयनयाभिप्रायेणोक्तमित्यादिकं यथागममूहनीयम् ।।१७/३०।।

ચારિત્રમોહનીય કર્મની સ્થિતિ ખલાસ થતાં દેશવિરતિ નામનું ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. તથા સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી ચારિત્રમોહનીય કર્મની સ્થિતિ રવાના થતાં સર્વવિરતિ નામનું ચારિત્ર સમકિતી જીવ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૭/૩૦)

વિશેષાર્થ :- સમ્યગ્દર્શન પામતી વખતે મોહનીય કર્મની સ્થિતિ અન્તઃકોટાકોટી સાગરોપમની (=એક કોટાકોટી સાગરોપમમાં પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન) હોય છે. તે સ્થિતિમાંથી ૨ થી ૯ પલ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થાય ત્યારે આત્મા ભાવથી દેશવિરતિ ચારિત્ર પામે. તે સ્થિતિમાંથી સંખ્યાતા સાગરોપમની સ્થિતિ ઓછી થાય ત્યારે આત્મા સર્વવિરતિ ચારિત્ર પામે. ત્યાર બાદ ફરી સંખ્યાતા સાગરોપમની સ્થિતિ ઓછી થાય ત્યારે આત્મા ઉપશમશ્રેણિ પામે. ત્યાર બાદ સંખ્યાતા સાગરોપમની સ્થિતિ પસાર થયા બાદ આત્મા ક્ષપકશ્રેણિ પામે. મોહનીય કર્મની આ સ્થિતિનો ઘટાડો સમ્યક્ અંતરંગ પ્રબળ પુરુષાર્થ દ્વારા જ થઈ શકે. વધુમાં વધુ ૬૬ સાધિક સાગરોપમ કાળ સુધી ક્ષાયોપશમિક સમકિત ટકી શકે. તે પહેલા ઉપરોક્ત કાર્ય આત્મા અપ્રમત્ત પુરુષાર્થથી કરે તો જ આત્માનો મોક્ષ થાય. બાકી સમકિતથી પણ ભ્રષ્ટ થાય. માટે સમકિતી અંતરંગ પ્રબળ મોક્ષપુરુષાર્થને કરે છે. નસીબના ભરોસે મોક્ષને છોડી ન દેવાય. (૧૭/૩૦)

❋ ચારિત્રના પાંચ લક્ષણો ❋

ગાથાર્થ :- માર્ગાનુસારિતા, શ્રદ્ધા, પ્રાજ્ઞના ઉપદેશમાં રતિ, ગુણરાગ અને શક્યપ્રવૃત્તિ- આ ચારિત્રના લક્ષણો છે. (૧૭/૩૧)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मार्गेति । (१) **मार्गानुसारिता** = अनाभोगेऽपि सदन्धन्यायेन मार्गानुसरणशीलता । यदुक्तं- "असातोदयशून्योऽन्धः कान्तारपतितो यथा । गर्तादिपरिहारेण सम्यक् तत्राऽभिगच्छति ।। तथाऽयं भवकान्तारे पापाऽऽदिपरिहारतः । श्रुतचक्षुर्विहीनोऽपि सत्सातोदयसंयुतः ।। अनीदृशस्य तु पुनश्चारित्रं शब्दमात्रकम् । ईदृशस्याऽपि वैकल्यं विचित्रत्वेन कर्मणाम् ।।" (यो.बिं. ३५४-५५-५६) इति।

चारित्रलिङ्गान्याह- '**मार्गे**'ति । मार्गं = तत्त्वपथं अनुसरति = अनुयाति इत्येवंशीलः = मार्गानुसारी = निसर्गतः तत्त्वाऽनुकूलप्रवृत्तिः, चारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमात् । एतच्च तत्त्वाऽवाप्तिं प्रति अवन्ध्यं कारणं, कान्तारगतविवक्षितपुरप्राप्तिसद्योग्यतायुक्ताऽन्धस्येव इति **उपदेशपदवृत्तिकारः** (उप.पद.१९९)। तस्य भावः = **मार्गाऽनुसारिता** = **अनाभोगेऽपि** = तथाविधश्रुतोपयोगवैकल्येऽपि **सदन्धन्यायेन** वक्ष्यमाणेन **मार्गाऽनुसरणशीलता** । अन्धस्य शोभनत्वञ्च सज्जाऽक्षसहायनरवचनाऽनुवर्तकत्वात् । यथा हि सदन्धः सहायाऽनुवर्तनेनेप्सितस्वस्थानप्राप्तिरूपे हिते प्रवर्तते तथैवाऽगीतार्थचारित्र्यपि तथाज्ञानान्मार्गाऽनुसारित्वेन गीतार्थाऽऽज्ञाकरणादौ हिते प्रवर्तत इति **पञ्चाशकवृत्तिकारः** (पञ्चा.११/१०) ।

ग्रन्थकारोऽत्र कारिकात्रितयेन **योगबिन्दु**संवादमाह **यदुक्तं**- '**असातोदये**'ति, '**तथाऽयमि**'ति, '**अनीदृशस्ये**'ति च। तद्व्याख्या चैवम् → **असातोदयशून्यः** = असद्वेदनीयविपाकरहितः **अन्धः** प्रतीतरूपः **कान्तारपतितः** = दण्डारण्यादिमहाटवीमध्यमग्नः यथा इति दृष्टान्तार्थः **गर्तादिपरिहारेण** = गर्तादरीप्रभृतिविषममार्गत्यागेन **सम्यग्** = यथा विवक्षितस्थानाऽवाप्तिः स्यात् तथा **तत्र** = कान्तारे **अभिगच्छति** = गन्तुं प्रवर्तते (यो.बिं.३५४)। **तथाऽयं** चारित्री **भवकान्तारे** = संसाराऽटव्यां **पापादिपरिहारतः** = पापकरण-पापफलपरित्यागेन श्रुतमेव सद्भूताऽर्थाऽवलोकहेतुत्वात् चक्षुः तेन विहीनोऽपि = माषतुषादिवद् विरहितः किं पुनः तदन्यरूप इत्यपिशब्दार्थः, **सन्** = अतिदृढतया यः सुन्दरः सातोदयः तेन संयुतः (यो.बिं.३५५) । अत्रैव व्यतिरेकमाह- **अनीदृशस्य तु पुनः** = मार्गाऽनुसारित्वादिलिङ्गविकलस्य पुनः **चारित्रं** देशतः सर्वतो वा **शब्दमात्रकं** = शब्दरूपमेव, न त्वर्थतोऽपि। ननु सम्यग्दृष्टेरविरतस्यापि मार्गानुसारित्वमस्ति कथं न चारित्रम् ? इत्याशङ्क्याह- **ईदृशस्यापि** = मार्गाऽनुसारिणोऽपि कस्यचित् **वैकल्यं** चारित्रस्य, कथम् ? इत्याह- **विचित्रत्वेन** = निकाचितादिरूपतया **कर्मणां** = चारित्रमोहादीनाम्। तथा चोक्तम्- 'कम्माइ नूणं घणचिक्कणाइं गरुयाइं वज्जसाराइं । नाणड्ढयं पि पुरिसं पहाओ उप्पहं नेन्ति' ।। ( ) इति ← (यो.बिं.३५६ वृत्ति) ।

टीકાર્થ :- (૧) અજાણતાં પણ સદંધન્યાયથી માર્ગાનુસારિતા ચારિત્રનું પ્રથમ લિંગ છે. **યોગબિંદુ** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'જેમ અસાતાના ઉદય વગરનો જન્માંધ માણસ જંગલમાં રહેલો હોવા છતાં ખાડા-ટેકરા વગેરેનો પરિહાર કરીને સારી રીતે જંગલમાંથી પસાર થઈ જાય છે. તેમ શ્રુતચક્ષુશૂન્ય હોવા છતાં પણ સારા સાતાવેદનીયના ઉદયવાળા ચારિત્રધર સાધક પાપાદિનો ત્યાગ કરીને ભવાટવીમાંથી પસાર થઈ જાય છે. જો આ રીતે મોક્ષમાર્ગને સાધક અનુસરે નહિ તો તેનું ચારિત્ર નામમાત્રસ્વરૂપ બને છે. તથા માર્ગાનુસારી એવા પણ સમકિતી જીવને ચારિત્રવિકલતા કર્મની વિચિત્રતાના કારણે સમજવી.' ←

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(२) **श्रद्धा** = शुद्धानुष्ठानगता तीव्ररुचिः । (३) प्राज्ञस्य = पण्डितस्य प्रज्ञापना = अर्थविशेषदेशना[१],

प्रकृते → सदन्धसङ्गतिसमं गीतं चास्येदमावि(?खि)लम् । सद्भावनेत्राऽभावे तथा मार्गाऽनुसारिणः।। ← (ब्र.सि.५३) इति **ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय**वचनमपि स्मर्तव्यम् ।

ननु ग्रन्थिभेदात्सम्यग्दृष्टेरपि सदा सज्जाक्षत्वं **उपदेशपदे** →

जच्चंधो इह णेओ अभिण्णगंठी, तहंधलयतुल्लो । मिच्छद्दिट्ठी, सज्जक्खओ य सइ सम्मदिट्ठी ओ ।।
एसो मुणेइ आणं विसयं च जहट्ठियं णिओगेणं । एईए करणंमि उ पडिबंधगभावओ भयणा ।।

← (उप.पद.४७७-४७८) इत्यादिनोक्तं, इह तु चारित्रिणोऽप्यन्धत्वमुच्यते भवद्भिरिति कथं न विरोधः इति चेत्? **अत्रोच्यते, कृष्ण-श्रेणिका**दीनां सम्यग्दृष्टीनां करतलकलितमुक्ताफलन्यायेन निश्चिताऽऽज्ञायथावस्थितोत्सर्गाऽपवादादिरूपत्वेन सदा प्रगुणलोचनत्वसम्भवेऽपि निबिडज्ञानावरणाद्युदयेन चारित्रिणामपि केषाञ्चि**न्माषतुषा**दिवत् यथावस्थितश्रुतोपयोगराहित्याऽगीतार्थत्वादिसम्भवेनान्धत्वोक्तिविरोधाऽभावादिति समाधेयम् । यथोक्तमेतदभिप्रायेण **पञ्चाशके** →

चारित्तओ च्चिय दढं मग्गणुसारी इमो हवइ पायं । एत्तो हिते पवत्तति तह णाणातो सदंधो व्व।।
अंधोऽणंधो व्व सदा तस्साऽऽणाए तहेव लंघेइ। भीमं पि हु कंतारं भवकंतारं इय अगीतो ।।

(पञ्चा.११/१०-११) ← इति प्रागप्युक्तं (पृ.१६४) स्मर्तव्यमत्र । तदुक्तं **उपदेशरहस्ये**ऽपि → अन्धो असायरहिओ पुराऽणुसारी जहा सयं होइ । एवं मग्गणुसारी मुणी अणाभोगपत्तोऽवि ।। ← (उप.रह.८६) इति भावनीयमागमपरिकर्मितमतिभिः। **धर्मरत्नप्रकरणे** तु चारित्रिलिङ्गभूतमार्गानुसारिक्रियानिरूपणे → मग्गो आगमनीई अहवा संविग्गबहुजणाऽऽइण्णं । उभयाऽणुसारिणी जा सा मग्गणुसारिणी किरिया।। ← (ध.रत्न.८०) इति यदुक्तं तदप्यत्राऽनुसन्धेयम् ।

प्रथमं चारित्रलिङ्गमभिधाय द्वितीयं तदाह- **श्रद्धा = शुद्धाऽनुष्ठानगता तीव्ररुचिः** कान्तारोत्तीर्णब्राह्मणहविःपूर्णगोचररुच्यतिशायिनी। चारित्रिणो द्वितीयलिङ्गनिरूपणे **पञ्चाशकवृत्तौ उपदेशपदवृत्तौ** च → श्राद्धः = तत्त्वं प्रति श्रद्धावान्, तत्प्रत्यनीकक्लेशह्रासातिशयाद्, अवाप्तव्यमहानिधानतद्ग्रहणविधानोपदेशश्रद्धालुनरवत्। विहिताऽनुष्ठानकारिरुचिर्वा ← (पञ्चा.३/६ वृत्ति/उप.पद.१९९ वृत्ति) इति।

प्रकृते चारित्रिलिङ्गभूता श्रद्धा तु (१) विधिसेवा, (२) ज्ञान-चारित्र-वैयावृत्त्य-तपःप्रभृतिगोचराऽतृप्तिः, (३) शुद्धदेशना, (४) आलोचनया स्खलितपरिशुद्धिरित्येवं चतुर्विधा ज्ञेया । तदुक्तं **धर्मरत्नप्रकरणे** → सद्धा तिव्वभिलासो धम्मे पवरत्तणं इमं तीसे । विहिसेव (१) अतित्ती (२) सुद्धदेसणा (३) खलियपरिसुद्धी (४)।। ← (ध.रत्न.९०) इति । द्रव्य-क्षेत्रादिवैषम्येन कदाचित्सत्क्रियावैकल्येऽप्येतद्गुणादेव तत्पक्षपातोऽनाविलः । तदुक्तं **उपदेशरहस्ये** → मालइगुणण्णुणो महुअरस्स तप्पक्खवायहीणत्तं । पडिबंधेऽवि ण कइआ एमेव मुणिस्स सुहजोगे ।। (उप.रह.८९) इति ।

तृतीयं तल्लिङ्गं व्याख्यानयति-**पण्डितस्य अर्थविशेषदेशना, तत्र** = अर्थविशेषप्रज्ञापनायां **श्रवण-**

શુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિશે તીવ્ર રુચિ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આ ચારિત્રનું બીજું લક્ષણ છે. તથા પંડિત પોતાને વિશિષ્ટ શાસ્ત્રાર્થસંબંધી ઉપદેશ આપે તેને સાંભળવાની અને તે વિષયને અમલમાં મૂકવા માટેની

१. हस्तादर्शे '...र्शना' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्र रतिः = श्रवणतदर्थपालनाऽऽसक्तिः (=**प्राज्ञप्रज्ञापनारतिः**) (४) **गुणरागश्च** = गुणबहुमानः। (५) **शक्याऽऽरम्भः** स्वकृतिसाध्यधर्मादिप्रवृत्तिः **अपि चाऽस्य हि** = चारित्रस्य हि **लिङ्गानि** लक्षणानि प्रवदन्ति पूर्वसूरयः ॥३१॥

तदर्थपालनाऽऽसक्तिः, पूर्वोक्तलिङ्गद्वयलक्षणात् कारणात्। तदुक्तं **पञ्चाशकवृत्तौ उपदेशपदवृत्तौ च** → अत एव कारणद्वयात् प्रज्ञापनीयः, कथञ्चिदनाभोगादन्यथाप्रवृत्तावपि तथाविधगीतार्थेन सम्बोधयितुं शक्यः, तथाविधकर्मक्षयोपशमाद् अविद्यमानाऽसदभिनिवेशः प्राप्तव्यमहानिधि-तद्ग्रहणान्यथाप्रवृत्त-सुकर-सम्बोधननरवत् ← (पञ्चा.३/६ वृत्ति/उप.पद.१९९ वृत्ति) इति । **योगशतकवृत्तौ** अपि → प्रज्ञापनीयः = अत एव कारणद्वयात् सन्निध्यवाप्तिप्रवृत्ततद्भोक्तृ-तद्गतविधिश्राद्धाऽऽप्तप्रज्ञापकवत्, सच्छ्रद्धाफलोप-दर्शनार्थमेतद् ← (यो.श.१५ वृत्ति) इत्युक्तम् । तदुक्तं **धर्मरत्नप्रकरणेऽपि** → एसा पवरा सद्धा अणुबद्धा होइ भावसाहुस्स। एईए सब्भावे पन्नवणिज्जो हवइ एसो ॥ ← (ध.रत्न.१०५) इति।

ऋजुभावश्चात्र प्रधानहेतुः। तदुक्तं **धर्मरत्नप्रकरणे** → पण्णवणिज्जत्तमुजुभावा ←(ध.रत्न.७८) इति। → प्रज्ञापनाप्रियः = गुणवत्पुरुषप्रज्ञापनाप्रीतिमान्, सन्निधिलाभयोग्यजीव इव तद्गतक्रियां प्रति ← (यो.बिं.३५३ वृत्ति) इति **योगबिन्दुवृत्तिकृत्** । → प्रज्ञापनीयः = कथञ्चिदनाभोगादन्यथाप्रवृत्तौ तथाविध-गीतार्थेन सम्बोधयितुं शक्यत्वात् तथाविधकर्मक्षयोपशमादविद्यमानाऽसदभिनिवेशः, प्राप्तव्यमहानिधिग्रहणा-ऽन्यथाप्रवृत्तसुकरसम्बोधननरवदिति ← (उप.रह.१० वृ.) **उपदेशरहस्यवृत्तौ** व्यक्तमुक्तम् ।

लिङ्गं मार्गानुसार्येष श्राद्धः प्रज्ञापनाप्रियः । गुणरागी महासत्त्वः सच्छक्त्यारम्भसङ्गतः ॥ ← (यो.बिं.३५३) इति **योगबिन्दु**ग्रन्थमनुसृत्य चतुर्थं चारित्रलिङ्गमाह-**गुणरागः** = **गुणबहुमानः**, विशुद्धा-ऽऽशयत्वादिति (यो.श.१५ वृत्ति) **योगशतकवृत्तिकृत्** । तदुक्तं **पञ्चाशकवृत्तौ उपदेशपदवृत्तौ** च → विशुद्धाऽध्यवसायतया स्वगतेषु वा परगतेषु वा गुणेषु ज्ञानादिषु रागः = प्रमोदो यस्याऽस्त्यसौ गुणरागी = निर्मत्सर इत्यर्थः ← (पञ्चा.३/६ वृत्ति/उप.पद.१९९ वृत्ति) । → गुणरागी = मत्सरविरोधिपरिणाम-वानित्यर्थः। इदं हि गुणलाभाऽनुबन्धेऽवन्ध्यं बीजं, प्रतिबन्धकस्य मत्सरस्याऽपगमादिति ← (उप.रह. गा.१० वृ.) **उपदेशरहस्यवृत्तौ** ।

अत एव गुणमालिन्यजनकदोषपरिहारोऽप्युपपद्यतेऽस्य । तदुक्तं **धर्मरत्नप्रकरणे** →
जायइ गुणेसु रागो सुद्धचरित्तस्स नियमओ पवरो । परिहरइ तओ दोसे गुणगणमालिन्नसंजणए ॥
गुणलेसं पि पसंसइ गुरुगुणबुद्धीइ परगयं एसो । दोसलवेण वि निययं गुणनिवहं निग्गुणं गणइ॥
← (ध.रत्न.१२०-१२१) इति ।

चारित्रस्य पञ्चमं लिङ्गं व्याख्यानयति- **शक्याऽऽरम्भः** = सुन्दरपरिणामेन **स्वकृतिसाध्यधर्मादिप्रवृत्तिः** = निजयत्नसाध्य-गुरु-ग्लान-बालादिविषयवैयावृत्त्याद्यनुष्ठानारम्भः। कुतः इति चेत् ? उच्यते वन्ध्याऽऽरम्भ-

---

આસક્તિ હોવી તે ચારિત્રનું ત્રીજું લક્ષણ છે. ચોથું લક્ષણ છે ગુણો પ્રત્યેનો બહુમાન ભાવ.

તથા પોતાના પ્રયત્નથી સાધી શકાય તેવી ધર્મ વગેરે સંબંધી પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચારિત્રનું પાંચમું લક્ષણ છે. આમ પૂર્વાચાર્યો કહે છે. (૧૭/૩૧)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भावनिवृत्तेरिति (यो.श.१५ वृत्ति) **योगशतकवृत्तिकृत्** । न शक्ये प्रमाद्यति न चाऽशक्यमारभत इति **पञ्चाशकवृत्तिकार उपदेशपदवृत्तिकारश्च** । → शक्यमेव ह्यनुष्ठानं विधीयते, नाऽशक्यम् ← (वि.आ.भा. २६८५ मल.वृ.) इति **विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरयः** । अशक्याऽऽरम्भस्योत्तरकालमावश्यक-परिहाणि-शरीरग्लान्यादिजनकत्वेनोत्तरशुभाऽनुबन्धाऽनुवृत्त्यनुपपत्तेरिति (उप.रह.गा.१० वृत्ति) **उपदेशरहस्यवृत्तौ** । पूर्वोक्तं(पृ.१०१३) → पुरिसंतस्सुवयारं अवयारं चप्पणो य णाऊणं । कुज्जा वेयावडियं, आणं काउं निरासंसो ।। ← उप.पद.२३७) इति **उपदेशपद**वचनमप्यत्राऽविसंवादितया स्मर्तव्यम् । ततश्चाऽशक्या-ऽनारम्भोऽत्र कुत्सिताऽनारम्भलक्षणः शुभाऽनुबन्धव्याघातकाऽनारम्भात्मको वा ज्ञेयः । इत्थमेव → सो हु तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चिंतेइ। जेण न इंदियहाणी, जेण य जोगा न हायंति ।। ← (पं.व.२१४, म.नि.चू.२४) इति पूर्वोक्तं(पृ.५१२) **पञ्चवस्तुक**वचनं **महानिशीथचूर्णि**वचनं च सङ्गच्छते। **धर्मरत्नप्रकरणे** अपि →

संघयणादणुरूवं आरंभइ सव्वमेवणुट्ठाणं । बहुलाभमप्पछेयं सुयसारविसारओ सुजई ।।
जह तं बहु पसाहइ निवडइ अस्संजमे दढं न जओ । जणिउज्जमं बहूणं विसेसकिरियं तहाऽऽढवइ।।

← (ध.रत्न.११५-११६) इति गदितं **श्रीशान्तिसूरिभिः**।

अपिशब्देन क्रियापरतादिग्रहः । तदुक्तं चारित्रिलिङ्गोपदर्शने **योगशतके पञ्चाशके** च → मग्ग-णुसारी सद्धो पण्णवणिज्जो कियापरो चेव । गुणरागी सक्कारंभसंगओ तह य चारित्ती ।। ← (यो.श.१५/पञ्चा.३/६) इति । **उपदेशपदे**ऽपि → मग्गणुसारी सद्धो पन्नवणिज्जो कियावरो चेव । गुणरागी सक्कारंभसंगओ जो तमाहु मुणिं ।। ← (उप.पद.१९९) इति ।

क्रियापरत्वञ्च चारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमाद् मुक्तिसाधनाऽनुष्ठानकरणपरायणत्वं, तथाविधनिधि-ग्राहकवत् । प्रयोगश्चात्रैवम्, चारित्रं क्रियापरमेव, सत्क्रियारूपत्वादिति। सत्क्रियास्वप्रमादपरत्वे एव चारित्रं सम्भवतीत्याशयः । तदुक्तं **धर्मरत्नप्रकरणे** →

सुगइनिमित्तं चरणं तं पुण छक्कायसंजमो एव । सो पालिउं न तीरइ विगहाइपमायजुत्तेहिं ।।
पव्वज्जं विज्जं पिव साहंतो होइ जो पमाइल्लो । तस्स न सिज्झइ एसा करेइ गरुयं च अवयारं ।।
पडिलेहणाइचिट्ठा छक्कायविघाइणी पमत्तस्स । भणिया सुयंमि तम्हा अपमाई सुविहिओ हुज्जा ।।
रक्खइ वएसु खलियं उवउत्तो होइ समिइगुत्तीसु । वज्जइ अवज्जहेउं पमायचरियं सुथिरचित्तो ।।
कालंमि अणूणहियं किरियंतरविरहिओ जहासुत्तं । आयरइ सव्वकिरियं अपमाई जो इह चरित्ती ।।

← (ध.रत्न.११०-११४) इति । इत्थञ्च पञ्चाशक-योगशतकोपदेशपदानुसारेण चारित्रस्य षड्वि-धानि लिङ्गान्यवसेयानि। एतानि चाऽवक्रगामिलक्षणरूपेणापि विज्ञेयानि → मग्गणुसारी सड्ढो पन्नव-णिज्जो कियावरो चेव । गुणरागी जो सक्कं आरभइ अवंकगामी सो ।। ← (उप.रह.१०) इति **उपदेशरहस्य**वचनात्। तथा गुर्वाज्ञाराधनमपि चारित्रलक्षणमवसेयम् । तदुक्तं **धर्मरत्नप्रकरणे** →

एयस्स उ लिंगाइं सयला मग्गाणुसारिणी किरिया । सद्धा पवरा धम्मे पण्णवणिज्जत्तमुजुभावा ।।
किरियासु अपमाओ, आरंभो सक्कणिज्जऽणुट्ठाणे। गुरुओ गुणानुराओ गुरुआणाऽऽराहणं परमं ।।

← (ध.रत्न.७८-७९) इति । गुर्वाज्ञाराधनस्वरूपन्तु **धर्मरत्न**प्रकरणे → गुरुपयसेवानिरओ गुरु-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योगप्रवृत्तिरत्र स्यात्परमानन्दसङ्गता । [1]देशसर्वविभेदेन चित्रे[2] सर्वज्ञभाषिते[3] ।।३२।।

आणाऽऽराहणम्मि तल्लिच्छो । चरणभरधरणसत्तो होइ जई नन्नहा नियमा ।। ← (ध.रत्न.१२६) इत्येवमावेदितम् ।

ननु योगबिन्दुप्रभृतौ चारित्रस्य पञ्च लिङ्गान्युक्तानि, योगशतकोपदेशपदादौ षट्, धर्मरत्नप्रकरणे च सप्तेति कथं नाऽत्र विसंवादः ? इति चेत् ? अत्रोच्यते, मार्गानुसारित्व-शक्याऽऽरम्भाभ्यामेव सत्क्रियापरत्वाऽऽक्षेपादेव न तस्य स्वातन्त्र्येणोक्तिः योगबिन्दुप्रमुखे । चारित्रिणो नियमेन गुर्वाज्ञाराधनं तु योगशतकयोगबिन्दुप्रमुखप्रकरणप्रासादसूत्रधारैः **श्रीहरिभद्रसूरिभिरेव उपदेशपदे** → एयं च अत्थि लक्खणमिमस्स नीसेसमेव धन्नस्स । तह गुरुआणासंपाडणं च गमगं इह लिंगं ।। (उप.पद.२००) इत्येवं, **पञ्चाशके च** →

आणारुइणो चरणं आणाए च्चिय इमं ति वयणाओ। एत्तोऽणाभोगम्मि वि पण्णवणिज्झो इमो होइ ।।
एसा य परा आणा पयडा जं गुरुकुलं ण मोत्तव्वं । आचारपढमसुत्ते एत्तो च्चिय दंसियं एयं ।।

←(पञ्चा.११/१२-१३) इत्येवं व्यावर्णितमिति न कश्चिद् विरोधः। मूलभूततत्त्वाऽभेदेऽपि विवक्षाभेदेन लिङ्गादिभेदप्रतिपादनमपि सङ्गच्छत एव, श्रोतृणां रुचिवैचित्र्यात् ।

चरण-करणाऽनुयोगाभिप्रायेण तु मूलोत्तरगुणानामेव चारित्रलिङ्गत्वमित्यप्यवधेयम् । → चारित्तं परिणामो जीवस्स सुहो उ होइ विण्णेओ । लिंगं इमस्स भणियं मूलगुणा उत्तरगुणा य ।। ← (धर्म.सं. ८५६) इत्येवं **धर्मसङ्ग्रहण्यां** श्री**हरिभद्राचार्यो**क्तिरप्यत्र साक्षिणी वर्तते । विवक्षाभेदेनेव प्रयोजनभेदेनाऽपि लिङ्गादिप्रज्ञापनाभेदोऽभिप्रेत एव अतिव्याप्त्यादिदोषविरहे सति । अत एवैकस्याऽपि ग्रन्थकृतो नानाग्रन्थेषु विभिन्नसङ्ख्याकलक्षणादिप्रज्ञापनाऽपि दृश्यते विलक्षणलक्षणादिप्ररूपणाऽपि चोपलभ्यते । प्रकृते च → गुरुविनयः स्वाध्याये योगाऽभ्यासः परार्थकरणञ्च । इति कर्तव्यतया सह विज्ञेया साधुसच्चेष्टा ।। ← (षोड.१३/१) इति **षोडशको**क्तिरपि स्मर्तव्या । → सद्धा-विरियसाधनं चारित्तं ← (वि.म.१/२६) इति **विसुद्धिमग्ग**वचनमपि यथातन्त्रमत्राऽनुयोज्यम् । अपुनर्बन्धक-सम्यग्दृष्टिलक्षणाऽवस्थाद्वयाऽभ्यासोत्तरकालमेव धीमता प्रवज्याग्रहणान्नोपसर्गादिप्रसङ्गे ग्लानाद्यवस्थायां वा कायपातभावेऽपि चित्तपातसम्भवः । इदमेवाभिप्रेत्य **हरिभद्रसूरिभिः ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये** →

भावस्तु नियमादेव भिद्यते नैव केनचित् । कायपातादिभावेऽपि शुभाऽऽलम्बनयोगतः ।।
चिन्तारत्नाऽनुगं चित्तं न स्वतोऽन्यत्र वर्तते । तद्गुणज्ञस्य दौर्गत्यादुद्विग्नस्य तथा ह्ययम् ।।
द्वयाऽभ्यासात् पुनर्धीमान् यतश्चारित्रभाग् भवेत् । अक्षेपेण ततश्चैवमुपन्यासोऽपि युक्तिमान् ।।

← (ब्र.सि.१७१-१७३) इत्युक्तमिति भावनीयम् ।।१७/३१।।

ગાથાર્થ :- દેશ-સર્વભેદથી વિભિન્ન એવા સર્વજ્ઞોક્ત ચારિત્રને વિશે યોગની પ્રવૃત્તિ પરમાનંદથી સંગત થાય છે. (૧૭/૩૨)

१. हस्तादर्शे 'दिस' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'चित्रै' इत्यशुद्धः पाठः । ३. हस्तादर्शे 'भाषितं' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योगेति । **अत्र देशसर्वविभेदेन चित्रे** = नानारूपे चारित्रे **सर्वज्ञभाषिते** = तीर्थकराभिहिते योगस्य प्रागुक्तलक्षणस्य प्रवृत्तिः (= **योगप्रवृत्तिः**) **स्यात्**, परमेण = उत्कृष्टेन आनन्देन सङ्गता व्याप्ता (=**परमानन्दसङ्गता**)।।३२।। ।। इति दैव-पुरुषकारद्वात्रिंशिका ।।१७।।

निरुक्तलिङ्गचारित्रे सति योगप्रवृत्तिमाह- '**योगे**'ति । **देश-सर्वविभेदेन** = देश-सर्वविशेषेण **नानारूपे तीर्थकराऽभिहिते** = तीर्थकर-गणधरादिप्रतिपादिते **चारित्रे** सति **प्रागुक्तलक्षणस्य** = योगलक्षणद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.१०/१ पृ.६८३) मोक्षयोजकमुख्यहेतुभूताऽऽत्मव्यापारलक्षणत्वेनोक्तस्य **योगस्य** वक्ष्यमाणाध्यात्मादिप्रकारस्य **प्रवृत्तिः** = स्वरूपोपलब्धिः शरीरेन्द्रियमनोवेदनीयसुखापेक्षया **उत्कृष्टेनाऽऽनन्देन** जात्यसुखेन **व्याप्ता स्यात्** । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → देशादिभेदतश्चित्रमिदं चोक्तं महात्मभिः । अत्र पूर्वोदितो योगोऽध्यात्मादिः सम्प्रवर्तते ।। ← (यो.बिं.३५७) इति ।

इदञ्चाऽत्राऽवधेयम्- सत्त्वहीनतया प्रमादमवलम्ब्य नन्दिषेणाद्युदाहरणानि पुरस्कृत्य 'मां प्राक्तनं दुर्दैवं बलात्कारेणऽसत्कार्येषु संप्रेरयति, पूर्वाभ्यस्ता मलिना चित्तवासना मां बाधते, किमहं करवाणि ?' इत्यालोच्य नैवाऽऽत्मा दैवाधीनः कार्यः। तदुक्तं **महाभारते** → अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते। वृथा श्राम्यति सम्प्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ।। ← (म.भा.अनुशा.६/२०) इति। परं सर्वत्र यथाशास्त्रं विवेकगर्भः पुरुषकारः श्रयितव्यः सोत्साहतया। अत्र चार्थे →

परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्णयन् । शुभेनाऽशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ।।
प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः । बलादधस्पदीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ।।
तावत् तावत् प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् । प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ।।
दोषः शाम्यत्यसन्देहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः । दृष्टान्तोऽत्र ह्यस्तनस्य दोषस्याऽद्यगुणैः क्षयः ।।
असद् दैवमधः कृत्वा नित्यमुद्रिक्तया धिया । संसारोत्तरणं भूत्यै यतेताऽऽधातुमात्मनि ।।
न गन्तव्यमनुद्योगैः साम्यं पुरुषगर्दभैः । उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकद्वितयसिद्धये ।।
संसारकुहरादस्मान्निर्गन्तव्यं स्वयं बलात् । पौरुषं यत्नमाश्रित्य हरिणेवाऽरिपञ्जरात् ।।
प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत देहं नश्वरमात्मनः । संत्यजेत् पशुभिस्तुल्यं श्रयेत् पुरुषोचितम् ।।

← (यो.वा.मुमुक्षुप्रकरण-५/९-१६) इति **योगवाशिष्ठ**कारिकासन्दर्भो भावनीय इति शम् ।।१७/३२।।

स्वभूमिकोचितत्वेन सदाशयाद्धि सर्वदा । दैवं पुरुषकारं वा प्राधान्यमर्पयन् श्रयेत् ।।१।।
सत्कर्तृत्वमसङ्गत्वं विवेकज्ञानतः श्रयन् । जिनाऽऽज्ञामनुसृत्यैवं मोक्षञ्च लभते क्रमात् ।।२।।

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां दैव-पुरुषकारद्वात्रिंशिकाविवरणम् ।।१७।।

ટીકાર્થ :- દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ - આમ બે ભેદથી વિવિધ પ્રકારનું ચારિત્ર સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવંતોએ બતાવેલ છે. પૂર્વે ૧૦મી બત્રીસીમાં જેનું લક્ષણ બતાવેલ છે તે યોગની પ્રવૃત્તિ ચારિત્રને વિશે ઉત્કૃષ્ટ આનંદથી વ્યાપ્ત થવી જોઈએ. (૧૭/૩૨)

વિશેષાર્થ :- ૩૧મી ગાથામાં દેશવિરતિ ચારિત્ર અને સર્વવિરતિ ચારિત્રના લક્ષણ બતાવેલા છે. તે ચારિત્રમાં યોગની પ્રવૃત્તિ પરમાનંદથી ફેલાયેલી હોવી જોઈએ તો ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ બન્ને ભેગા થઈને પોતાનું કાર્ય સાધી શકે. (૧૭/૩૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❋ ૧૭- દૈવપુરુષકાર બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય ❋

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. નિશ્ચયનય નસીબ અને પુરુષાર્થને નિરપેક્ષ માનવામાં કઈ યુક્તિ દેખાડે છે ?
૨. નિશ્ચયનય વ્યવહારનયને અન્યથાસિદ્ધિનો કઈ રીતે દોષ આપે છે ?
૩. વ્યવહારનયથી ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ કઈ રીતે કારણ બને છે ?
૪. નિશ્ચયનયવાદીના 'સાપેક્ષ હોય તે અસમર્થ' તે સિદ્ધાન્તનું વ્યવહાર કેમ ખંડન કરે છે ?
૫. નિશ્ચયનયવાદીએ ચોથા શ્લોકમાં કહેલી વાતનું વ્યવહારનયવાદી કઈ રીતે ખંડન કરે છે ?
૬. ફળ પ્રત્યે ભાગ્ય જ હેતુ છે, પુરુષાર્થ નહિ- આવી શંકાનું નિરાકરણ વ્યવહારનય કઈ રીતે કરે છે?
૭. 'એકાંતે કર્મ જ ફળદાયક છે' તેનો પ્રતિકાર કઈ રીતે થઈ શકે ?
૮. 'પુરુષાર્થ વિના ભાગ્ય ફળે નહિ' તે માટેની સમજૂતી આપો.
૯. એકાંત ક્ષણિક ક્રિયા કઈ રીતે ફળને ઉત્પન્ન કરનાર ન બને ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. પુરુષકાર	કાયદો
૨. દૈવ	વ્યાપાર
૩. ન્યાય	પ્રતિઘાતપ્રતિયોગિત્વ
૪. અન્યથાસિદ્ધ	ફળોત્પાદકશક્તિ
૫. દ્વાર	વિસંવાદી
૬. વ્યભિચારી	ઉદ્યમ
૭. પ્રતિહતત્વ	નસીબ
૮. સમુચ્ચય	અકારણ
૯. ફળજનયોગ્યતા	સંગ્રહ

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. પ્રતિમાની ઉત્પત્તિથી પ્રતિમાની .... નો નાશ થાય છે. (યોગ્યતા, અયોગ્યતા, ઉભય)
૨. આચરણ વિના મનોરથો ..... તુલ્ય છે. (સ્વપ્નરાજ્ય, ગજસ્નાન, સફળતા)
૩. .... એ કરેલ દ્રવ્ય-ભાવવંદનથી ફળભેદ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે.
(શીતલાચાર્ય, કપિલા, વીરક)
૪. પરમાર્થથી ભાગ્ય અને ઉદ્યમ પરસ્પર .... છે. (નિરપેક્ષ, સાપેક્ષ, અતુલ્ય)
૫. દેશવિરતિધર .... પ્રમાણ મોહનીયકર્મની સ્થિતિ ઓછી થાય ત્યારે સર્વવિરતિ પામે.
(૨ થી ૯ પલ્યોપમ, સંખ્યાતા સાગરોપમ, ૨ થી ૯ સાગરોપમ)
૬. ચારિત્રના .... લક્ષણો છે. (૫, ૬, ૭)
૭. ચારિત્રનું બીજું લક્ષણ .... છે. (ગુણરાગ, લક્ષ્યપ્રવૃત્તિ, તીવ્રશ્રદ્ધા)
૮.. ચારિત્રનું પાંચમું લક્ષણ .... છે. (માર્ગાનુસારિતા, ગુણરાગ, શક્યપ્રવૃત્તિ)
૯. ક્ષાયોપશમિક સમકિત .... સાગરોપમ ટકી શકે છે. (૬૬, ૧૩૨, સંખ્યાતા)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❁ ૧૭- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા ❁

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. નિશ્ચયનય પુરુષકાર અને નસીબ માટે શું માને છે ?
૨. નિશ્ચયનય કુર્વદ્રૂપ તરીકે કારણને સ્વીકારે છે તે વ્યાજબી નથી. એ કઈ રીતે ?
૩. પ્રત્યેકજન્યતાના વ્યવહારના નિયામક કોણ છે અને કઈ રીતે ?
૪. ગ્રંથકારશ્રી નસીબ અને પુરુષાર્થથી કરાયેલ કાર્યને ક્યા રૂપે જણાવે છે ?
૫. પૂર્વભવીય પુરુષાર્થ પણ કઈ રીતે કારણ બની શકે છે ?
૬. વ્યાપાર કોને કહેવાય ? તે સ્વર્ગજનક દાનમાં સમજાવો.
૭. ૧૨મી ગાથામાં સાંખ્ય લોકોએ 'કર્મ ફળદાયક બનશે' એમ કહ્યું તેનું નિરાકરણ કરો.
૮. કર્મની સિદ્ધિ કરો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વની વ્યાખ્યા કરો.
૨. શાહજહાંને થયેલ ધનપ્રાપ્તિમાં નિશ્ચયનય કોને કારણ માને છે કોને ? અન્યથાસિદ્ધ માને છે ?
૩. વ્યાપારબહુલ શબ્દનો અર્થ જણાવો.
૪. નાસ્તિકો નસીબને નથી માનતા- તેમાં તેમનું શું કહેવું છે ?
૫. પાપના નાશ પ્રત્યે પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે કારણ છે ?
૬. એકલુ કર્મ અનુગ્રહ કે ઉપઘાત શા માટે કરી શકતું નથી ?
૭. ચરમાવર્તમાં શું બળવાન બને છે ?
૮. ગ્રંથિભેદમાં કારણ કોણ ? પુરુષાર્થ કે નસીબ ?
૯. સમકિતીને ઉપદેશની જરૂર ક્યારે પડે ?
૧૦. ક્યા સમકિતીને ઉપદેશની જરૂર નથી ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. અકબર ......મા વર્ષે દિલ્હીનો બાદશાહ બન્યો. (૧૪, ૨૩, ૩૪)
૨. સાંખ્ય લોકો ...... ફળદાયી માને છે. (કર્મને, પુરુષાર્થને, ઉભયને)
૩. કર્મથી ......ની ઉત્પત્તિ અને ભાવથી ......ની ઉત્પત્તિ થાય છે. (ભાવ, કર્મ, ક્રિયા)
૪. કપિલાદાસીનો જીવ ...... છે. (ભવ્ય, દૂરભવ્ય, અભવ્ય)
૫. પુરુષાર્થ તીવ્ર કરીએ તો ...... કર્મ આત્માને ભયંકર નુકશાન પહોંચાડતા નથી. (અનિકાચિત, નિકાચિત)
૬. ...... ને સ્વતઃ સમ્યક્ સ્ફુરણા થાય છે. (સમકિતી, અપુનર્બંધક, માર્ગપતિત)
૭. ...... ની રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે ઉપદેશ જરૂરી છે. (ભાવ, ક્રિયા, ભાગ્ય)
૮. સમકિતીને પુરુષાર્થથી ...... ની પ્રાપ્તિ થાય છે. (ચારિત્ર, સ્વર્ગ, મોક્ષ)
૯. સમકિતી ...... પ્રમાણ કર્મસ્થિતિ ઓછી થાય એટલે દેશવિરતી પામે.
(સંખ્યાતા સાગરોપમ, ૨ થી ૯ પલ્યોપમ, ૧ પલ્યોપમ)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१८- योगभेद द्वात्रिंशिका

અઢારમી બત્રીસીની પ્રસાદી

मैत्र्यादीनां विशुद्धस्वभावानामेवाध्यात्मोपयोगः ।।१८/७।। (पृ.१२२८)
વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળી બનેલી જ મૈત્રી વગેરે
ભાવનાઓ અધ્યાત્મમાં ઉપયોગી છે.

शीलं = चित्तसमाधिः ।।१८/८।। (पृ.१२३२)
ચિત્તની સમાધિ એ શીલ છે.

अनादरेण योगक्रियाया योगिकुलजन्मबाधकत्वनियमात् ।।१८/१४।। (पृ.१२४१)
વેઠતુલ્ય યોગપ્રવૃત્તિ ભવાંતરમાં શ્રીમંત અને
શ્રદ્ધાસંપન્ન આરાધકોના કુળમાં મળતા જન્મનો પ્રતિરોધ કરે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

संस्काररहितयोगस्य तादृशयोग एव हेतुत्वात् ।।१८/१५।। (पृ.१२४२)
સંસ્કાર વગરની યોગસાધનાની પ્રવૃત્તિ
સંસ્કારહીન યોગસાધનાનો જ હેતુ બને છે.

आसङ्गादपि तत्त्वतोऽफलमेवानुष्ठानम् ।।१८/१८।। (पृ.१२४६)
આસંગથી પણ થતી યોગસાધના પરમાર્થથી નિષ્ફળ જ છે.

समिति-गुप्तीनां यथापर्यायं विस्तारो योग उच्यते ।।१८/३०।। (पृ.१२६१)
સમિતિ અને ગુપ્તિના પર્યાયને યથાયોગ્ય રીતે
વિસ્તારવા એ યોગ કહેવાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

।। अथ योगभेदद्वात्रिंशिका ।।१८।।

अनन्तरं पुरुषकारप्राधान्येन चारित्रप्राप्तौ योगप्रवृत्तिरुक्तेति तद्भेदानेवाऽत्राऽऽह–

अध्यात्मं [1]भावना ध्यानं समता वृत्तिसङ्क्षयः । योगः पञ्चविधः प्रोक्तो योगमार्गविशारदैः ।।१।।

अध्यात्ममिति । व्यक्तः ।।१।।

औचित्याद् वृत्तयुक्तस्य [2]वचनात्तत्त्वचिन्तनम् । मैत्र्यादिभावसंयुक्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः ।।२।।

औचित्यादिति । **औचित्याद्** = उचितप्रवृत्तिलक्षणाद् **वृत्तयुक्तस्य** = अणुव्रत-महाव्रतसमन्वितस्य **वचनात्** = जिनाऽऽगमात् **तत्त्वचिन्तनं** = जीवादिपदार्थसार्थपर्यालोचनं मैत्र्यादिभावैर्मैत्री-

❀ नयलता ❀

योगप्रवृत्तिवैविध्यमन्तःपुरुषकारतः । कर्मयोगेन सञ्जातं, वीरं नत्वा निरूप्यते ।।१।।

अनन्तरं दैव-पुरुषकारद्वात्रिंशिकायां **पुरुषकारप्राधान्येन** = अन्तरङ्गशुद्धपुरुषार्थाऽनुपसर्जनभावे **चारित्रप्राप्तौ** सत्यां **योगप्रवृत्तिः** द्वात्रिंशत्तमश्लोके **उक्ता इति** हेतोः **तद्भेदानेव** = योगप्रकारानेव **अत्र** अष्टादशद्वात्रिंशिकायां ग्रन्थकार **आह**- '**अध्यात्ममि**'ति । → अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसङ्क्षयः । मोक्षेण योजनाद्योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम् ।। ← (यो.बिं.३१) इति **योगबिन्दु**कारिकाऽप्यत्राऽनुसन्धेया । तदुक्तं **न्यायविजयेना**ऽपि **अध्यात्मतत्त्वालोके** → अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसङ्क्षयः। इत्येवमनूचाना ऊचाना योगपद्धतिम्।। ← (अ.त.७/४) इति ।।१८/१।।

'यथोद्देशं निर्देश' इति न्यायेन तावदध्यात्मं **योगबिन्दु**ग्रन्थाऽनुसारेण निरूपयति- '**औचित्यादि**'ति। **मैत्री-करुणा-मुदितोपेक्षालक्षणैः** सत्त्व-क्लिश्यमान-गुणाधिकाऽविनेयेषु यथाक्रमं **सहितम्** । तदुक्तं **योगशतके** → सत्तेसु ताव मेत्तिं तहा पमोयं गुणाहिएसु ति । करुणा-मज्झत्थत्ते किलिस्समाणाऽविणेएसु ।।

❀ યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❀

૧૭મી બત્રીસીમાં પુરુષાર્થની પ્રધાનતાથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતાં યોગની પ્રવૃત્તિ થાય - આમ જણાવ્યું. તેથી યોગના ભેદોને જ આ બત્રીસીમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય - આ પાંચ પ્રકારનો યોગ યોગવિશારદો વડે કહેવાયેલ છે. (૧૮/૧)

વિશેષાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી ગ્રંથકારશ્રીએ તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા કરેલ નથી. યોગબિંદુ ગ્રંથના આધારે તેમ જ ષોડષક ગ્રંથના આધારે ઉપરોક્ત પંચવિધ યોગનું નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રી કરશે.(૧૮/૧)

અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે

ગાથાર્થ :- ઔચિત્યથી યુક્ત જીવનું જિનવચનાનુસારે થતું તત્ત્વચિંતન કે જે મૈત્રી વગેરે ભાવોથી સંયુક્ત હોય તેને અધ્યાત્મવેત્તાઓ અધ્યાત્મ તરીકે જાણે છે. (૧૮/૨)

❀ અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ ❀

ટીકાર્થ :- ઉચિત પ્રવૃત્તિથી અણુવ્રત કે મહાવ્રતથી યુક્ત જીવનું જિનાગમને અવલંબીને થતું જીવાદિ પદાર્થોના સમૂહનું ચિંતન એ જ અધ્યાત્મ છે કે જે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાથી

१. हस्तादर्शे 'भाववना' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'वचनं' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

करुणा-मुदितोपेक्षालक्षणैः[१] समन्वितं (?संयुक्तं) = सहितं (=**मैत्र्यादिभावसंयुक्तं**) **अध्यात्मं तद्विदो** = अध्यात्म-ज्ञातारो **विदुः** = जानते ।।२।।

सुखचिन्ता मता मैत्री सा क्रमेण चतुर्विधा। उपकारि-स्वकीय-स्वप्रतिपन्नाऽखिलाऽऽश्रया।।३।।

सुखेति । **सुखचिन्ता** = सुखेच्छा **मैत्री मता** । **सा क्रमेण** विषयभेदेन **चतुर्विधा** । उपकारी = स्वोपकारकर्ता, स्वकीयः = अनुपकर्ताऽपि नालप्रतिबद्धादिः, स्वप्रतिपन्नश्च = स्वपूर्वपुरुषाऽऽश्रितः

← (यो.श.७९) इति । यथोक्तं **हरिवंशपुराणे** अपि → मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यं च यथाक्रमम्। सत्त्वे गुणाधिके क्लिष्टे ह्यविनेये च भाष्यते।। ← (ह.पु.५८/१२५) इति। अध्यात्मलक्षणं **योगबिन्दौ** अपि → औचित्याद् वृत्तयुक्तस्य वचनात् तत्त्वचिन्तनम् । मैत्र्यादिसारमत्यन्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः।। ← (यो.बिं.३५८) इत्येवमुक्तम् । **अध्यात्मतत्त्वालोके न्यायविजयेन** तु → शुद्धाऽऽत्मतत्त्वं प्रविधाय लक्ष्यममूढदृष्ट्या क्रियते यदेव । अध्यात्ममाहुर्मुनिपुङ्गवास्तत् चिह्नं प्रबुद्धात्मन एतदस्ति ।। ← (अ. त.१/१७) इत्येवं तल्लक्षणमुक्तम् । **अध्यात्मोपनिषदि** च → आत्मानमधिकृत्य स्याद् यः पञ्चाचारचारिमा। शब्द-योगार्थनिपुणास्तदध्यात्मं प्रचक्षते ।। ← (अ.उप.१/२) इति तल्लक्षणमेतद्ग्रन्थकृतोक्तम् । **अध्यात्मसारे** च → गतमोहाऽधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या । प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ।। ← (अ.सा.२/२) इति तल्लक्षणमुक्तम् । **अध्यात्मबिन्दुवृत्तौ** तु → आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तमानः कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिधर्मनिरासपुरस्सरः कश्चन विचारविशेषः शुद्धाऽऽत्मस्वरूपश्रवण-मनन-निदिध्यासनरूपोऽपि लक्षणयाऽध्यात्मम् ← (अ.बिं.१/१ वृत्ति) इत्येवं **हर्षवर्धनोपाध्यायै**रुक्तम् । नयमतभेदेनाऽत्रत्यं तत्त्वमस्माभिर्व्यावर्णितं **अध्यात्मवैशारद्या**मिति नयरसिकैः साऽध्यात्मोपनिषट्टीकाऽवलोकनीया ।।१८/२।।

मैत्रीं निरूपयति- '**सुखे**'ति । **सुखेच्छा मैत्री मता**। **निशीथचूर्णिकार**मते → मित्तभावो = मैत्री ← (नि.भा.२७३४-चू.भाग-३) । → परहितचिन्ता मैत्री ← (षोड.४/१५) इति **षोडशके** । **स्याद्वाद-कल्पलतायां** → मैत्री = प्रत्युपकारनिरपेक्षा प्रीतिः ← (स्या.क.१/६) इत्युक्तम् । अन्यविधा मैत्रीव्याख्या मत्कृत**कल्याणकन्दलीतः** (षोड.४/१५ वृत्ति) अवसेया । मैत्रीचतुर्विधत्वमाह- '**उपकारी**'त्यादि ।

ननु स्वोपकारकर्तेत्यनेनैव स्वकीयपदोपादानमनतिप्रयोजनमित्याशङ्कायामाह- **स्वकीयः** = अनु-

યુક્ત હોય- આવું અધ્યાત્મવેદીઓ જાણે છે. (૧૮/૨)

વિશેષાર્થ :- અણુવ્રત, મહાવ્રત વગેરેનો સ્વીકાર ઔચિત્યગર્ભિત હોવો જોઈએ. અધ્યાત્મના અધિકારી જીવનું આ વિશેષણ છે. જીવાદિ નવતત્ત્વનું ચિંતન જિનવચનાનુસાર થવું જોઈએ, સ્વકલ્પનાથી નહિ. તથા તત્ત્વનું ચિંતન શુષ્ક રીતે નહિ પણ મૈત્રી વગેરે ભાવોથી ગર્ભિત રીતે થવું જોઈએ. (૧૮/૨)

ગાથાર્થ :- બીજાના સુખની ઈચ્છા એ મૈત્રી મનાયેલ છે. તે ચાર પ્રકારની છે. (૧) ઉપકારી, (૨) સ્વજન, (૩) સ્વાશ્રિત અને (૪) સર્વ જીવોને વિશે મૈત્રી જાણવી. (૧૮/૩)

ટીકાર્થ :- બીજા જીવોના સુખની ઈચ્છા મૈત્રી મનાયેલી છે. તે વિષયના ભેદથી ક્રમસર ચાર પ્રકારની છે. (૧) પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારના વિશે, (૨) પોતાના ઉપર ઉપકાર ન કરનાર હોવા છતાં પણ

१. हस्तादर्शे '...मुदितसमन्वितं' इति त्रुटितः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्वाऽऽश्रितो वा, अखिलाश्च = प्रतिपन्नत्वसम्बन्धनिरपेक्षाः सर्व एव तदाश्रया = तद्विषया (=उपकारिस्व-कीय-स्वप्रतिपन्नाऽखिलाऽऽश्रया) । तदुक्तं- "उपकारि-स्वजनेतर-सामान्यगता चतुर्विधा मैत्री" (षो. १३/९) इति ॥३॥

पकर्ताऽपि नालप्रतिबद्धादिः = वल्लीप्रतिबद्धादिः । वल्ली च द्विधा, निरन्तरा सान्तरा च । निरन्तरा इमे षड् जनाः - माता, पिता, भ्राता, भगिनी, पुत्रो दुहिता च। तदुक्तं **व्यवहारभाष्ये** → वल्ली संतरणंतर अणंतरा छज्जणा इमे हुंति । १ माया २ पिया य ३ भाया, ४ भगिणी ५ पुत्तो य ६ धूया य ॥ ← (व्य.भा.४/४३२) इति । सान्तरा पुनः(अ)मातुः १ माता २ पिता ३ भ्राता ४ भगिनी च। (ब) पितुः १ माता २ पिता ३ भ्राता ४ भगिनी च । (क) भ्रातुः अपत्यं = भ्रात्रीयो भ्रात्रीया वा । (ड) भगिन्या वा अपत्यं १ भागिनेयो २ भागिनेया वा । दौहित्रो दौहित्री पौत्रः पौत्री च । तदुक्तं **पञ्चकल्पभाष्ये** → माउं माया य पिया भाया भगिणी य, एवं पिउणो वि । भाउं भगिणीए वच्चा धूया-पुत्ताण वि तहेव परंपरावल्ली एसा ॥ ← (पं.क.भा.२४०७) इति । तदुक्तं **व्यवहारसूत्रभाष्ये** अपि → माउम्माय पिया भाया, भगिणी एव पिउणो वि चत्तारि। पुत्तो धूया य तधा, भाउगमादी चउण्हं पि॥ ← (व्य.भा.१०/३९६६) इति।

स्वपूर्वपुरुषाऽऽश्रितः = स्वपितृ-पितामह-कुलवृद्धादिपूर्वपुरुषप्रतिपन्नः **स्वाश्रितो वा उक्तनिमित्तद्वयाऽन-पेक्षः। प्रतिपन्नत्वसम्बन्धनिरपेक्षाः** = उक्तनिमित्तत्रयाऽनपेक्षाः **सर्व एव** परिचिताऽपरिचितसाधारणाः प्रा-णिनः **तद्विषयाः** । चतुर्थ्या उदाहरणन्तु **उमास्वातिवाचकैः तत्त्वार्थभाष्ये** → मैत्रीं सर्वसत्त्वेषु 'क्षमेऽहं सर्वसत्त्वानां, क्षमयेऽहं सर्वसत्त्वान्, मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु, वैरं मम न केनचित्' ← (त.सू. ७/६ भा.) इत्येवं, तदनुसारेण **उद्योतनसूरिभिः कुवलयमालायां** → खामेमि सव्वसत्ते सव्वे सत्ता खमन्तु मे । मेत्ती मे सव्वभूएसु वेरं मज्झं न केणइ ॥ ← (कुव.मा.पृ.२१८) इत्येवं, **कालीदासेन** च **विक्रमोर्वशीये** → सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वे भद्राणि पश्यन्तु। सर्वः कामानवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु॥ ← (विक्रमो. ५/२५) इत्येवं, **खुद्दकपाठे** → सब्बे व भूता सुमना भवन्तु ← (खु.पा.६/१) इत्येवं, **पटिसम्भिदामग्गे** च → सब्बे सत्ता अवेरिनो होन्तु, मा वेरिनो । सुखिनो होन्तु, मा दुक्खिनो ← (प.सं.म.२/४/२/६) इत्येवमावेदितम् । अत्र **षोडशक**संवादमाह- '**उपकारी**'त्यादि । भावितार्थमेवेदम् ॥१८/३॥

નાલપ્રતિબદ્ધ એવા માતા,પિતા, કાકા, મામા વગેરે સ્વજનો વિશે મૈત્રી, (૩) પોતાના પૂર્વજોને આશ્રયીને રહેલી વ્યક્તિ કે પોતાને આશ્રિત થયેલી વ્યક્તિને વિશે મૈત્રી તથા (૪) પોતાના પૂર્વજોને કે પોતાને આશ્રિત હોવાના સંબંધની પણ જેમાં અપેક્ષા નથી તેવા સર્વજીવોને વિશે મૈત્રી. **ષોડશક** ગ્રંથમાં શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજી**એ જણાવેલ છે કે 'ઉપકારી, સ્વજન, અન્ય અને સર્વમાન્ય જીવોને વિશે રહેલી મૈત્રી ચાર પ્રકારની છે'.(૧૮/૩)

વિશેષાર્થ :- પેટની ડુંટીમાં માતાની જે નાળ હોય છે તે જેની સમાન હોય અર્થાત્ એક જ માતાની કુક્ષિએ જન્મેલ એવા કાકા, ફઈ, મામા, માસી તથા તેનો જે વ્યક્તિ સાથે પરંપરા સંબંધ છે તે ભત્રીજા-ભત્રીજી, ભાણિયા-ભાણેજી વગેરે. એ જ રીતે પૌત્ર-પૌત્રી, દોહિત્ર-દૌહિત્રી વગેરે. આ બધા નાલપ્રતિબદ્ધ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

करुणा दुःखहानेच्छा [1]मोहाद् दुःखितदर्शनात्। संवेगाच्च स्वभावाच्च प्रीतिमत्स्वपरेषु च।।४।।

करुणेति। दुःखहानस्य = दुःखपरिहारस्य इच्छा (=**दुःखहानेच्छा**) [2]**करुणा** । सा च **मोहाद्** = अज्ञानादेका। यथा ग्लानयाचिताऽपथ्यवस्तुप्रदानाऽभिलाषलक्षणा। अन्या च दुःखितस्य = दीनादेर्दर्शनात् (=**दुःखितदर्शनात्**) तस्य लोकप्रसिद्धाऽऽहार-वस्त्र-शयनाऽऽसनादिप्रदानेन। **संवेगाद्**

अवसरसङ्गत्यायातां करुणामाह- '**करुणे**'ति ।

दुःखपरिहारस्य = परपीडाप्रभञ्जनस्य **इच्छा** = **करुणा** । प्रकृते च → (१) किरतीति करुणा, परदुक्खं विक्खिपति = अपनेतीति अत्थो । अथवा (२) किणातीति करुणा, परदुक्खे सति कारुणिकं हिंसति = विबाधतीति अत्थो । (३) परदुक्खे सति साधूनं कम्पनं हृदयखेदं करोतीति वा करुणा। अथवा (४) कमिति सुखं, तं रुन्धतीति करुणा । एसा हि परदुक्खापनयनकामतालक्खणा अत्तसुख-निरपेक्खताय कारुणिकानं सुखं रुन्धति = विबन्धतीति अत्थो ← (अङ्गुत्तरनि.टी.१/१/१-पृ.६) इति **अङ्गुत्तरनिकाये एककनिपातटीका**वचनमप्यनुसन्धेयम् । अत्र → परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोतीति करुणा । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेतीति करुणा ।। ← (वि.म.९/९२) इति **विसुद्धिमग्ग**वचनमपि स्मर्तव्यम् । करुणाया अन्यविधानि लक्षणानि नानातन्त्रानुसारेणाऽस्माभिः **कल्याणकन्दल्यां** (षोड.टीका.४/१५-पृ.१०८) दर्शितानि जिज्ञासुभिस्ततोऽवसेयानि ।

अस्याश्चतुर्विधत्वं भावयति- **सा च** करुणा **अज्ञानाद् एका** = प्रथमा, ज्ञेयेति शेषः । '**यथा ग्लाने**'ति स्पष्टम् । अहिकुण्डलन्यायेन **सर्वेष्वेव स्वभावात् प्रवर्तमाने**ति । → अहेः = सर्पस्य यथा कुण्डलाऽऽकृतिवेष्टनं स्वाभाविकं तथा यस्य स्वाभाविकधर्मो व्यपदिश्यते तत्राऽस्य प्रवृत्तिः ← (वाच.) इति **तारानाथकृत-वाचस्पत्यं** संवदत्यत्र । चतुर्थी करुणा हि सर्वतीर्थकरगुणनिबन्धना ।

કહેવાય. આમના વિશે જે મૈત્રીભાવ તે બીજા નંબરની મૈત્રી છે. મૈત્રીના સ્વરૂપમાં જો કે કોઈ ફરક પડતો નથી. પરંતુ તે મૈત્રીના વિષયભૂત જીવોને ચાર વિભાગમાં ઉપરોક્ત રીતે ગોઠવી શકાતા હોવાથી મૈત્રીના ચાર ભેદ પડે છે. આ રીતે આગળ પણ યથાયોગ્ય રીતે સમજી લેવું.(૧૮/૩)

❁ કરુણાના ચાર પ્રકાર ❁

ગાથાર્થ :- બીજાના દુઃખને દૂર કરવાની ઈચ્છા તે કરુણા કહેવાય. (૧) મોહથી, (૨) દુઃખી જીવોને જોવાથી, (૩) સુખી જીવો ઉપર પણ સંવેગથી તથા (૪) બીજા બધા જીવો ઉપર સ્વભાવથી કરુણા પ્રવર્તે છે. (૧૮/૪)

ટીકાર્થ :- બીજાના દુઃખના પરિહારની ઈચ્છા કરુણા કહેવાય. તેના ચાર પ્રકાર છે. (૧) મોહથી પ્રવર્તતી કરુણા પ્રથમ જાણવી. જેમ કે રોગી વ્યક્તિએ માગેલ અપથ્ય વસ્તુના દાનની ઈચ્છા. (૨) ભાવના દીન-હીન-ગરીબ વગેરેને જોવાથી થાય તે બીજી કરુણા છે. લોકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા આહાર, વસ્ત્ર, શયન=પથારી, આસન વગેરે દુઃખીને આપવાથી તે કરુણા ભાવના વ્યક્ત થાય છે. (૩) સુખી એવા પણ પ્રીતિયુક્ત છદ્મસ્થ જીવોને મોક્ષે પહોંચાડવાની ઝંખનાથી સાંસારિક દુઃખોથી બચાવવાની-છોડાવવાની

---

१. हस्तादर्शे 'महा' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'क सा' इत्यशुद्धः त्रुटितश्च पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= मोक्षाऽभिलाषात् **च** सुखितेष्वपि सत्त्वेषु **प्रीतिमत्सु**[१] सांसारिकदुःखपरित्राणेच्छा छद्मस्थानां अपरा । अपरा पुनः **अपरेषु च** प्रीतिमत्तासम्बन्धविकलेषु सर्वेष्वेव **स्वभावाच्च** प्रवर्तमाना केवलिनामिव भगवतां महामुनीनां सर्वाऽनुग्रहपरायणानामित्येवं चतुर्विधा । तदुक्तं- "मोहाऽसुख-संवेगाऽन्यहितयुता चैव करुणेति (षो.१३/९) ।।४।।

आपातरम्ये सद्धेतावनुबन्धयुते परे । सन्तुष्टिर्मुदिता नाम सर्वेषां प्राणिनां सुखे ।।५।।

आपातेति । मुदिता नाम सन्तुष्टिः । सा चाऽऽद्या = **आपातरम्ये** = अपथ्याऽऽहारतृप्तिजनितप-

---

यत्तु **अङ्गुत्तरनिकायटीकायां** → करुणानिदाना हि सब्बेपि बुद्धगुणा ← (अङ्गु. टी.१/१/१-पृ.६) इत्युक्तं तत्तु स्वयंसम्बुद्धेष्वर्हत्स्वेव तीथड्करलक्षणेषु सङ्गतिमङ्गति ।

वस्तुतः → 'मय्येव निपतत्वेतज्जगद्दुश्चरितं तथा । मत्सुचरितयोगाच्च मुक्तिः स्यात् सर्वदेहिनाम् ।। ← (अष्टक-२९/४) इति शाक्यपुत्रभावनाऽपि प्रथमकरुणायामेवान्तर्भावनीया, मोहोपेतत्वादिति दिक् ।

षोडशकसंवादेनाऽस्याश्चातुर्विध्यं दृढयति- '**मोहे**'ति । अस्याश्च विस्तृता व्याख्याऽस्मत्कृत**कल्याण-कन्दलीतो**ऽवसेया । इह ये चत्वारो भेदाः करुणाया दर्शिताः तन्मध्याद् द्वितीय-तृतीयभेदाऽनुवेधेन करुणा भावना **तत्त्वार्थसूत्रभाष्ये उमास्वातिवाचकैः** → कारुण्यं क्लिश्यमानेषु । कारुण्यमनुकम्पा दीनानुग्रह इत्यनर्थान्तरम् । तन्महामोहाभिभूतेषु मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेषु विविधदुःखार्दितेषु दीन-कृपणाऽनाथ-बाल-मोमुह-वृद्धेषु सत्त्वेषु भावयेत् । तथा हि भावयन् हितोपदेशादिभिस्ताननुगृह्णाति ← (त.सू. ७/६ भा.) इत्येवमावेदितेत्यवधेयम् । 'मोमुहाः = खलाः' (त.भा.७/६ वृ.) इति **तद्वृत्तौ** । एतदनुसारेण **कुवलयमालायां उद्योतनसूरिभिः** → संसार-दुक्ख-तविए दीणाऽणाहे किलिस्समाणम्मि । हा हा धम्मविहीणा कह जीवा सिज्जिरे करुणा ।। ← (कुव.मा.पृ.२१८) इत्युक्तमिति भावनीयम् ।।१८/४।।

अवसराऽऽयातां मुदितामाह- '**आपाते**'ति । **सन्तुष्टिः** = परितोषः । अवशिष्टा टीका स्पष्टार्था ।

ઈચ્છા કરુણા ભાવનાનો ત્રીજો પ્રકાર જાણવો. (૪) પ્રીતિનો સંબંધ જેની સાથે ન હોય તેવા પણ બધા જીવો ઉપર સ્વભાવથી પ્રવર્તતી કરુણા ભાવના ચોથા પ્રકારની જાણવી. કેવલજ્ઞાનીની જેમ મહામુનિ ભગવંતોને સર્વ જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પરતા હોવાથી તેમને કરુણા ભાવનાનો ચોથો પ્રકાર જાણવો આમ કરુણા ચાર પ્રકારની છે. **ષોડશક** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'મોહ, દુઃખ, સંવેગ અને સર્વજીવહિતથી યુક્ત એવી કરુણા ભાવના ચાર પ્રકારની જાણવી.' ← (૧૮/૪)

❋ મુદિતા ભાવનાના ચાર ભેદ ❋

ગાથાર્થ :- મુદિતા એટલે સંતુષ્ટિ. (૧) આપાતરમ્ય સુખમાં, (૨) સત્હેતુયુક્ત સુખમાં, (૩) સાનુબંધ સુખમાં અને (૪) સર્વ જીવોના પ્રકૃષ્ટ સુખમાં જે પ્રમોદ-સંતુષ્ટિ એટલે મુદિતા ભાવના જાણ વી.(૧૮/૫)

ટીકાર્થ :- મુદિતા એટલે સંતુષ્ટિ-પરિતોષ-આનંદ. આ ભાવનાના ચાર ભેદ છે. (૧) અપથ્ય આહાર કરવાથી થયેલી તૃપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખનું પરિણામ ખરાબ હોય છે. તે સુખ તત્કાલમાત્ર સારું દેખાય છે. વૈષયિક સુખ આવું હોય છે. પોતાના કે બીજાના, પરિણામે દારુણ અને પ્રારંભે મનોહર લાગતા એવા વૈષયિક સુખમાં જે આનંદ થવો તે પ્રથમ પ્રકારની કનિષ્ઠ મુદિતા ભાવના જાણવી.

---

१. हस्तादर्शे 'प्रीतिमत्तसु' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रिणामाऽसुन्दरसुखकल्पे तत्कालमात्ररमणीये स्व-परगते वैषयिके **सुखे** । द्वितीया तु **सद्धेतौ** = शोभनकारणे ऐहिकसुखविशेष एव परिदृष्ट-हित-मिताऽऽहारपरिभोगजनितस्वादुरसाऽऽस्वादसुख-कल्पे। तृतीया च **अनुबन्धयुते** = अव्यवच्छिन्नसुखपरम्परया देव-मनुजजन्मसु कल्याणप्राप्तिलक्षणे इह-परभवाऽनुगते । चतुर्थी तु **परे** = प्रकृष्टे मोहक्षयादिसम्भवे अव्याबाधे च **सर्वेषां प्राणिनां सुखे** इत्येवं चतुर्विधा। तदुक्तं- "सुखमात्रे सद्धेतावनुबन्धयुते परे च मुदिता तु" (षो.१३/१०) ।।५।।

करुणातोऽनुबन्धाच्च निर्वेदात्तत्त्वचिन्तनात् । उपेक्षा ह्यहितेऽकाले सुखेऽसारे च सर्वतः ।।६।।

षोडशकसंवादमाह- '**सुखमात्र**' इति ।

यत्तु → प्रमोदो नाम विनयप्रयोगः । वन्दन-स्तुति-वर्णवाद-वैयावृत्त्यकरणादिभिः सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्र-तपोऽधिकेषु साधुषु परात्मोभयकृतपूजाजनितः सर्वेन्द्रियाऽभिव्यक्तो हर्षविशेषः ← (त.सू. ७/६ भा.) इति **तत्त्वार्थभाष्ये** उक्तं तदिह चतुर्थभेदेऽनुयोज्यम् ।

एतदनुसारेण **कुवलयमालायां उद्योतनसूरिभिः** → सम्मत्त-नाण-दंसणजुत्ते साधुम्मि होइ जो पुरिसो । चिइ-वंदण-विणयादी करेइ सो होहिइ पमोओ ।। ← (कु.मा.पृ. २१८) इत्युक्तमित्यवधेयमत्र ।।१८/५।।

साम्प्रतमवसरसङ्गतिप्राप्तामुपेक्षामाह- '**करुणात**' इति ।

(૨) બીજા પ્રકારની મુદિતા ભાવના એટલે જેનું કારણ સારું છે તેવા આ લોકના જ વિશિષ્ટ પ્રકારના સુખમાં આનંદની લાગણી. પ્રસિદ્ધ એવા હિતકારી, અને પરિમિત એવા આહારના વપરાશથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાદિષ્ટ રસના આસ્વાદના સુખ સમાન એવા સુખને વિશે જે આનંદની લાગણી થાય તે મુદિતા ભાવનાનો બીજો પ્રકાર સમજવો.

(૩) અવિચ્છિન્ન = અતૂટ સુખની પરંપરાથી દેવ અને મનુષ્યના જન્મમાં આ ભવ અને પરભવ સંબંધી કલ્યાણની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ સાનુબંધ સુખને વિશે જે આનંદની લાગણી તે મુદિતા ભાવનાનો ત્રીજો પ્રકાર. તથા

(૪) મોહનીય કર્મના ક્ષય વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વજીવસંબંધી અવ્યાબાધ સુખને વિશે પરિતોષ તે મુદિતા ભાવનાનો ચોથો પ્રકાર સમજવો. આમ ચાર પ્રકારની મુદિતા ભાવના જાણવી.

ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'સુખમાત્રામાં, સદ્હેતુવાળા સુખમાં, સાનુબંધ સુખમાં, પ્રકૃષ્ટ સુખને વિશે જે પરિતોષ તે મુદિતા ભાવના જાણવી.' (૧૮/૫)

વિશેષાર્થ :- બીજાના ઉત્કર્ષ, અભ્યુદય, પુણ્યોદય, ગુણવૈભવ, ઉજ્જવળ ભવિષ્ય, સાધનાસૌંદર્ય વગેરેને જોઇને રાજી થવું એ પ્રમોદ ભાવના-મુદિતા કહેવાય. ઉપરોક્ત ચારેય પ્રકાર ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતી મુદિતા ભાવનાના સૂચક છે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૮/૫)

❁ માધ્યસ્થ્ય ભાવનાના ચાર પ્રકાર ❁

ગાથાર્થ :- કરુણાથી, અનુબંધથી, નિર્વેદથી અને તત્ત્વચિંતનથી ક્રમશઃ અહિતમાં, અનવસરે, અસાર સુખમાં અને સર્વત્ર ઉપેક્ષા કરવી તે માધ્યસ્થ ભાવના જાણવી. (૧૮/૬)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

करुणात इति । (१) **उपेक्षा हि** माध्यस्थ्यलक्षणा[1] **करुणातोऽहिते** विषये भवत्येका, यथाऽऽतुरस्य स्वातन्त्र्यादपथ्यं सेवमानस्य करुणया तन्निवारणमवधीर्योपेक्षा क्रियते ।

(२) [2]अपरा च **अनुबन्धाद्** = आयत्यालोचनेन कार्यविषयप्रवाहपरिणामाद् **अकाले** = अनवसरे, यथा कश्चिदालस्यादेरर्था(व?)र्जनादिषु न प्रवर्तते, तं चाप्रवर्तमानं कदाचित्तद्धितार्थी प्रवर्तयति, कदाचित्तु [3]परिणामसुन्दरं कार्यसन्तानम[4]वेक्षमाणो माध्यस्थ्यमवलम्बत इति ।

(३) अन्या च **निर्वेदाद्** = भवसुखवैराग्याद् **असारे** = बहुतरदुःखाऽनुविद्धत्वेन दुःखाऽनतिविशिष्टे **सुखे**, यथा सर्वेन्द्रियोत्सवकरं संसारिसुखमनुपश्यतोऽपि योगिनः । (४) इतरा च **तत्त्वचिन्तनाद्**

अपरा = द्वितीया **आयत्यालोचनेन** = अनागतकालीनपरिस्थितिमीमांसनेन **कार्यविषयप्रवाहपरिणामात्** = उपेक्ष्यजीवगत-कृतिसाध्यफलगोचरं फलसिद्ध्यन्तं तत्तत्कालाद्यपेक्षनिम्नाधिकधारान्तःपातिपरिणामविशेषमाश्रित्य **अनवसरे** = फलोत्पादाऽननुगुणे समये उपेक्षा ।

अन्या च तृतीया **भवसुखवैराग्यात्** = वैषयिकादिसुखगोचरविरक्तभावमवलम्ब्य **बहुतरदुःखानुविद्धत्वेन** व्यवहारनयतो नानाविधप्रचुरबलवद्दुःखपरम्परावहत्वेन **दुःखाऽनतिविशिष्टे** = दुःखतुल्ये निश्चयनयतश्च कर्मजनितत्वेन **दुःखाऽनतिविशिष्टे** = दुःखात्मके **सुखे** कादाचित्के उपेक्षा ।

इतरा च चतुर्थी → तानेवार्थान् द्विषतः तानेवाऽर्थान् प्रलीयमानस्य । निश्चयतोऽस्याऽनिष्टं न विद्यते किञ्चिदिष्टं वा ।। ← (प्र.रति.५२) इति **प्रशमरति**वचनात् **मनोज्ञाऽमनोज्ञानां** = व्यवहारतः

टीकार्थ :- ઉપેક્ષા ભાવના માધ્યસ્થ્ય સ્વરૂપ છે. (૧) અહિતને વિશે જે ઉપેક્ષા કરુણાથી થાય તે પ્રથમ ઉપેક્ષા ભાવના સમજવી. જેમ કે રોગી માણસ સ્વતન્ત્ર હોવાના કારણે અપથ્યનું સેવન કરતો હોય તો તેને અટકાવવાના બદલે તેના પ્રત્યે ઉદાસ થઈને કરુણાથી ઉપેક્ષા કરે તો તે પ્રથમ પ્રકારની માધ્યસ્થ્ય ભાવના તરીકે સમજવી. (૨) ભવિષ્યની વિચારણા કરવા દ્વારા કાર્યવિષયક પ્રવાહના પરિણામની = અનુબંધની અપેક્ષાએ અનવસરે થતી ઉપેક્ષા તે બીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા ભાવના જાણવી. જેમ કે કોઈક આળસના લીધે ધનોપાર્જન વગેરે કાર્યમાં પ્રવર્તતો ન હોય તો પ્રવૃત્તિ ન કરતા એવા તેને જોઈને ક્યારેક તેનો હિતેચ્છુ તેને ધનોપાર્જન આદિ કામ કરવાની પ્રેરણા કરે તથા ક્યારેક વર્તમાનકાળના બદલે ભવિષ્યમાં વધુ સુંદર પરિણામ જોનાર એવો કોઈ હિતેચ્છુ તેને વર્તમાનમાં ધનોપાર્જનની પ્રેરણા કરવાના બદલે મધ્યસ્થતા રાખે તો તે બીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા ભાવના જાણવી.

(૩) અનેક દુઃખથી ઘેરાયેલ હોવાથી દુઃખ કરતાં જેનામાં બીજો કોઈ તફાવત નથી તેવા અસાર સાંસારિક સુખને વિશે નિર્વેદ = વૈરાગ્ય આવવાના લીધે ઉપેક્ષા આવે તે ઉપેક્ષા ભાવનાને પ્રસ્તુતમાં ત્રીજો પ્રકાર સમજવો. જેમ કે તમામ ઇન્દ્રિયોને મોજમજા-ઉજાણી કરાવનાર એવા સાંસારિક સુખને જોવા છતાં પણ યોગીને તેની ઉપેક્ષા થાય છે.

(૪) 'સારી કે નરસી તમામ વસ્તુઓ પરમાર્થથી રાગ-દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનાર નથી પણ મોહનીય વગેરે કર્મની વિકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ પોતાનો સંકિલષ્ટ પરિણામ એ જ પોતાનો અપરાધ છે' - આવી

१. हस्तादर्शे '...लणा' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'परा' इति पाठः । ३. हस्तादर्शे 'परिमाण' इत्यशुद्धः पाठः । ४. 'नमनवे' इति सर्वत्र प्रतौ पाठोऽशुद्धः । षोडशकवृत्त्यनुसारेणाऽस्माभिः शुद्धः पाठो गृहीतः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= मनोज्ञामनोज्ञानां वस्तूनां परमार्थतो रागद्वेषानुत्पादकत्वस्य स्वापराधस्यैव च मोहादिकर्मविकारसमुत्थस्य भावनात्[1] **सर्वतः** = सर्वत्रैव स्वव्यतिरिक्तस्य कस्याऽपि सुख-दुःखहेतुत्वाऽनाश्रयणात् । तदुक्तं-"करुणाऽनुबन्ध-निर्वेद-तत्त्वसारा ह्युपेक्षेति" (षो. १३/१०) ॥६॥

उक्तभेदानामेतासां मैत्र्यादीनां यथाक्रमं परिणममानानां विशुद्धस्वभावानामेवाऽध्यात्मोपयोग

प्रशस्ताऽप्रशस्तानां **वस्तूनां** सर्वेषां **परमार्थतः** = निश्चयतो **राग-द्वेषानुत्पादकत्वस्य**, → वैषयिकपदार्थेषु सुखं दुःखं न वस्तुतः । तत्र मिथ्यात्वबोधेन मोही भवति मानवः ॥ ← (अ.गी.२४) इति **अध्यात्मगीता**वचनात्, → सङ्कल्पवशगो मूढो वस्त्विष्टाऽनिष्टतां नयेत् । राग-द्वेषौ ततस्ताभ्यां बन्धं दुर्मोचमश्नुते ॥ ← (आ.पु.२१/२४) इति **आदिपुराण**वचनाच्च **मोहादिविकारसमुत्थस्य स्वाऽपराधस्यैव भावनात् सर्वत्रैव** सर्वदैव सर्वथैव उपेक्षा, **स्वव्यतिरिक्तस्य कस्याऽपि** जीवादेः वस्तुनः **सुख-दुःखहेतुत्वाऽनाश्रयणात्** = सुख-दुःखनिबन्धनत्वाऽनभ्युपगमात् । अस्याश्चतुर्विधत्वे **षोडशक**संवादमाह- '**करुणे**'ति। भावितार्थमेवैतत् ॥१८/६॥

उक्तभेदानां प्रतिस्वं चतुर्विधानां **एतासां मैत्र्यादीनां** भावनानां **यथाक्रमं** = आनुपूर्व्या यथाविषयं, अन्यथोक्तक्रमबाधायामस्थाननियोगो मिथ्याभावनात्मकः प्रत्यवायायेति **योगशतके** (यो.श.गा.८०) दर्शितम्। **परिणममानानां** = आत्मसाद्भवन्तीनां यथोत्तरं **विशुद्धस्वभावानामेव अध्यात्मोपयोगः** = निरुक्ताध्यात्मस्वरूपलाभसहकारित्वं **इति** तत्त्वं **फलद्वारा** = विशुद्ध-परिणतमैत्र्यादिकार्यद्वारेण **दर्शयन्** ग्रन्थकार

વિચારણા-ભાવના કરીને તમામ સંયોગોમાં પોતાના સિવાય કોઈ પણ પદાર્થમાં સુખકારણતા કે દુઃખકારણતા માનવી નહિ, તમામ પદાર્થ પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરવી તે ઉપેક્ષા ભાવનાનો ચોથો પ્રકાર સમજવો. **ષોડશક** ગ્રંથમાં શ્રી**હરિભદ્રસૂરિજી** મહારાજે જણાવેલ છે કે → 'કરુણાપ્રધાન, અનુબંધપ્રધાન, નિર્વેદપ્રધાન અને તત્ત્વપ્રધાન- આમ ચાર પ્રકારની ઉપેક્ષા ભાવના જાણવી.' ← (૧૮/૬)

વિશેષાર્થ :- 'રોગીને અપથ્ય ખાતા અટકાવીશ તો તેને દુઃખ થશે' - આવું વિચારીને તેના પ્રત્યે આંખ-મીંચામણાં કરીને તેની ઉપેક્ષા કરવી તે પ્રથમ પ્રકારની ઉપેક્ષા ભાવના કહેવાય. ધંધો ભવિષ્યમાં તેજીમાં થવાનો હોય અને હાલ ધંધામાં મંદી જ હોય તો તેવી અવસ્થાને જાણનાર બુદ્ધિમાન માણસ ધંધામાં વર્તમાનકાળે આળસ કરનાર પોતાના મિત્રની ઉપેક્ષા કરે તો અનુબંધપ્રધાન ઉપેક્ષા ભાવના થઈ. વર્તમાનમાં તપસાધનામાં આળસ કરનાર શિષ્ય ૪/૫ દિવસ પછી ઓળી-શ્રેણિતપ વગેરે કરવાનો છે - એમ જાણીને ગુરુ વર્તમાન કાળે શિષ્યને નિત્ય એકાસણું કરવાની પ્રેરણા ન કરે તે બીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા ભાવના સમજવી. પાંચ મિનિટ પછી વ્યાખ્યાન-વાચના-અધ્યયન-અધ્યાપનમાં જે સાધક જોડાવાનો હોય અને વર્તમાનમાં તે કોઈની જોડે ગપ્પા મારતો હોય તો તેની તે વખતે ગુરુ ઉપેક્ષા કરે તો તે પણ બીજા પ્રકારની ઉપેક્ષા ભાવના જાણવી. ટૂંકમાં ભવિષ્યમાં સાનુબંધ લાભ થવાનો હોય ત્યારે જે વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ કરનાર હોય અથવા વર્તમાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી વિશેષ લાભ જણાતો ન હોય ત્યારે અધિકારી વ્યક્તિ અનુબંધને લક્ષમાં રાખીને ક્યારેક ઉપેક્ષા કરે તો તે ઉપેક્ષા ભાવનાનો બીજા પ્રકારમાં સમાવેશ થઈ શકે. (૧૮/૬)

ઉપરોક્ત ચાર-ચાર પ્રકારવાળી મૈત્રી વગેરે ચારેય ભાવનાઓ પરિણામ પામતી હોય તો તે ઉત્તરોત્તર યથાક્રમ વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર સ્વભાવવાળી બને છે. વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળી બનેલી જ મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓનો

१. हस्तादर्शे 'भावात्' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

इति फलद्वारा दर्शयन्नाह–

सुखीर्ष्यां दुःखितोपेक्षां पुण्ये द्वेषमधर्मिषु । राग-द्वेषौ त्यजन्नेता लब्ध्वाध्यात्मं समाश्रयेत् ।।७।।

सुखीति । सुखिष्वीर्ष्यां (=**सुखीर्ष्यां**), न तु 'साध्वेषां सुखित्वमि'ति [१]मैत्रीं; दुःखितानामुपेक्षां (=**दुःखितोपेक्षां**), ♦न तु 'कथं नु नामैतेषां दुःखविमुक्तिः स्यादि'ति कृपां; **पुण्ये** = प्राणिनां [२]सुकृते **द्वेषं**, न तु तदनुमोदनेन हर्षं; **अधर्मिषु राग-द्वेषौ**♦, न तूपेक्षां; **त्यजन्** = परिहरन् **एताः** = परिणतिशुद्धा मैत्राद्या **लब्ध्वा अध्यात्मं समाश्रयेत्** ।

निष्पन्नयोगानां हि मैत्र्यादिरहितं सद्बोधमेव स्वभावतः परार्थसारं चित्तम् । योगाऽऽरम्भकाणां त्वभ्यासादेव सुखीर्ष्यादित्यागेन [३]मैत्र्यादिविशुद्धिरिति ।

आह- '**सुखी**'ति । **सुखिषु** जीवेषु **इर्ष्यां** त्यजन्, **न तु 'साध्वेषां सुखित्वमि'ति मैत्रीं** त्यजन् । इत्थं सर्वत्र योज्यम् ।

→ दोषव्यपायः परमा च तृप्तिरौचित्ययोगः समता च गुर्वी । वैरादिनाशोऽथ ऋतम्भरा धीः निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ।। ← (योगदृष्टिसमु.१६१ वृत्तौ उद्धृतः) इति लक्षणसमेतानां **निष्पन्नयोगानां हि** निर्विकल्पसंस्कारेण मैत्र्यादिभावनानाशात् **मैत्र्यादिरहितं सद्बोधमात्रमेव** = निर्मलज्ञानमात्रमेव सत् परमार्थाऽभ्यासात् **स्वभावतः परार्थसारं** = परोपकारैकशीलमेव **चित्तम्** । तदुक्तं **षोडशके** → एतद्रहितं तु तथा तत्त्वाऽभ्यासात् परार्थकार्येव। सद्बोधमात्रमेव हि चित्तं निष्पन्नयोगानाम्।। ← (षोड.१३/१२) इति । **अन्नपूर्णोपनिषदि** तु → मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम् । भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ।। ← (अन्न.४/१७) इत्युक्तम् । अत्रत्यं तत्त्वमस्मत्कृत**कल्याणकन्दलीतो** विज्ञेयम्।

અધ્યાત્મમાં ઉપયોગ છે. એવું ફળ દ્વારા દેખાડતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે

✽ મૈત્રી વગેરે ભાવનાના ફળની વિચારણા ✽

ગાથાર્થ :- સુખીની ઈર્ષ્યા, દુઃખીની ઉપેક્ષા, પુણ્ય ઉપર દ્વેષ અને પાપી ઉપર રાગદ્વેષને છોડતો સાધક મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓને મેળવીને અધ્યાત્મનો આશ્રય કરે. (૧૮/૭)

ટીકાર્થ :- (૧) 'આ લોકોનું સુખીપણું સારું છે' આવી મૈત્રીને છોડ્યા વગર સુખી જીવોને વિશે 'એમનું આ સુખ જાય તો સારું' એવી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરતો સાધક, પરિણતિથી વિશુદ્ધ થયેલી મૈત્રી ભાવનાને મેળવીને અધ્યાત્મને ભજે. તે જ રીતે (૨) 'કઇ રીતે આ દુઃખી જીવોનો દુઃખમાંથી છૂટકારો થાય ?' એવી કરુણા ભાવનાને છોડ્યા વગર દુઃખી જીવોની ઉપેક્ષાનો ત્યાગ કરતો સાધક પરિણામે વિશુદ્ધ થયેલી કરુણા ભાવનાને મેળવીને અધ્યાત્મનો સ્વીકાર કરે. (૩) જીવોના સુકૃતની અનુમોદના કરવા દ્વારા, હર્ષને છોડ્યા વિના, પ્રાણીઓના પવિત્ર સુકૃતને વિશે દ્વેષને છોડતો સાધક પરિણતિશુદ્ધ મુદિતા ભાવનાને પ્રાપ્ત કરીને અધ્યાત્મને મેળવે. (૪) પાપી જીવો ઉપર મધ્યસ્થતા છોડ્યા વિના રાગ-દ્વેષને છોડતા સાધકે પરિણતિથી શુદ્ધ થયેલી ઉપેક્ષા ભાવના મેળવીને અધ્યાત્મનો સારી રીતે આશ્રય કરવો જોઇએ.

નિષ્પન્નયોગીઓનું ચિત્ત મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓથી રહિત સદ્બોધમાત્ર સ્વરૂપ હોય છે. તેવું ચિત્ત સ્વભાવથી જ પરોપકારપ્રધાન હોય છે. યોગારંભક જીવોને તો અભ્યાસ કરવાથી જ સુખી જીવોની

१. 'मैत्री' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'सकृते' इति पाठोऽशुद्धः त्रुटितश्च । ३. हस्तादर्शे 'मैत्र्यादे' इति पाठः । ♦....♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदुक्तं- "एताः खल्वभ्यासात् क्रमेण वचनानुसारिणां पुंसाम् । [1]सद्वृत्तानां सततं [2]श्राद्धानां परिणमन्त्युच्चैः[3] ।।" (षो.१३/११) । ततश्च निरपायोऽध्यात्मलाभ इति स्थितम् । **पतञ्जलिरप्याह**- "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुख-दुःख-पुण्याऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमिति" (यो.सू.१-३३) ।।७।।

→ अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं गन्धः शुभो मूत्र-पुरीषयोश्च । कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ।। ← (स्क.पु.माहेश्वर खं.-कुमारिका खं. ५५/१३८) इति **स्कन्दपुराण**-दर्शितलक्षणलक्षितानां **योगाऽऽरम्भकाणां तु अभ्यासादेव** = पुनःपुनरनुशीलनादेव **सुखीर्ष्यादित्यागेन** यथाक्रमं **मैत्र्यादिविशुद्धिरिति** । तदुक्तं **षोडशके** '**एता**' इति । अस्य **योगदीपिका**व्याख्या एवम् → **एताः** = प्रागुक्ताः **खलु** = पुनः **अभ्यासात्** = पुनःपुनरावृत्तेः **क्रमेण** = आनुपूर्व्या **वचनानुसारिणां** = आगमपुरस्कारिणां **पुंसां** = पुरुषाणां **सद्वृत्तानां** = सच्चरित्राणां **सततं** = अनवरतं **श्राद्धानां** = श्रद्धायुक्तानां **परिणमन्ति** = आत्मसाद् भवन्ति **उच्चैः** = अत्यर्थम् ← (षोड.१३/११ यो.दी.) इति । **ततश्च** = मैत्र्यादिविशुद्धेश्च **निरपायः** = निर्विघ्नः मोह-मद-मदन-मत्सर-मान-माया-मूढता-मताग्रह-महत्त्वाकाङ्क्षाद्यपायशून्यो वा शीघ्रमेव **अध्यात्मलाभः** । आगमपरिभाषाऽपेक्षयाऽपि → कोहं च माणं च तहेव मायं लोभं चउत्थं अज्झत्थदोसा ← (सू.कृ. १।६।२६) इति **सूत्रकृताङ्ग**सूत्रोक्तानां क्रोधमानादीनामध्यात्मप्रतिबन्धकानां मैत्री-प्रमोदादितो विलयेनाऽध्यात्मलाभोऽनाविल एव ।

एतच्च बौद्धानामपि सम्मतम् । तदुक्तं **विसुद्धिमग्गे** → मेत्ताविहारिनो खिप्पमेव चित्तं समाधीयति ← (वि.म.९/७३)। **मज्झिमनिकाये** तु → मेत्तं, राहुल ! भावनं भावेहि । मेत्तञ्हि ते, राहुल! भावनं भावयतो यो ब्यापादो सो पहीयिस्सति। करुणं, राहुल ! भावणं भावेहि । करुणञ्हि ते, राहुल ! भावनं भावयतो या विहेसा सा पहीयिस्सति । मुदितं, राहुल ! भावनं भावेहि । मुदितञ्हि ते राहुल ! भावनं भावयतो या अरति सा पहीयिस्सति । उपेक्खं, राहुल ! भावनं भावेहि । उपेक्खञ्हि ते, राहुल ! भावनं भावयतो यो पटिघो सो पहीयिस्सति ← (म.नि.२।२।२।१२१, पृ.९५) इत्येवं मैत्र्यादिभावनाफलमुक्तमित्यवधेयम् । 'व्यापादः = परपीडाचिन्तनं, विहेसा = हिंसा, पटिघो = विरोधभावः', शिष्टं स्पष्टम् ।

प्रकृते योगसूत्रकारसंवादमभ्युच्चिनोति- **पतञ्जलिरप्याह** - '**मैत्री**'ति । → सुखितेषु 'साधु एषां

ઈર્ષ્યા વગેરેના પરિહારથી મૈત્રી વગેરે ભાવનાની વિશુદ્ધિ થાય છે. તેથી **ષોડશક** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'આ મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓ ક્રમશઃ અભ્યાસ = પરિશીલન કરવાથી આગમને અનુસરનારા, સુંદર ચારિત્રવાળા અને સતત શ્રદ્ધાવાળા પુરુષોને અત્યંત પરિણમે છે.' ← તેનાથી નિર્વિઘ્ન અધ્યાત્મલાભ થાય છે. મહર્ષિ **પતંજલિ**એ પણ **યોગસૂત્ર**માં જણાવેલ છે કે → 'સુખ,દુઃખ, પુણ્ય અને પાપ વિષયક મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાનું પરિશીલન કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે.' ← (૧૮/૭)

---

१. हस्तादर्शे 'सवृ..' इति त्रुटितः पाठः। २. 'शुद्धानां' इति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः। ३.मुद्रितप्रतौ '..त्युच्चेः' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]अतः पापक्षयः[2] सत्त्वं शीलं ज्ञानं च शाश्वतम्। तथाऽनुभवसंसिद्धममृतं ह्यद एव नु।।८।।

अत इति । अतः = अध्यात्मात् **पापक्षयो** = ज्ञानाऽऽवरणादिक्लिष्टकर्मप्रलयः, **सत्त्वं** =

सुखित्वमि'ति मैत्रीं कुर्यात्, न तु ईर्ष्याम् । दुःखितेषु 'कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादि'ति कृपामेव कुर्यात्, न ताटस्थ्यम् । पुण्यवत्सु पुण्याऽनुमोदनेन हर्षमेव कुर्यात्, न तु 'किमेते पुण्यवन्तः?' इति विद्वेषम् । अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेत्, नाऽनुमोदनं न वा द्वेषम् ← (यो.सू.१/३३ रा.मा.पृ.३९) इति **राजमार्तण्डव्याख्यालेशः** ।

प्रकृतसूत्रं भावयता **वाचस्पतिमिश्रेण** तु **तत्त्ववैशारद्यां** → सुखितेषु मैत्रीं = सौहार्दं भावयतः ईर्ष्याकालुष्यं निवर्तते चित्तस्य । दुःखितेषु च करुणां = आत्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्तते । पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां = हर्षं भावयतोऽसूयाकालुष्यं चेतसो निवर्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां = माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्तते । ततश्चास्य राजस-तामसधर्मनिवृत्तौ शुक्लो धर्म उपजायते ← (यो.सू.१/३३ त.वै.पृ.९८) इत्युक्तम् ।।१८/७।।

अथाऽध्यात्मफलं **योगबिन्दु**कारिका(गा.३५९)द्वारैवोपदर्शयति- **अत इति । योगबिन्दुटीका**नुसारेण व्याख्यानयति- **अतः** = **अध्यात्मा**दित्यादि । → आत्मानं पातयति पांशयति वा पापं ← (उत्त.वृ.पृ.२

વિશેષાર્થ :- ટીકામાં મૈત્રી વગેરે ચારેય વિશુદ્ધ પરિણામવાળી ભાવના મેળવીને અધ્યાત્મનો આશ્રય સાધકે કરવો જોઈએ, આવો અર્થ કરેલ છે. પરંતુ વાક્યરચનામાં તથા વાચકવર્ગને સમજવામાં અનુકૂળતા રહે તે માટે અમે ટીકાર્થમાં દરેક ભાવનાનો સ્વતંત્ર-અલગ સ્વરૂપે ઉલ્લેખ કરીને પ્રત્યેક ભાવનાને મેળવી અધ્યાત્મનો સાધક આશ્રય કરે-આમ જણાવેલ છે. જેની વાચકવર્ગે નોંધ લેવી.

નિષ્પન્ન યોગીના લક્ષણો આ પ્રમાણે જાણવા. → (૧) દોષરહિતતા, (૨) વિશુદ્ધ મનોવૃત્તિ, (૩) ઔચિત્યલાભ, (૪) પ્રકૃષ્ટ સમતા, (૫) સાન્નિધ્યમાત્રથી વૈરાદિનો નાશ, (૬) ૠતંભરા પ્રજ્ઞા. ← યોગારંભક જીવોના લક્ષણ આ પ્રમાણે જાણવા → (૧) રસ લંપટતાનો અભાવ, (૨) આરોગ્ય, (૩) નિષ્ઠુરતાનો અભાવ, (૪) સુગંધ, (૫) મળમૂત્રની અલ્પતા, (૬) કાંતિ-તેજ, (૭) પ્રસન્નતા અને (૮) સૌમ્યસ્વર વગેરે. ← 'વિશુદ્ધ મૈત્રી વગેરે ભાવનાના અભ્યાસથી અધ્યાત્મનો લાભ નિર્વિઘ્ને થાય છે' આવું કહેવાની પાછળનો આશય એવો જણાય છે કે વિશુદ્ધ પરિણામવાળી મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓના પરિશીલનથી અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિમાં આવતા વિઘ્નો દૂર થવાથી ઝડપથી અધ્યાત્મલાભ થાય છે. બીજો એક અર્થ એ છે કે વિશુદ્ધ પરિણામવાળી મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓના પરિપાકથી થનારો અધ્યાત્મલાભ આડઅસરરહિત હોય છે. તેવા અધ્યાત્મની પ્રાપ્તિ પછી મહત્ત્વાકાંક્ષા, માન-મતાગ્રહ વગેરે વિકૃતિઓ પાછળથી ઉછાળા મારતી નથી. સાધક પતનમાર્ગે સ્વરસથી દોડતો નથી. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે.(૧૮/૭)

❁ અધ્યાત્મનું ફળ ❁

ગાથાર્થ :- અધ્યાત્મથી પાપનો ક્ષય, સત્ત્વ, શીલ અને શાશ્વત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તથા અનુભવથી પ્રસિદ્ધ એવું અમૃત અધ્યાત્મથી જ છે. (૧૮/૮)

ટીકાર્થ :- આ અધ્યાત્મ જ્ઞાનાવરણીય વગેરે ક્લિષ્ટ કર્મનો નાશ થાય છે. તથા સત્ત્વમાં ઉછાળો આવે છે. તે ચિત્તની સમાધિસ્વરૂપ શીલને આપે છે. વસ્તુના બોધસ્વરૂપ શાશ્વત જ્ઞાનને આપે છે.

१. हस्तादर्शे 'अपि' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'क्षये' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वीर्योत्कर्षः, **शीलं** = चित्तसमाधिः, **ज्ञानं च** वस्त्ववबोधरूपं **शाश्वतं** = अप्रतिघं, **तथा** इति वक्तव्याऽन्तरसमुच्चये, **अनुभवसंसिद्धं** = स्वसंवेदनप्रत्यक्षं **अमृतं** = पीयूषं **हि** = स्फुटं **अद एव** = अध्यात्मं एव **नु**, अतिदारुणमोहविषविकारनिराकारकत्वादस्येति ॥८॥

अभ्यासो वृद्धिमानस्य भावना बुद्धिसङ्गतः। निवृत्तिरशुभाभ्यासाद् भाववृद्धिश्च तत्फलम्॥९॥

अभ्यास इति । (प्रत्यहं = प्रतिदिवसं) **वृद्धिमान्** = उत्कर्षमनुभवन् **बुद्धिसङ्गतो** = ज्ञानाऽनुगतः **अस्य** = अध्यात्मस्य **अभ्यासः** = अनुवर्तनं **भावना** उच्यते ।

+ आचा. १/२/२) इत्येवं पापनिरुक्तिः **उत्तराध्ययनचूर्णौ आचाराङ्गवृत्तौ** च दर्शिता । प्रकृते चरमावर्तकाललभ्यस्याऽध्यात्मघटकस्याऽपुनर्बन्धकाद्यवस्थागतौचित्यापेक्षाधिकबलवतोऽध्यात्मघटकस्य चारित्रकालीनौचित्यस्य ज्ञानावरणादिक्लिष्टकर्मक्षयप्रयोजकत्वम् । अणुव्रत-महाव्रतान्वितत्वस्य वीर्योत्कर्षप्रयोजकत्वम्। मैत्र्यादिभावनानां चित्तसमाधिलक्षणशीलप्रयोजकत्वम्। जिनवचनानुसारितत्त्वचिन्तनस्याऽप्रतिपातिज्ञानप्रयोजकत्वमिति भेदनयार्पणया ज्ञेयम् । अभेदनयार्पणया त्वखण्डस्यैवास्याऽध्यात्मस्य पापक्षय-सत्त्वादिहेतुताऽवसेया । अन्यथा वा सुधियाऽत्र हेतु-हेतुमद्भावो योज्यः । **कपिल-देवहूतिसंवादे** → यदैवाऽध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना। सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः।। ← (क.दे.सं.३/२७) इत्येवं वैराग्यमध्यात्मफलतयोपदर्शितमिह यथातन्त्रमनुसन्धेयम्। यच्च **कठोपनिषदि** → अध्यात्मयोगाऽधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्ष-शोकौ जहाति ← (कठो.२/१२) इत्येवमध्यात्मफलमुक्तं तदपीहाऽनुयोज्यं यथातन्त्रम् ॥१८/८॥

अवसरसङ्गतिप्राप्तां भावनामाह- '**अभ्यास**' इति । **ज्ञानाऽनुगतः** = आत्मज्ञानसमाध्याद्यनुविद्धः **प्रतिदिवसं उत्कर्षं** = वर्धमानतां **अनुभवन् अध्यात्मस्य अनुवर्तनं** = पुनः पुनः आवर्तो **भावना उच्यते**। तदुक्तं **योगबिन्दौ** → अभ्यासोऽस्यैव विज्ञेयः प्रत्यहं वृद्धिसङ्गतः । मनःसमाधिसंयुक्तः पौनःपुन्येन भावना।। ← (यो.बिं.३६०) इति।

इदमेवोपजीव्य **योगविंशिकावृत्तौ** प्रकृतग्रन्थकृता → भावना = अध्यात्मस्यैव प्रतिदिनं प्रवर्धमानश्चित्तवृत्तिनिरोधयुक्तोऽभ्यासः ← (यो.विं.वृ.३-पृ.५) इत्युक्तम्। तदुक्तं **हरिभद्रसूरिभिरपि आवश्यकवृत्तौ** → भाव्यते इति भावना ध्यानाऽभ्यासक्रियेत्यर्थः ← (आ.वृ.भाग-२/पृ.६२) इति । श्री**हेमचन्द्रसूरिभिस्तु**

મૂળ ગાથામાં 'તથા' શબ્દ છે તે કહેવા લાયક બીજી વસ્તુનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. તે કહેવા યોગ્ય વાત એ છે કે આ અધ્યાત્મ એ જ સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ થયેલું સ્પષ્ટ અમૃત છે. કારણ કે અતિભયંકર એવા મોહરૂપી ઝેરની વિકૃતિનો તે નાશ કરનાર છે. (૧૮/૮)

અધ્યાત્મના સ્વરૂપ, ફળની વિચારણા બાદ અવસરોચિત ક્રમપ્રાપ્ત ભાવનાના સ્વરૂપ અને ફળ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

❋ ભાવનાનું સ્વરૂપ અને ફળ ❋

ગાથાર્થ :- અધ્યાત્મનો બુદ્ધિસંગત એવો વૃદ્ધિમાન્ અભ્યાસ ભાવના કહેવાય છે. તેનું ફળ અશુભ અભ્યાસથી નિવૃત્તિ અને ભાવવૃદ્ધિ છે. (૧૮/૯)

ટીકાર્થ :- રોજ પ્રકર્ષને પામે તે પ્રકારનો તથા જ્ઞાનસંગત એવો અધ્યાત્મવિષયક અભ્યાસ-પરિશીલન એ જ ભાવના કહેવાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अशुभाऽभ्यासात् = काम-क्रोधादिपरिचयात् **निवृत्तिः** = उपरतिः **भाववृद्धिश्च** [1]शुद्धसत्त्वसमुत्कर्षरूपा **तत्फलं** = भावनाफलम् ।।९।।

विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ → भावना = पौनःपुन्येनाऽनित्यत्वादिप्रकारतो भवनैर्गुण्यपरिभावनरूपा ← (वि.आ.भा.२४०४) इत्येवं ध्यानोपयोगिनी भावना दर्शिता । तत्रैव → भावना = पुनः पुनः तत्क्रियाभ्यासवृत्तिः ← (वि.आ.भा.२९०४ वृ.) इति तु **कोट्याचार्यैः**, **शान्तिसूरिभिस्तु उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तौ** → भाव्यते = आत्मसान्नीयतेऽनयाऽऽत्मेति भावना ← (उत्त.वृ.पृष्ठ ७१०) इत्येवं सामान्यरूपेण भावनास्वरूपमावेदितमित्यवधेयम् ।

प्रकृतमुच्यते- अयमभ्यासोऽपि प्रायशः कुलयोग्यादीनान्तु बहुतरभवाऽनुवृत्तः शुद्धो भवति । तदुक्तं **षोडशके** → अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्माऽनुगो भवति शुद्धः । कुलयोग्यादीनामिह तन्मूलाऽऽधानयुक्तानाम् ।। ← (षो.१३/१३) इति। आज्ञाभङ्गभीतिपरिणामवतां तथाविधोत्साहवतां चारित्रिणान्त्वेकेनाऽपि भवेनाभ्यासः प्रायः सिध्यति । तदुक्तं **षोडशके** → अविराधनया यतते यस्तस्याऽयमिह सिद्धिमुपयाति ← (षो.१३/१४) इति । 'अयं = अभ्यासः' ।

अभ्यासस्य फलमाह - **काम-क्रोधादिपरिचयात्** = विभावदशाध्यासात् **उपरतिः**, **शुद्धसत्त्वसमुत्कर्षरूपा** = विशुद्धचित्तवर्धमानतालक्षणा **भाववृद्धिः** = शुभाऽभ्यासाऽनुकूलता **च भावनाफलम्** । तदुक्तं **योगबिन्दौ** → निवृत्तिरशुभाऽभ्यासाच्छुभाऽभ्यासाऽनुकूलता। तथा सुचित्तवृद्धिश्च भावनायाः फलं मतम् ।। ← (यो.बिं.३६१) इति। ततश्च जन्मादिसङ्क्षयः सम्पद्यते। तदुक्तं **शीलप्राभृते**→ जे पुण विसयविरत्ता णाणं णाऊण भावणामहिदो । छिंदंति चादुरगदिं तवगुणजुत्ता ण संदेहो ।। ← (शी.प्रा.८) इति भावनीयम्।

बौद्धदर्शने भावनाया द्वैविध्यम् । तदुक्तं **अभिधर्मकोशभाष्ये वसुबन्धुना** → द्विविधो भावनामार्गः- लौकिकः लोकोत्तरश्च ← (अ.ध.को. ६।१) इति । बौद्धदर्शने भावनाफलं **अंगुत्तरनिकाये** → "कतमञ्च, भिक्खवे, भावनाबलं। तत्र, भिक्खवे, यमिदं भावनाबलं सेखानमेतं बलं। सेखञ्हि सो, भिक्खवे, बलं आगम्म रागं पजहति, दोसं पजहति, मोहं पजहति । रागं पहाय, दोसं पहाय, मोहं पहाय यं अकुसलं न तं करोति, यं पापं न तं सेवति । इदं वुच्चति, भिक्खवे भावनाबलं। कतमञ्च, भिक्खवे, भावनाबलं ? इध, भिक्खवे, भिक्खु सतिसम्बोज्झङ्गं भावेति विवेकनिस्सितं विरागनिस्सितं निरोधनिस्सितं वोसग्गपरिणामिं धम्मविचयसम्बोज्झङ्गं भावेति.. वीरिय-सम्बोज्झङ्गं भावेति... पीतिसम्बोज्झङ्गं भावेति... पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गं भावेति... समाधिसम्बोज्झङ्गं भावेति उपेक्खासम्बोज्झङ्गं भावेति विवेकनिस्सितं विरागनिस्सितं निरोधनिस्सितं वोसग्गपरिणामिं । इदं वुच्चति, भिक्खवे, भावनाबलं । ← (अंगु.भाग-१,स्कन्ध१/पृष्ठ-७०-१।२।१२) इत्येवमुपवर्णितं तदपि यथागममत्र योज्यं, भूमिकाभेदेन भावनायोगस्य सार्वतन्त्रिकत्वात् ।।१८/९।।

ભાવનાનું ફળ છે કામ-ક્રોધાદિ અશુભ તત્ત્વોના પરિચયથી પાછા ફરવું અને શુદ્ધ સત્ત્વનો સારી રીતે ઉત્કર્ષ સાધવા સ્વરૂપ શુભભાવવૃદ્ધિ. (१८/९)

વિશેષાર્થ :- તત્ત્વજ્ઞાનગર્ભિત હોય તેવો અને વર્ધમાન હોય એવો અધ્યાત્મવિષયક અભ્યાસ ભાવના-

१. हस्तादर्शे 'मुद्ध' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ज्ञान-दर्शन-चारित्र-तपो-वैराग्यभेदतः । इष्यते पञ्चधा चेयं दृढसंस्कारकारणम् ।।१०।।

ज्ञानेति । इयं च भावना भाव्यमानज्ञानादिभेदेन (**ज्ञान-दर्शन-चारित्र-तपो-वैराग्यभेदतः**) आवश्यकभाष्यादिप्रसिद्धा **पञ्चधेष्यते** ।

भावनाभेदमाह- '**ज्ञाने**'ति । **यद्यपि** वक्ष्यमाणध्यानसिद्धये **ध्यानशतके** →

पुव्वकयब्भासो भावणाहि झाणस्स जोग्गयमुवेइ । ताओ य नाण-दंसण-चरित्त-वेरग्गजणियाओ ।।
णाणे णिच्चब्भासो कुणइ मणोधारणं विसुद्धिं च । नाणगुणमुणियसारो तो झाइ सुनिच्चलमईओ।।
संकाइदोसरहिओ पसमथेज्जाइगुणगणोवेओ । होइ असंमूढमणो दंसणसुद्धीए झाणंमि ।।
नवकम्माऽणायाणं पोराणविणिज्जरं सुभायाणं । चारित्तभावणाए झाणमयत्तेण य समेइ ।।
सुविदियजगस्सहावो निस्संगो निब्भओ निरासो य। वेरग्गभावियमणो झाणंमि सुनिच्चलो होइ ।।

← (ध्या.श.३०,३१,३२,३३,३४) इत्येवं चतस्रो भावनाः प्रोक्ताः, **अध्यात्मसारे ग्रन्थकृता**ऽपि → ज्ञात्वा धर्म्यं ततो ध्यायेच्चतस्रस्तत्र भावनाः । ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्याख्याः प्रकीर्त्तिताः ।। ← (अ.सा. १६/१९) इत्येवं चतस्रो भावना **दर्शितास्तथापि** → तवप्पहाणं चरियं च उत्तमं ← (उत्त. १९/९८) इति **उत्तराध्ययनसूत्रो**क्त्या चारित्रोत्कर्षकत्वेन तपसोऽप्याऽऽसेव्यमानस्य ध्यानाऽनुकूलत्वाद् भावनात्वं न व्याहन्यत इति ध्येयम् ।

सद्ध्यानाऽनुकूलतया उपलक्षणात् **आवश्यकसङ्ग्रहणि**गाथा(प्रति.अ.पणवीसाए भावणाहिं)**प्रवचन-सारोद्धार** (प्र.सारो.६३६-६४०) **योगशास्त्रादौ** (यो.शा. १/२६-३२) प्रसिद्धा महाव्रतगोचराः पञ्चविंशतिः **भावनाः**, एवं → तवेण सत्तेण सुत्तेण एगत्तेण बलेण य ← (बृ.क.भा.१३२८) इति **बृहत्कल्पभाष्यदर्शिताः** तपःसत्त्वादिभावना अपि यथागमं यथाधिकारञ्चाऽत्र योज्याः भावनायोगविशारदैः ।

यद्वा → धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पन्नत्ताओ । तं जहा- (१) एगाणुप्पेहा, (२) अणिच्चाणुप्पेहा, (३) असरणाणुप्पेहा, (४) संसाराणुप्पेहा। सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पन्नत्ताओ । तं जहा- (१) अणंतवत्तियाणुप्पेहा, (२) विप्परिणामाणुप्पेहा, (३) असुभाणुप्पेहा, (४) अवायाणुप्पेहा ← (स्था.४/१/२४७ + भग.श.२५/७ + औपपा.सू.४३) इति **स्थानाङ्गसूत्रे, भगवतीसूत्रे औपपातिकसूत्रे** च या धर्मध्यानाद्यनुप्रेक्षा दर्शिताः तासामत्र भावनारूपेण यथागमं योजना कार्या ।

યોગસ્વરૂપ બને છે. અભ્યાસ પણ પ્રતિદિન થવો જોઈએ. આવું બને તો અધ્યાત્મ ભાવનાયોગરૂપે પરિણમે. ગતાનુગતિક અભ્યાસથી કે પડતા પરિણામે અધ્યાત્મનું પરિશીલન કરવાથી કે જચે તો ક્યારેક અભ્યાસ કરે અને ક્યારેક ન કરે તો અધ્યાત્મઅભ્યાસ ભાવનાયોગમાં પરિણમન પામી ન શકે.(૧૮/૯)

❀ ભાવનાના પાંચ પ્રકાર ❀

ગાથાર્થ :- જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વૈરાગ્ય- આ ભેદથી ભાવના પાંચ પ્રકારે માન્ય છે. તે દૃઢ સંસ્કારનું કારણ છે. (૧૮/૧૦)

ટીકાર્થ :- ભાવ્યમાન = ભાવનાવિષયભૂત જ્ઞાનાદિના પાંચ પ્રકાર હોવાથી ભાવનાના પાંચ પ્રકાર **વિશેષાવશ્યકભાષ્ય** વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. આમ ભાવના પંચવિધરૂપે માન્ય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दृढस्य = झटित्युपस्थितिहेतोः संस्कारस्य कारणं (= **दृढसंस्कारकारणम्**), भावनाया एव पटुतरभावनाजनकत्वनियमात् ।।१०।।

यद्वा →
आदा खु मज्झ णाणे, आदा मे दंसणे चरित्ते य । आदा पच्चक्खाणे आदा मे संवरे जोगे।।
एगो मे सस्सदो अप्पा णाण-दंसणलक्खणो । सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ।।
भावेह भावसुद्धं अप्पाणं सुविसुद्धणिम्मलं चेव। लहु चउगइ चइऊणं जइ इच्छसि सासयं सुक्खं ।।
← (भा.प्रा.५८,५९,६०) इति **भावप्राभृते** दर्शिता आत्मभावनाऽपि भूमिकाभेदेनाऽत्र योज्या द्रव्यार्थिकनयप्राधान्याऽवलम्बिभिः ।

आतुरप्रत्याख्यानप्रकीर्णके महाप्रत्याख्यानप्रकीर्णके अपि च → एको हं नत्थि मे कोइ, न याहमवि कस्सई । एवं अदीणमणसो अत्ताणमणुसासए ।। (आ.प्र.२८, म.१३) एगो मे सासओ अप्पा नाण-दंसणसंजुओ । सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ।। (आ.प्र. २९, म.प्र.१६, **आराधनाप्रकरण**-६७) ← इत्येवमात्मभावना दर्शितेत्यवधेयम् ।

प्रायः सर्वा अपि इमा भावना बौद्धपरिभाषाऽनुसारेण (**अभिधर्मकोशभाष्य**-७/२७) द्वेधा (१) विभावनभावना (२) संवरभावना चेति । ज्ञपरिज्ञास्थानीया प्रथमा, प्रत्याख्यानपरिज्ञोपमा च द्वितीयेति यथागममनुयोज्यं स्वपरतन्त्रपरमार्थविभावननिपुणैः ।

इयं च स्वभ्यस्ता भावना भवान्तरेऽपि **झटित्युपस्थितिहेतोः संस्कारस्य** दिवसाभ्यस्ताध्ययनादिकं तथाविधस्वप्नदर्शनस्येव **कारणं** भवति । तदुक्तं **वीरभद्रसूरिभिः आराधनापताकायां** → जह खलु दिवसऽब्भत्थं रयणीए सुमिणयम्मि पिच्छंति । तह इह जम्मब्भत्थं सेवंति भवंतरे जीवा ।। ← (आ.पता.९८१) इति । **योगशास्त्रे**ऽपि → जन्मान्तरसंस्कारात् स्वयमेव किल प्रकाशते तत्त्वम् । सुप्तोत्थितस्य पूर्वप्रत्ययवन्निरुपदेशमपि।। ← (यो.शा.१२/१३) इति।

प्रकृतेऽवधारणमाह- **भावनाया एव** स्वभ्यस्तायाः **पटुतरभावनाजनकत्वनियमात्** = उदग्रतरज्ञानादि-भावनाहेतुत्वनियमात् । तदुक्तं **योगकुण्डल्युपनिषदि** → यथाऽग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना । विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि ।। ← (यो.कुं.३/१४-१५) इति पूर्वोक्तं(पृ.७५५) अनुसन्धेयमत्र। एतेन → जं अब्भसेइ जीवो गुणं च दोसं च इत्थ जम्मम्मि । तं परलोए पावई अब्भासेणं पुणो तेणं ।। ← (गुणानु.८) इति **गुणानुरागकुलके जिनहर्षगणि**वचनमपि व्याख्यातम् । पूर्वोक्तं(पृ.११७२) → पूर्वजन्मकृताऽभ्यासात् सत्वरं फलमश्नुते ← (यो.शिखो.१/१४३) इति **योगशिखोपनिषद्**वचनमप्य-ऽत्रानुसन्धेयमनेकान्तवादमवलम्ब्य ।

भावनायोगस्तु भवार्णवनिस्तारकत्वाद् यानपात्रमुच्यते । तदुक्तं **सूत्रकृताङ्गे** → भावणाजोगसुद्धप्पा जले णावा व आहिया ← (सू. १।१५।५) इति । ज्ञानभावनाफलं **सारसमुच्चये** → ज्ञानभावनया

ઝડપથી સ્મૃતિ થવાનું કારણ બને તેવા સંસ્કાર દૃઢ કહેવાય છે. આવા દૃઢ સંસ્કારનું કારણ ભાવના છે. કારણ કે ભાવના જ અત્યંત બળવાન - સ્ફુર્તિમંત એવી ભાવનાની જનક છે. આવો નિયમ છે. (૧૮/૧૦)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उपयोगे विजातीयप्रत्ययाऽव्यवधानभाक्[1] । शुभैकप्रत्ययो ध्यानं सूक्ष्माऽऽभोगसमन्वितम् ।।११।।

उपयोग इति । **उपयोगे** = स्थिरप्रदीपसदृशे धारालग्ने ज्ञाने (**विजातीयप्रत्ययाऽव्यवधानभाक्**=) विजातीयप्रत्ययेन = तद्विच्छेदकारिणा विषयान्तरसञ्चारेणालक्ष्यकालेनाऽपि अव्यवधानभाग् = अनन्तरितः **शुभैकप्रत्ययः** = प्रशस्तैकाऽर्थबोधो **ध्यानं** उच्यते। (**सूक्ष्माभोगसमन्वितं**=) सूक्ष्माऽऽभोगेन

जीवो लभते हितमात्मनः। विनयाचारसम्पन्नो विषयेषु पराङ्मुखः।। ← (सा.स.४) इत्येवमुपवर्णितं **कुलभद्रसूरिभिः** । यच्च श्रुतभावनाफलं **बृहत्कल्पभाष्ये** →
एगग्गया सुमह निज्जरा य नेव मिणणम्मि पलिमंथो । न पराहीणं नाणं काले जह मंसचक्खूणं।।
सुयभावणाए नाणं दंसण-तव-संजमं च परिणमइ । तो उवओगपरिण्णो सुयमव्वहितो[2] समाणेइ ।।
← (बृ.क.भा.१३४३-१३४४) इत्येवमुपवर्णितं तच्च यथासम्भवं यथागमञ्चाऽत्राऽनुसन्धेयम् । **त्रिलोकप्रज्ञप्तौ** अपि → सुदणाणभावणाए णाणमत्तंडकिरणउज्जोओ । आदं चंदुज्जलं चरित्तं चित्तं हवेदि भव्वाणं ।। ← (त्रि.प्र.महाधि. १/५०) इत्युक्तम् । एवं → जह जह दढप्पइण्णो समणो वेरग्गभावणं कुणइ । तह तह असुभं आयवहयं व सीयं खयमुवेइ ।। ← (म.वि.६३७) इति **मरणविभक्तिप्रकीर्णक**-वचनमप्यनुसन्धेयम् । एवं → भावेहि अणुवेक्खाओ अवरे पणवीस भावणा भावि । भावरहिएण किं पुण बाहिरलिंगेण कायव्वं ।। ← (भा.प्रा.९६) इति, → जाव ण भावइ तच्चं, जाव ण चिंतेइ चिंतणीयाई । ताव ण पावइ जीवो जर-मरणविवज्जियं ठाणं ।। ← (भा.प्रा.११५) इति च **भावप्राभृत**वचनमप्यवधेयम् ।।१८/१०।।

क्रमाऽऽयातं ध्यानमुपव्याख्यानयति- '**उपयोग**' इति । **स्थिरप्रदीपसदृशे** = निवातगृहोदरज्वलत्प्रदीपप्रतिभे **धारालग्ने** = अविच्छिन्नप्रवाहाऽऽपन्ने **ज्ञाने** विशुद्धे **तद्विच्छेदकारिणा** = एकाकारोपयोगव्यवधाननिमित्तेन **विषयान्तरसञ्चारेण** = विषयान्तरगोचरवृत्त्यन्तरगमनेन **अलक्ष्यकालेनाऽपि** = सामान्यतः छद्मस्थजीवाऽनवसेयेन स्वल्पक्षणेनाऽपि **अनन्तरितः** = अव्यवहितः **प्रशस्तैकार्थबोधः** = विषयतासम्बन्धेन शस्तैकालम्बनस्थः परिच्छेदस्तु **ध्यानमुच्यते** । एतच्च वक्ष्यमाणाऽसम्प्रज्ञातसमाधिपूर्वकालीनत्वात् **उत्पातादिविषयसूक्ष्माऽऽलोचनेन** = उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-व्यञ्जनपर्यायाऽर्थपर्यायादिगोचराऽतिसूक्ष्मविमर्शेन सहितं

विशेषार्थ :- ભાવના સંસ્કાર દ્વારા અન્ય ભાવનાનું કારણ બને છે. જો ભાવના દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કાર દૃઢ ન હોય, જલ્દીથી સ્મૃતિનું કારણ ન બને તો તે નવી ભાવનાને ઉત્પન્ન કરી ન શકે. માટે ભાવના દૃઢ સંસ્કારનું કારણ છે- એમ નિશ્ચિત થાય છે. બાકીની વિગત ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ છે. (૧૮/૧૦)

❋ ધ્યાનનું સ્વરૂપ ❋

ગાથાર્થ :- ઉપયોગમાં વિજાતીય પ્રત્યયનું વ્યવધાન ન પડે તેવો પ્રશસ્ત એકવિષયક બોધ ધ્યાન કહેવાય છે. તે સૂક્ષ્મ ઉપયોગયુક્ત હોય છે. (૧૮/૧૧)

ટીકાર્થ :- સ્થિર દીવા જેવા ધારાવાહી જ્ઞાનોપયોગમાં ભંગાણ પાડનાર તથા અન્યવિષયક પ્રવૃત્તિ કરનાર એવા પ્રત્યયના લીધે સૂક્ષ્મ કાળથી પણ આંતરુ ન પડે તેવો પ્રશસ્ત અને એકવિષયક બોધ ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન ઉત્પાદ, વ્યય વગેરે સૂક્ષ્મ વિચારણાથી યુક્ત હોય છે. (૧૮/૧૧)

१. हस्तादर्शे '...धानयुक्' इति पाठः । स चार्थतः शुद्धोऽपि व्याख्यानुसारेणाऽशुद्धः । २. 'अव्वहितो = अव्यथितः'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= उत्पातादिविषयसूक्ष्माऽऽलोचनेन समन्वितं = सहितम् ।।११।।

वर्तते। तदुक्तं **योगबिन्दौ** → शुभैकालम्बनं चित्तं ध्यानमाहुर्मनीषिणः । स्थिरप्रदीपसदृशं सूक्ष्माऽऽभोगसमन्वितम् ।। ← (यो.बिं.३६२) इति । यथोक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** अपि → चित्तस्सेगग्गया हवइ झाणं ← (आ.नि.१४५९) इति । → ध्यानं = एकालम्बने मनःस्थैर्यम् ← (वि.आ.भा.२४०४वृ.) इति, → प्रशस्तध्यानं = प्रशस्तं मनः ← (वि.आ.भा.१२५५ वृ.) इति च **विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरयः**। → ध्यानं = आलम्बनस्थैर्यम् ← (वि.आ.भा.२९०४वृ.) इति **विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ कोट्याचार्याः**। स्व-परतन्त्रानुसारेण नानाविधा ध्यानव्याख्या चास्मत्कृत**कल्याणकन्दलीतो**ऽवसेया (षोड.१२/१४)।

प्रकृते च → ओयं चित्तं समादाय झाणं समुपज्जइ ← (द.श्रु. ५।१) इति **दशाश्रुतस्कन्ध**वचनं, उत्साहपरतया निद्राद्यपनयनप्रतिपादकं → निद्दं तन्दिं विजम्भितं अरतिं भत्तसम्मदं । वीरियेन नं पणामेत्वा अरियमग्गो विसुज्झति ।। ← (सं.नि. १।१।१६) इति **संयुत्तनिकाय**वचनं, → जं किंचिवि चिंतंतो णिरीहवित्ती हवे जदा साहू । लद्धूण य एयत्तं तहादु तं तस्स णिच्छयं झाणं ।। ← (बृ.द्र.सं.५५) इति च **बृहद्द्रव्यसङ्ग्रह**वचनमप्यवधातव्यम् ।

एवमेव → मा मुज्झह मा रज्जह मा दूसह इट्ठऽणिट्ठअट्ठेसु। थिरमिच्छहि जइ चित्तं विचित्तज्झाणप्पसिद्धीए ।। ← (बृ.द्र.सं.४८) इति **बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहानु**शास्तिरपि ध्यानार्थिनाऽङ्गीकर्तव्या, यतो भावनायां मृदु अव्यक्तं अनवस्थितं वा वर्तमानं चित्तं ध्यानं न भवति। यथोक्तं **आवश्यकनिर्युक्तौ** → गाढाऽऽलंबणलग्गं चित्तं वुत्तं निरेयणं झाणं । सेसं न होइ झाणं मुउअमवत्तं भमंतं वा ।। ← (आ.नि.१४८३) इति । **बृहत्कल्पभाष्ये** अपि → अज्झवसाओ उ दढो झाणं ← (बृ.क.भा.१६४०) इत्युक्तम्। **राजवार्तिके** अपि → अनित्यादिविषयचिन्तनं यदा ज्ञानं तदा अनुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति । यदा तत्रैकाग्रचिन्तानिरोधः तदा धर्मध्यानम् ← (तत्त्वार्थ. ९/३१ रा.वा.) इत्युक्तम् ।

बौद्धानां तु सच्चित्तैकाग्र्यं समाधित्वेनाऽभिप्रेतम् । तदुक्तं **विसुद्धिमग्गे** → कुसलचित्तेकग्गता समाधि ← (वि.म.३/२) इत्यवधेयम् । पारमार्थिकध्यानाधिकारित्वन्तु यथावस्थितसूत्राद्यभ्यासोत्तरकालमेव, → कालेण य अहिज्जिज्जा, तओ झाइज्ज एगगो ← (उत्त.१/१०) इति **उत्तराध्ययनसूत्र**प्रामाण्यादिति । तदुक्तं **रत्नसारे** अपि → णाणेण झाणसिद्धी ← (र.सा.१५७) इति ।

ध्यानक्रमस्तु → जह व णिरुद्धं असुहं सुहेण, सुहमवि तहेव सुद्धेण । तम्हा एएण कमेण य जोइ झाएउ णियआदं ।। ← (न.च.३४८) इत्येवं **नयचक्र**दर्शितरीत्याऽवसेयः । ध्यानाऽऽरम्भेऽपि

विशेषार्थ :- વિષયાન્તરની પ્રવૃત્તિ કરનાર, અન્ય અપ્રસ્તુત પદાર્થમાં પ્રવૃત્ત થનાર પ્રત્યય = બોધ વાસ્તવમાં ધારાવાહી સ્થિર ઉપયોગમાં ભંગાણ પાડે છે. ખ્યાલમાં ન આવે એટલા સૂક્ષ્મ સમયનું પણ આંતરું ન પડે તે રીતે પ્રશસ્ત આલંબનમાં સતત ઉપયોગ-બોધ ટકી રહેવો જોઈએ. આવો શુભ એકાગ્ર ઉપયોગ પ્રસ્તુતમાં ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાનમાં ચિત્તની મૂઢતા નથી હોતી પણ સૂક્ષ્મ ઉપયોગની જાગ્રતતા હોય છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વગેરે વિષયોની સૂક્ષ્મતમ ઉપયોગધારા ધ્યાનમાં અવિરતપણે ચાલુ હોય છે.(**१८/११**)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

खेदोद्वेगभ्रमोत्थानक्षेपाऽऽसङ्गाऽन्यमुद्रुजाम्। त्यागादष्टपृथक्चित्तदोषाणामनुबन्ध्यदः[1] ।।१२।।

खेदेति । खेदादीनां वक्ष्यमाणलक्षणानां अष्टानां पृथक्चित्तदोषाणां = [2]अयोगिमनोदोषाणां (=**अष्टपृथक्चित्तदोषाणां**) **त्यागात्** = परिहारात् **अदो** ध्यानं **अनुबन्धि** = उत्तरोत्तरवृद्धिमद्भवति । यद्यप्यन्यत्र-

"खेदोद्वेग-क्षेपोत्थान-भ्रान्त्यन्यमुद्रुगाऽऽसङ्गैः । युक्तानि हि चित्तानि प्रबन्धतो वर्जयेन्मतिमान्" ।। (षो.१४/३) इत्येवं क्रमोऽभिहितस्तथाप्यत्र बन्धाऽऽनुलोम्याद्व्यत्ययेनाऽभिधानमिति द्रष्टव्यम् ।।१२।।

ज्ञानबलेनाऽऽत्माऽनवभासे तात्त्विकशुद्धध्यानाऽभाव एव ज्ञेयः, तदुक्तं **त्रिलोकप्रज्ञप्तौ** → ज्झाणे जदि णिय-आदा णाणादो णाऽवभासदे जस्स। ज्झाणं होदि ण, तं पुण जाण पमादो हु मोह मुच्छा वा।। ← (त्रि.प्र.९/४०) इति। **देवसेनाचार्येणापि तत्त्वसारे**→ झाणट्ठिओ हु जोई जइ णो संवेइ णियय--अप्पाणं। तो ण लहइ तं सुद्धं भग्गविहीणो जहा रयणं।। ← (त.सा.५/१) इत्युक्तम्।।१८/११।।

इदं ध्यानं कदा सानुबन्धं भवति ? इत्याशङ्कायामाह- '**खेदे**'ति । **खेदादीनां** अनुपदमेव **वक्ष्यमाणलक्षणानां अष्टानां अयोगिमनोदोषाणां परिहारात्** । इदञ्च पर्यायार्थिकनयेनोक्तम् । द्रव्यार्थिकनयेन त्वष्टानामयोगिजनमनसां परिहारादिति योज्यम् । द्रव्य-पर्यायोभयापेक्षप्रमाणविवक्षायाञ्च अष्टानां खेदादिदोषयुक्ताऽयोगिजनचित्तानां परिहारादिति प्रयोज्यम् ।

इत्थं त्याज्यपरिहारात् तदुत्तरञ्च भावयोगिपारम्पर्यमनःस्वीकारेण परमात्मस्वरूपगोचरं **ध्यानं उत्तरोत्तरवृद्धिमत्** = प्रवाहेण वर्धमानं **भवति**, अन्यथा तु दोषः स्यात्, निरपेक्षप्रवृत्तौ, मानसातिचारस्यापि भङ्गरूपत्वात् । तदुक्तं **षोडशके** → अष्टपृथग्जनचित्तत्यागाद् योगिकुलचित्तयोगेन। जिनरूपं ध्यातव्यं, योगविधावन्यथा दोषः।। ← (षो.१४/२) इति।

यद्यपि अन्यत्र = **षोडशके** 'खेदोद्वेगक्षेपोत्थाने'त्यादिरूपेण दोषाणां **क्रमः श्रीहरिभद्रसूरिभिः अभिहितः तथापि अत्र** = योगभेदद्वात्रिंशिकायां **बन्धाऽऽनुलोम्यात्** = छन्दोरचनाऽऽनुकूल्याद् **व्यत्ययेन** = क्रमविपर्ययेण **अभिधानम्** ।।१८/१२।।

❁ સાનુબંધ ધ્યાન દોષત્યાગ દ્વારા શક્ય છે ❁

ગાથાર્થ :- ખેદ, ઉદ્વેગ, ભ્રમ, ઉત્થાન, ક્ષેપ, આસંગ, અન્યમુદ્, રોગ - આ આઠ અયોગિચિત્તગત દોષના ત્યાગથી ધ્યાન અનુબંધવાળું થાય છે. (૧૮/૧૨)

ટીકાર્થ :- અયોગીના મનના જે દોષો આગળ કહેવામાં આવશે તે ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે સમજવા. તેના ત્યાગથી આ ધ્યાન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે છે. જો કે **ષોડશક** ગ્રંથમાં 'ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાન્તિ, અન્યમુદ્, રોગ અને આસંગથી યુક્ત એવા ચિત્તોને બુદ્ધિશાળીએ સાનુબંધ રીતે છોડવા જોઈએ.' આ પ્રમાણે આઠ ચિત્તદોષનો ક્રમ બતાવેલ છે. છતાં પણ અહીં છંદના બંધારણને અનુસરીને ક્રમમાં વ્યત્યય=ફેરફાર કરીને ચિત્તદોષોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૮/૧૨)

વિશેષાર્થ :- ભોગીના મનના આઠ દોષ છે. તેને છોડવાથી ધ્યાન વૃદ્ધિ પામે છે. યોગની આઠ

---

१. हस्तादर्शे 'बन्ध्यांदः' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'योगिम...' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रवृत्तिजः क्लमः खेदस्तत्र[1] दार्ढ्यं न चेतसः। मुख्यो हेतुरदम्भश्चाऽत्र कृषिकर्मणि वारिवत्।।१३।।

प्रवृत्तिज इति । **प्रवृत्तिजः** = क्रियाजनितः **क्लमो** = मानसदुःखाऽनुबन्धी प्रयासः **खेदः**। **तत्र** = तस्मिन् सति **दार्ढ्यं** प्रणिधानैकाग्रत्वलक्षणं **चेतसो न** भवति । [2]**अदम्भ** = प्रणिधानैकाग्र्यं च **अत्र** = योगकर्मणि **कृषिकर्मणि** = कृषिसाध्यधान्यनिष्पत्तौ **वारिवत् मुख्यो** = असाधारणो **हेतुः** । ◆तदुक्तं– "खेदे दार्ढ्याऽभावान्न प्रणिधानमिह सुन्दरं भवति । एतच्चेह प्रवरं कृषिकर्मणि

यथोद्देशं निर्देश इति न्यायेन खेददोषमाह- '**प्रवृत्तिज**' इति । **क्रियाजनितः** = पूर्वक्रियाप्रवृत्तिसमुत्पादितः **मानसदुःखाऽनुबन्धी** = मानसिकपीडाऽऽवाहकः सन् उत्तरक्रियाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकः **प्रयासः** = शारीरिकपरिश्रमः वक्ष्यमाणरीत्या (द्वा.द्वा.२१/१ भाग-५ पृ.१४१७) व्याकुलतालक्षणः **खेद** उच्यते। तदुक्तं **षोडशकवृत्तौ यशोभद्रसूरिभिः** → खेदः = श्रान्तता क्रियासु अप्रवृत्तिहेतुः, पथि परिश्रान्तवद् ← (षो.१४/३ वृ.)। तदुक्तं **श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि अलङ्कारचूडामणौ काव्यानुशासनवृत्तौ** 'श्रमः = खेदः' (का.अनु. २/१९/पृ.१२७) इति । यत्तु **योगदीपिकायां** → खेदः = पथि परिश्रान्तवत् पूर्वक्रियाप्रवृत्तिजनितं उत्तरक्रियाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं दुःखम् ← (षोड.१४/३ यो.दी.) इत्युक्तं तत्तु कार्ये कारणोपचारेणाऽवसेयम्।

तस्मिन् खेदे सति चेतसः ध्यानादिपरायणस्य **प्रणिधानैकाग्रत्वलक्षणं** = तत्कालीनकर्तव्यतागोचराऽविचलितस्वभावोपयोगैकतानताऽऽत्मकं **दार्ढ्यं न** = नैव **भवति**, प्रवृत्तिजन्यस्य मानसदुःखाऽनुबन्धिनः कायिकश्रमस्य तद्विघटकत्वात् । न ह्यतिश्रान्ते शरीरे सामान्यतः सत्प्रवृत्तिसिद्ध्यौपयिकं दार्ढ्यं सम्भवति। अत एव तस्य त्याज्यता । तदुक्तं **वाल्मीकिरामायणे** → शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ? ← (वा.रामा.अरण्यकाण्ड-५०/१९) इति । न चैवं खेदस्य कायिकपरिश्रमात्मकत्वे चित्तदोषता कथं स्यादिति शङ्कनीयम्, चित्तसङ्क्षोभकारित्वेन तथात्वोपपत्तेः । **प्रणिधानैकाग्र्यञ्च योगकर्मणि** = ध्यानादियोगप्रवृत्तौ **असाधारणः** = अन्तरङ्गः साधकतमो वा **हेतुः**।

तदुक्तं **षोडशके 'खेद'** इति। तस्य **योगदीपिका**व्याख्या एवम् → खेदे चित्तदोषे सति **दार्ढ्याभावात्** = क्रियासमाप्तिव्यापिस्थैर्याऽभावात् **न प्रणिधानं** = ऐकाग्र्यं **इह** = प्रस्तुते योगे **सुन्दरं** =

દૃષ્ટિમાં ષોડશક ગ્રંથાનુસાર ઉપર જણાવ્યા મુજબના એક-એક ચિત્તદોષનો ક્રમસર નાશ થતો જાય છે. માટે દોષનો ક્રમ ષોડશક મુજબ લેવાનો જરૂરી છે. તેમ છતાં આ ગ્રંથમાં છંદનો ભંગ ન થાય તે રીતે ચિત્તદોષનો નિર્દેશ કરેલ છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી. (૧૮/૧૨)

❀ ખેદ દોષનું નિરૂપણ ❀

ગાથાર્થ :- પ્રવૃત્તિજન્ય ક્લમ ખેદ જાણવો. તે હોય ત્યારે ચિત્તમાં દૃઢતા નથી હોતી. તે દૃઢતા જ અહીં મુખ્ય હેતુ છે. ખેતીમાં પાણીની મુખ્યતાની જેમ આ વાત સમજવી. (૧૮/૧૩)

ટીકાર્થ :- ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલો માનસિક દુઃખને લાવનારો પ્રયાસ ક્લમ કહેવાય છે. તેને અહીં ખેદ તરીકે જાણવો. તે ખેદ હોય ત્યારે પ્રણિધાનની એકાગ્રતા સ્વરૂપ ચિત્ત-દૃઢતા નથી હોતી. ખેતીની ક્રિયામાં જેમ પાણી અસાધારણ હેતુ છે તેમ યોગસાધનામાં માનસિક પ્રણિધાનની એકાગ્રતા અજોડ કારણ છે. તેથી **ષોડશક** ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે કે 'ખેદ હોય ત્યારે ચિત્તદૃઢતા ન રહેવાથી યોગસાધનામાં સુંદર

१. मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे चात्र 'ततो' इति पाठ किन्तु व्याख्यानुसारेणात्र 'तत्र' इति पाठः सम्यगाभाति । २. हस्तादर्शे 'अदद' इत्यशुद्धः पाठः । ◆....◆ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सलिलवज्ज्ञेयम् ।।" (षो.१४/४)◆ ।।१३।।

स्थितस्यैव स उद्वेगो योगद्वेषात्ततः क्रिया । राजविष्टिसमा जन्म बाधते योगिनां कुले ।।१४।।

स्थितस्यैवेति । स्थितस्यैव = अप्रवृत्तस्यैव **स** क्लम **उद्वेग** उच्यते ।

प्रधानं **भवति । एतच्च** प्रणिधानं **इह** योगे **प्रवरं** = प्रधानं = फलाऽसाधारणकारणमित्यर्थः, **कृषि-कर्मणि** = धान्यनिष्पत्तिफले **सलिलवत्** = जलवत् **ज्ञेयम्** ← (षो.१४/४ यो.दी.) इति। खेदपरित्यागाय स्वोचितकर्तव्ये शारीरश्रमजन्यमनोदुःखप्रतिबन्धकारि चित्तैकाग्रताऽनुबन्धकारि स्वरसवाहि प्रेम कर्तव्यमित्युपदेशोऽत्र ध्वन्यते । तदुक्तं **प्रेमगीतायां** → सत्कर्तव्योपरि प्रेम कर्तव्यं शुद्धरागिभिः । यत्र प्रेम भवेत् तत्र चित्तैकाग्र्यं प्रजायते ।। ← (प्रे.गी.५१२) इति । स्वकर्तव्यप्रेमसद्भावे तु चेतःप्रसादलाभेन शारीरिककष्टाऽननुभवात्सत्कर्तव्यगोचरोपयोगस्थैर्यमपि सुलभमेव । एतेन → प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।। ← (भ.गी.२/६५) इति **भगवद्गीता**वचनमपि व्याख्यातम् ।।१८/१३।।

क्रमप्राप्तमुद्वेगमाह- '**स्थितस्यैवे**'ति । ध्यानादियोगे **अप्रवृत्तस्यैव** ध्यानादिकर्तव्यतासमर्थकोपदेशश्रवणादिकालेऽपि ध्यानादियोगगोचराऽनुत्साहाऽनादरादिनाऽनुभूयमानः चित्तपरितापाऽनुबन्धी **स क्लमः** = प्रतिषेधसूचकशब्दोच्चार-हस्तसञ्चालन-नेत्र-वक्त्रविकारोच्छ्वास-निःश्वासाऽऽद्युत्थापितः कायिकः श्रम एव **उद्वेग उच्यते** । इदञ्च कार्ये कारणोपचाराऽऽश्रयेणोक्तम् ।

वस्तुतो ध्यानादियोगगतकष्टसाध्यता-दीर्घकालसाध्यतादिज्ञानोत्थापितमालस्यमेवोद्वेगलक्षणम्। ततश्च कदाचित्कायिकक्लमविरहेऽपि नाऽव्याप्तिः। तदुक्तं ग्रन्थकृतैव **योगदीपिकायां** → उद्वेगः = कष्टसाध्यताज्ञानजनितमालस्यम्, यद्वशात् कायखेदाऽभावेऽपि स्थानस्थितस्यैव क्रियां कर्तुमनुत्साहो जायते, कुर्वाणोऽपि ततो न सुखं लभते ← (षोड.१४/३-यो.दी.) इति । उद्विग्नस्याऽशान्तत्वेन न क्रियाकरणं, व्यवहारतः क्रियाकरणेऽपि वा नाऽऽनन्दलाभ इह, न वा परत्र त्राणं इत्याशयः । तदुक्तं **महाभारते** आदिपर्वणि → नोद्विग्नश्चरते धर्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ← (म.भा.आदि.४१/२८) इति। तदुक्तं

પ્રણિધાન થતું નથી. જેમ ખેતીની ક્રિયામાં પાણી મુખ્ય કારણ છે તેમ યોગસાધનામાં પ્રણિધાન મુખ્ય જાણવું. (૧૮/૧૩)

વિશેષાર્થ :- ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે આઠ ચિત્તદોષનું વિસ્તૃત વિવેચન અમે **ષોડશક** ગ્રંથના અનુવાદમાં 'વિશેષાર્થ' તરીકે કરેલ છે. તેથી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ષોડશક ભાગ-૨ના ૧૪માં ષોડશકના અનુવાદમાં ગાથા ૪ થી ૧૧ સુધીનો પૃષ્ઠ ૩૨૦ થી ૩૨૯માં રહેલો 'વિશેષાર્થ' જોઈ લેવો. વ્યર્થ વિસ્તારના ભયથી અહીં તે વિશેષાર્થનું પુનરાવર્તન નથી કરતા. (૧૮/૧૩)

❀ ઉદ્વેગ દોષની સમજણ ❀

ગાથાર્થ :- પ્રવૃત્તિ શરૂ કર્યા વિના જ ક્લમ થાય તેને ઉદ્વેગ જાણવો. તેથી યોગદ્વેષના લીધે ક્રિયા રાજાની વેઠ સમાન થાય છે. તેવી ક્રિયા ભવાંતરમાં યોગીના કુળમાં જન્મને અટકાવે છે. (૧૮/૧૪)

ટીકાર્થ :- આરાધની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યા વિના જ ઉપરોક્ત ક્લમ થાય તેને ઉદ્વેગ જાણવો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ततः = तस्मादनादरजनिताद् **योगद्वेषात् क्रिया** = [1]पारवश्यादिनिमित्ता प्रवृत्तिः **राजविष्टिसमा** = नृपनियुक्ताऽनुष्ठानतुल्या । **योगिनां** = श्रीमतां श्राद्धानां **कुले जन्म बाधते** = प्रतिबध्नाति, अनादरेण योगक्रियाया योगिकुलजन्मबाधकत्वनियमात् ।

◆तदुक्तं- "उद्वेगे विद्वेषाद् विष्टिसमं करणमस्य पापेन ।
योगिकुलजन्मबाधकमलमेतत्तद्विदामिष्टम्।।" (षो. १४/५)◆ ।।१४।।

भ्रमोऽन्तर्विप्लवस्तत्र न कृताऽकृतवासना। तां विना योगकरणं प्रस्तुताऽर्थविरोधकृत्।।१५।।

तत्रैव वनपर्वणि → उद्विग्नस्य कुतः शान्तिः? अशान्तस्य कुतः सुखम् ? ← (म.भा.वनपर्व-२३३/१३) इति । यथोक्तं **उपमितिभवप्रपञ्चायां** च **कथायां** → नाऽनादरमात्रविहितमनुष्ठानमात्रं तत्र त्राणम् ← (उप.भ.पीठबन्ध-पृ.४३) इति ।

नन्वेवं योगाऽनादरे तु तद्द्वेषस्यैवोत्पत्तेर्न तत्प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्कायामाह- **अनादरजनिताद् योगद्वेषात् पारवश्यादिनिमित्ता** कथञ्चित् **प्रवृत्तिः** = योगप्रवृत्तिः सम्भवत्येव, आर्द्रकुमार-जम्बूकुमार-मेतार्यमुन्यादीनां पूर्वभवे चारित्रक्रियायाः तथैव दृष्टत्वात् । किन्तु इयं प्रवृत्तिः **नृपनियुक्ताऽनुष्ठानतुल्या** सती **श्रीमतां श्राद्धानां कुले** = वंशे **जन्म प्रतिबध्नाति** । आर्द्रकुमारादिषु तथैव प्रसिद्धत्वात् । अत एव **अक्ष्युपनिषदि** → योगस्थः कुरु कर्माणि नीरसो वाऽथ मा कुरु ← (अक्षी. खण्ड २/श्लोक ३) इत्युक्तम् ।

तदुक्तं **षोडशके 'उद्वेग'** इति । अस्य **योगदीपिकाव्याख्या** एवम् → **उद्वेगे** चित्तदोषे जाते **विद्वेषात्** योगविषयाद् **अस्य** = योगस्य कथञ्चित् **करणं विष्टिसमं** = राजविष्टिकल्पं **पापेन** = दासप्रायत्वहेतुभावेन **एतच्च** = एवंविधं कारणं योगिनां कुले यज्जन्म तस्य बाधकम्, उद्विग्नक्रियाकर्त्रा योगिकुलजन्माऽपि जन्मान्तरे न लभ्येत इति कृत्वा **अलं** = अत्यर्थं **तद्विदां** = योगविदां **इष्टं** = अभिमतम् ← (षोड.१४/५ वृ.) इति ।।१८/१४।।

તેથી અનાદરજન્ય યોગસાધનાવિષયક દ્વેષના કારણે પરવશતા વગેરે નિમિત્તે થતી યોગસાધનાની પ્રવૃત્તિ ખરેખર રાજાએ નિમેલા માણસની ક્રિયાની જેમ વેઠ વાળવા રૂપ થાય છે.

તેવી વેઠતુલ્ય યોગપ્રવૃત્તિ ભવાંતરમાં શ્રીમંત અને શ્રદ્ધાસંપન્ન આરાધકોના કુળમાં મળતા જન્મનો પ્રતિરોધ કરે છે - આવો નિયમ છે.

ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'ઉદ્વેગ દોષ હોય ત્યારે પાપના લીધે દ્વેષ થવાના કારણે જીવ યોગસાધનાને વેઠની જેમ કરે છે. આ રીતે યોગસાધના કરવી તે યોગીના કુળમાં જન્મ થવામાં બાધક બને છે. - એવું તેના જાણકારોનું મંતવ્ય છે.' ← (૧૮/૧૪)

❁ ભ્રમ દોષનું પ્રતિપાદન ❁

ગાથાર્થ :- ભ્રમ એટલે આંતરિક વિપર્યય. તે હોય ત્યારે 'આ મેં કર્યું અથવા નથી કર્યું' તેવા સંસ્કાર નથી હોતા. તથા તેવા સંસ્કાર વિના આરાધના કરવી તે પ્રસ્તુત વિષયમાં વિરોધ કરનાર થાય છે.(૧૮/૧૫)

१. हस्तादर्शे 'पारवशा...' इत्यशुद्धः पाठः । ◆...◆ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शे नास्ति ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भ्रम इति । **भ्रमः** = **अन्तर्विप्लवः** = चित्तविपर्ययः, शुक्तिकायां 'रजतमिदमि'तिवदतस्मिंस्तद्ग्रह इतियावत् । **तत्र** = तस्मिन् सति **कृताकृतवासना** = 'इदं मया कृतमिदं वा न कृतमि'त्येवंरूपा वासना **न** भवति, विभ्रमदोषेण सत्यसंस्कारनाशाद्विपरीतसंस्कारोत्पादाद्वा । **तां** = कृताऽकृतवासनां **विना योगकरणं** प्रस्तुताऽर्थस्य = योगसिद्धिलक्षणस्य विरोधकृत् (=**प्रस्तुताऽर्थविरोधकृत्**) । संस्काररहितयोगस्य तादृशयोग एव हेतुत्वादिति भावः। तदिदमुक्तं- "भ्रान्तौ[1] विभ्रमयोगान्न हि संस्कारः कृतेतरादिगतः। तदभावे तत्करणं प्रक्रान्तविरोध्यनिष्टफलम् ।।" (षो.१४/८) ।।१५।।

प्रशान्तवाहिताऽभाव उत्थानं करणं ततः । त्यागाऽनुरूपमत्यागं निर्वेदादतथोदयम् ।।१६।।

अवसरसङ्गतिप्राप्तं भ्रमदोषमाह- '**भ्रम**' इति । **विभ्रमदोषेण** तदाऽऽहितसंस्कारेण वा **सत्यसंस्कारनाशात्** = यथावस्थितक्रियागोचरसंस्कारोच्छेदात्, **विपरीतसंस्कारोत्पादाद्वा** । **तादृशयोगे** = संस्काररहितयोगे **एव** । शिष्टमऽतिरोहिताऽर्थम् ।

षोडशकसंवादमाह- '**भ्रान्ता**'विति । अस्य **योगदीपिका**व्याख्या एवम् → **भ्रान्तौ** चित्तदोषे सति विभ्रमस्य = मनोवैकल्यस्य योगात् = सम्बन्धात् (=**योगसम्बन्धात्**) **न हि** = नैव **संस्कारः** = वासनाविशेषः **कृतेतरादिगतः** 'इदं मया कृतमितरदकृतं 'आदिशब्दात्' इदं मयोच्चरितमिदमनुच्चरितं' एतद्गतः = एतद्विषयः, विपरीतसंस्कारेण सत्यसंस्कारनाशात् । **तदभावे** = कृतेतरादिसंस्काराऽभावे तस्य = प्रस्तुतस्य योगस्य करणं प्रक्रान्तस्य योगस्य विरोधि, **अनिष्टफलं** = इष्टफलरहितं कृतेतरादिसङ्कलनसहितक्रियाया एवेष्टफलहेतुत्वात् ।

अथ यत्रोपेक्षयैव कृताऽकृतसंस्काराऽभावो न तु भ्रान्त्या, तत्र कोऽयं दोषः ? इति **चेत्** ? न, भ्रान्तेः उपेक्षाया अप्युपलक्षणत्वात् ← (षो.१४/८ यो.दी.) इति ।।१८/१५।।

टीकार्थ :- ચિત્તનો વિપર્યાસ = ભ્રમ. જેમ કે છીપમાં 'આ ચાંદી છે' તેવો વિપર્યાસ. મતલબ કે તેવા સ્વરૂપે ન રહેલી વસ્તુનો તથાસ્વરૂપે નિર્ણય થાય તે ભ્રમ કહેવાય. આ ભ્રમ હાજર હોય ત્યારે 'આ કામ મેં કર્યું અથવા નથી કર્યું' આ પ્રમાણે સંસ્કાર નથી રહેતાં. કારણ કે ભ્રમ દોષના લીધે સાચા સંસ્કારનો નાશ થાય છે અથવા ખોટા સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તથા 'યોગસાધના કરી કે નહિ ?' આ બાબતમાં સાચા સંસ્કાર ન હોય તો યોગસાધનાની પ્રવૃત્તિ પ્રસ્તુત યોગસિદ્ધિનો વિરોધ કરનારી બની જાય છે. કારણ કે સંસ્કાર વગરની યોગસાધનાની પ્રવૃત્તિ સંસ્કારહીન યોગસાધનાનો જ હેતુ બને છે. આથી યોગની સિદ્ધિ તેના દ્વારા થઇ શકતી નથી. એવો અહીં આશય છે.

ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'ભ્રાન્તિ દોષ હોય ત્યારે વિભ્રમની હાજરીના લીધે 'મેં કર્યું કે નહિ' તે બાબતમાં સાચા સંસ્કાર નથી રહેતા. તેવા સંસ્કાર ન હોય તો તે ક્રિયા પ્રસ્તુત યોગનું વિરોધી અનિષ્ટ ફળ આપે છે.' (૧૮/૧૫)

❋ ઉત્થાન દોષને તજીએ ❋

ગાથાર્થ :- પ્રશાંતવાહિતાનો અભાવ = ઉત્થાન. તેનાથી યોગસાધના કરવી એટલે તે પ્રવૃત્તિ ત્યાગયોગ્ય હોવા છતાં ત્યાગશૂન્ય બને છે. નિર્વેદના કારણે તથા પ્રકારનો ફલોદય તેનાથી થતો નથી.(૧૮/૧૬)

१. मुद्रितप्रतौ 'भ्रान्तो' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रशान्तेति । प्रशान्तवाहितायाः = प्रशमैकवृत्तिसन्तानस्य अभावो मनःप्रभृतीनामुद्रेकान्मदाऽवष्टब्धपुरुषवद् **उत्थानं** उच्यते । **ततः करणं** योगस्य **त्यागाऽनुरूपं** = परिहारोचितं, प्रशान्तवाहिताऽभावदोषात् । **अत्यागं** = न विद्यते त्यागो यस्य तत्तथा, कथञ्चिदुपादेयत्वात् । **निर्वेदाद्** = एकवृत्तिभङ्गलक्षणात् खेदात् न विद्यते तथा = योगकरणोचितत्वेन उदयो = भाविकालविपाको यत्र तत्तथा (=**अतथोदयम्**) ।

क्रमप्राप्तमुत्थानमाह- '**प्रशान्ते**'ति । **प्रशान्तवाहितायाः** = **प्रशमैकवृत्तिसन्तानस्य** = विशुद्धचित्तसंस्कारप्रवाहस्य **अभावः**। **अष्टकवृत्तिकृ**न्मते स्वपरोपकारकरणधर्मा प्रशान्तवाहिता (अ.प्र.७/१ वृत्ति)। **ललितविस्तरापञ्जिकायां श्रीमुनिचन्द्रसूरयस्तु** → प्रशान्तः = रागादिक्षय-क्षयोपशमोपशमवान्, वहति = वर्तते, तच्छीलश्च यः स तथा तद्भावस्तत्ता ← (ल.वि.पं.पृ.११७) इत्याहुः । → 'सा ह्यवृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाऽग्निवत् प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः' ← (शा.वा.स.१/२१) इत्येवं **स्याद्वादकल्पलतायां** पातञ्जलप्रक्रियोपदर्शनाऽवसरे प्रकृतग्रन्थकृतैवोक्तम्। 'प्रशान्तवाहिता = निरोधजसंस्कारजा वृत्तिमयस्य चित्तस्य परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणामिता' (न्या.खं.खा.कल्प.गा.२२/पृ.२५१) इति **महावीरस्तवकल्पलतिकाकृत्** । **वाचस्पतिमिश्रस्तु तत्त्ववैशारद्यां** → व्युत्थानसंस्कारमलरहित-निरोधसंस्कारपरम्परामात्रवाहिता = प्रशान्तवाहिता ← (यो.सू.३/१० पृ.२८८) इत्याचष्टे । → 'प्रशान्तवाहिता = निश्चलनिरोधधारया वहनं ← (यो.सू.३/१० वा.) इति **योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुः**। → परिहृतविक्षेपतया सदृशपरिणामप्रवाहः = प्रशान्तवाहिता ← (यो.सू.३/१० रा.मा.पृ.१२३) इति **राजमार्तण्डे भोजः** । → प्रशान्तवाहिता = निश्चलप्रवाहः ← (यो.सू.३/१० भावा.) इति **भावागणेशः** । **नागोजीभट्टस्तु** → प्रशान्तवाहिता = व्युत्थानसंस्काररहितचिरकालवाहिता ← (ना.भ.३/१०) इत्याह ।

ततः = प्रशान्तवाहिताऽभावात् **योगस्य** ध्यानादेः **करणं** तत्त्वतः **परिहारोचितं, प्रशान्तवाहिताऽभावदोषात्** । व्यवहारतश्च **न विद्यते त्यागो यस्य तत् तथा, कथञ्चिद्** = निजदोषगर्हा-परगुणप्रशंसादिपरिणत्याद्यपेक्षया श्रीसङ्घसहाय-जिनशासनरक्षा-प्रभावना-श्रुतसर्जन-रक्षण-तीर्थरक्षादिकार्यकौशलाद्यपेक्षया वा **उपादेयत्वात्** । नन्वेवमपि योगफलमुत्पत्स्यत इत्याशङ्कायामाह- **एकवृत्तिभङ्गलक्षणात्** = सदृशचित्तवृत्तिप्रवाहव्याघातात्मकात् **खेदात्** हेतोः **न विद्यते योगकरणोचितत्वेन** = ध्यान-स्वाध्यायादियोगसमाचरणयोग्यरूपेण **भाविकालविपाकः** = अनागतकालीनपरिपाको **यत्र तत्तथा** = **अतथोदयम्** ।

टीकार्थ :- કેવળ પ્રશાંતવૃત્તિની પરંપરા ચાલવી તે પ્રશાંતવાહિતા કહેવાય છે. મન વગેરેના ઉદ્રેકથી તે ટકતી નથી. મદથી ઘેરાયેલા માણસની જેમ આ વાત સમજવી. ઉત્થાન દોષથી થતી યોગસાધના ત્યાગને યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રશાંતવાહિતાનો અભાવ ત્યારે હાજર છે. તેમ છતાં કથંચિત્ ઉપાદેય હોવાના કારણે તેનો ત્યાગ પણ થતો નથી. આ રીતે સાધના કરવાથી સાધનામાં ચિત્તની એકસરખી વૃત્તિ રહેતી નથી. સાધનામાં ચિત્તની તન્મયતા ભાંગી જાય છે. તે નિર્વેદ કહેવાય છે. તેને ખેદ પણ કહી શકાય છે. આમ ખેદથી સાધના કરવાના લીધે યોગસાધનાને અનુરૂપ જે ફળ ભાવિકાળમાં વિપાકરૂપે ઉદયમાં આવવું જોઈએ તે આવતું નથી. તે યોગપ્રવૃત્તિ યોગસાધનાને ઉચિત ફળને આપનારી બનતી નથી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदुक्तं- "उत्थाने निर्वेदात्करणमकरणोदयं सदैवाऽस्य ।
अत्यागत्यागोचितमेतत्तु [१]स्वसमयेऽपि मतम् ।।" (षो.१४/७) ।।१६।।

क्षेपोऽन्तराऽन्तराऽन्यत्र चित्तन्यासोऽफलावहः। शालेरपि फलं नो यद्दृष्टमुत्खननेऽसकृत् ।।१७।।

क्षेप इति । **अन्तराऽन्तरा** योगकरणकालस्यैव **अन्यत्र** = अधिकृताऽन्यकर्मणि **चित्तन्यासः** = **क्षेपः** । स च **अफलाऽऽवहः** = फलाऽजनकः । **यद्** = यस्मात् **शालेरपि** = व्रीहेरपि **असकृद्** = वारंवारं **उत्खनने** = उत्पाटने **फलं न दृष्टम्** । असकृदुत्पाटनेन शालेरिव क्षेपेण योगस्य फलजननशक्तिनाशान्न ततः फलमिति भावः ।

प्रशान्तवाहिताऽभावाद् बाह्यवृत्त्या योगकरणेऽपि न योगकरणाऽर्हफललाभो भविष्यत्काले सम्भवतीति निष्फलमिदमिति भावः ।

प्रकृते **षोडशक**संवादमाह '**उत्थान**' इति । अस्य प्रकृतग्रन्थकृद्रचिता **योगदीपिका**ऽऽख्या व्याख्या एवम् → **उत्थाने** चित्तदोषे सत्यप्रशान्तवाहितया **निर्वेदात्** हेतोः **करणं** = निष्पादनं आयतिमाश्रित्याऽकरणस्यैवोदयो यस्मिंस्तत्तथा, **सदैव अस्य** = योगस्य । कीदृशं तत्करणं ? अत्यागं = अशक्यत्यागं, बाह्यप्रतिज्ञाभङ्गस्य लोकाऽपवादहेतुत्वात् तस्य च दुःसहत्वात् तथा त्यागाय उचितं = योग्यं अप्रशान्तवाहितादोषविषमिश्रितत्वात्, **एतत्तु** = एतत्पुनः करणं **स्वसमयेऽपि** = स्वसिद्धान्तेऽपि **मतं** = अभीष्टम्। अतः एव गृहीतदीक्षस्य सर्वथा मूलोत्तरगुणनिर्वहणाऽभावे विधिना सुश्रावकाऽऽचारग्रहणमुपदर्श्यते ।

अत्यागं कथञ्चिदुपादेयत्वात् त्यागोचितं च सदोषत्वादिति व्याख्यायां तु भावविशेषकृतगुण-दोषतुल्यभावो द्रष्टव्यः। इत्थमेव संविग्नपाक्षिकादिव्यवस्थासिद्धेरिति दिग् ← (षो.१४/७ यो.दी.) इति। अधिकन्त्वस्मत्कृत**कल्याणकन्दली**तो दृश्यम् ।।१८/१६।।

क्रमप्राप्तं क्षेपमाह- '**क्षेप**' इति । **योगकरणकालस्यैव** = विवक्षितयोगप्रवृत्तिकालस्यैव **अन्तरा अन्तरा अधिकृताऽन्यकर्मणि** = विवक्षितेतरक्रियायां **चित्तन्यासः** = मनोविन्यासः = **क्षेपः**। **क्षेपेण योगस्य** क्रियमाणस्य **फलजननशक्तिनाशात्** = कालान्तरभाविफलाऽवश्यम्भावसामर्थ्यविघटनात् **न ततः** = क्षीणशक्ति-

ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'ઉત્થાન દોષ હોય ત્યારે નિર્વેદ હોવાથી હંમેશા યોગસાધના કરવા છતાં પણ ન કરવાનું જ ફળ મળે છે. આવી યોગસાધના અશક્યત્યાગવાળી હોવા છતાં ત્યાગને યોગ્ય છે. આવું આપણા જૈનાગમમાં પણ માન્ય છે.' (૧૮/૧૬)

❀ ક્ષેપ દોષની સમજણ ❀

ગાથાર્થ :- વચ્ચે-વચ્ચે બીજે મન જાય તે ક્ષેપ દોષ જાણવો. તે ફળજનક બનતો નથી. ખરેખર ડાંગર વારંવાર ઉખેડવામાં આવે તો તેનું પણ ફળ દેખાતું નથી. (૧૮/૧૭)

ટીકાર્થ :- યોગસાધના કરવાના સમયે જ, યોગસાધના ચાલુ હોય ત્યારે જ વચ્ચે-વચ્ચે પ્રસ્તુત યોગસાધના સિવાયના અનધિકૃત કામમાં મનને મોકલવું તે ક્ષેપદોષ. તે ફળનિષ્પાદક બની શકતો નથી. કારણ કે ડાંગરને વારંવાર ઉખેડવામાં આવે તો તેનું પણ ફળ દેખાતું નથી. મતલબ એ છે કે વારંવાર ઉખેડવાથી જેમ ડાંગરની ફળજનનશક્તિનો નાશ થાય છે તેમ ક્ષેપદોષથી યોગસાધનાની કાર્યોત્પાદક શક્તિનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે. માટે તેનાથી ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.

१. हस्तादर्शे 'स्वमये' इति त्रुटितः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तदुक्तं- "क्षेपेऽपि चाऽप्रबन्धादिष्टफलसमृद्धये न जात्वेतत् ।
[1]नाऽसकृदुत्पाटनतः शालिरपि फलाऽऽवहः पुंसः ॥" (षो. १४/६) ॥१७॥

आसङ्गः स्यादभिष्वङ्गस्तत्राऽसङ्गक्रियैव न । ततोऽयं हन्त तन्मात्रगुणस्थाने स्थितिप्रदः ॥१८॥

आसङ्ग इति । **आसङ्गोऽभिष्वङ्गः स्यात्** 'इदमेव सुन्दरमनुष्ठानमि'त्येवं नियमाऽभिनिवेश-रूपः । **तत्र** = तस्मिन् सति **असङ्गक्रियैव** = अभिष्वङ्गाऽभाववत्यनवरतप्रवृत्तिरेव **न** भवति।

काद् योगात् **फलम्** । अत्रैव **षोडशक**संवादमाह- '**क्षेप**' इति । अस्य **योगदीपिका**व्याख्यैवम् → **क्षेपेऽपि** चित्तदोषे **अप्रबन्धात्** = चित्तस्य शिथिलमूलत्वात् इष्टफलस्य योगनिष्पत्तिरूपस्य समृद्धये = अभ्युदयाय **न जातु** = कदाचित् **एतत्** = करणं भवति । अत्र दृष्टान्तमाह- **न असकृत्** = अनेकश **उत्पाटनात्** = उत्खननात् **शालिरपि** धान्यविशेषः **फलावहः** = फलप्रदः **पुंसः** = पुरुषस्य भवति ← (षो.१४/६ यो.दी.) ॥१८/१७॥

अधुनाऽवसरोचितमाऽऽसङ्गदोषमाह- '**आसङ्ग**' इति। '**इदमेव सुन्दरमनुष्ठानमि**'**त्येवं नियमाऽभिनिवेश-रूपः** = प्रकृताऽनुष्ठानेऽन्यविहिताऽनुष्ठानप्रीत्यतिशयितप्रीतिलक्षणः चित्तदोषः । **तस्मिन्** निरुक्ताऽऽसङ्गे **सति अभिष्वङ्गाऽभाववती** = निजशुद्धचैतन्यस्वरूपविस्मरणप्रयोजकरागविषत्यागवती **अनवरतप्रवृत्तिः** = सततं तत्त्वसंवेदनगर्भा योगप्रवृत्तिः **एव न भवति** । प्राथमिकदशायां प्रशस्ताऽभिष्वङ्गस्य तदितरनिरा-करणद्वारा प्रयोजनभूतत्वेऽपि अग्रेतनभूमिकायां शुद्धचिद्रूपविस्मृति-तदनुभवव्याक्षेपादिकारितया तत्त्वतो हेयत्वमेव । इदमेवाभिप्रेत्य **अध्यात्ममतपरीक्षावृत्तौ** → प्रशस्तराग-द्वेषयोरपि निवर्तनीयतया परमार्थतोऽनु-पादेयत्वात् ← (अ.परी.१८० वृत्ति.) इत्युक्तम् । **नयरहस्येऽपि** → चरणगुणस्थितिश्च परममाध्य-स्थ्यरूपा न राग-द्वेषविलयमन्तरेणेति तदर्थिना तदर्थमवश्यं प्रयतितव्यम् ← (न.रह.पृ.२३२) इत्युक्तम्।

इत्थमेव योगिनः कुशलत्वोपपत्तेः । तदुक्तं **सिद्धसेनीयद्वात्रिंशिकायां** → को हि रागो विरागो वा कुशलस्य प्रवृत्तिषु ← (सि.द्वा.१३/२३) इति । श्रीजिनेश्वरैस्तु अहिदष्टच्छेदाद्युदाहरणतोऽभिष्वङ्ग-विषत्याग-संवेदनादिगर्भाद् हेयोपादेयविषयात्तात्त्विकज्ञानाच्छुद्धं सामायिकाद्यनुष्ठानं विहितमिति हेतोः ए-कान्ताऽनभिष्वङ्गाऽनुष्ठानं क्रियमाणं श्रेयः; 'तत्त्वाभिष्वङ्गस्यापि तत्त्वतोऽतत्त्वाद् वस्त्रादिशुद्धिविधावञ्जन-कल्पत्वाद्, धर्मरागादपि मुनिरमुनिः' (**योगशतक** १८ वृत्तौ उद्धृतः) इत्यन्यैरप्यभिधानात् । अनेन रूपेण

ષોડશક ગ્રંથમાં પણ કહેલ છે કે 'ચિત્તનો ક્ષેપ દોષ હોય ત્યારે પણ સાતત્ય ન રહેવાના કારણે આ ક્રિયા ક્યારેય પણ ઈષ્ટ ફળના અભ્યુદય માટે થતી નથી. ડાંગર પણ અવાર-નવાર ઉખેડ્યા પછી પુરુષને ફળપ્રદ બનતી નથી.'(૧૮/૧૭)

❀ આસંગને ખસેડી અસંગ બનીએ ❀

ગાથાર્થ :- આસક્તિ = આસંગ. તે હોય ત્યારે અસંગક્રિયા જ થતી નથી. તેથી ખેદની વાત છે કે આ દોષ માત્ર તે ગુણસ્થાનકે રહેવાનું કરાવે છે. (૧૮/૧૮)

ટીકાર્થ :- 'આ જ અનુષ્ઠાન સુંદર છે' આ પ્રમાણેની આસક્તિ = એકાંત અભિનિવેશ ખરેખર આસંગ દોષરૂપ થઈ જાય છે. આસંગ દોષ હોય ત્યારે આસક્તિશૂન્ય નિરંતર પ્રવૃત્તિ જ થઈ શકતી નથી.

१. हस्तादर्शे 'नाशकृत्पा...' इति त्रुटितः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ततोऽयं आसङ्गो **हन्त तन्मात्रगुणस्थाने** = अधिकृतगुणस्थानमात्रे **स्थितिप्रदः**, न तु मोहोन्मूलनद्वारेण केवलज्ञानोत्पत्तये प्रभवतीत्यासङ्गादपि तत्त्वतोऽफलमेवानुष्ठानम् । तदाह- "आसङ्गेऽप्यविधानादसङ्गसक्त्युचितमित्यफलमेतत् । भवतीष्टफलदमुच्चैस्तदप्यसङ्गं[1] यतः परमम् ।।" (षोड. १४/११) ।।१८।।

विहितेऽविहिते वाऽर्थेऽन्यत्र मुत्प्रकृतात्किल। इष्टेऽर्थेऽङ्गार[2]वृष्ट्याभाऽत्यनादरविधानतः।।१९।।

विहित इति । [3]**प्रकृतात्** = [3]प्रस्तुतात् कर्मणः **अन्यत्र विहितेऽविहिते वाऽर्थे मुत्** = प्रीतिः

तत्कात्स्र्न्याऽऽराधनात्, भगवति गौतमप्रतिबन्धो ज्ञातमप्यत्रेति (यो.श.१८) व्यक्तं **योगशतकवृत्तौ** । अत एव विशिष्टक्रियापरिणतमतिः यथावसरं परमोपेक्षायामेव निविशते, तस्या एव निर्वाणसुखवर्णिकारूपत्वादिति (अ.परी.१८० वृत्ति) व्यक्तमुक्तं **अध्यात्ममतपरीक्षावृत्तौ** । परेषामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं **भगवद्गीतायां** → असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पुरुषः ← (भ.गी.३/१९) इति ।

ग्रन्थकृत् प्रकृते **षोडशक**संवादमाह- '**आसङ्गेऽपी**'ति । अत्र **योगदीपिका**व्याख्यैवम् → **आसङ्गेऽपि** चित्तदोषे सति विधीयमानाऽनुष्ठाने 'इदमेव सुन्दरमि'त्येवंरूपे **अविधानात्** = तद्भावपुरस्कारेण शास्त्रविध्यभावात् प्रत्युताऽनासङ्गभावं पुरस्कृत्य विधिप्रवृत्तेः **असङ्गा** = सङ्गरहिता **सक्तिः** = अनवरतप्रवृत्तिः तस्या **उचितं** = योग्यं **इति** कृत्वा । **अफलं** = इष्टफलरहितं **एतत्** = अनुष्ठानं **भवति**, **यतः** = यस्मात् **तदपि** शास्त्रोक्तत्वेन प्रसिद्धमप्यनुष्ठानं **परमं** = प्रधानं **असङ्गं** = अभिष्वङ्गरहितं **उच्चैः** = अतिशयेन **इष्टफलदं** = इष्टफलसम्पादकं **भवति** । आसङ्गयुक्तं ह्यनुष्ठानं गौतमगुरुभक्तिदृष्टान्तेन तन्मात्रगुणस्थानकस्थितिकार्येव, न मोहोन्मूलनद्वारेण केवलोत्पत्तये प्रभवति। तस्मात् तदर्थिनाऽऽसङ्गस्य दोषता ज्ञेयेति ← (षो.१४/११) ।।१८/१८।।

प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तावन्यमुद्दोषमाह- '**विहित**' इति । प्रकृतकार्यान्यकार्यप्रीतिरिरिति **योगदीपिकायाम्** (षो.१४/३ यो.दी.) । **इष्टे** = अभिलाषगोचरे क्रियमाणाऽनुष्ठानभिन्ने विहितेऽविहिते वा

તેથી ખેદની વાત છે કે આસંગ દોષ માત્ર તે જ વિવક્ષિત ગુણસ્થાનકે સ્થિતિ કરાવનાર થાય છે. પરંતુ મોહને મૂળમાંથી ઉખેડવા દ્વારા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે તે સમર્થ થતો નથી. માટે આસંગથી પણ થતી યોગસાધના પરમાર્થથી નિષ્ફળ જ છે. **ષોડશક** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → આસંગ દોષ હોય ત્યારે પણ આ યોગસાધના નિષ્ફળ બને છે. કારણ કે આસંગપૂર્વક યોગસાધના કરવાનું વિધાન નથી. શાસ્ત્રમાં તો 'અસંગ પ્રવૃત્તિથી થતી યોગસાધના યોગ્ય છે' એમ જણાવેલ છે. કારણ કે પ્રધાન એવું આ અસંગ અનુષ્ઠાન અત્યંત ઈષ્ટફળદાયક બને છે. ← (૧૮/૧૮)

❁ 'અન્યમુદ્' દોષને પરિહરીએ ❁

ગાથાર્થ :- પ્રસ્તુત સિવાયના વિહિત કે અવિહિત પદાર્થમાં પ્રીતિ કરવી તે અન્યમુદ્ દોષ જાણવો. અત્યંત અનાદરથી આરાધના કરવાથી ખરેખર ઈષ્ટ પદાર્થમાં તે અંગારાની વૃષ્ટિ સમાન થાય છે.(૧૮/૧૯)

ટીકાર્થ :- પ્રસ્તુત આરાધનાથી અન્ય શાસ્ત્રવિહિત કે અવિહિત કામમાં પ્રીતિ થાય તે અન્યમુદ્

१. हस्तादर्शे '...संगतं' इत्यशुद्धः पाठः। २. हस्तादर्शे 'दृष्टना...' इत्यशुद्धः पाठः। ३. हस्तादर्शे 'प्रसुप्ता...' इत्यशुद्धः पाठः।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(किल)इष्टेऽर्थेऽङ्गारवृष्ट्याभा, अत्यनादरस्य = गाढाऽबहुमानस्य विधानतः (=**अत्यानादरविधानतः**), अवसरोचितरागाभाव-रागविषयानवसराभ्यां, प्रतिपक्षरागाच्च । यथा चैत्यवन्दन-स्वाध्यायकरणादिषु प्रतिनियतकालविषयेषु श्रुताऽनुरागादन्याऽऽसक्तचित्ततया वा चैत्यवन्दनाद्यनाद्रियमाणस्य ।

तदुक्तं- "अन्यमुदि तत्र रागात्तदनादरताऽर्थतो महाऽपाया ।
सर्वाऽनर्थनिमित्तं मुद्विषयाऽङ्गारवृष्ट्याभा ।।"(षो.१४/९)।।१९।।

अर्थे अङ्गारवृष्ट्याभा = ज्वाला-जटालाऽङ्गारप्रवाहपातसदृशी, **अवसरोचितरागाऽभाव-रागविषयाऽनवसराभ्यां** = अनुष्ठीयमानगोचर-स्वभूमिकानुरूपबहुमानभावविरहेणाऽभिष्वङ्गगोचरस्याऽनुष्ठीयमानेतरस्याऽर्थस्याऽनवसरेण चाऽऽक्षिप्तस्याऽनुष्ठीयमानगोचरस्य **गाढाऽबहुमानस्य** = तीव्राऽनादृतिपरिणा-मस्य **विधानतः** = करणात्, **प्रतिपक्षरागाच्च** = प्रकृताऽनुष्ठानसिद्धिप्रतिपन्थीतराऽर्थाऽभिष्वङ्गाच्च । दृष्टान्तमाह- '**यथे**'ति **चैत्यवन्दनाद्यनाद्रियमाणस्य** = स्थान-शब्दाऽर्थाऽऽलम्बनादिप्रणिधानविरहेण स्व-कालोपस्थित-विहित-चैत्यवन्दनाद्यनादरकरणप्रवृत्तस्य ।

प्रकृते **षोडशक**संवादमाह- '**अन्यमुदी**'ति । अत्र **योगदीपिका**व्याख्यैवम् → अनुष्ठीयमानादन्यत्र मुत् = प्रमोदः, तस्यां सत्यां **तत्र** = अन्यस्मिन् **रागात्** = अभिलाषाऽतिरेकात् **तदनादरता** = अनुष्ठीयमानाऽनाद्रियमाणता, **अर्थतः** = सामर्थ्यात्, तत्क्रियाकालेऽन्यरागस्य तदरागाऽऽक्षेपकत्वात् । सा च तदनादरता **महाऽपाया** = महाधर्मविघ्नवती तथा सर्वेषामनर्थानां **निमित्तं**, लेशतोऽपि विहिताऽनुष्ठानाऽनादरस्य दुरन्तसंसारहेतुत्वात् ।

तदनादरदोषेऽप्यन्यादरगुणात्तुल्याऽऽय-व्ययत्वमित्याशङ्कायामाह- मुद्विषये इतराऽनुष्ठाने **अङ्गारवृष्ट्याभा** = अङ्गारवृष्टिसदृशी, अकालरागस्य तत्फलोपघातकत्वादिति भावः । इयञ्चाऽन्यमुत्सुन्दरेष्वपि शास्त्रोक्तेषु चैत्यवन्दन-स्वाध्यायादिषु श्रुताऽनुरागाच्चैत्यवन्दनादिकरणवेलायामपि तदनाद्रियमाणस्य तदुपयोगाऽभावेन इतराऽऽसक्तचित्तवृत्तेः सदोषा । न हि शास्त्रोक्तयोरनुष्ठानयोरयं विशेषोऽस्ति यदेकमादरणीयमन्यत्तु नेति ← (षो.१४/९ यो.दी.) ।।१८/१९।।

દોષ જાણવો. ઈષ્ટ અર્થમાં તે અંગારાની વૃષ્ટિ સમાન થાય છે. કારણ કે ત્યારે ગાઢ અબહુમાન ભાવથી યોગસાધના થાય છે. આનું કારણ છે કે અવસરોચિત અનુષ્ઠાનમાં રાગ નથી અને જેનો રાગ-પ્રેમ છે તેનો અત્યારે અવસર નથી. તેમ જ પ્રતિપક્ષનો = અપ્રસ્તુત બાબતનો રાગ પણ ત્યારે હાજર છે. આ બે કારણસર અન્યમુદ્ દોષ અંગારાની વૃષ્ટિ તુલ્ય બને છે. ઉદાહરણ તરીકે લઈ શકાય કે ચૈત્યવંદન કે સ્વાધ્યાય કરવાની ક્રિયા ચોક્કસ સમયે થતી આરાધના છે. પરંતુ શ્રુતના અનુરાગથી કે બીજામાં મનને આસક્ત કરવાથી ચૈત્યવંદન કરતી વખતે ચૈત્યવંદનમાં આદર ન રાખે તો તે શ્રુતરાગ કે અન્યરાગ ખરેખર ઈષ્ટ એવી શ્રુતસાધનાદિમાં અંગારાની વૃષ્ટિતુલ્ય થાય છે. **ષોડશક** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → અન્યમુદ્ દોષ હોય ત્યારે અન્યત્ર રાગ હોવાના કારણે અર્થતઃ પ્રસ્તુત અનુષ્ઠાનમાં અનાદર થાય છે. તે મહાવિઘ્નકારી છે. તે ભયંકર અનર્થનું નિમિત્ત બને છે. રાગના વિષયભૂત અપ્રસ્તુત અનુષ્ઠાનમાં તે અંગારાની વૃષ્ટિ સમાન થાય છે ← (૧૮/૧૯)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रुजि सम्यगनुष्ठानोच्छेदादवन्ध्यफलं हि तत्। एतान् दोषान् विना ध्यानं शान्तोदात्तस्य तद्धितम्।।२०।।

रुजीति । **रुजि** = पीडारूपायां भङ्गरूपायां वा सत्यां **सम्यगनुष्ठानोच्छेदात्** = सदनुष्ठानसामान्यविलयात् **वन्ध्यफलं** = मोघप्रयोजनं **हि तद्** = अनुष्ठानं बलात्कारेण क्रियमाणम् । तदुक्तं-"रुजि निजजात्युच्छेदात्करणमपि हि नेष्टसिद्धये नियमात्। अस्येत्यननुष्ठानं तेनैतद् वन्ध्यफलमेव।।" (षो. १४/१०) **तत्** = तस्माद् **एतान् दोषान् विना शान्तोदात्तस्य** = क्रोधादिविकाररहितोदाराशयस्य योगिनो **ध्यानं हितं** = कुशलाऽनुबन्धि ।।२०।।

उद्दिष्टक्रमाऽऽगतरुग्दोषमाह- **'रुजी'**ति । **सदनुष्ठानसामान्यविलयात्** = सदनुष्ठानत्वाऽसम्पत्तेः **मोघप्रयोजनं** = सदनुष्ठानत्वाऽवच्छिन्नसाध्यताऽऽक्रान्तफलाऽनिमित्तं **हि बलात्कारेण** व्यवहारतः **क्रियमाणं अनुष्ठानं** भवति, श्रेणिकाऽऽदेशात् कपिलादासीकृतसुपात्रदानवत् ।

प्रकृते **षोडशक**संवादमाह- **'रुजी'**ति । अत्र **योगदीपिकाव्याख्यैवम्** → **रुजि** = रोगे चित्तदोषे सति निजजातेः = अनुष्ठानसामान्यस्य उच्छेदात् **करणमपि हि अस्य** = प्रस्तुताऽर्थस्य **नियमात् नेष्टसिद्धये** = नाभिमतसम्पादनाय **इति** = हेतोः **अननुष्ठानं** = अकरणम् । **तेन** कारणेन **एतत्** = करणं **वन्ध्यफलमेव**, इष्टफलाऽभावात् । इयं हि रुग् भङ्गरूपा पीडारूपा वा अनुष्ठानजात्युच्छेदकत्वात् सर्वकृताऽनुष्ठानवन्ध्यत्वाऽऽपादिकेति विवेकिना परिहर्तव्या ।

अथ भङ्गरूपायाः पीडारूपाया वा रुजः शक्तौ सत्यामपरिहारः पुरुषस्य स्वतन्त्रं दोषान्तरं तत्र अव्यापृतानामनुष्ठानानां तु कोऽपराधः इति **चेत्** ? **न**, यदनुष्ठानव्यासङ्गेन पुरुषस्य रुक्परिहारोपायाऽनुपयोगस्तत्र रुग्दोषस्य न्यायप्राप्तत्वात् ← (षो.१४/१० यो.दी.) इति ।

तस्मात् = निरुक्तदोषाणां सदनुष्ठानवैफल्य-विपरीतफलत्वाद्यापादकत्वात् **एतान्** खेदोद्वेगादीन् **दोषान् विना शान्तोदात्तस्य** = **क्रोधादिविकाररहितोदाराऽऽशयस्य ध्यानं कुशलानुबन्धीति** । शान्तरसः → न यत्र दुःखं न सुखं न रागो न द्वेष-मोहौ न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तो विहितो

❀ રોગ દોષને નિવારીએ ❀

ગાથાર્થ :- રોગ દોષ હોય ત્યારે સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો ઉચ્છેદ થવાથી તે ક્રિયા અવંધ્યફળવાળી બનતી નથી. તેથી આ દોષો વિના થતું શાંતોદાત્ત યોગીનું ધ્યાન હિતકારી બને છે. (૧૮/૨૦)

ટીકાર્થ :- રોગ દોષ માનસિક પીડારૂપ હોય છે. અથવા ભંગસ્વરૂપ હોય છે. તે હોય ત્યારે સદનુષ્ઠાન સામાન્યનો = તમામ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે. તેથી બળાત્કારે કરાતું તે અનુષ્ઠાન અમોઘફળવાળું બનતું નથી. **ષોડશક** ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → 'રોગ દોષ હોય ત્યારે પોતાની = અનુષ્ઠાનની જાતિનો ઉચ્છેદ થવાથી પ્રસ્તુત અનુષ્ઠાનને કરવામાં આવે તો પણ તે નિયમા ઈષ્ટ સિદ્ધિ માટે થતું નથી. માટે તે અનનુષ્ઠાન = અકારણ જ જાણવું. અર્થાત્ અનુષ્ઠાન બાહ્ય દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતું હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી કરેલ નથી તેમ જ જાણવું. તે કારણે તેવી આરાધના ક્રિયા નિષ્ફળ જ છે' ← તેથી આ આઠ ચિત્તદોષોને છોડીને ક્રોધાદિ વિકારથી રહિત અને ઉદારઆશયવાળા યોગી પુરુષ દ્વારા થતું ધ્યાન કુશલાનુબંધી જાણવું. (૧૮/૨૦)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वशिता चैव सर्वत्र भावस्तैमित्यमेव च । अनुबन्धव्यवच्छेदश्चेति ध्यानफलं विदुः ॥२१॥

वशितेति । **सर्वत्र** कार्ये **वशिता चैव** = आत्माऽऽयत्ततैव **भावस्य** = अन्तःकरणपरिणामस्य **स्तैमित्यमेव च** = निश्चलत्वमेव (=**भावस्तैमित्यमेव**) । **अनुबन्धव्यवच्छेदो** = भवान्तराऽऽरम्भकाणामितरेषां

मुनीनां, सर्वेषु भावेषु समः प्रदिष्टः ॥ ← (हितो. मित्रलाभ-७१) इत्येवमुक्तो **हितोपदेश**दर्शितो ग्राह्यः। उदाराशयता अपि → अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ← (हि.मित्रलाभ/११९) इत्येवंलक्षणा **हितोपदेश**दर्शिता ग्राह्या । उपलक्षणाद् गम्भीरता-धीरता-वीरता-परोपकारिता-सङ्क्लेशराहित्यादिग्रहणं कर्तव्यम् । तदुक्तं **षोडशके** →

एतद्दोषविमुक्तं शान्तोदात्तादिभावसंयुक्तम् । सततं परार्थनियतं सङ्क्लेशविवर्जितञ्चैव ॥
सुस्वप्नदर्शनपरं समुल्लसद्गुणगणौघमत्यन्तम् । कल्पतरुबीजकल्पं शुभोदयं योगिनां चित्तम् ॥
एवंविधमिह चित्तं भवति प्रायः प्रवृत्तचक्रस्य । ध्यानमपि शस्तमस्य त्वधिकृतमित्याहुराचार्याः ॥

← (षो.१४/१२,१३,१४) इति । तदुक्तं **उत्तराध्ययनसूत्रे** अपि → एगग्गमणसंनिवेसणयाए णं चित्तनिरोहं करेइ ← (उत्त.२९/२६) इति ॥१८/२०॥

अथ ध्यानफलं **योगबिन्दु**संवादेन (यो.बिं.३६३) ग्रन्थकृदाह- '**वशिते**'ति । दीर्घकाल-निरन्तर-सत्काराऽऽसेविताद् ध्यानात् **सर्वत्र** अभिलषिते **कार्ये** योगिन **आत्माऽऽयत्ततैव** = कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं स्वाधीनता जायते, न तु कर्माद्यधीनता, तथाविधसामर्थ्योद्भवात् यद्वा वक्ष्यमाणा(द्वा.द्वा.२६/१५ भाग-६, पृ.१८१४) ऽणिमादिलब्धिगता वशिता ग्राह्या, यद्वशात् सर्वाण्येव भूतानि योगिवचनं नाऽतिक्रामन्ति। तथा **अन्तः- करणपरिणामस्य** = स्वकीयशुद्धचित्तपरिणतिप्रवाहस्य निस्तरङ्गक्षीरसमुद्रवत् निवातस्थानस्थितप्रदीपवद् वा **निश्चलत्वमेव** = तथाविधाऽभ्यासपरिपाकात् स्थिरत्वमेव, न तु कोलाहलादिनाऽस्थिरत्वं मलीनत्वं वा । तदुक्तं **आत्मावबोधकुलके** → जं बद्धं पि न चिट्ठइ वारिज्जंतं वि सरइ असेसे । झाणबलेण तं पि हु सयमेव विलिज्जइ चित्तं ॥ ← (आ.कु.९) इति । ततश्चात्मप्रकाशोऽनिवारितप्रसर एव, प्रतिबन्धकवि-गमात् । तदुक्तं **आराधनासारे** → लवण व्व सलिलजोए झाणे चित्तं विलीयए जस्स । तस्स सुहाऽसुहडहणो अप्पाअणलो पयासेइ ॥ ← (आ.सा.८७) इति ।

प्रकृते चित्तविलयः सूक्ष्माऽऽभोगान्वितदृढाऽध्यवसायलक्षणो ज्ञेयः, न तु सर्वथा शून्यतास्वरूपः। तदुक्तं **तत्त्वसारे** अपि → मणसलिले थिरभूए दीसइ अप्पा तहा विमले ← (त.सा.४१) इति । **परमानन्दपञ्चविंशतिप्रकरणे** अपि → तद्ध्यानं क्रियते भव्यं मनो येन विलीयते । तत् क्षणं पश्यति शुद्धं चिच्चमत्कारलक्षणम् ॥ ← (पं.पं.वि.१०) इत्युक्तम् । **अनुबन्धव्यवच्छेदः हि भवान्तरारम्भकाणां** = बौद्धतन्त्राभिमतभवाऽऽश्रवाणां **इतरेषाञ्च** = कामाश्रवाऽविद्याश्रवाद्यारम्भकाणाञ्च **कर्मणां वन्ध्य-**

❁ ધ્યાનનું ફળ ❁

ગાથાર્થ :- 'સર્વત્ર વશીતા, ભાવની સ્થિરતા અને અનુબંધનો વિચ્છેદ ધ્યાનફળ છે.' એમ તેના જાણકારો જાણે છે. (૧૮/૨૧)

ટીકાર્થ :- (૧) તમામ કાર્યમાં સ્વાધીનતા, (૨) અંતઃકરણના પરિણામની નિશ્ચલતા, તથા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

च कर्मणां वन्ध्यभावकरणं **च इति** = एतद् **ध्यानफलं विदुः** = जानते ध्यानफलविदः ।।२१।।

व्यवहारकुदृष्ट्योच्चैरिष्टाऽनिष्टेषु वस्तुषु । कल्पितेषु विवेकेन तत्त्वधीः समतोच्यते ।।२२।।

भावकरणं = मोघीभावापादनम् । तदुक्तं **आत्मावबोधकुलके** → जेण सुरासुरनाहा हहा अणाहुव्व बाहिया सो वि । अज्झप्पज्झाणजलणे पयाइ पयंगत्तणं कामो।। ← (आ.कु.८) इति ।

बौद्धानामपि चतुर्विधध्यानसिद्ध्युत्तरमाश्रवविमुक्तिरभिमता, क्लेशवियुक्तचित्तेन तज्ज्ञानात्। तदुक्तं **मज्झिमनिकाये भद्दालिसुत्ते** → सो एवं समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतूपक्कि-लेसे... 'इमे आसवा' ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं आसवसमुदयो'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं आसवनिरोधो'ति यथाभूतं पजानाति, 'अयं आसवनिरोधगामिनी पटिपदा'ति यथाभूतं पजानाति । तस्स एवं जानतो एवं पस्सतो कामासवा पि चित्तं विमुच्चति, भवासवा पि चित्तं विमुच्चति, अविज्जा-सवा पि चित्तं विमुच्चति ← (म.नि.भाग-२/भिक्खुवग्ग-५/१३९) इति गम्भीरबुद्ध्या भावनीयम् ।

ध्यानफलं → जह चिरसंचियमिंधणमनलो पवणसहिओ दुयं दहइ । तह कम्मेंधणममियं खणेण झाणानलो डहइ ।। ← (ध्या.श.१०१) इत्यादिना **ध्यानशतके** दर्शितम् । यथोक्तं **पञ्चसङ्ग्रहे** अपि → विमलयरझाणहुयवहसिहाहिं णिदड्ढकम्मवणा ← (पं.सं. १/२९) इति । अत एव श्रमणधर्मेष्वस्य प्राधान्यमिष्यते । तदुक्तं **ऋषिभाषिते** → सीसं जहा सरीरस्स जहा मूलं दुमस्स य । सव्वस्स साहु-धम्मस्स तहा झाणं विधीयते ।। ← (ऋ.भा. २१/१३) इति । **मूलाराधनायां** अपि → वइरं रदणेसु जहा गोसीसं चंदणं व गंधेसु । वेरुलियं व मणीणं तहज्झाणं होइ खवयस्स ।। ← (मूला.१८९६) इत्युक्तम् । → झाणज्झयणं मुक्खं जइधम्मं ← (र.सा.११) इति **रत्नसार**वचनमप्ये-तदर्थाऽनुपातीत्यवधेयम् ।

बौद्धमते ध्यानफलं तु **मज्झिमनिकाये** → अप्पमत्तो हि झायन्तो पप्पोति विपुलं सुखं ← (म.नि.२/३६/४) इत्येवमुक्तमित्यवधेयम् ।।

→ यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम् । भिद्यते ध्यानयोगेन नाऽन्यो भेदः कदाचन।। ← (ध्या.बिं.१) इति **ध्यानबिन्दूपनिषद्व**चनमपि ध्यानफलप्रतिपादकतयाऽवसेयम् । अत एवाऽस्य मोक्षफलकत्वमप्युच्यते । तदुक्तं **त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि** → कदम्बगोलकाऽऽकारं तुर्याऽतीतं परात् परम्। अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्करं विभुम् ।। निवातदीपसदृशमकृत्रिममणिप्रभम् । ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतले स्थिता ।। ← (त्रि.ब्रा.१५६-१५७) इति ।

एतेन → आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति मानवः।। ← (सदा.११) इति **सदानन्दोपनिषद्व**चनमपि व्याख्यातम् ।।१८/२१।।

---

(૩) ભવાન્તર આરંભક કર્મોને અને અન્ય કર્મોને વાંઝીયા કરી દેવા તે ધ્યાનનું ફળ છે- એમ ધ્યાનફળવેત્તાઓ જાણે છે. (૧૮/૨૧)

ગાથાર્થ :- કુવ્યવહારની દૃષ્ટિએ અત્યંત કલ્પાયેલ એવી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓમાં વિવેકદષ્ટિથી તુલ્યબુદ્ધિ કેળવવી તે સમતા કહેવાય છે. (૧૮/૨૨)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

व्यवहारेति । **व्यवहारकुदृष्ट्या** = अनादिमत्या [1]वितथगोचरया कुव्यवहारवासनयाऽविद्या-पराऽभिधानया **उच्चैः** = अतीव **कल्पितेषु इष्टाऽनिष्टेषु** = इन्द्रियमनःप्रमोददायिषु तदितरेषु च **वस्तुषु** = शब्दादिषु **विवेकेन** = "तानेवार्थान् द्विषतस्तानेवाऽर्थान् [2]प्रलीयमानस्य। निश्चयतो[3] नाऽनिष्टं न विद्यते किंचिदिष्टं वा ॥" (प्र.र.५२) इत्यादिनिश्चयाऽऽलोचनेन **तत्त्वधीः** = इष्टाऽनिष्टत्वपरिहारेण तुल्यताधीरुपेक्षालक्षणा **समतोच्यते** ।

चतुर्थं योगभेदमाह- '**व्यवहारे**'ति । → नित्य-शुच्यात्मताख्यातिरनित्याशुच्यनात्मसु अविद्या ← (ज्ञा.सा.१४/१) इत्येवं **ज्ञानसारे** व्यावर्णितस्वरूपया, यद्वा → 'देहोऽहमि'ति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्त्तिता ← (अ.रा.अयोध्याकाण्ड-४/३३) इति **अध्यात्मरामायणे** दर्शितरूपया, यद्वा → अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चाऽस्वे स्वमिति वा मतिः । संसारतरुसम्भूतिबीजमेतद् द्विधा मतम्।। ← (वि.पु.६/७/११) इति **विष्णुपुराण**कथितया **अविद्याऽपराऽभिधानया अतीव** = मन्दबोध-शिथिलश्रद्धा-सातिचारानुष्ठानाद्यनिवर्तनीयरूपेण **कल्पितेषु इष्टाऽनिष्टेषु** इष्टानिष्टत्वसंज्ञोपहितेषु । **प्रशमरति**संवादोपदर्शनेन विवेकोत्थानमाह- '**तानेवाऽर्थानि**'ति । इदञ्च जैनतन्त्रावस्थितान् योगिनोऽधिकृत्य विज्ञेयम् ।

वैदिकतन्त्रस्थानपुनर्बन्धकानाऽऽश्रित्य तु → वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च । कोपाय च यतस्तस्माद् वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः?।। ← (वि.पु.२/६/४५) इति **विष्णुपुराण**वचनं तादृशविवेकनिमित्ततयाऽवसेयम् । एतेन → मनसः परिणामोऽयं सुख-दुःखादिलक्षणः ← (वि.पु.२/६/४७) इति **विष्णुपुराण**वचनमपि तादृशमेव विज्ञेयम्। **इष्टाऽनिष्टत्वपरिहारेण** = अविद्याकल्पितेष्टत्वाऽनिष्टत्वसंज्ञाव्युदासेन । शिष्टं स्पष्टम् । उष्ट्रकण्टकभक्षणन्यायेनैव शब्दादिविषयेषु सुखादिबुद्धिरवसेया प्राणिनाम् । तदुक्तं **वाचस्पतिमिश्रेण** अपि **भामत्यां** → यदि पुनरेते एव सुख-दुःखस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपत्वाद् हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात्। न हि चन्दनः कदाचिदचन्दनः । तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत्। न ह्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्कः । एवं कण्टकः क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । न ह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टकः ← (ब्र.सू.२/२/१-भा.पृ.३८०/१) इति ।

❀ સાચી સમતાને સમજીએ ❀

ટીકાર્થ :- અનાદિકાલીન મિથ્યાગોચર કુવ્યવહારસંબંધી વાસનાનું બીજું નામ અવિદ્યા છે. ઇન્દ્રિય અને મનને આનંદ આપનાર વિષયોમાં તે અવિદ્યાથી અત્યંત ઇષ્ટપણાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તથા મનને દુઃખદાયી વિષયોમાં તે જ અવિદ્યાથી - કુસંસ્કારથી અત્યંત અનિષ્ટપણાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. મતલબ કે શબ્દરૂપ વગેરે વિષયોમાં ઇષ્ટત્વ કે અનિષ્ટત્વ અવિદ્યાકલ્પિત છે, વાસ્તવિક નહિ. તેવા ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપે કલ્પાયેલા વિષયોમાં વિવેકદૃષ્ટિથી તુલ્યતાબુદ્ધિ લાવવી તે સમતા કહેવાય છે. વિવેકદૃષ્ટિનો એક પ્રકાર એ છે કે ' તે જ શબ્દાદિ વિષયોનો દ્વેષ કરનાર માણસ કાલાંતરે તે જ વિષયોમાં મસ્તીથી લયલીન બની જાય છે. તેથી પરમાર્થથી જીવને કશું ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી' આ રીતે નિશ્ચયાત્મક વિચારણાથી વિષયોમાં ઇષ્ટત્વ-અનિષ્ટત્વની કલ્પનાનો પરિહાર કરીને વિષયોમાં જે તુલ્યતાની બુદ્ધિ કરવામાં આવે તે ઉપેક્ષાસ્વરૂપ સમતા કહેવાય છે.

१. हस्तादर्शे 'वितथागो...' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे 'प्रतीप...' इत्यशुद्धः पाठः ।

३. 'निश्चयतोऽस्यानिष्टं' इति प्रशमरतौ पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यदुक्तं- "अविद्याकल्पितेषूच्चैरिष्टाऽनिष्टेषु वस्तुषु ।
संज्ञानात्तद्व्युदासेन समता समतोच्यते।।" (यो.बिं.३६४) [1]इति ।।२२।।

विनैतया न हि ध्यानं ध्यानेनेयं विना च न । [2]अतः प्रवृत्तचक्रं स्याद् द्वयमन्योऽन्यकारणात्।।२३।।

विनेति । एतया = समतया **विना हि ध्यानं न** स्यात्, चित्तव्यासङ्गाऽनुपरमात् ।

ग्रन्थकृद् अत्रैव **योगबिन्दु**संवादमाह- '**अविद्ये**'ति । तद्व्याख्या चैवम् → **अविद्याकल्पितेषु** = अनादिवितथवासनावशोत्पन्नविकल्पकल्पितशरीरेषु **उच्चैः** = अतीव **इष्टाऽनिष्टेषु** = इन्द्रियमनःप्रमोददायिषु तदितरेषु च **वस्तुषु** = शब्दादिषु **संज्ञानात्** = 'तानेवार्थान् द्विषतः तानेवाऽर्थान् प्रलीयमानस्य । निश्चयतोऽनिष्टं वा न विद्यते किञ्चिदिष्टं वा।। (**प्रशमरति**-५२) इत्यादिभावनारूपात् विवेकात् **तद्-व्युदासेन** = इष्टाऽनिष्टवस्तुपरिहारेण या **समता** = तुल्यरूपता मनसः सा **समता** प्रागुपन्यस्ता **उच्यते** ← (यो.बिं.३६४ वृत्ति) इति । यथोक्तं **योगविंशिकावृत्तौ** अपि → समता = अविद्याकल्पितेष्टत्वा-ऽनिष्टत्वसंज्ञापरिहारेण शुभाऽशुभानां विषयाणां तुल्यताभावनम् ← (यो.विं.२/पृ.५) इति ।।१८/२२।।

ननु योगशास्त्रे तु → भावनाभिरविश्रान्तमिति भावितमानसः । निर्ममः सर्वभावेषु समत्वमव-लम्बते।। ← (यो.शा.४/११०) इत्येवं भावनोत्तरं समताऽऽश्रयणमुक्तम्, भवद्भिस्तु भावनोत्तरं ध्यानाऽऽ-श्रयणं तदुत्तरञ्चास्या उपन्यासः कृत इति कथं न विरोधः ? इत्याशङ्कायामाह- '**विने**'ति । **समतया विना ध्यानं न हि** = नैव **स्यात्**, **चित्तव्यासङ्गाऽनुपरमात्** = अन्तःकरणविश्रोतसिकाविश्रामविरहात्।

યોગબિંદુ ગ્રન્થમાં જણાવેલ છે કે'અવિદ્યાકલ્પિત એવા ઈષ્ટત્વ - અનિષ્ટત્વથી યુક્ત વિષયોમાં સમ્યક્ જ્ઞાનથી ઈષ્ટપણું અને અનિષ્ટપણું છોડીને સમભાવ રાખવો તે સમતા કહેવાય છે.' (૧૮/૨૨)

વિશેષાર્થ :- મધરાતે શિયાળામાં હિમાલય ઉપર ત્રાસદાયક લાગતો બરફ કે પંખો ખરેખર ભરબપોરે ઉનાળામાં અમદાવાદમાં સુખદાયક લાગે છે. ઈષ્ટ લાગતો પેંડો એકનો એક દીકરો મરવાના સમાચાર મળે ત્યારે અનિષ્ટ લાગે છે. ડાયાબીટીશ પહેલાં ઈષ્ટ લાગતી મીઠાઈ ૩૫૦/૪૦૦ સુધી ડાયાબીટીશ પહોંચે ત્યારે સમજૂ માણસને પ્રતિકૂળ લાગે છે. મતલબ કે દરેક વસ્તુમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભવ બદલી જતાં ઈષ્ટપણું કે અનિષ્ટપણું બદલાઈ જાય છે. માટે તે ઈષ્ટપણું કે અનિષ્ટપણું અનાદિ કાળની કુદૃષ્ટિથી - મલિન સંસ્કારથી ઊભું થાય છે. વિવેક દૃષ્ટિ જાગે, પરિપક્વ બને, પરિણમે પછી તેવી ઈષ્ટપણાની કે અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ ટળી જાય છે. અને વિષયો પ્રત્યે મધ્યસ્થતા-ઉદાસીનતા આવે છે. તે જ સાચી સમતા જાણવી. ડનલોપની ગાદીમાં એ.સી.માં સૂતી વખતે, ટી.વી. કે ચેનલ જોતી વખતે, ગુલાબ અત્તરને લગાવતી વખતે, સ્વપ્રશંસાશ્રવણના સમયે, કેરી ખાતી વખતે મનથી જણાતી સમતાને મિથ્યા સમતા જાણવી. વાસ્તવમાં તે સમતા નહિ પણ રાગનો મહાસંકલેશ છે.

❋ ધ્યાન અને સમતા સાપેક્ષ ❋

ગાથાર્થ :- સમતા વિના ધ્યાન નથી અને ધ્યાન વિના સમતા નથી. આથી તે બન્ને એકબીજાના કારણ હોવાથી પ્રવૃત્તિપ્રવાહવાળા થાય છે. (૧૮/૨૩)

ટીકાર્થ :- સમતા વિના ધ્યાન ન થઈ શકે. કારણ કે સમતાની ગેરહાજરીમાં મનના આઘાત

१. मुद्रितप्रतौ 'इति' पदं नास्ति । २. मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे चात्र 'ततः' इति पाठः । व्याख्यानुसारेण 'अतः' पाठः सम्यगाभाति।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ध्यानेन विना चेयं = समता **न** भवति, प्रतिपक्षसामग्र्या बलवत्त्वात् । **अतो द्वयं** = ध्यान-समतालक्षणं [1]**अन्योऽन्यकारणात् प्रवृत्तचक्रं** = अनुपरतप्रवाहं **स्यात्**। न चैवमन्योऽन्याश्रयः, [2]अपकृष्टयोस्तयोर्मिथ उत्कृष्टयोर्हेतुत्वात् । सामान्यतस्तु क्षयोपशमभेदस्यैव हेतुत्वादिति ज्ञेयम् ।।२३।।

अत एव **इष्टोपदेशे** → अभवच्चित्तविक्षेप एकान्ते तत्त्वसंस्थितः। अभ्यस्येदभियोगेन योगी तत्त्वं निजात्मनः ।। (इष्टो.३६) संयम्य करणग्राममेकाग्रत्वेन चेतसः । आत्मानमात्मवान् ध्यायेदात्मनैवात्मनि स्थितम् ।। ← (इष्टो.२२) इत्युक्तं **देवनन्द्याचार्येण**। **ध्यानेन विना चेयं समता न भवति, प्रतिपक्षसामग्र्याः** = विषमता-ममतान्यतराऽविकलसाधनसन्तत्याः **बलवत्त्वात्** । तदुक्तं **योगशास्त्रे** → न साम्येन विना ध्यानं न ध्यानेन विना च तत् । निष्कम्पं जायते तस्माद् द्वयमन्योऽन्यकारणम् ।। ← (यो.शा.४/११४) इति । **न च एवं** = ध्यान-समतयोरन्योऽन्यकारणत्वे उत्पत्तौ **अन्योऽन्याश्रयः** इत्युभयोरेवानुत्पत्तिरिति **शङ्कनीयम्**, योगपरिभाषया **अपकृष्टयोः** = न्यूनबलयोः **तयोः** = ध्यान-समतयोः **मिथ उत्कृष्टयोः** = बलाऽधिकयोः **हेतुत्वात्** । प्रथममपकृष्टा समता जायमाना ध्यानमुपजनयति । तच्च समतोपहितं ध्यानं बलवतीं समतामुत्पादयति । सा च ध्यानोपहिता बलवती समता प्रबलं ध्यानमुपदधाति। तच्च प्रबलं ध्यानमुत्कृष्टां समतामुपढौकयति । सा चाऽप्रकम्पं ध्यानमित्यभ्युपगमे न काचित्क्षतिरित्याशयः।

यदपि **योगशास्त्रवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरयः** → साम्यमन्तरेण ध्यानं न भवत्येव, ध्यानं तु विना साम्यं भवदपि निष्कम्पं न भवतीतीतरेतराऽऽश्रयदोषाऽभावः ← (यो.शा.४/११४ वृत्ति) इत्याचक्षते तदप्येवं न विरुध्यते। उत्पादाऽपेक्षया भावनोत्तरं समतालाभस्तदुत्तरञ्च ध्यानस्येत्यभिप्रायेण योगशास्त्रे ध्यानपूर्वं समतोपन्यासः। इह तु विशुद्ध्यपेक्षयोपन्यासाद् ध्यानोत्तरं समतानिर्देश इति न कोऽपि विरोधः।

ग्रन्थकृत् साम्प्रतमागमपरिभाषया समाधत्ते- **सामान्यतस्तु** = अपकर्षोत्कर्ष-प्राथम्याऽप्राथम्यप्रकृष्टतरत्वादिविशेषाऽनाश्रयणे तु ध्यानत्वाऽवच्छिन्ने **क्षयोपशमभेदस्य** = विपर्यास-निद्रादिविक्षेप-विस्रोतसिकादि-परिहारकृते ज्ञानावरण-दर्शनावरण-मोहनीयक्षयोपशमविशेषस्य समतात्वावच्छिन्ने च तदन्यस्य मोहनीयक्षयोपशमविशेषस्य **एव हेतुत्वात्** । ततश्च विलक्षणसामग्रीतः प्रथमं ध्यानस्य समताया वोत्पादे नोत्पत्तावन्योऽन्याऽऽश्रयाऽवकाशः। यदि प्रथमं ध्यानं जायते तर्हि तत् समतामाक्षिपति स्वस्थित्याद्युत्कर्षाधानार्थम्। यदि चादौ समतोपजायते तर्हि सा ध्यानमाक्षिपेत् स्वशुद्ध्याद्युत्कर्षोपग्रहार्थम्। इत्थञ्च विलक्षणसामग्रीतः स्वोत्पत्त्यनन्तरं तयोरपकृष्टयोर्मिथ उत्कृष्टयोर्हेतुताऽनाविलैवेति भावनीयमागममर्मज्ञैः।।१८/२३।।

પ્રત્યાઘાત અટકતા નથી. ધ્યાન વિના સમતા નથી. કેમ કે ધ્યાનશૂન્યદશામાં વિષમતાની કે મમતાની સામગ્રી બળવાન હોય છે. આથી ધ્યાન અને સમતા એકબીજાનું કારણ હોવાના કારણે સતત ચાલુ રહે તેવા પ્રવાહવાળા બને છે. આવું માનવામાં અન્યોન્યાશ્રય દોષની સમસ્યા ઊભી થતી નથી. કારણ કે અપકૃષ્ટ = પ્રાથમિક કક્ષાવાળા ધ્યાન અને સમતા, ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની સમતા અને ધ્યાનનું કારણ બને છે. સામાન્યથી તો ચોક્કસ પ્રકારનો ક્ષયોપશમ જ તે બન્નેનું કારણ છે-એમ જાણવું. (૧૮/૨૩)

વિશેષાર્થ :- ધ્યાનથી સમતા થાય અને સમતાથી ધ્યાન આવે - એવું માનવામાં બેમાંથી એકેયની

१. हस्तादर्शे 'अन्योन्यकारणाऽकारणात्' इत्यशुद्धः पाठो मूलानुसारेण । २. मुद्रितप्रतौ 'अप्रकृ...' इति पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ऋद्ध्यप्रवर्तनं[1] **चैव सूक्ष्मकर्मक्षयस्तथा । अपेक्षातन्तुविच्छेदः फलमस्याः प्रचक्षते ।।२४।।**

ऋद्धीति । ऋद्धीनां = आमर्षौषध्यादीनां अनुपजीवनेन अप्रवर्तनं = अव्यापारणं (=**ऋद्ध्य-प्रवर्तनं**), सूक्ष्माणां = केवलज्ञान-दर्शन-यथाख्यातचारित्राद्यावरकाणां कर्मणां क्षयः (=**सूक्ष्मकर्म-क्षयः**), **तथा** इति समुच्चये । [2]अपेक्षैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुः तद्व्यवच्छेदः (=**अपेक्षातन्तुविच्छेदश्चैव**) **फलमस्याः** = समतायाः **प्रचक्षते** विचक्षणाः ।।२४।।

अथाऽस्याः फलं **योगबिन्दु**कारिकया (यो.बिं.३६५) ग्रन्थकृदाह- '**ऋद्धी**'ति । → आमोसहि-विप्पोसहि-खेलोसहि-जल्लमोसही चेव । संभिन्नसोय-उज्जुमई सव्वोसही चेव बोधव्वा ।। ← (आ.नि.६९) इत्यादिरूपेण **आवश्यकनिर्युक्तौ** दर्शितानां **आमर्षौषध्यादीनां अनुपजीवनेन** = स्वार्थमनाश्रयणद्वारेण **अव्या-पारणं** = अप्रयोजनम् । शिष्टं स्पष्टम् । यच्च **योगशास्त्रे** → विषयेभ्यो विरक्तानां साम्यवासित-चेतसाम्। उपशाम्येत् कषायाऽग्निर्बोधिदीपः समुन्मिषेत् ।। ← (यो.शा.४/१११) इत्येवं समताफल-मावेदितं तदप्यत्राऽनुसन्धेयम् ।

अत्र च प्रागुक्ताः (द्वा.द्वा.१३/३ भाग-३ पृ.८९४) काम-काय-रूप-भोजनादि-देवलोकनिदानलक्षणाः

ઉત્પત્તિ થઈ નહિ શકે. કારણ કે ધ્યાનની ઉત્પત્તિ માટે સમતાની જરૂર પડશે. તથા સમતાની ઉત્પત્તિમાં ધ્યાનની જરૂર પડશે. આવી પરિસ્થિતિને દાર્શનિક જગતમાં ઉત્પત્તિવિષયક અન્યોન્યાશ્રય દોષ કહેવાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં અહીં આવા દોષને અવકાશ નથી. આનું કારણ એ છે કે મંદ કક્ષાની સમતાથી પ્રાથમિક કક્ષાનું ધ્યાન ઉત્પન્ન થશે તથા સમતાયુક્ત તે ધ્યાન બળવાન સમતાને ઉત્પન્ન કરશે. તથા તેવી બળવાન સમતા વધુ બળવાન ધ્યાનને લાવશે. આમ એકબીજાનો પ્રવાહ અટકશે નહિ.

તેમ છતાં પણ સૌપ્રથમ જે પ્રાથમિક મંદ કક્ષાની સમતા મળે તે તો ઘાતિકર્મના ચોક્કસ પ્રકારના ક્ષયોપશમથી જ મળે છે. કોઈક જીવને ચોક્કસ પ્રકારના ક્ષયોપશમથી સૌપ્રથમ પ્રાથમિક ધ્યાન પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આથી ધ્યાન કે સમતાની સૌપ્રથમ ઉપલબ્ધિ થવામાં કોઈ અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી આવતો. તથા એકવાર બેમાંથી એક પણ આવી જાય તો તે બીજાને ખેંચી લાવે છે. મતલબ કે ક્ષયોપશમથી જેને પહેલાં સમતા મળી હોય તેને તે સમતા ધ્યાનને લાવવામાં સહાયક બને તથા જેને નિયત ક્ષયોપશમથી પહેલાં ધ્યાન મળેલ હોય તો તે ધ્યાન સમતાને ખેંચી લાવે છે. આમ બન્નેની પરંપરા આગળ ચાલે છે. માટે અન્યોન્યાશ્રય દોષની સમસ્યાને અહીં કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. **(૧૮/૨૩)**

❀ સમતાનું ફળ પામીએ ❀

ગાથાર્થ :- લબ્ધિઓનો ઉપયોગ ન કરવો, સૂક્ષ્મ કર્મનો નાશ તથા અપેક્ષાસ્વરૂપ બંધનનો ઉચ્છેદ કરવો તેને સમતાનું ફળ કહે છે. **(૧૮/૨૪)**

ટીકાર્થ :- '(૧) આમર્ષઔષધિ વગેરે લબ્ધિઓનું અવલંબન છોડવા દ્વારા તેનો ઉપયોગ ન કરવો. (૨) કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, યથાખ્યાતચારિત્ર વગેરેનું ઢાંકનારું કર્મ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. તે કર્મોનો ક્ષય કરવો. 'તથા' શબ્દ અન્ય ફળનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. તે ફળ આ સમજવું કે (૩) બંધનનો હેતુ હોવાના કારણે અપેક્ષા જ તંતુ છે, બંધન છે. તેનો નાશ કરવો. આ ત્રણ સમતાના ફળ છે.' - એમ વિચક્ષણ પુરુષો કહે છે. **(૧૮/૨૪)**

१. हस्तादर्शे 'प्रवर्तनं' नास्ति । २. हस्तादर्शे 'अपोक्षै....' इत्यशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

[1]विकल्प[2]स्पन्दरूपाणां वृत्तीनामन्यजन्मनाम् । अपुनर्भावतो रोधः प्रोच्यते वृत्तिसङ्क्षयः ।।२५।।

विकल्पेति । स्वभावत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्याऽऽत्मनः **अन्यजन्मनां** पवनस्थानीयस्वेतर-तथाविधमनःशरीरद्रव्यसंयोगजनितानां **विकल्प[2]स्पन्दरूपाणां वृत्तीनां अपुनर्भावतः** = पुनरुत्पत्ति-

सौगतदर्शनाभिप्रेताः पञ्च विनिबन्धाः समुच्छिन्नाः । अत एव तच्चित्तं तीव्रोद्यम-निरन्तराऽभ्याससमाध्यभिमुखं प्रधावत्येव । अत्र च लेशतो **मज्झिमनिकाय**संवाद एवम् → "कतमास्स पञ्च चेतसो विनिबन्धा सुसमुच्छिन्ना होन्ति ? इध भिक्खवे, भिक्खु कामे वीतरागो होति (१) विगतच्छन्दो (२) विगतपेमो (३) विगतपिपासो (४) विगतपरिळाहो (५) विगततण्हो, तस्स चित्तं नमति आतप्पाय अनुयोगाय सातच्चाय पधानाय । यस्स चित्तं नमति आतप्पाय अनुयोगाय सातच्चाय पधानाय एवमस्सायं पठमो चेतसो विनिबन्धो सुसमुच्छिन्नो होति ← (म.नि. चेतोखिलसुत्त १।२।१८८-पृ.१४८) इत्यादिकं विभावनीयं यथागममत्र स्वपरतन्त्रतात्पर्यविशारदैः ।।१८/२४।।

पञ्चमं योगप्रकारमाह- '**विकल्पे**'ति । इह **स्वभावत एव** = द्रव्यार्थिकनयाऽभिप्रेतमूलभूतनिरुपाधिकस्वभावादेव **निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्य** = तरङ्गोर्म्यादिशून्यस्वयम्भूरमणसमुद्रतुल्यस्य **आत्मनः पवनस्थानीयस्वेतरतथाविधमनःशरीरद्रव्यसंयोगजनितानां** = तरङ्गोत्थापकमरुत्तुल्यैः शुद्धात्मभिन्नैः व्यवहारनयत आत्मगृहीतैरात्मसंयुक्तैश्च चित्त-देहेन्द्रिय-भाषा-श्वासोच्छ्वास-कर्मादिपुद्गलैरुत्पादितानां **विकल्प-स्पन्दरूपाणां** = रागादिविभावदशा-शब्दान्तर्जल्पादिलक्षणविकल्पदशास्वरूपाणां चेष्टैजन-वेपन-कम्पनादिलक्षणजीवप्रदेश-परिस्पन्दात्मिकानाञ्च **वृत्तीनां** = अन्तरङ्गचित्तवृत्तिसन्ततीनां बहिरङ्ग-कायवृत्तिसन्ततीनां च भवमातॄणां **पुनरुत्पत्तियोग्यतापरिहारात्** = भावना-ध्यान-समताऽभ्यासेन तत्कारणोच्छेदद्वारा पुनरुत्पादसम्बन्धिस्वरूप-

વિશેષાર્થ :- સમતાને આત્મસાત્ કરનાર યોગી પુરુષને આમર્ષઔષધિ વગેરે લબ્ધિઓ પ્રગટ થવા છતાં તેનો એનો ઉપયોગ કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવતા નથી. સમતાસાગર એવા યોગીઓના કષાય-નોકષાય ક્ષીણપ્રાયઃ અવસ્થામાં હોય છે. ફક્ત કેવલજ્ઞાનાવરણ વગેરે સૂક્ષ્મ કર્મ બાકી હોય છે. તેનો નાશ કરવો તે સમતાનું બીજું ફળ છે. તથા તંતુ - તાંતણો - દોરી-દોરડું વગેરે બાંધવાનું સાધન છે તેમ ફળની અપેક્ષા રાખવી તે બંધન છે. સમતાયોગી તેને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે. આ ત્રણ સમતાના ફળ છે. (૧૮/૨૪)

❁ વૃત્તિસંક્ષયને ઓળખીએ ❁

ગાથાર્થ :- આત્મભિન્ન પદાર્થથી ઉત્પન્ન થનાર વિકલ્પ તથા પરિસ્પંદ સ્વરૂપ વૃત્તિઓ કદાપિ પ્રગટે નહિ તે રીતે તે વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય છે. (૧૮/૨૫)

ટીકાર્થ :- આત્મા મૂળભૂત સ્વભાવથી જ નિસ્તરંગ સમુદ્ર સમાન છે. સમુદ્રથી ભિન્ન પવન દ્વારા જેમ સમુદ્રમાં તરંગો - મોજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આત્મભિન્ન તથાવિધ મન, શરીર, દ્રવ્યો સ્વરૂપ પવનના સંયોગથી આત્મસમુદ્રમાં વિકલ્પ તથા પરિસ્પંદ સ્વરૂપ તરંગો ઊભા થાય છે. તેને વૃત્તિ કહે છે. ફરીથી ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાનો ઉચ્છેદ કરીને તે વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય કહેવાય

१. हस्तादर्शे 'किवल्प' इत्यशुद्धः पाठः । २. 'स्यन्दे'ति मुद्रितप्रतावशुद्धः पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

योग्यतापरिहारात् **रोधः** = परित्यागः केवलज्ञानलाभकाले अयोगिकेवलित्वकाले च **वृत्तिसङ्क्षयः प्रोच्यते** ।

तदाह- "अन्यसंयोगवृत्तीनां यो निरोधस्तथा तथा ।
अपुनर्भावरूपेण स तु तत्सङ्क्षयो मतः।।" (यो.बिं.३६६) ।।२५।।

योग्यता-समुचितयोग्यताविघटनात् यथाक्रमं **केवलज्ञानलाभकाले** = त्रयोदशगुणस्थानके **अयोगिकेवलित्वकाले च** = चतुर्दशगुणस्थानके च **परित्यागः** = अनुपादानं **वृत्तिसङ्क्षयः प्रोच्यते** । तदुक्तं **योगबिन्दौ** →

भावनादित्रयाऽभ्यासाद् वर्णितो वृत्तिसङ्क्षयः । स चाऽऽत्मकर्मसंयोगयोग्यताऽपगमोऽर्थतः ।।
स्थूर-सूक्ष्मा यतश्चेष्टा आत्मनो वृत्तयो मताः । अन्यसंयोगजाश्चैता योग्यता बीजमस्य तु ।।
तदभावेऽपि तद्भावो युक्तो नाऽतिप्रसङ्गतः । मुख्यैषा भवमातेति तदस्या अयमुत्तमः ।।
← (यो.बिं.४०५-४०७) इति ।

ग्रन्थकृदपि अत्र **योगबिन्दु**संवादमाह- **'अन्ये'**ति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → इह स्वभावत एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्याऽऽत्मनो विकल्परूपाः परिस्पन्दरूपाश्च वृत्तयः सर्वा अन्यसंयोगनिमित्ता एव । तत्र विकल्परूपास्तथाविधमनोद्रव्यसंयोगात् परिस्पन्दरूपाश्च शरीरादिति । ततोऽन्यसंयोगेन या वृत्तयस्तासां **यो निरोधः तथा तथा** केवलज्ञानलाभकालेऽयोगिकेवलिकाले च **अपुनर्भावरूपेण** = पुनर्भवनपरिहाररूपेण **स तु** = स पुनः **तत्सङ्क्षयः** = वृत्तिसङ्क्षयो **मतः** ← (यो.बिं.३६६) इति ।

प्रकृष्टविद्याजन्मप्रभावेणाऽस्यामवस्थायां योगिनः काम-दृष्टि-कुशलानुष्ठानाऽऽत्मवादाद्युपादान-सङ्कल्पविकल्पजालमुच्छिद्यतेऽसङ्गसाक्षिभावमात्रे च निस्तरङ्गमहोदधिकल्पे विश्रान्तिः सञ्जायते बौद्धमताऽनुसारेण । तदुक्तं **मज्झिमनिकाये** क्षुद्रसिंहनादसूत्रे → "यतो च खो, भिक्खवे, भिक्खुनो अविज्जा पहीना होति विज्जा उप्पन्ना, सो अविज्जाविरागा विज्जुप्पादा नेव कामुपादानं उपादियति, न दिट्ठुपादानं उपादियति, न सीलब्बतुपादानं उपादियति, न अत्तवादुपादानं उपादियति । अनुपादियं न परितस्सति, अपरितस्सं पच्चत्तञ्जेव परिनिब्बायति । 'खीणा जाति, वुसितं ब्रह्मचरियं, कतं करणीयं, नापरं इत्थत्तायाऽति पजानाती'ति ← (म.नि. १।१।११।१४५-पृ.९८) इति यथागममेतत्तात्पर्यमत्राऽनुयोज्यं स्वपरसमयरहस्यवेदिभिः ।।१८/२५।।

છે. કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયે તથા અયોગી કેવલીદશામાં તે વૃત્તિસંક્ષય હોય છે.

યોગબિંદુ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'અન્ય દ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓ ફરી ક્યારેય ઉભી ન થાય તે રીતે વૃત્તિઓનો તે - તે સમયે પરિત્યાગ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય મનાયેલ છે.' (૧૮/૨૫)

વિશેષાર્થ :- સાગરમાં પવનથી મોજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આત્મામાં મન-શરીર વગેરે પરદ્રવ્યના સંયોગથી વિકલ્પ અને પરિસ્પંદાત્મક મોજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. મનોદ્રવ્યના સંયોગથી વિકલ્પાત્મક વૃત્તિ થાય છે. તથા શરીરદ્રવ્યના સંયોગથી પરિસ્પંદન-કંપન-હલન-ચલન વગેરે ક્રિયા સ્વરૂપ વૃત્તિ ઊભી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

केवलज्ञानलाभश्च शैलेशीसम्परिग्रहः । मोक्षप्राप्तिरनाबाधा फलमस्य प्रकीर्तितम् ।।२६।।

केवलेति । स्पष्टः ।।२६।।

अथ वृत्तिसङ्क्षयफलमाह- '**केवले**'ति । **केवलज्ञानलाभः** = सकलद्रव्य-गुण-पर्यायगोचरत्वात्परिपूर्णोपयोगविशेषोपलम्भः **शैलेशीसम्परिग्रहः** = सर्वसंवराधिपतिदशास्वीकारः, **अनाबाधा** = सर्वशारीरमानसव्यथाविकला उपलक्षणत्वात् सदा परमानन्दविधायिनी च **मोक्षप्राप्तिः** = परिनिर्वाणोपलब्धिः **च अस्य** = वृत्तिसङ्क्षयस्य **फलं** योगाचार्यैः **प्रकीर्त्तितम्** । विकल्पात्मकवृत्तिसङ्क्षयस्य साक्षात्फलं केवलज्ञानलाभः, परिस्पन्दात्मकवृत्तिसङ्क्षयस्य साक्षात्फलं शैलेशीलाभः, उभयोरेव च परम्परफलं मोक्षप्राप्तिरित्येवं फलविभागव्यवस्था निश्चयनयमतापेक्षयाऽवगन्तव्याऽत्र ।

तदुक्तं **योगबिन्दौ** → अतोऽपि केवलज्ञानं शैलेशीसम्परिग्रहः। मोक्षप्राप्तिरनाबाधा सदानन्दविधायिनी ।। ← (यो.बिं.३६७) सदानन्दविधायित्वविशेषणेन नैयायिक-वैशेषिक-वैनाशिकमतव्यपोहः कृतः इति ।

ज्ञानसारवृत्तौ ज्ञानमञ्जर्यां श्रीदेवचन्द्रवाचकवर्येण तु → अनादिपरभावं औदयिकभावरमणीयताधर्मत्वेन निर्धार्य तत्पुष्टिहेतुक्रियां कुर्वन् अधर्मं धर्मवृत्त्या इच्छन् प्रवृत्तः स एव निरामयः निस्सङ्गः शुद्धात्मभावनाभावितान्तःकरणस्य स्वभाव एव धर्म इति योगवृत्त्या अध्यात्मयोगः १। सर्वपरभावान् अनित्यादिभावनया विबुध्य अनुभवभावनया स्वरूपाभिमुखयोगवृत्तिमध्यस्य आत्मानं मोक्षोपाये युंजन् भावनायोगः २। स एव पिंडस्थ-पदस्थ-रूपातीत-ध्यानपरिणतरूपैकत्वी ध्यानयोगी भण्यते ३। ध्यानबलेन भस्मीभूतमोहकर्मा तप्तत्वादिपरिणतिरहितः समतायोगी उक्तः ४। तथा योगाऽधीनकर्मोदयाऽधीना अनादिवृत्तिः जीवस्य, तस्याः क्षयः = अभावः स्वरूपवृत्तिः वृत्तिक्षययोगी उच्यते ५ ← (ज्ञा.सा.६/१ ज्ञा.मं.) इत्येवमध्यात्मादिस्वरूपमुक्तमित्यवधेयम् ।।१८/२६।।

થાય છે. વિકલ્પાત્મક વૃત્તિનો નાશ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વખતે થાય છે. તથા પરિસ્પંદનાત્મક વૃત્તિનો ઉચ્છેદ યોગનિરોધના અવસરે થાય છે. અહીં વૃત્તિક્ષયના બદલે વૃત્તિસંક્ષય કહેવાનું કારણ એ છે કે એકવાર તેવી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યા પછી આત્મા ફરી ક્યારેય પણ, ક્યાંય પણ, કોઈ પણ અવસ્થામાં તેવી વૃત્તિઓનો શિકાર બનવાનો નથી. આ નૈશ્ચયિક વૃત્તિસંક્ષય સમજવો. તે પૂર્વે વ્યાવહારિક વૃત્તિસંક્ષય હોય છે.(૧૮/૨૫)

❁ વૃત્તિસંક્ષયનું ફળ મેળવીએ ❁

ગાથાર્થ :- કેવળજ્ઞાનનો લાભ, શૈલેશી દશાનો સ્વીકાર તથા અનાબાધ મોક્ષ પ્રાપ્તિ- આ વૃત્તિસંક્ષયનું ફળ કહેવાયેલ છે. (૧૮/૨૬)

વિશેષાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી તેની ટીકા = સંસ્કૃત વ્યાખ્યા ગ્રન્થકારશ્રીએ કરેલી નથી. વિકલ્પાત્મક વૃત્તિના સંકોચનું સાક્ષાત્ ફળ કેવલજ્ઞાન છે. તથા પરિસ્પંદાત્મક વૃત્તિના સંક્ષયનું સાક્ષાત્ ફળ શૈલેશી દશાનો સ્વીકાર છે. બન્નેનું પરંપરાએ ફળ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. આવો ફળવિભાગ સમજી શકાય તેમ છે. (૧૮/૨૬)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वृत्तिरोधोऽपि योगश्चेद् भिद्यते पञ्चधाऽप्ययम् । मनोवाक्कायवृत्तीनां रोधे व्यापारभेदतः ।।२७।।

वृत्तिरोधोऽपीति । मोक्षहेतुलक्षणो योगः पञ्चधा भिन्न इति प्रदर्शितम् । **वृत्तिरोधोऽपि चेद्योग** उच्यते **अयमपि पञ्चधा भिद्यते, मनोवाक्कायवृत्तीनां रोधे व्यापारभेदतः** । अनुभवसिद्धानां भेदानां दुरपह्नवत्वात्, अन्यथा द्रव्यमात्रपरिशेषप्रसङ्गादिति भावः ।।२७।।

प्रवृत्ति-स्थिरताभ्यां हि मनोगुप्तिद्वये किल । भेदाश्चत्वार इष्यन्ते तत्राऽन्त्यायां तथाऽन्तिमः ।।२८।।

स्वमतमुक्त्वाऽधुना ग्रन्थकारः पतञ्जलिं प्रत्याह- '**वृत्ती**'ति । **मोक्षहेतुलक्षणः** = मुक्तिमुख्यहेतुस्वरूपो **योगः** अध्यात्म-भावना-ध्यान-समता-वृत्तिसङ्क्षयरूपेण **पञ्चधा भिन्न इति** स्वमतं **प्रदर्शितम्**। साम्प्रतं पतञ्जलिं प्रत्याह- **वृत्तिरोध** इति। यद्यपि पतञ्जलिमते चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगः तथापि वाक्कायवृत्तिरोधयोरव्याप्तेर्वृत्तिनिरोधलक्षण एव योगस्तेनाऽप्यवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्याशयेनेदं बोध्यम् । **अयमपि** = वृत्तिरोधलक्षणोऽपि योगः अध्यात्मादिभेदेन **पञ्चधा भिद्यते** = भेदमापद्यते । अत्र हेतुमाह- **मनोवाक्कायवृत्तीनां रोधे व्यापारभेदतः**। प्रागुक्तरीत्या (द्वा.द्वा.११/२५ भाग-३, पृ.८०७) यथैकोऽप्यनिलो व्यापारभेदादुदानाऽपान-व्यानादिभेदेन पञ्चधा भिद्यते तथा वृत्तिरोधलक्षणो योगोऽपि तत एव तथेत्यङ्गीकर्तव्यम्, **अनुभवसिद्धानां** = स्वारसिकाऽबाधितयोगिसंवेदनसिद्धानां **भेदानां** = प्रकाराणां **दुरपह्नवत्वात्** = अनपलपनीयत्वात् । विपक्षबाधमाह- **अन्यथा** = तथाऽनुभवसिद्धाऽपलापे तु **द्रव्यमात्रपरिशेषप्रसङ्गात्** । ततश्च परस्यापि पुरुष-प्रकृति-महदादिपञ्चविंशतितत्त्वसिद्धान्तोच्छेदप्रसक्तिर्दुर्निवारा **इति भावः** ।।१८/२७।।

❋ વૃત્તિરોધસ્વરૂપ યોગના પાંચ પ્રકાર ❋

ગાથાર્થ :- વૃત્તિરોધને પણ જો યોગ માનવામાં આવે તો તેના પણ પાંચ પ્રકાર પડે છે. કારણ કે મન, વચન, કાયાની વૃત્તિના રોધમાં વ્યાપાર બદલી જાય છે. (૧૮/૨૭)

ટીકાર્થ :- 'મોક્ષહેતુ બને તે યોગ' આ પ્રમાણે યોગલક્ષણને લક્ષમાં રાખીને યોગના પાંચ ભેદ પડે છે. આ પાંચ ભેદ આ બત્રીસીની ૧થી ૨૬ ગાથામાં બતાવેલ છે. વૃત્તિના રોધને પણ યોગ કહેવામાં આવે તો વૃત્તિરોધસ્વરૂપ યોગના પણ પાંચ ભેદ પડે છે. કારણ કે મન-વચન-કાયાની વૃત્તિઓને રોકવામાં વ્યાપાર - પ્રવૃત્તિ બદલી જાય છે. અનુભવાતા એવા ભેદોનો અપલાપ કરી ન શકાય. બાકી તો માત્ર દ્રવ્ય જ દુનિયામાં રહેશે. એવો અહીં આશય છે. (૧૮/૨૭)

વિશેષાર્થ :- વાયુ પરમાર્થથી એક હોવા છતાં વ્યાપારભેદથી તેના પાંચ ભેદ પાડવામાં આવે છે. સિદ્ધ ભગવંતના સ્વરૂપમાં નિશ્ચયથી કોઇ વૈલક્ષણ્ય ન હોવા છતાં પણ ભૂતપૂર્વનયના ઉપચારથી તેના પંદર ભેદ પાડવામાં આવે છે. આ જ રીતે વૃત્તિરોધના સ્વરૂપમાં પરમાર્થથી કોઇ ભેદ ન હોવા છતાં પણ વ્યાપારભેદથી, યોગના પાંચ ભેદ માનવામાં આવે છે. અનુભવ પણ એ જ રીતે થાય છે. જો અનુભવસિદ્ધ પદાર્થનો અપલાપ કરવામાં આવે તો ચિત્તવૃત્તિનિરોધને યોગ માનનાર પતંજલિના મતે પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ તત્ત્વ, અંતઃકરણ વગેરેનો અપલાપ કરીને માત્ર એક દ્રવ્યને જ તત્ત્વ માનવું પડશે. માટે વૃત્તિરોધને યોગ માનવા છતાં યોગના પાંચ ભેદ માનવા જરૂરી છે. (૧૮/૨૭)

ગાથાર્થ :- પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા દ્વારા મનોગુપ્તિના પ્રથમ બે ભેદમાં અધ્યાત્મ વગેરે ચાર તથા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिः = प्रथमाऽभ्यासः, स्थिरता = उत्कर्षकाष्ठाप्राप्तिः ताभ्यां (= **प्रवृत्तिस्थिरताभ्यां हि) मनोगुप्तिद्वये किल** आद्याः = **चत्वारो भेदा** अध्यात्म-भावना-ध्यान-समतालक्षणा **इष्यन्ते**, व्यापारभेदादेकत्र क्रमेणोभयोः समावेशाद्, यथोत्तरं विशुद्धत्वात् । **तथाऽन्त्यायां** = चरमायां **तत्र** = मनोगुप्तौ **अन्तिमो** = वृत्तिसङ्क्षय इष्यते । इत्थं हि पञ्चाऽपि प्रकारा निरपाया एव ।।२८।।

मनोगुप्तावध्यात्म-भावनादिसमवतारमाह- '**प्रवृत्ती**'ति । **प्रथमाऽभ्यासः** = प्राथमिकाऽनुशीलनं, **उत्कर्षकाष्ठाप्राप्तिः** = समुत्कर्षप्राप्तचरमसीमाऽऽप्तिः, **ताभ्यां** = निरुक्तप्रवृत्ति-स्थिरताभ्यां **मनोगुप्तिद्वये** विमुक्तकल्पनाजाल-समत्वसुप्रतिष्ठितत्वलक्षणे **आद्याः चत्वारो भेदा इष्यन्ते** । आद्यत्वञ्चाऽत्राऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वलक्षणमवसेयम्, अन्यथा भावनादिग्रहणाऽनुपपत्तेः । ततः किम् ? इत्याशङ्कायामाह- **व्यापारभेदात्** = प्रवृत्ति-स्थिरतालक्षणदशाविशेषाद् **एकत्र** = अध्यात्मादौ प्रत्येकं **क्रमेण उभयोः** आद्य-द्वितीयमनोगुप्त्योः **समावेशात्** ।

तथाहि- प्रथमाऽभ्यासदशावर्तिनी प्रथमा मनोगुप्तिः अध्यात्म-भावनयोः प्रत्येकं समाविशति। स्थिरताऽवस्थाप्राप्ता च सैव प्रतिस्वं ध्यान-समतयोरवतरति । एवमेव प्रथमाऽभ्यासपर्यायाऽऽक्रान्ता द्वितीया मनोगुप्तिः अध्यात्म-भावनयोः प्रतिस्वमन्तर्भवति । स्थिरताऽऽलिङ्गिता च सैव ध्यान-समतयोः प्रत्येकं समवतरति । प्रथमाऽभ्यास-स्थिरतोपेतयोः मनोगुप्त्योः **यथोत्तरं विशुद्धत्वात्** । ततश्च या प्रथमाभ्यासकालीना प्रथमा द्वितीया च मनोगुप्तिः अध्यात्मसमाविष्टा ततो मनागधिकविशुद्धिसमेता प्रथमाभ्या-सापन्ना सैव मनोगुप्तिर्भावनान्तर्भूता, ततश्चाऽधिकतरविशुद्धिसम्पन्ना स्थिरतापर्यायोपेता सैव मनोगुप्तिः ध्यानसमवतीर्णा, ततोऽपि चाऽधिकतमविशुद्धियुक्ता स्थिरताऽवस्थावर्तिनी सैव मनोगुप्तिस्समताऽन्तः-प्रविष्टा, अध्यात्मभावनादीनामपि **यथोत्तरं विशुद्धत्वात्**, तथैवाऽनुभवात् । प्रकृते → मणोगुत्तयाए णं जीवे एगग्गं जणयइ ← (उत्तरा. २९/५३) इति **उत्तराध्ययन**वचनमपि स्मर्तव्यम्।

तथा चरमायां आत्मारामतालक्षणायां **मनोगुप्तौ वृत्तिसङ्क्षय इष्यते** । ततस्तस्यास्तत्राऽन्तर्भावो बोध्यः। अध्यात्मादीनां त्रिविधमनोगुप्तिषु तासाञ्च तेषु समावेश इति यावत् तात्पर्यम् । **इत्थं हि** योगस्य मोक्षमुख्यहेतुव्यापारलक्षणत्वे वृत्तिरोधलक्षणत्वे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणत्वे वा अध्यात्म-भावना-ध्यान-समता-वृत्तिसङ्क्षयाऽभिधानाः **पञ्चाऽपि प्रकाराः** = योगभेदा **निरपायाः** = योगविभागव्यवस्थाबाधकन्यूनताऽऽधिक्यादिदोषविनिर्मुक्ता **एव** इति स्थितम् ।।१८/२८।।

મનોગુપ્તિના ચરમ ભેદમાં વૃત્તિસંક્ષય માન્ય છે. (૧૮/૨૮)

❁ મનોગુપ્તિ અને અધ્યાત્માદિનો સમવતાર ❁

ટીકાર્થ :- પ્રાથમિક અભ્યાસને પ્રવૃત્તિ કહેવાય તથા ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠા-ચરમસીમા પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિરતા કહેવાય. આ પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતા દ્વારા મનોગુપ્તિના પ્રથમ બે ભેદમાં ખરેખર અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન અને સમતા સ્વરૂપ ચાર યોગો માન્ય બને છે. કારણ કે વ્યાપાર બદલાઈ જવાથી ક્રમસર બન્ને ગુપ્તિનો એકમાં સમાવેશ થઇ શકે છે. કેમ કે તે યથાક્રમ વધુ વિશુદ્ધ છે. તથા ચરમ = ત્રીજી મનોગુપ્તિમાં ચરમ યોગ = વૃત્તિસંક્ષય માન્ય છે. આ રીતે પાંચેય પ્રકાર નિર્દોષ જ છે. (૧૮/૨૮)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विमुक्तकल्पनाजालं समत्वे सुप्रतिष्ठितम्। आत्मारामं मनस्त[1]ज्ज्ञैर्मनोगुप्तिस्त्रिधोदिता[2] ।।२९।।

विमुक्तेति । विमुक्तं = परित्यक्तं कल्पनाजालं = सङ्कल्पविकल्पचक्रं येन तत् (=**विमुक्तकल्पनाजालं**), तथा **समत्वे सुप्रतिष्ठितं** = सम्यग्व्यवस्थितं, **आत्मारामं** = स्वभावप्रतिबद्धं **मनः तज्ज्ञैः** = तद्वेदिभिः **मनोगुप्तिः त्रिधा** = त्रिभिः प्रकारैः **उदिता** = कथिता ।।२९।।

अध्यात्मादिषु योगभेदेषु यस्यास्समवतारः कृतः तामेव मनोगुप्तिं प्रकारभेदेनोपदर्शयति- '**विमुक्ते**'ति। **स्वभावप्रतिबद्धं** = निर्विकल्पचिन्मात्राऽऽत्मस्वभावसमवस्थितम् । न चैवं प्रथम-चरमयोरभेदप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, प्रथमायां मनोगुप्तौ कर्तृत्वभावाऽऽश्रयणतः पुनर्भावेन सङ्कल्प-विकल्पनिरासात् चरमायान्तु ज्ञातृत्व-द्रष्टृत्वभावतोऽपुनर्भावेन तन्निरासात्, प्रथमायां विकल्पजालनिराकरणेऽपि चिन्मात्राऽऽत्मस्वभावाऽनुपलम्भाच्चेति ध्येयम् ।

योगशास्त्रेऽपि → विमुक्तकल्पनाजालं समत्वे सुप्रतिष्ठितम् । आत्मारामं मनस्तज्ज्ञैर्मनोगुप्तिरुदाहृता ।। ← (यो.शा.१/४१) इत्युक्तम् । **श्रीहेमचन्द्रसूरिकृता तद्वृत्तिस्तु** → इह मनोगुप्तिस्त्रिधा। आर्त्त-रौद्रध्यानाऽनुबन्धिकल्पनाजालवियोगः प्रथमा । शास्त्रानुसारिणी परलोकसाधिका धर्मध्यानाऽनुबन्धिनी मध्यस्थपरिणतिर्द्वितीया । कुशलाऽकुशलमनोवृत्तिनिरोधेन योगनिरोधाऽवस्थाभाविन्यात्मारामता तृतीया। ता एतास्तिस्रोऽपि विशेषणत्रयेणाऽऽह- विमुक्तकल्पनाजालमिति समत्वे सुप्रतिष्ठितमिति आत्मारामममिति च एवंविधं मनो = मनोगुप्तिः ← (यो.शा.१/४१ वृत्ति) इत्येवं वर्तते । प्रथमा द्वितीया च मनोगुप्तिः मनःसंयमत्वेनाऽभिमता । तदुक्तं **दशवैकालिकचूर्णौ** → मणसंजमो णाम अकुसलमणनिरोहो कुसलमणउदीरणं वा ← (द.वै.चू.अध्यय.१/१) इति ।

विशेषार्थ :- મનોગુપ્તિના ત્રણ પ્રકાર આગળની ગાથામાં બતાવવામાં આવશે. અધ્યાત્મ અને ભાવનામાં પ્રથમઅભ્યાસવાળી પ્રથમ અને દ્વિતીય મનોગુપ્તિનો સમાવેશ થાય છે. તથા સ્થિરતાપ્રાપ્ત પ્રથમ અને દ્વિતીય મનોગુપ્તિનો સમાવેશ ધ્યાન અને સમતામાં થાય છે. તે જ રીતે ત્રીજી મનોગુપ્તિનો સમાવેશ વૃત્તિસંક્ષયમાં થાય છે. આમ મનોગુપ્તિ = મનોવૃત્તિરોધસ્વરૂપ યોગની અપેક્ષાએ અધ્યાત્મ આદિ યોગના પાંચેય ભેદો નિરાબાધ રહે છે. માટે યોગને મોક્ષમુખ્યહેતુસ્વરૂપ માનો કે ચિત્તવૃત્તિરોધસ્વરૂપ માનો કે વૃત્તિરોધસ્વરૂપ માનો. પરંતુ આ તમામ મતમાં યોગના અધ્યાત્મ આદિ પાંચ ભેદો નિરાબાધ રહે છે. આમાં કોઈ વિવાદ નથી. (૧૮/૨૮)

❁ મનોગુપ્તિના ત્રણ ભેદ ❁

ગાથાર્થ :- કલ્પનાસમૂહથી શૂન્ય મન, સમત્વમાં સારી રીતે સ્થિર મન તથા આત્મારામમગ્ન મન-આમ મનોગુપ્તિ તેના જાણકારો વડે ત્રણ પ્રકારની કહેવાયેલી છે. (૧૮/૨૯)

ટીકાર્થ :- (૧) સંકલ્પ-વિકલ્પનો સમૂહ જેના વડે છોડાયેલ છે તેવું મન, (૨) તથા સમતા ભાવમાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલ મન અને (૩) સ્વભાવમાં પ્રતિબદ્ધ = લીન મન. આમ મનોગુપ્તિના જાણકારો વડે મનોગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની કહેવાયેલી છે. (૧૮/૨૯)

---

१. 'मनश्चेति' एवं मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च पाठः । परं व्याख्यानुसारेण योगशास्त्रानुसारेण चात्र 'मनस्तज्ज्ञैः' इति पाठेन भवितव्यम् । २. हस्तादर्शे '...रुदाहृता' इत्यपि पाठः ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अन्यासामवतारोऽपि यथायोगं विभाव्यताम् । यतः समिति-गुप्तीनां प्रपञ्चो योग उत्तमः ।।३०।।

अन्यासामिति । **अन्यासां** = वाक्कायगुप्तीर्यासमित्यादीनां **अवतारोऽपि** = अन्तर्भावोऽपि **यथायोगं** = यथास्थानं **विभाव्यतां** = विचार्यतां, **यतो** = यस्मात् **समितिगुप्तीनां प्रपञ्चो** = यथापर्यायं विस्तारो **योग** उच्यते **उत्तमः** = उत्कृष्टः । न तु समिति-गुप्तिविभिन्नस्वभावो योग-पदार्थोऽतिरिक्तः कोऽपि विद्यत इति ।।३०।।

वस्तुतस्तु सच्चिदानन्दात्मनि कुशलाऽकुशलमनोलयेनैव तात्त्विकस्वास्थ्यलाभोऽवगन्तव्यः । प्रकृते → चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तत्यागः परं सुखम् । अतश्चित्तं चिदाकाशे नय क्षयमवेदनात् ।। ← (अन्न.५/११७) इति **अन्नपूर्णोपनिषद्व**चनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । एतेन → (१) सावद्यसङ्कल्पनिरोधः, (२) कुशलसङ्कल्पः, (३) कुशलाऽकुशलसङ्कल्पनिरोध एव वा मनोगुप्तिः ← (त.भा. ९/४) इति **तत्त्वार्थभाष्य**वचनमपि व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ।।१८/२९।।

अध्यात्मादिषु त्रिविधमनोगुप्तिसमवतारवदवशिष्टगुप्ति-समितिसमवतारमतिदिशति- '**अन्यासामि**'ति । **यथास्थानं** = आगमाऽभिहितमर्यादामनतिक्रम्य **विचार्यतां** बहुश्रुतैः । **न तु समिति-गुप्तिविभिन्नस्वभावो योगपदार्थोऽतिरिक्तः कोऽपि विद्यते** ।

अत एव **उत्तराध्ययननिर्युक्तौ** → अट्ठसु वि समिईसु अ दुवालसंगं समोअरइ जम्हा, तम्हा पवयणमाया ← (उत्त.नि.४६०) इत्येवं समित्यादीनां प्रवचनमातृत्वमावेदितम् । अवशिष्टसमवतारस्त्वेवं बोध्यः - पर-पीडापरिहारादिगोचरप्राथमिकाऽभ्यासशालित्वे तासामीर्यादिसमिति-वचनादिगुप्तीनामध्यात्मान्तर्भावः, प्रतिदिनं तादृशाभ्यासोत्कर्षे भावनायामवतारः, जिनाज्ञापालनप्रणिधानदार्ढ्याद्युपेतत्वे तु ध्याने समवतारः, इष्टाऽनिष्ट-त्वकल्पनापरिहारपरायणत्वपर्यायलाभे समतायामवतारः, यथाक्रममप्रशस्त-प्रशस्त-प्रवृत्ति-वृत्तीनां यथाशक्ति स्वभूमिकानुसारेण देशतः सर्वतो वा परिहारावस्थायां वृत्तिसङ्क्षये समावेशः सम्भवतीति दिक् ।।१८/३०।।

વિશેષાર્થ :- યોગશાસ્ત્ર વગેરેમાં ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિ બતાવેલી છે. તેનો અહીં ગ્રંથકારશ્રીએ નિર્દેશ કરેલ છે. પ્રથમ કરતાં દ્વિતીય અને દ્વિતીય કરતાં તૃતીય મનોગુપ્તિ વધુ વિશુદ્ધ છે. વૃત્તિરોધસ્વરૂપ કે ચિત્તવૃત્તિરોધાત્મક તે મનોગુપ્તિ યોગસ્વરૂપ છે. તથા તેના ત્રણેય ભેદનો સમાવેશ તેની કક્ષા મુજબ અધ્યાત્માદિ પાંચેયમાં થઇ શકે છે. (૧૮/૨૯)

❀ સમિતિ-ગુપ્તિનો વિસ્તાર એટલે ઉત્તમ યોગ ❀

ગાથાર્થ :- બીજી ગુપ્તિ વગેરેનો અન્તર્ભાવ પણ યથાયોગ્ય રીતે વિચારવો. કારણ કે સમિતિ અને ગુપ્તિનો વિસ્તાર એ ઉત્તમ યોગ છે. (૧૮/૩૦)

ટીકાર્થ :- મનોગુપ્તિ સિવાયની વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ તથા ઈર્યાસમિતિ વગેરે પાંચ સમિતિનો અંતર્ભાવ પણ યોગ્ય સ્થાન મુજબ તેની કક્ષા મુજબ વિચારવો. કારણ કે સમિતિ અને ગુપ્તિના પર્યાયને યથાયોગ્ય રીતે વિસ્તારવા એ ઉત્કૃષ્ટ યોગ કહેવાય છે. કારણ કે સમિતિ અને ગુપ્તિથી ભિન્ન સ્વભાવવાળો કોઇ સ્વતંત્ર યોગપદાર્થ વિદ્યમાન નથી. (૧૮/૩૦)

વિશેષાર્થ :- અષ્ટ પ્રવચન માતાથી ભિન્ન સ્વભાવવાળો સ્વતંત્ર કોઇ યોગપદાર્થ ન હોવાથી અધ્યાત્મ આદિ પાંચેય યોગના પ્રકારોમાં અષ્ટપ્રવચનમાતાનો સમવતાર કરી શકાય છે. તેમાંથી મનોગુપ્તિના ત્રણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उपायत्वेऽत्र पूर्वेषामन्त्य एवाऽवशिष्यते । तत्पञ्चमगुणस्थानादुपायोऽर्वागिति स्थितिः ।।३१।।

उपायत्व इति । **अत्र** = अध्यात्मादिभेदेषु योगेषु **पूर्वेषां** = अध्यात्मादीनां **उपायत्वे** = योगोपायत्वमात्रे वक्तव्ये **अन्त्य एव** = वृत्तिक्षय एव योगः **अवशिष्यते**। **तत्** = तस्मात् **पञ्चमगुणस्थानादर्वाक्** पूर्वसेवारूप **उपायः**, तत आरभ्य तु सानुबन्धयोगप्रवृत्तिरेव **इति स्थितिः**

नन्वध्यात्मादीनां न मोक्षमुख्यहेतुत्वमपि तु भावनादियोगहेतुत्वमिति न योगत्वं किन्तु योगोपायत्वमेवेत्याशङ्कायामाह- **'उपायत्वे'** इति । **अध्यात्मादिभेदेषु** पञ्चसु **योगेषु** मध्ये **पूर्वेषां अध्यात्मादीनां** भावनादिहेतुतया **योगोपायत्वमात्रे** = केवलपूर्वसेवारूपत्वे **वक्तव्ये** तु **वृत्तिक्षय एव योगः अवशिष्यते**। भावनाहेतुत्वेनाऽध्यात्मस्य न योगत्वमपि तु योगोपायत्वमित्यभ्युपगमे तु भावनाया अपि ध्यानहेतुतया तथात्वं ध्यानस्याऽपि च समताहेतुतया तथात्वं स्यादिति केवलो वृत्तिसङ्क्षय एव योगः स्यात्, तदन्ये चत्वारस्तु योगोपाया एव स्युः। न चैतदिष्टम्। ततश्चाऽत्राऽध्यात्म-भावनादीनां योगत्वं योगोपायत्वं वा न तत्स्वरूपाऽपेक्षया मीमांसनीयम्, किन्तु तत्स्वाम्यपेक्षयैव ।

तस्मात् कारणात् **पञ्चमगुणस्थानाद् अर्वाग्** अचारित्रिणोः अपुनर्बन्धक-सम्यग्दृष्ट्योः **पूर्वसेवारूपः** = योगपुरश्चरणस्वरूपः **उपायः** = निश्चयतो योगोपाय एष्टव्यः । **ततः** = पञ्चमगुणस्थानकाद् **आरभ्य तु सानुबन्धयोगप्रवृत्तिः** = निश्चयतः कुशलाऽनुबन्धोपेतयोगप्रवृत्तिः **एव** ।

પ્રકારનો અધ્યાત્માદિ પંચવિધ યોગમાં કઇ રીતે સમાવેશ કરી શકાય ? તે ૨૮મી ગાથામાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરીને દેખાડેલ છે. તે લક્ષમાં રાખીને, શાસ્ત્રમર્યાદા મુજબ બાકીના ૭ પ્રવચનમાતાનો અધ્યાત્માદિ પાંચેય યોગોમાં સમાવેશ કરવાની સૂચના તેઓશ્રીએ અહીં આપેલ છે. જેમ કે પ્રાથમિક અભ્યાસદશામાં અલ્પશુદ્ધિવાળી વચનગુપ્તિ વગેરે ૭ પ્રવચનમાતાનો સમાવેશ અધ્યાત્મયોગમાં થાય. શુદ્ધિ વધે પછી તેનો સમાવેશ ભાવનાયોગમાં થાય. શુદ્ધિ અને બળ વધતાં વધતાં ક્રમશઃ ધ્યાન -સમતા- વૃત્તિસંક્ષયમાં તેનો સમાવેશ થઇ શકે. આ રીતે અથવા આનાથી વધુ સારી બીજી કોઇક શાસ્ત્રાનુસારી રીતે અધ્યાત્માદિ પાંચમાં અવશિષ્ટ સાત પ્રવચનમાતાના સમાવેશનો બહુશ્રુત પુરુષોએ વિચાર કરવો. અન્ય એક પદ્ધતિ અમે નયલતા ટીકામાં ઉપર બતાવેલ છે.(૧૮/૩૦)

❋ અધ્યાત્મ આદિ પણ યોગસ્વરૂપ જ છે ❋

ગાથાર્થ :- જો અહીં પૂર્વને ઉપાય માનો તો માત્ર અંત્ય વૃત્તિસંક્ષય જ યોગ તરીકે બાકી રહેશે. તેથી પાંચમા ગુણસ્થાનકથી પૂર્વે પૂર્વસેવારૂપ ઉપાય હોય છે- એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. (૧૮/૩૧)

❋ પાંચમા ગુણસ્થાનક પૂર્વે પૂર્વસેવા હોય ❋

ટીકાર્થ :- અધ્યાત્મ વગેરે પાંચેય યોગોમાં જો પૂર્વના અધ્યાત્મ વગેરેને યોગ માનવાના બદલે માત્ર યોગઉપાયસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો વૃત્તિસંક્ષય નામનો પાંચમો અંતિમ પ્રકાર જ યોગ તરીકે બાકી રહેશે. તે કારણથી પાંચમા ગુણસ્થાનકની પૂર્વે પૂર્વસેવાસ્વરૂપ યોગઉપાય હોય છે. તથા પાંચમા ગુણસ્થાનકથી માંડીને સાનુબંધ યોગની પ્રવૃત્તિ જ થાય છે. આ પ્રમાણે સાચા દર્શનની = જૈન દર્શનની વ્યવસ્થા છે (૧૮/૩૧)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

= सत्तन्त्रमर्यादा ।।३१।।

भगवद्वचनस्थित्या योगः पञ्चविधोऽप्ययम् । सर्वोत्तमं फलं दत्ते परमानन्दमञ्जसा ।।३२।।

भगवदिति । निगदसिद्धोऽयम् ।।३२।। ।। इति योगभेदद्वात्रिंशिका ।।१८।।

व्यवहारतोऽध्यात्मादीनां पञ्चानामपि योगत्वे शास्त्रसिद्धे सति ते पञ्चाऽप्यपुनर्बन्धकाविरतसम्यग्दृष्ट्योः निश्चयेन योगपूर्वसेवात्मका योगोपाया एव, देश-सर्वचारित्रिणोस्तु मोक्षकारणीभूतचारित्रतत्त्वसंवेदनाऽन्तर्भूतत्वेन ते पञ्चाऽपि निश्चयेन योगा एव । न च पूर्वं केवलिन्येव वृत्तिसङ्क्षयस्योक्तत्वात् कथं छद्मस्थस्य चारित्रिणस्तत्सम्भवस्स्यादिति शङ्कनीयम्, **योगबिन्दौ** → 'चारित्रिणस्तु विज्ञेयः' (यो.बिं.३७१) इत्यादिना तत्राऽपि तात्त्विकस्य वृत्तिसङ्क्षयस्याऽभिहितत्वात् ।

इयांस्तु विशेषः केवलिनि वृत्तिसङ्क्षयः कार्त्स्न्येन, छद्मस्थे चारित्रिणि तु देशत इति । न च तथाप्यत्रापुनर्बन्धकाऽविरतसम्यग्दृष्ट्योर्वृत्तिसङ्क्षयवत्त्वाऽभिधानं नैव युक्तमिति शङ्कनीयम्, वक्ष्यमाणस्य (द्वा.द्वा.१९/१३-१८ भाग-५, पृ.१२९४-१३०२) अतात्त्विकस्य साश्रवस्य च वृत्तिसङ्क्षयस्य तत्र यथाक्रमं सम्भवे बाधकविरहादिति **सत्तन्त्रमर्यादा** = सदनेकान्तवादिदर्शनप्रज्ञापना जैनदर्शनोक्तव्यवस्था वा गम्भीरबुद्ध्या गुणग्रहणरसिकमध्यस्थबहुश्रुतैः परिभावनीया ।।१८/३१।।

उपसंहरति- **भगवदिति** । **भगवद्वचनस्थित्या** = श्रीतीर्थकर-गणधरादिप्रणीताऽऽगमोपदर्शित-प्रमाण-नय-निक्षेप-सप्तभङ्ग्यादिगर्भितयथावस्थितमर्यादया **पञ्चविधोऽपि अयं** निरुक्ताऽध्यात्मादिस्वरूपो **योगः** मोक्षमुख्यहेतुतामापन्नः **अञ्जसा** = ताजक् **सर्वोत्तमं परमानन्दं** = अध्यात्म-भावना-ध्यान-समता-वृत्तिसङ्क्षयाभिव्यक्तमनुत्तममनुपाधिकमानन्दं **फलं दत्ते** इति शम् ।।१८/३२।।

मैत्र्यादिभावगर्भं हि खेदादित्यागतो भृशम् । प्राप्याऽध्यात्मादिकं योगं मोक्षमश्नुवते क्रमात् ।।१।।

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां योगभेदद्वात्रिंशिकाविवरणम् ।।१८।।

विशेषार्थ :- યોગનું કારણ હોય તે યોગનો ઉપાય કહેવાય, યોગ નહિ. અધ્યાત્મ તો ભાવનાજનક છે. તેથી અધ્યાત્મને યોગસ્વરૂપ માનવાના બદલે યોગની પૂર્વસેવાસ્વરૂપ યોગોપાય તરીકે કોઇ ગણાવે તો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે આ રીતે તો ભાવના ધ્યાનયોગનું કારણ હોવાથી તે પણ યોગઉપાયસ્વરૂપ બની જશે. ધ્યાન સમતાયોગનું કારણ હોવાથી તે પણ યોગનો ઉપાય બનશે, યોગ નહિ. માત્ર વૃત્તિસંક્ષય જ યોગસ્વરૂપ બનશે. તે સિવાય બધા યોગઉપાય સ્વરૂપ જ બની જશે. પરંતુ ધ્યાન, સમતા વગેરે તો બધાને યોગ તરીકે જ માન્ય છે, યોગઉપાય તરીકે નહિ. માટે અધ્યાત્મ વગેરે ભાવનાયોગ વગેરેના જનક હોવા છતાં પણ તે તમામને યોગસ્વરૂપ જ માનવા વ્યાજબી છે. વાસ્તવમાં તો યોગ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ નહિ પણ સ્વામીની અપેક્ષાએ જ ગણવામાં આવે છે. ૧ થી ૪ ગુણસ્થાનક સુધી યોગની પૂર્વસેવા હોય છે. મતલબ કે પ્રથમ ચાર ગુણસ્થાનક સુધીના અધ્યાત્માદિ યોગઉપાયરૂપ = યોગપૂર્વસેવાસ્વરૂપ હોય છે. તથા પાંચમા ગુણસ્થાનકથી અધ્યાત્માદિ યોગસ્વરૂપ હોય છે. આવી જૈનદર્શનની વ્યવસ્થા છે.(૧૮/૩૧)

ગાથાર્થ :- ભગવાનના વચનની વ્યવસ્થાથી આ પાંચ પ્રકારના યોગ પરમાનંદસ્વરૂપ સર્વોત્તમ ફળને ઝડપથી આપે છે. (૧૮/૩૨)

વિશેષાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી મહોપાધ્યાયજી મહારાજે તેની વ્યાખ્યા કરેલી નથી.(૧૮/૩૨)

દ્વાત્રિંશિદ્ દ્વાત્રિંશિકા મહાગ્રંથની ચૌદ થી અઢાર બત્રીસીનું ગુજરાતી વિવેચન (દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ) પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ સંઘહિતચિંતક ગચ્છાધિપતિ સ્વ.દાદાગુરુદેવશ્રી **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજાના શિષ્યરત્ન પરમપૂજ્ય શાસનપ્રભાવક પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક પંન્યાસપ્રવરશ્રી **વિશ્વકલ્યાણવિજયજી** ગણિવરના શિષ્ય મુનિ યશોવિજય દ્વારા દેવગુરુકૃપાથી સહર્ષ સંપન્ન થયેલ છે. જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છામિદુક્કડમ્.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

❋ ૧૮- યોગભેદ બત્રીસીનો સ્વાધ્યાય ❋

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૨. મૈત્રી કોને કહેવાય અને તેના કેટલા પ્રકાર છે ?
૩. ૪ પ્રકારની મુદિતા ભાવના સમજાવો.
૪. પહેલી, ત્રીજી અને ચોથી માધ્યસ્થભાવના સમજાવો.
૫. મૈત્રી વગેરે પ્રત્યેક ભાવનાથી શું શું ફળ મળે ?
૬. ભાવનાનું સ્વરૂપ અને ફળ જણાવો.
૭. ધ્યાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરો.
૮. ખેદ દોષનું નિરૂપણ કરો.
૯. ધ્યાનનું શું ફળ મળે ? તે જણાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. સ્વજન	પરિશીલન
૨. મોહ	દોષ
૩. મુદિતા	અનાબાધમોક્ષપ્રાપ્તિ
૪. અભ્યાસ	સ્વભાવપ્રતિબદ્ધ
૫. નિષ્પન્નયોગી	મૈત્રી
૬. આસંગ	કરુણા
૭. વૃત્તિસંક્ષય	તમામ કાર્યમાં સ્વાધીનતા
૮. આત્મારામ	સંતુષ્ટિ
૯. ધ્યાનનું ફળ	દોષરહિતતા

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. .... સંબંધી પહેલા નંબરની મૈત્રી છે. (ઉપકારી, અનુપકારી, સ્વજન)
૨. સાનુબંધ ધ્યાન .... પ્રકારના દોષોના ત્યાગથી થાય છે. (૭, ૮, ૯)
૩. .... દોષ ભવાંતરમાં યોગીના કુળમાં જન્મને અટકાવે છે. (ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ)
૪. ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓમાં વિવેકદૃષ્ટિથી તુલ્યબુદ્ધિ કેળવવી તે .... કહેવાય છે. (સમતા, સરળતા, ઉદારતા)
૫. ધ્યાન અને સમતા પરસ્પર .... છે. (નિરપેક્ષ, સાપેક્ષ, તુલ્ય)
૬. સૂક્ષ્મ કર્મનો નાશ એ સમતાનું .... કહેવાય છે. (સ્વરૂપ, લક્ષણ, ફળ)
૭. સમતાનાં .... ફળ છે. (૪,૩,૬)
૮. કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયે તથા અયોગીકેવલી દશામાં .... હોય છે. (વૃત્તિસંક્ષય, વૃત્તિ, સંક્ષય)
૯. ....ના સંયોગથી વિકલ્પાત્મક વૃત્તિ થાય છે. (મનોદ્રવ્ય, પરદ્રવ્ય, સ્વદ્રવ્ય)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

✻ ૧૮- નયલતાની અનુપ્રેક્ષા ✻

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. કરુણાના ૪ પ્રકાર સમજાવો.
૨. માધ્યસ્થ્ય ભાવનાના ૪ પ્રકાર જણાવી બીજી માધ્યસ્થભાવના સમજાવો.
૩. નિષ્પન્નયોગીનું લક્ષણ જણાવો.
૪. યોગારંભક જીવોના લક્ષણ જણાવો.
૫. અધ્યાત્મનું ફળ જણાવો.
૬. ભાવના કેટલા પ્રકારે છે ? તે જણાવો.
૭. ઉદ્વેગ દોષને સમજાવો.
૮. ભ્રમ દોષનું વિસ્તારથી વર્ણન કરો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. ૫ પ્રકારના યોગના નામ જણાવો.
૨. નાલપ્રતિબદ્ધ કોને કહેવાય ?
૩. કરુણા કોને કહેવાય ?
૪. સંવેગનો અર્થ જણાવો.
૫. મુદિતાનો અર્થ જણાવો.
૬. માધ્યસ્થ્યનું સ્વરૂપ જણાવો.
૭. નિષ્પન્નયોગીનું સ્વરૂપ શું છે ?
૮. અયોગીના ચિત્તમાં રહેલ દોષ કેટલા છે ને ક્યા ક્યા ?
૯. ક્ષેપ દોષ કોને કહેવાય ?
૧૦. રોગ દોષ કોને કહેવાય ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. .... દોષને દૂર કરવાથી અસંગ બનાય. (ખેદ, અન્યમુદ્, આસંગ)
૨. .... દોષ ઈષ્ટ પદાર્થમાં અંગારાની વૃષ્ટિ સમાન છે. (ક્ષેપ, અન્યમુદ્, ઉદ્વેગ)
૩. વિકલ્પાત્મક વૃત્તિના સંક્ષયનું સાક્ષાત્ફળ .... છે. (કેવળજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, યોગ)
૪. વૃત્તિરોધસ્વરૂપ યોગના .... પ્રકાર છે. (૬, ૭, ૫)
૫. પ્રાથમિક અભ્યાસને .... કહેવાય. (પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા, વૃત્તિ)
૬. મનોગુપ્તિના .... ભેદ છે. (૨, ૫, ૩)
૭. ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય તે .... કહેવાય. (સ્થિરતા, પ્રવૃત્તિ, નિર્વિકલ્પ)
૮. સમિતિ અને ગુપ્તિનો વિસ્તાર એ .... છે. (ઉત્તમયોગ, ઉત્તમક્રિયા, સંયમયોગ)
૯. .... ગુણસ્થાનક પૂર્વે પૂર્વસેવા હોય. (પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લેખક દ્વારા રચિત-સંપાદિત-અનુવાદિત સાહિત્ય સૂચિ

નં.	પુસ્તકનું નામ	ભાષા/વિષય	કિંમત રૂા.
૧.	ન્યાયાલોક	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૭૦-૦૦
૨.	ભાષા રહસ્ય	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૧૬૦-૦૦
૩.	સ્યાદ્વાદ્ રહસ્ય (ભાગ ૧ થી ૩)	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૪૩૫-૦૦
૪.	વાદમાલા	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૧૨૦-૦૦
૫.	ષોડશક (ભાગ ૧-૨)	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૨૦૦-૦૦
૬.	અધ્યાત્મોપનિષત્ (ભાગ ૧-૨)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૯૦-૦૦
૭.	દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ ૧ થી ૮)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૨૦૦૦-૦૦
૮.	FRAGRANCE OF SENTIMENTS	ENGLISH	25-00
૯.	GLIMPSES OF SENTIMENTS	ENGLISH	30-00
૧૦.	ABUNDANT JOY OF SENTIMENTS	ENGLISH	25-00
૧૧.	WHAT IS SUPERIOR ? INTELLECT OR FAITH ?	ENGLISH	10-00
૧૨.	LUST GETS DEFEATED, DEVOTION WINS...	ENGLISH	10-00
૧૩.	WHAT IS SUPERIOR ? SADHANA OR UPASANA ?	ENGLISH	10-00
૧૪.	દ્વિવર્ણ રત્નમાલિકા	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૫.	વાસના હારે, ઉપાસના જીતે	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૬.	બુદ્ધિ હારે, શ્રદ્ધા જીતે	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૭.	સાધના ચઢે કે ઉપાસના ?	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૮.	સંવેદનની સુવાસ	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૯.	સંવેદનની ઝલક	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૦.	સંવેદનની મસ્તી	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૧.	સંવેદનની સરગમ	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૨.	સંયમીના કાનમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૩.	સંયમીના દિલમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૪.	સંયમીના રોમરોમમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૫.	સંયમીના સપનામાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૬.	સંયમીના વ્યવહારમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૭.	વિદ્યુતપ્રકાશની સજીવતા અંગે વિચારણા	(ગુજરાતી)	૧૦-૦૦
૨૮.	विद्युतप्रकाश : सजीव या निर्जीव ?	(हिन्दी)	१०-००
૨૯.	યશોવિજય છત્રીશી	(અભિનવ પ્રભુસ્તુતિ)	અમૂલ્ય

નોંધ : અધ્યયનશીલ પૂ.સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ રૂપે મળે શકશે.

પ્રાપ્તિ સ્થાન :- **દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ**

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા, જિ. અમદાવાદ. પીન-૩૮૭૮૧૦.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બત્રીસી ગ્રંથ ભાગ ૧ થી ૮ની પૃષ્ઠસૂચિ

ભાગ	બત્રીસી .... પૃષ્ઠ
૧	**કુલ ૧ થી ૪ .... ૧-૩૦૨**

૧. દાન દ્વાત્રિંશિકા ૧-૭૮
૨. દેશના દ્વાત્રિંશિકા ૭૯-૧૩૬
૩. માર્ગ દ્વાત્રિંશિકા ૧૩૭-૧૯૮
૪. જિનમહત્ત્વ દ્વાત્રિંશિકા ૧૯૯-૩૦૨

૨	**કુલ ૫ થી ૮ .... ૩૦૩-૬૩૨**

૫. ભક્તિ દ્વાત્રિંશિકા ૩૦૩-૩૭૪
૬. સાધુસામગ્ર્ય દ્વાત્રિંશિકા ૩૭૫-૪૪૬
૭. ધર્મવ્યવસ્થા દ્વાત્રિંશિકા ૪૪૭-૫૪૦
૮. વાદ દ્વાત્રિંશિકા ૫૪૧-૬૩૨

૩	**કુલ ૯ થી ૧૩ .... ૬૩૩-૯૩૪**

૯. કથા દ્વાત્રિંશિકા ૬૩૩-૬૮૨
૧૦. યોગલક્ષણ દ્વાત્રિંશિકા ૬૮૩-૭૪૦
૧૧. પાતંજલયોગલક્ષણ દ્વાત્રિંશિકા ૭૪૧-૮૩૪
૧૨. પૂર્વસેવા દ્વાત્રિંશિકા ૮૩૫-૮૮૮
૧૩. મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિંશિકા ૮૮૯-૯૩૪

૪	**કુલ ૧૪ થી ૧૮ .... ૯૩૫-૧૨૬૬**

૧૪. અપુનર્બન્ધક દ્વાત્રિંશિકા ૯૩૫-૧૦૦૪
૧૫. સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વાત્રિંશિકા ૧૦૦૫-૧૦૮૬
૧૬. ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિંશિકા ૧૦૮૭-૧૧૫૦
૧૭. દૈવપુરુષકાર દ્વાત્રિંશિકા ૧૧૫૧-૧૨૨૦
૧૮. યોગભેદ દ્વાત્રિંશિકા ૧૨૨૧-૧૨૬૬

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભાગ	બત્રીસી	પૃષ્ઠ
૫	**કુલ ૧૯ થી ૨૨**	**૧૨૬૭-૧૫૫૪**
	૧૯. યોગવિવેક દ્વાત્રિંશિકા	૧૨૬૭-૧૫૫૪
	૨૦. યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકા	૧૨૩૫-૧૪૧૬
	૨૧. મિત્રા દ્વાત્રિંશિકા	૧૪૧૭-૧૪૭૪
	૨૨. તારાદિત્રય દ્વાત્રિંશિકા	૧૪૭૫-૧૫૫૪
૬	**કુલ ૨૩ થી ૨૬**	**૧૫૫૫-૧૮૪૨**
	૨૩. કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિ દ્વાત્રિંશિકા	૧૫૫૫-૧૬૧૬
	૨૪. સદ્દૃષ્ટિ દ્વાત્રિંશિકા	૧૬૧૭-૧૬૯૮
	૨૫. ક્લેશહાનોપાય દ્વાત્રિંશિકા	૧૬૯૯-૧૭૮૦
	૨૬. યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકા	૧૭૮૧-૧૮૪૨
૭	**કુલ ૨૭ થી ૩૦**	**૧૮૪૩-૨૦૬૮**
	૨૭. ભિક્ષુ દ્વાત્રિંશિકા	૧૮૪૩-૧૯૦૦
	૨૮. દીક્ષા દ્વાત્રિંશિકા	૧૯૦૧-૧૯૬૦
	૨૯. વિનય દ્વાત્રિંશિકા	૧૯૬૧-૨૦૦૮
	૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપન દ્વાત્રિંશિકા	૨૦૦૯-૨૦૬૮
૮	**કુલ ૩૧ થી ૩૨**	**૨૦૬૯-૨૪૫૪**
	૩૧. મુક્તિ દ્વાત્રિંશિકા	૨૦૬૯-૨૧૬૬
	૩૨. સજ્જનસ્તુતિ દ્વાત્રિંશિકા	૨૧૬૭-૨૧૯૧
	૧ થી ૧૩ પરિશિષ્ટ	૨૧૯૩-૨૪૫૪

❋ ચતુર્થ ભાગ સંપૂર્ણ ❋

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રેયસ્કરશ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ પ્રકાશિત સાહિત્ય સૂચિ

૧૦૬, એસ.વી.રોડ, ઈર્લા, વિલે પારલે (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬. ફોન : ૨૬૭૧૨૬૩૧/૨૬૭૧૯૩૫૭

નં.	પુસ્તકનું નામ	મૂલ/ટીકા	સમ્પાદન/અનુવાદ ગુજરાતી/હિન્દી
૧.	નય રહસ્ય (સંસ્કૃત-હિન્દી)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી જયસુંદર વિ.મ.સા.
૨.	જ્ઞાન બિંદુ (પ્રા.+સં.+ગુજરાતી)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી જયસુંદર વિ.મ.સા.
૩.	ઉપદેશ રહસ્ય	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી જયસુંદર વિ.મ.સા.
૪.	પ્રિયંકર નૃપ કથા (સંસ્કૃત)	પ.પૂ.શ્રી જિનસુર મુનિપતિ	-
૫.	સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપઈ (ગુજ.)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી અભયશેખર વિ.મ.સા.
૬.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૧)(સં.+ગુજ.)	પં.વિશ્વનાથ પંચાનન	પ.પૂ.મુનિશ્રી અભયશેખરવિ.મ.સા.
૭.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૨)*(સં.+ગુજ.)	પં.વિશ્વનાથ પંચાનન	પ.પૂ.મુનિશ્રી અભયશેખર વિ.મ.સા.
૮.	ધર્મપરીક્ષા (પ્રા.+સં.+ગુજ.)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી અભયશેખર વિ.મ.સા.
૯.	પ્રતિમા શતક (પ્રા.+સં.+ગુજ.)*	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી અજીતશેખર વિ.મ.સા.
૧૦.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૧) (સં.+ગુ.)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૧.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૨) (સં.+ગુ.)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૨.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૧) (સં.+ગુ.)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૩.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૨) (સં.+ગુ.)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૪.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૧) (ગુજ.)*	આનંદઘન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ.આ.ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૫.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૨) (ગુજ.)	આનંદઘન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ.આ.ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૬.	સુકૃત સાગર (પ્રતાકાર-સંસ્કૃત)	વિદ્વત્પ્રકાણ્ડ શ્રીરત્નમણ્ડનગણી	પૂ.મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્ન વિ.મ.સા.
૧૭.	શતક નામા પંચમ કર્મગ્રન્થ (પ્રા.ગુજ.)	પ.પૂ.દેવેન્દ્રસૂરિ મ.સા.	પ.પૂ.આ.અભયશેખરસૂરિ મ.સા.
૧૮.	સામાચારી પ્રકરણ - કૂપદૃષ્ટાન્ત* આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી (સં.+ગુજ.)	પ.પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પૂ.મુનિશ્રી અભયશેખર વિ.મ.સા.
૧૯.	દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ ૧ થી ૮) (સંસ્કૃત+ગુજરાતી)	પૂ.મહો.યશોવિજયજી મ.સા.	પ.પૂ.મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.

નોંધ :- *. સ્ટાર નિશાનીવાળા ગ્રન્થો હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org